

КРУГОВИ ИРЕНЕ ГРИЦКАТ
(семантичко-граматичка истраживања савременог
српског језика)

Рецензенији

Академик Предраг Пипер
Проф. др Даринка Гортан Премк
Др Стана Ристић

Савез славистичких друштава Србије

КРУГОВИ ИРЕНЕ ГРИЦКАТ

СЕМАНТИЧКО-ГРАМАТИЧКА ИСТРАЖИВАЊА САВРЕМЕНОГ
СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Уредник
РАЈНА ДРАГИЋЕВИЋ

Београд, 2020

САДРЖАЈ

Рајна Драгићевић	
<i>Научни и уметнички крујови Ирене Грицкај</i>	9
Реч уредника	45

I. Глаголска семантика

1. Развој значења глагола <i>имај</i> и (1961)	51
2. Шта све значи <i>значий</i> и? (1997)	69

II. Прилошка семантика

1. Прилози и њихов однос према придевима и придевским значењима (1961)	77
2. О једној особености прилога и прилошких синтагми у српскохрватском језику (1962)	87
3. О прилозима у српскохрватској лингвистичкој науци (1983)	99
4. Прилошке речи посматране кроз феномен антонимије (1989)	147
5. О неким значењима у заменичким (и прилошким) речима на <i>к</i> - (1996)	175
6. Појаве метафоричности у прилозима (2000)	179

III. Семантика непроменљивих речи

1. Семантички потенцијали у неким непроменљивим речима (2000)	191
2. О предлогу <i>за</i> у српском језику (2003)	197

IV. Творбено-семантичке одлике деминутива

1. Деминутивни глаголи у српскохрватском језику (1955–1956)..... 205
2. Значења афиксалне глаголске деминуције (1988)..... 255
3. О неким особеностима деминуције (1995)..... 265

V. Семантичко-граматичка улога префиксације

1. Шта даје за проучавање глаголске семантике чиста (граматичка) перфектизација путем префиксације (1967)..... 301
2. Одлике глаголског видског парњаштва као семантички индикатори (1984)..... 309
3. Префикс *c(a)*- уз глаголе у српском језику (2000)..... 319

VI. Семантичка улога суфиксације у прошлости и данас

1. Покушаји стварања српске научне терминологије средином прошлог века (1964)..... 327
2. О дериватима на *-ар* и *-ач* у српском језику (1988)..... 339
3. О суфиксу *-ак* и у вези с њим (2003)..... 347

VII. Парадигматски лексички односи: антонимија

1. О антонимији (1961–1962)..... 355
2. О неким проблемима негације у српскохрватском језику (1961–1962)..... 361

VIII. Синтагматски лексички односи

1. Стилске фигуре у светлу језичких анализа (1967)..... 385
2. Експресивне синтагме са генитивима у српскохрватском језику (1986)..... 401

IX. Лексикографија

1. Академски речници и њихови задаци (1960)	429
2. Академијски речници и њихови задаци (1960).....	441
3. Лексикографски поступак у речницима САНУ и ЈАЗУ (1981)	455
4. Проблеми описне лексикографије (1988)	477
5. Речник Српске академије наука и уметности (1988)	485
6. Наука о језику и делатности академије (1996).....	501

Рајна Драгићевић

НАУЧНИ И УМЕТНИЧКИ КРУГОВИ ИРЕНЕ ГРИЦКАТ

Животи Ирене Грицкај

Ирена Грицкат Радуловић¹ живела је у Београду од 1922. до 2009. године. Њени родитељи били су руски емигранти. Отац Ирене Грицкат звао се Георгије Грицкат (Санкт Петербург, 1887 – Београд, 1957). Био је напола Литванац, напола русифицирани прибалтички Немац, одрастао је у Санкт Петербургу, а по занимању је био инжењер. Мајка је била Рускиња, звала се Зинаида Грицкат (Керч, 1889 – Београд, 1963). Одрасла је на Криму, по занимању је била музиколог, професор клавира. Године 1920, родитељи Ирене Грицкат су из Русије емигрирали у Београд.

Ирена Грицкат је у Београду завршила Немачко-српску основну школу (1928–1932) и Другу женску државну гимназију (1932–1940), а затим је уписала Групу за славистику, па наставила студије на Групи за српскохрватски језик и јужнословенске књижевности на Филозофском факултету у Београду (1940–1949). Докторирала је при САНУ. Била је ученик Александра Белића, који ју је, одмах после дипломирања, заједно са Милком Ивић, Павлом Ивићем и Иваном Поповићем, запослио у Институту за српскохрватски језик САНУ. У првом тому Речника САНУ (1959) била је ангажована као помоћни уредник, а од другог до седмог тома (1971) била је један од основних редактора Речника САНУ. Од 1969. до 1977. године, Ирена Грицкат је била начелник Археографског одељења Народне библиотеке Србије. Од 1978. године била је дописни члан, од 1985. редовни члан САНУ, а од 1983. и спољни дописни члан Словеначке академије наука.

¹ Према речима Милене Марковић (2010: 52), биографа и библиографа Ирене Грицкат, али и према нашим увидима, она се „неуједначено потписивала на својим радовима у време када је била у браку. Ирена Грицкат је била у браку са инж. Ђорђеом Радуловићем (Колашин, 1910 – Београд, 1980) од 1958. до његове смрти.” Пошто ни сама најчешће није писала оба своја презимена, ни ми их у овом тексту нећемо редовно писати.

Њена библиографија броји 260 јединица. Објавила је књиге *О њер-фектџу без њомоћној пџајола у срџскохрвајтском језику и сродним синџиак-сичким њојавама* (1953); *Акџуелни језички и џексџолошки џроблеми у сџтарим срџским џирилским сџоменицима* (1972); *Сџудије из истџорије срџскохрвајтској језика* (1975); *Повесџ о Трџсџану и Ижџџи*, превод и редакција преписа (1966. и 1988); *Злаџа Ђунђенац* (1990); *У лебдивом ходу: сећања* (1994); *Из џоезије руској девейнаесџџој века (избор и џревод)* (1998); *Циклоџда (џесме)* (2002).

Велики допринос историји српског језика дала је њена подробна анализа многобројних преписа *Душановој законика*. Објављивала је радове из области лексикологије и лексикографије, али и есеје у вези са српским језиком и културом кроз векове, књижевношћу, музиком, записе о планинарењу, преводила је са руског језика поезију Пушкина, Љермонтова, Блока итд.

Из биографије и библиографије очито је да је Ирена Грицкат била интелектуалац широких интересовања, а по писаним траговима тих занимања разликовала се од других наших великих лингвиста. Као да је језикословље било тек једна од области која је привлачила њену пажњу и којој се враћала онда када то пожели и када о некој теми има шта да каже. Њену ширину и интелектуалну слободу да се упушта у различита поља науке и уметности показују наслови књига које је написала, а много тога што је урадила остало је расуто по часописима и зборницима, па је овај зборник настао с идејом да се неки радови сакупе и тематски распореде. До четрдесете године живота објављивала је само лингвистичке радове, а 1962. године, у часопису *Звук*, направила је искорак и објавила рад *Асоцијације из музике уз дело Иве Андрића*. Године 1966, објављен је њен препев Пушкинових песама у Просветиној едицији *Свејтски класици*. У часопису *Дометџи* објавила је, 1975. године, своја сећања на брачни пар Бранка Гавелу и Злату Ђунђенац. Затим је у часопису *Мосџови* наставила да редовно објављује препеве руске поезије. Често је писала текстове за дневни лист *Полиџџика*, у којима је скретала пажњу шире јавности углавном на актуелна језичка питања, али и на своје научне и уметничке преокупације.

О погледу на свет Ирене Грицкат имамо среће да се упознамо на основу њених аутобиографских записа које је објавила у својој 72. години у књизи *У лебдивом ходу*. За ову прилику, могли бисмо издвојити неколико њених размишљања из те књиге као увод у разумевање интелектуалних кругова Ирене Грицкат. Прво ћемо се задржати на једној њеној слици о животу у целини. Друго, уже, како, се кроз њену љубав према плани-

нарењу оцртава и њен однос према науци и свим хобијима у животу. И треће, најуже: изнећемо неке њене духовне црте испољене у свакодневном, реалном животу, које су се одсликавале чак и на њен однос према обради значења речи у лексиколошком и лексикографском раду.

Прво. О животу уопште: „Сви ми”, пише Ирена Грицкат (1994: 244–245), „и све у нама и око нас, све уопште, стоји на разним нивоима. Реални живот јесте једна раван, уметност је друга: уметност је и у реалноме, али често и ван њега, јер се извесна уметничка дела не објашњавају реалношћу. А онда оно неименовано, тајанствено, које само у врло ретким тренуцима даје гласа од себе – то је још једна раван. И можда ни та трећа раван није изван нас, у етру, на небесима, и није само наша имагинација; можда је и та раван у нама самима, као што музика зна да буде у нама, премда без дефиниције. Лепо је казао Ђордано Бруно: *само зајмо шјмо мислимо да све видимо, не можемо проїледаји.*” Ирена Грицкат је, дакле, свој живот сликовито видела као више равни које се у неким својим деловима дотичу и укрштају, а у другима се слободно развијају, независно једна од друге. Нама су се те равни учиниле као интелектуални кругови Ирене Грицкат, који се узајамно пресецају.

Друго. О „чезнућу” за планинарењем, „опијеношћу” њиме и „страшћу” планинарења (све су то њени лексички избори за опис ове пасије), у чијој се дубинској сфери назире слика истраживачког духа Ирене Грицкат, који ју је одредио као научника и водио кроз живот. Зар ове њене речи не личе на научно путовање: „Док сам лутала и луњала по тим пределима, јављала се у мени нека необична физичка издржљивост, нека пркосна знатижеља. Јесте, већ сам отишла ужасно далеко, јесте, мораћу исто толико да се враћам, али само још да осмотрим шта је иза оног завијутка; све је затворено, као да је зазидано, сад још до оног великог дрвета, још, још мало, тамо сигурно пуца видик на другу страну: на увек жељену ’другу страну.’ То се претварало у питање самољубља, самопоштовања, најзад и у питање смисла свих тих необичних подухвата, свих таквих летовања. Доживети поглед на ону страну...” (Грицкат 1994: 247). Осим тежње за истраживањем, постоји и жеља за стицањем до врха, до циља, па се Ирена Грицкат, мислећи о томе, позива на Кјеркегора и каже „да тамо, близу врхова и на њима, има места увек само за једног” (Грицкат 1994: 230). И још нешто, важно за планинара, као и за научника, а то је потреба за самоћом, која провејава кроз целу књигу сећања Ирене Грицкат. Ево једног њеног осећања са врха словеначке планине Урсула, коју Словенци данас зову Уршка: „Негде, ко зна којим друмом, иду кола. А сад је, најзад, тишина достигла свој последњи домет. Правечни мир.

И сад сам овде само ја, јединствена, сама, и што више сама, то више ја” (Грицкат 1994: 252). И још једно размишљање: „Овде нисам више могла да тонем у своје, ко зна какве маштарије. Поред пута, ту и тамо, стајале су кућице, једна жена је нешто радила око леје. А ја сам желела једно: да будем сама, сасвим сама на овом свету. Сигурно је да нисам тражила невољну усамљеност, не: она се не тражи. Како би се то могло назвати? Тада ми још није била позната Гетеова мисао: *ако бар једном усјем да будем айсолујино сам, нећу бијти усамљен*” (Грицкат 1994: 233). Зашто је самоћа толико важна за људе који се баве креативним пословима као што је наука? Један од одговора нуди прва реченица из овог цитата – потребно је да будемо сами да бисмо могли „да тонемо у своје, ко зна какве маштарије”.

Треће. Могле би се издвојити још две црте немирног духа Ирене Грицкат, које се огледају и у њеним лингвистичким истраживањима, у шта ћемо се уверити касније. Прва је њена помало патетична романтичност, због које се више пута извињава у својим *Сећањима*: „Данас није уобичајено говорити патетично”, каже Ирена Грицкат (1994: 230), „исписивати речи као *вечности, бескрај, осећање космоса у себи* или слично. Али бих упитала свог евентуалног читаоца – зар баш никад није упознао наговештај космоса, бескрајности или вечности? Над гробним почивалиштем некога од својих драгих или слушајући Бетовенову симфонију; можда у екстатичном загрљају? Верујем да би свако ипак разумео о чему је сада реч. А што ја овде желим понешто од тога да испричам гласно, то је већ мој проблем, или, ако хоћете, моја демодираност.”

Друга црта коју треба нагласити, а која је тако важна за лексикографски посао, јесте замишљеност над наизглед неважним детаљима у животу. Сећајући се летовања у Словенији, она се присетила чак и морки које је тамо видела, па је крајње озбиљно написала о значају тих птица у њеном будућем животу: „Какав би био мој живот који је затим текао, без тих пегавих морки у сусеткином имању” (Грицкат 1994: 95). Не могу баш сви људи да разумеју трагедију када ненамерно убијемо инсекта: „Нехотично сам згазила бубу”, пише Ирена Грицкат (1994: 249) и осећа потребу да своје читаоце извести о томе. „Па какав сам то чин извршила! Живот ове бубе, протежући се унатраг по живој линији њених неизбројивих предака, зачео се тамо негде, пре милијарду или две милијарде године, када се зачињао и мој. И ја сам, ето, прекинула нешто што је трајало еонима и еонима.” А због чега је, између осталог, по Ирени Грицкат, вредело проживети досадашњи живот? Ево њеног одговора: „А када се, како кажу, ја ово нисам видела, и то једном у неколико година, са врха Тригла-

ва могу накратко назрети [...] висови ближи француским Алпима, то су онда тренуци за које је вредело проживети дотадашњи живот” (Грицкат 1994: 232).

Ирена Грицкаї као лексикограф и семантичар

Лингвистички опус Ирене Грицкат може се раздвојити на радове у вези са савременим српским језиком и на дијакхронијска истраживања. Синхронијски радови могу се поделити на оне који су посвећени семантици (лексикологији и лексикографији) и на оне који се баве граматичким питањима. Пажња ће овде бити усмерена на семантичка истраживања Ирене Грицкат, јер ће управо она бити објављена у овој књизи.

ЗНАЧАЈ ШЕЗДЕСЕТИХ ГОДИНА XX ВЕКА. Ирена Грицкат је прве своје лингвистичке радове објавила 1949. године, а последње пред крај прве деценије XXI века, што значи да се дуже од пола века бавила језичким проблемима. У току тог дугог и плодног радног века, најзначајнији период њеног стваралаштва представљају, чини се, шездесете године прошлог века. У том периоду, Ирена Грицкат се први пут бавила лингвистичким темама којима се касније много пута враћала. Њени први приступи из тог времена били су свеобухватни – одређено језичко питање она је разрађивала и синхронијски и дијакхронијски, и граматички и семантички, и србистички и славистички. Осамдесетих и деведесетих година, она се често враћала истим темама, полазећи од сопствених закључака до којих је дошла шездесетих година. Закључке обично није кориговала, само их је разрађивала и прецизирала, старе примере допуњавала новим, неке проблеме који су у радовима из шездесетих били тек назначени обрађивала је и заокруживала. Иако су шездесете године биле тек почетак њеног стваралачког рада, изгледа као да је Ирена Грицкат још тада достигла пуну научну зрелост и исказала највиши степен своје радне енергије и инспирације за лингвистичке теме.

МОТИВАЦИЈА ЗА НАУЧНА ИСТРАЖИВАЊА. Разлоге за изузетну научну плодотворност Ирене Грицкат шездесетих година XX века проналазимо у чињеници што је она у то време радила као лексикограф на изради *Речника српскохрватској књижевној и народној језика* Српске академије наука и уметности. Њен приступ лексикографском раду био је изразито научни. Граматички и семантички проблеми на које је наилазила обрађујући лексикографску грађу дубоко су је инспирисали, а она се није задржавала само на томе да у речнику понуди решења, већ се њима

свестрано и исцрпно бавила у својим научним студијама. Ова чињеница показује колико је Ирена Грицкат промишљено, дубоко и одговорно прилазила лексикографском послу и обради језичких датости. Пажњу заслужује и већ наведени податак, очигледан из њене библиографије и садржаја њених радова, да за Ирену Грицкат никада ниједан проблем није био до краја исцрпљен и зато му се често враћала. Ово, даље, указује на један важан квалитет озбиљних научника да се никада не задовољавају већ постигнутим и да не подлежу утиску да је неки језички проблем заувек решен.

Осим у лексикографском раду, мотивација Ирене Грицкат за њене научне преокупације свакако се крије и у њеној билингвалности. Инспирисале су је језичке чињенице које се разликују у руском и српском језику. Чини се да отуда потиче и њена заинтересованост за дијакхронијски приступ језичким питањима. У многим својим радовима, она је, уочивши различитост неке језичке појаве у руском и српском језику, покушавала да открије који од ова два језика чува стару прасловенску слику, а који је доживео иновацију током времена, као и да поброји језичке и ванјезичке услове, изазиваче настанка те иновације. Због тога се језичким фактима у радовима Ирене Грицкат често приступало из славистичког и дијакхронијског угла, што се и уклапало у традиционални прилаз језичким питањима у србистици и славистици половином XX века. Ваља констатовати и то да је Ирена Грицкат у својим контрастивним истраживањима предност увек давала српском језику и готово обавезно га је називала нашим језиком, док је руски увек служио као језик са којим се српски језик пореди. О томе, у интервјуу Милици Радовић Тешић, Ирена Грицкат каже: „Била сам увек проучавалац српског (српскохрватског!) језика, и зналац руског [...] Више као свој осећам српски језик. То нема везе са чињеницом проучавања. Српски је језик моје домовине, мога школовања, највећег броја мојих пријатеља и симпатија” (Радовић Тешић 2009: 129).

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП. У радовима из шездесетих година прошлог века, Ирена Грицкат је језичким појавама које анализира приступала свеобухватно и врло слојевито. Анализе је изводила на бројним примерима из књижевности, штампе и из речника. Богато извориште грађе проналазила је у Речнику ЈАЗУ и Речнику САНУ.

Теоријско-методолошки приступ језичкој грађи у радовима Ирене Грицкат је традиционалан, под јасним утицајем компаративно-историјске научне парадигме у лингвистичким истраживањима.

Ни у радовима из последњих тридесетак година, Ирина Грицкат није мењала приступ језичком факту. Последњих деценија променило се само то што је у неким радовима сужен фокус истраживања, тако да тек од осамдесетих година чешће можемо говорити о чисто семантичким или чисто синхронијским истраживањима. Теоријско-методолошки приступ је у свим њеним радовима остао традиционалан.

Чак ни у време када је била млада, радознала и образована лингвисткиња, Ирина Грицкат није имала потребу да се окуша у новим методама, а њих је XX век често доносио. Њу је увек привлачио језички проблем, а не метода или научна мода. Однос према структурализму, шездесетих година врло модерном у лингвистици, експлицитно је одредила у свом раду о покушају примене структуралистичких метода на проблеме словенског глагола (Грицкат 1953–1954: 329): „Код структурализма се осећа у првом реду брига око метода [...] Стога нам он у погледу својих лингвистичких резултата углавном изгледа стерилан [...] Структуралисти су унели у предмет својег интересовања много нових термина, много нових гледишта, форми мишљења, тежње за прецизношћу; то би могло бити веома корисно за нашу науку, кад бисмо били сигурни да је све то ново у стању да је обогати. Међутим, такав се закључак не намеће; а ученост и новост не треба да нас засене. Структурализму [...] мора се прво пребацити недовољно озбиљно прилажење резултатима старије науке; а да би се пропагирала нова метода, знање у том правцу треба да буде беспрекорно.” Са данашњег становишта, када се у обзир узму сви резултати лингвистике до којих се дошло применом структурализма, критика Ирине Грицкат делује преоштро. Овде је износимо како би се показао став Ирине Грицкат према научним методолошким новинама уопште.

ОДНОС ПРЕМА ЛИТЕРАТУРИ. Колико се може запазити, ретко се дешавало да је Ирина Грицкат инспирацију за неко истраживање проналазила у чланку или књизи неког другог научника – у неком туђем схватању, закључку или примеру. Она је била у доброј мери затворена према литератури, на сличан начин као према модерним истраживачким методама. У многим својим радовима она цитира литературу, али констатује да нико до тада није анализирао аспект одређеног проблема на начин који је привукао њену пажњу. Понекад би само у фусноти побројала имена аутора и називе радова у вези са темом коју истражује, али би се само каткад осврнула на неки пример или мишљење изнесено у тим радовима. Никада се није трудила да наведе исцрпну библиографску листу радова у вези са темом. У чланку *О антонимији* из 1961. године, на пример, није цитирана ниједна библиографска јединица, иако се у славистичком свету

у то време већ увелико писало о овој појави. У првој фусноти тога рада (Грицкат 1961: 87) стоји: „Према неким теоретичарима антоними уопште не могу бити речи истог корена”, а након цитата се не упућује на радове ниједног од тих теоретичара. Због свих ових података помало изненађујуће делује њен текст *О њрилозима у српскохрватској лингвистичкој науци* (1983), који је скоро у целости посвећен резултатима истраживања других аутора о прилозима. У раду се прецизно и критички наводе различити приступи.

Разлог за овакав однос према прочитаном лежи у чињеници што је Ирена Грицкат увек полазила од језичког факта. Тај факт, односно неки проблем у вези са њим, она је покушавала да реши анализирајући, пре свега, језичку грађу. Литературу би ишчитавала тражећи у њој одговоре на питања која је поставила, а не из жеље да се информише шта је све о датој појави написао неки лингвиста. Када би се враћала некој теми (о чему ће касније бити речи), она то није чинила зато што је у литератури пронашла решење за неки проблем који је давно поставила или зато што је покушавала да разреши дилему коју је поставио неки други лингвиста, већ увек зато што је настављала да мисли о ономе што је сама себи раније задала. Зато се она у свим радовима, на пример, о деминуцији, о прилозима или о глаголском виду, обично позива на сопствене радове и резултате до којих је дошла у њима. Размишљала је слободно и самостално. Није била оптерећена теоријама ни већ постигнутим научним достигнућима. Можда су зато резултати њеног рада толико оригинални.

ЈЕЗИК И СТИЛ. Радови Ирене Грицкат писани су јасним, прецизним научним стилем, који каткад прелази у књижевноуметнички или стил неких природних наука. Ево неколико примера: „центрипетална семантика” (2000: 225); „глаголи и прилози се сабирају уз мањи или већи губитак стварносне компатибилности” (1989: 14); „антонимија се јавља онда када је некој речи намена да предухитри обрнуту представу” (1961: 89); „Надамо се да смо на овом месту осветлили бар оно што представља чворове у изванредно богатом семантичком ткању те речи” (1961г: 81); „крњење чисте лексикографске архитектонице”; „замишљива имперфектизација” (1984: 198; 201); „А што се језика тиче, постоје, различито у различитим епохама немирна подручја, разбацана међу умиреним, слично турским или вулканским” (1983: 40); када се генитив наслања на номинатив израђају и стимулишу се присенци „као да доспевају у својеврсно индукционо поље” (1986: 79).

Богат лексички израз Ирене Грицкат потврђује и књига њених сећања *У лебдивом ходу*. У тој књизи читамо, рецимо, о: беспробудној

тишини (стр. 9), незалазном сунцу (стр. 9), о дослућеним сенкама памћења (стр. 35), о менталном недосегу (стр. 44), о прадревним, непојамним просторствима (44), о невидима надмагненим (103), о опамећеном самопредстављању (145), о Злати Ђунђенац, уздржаној, отменој, тајновитој, пасионантној и понорној, сазданој од неког недохватног градива (163), о врвежу од народа (172), о томе како смо 1945. године, осванули на другој страни, у слободи, неприпремљени и разорени, опросјачени, срећни, збуњени, и после, задуго, некако опрозаичени (199), о лептиру који је пролепшнуо (234), о намреженом небу и усамљеном прамену кише (239).

НАЈЧЕШЋЕ ТЕМЕ ГРАМАТИЧКО-СЕМАНТИЧКИХ СИНХРОНИЈСКИХ ИСТРАЖИВАЊА. Направићемо кратак преглед тема које су најинтензивније за окупљивале пажњу Ирене Грицкат. Навешћемо називе радова и године издања како би се потцртало колико су дуготрајна била њена интересовања за одређене теме. Године и наслови наводе се и због тога што се, скоро редовно, може запазити иста структура, исти пут овладавања одређеном тематском целином: обично је први рад у једном тематском кругу био најопштији (у највећој мери заснован и граматички и семантички), да би се, затим, све више ишло ка чистој семантици. Можда би се могло рећи да су интересовања Ирене Грицкат пред крај живота била у највећој мери семантичка. Запазиће се и то да је ауторка престала да се бави темама из савременог српског језика када је 1969. године напустила лексикографски посао и започела рад у Народној библиотеци. Период седамдесетих година прошлог века посветила је истраживању историје српског језика. Након пензионисања (крајем седамдесетих година) па све до краја живота, она се, у научном смислу (по темама и истраживачким прекупацијама), вратила тамо где је стала шездесетих година. Наслови радова и године објављивања то јасно показују. Наравно, за све то време развијала је и паралелни истраживачки пут у вези са историјом српског језика.

Питањем деминуције, посебно деминутивних глагола, Ирена Грицкат почела је да се бави 1955. године у опширном чланку под називом *Деминутивни глаголи у српскохрватском језику*. Пошто је фокус тог истраживања био на суфиксима за творбу деминутивних глагола, питање типова деминутивних значења обрађено је 33 године касније, дакле, 1988. године, у раду *Значења афиксалне глаголске деминуције*. Затим су се у обради различитих подврста деминутивног значења отворила нека нова питања о природи деминуције, па се Ирена Грицкат још једанпут бавила том темом 1995. године у раду *О неким особеностима деминуције*.

Већ се у истраживањима глаголске деминуције отворило сложено питање глаголског вида, посебно односа између итеративности и де-минутивности глагола, па је, тако, и глаголски вид био предмет дугогодишње пажње Ирене Грицкат. Давне 1957. године објавила је два рада посвећена овој теми: *Неколико зајажња о глаголском виду* и *О неким видским особеностима српскохрватској глагола*. Запажајући разлике у значењима српских и руских префиксираних глагола, Ирена Грицкат се заинтересовала за тзв. чисту перфектизацију, па је тако 1966. године настао њен рад *Префиксација као средство граматичке (чисте) перфектизације*, а пошто јој се учинило да семантичкој страни овог процеса није посветила довољно пажње, 1967. године објавила је чланак *Шта даје за истраживање глаголске семантике чисте (граматичке) перфектизација и у њој перфексације*. Питању глаголског вида из семантичког угла Ирена Грицкат вратила се и 1985. године у раду *Одлике глаголској видској парњи као семантички индикатори*.

Проблем префиксације заинтересовао ју је и у радовима о појединачним префиксима, па је 1981. године, у светлу анализе сличности и разлика између Речника САНУ и Речника ЈАЗУ, анализирала значења и обраду глаголског префикса *за-*, а 2000. године обрадила је и *Префикс с(а)- уз глаголе у српском језику*.

Дружење са прилозима Ирена Грицкат је отпочела још 1961. године у раду *Прилози и њихов однос према иридевима и иридевским значењима*. Пажњу јој је привлачила одредбена семантика прилога у односу на глаголе. Само годину дана касније, објавила је и рад *О једној особености ирилоја и ирилошких синтагми у српскохрватском језику*. Две деценије касније, 1983. године, Ирена Грицкат се враћа својој омиљеној теми радом *О ирилозима у српскохрватској лингвистичкој науци*. Године 1989. објављен је рад *Прилошке речи посматране кроз феномен антонимије*, а 2000. године и последњи рад у вези са том темом – *Појаве метафоричности у ирилозима*.

Проблем антонимије није заинтересовао Ирину Грицкат само 1989. године, када је истраживала прилошку антонимију, већ и пре тога: 1961. године у раду *О антонимији* и у тексту *О неким проблемима негације у српскохрватском језику*.

У једну групу могу се објединити и радови Ирене Грицкат посвећени синтагматским семантичким лексичким односима. Њима се бавила у већини својих радова о прилозима, затим 1986. године у раду *Експресивне синтагме са иенивима у српскохрватском језику* и 1997. године у раду *Шта све значи „значиви”*.

У наведеним радовима о међусобном значењском утицају лексема које су заједно употребљене, али и у другим радовима, Ирена Грицкат је додиривала или се сасвим посвећивала питањима стила и стилистике. Један од првих радова о томе написан је 1967. године и носи наслов *Стилске фигури у светлу језичких анализа*, али стилистичких анализа има и у неким радовима из области дијахронијске лингвистике, као што су *Размишљања о стилу у нашим старим сисима* (1972) и *О неким стилским фигурама у Похвалама кнезу Лазару* (1975).

Семантичка интересовања. 1. *Утицај контекста на значење*. Однос према месту семантике у својим истраживањима и у лингвистици уопште Ирена Грицкат је језгровито исказала реченицом: „Можемо рећи, заједно са другим истраживачима, да је лингвистика у суштини потрага за значењима” (1984: 203), У свом кратком а инспиративном раду *Шта све значи „значити”?* (1997), али и у неким ранијим радовима (исп. нпр. Грицкат 1967; 1986), ауторка износи своју, могло би се рећи, главну преокупацију у вези са појмом лексичког значења. Та преокупација произлази из угла из којег она посматра значење, а то је угао одговорног лексикографа који је запитан над проблемом дефинисања значења у описном речнику. Она је, наиме, заинтересована за питање великог, понекад неочекиваног, утицаја контекста на значење лексема. Циљ јој је да размотри „како се значење, заправо, догађа”, да ли се „оно увек може беспроблемно утврдити, или уз напомену да је одговарајућа идентификација добијена тек захваљујући контексту; или нам у неким случајевима уопште измиче изједначење између употребљене речи и било каквог лексикографског објашњења” (1997: 395). Задатак лексикографа (као и сваког проучаваоца значења) јесте да „идентификује концепцију (или више њих) која је у дату реч нашом свешћу уграђена” (1997: 395). Понекад треба идентификовати концепцију коју је у реч уградила свест писца, као у примеру: *Ломим густе веће на слуге*. У овој реченици Добрице Ђосића, коју је Ирена Грицкат цитирала у неколико својих радова удаљених деценијама један од другог, *ломити веће* значи *мршити се*. Значење се остварује, како каже Ирена Грицкат, „варничењем између речи, пробојним смисаоним пражњењем, која су и некоректна при критеријуму буквалности, и изазовна за уметничко чуло” (1997: 398). Глагол *ломити* још би се некако и могао дефинисати у значењу које је остварио у наведеном контексту, али је готово немогуће дефинисати значење именице *белуџак* о којој пише Васко Попа. Тај белуџак је хитнут у ваздух, па је ишчезао, *на земљу се није враћао, на небо се није ѿйео ... ено белуџка, ни на небу ни на земљи, самој себе слуша међу свейовима*. Ирена Грицкат примећује да се „белуџак овде

не везује ни за шта од наше истовремене когниције, па опет изазива неку менталну, или неку емотивну реакцију, он је алегорија, симбол, подсећа на нешто неуловљиво, чак ствара емпатију. Значи да и та реч опет нешто значи узета заједно са својим реченичним односно ширим контекстуалним окружењем” (1997: 398). Ирена Грицкат је забринута због тога што постоје значења лексема, као ово које има *белуџак*, која лексикографи не могу идентификовати у речнику, јер је на њих утицало и нешто више од синтагматских лексичких односа и од полисемије. Не може се просто рећи да је *белуџак* употребљен метафорички у овом контексту. На значење те лексеме утиче и асоцијативни контекст, емоционални контекст и сасвим индивидуални поглед на свет и писца и читаоца и сл. Због тога је тешко пронаћи адекватан метајезик којим би се ово значење могло дефинисати.

Стварање, „догађање”, обликовање значења контекстом или у контексту привлачило је пажњу Ирене Грицкат и у њеним ранијим радовима. Тако, она пише о лексемама у основном значењу које су употребљене у неодговарајућем облику (и ту појаву назива *мејџајакса катџејорија*) и о уобичајено употребљеним граматичким категоријама које су испуњене неодговарајућим лексемама (*мејџасемија*) (Грицкат 1967: 228). Ирена Грицкат користи обиље термина у вези са овим појавама: *мејџајакса катџејорија*, *мејџасемија*, али и *мејџахронизам* (*мејџајакса времена*), *мејџајџомајџизам* (*мејџајакса љадежа*). Она, међутим, не упућује на литературу у вези с њима, тако да остаје нејасно до које мере је о овим појавама писано, како су оне до тада називане, да ли је неку од њих она сама уочила и именовала или су све преузете из литературе. Као један од примера за метатаксу категорија наводи се Ђосићева реченица: *Он није могао ђуџањем џо да џрџи* (уместо *ђуџећи*, у *ђуџању*). Инструменталом се, сматра ауторка, казује да је ђутање било оруђе, начин трпљења, а не његов пратилачки моменат. Још један пример: *не џресџајући да сузи на џрошле ноћи*. *Сузиџи* овде значи *џихо љлакаџи*, међутим, захваљујући додатку „на нешто”, јавља се нова асоцијација – *мислиџи*, *џодсећаџи се на нешџо* у *сузама*.

Примери за метасемију су *крџе облака*, *клинџи кише* итд. Ирена Грицкат (1967: 231) их овако коментарише: „У оваквим граматички исправним додирима лексички инкомпатибилних речи стварају се нове значењске величине, са вишком нове изражајне снаге.” Овакве лексичке комбинације „стављају читаоца у могућност да допуњује смисао сопственим примислима”. У једној реченици ауторка (1967: 233) каже да ће навести још неколико примера „друкчијег или сложенијег контактирања

међу речима, са истим резултатима стилског издизања”, Треба обратити пажњу на идеју исказану у овој реченици о постојању степена сложености међулексичког контакта.

У раду о експресивним синтагмама са генитивима (Грицкат 1986) испитују се ове конструкције са циљем да се групишу различите могућности испољавања експресивности омогућене управо синтагматским спојем двеју именица. Понављају се и примери *крїе облака, клинци кише, маїе влаїе* (о којима је први пут писано 1967. године) и објашњава се да је у њима на делу *синтїаїмаїска*, а не *лексичка фїїураїивностї*.

Међу различитим семантичким типовима ових генитива пажњу привлаче они типа *зима їодине*, у којима се генитивом максимализује номинатив. Максимализација, примећује Ирена Грицкат (1986: 83), иде правцем оног квалитета који је у представама говорника најјаче везан за реч стављену у номинатив. Тако је, рецимо, *раїї сїолоїа* најкрвавији рат у сто година. Ова значењска особеност названа је новим семантичким слојем, а то је *суйерлаїивностї власїиїїої значења именице*. Када се генитив наслања на номинатив, размишља И. Грицкат, израњају и стимулишу се семантички слојеви и присенци „као да доспевају у својерсно индукционо поље”. Ти присенци се у радовима Ирене Грицкат називају *крїїїосемемама*, а оваква семантика је *суйсеманїїика* или *крїїїосеманїїика*. Питању *крїїїосеманїїике* И. Грицкат је посветила доста коментара и напомена у својим радовима. Тако, на пример, разлог за употребу везника *а* уместо *и* код неких старијих црногорских писаца (*Везир осїави Подїорицу а уїїече низ Ђемовско їоље*) „треба потражити на неким *крїїїосеманїїичким равнима*” (Грицкат 2000: 222). У раду о експресивним синтагмама са генитивима (1986) каже да се „неконвенционалним везама подстиче изроњавање постојећих *крїїїосемема*” и да је „у речи *ауїїомобил* замислива не само семантика техничких перформанси које достижу висок степен успешности него и семантика (супсемантика, *крїїїосеманїїика*) жељеног предмета.” У истраживању неких особености деминуције (1995) стоји да говорник зна да може рећи *леїушкасїа девојка*, али не и **леїушкасїа веранда* „зато што је меродаван у процени семантичког потенцијала датог суфикса, условно речено *крїїїосеме* или чак *крїїїосїїилеме* која се у њему изградила”. Из ових примера види се да је И. Грицкат развила чак и терминологију *крїїїосеманїїике*. Остаје да се она детаљно истражи, како у радовима И. Грицкат, тако и у многим другим случајевима о којима она није писала.

2. *Семанїїика їрїлоїа*. Ирена Грицкат је о прилозима писала 1961, 1962, 1983, 1989. и 2000. године. Дакле, цео живот се интересовала за ову

врсту речи. Оно што је ауторки било најважније понављало се из рада у рад. Једна од тих сталних тачака јесте семантички утицај прилога на реч коју одређује, а обично је то глагол. Може се закључити да ју је и ка прилозима вукла заинтересованост за синтагматске лексичке односе и за оне слојеве значења (како она каже, присенке или криптосемеме) које лексема добија у контексту, а који су понекад неухватљиви или тешко ухватљиви за лексикографа: „Речник тумачи изоловане речи, али свака изолована реч носи у себи семантички набој који је креиран и креативан у међулексичким додирима. Стога је описном речнику главни задатак да разјашњава добијене резултате тих додира” (Грицкат 1983: 26).

Једно од важних општелингвистичких питања које Ирена Грицкат (1961в: 76) поставља (инспирисана семантиком прилога) јесте шта је уопште „ближе одређивање” у језику. Она сматра да ближе одредити (именицу, глагол или придев) значи „објавити нешто из потенцијала речи, схваћеног, разуме се, у ширем смислу, тј. и као скуп разних спољних одредаба и привремених карактеристика, а не само иманентних особина и својстава”. Грицкатова примећује да су најшире могућности при одређивању именица и због тога су придеви (који одређују именице) разноврснији по врстама и количини од прилога. Глаголи и придеви немају толике могућности које би могла осветлити одредбена реч. Због тога се не може адвербијализовати сваки придев.

Још једна важна општа напомена односи се на значењску разлику која се испољава између придева и прилога, а очитује се у томе што „значење придева мора бити на било који начин инхерентно значењском садржају именице уз коју он стоји (макар и метафорично; макар сам придев утицао на значењско померање у именици), док прилог може да стоји – уз глагол – као екстравербална одредба, тј. као одредба усмерена на неки други члан или друге чланове у реченици” (Грицкат 1989: 3). (У радовима И. Грицкат често се могу прочитати коментари општелингвистичког типа – о природи неких врста речи, о њиховој служби и употреби, о језику уопште. Те цртице су њени драгоцене прилози лингвистици. Понекад се у начину на који их износи, али и по њиховом садржају, осећа утицај њеног знаменитог учитеља Александра Белића.)

Међутим, ауторка открива једно глаголско значење „помоћу којег се може направити продор готово на сваком месту где придев пружа отпор при превођењу у прилог. То су глаголска значења *изіледаіи, деловаіи на чула, деловаіи уоіишіе*” (Грицкат 1961в: 79). Такво значење Ирена Грицкат назива *значење уіииска на око*, нпр.: *Ова врба сііоји ііужно над рибњаком или ііужно сіава іірирода ііод снеіом*. Значењу *уіииска на око*

Ирена Грицкат се враћала и у другим својим радовима, опчињена отварањем неочекивано великог броја прилошко-глаголских спојева омогућених тим значењем. Готово сваки придев се може адвербијализовати када се њиме одређује предикат (али и субјекат) у овом смислу.

И 1983. године Ирена Грицкат размишља на сличан начин: „Прилози се не „прилажу” сваки пут уз глаголе у циљу сабирања значењских чинилаца (*снажно їрми* = грмљавина чији је интензитет снажан), већ се између њих и глагола понекад врше комбинације и рекомбинације значења које доводе до сугестивних појмовних једињења, до „појмотворности” (*виолетїно їрми* = *їрми из їешких, љубичастїих, олујних облака*)” (Грицкат 1983: 4). Иако се у истраживањима није званично користила композицијалном анализом, Ирена Грицкат спонтано размишља структуралистички о комбиновању семантичких компонената.

Да додамо. Ирена Грицкат је имала ненадмашну способност запажања, издвајања, класификовања и именовања оваквих микросемантичких слојева као што је *значење уїиска на око*. О томе ће бити више речи у вези са типовима глаголских деминутивних значења. Није могуће избећи паралелу између микросемантичких слојева у језику којима се бави Ирена Грицкат и њене замишљености над бубом коју је случајно згазила или над важности морки из сусеткиног дворишта на њен даљи живот. У оба случаја испољена је иста дубока духовна вибрантност која региструје и најмањи надражај.

3. *Семанїшика їлаїола*. Интересовање за прилоге проистиче, као што је већ речено, из занимања Ирене Грицкат за значења која се обликују у семантичким спојевима између двеју речи. Други важан повод за анализу прилошких значења лежи у чињеници што прилози тај спој обично остварују са глаголима, а то су речи које су на различите начине увек биле у фокусу истраживања Ирене Грицкат. Посебно се бавила глаголским видом (и шире – ефектима глаголске афиксације) и глаголском деминуцијом (као и деминуцијом уопштено).

Питањем деминутивних глагола Ирена Грицкат је почела да се бави у свом антологијском чланку о овом питању из 1956. године. Повод за истраживање била је једна неочекивана разлика између руског и српског језика. Упадљиво је да руски језик поседује развијенији систем именичких и придевских деминутива него српски, међутим, у овом раду се запажа, а затим и доказује, да је српски „далеко више од осталих словенских језика развио категорију деминутивних глагола” (Грицкат 1955: 45). У раду се, затим, детаљно анализирају суфикси и префикси којима се у српском језику постиже глаголска деминутивност, а један од ва-

жних теоријских закључака, који привлачи пажњу, односи се на различиту природу префикса и суфикса у словенским језицима. Наиме, суфикси су празни елементи и њима се може дати она улога која им се намени. Префикси су, међутим, представљали праве речи са одређеном семантиком и њихово значење је морало утицати на значење глагола којима се придодају. „Када се још узме у обзир промена вида, нама је јасно да је префиксирани глагол доста удаљен од својег основног глаголског значења” (Грицкат 1955: 90). Пошто је у овом раду питању глаголске деминуције пришла врло широко, дијахронијски и синхронијски, србистички и славистички, граматички и семантички, ауторка се овом питању вратила 1988. године и овога пута само семантички обрадила афиксалне глаголске деминутиве. Уочено је да глаголски деминутиви немају обавезно деминутивно значење, већ врло широку палету семантичких реализација. Ирена Грицкат је исказала изузетан дар за fine семантичке нијансе уочивши бројне значењске типове (Грицкат 1988). На пример, радња се врши на разним местима: *возикао се ѿамо-амо*; радња се врши у кратким одсецима: *куцака саѿ*; радња се врши у неједнаким размацима: *у ѿом седењу ѿоче се јавкаѿи умор*; радња се врши тише или тихо: *кашљуцала је слабашна дама*; радња се врши овлаш: *сѿаде ѿрсѿом коѿкаѿи ѿ ѿейелу*; радња се врши нервозно: *несѿрѿљиво је луѿкала врхом десне ноѿе*; радња се врши кришом: *кад ѿуди о чему ѿворкају, нешѿо је у сѿвари*; радња се врши ненаметљиво: *живуцкали ми ѿако, добро*; радња се врши ради одвраћања пажње: *ѿурка ѿисма у недра*; радња се врши недобронамерно: *ѿуди нам нису наклоњени, ѿворкају* итд. Тешко да би се у српској лингвистици могло наћи још много примера за овако танану семантичку класификацију.

Проблему деминуције Ирена Грицкат приступа и 1995. године, али се овога пута више задржала на придевским и именичким деминутивима. Због будућих истраживача ваља нагласити њен став да „поједина значења која се добијају деминуцијским префиксирањем придева спадају међу најинтересантније проблеме на подручју српског језика” (Грицкат 1995: 18). У том смислу, она посебно истиче специфичност префикса *ѿо-*.

За перфективизацију глагола и семантичке промене које она доноси Ирена Грицкат се интересовала више пута (нпр. Грицкат 1967б; 1985). Она запажа семантичке разлике међу глаголима насталим префиксацијом у руском и српском језику и, као и у многим другим случајевима, разлика између ситуација у ова два језика инспирише је на истраживање. У раду из 1967. године полази се од претпоставке (са којом се не слажу сви проучаваоци) да се префиксацијом може остварити чист видски однос,

исп. нпр. однос између глагола *писајти* и *написајти*. У њеним радовима се због тога употребљава термин *чисти* (*драматичка*) *перфектизација*. Међутим, проблем српског глагола у односу на руски лежи у томе што је он у основном значењу често *хетеросемичан*, тј. могуће су различите аперцепције, перспективе, смерови или циљеви остварења глаголске радње. Због тога, глаголу *писајти* одговарају два свршена корелата: *исписајти* и *описајти*. „Хетеросемији имперфективних глагола у српском језику”, мисли И. Грицкат, „одговара хетероморфија перфективних.” Руски глаголи су, према оцени Ирене Грицкат (1967б), *хомосемантичнији* од српских, па тако, на пример, глаголу *знать* одговарају два корелата: *выгнать* и *отогнать*. Та два префиксирана глагола у руском језику не представљају само перфективне корелате имперфективног глагола, већ се префиксима у њих уносе и нова значења. Према томе, руски несвршени глагол је „шири, блеђи, генерализованији по својој семантици”, па га префикси усмеравају, док је српски глагол семантички разубеђен. Из овога следи дубље питање важно за лексикографе: „Докле се у тој хетеросемији морају посматрати појединачна подзначења глагола, а одакле почиње разлика у аперцепцијама истих радњи?” (Грицкат 1967б: 122)

И. Грицкат се бавила и једном појавом сличној хетеросемији у свом раду о стилским фигурама у светлу језичких анализа (1967). Појаву семантичке разубеђености, широкозначности, једне лексеме и немогућности утврђивања пута којим су се значења развијала назвала је *илајисемија*. Придев *велик*, на пример, има у 14 тачака укупно 29 значења и сва су она „у ствари само могућности различитих номинација једне исте основне представе, зависно од тога с којом речју та основна представа контактира”. Појава платисемије је везана за глаголе, именице и придеве најширег значења.

Видско парњаштво је предмет интересовања Ирене Грицкат и 1985. године. Поставља питање због чега према неким свршеним глаголима у речницима нема несвршених облика. За одговор на ово питање подаци у речнику понекад дају одговор, а понекад наводе на погрешан траг. Нашу пажњу је посебно привукла констатација да лексикографи понекад немају у грађи доказа да постоји несвршен глагол према неком свршеном, па се у неким случајевима одлучују, а у неким се не одлучују, да уведу несвршени парњак. Ако је тако, онда су и лексикографи понекад ствараоци нових речи.

Када је реч о испитивању глагола, не може се изоставити ни подсећање на рад Ирене Грицкат о развоју значења глагола *имати*. У тај глагол сливају се два прасловенска глагола: **jeŕi* (*узети*, *capere*) и *imeti*

(*posedovati*, *habere*). У неким језицима за ова два појма постоје два глагола, а у српском су сливени у један. Издвојићемо само нека врло инспиративна размишљања и коментаре о развоју значења овог глагола. Семантичку ширину овог глагола Ирена Грицкат објашњава и тиме што се „појам поседовања распростра [...] уопште на представу о односу између субјекта и било каквог другог предмета ако код субјекта постоји заинтересованост, став према предмету” (Грицкат 1961г: 69) Према Маслову, поседовање у широком смислу јесте и извесна заинтересованост лица за радњу или њене резултате, као постојање радње у сфери субјекта, најзад као моменат емоционалног односа према ономе што се саопштава. „Имам *спремљену лађу*, чак ни у моменту конструисања такве реченице, није значило да је спремљена лађа својина говорникова: спремљена лађа или спремљеност лађе била је само предмет говорниковог интереса” (Грицкат 1961г: 71). Морамо се задржати на још једној суптилној анализи значења глагола *имати* у реченици: „Имаш *дуго да чекаш*: то не значи да саговорник нешто има или нема, он и не може „имати” одсечак времена, већ значи да му тај дуги одсечак времена (до неког рока) предстоји, нимало „његов”, али испуњен његовим чекањем. Објективно стање ствари и субјективно поимање разних односа, од којих неки могу да се схвате и као поседовање, преплићу се, и у изражавању долази до померања значења глагола о коме је реч” (Грицкат 1961г: 70). Ова размишљања превазилазе пуку лингвистичку анализу и у својој суштини су философска.

4. *Антонимија*. Од свих парадигматских лексичких односа пажњу Ирене Грицкат највише је привлачила антонимија. Њоме се први пут бавила 1961. године замисливши се над проблемом супротности у реалном свету. Запазила је да је тај појам релативан у реалности, али да то не сме бити у лингвистици. Поставила је задатак за даља истраживања о томе да ли се негацијом именица, придева и глагола увек добија антоним. Делимичан одговор на ово питање дала је у следећем раду из 1961. године (Грицкат 1961б). Инспирацију за њега је пронашла у разлици између српског и руског језика која се састоји у томе што се у српском језику речца за негацију користи обично уз глаголе, а ретко уз придеве и именице, док се у руском језику користи уз све три врсте речи. Ситуација у српском језику је наслеђена из прасловенске епохе, док је ситуација у руском иновација. Године 1989, Ирена Грицкат повезује питање синтагматских и парадигматских односа тако што анализира прилошке антониме и њихов утицај на значења глагола уз које се користе. Запазила је да антонимични прилози често не стоје у семантичкој равнотежи.

Ирена Грицкаї као есејиста

Колико је уважавао своје читаоце и њихове духовне и интелектуалне потребе, дневни лист *Полиїика* је показивао и тиме што је током целе друге половине XX века повремено објављивао текстове академика Ирене Грицкат. Колико јој је било стало до *Полиїике*, Ирена Грицкат је исказивала тако што је писала за овај лист, делећи са читаоцима своја размишљања о науци као облику људског стваралаштва, утиске о прожимању науке и уметности, дилеме о значењима речи и проблемима њихове лексикографске обраде, разматрања о српском језику током средњег века.

Прекупације које је Ирена Грицкат износила пред читаоце *Полиїике* осветљавају њену научну и уметничку личност на посебан начин. Неко би рекао да су њени текстови били значајни јер је у њима популаризовала лингвистику и науку уопште, али то није одговарајућа оцена њихове корисности. Они су корисни јер бацају светлост на Ирену Грицкат пре свега као личност и интелектуалца, а тек затим и као научника и лингвисту, на њену емоцију према темама које је научнички објективно обрађивала у својим радовима. Из њеног рада о глаголу *имайи* не може се ишчитати колико је она била узбуђена пред семантиком те речи. Та емоција је видљива тек у *Полиїици*, већ и кроз чињеницу да му се три пута враћала (1991, 1994. и 2002), делећи са читаоцима своју задивљеност над чињеницом да глагол *имайи* поседује 51 значење у Речнику САНУ и да су многа од њих, бар на први поглед, узајамно неповезива. Кроз научне радове упознајемо се само са научним проблемом којем је рад Ирене Грицкат посвећен, а став према научном проблему као таквом, према науци као дисциплини, према односу науке са уметношћу и религијом, схватамо тек читајући *Полиїику*. Стиче се утисак да се Ирена Грицкат поверава читаоцима *Полиїике* о свом животу, објашњава им своје кругове – лингвистику, музику, математику, открива линије пресека тих скупова које их држе на окупу. Према томе, њени текстови у *Полиїици* далеко надилазе тежњу за популаризацијом научних идеја. У питању су самопреиспитивања, разговори са читаоцима, али и са самом собом. Текстови нису написани научнопопуларним стилем, већ спадају у есеје, који садрже доста елемената књижевноуметничког функционалног стила.

Разматрања која је Ирена Грицкат изнела у својим текстовима у *Полиїици* инспиративна су и надахнута, нарочито она која широко за-

хватају науку и уметност, емоције и мишљење, вољу и интуицију и оно нешто што ауторка на више места назива *уосећавањем у сазнајно*.

О ВЕЗИ ИЗМЕЂУ НАУКЕ И УМЕТНОСТИ. Данас, док свакодневно добијамо нове потврде о ниподаштавању и урушавању науке, старовременски полетно изгледа позив Ирене Грицкат упућен читаоцима давне 1976. године у тексту *Научна освајања као уметнички доживљај*: „Погледајмо научни рад на један нешто мање конвенционалан начин. Размислимо о једној његовој димензији – не о практичној, нити моралној, него о оној која се може назвати уметничком.” Према науци треба отворити срце с истим узбуђењем као кад слушамо музику. Ирена Грицкат је, затим, навела два примера таквог узбуђења. Уочи Првог светског рата, три поларна истраживача из Скотове експедиције кренула су у петонедељну потрагу за јајима царских пингвина у периоду инкубације. Нека својства тих јаја требало је да им помогну у разумевању недостајуће карице између птица и гмизаваца. Узбуђење ових истраживача било је толико покретачко да су издржали надљудске напоре и, борећи се са поларним снегом и ледом, остварили свој циљ.

Као и у другим својим текстовима у којима потенцира везу између различитих научних и уметничких дисциплина, И. Грицкат је здружила овај природњачки подухват са једним лингвистичким – Ђуро Даничић је, наиме, о везнику *a* у Речнику ЈАЗУ написао чак 29.000 речи. Петар Будмани је у истом речнику о везнику *da* написао 58.500 речи. „Мучан је био и тај ход, међу небројеним скупљеним на столу примерима за *a* и *da*, као по снегу који мете и замеће.” На крају, Ирена Грицкат наводи свој суд, толико потребан нама данас, оптерећеним преиспитивањем о смислу духовног рада: „На овом месту не треба питати коме је то потребно. Не знамо ни одговор на питање коме су потребне Моцартове 54 симфоније и још мноштво других композиција које никад неће умрети. И једно и друго је ваљда потребно због части људског духа.” Текст завршава надахнутим позивом: „Важно је да се гради изнад звезда. Стари песник Едуард Јанг је рекао: *Одвише ниско їраде они који їраде испод звезда.*”

Удубљена у свесливеност и свеусловљеност духовног живота, Ирена Грицкат се у јуну 1991. године, упркос почетку распада наше бивше државе и свим дневним темама тога времена, са страница *Политике* оглашава текстом о сазвучју Николаја Велимировића и Ајнштајна. Иако су ходили раздалеким стазама, пише Ирена Грицкат, чини се као да су се нашли тамо, у најдаљим пределима, где све постаје и слутња и мудрост, јер истражитељи највиших ствари морају се додиривати: „Беспрекидна свест о недосегнутости прати такве умове као што су била ова двојица.”

Николај Велимировић у делу *Речи о Свечовеку* каже: *Кроз милијарду жица и конаца везана је свака сївар са Васионом. Слично размишља и Ајнштајн у књизи Моја слика светиа: И честїица је средишїи бескраја, и сваки објекатї оваїлоћује бесконачно време: објекатї се само може дефинисаїи својом корелацијом са Свемиром.* Николај Велимировић о релативности размишља да се са врха вечностї не види разлика у данима и сїолећима. *Колико сулїана немоћнијих од скакаваца лежи испод їла, їо коме скакавци скачу.* Ирена Грицкат у овим речима Николаја Велимировића проналази везу с Ајнштајновим погледима на релативност. Оно што је за човека очигледно, сматра Ајнштајн, то је метафизичко. Он деапсолутизује основна схватања простора, времена, брзине, убрзања, енергије, масе. Сматра да је машта важнија чак и од знања. Егзактно се знају само исечци, док ка оном најпунијем води интуиција, несигурно и плашљиво. Интуиција се ослања на даље усећавање у већ сазнато. То трагање личи на жудњу заљубљенога или побожнога: оно није програм, али је непрекидна потреба. Према Ајнштајновим речима, *ниједној теорији трајање заїраво не їресїаје, їошїо је у сваку усаћена комїонентїа уїїїаностїи.*

Године 2001, Ирена Грицкат се поново враћа Ајнштајну и његовој књизи *Mein Weltbild*. Цитира га, а избор његових идеја које јој привлаче пажњу више говори о њој самој него о Ајнштајну: *Мој душевни и радни животї зависе од делања друїих људи, живих и їокојних, їа је ред да враћам колико сам узео. Осећање їраведностїи и одїоворностїи развијено је код мене, али не осећам їотїребу да конїакїїрам са људима.* О потреби за самоћом Ирена Грицкат је неколико пута писала у књизи својих сећања *У лебдивом ходу*. И још једну блискост са великим научником она проналази у његовим размишљањима о узбуђењу пред несазнатљивим, пред тајном у основи науке, уметности, религије. Истиче још и да је Жорж Баланшин назвао Игора Стравинског *Ајншїаїном музике*. Баланшин је иновацију *додекафонију* у музици упоредио са теоријом релативитета. Рекао је да је она *їоїодна за усећавање у релиїију*. Ирена Грицкат се пита јесу ли ове паралеле тек метафоре и оставља читаоцу да наслути њен став о свепрожимању људског духа, о истим покретачима и законитостима које одржавају све сегменте човекове духовности. У интервјуу за *Полиїику* који је водио Светозар Стијовић (1991), Ирена Грицкат још једном истиче постојање истоветних мисаоних операција за решавање различитих, овог пута, језичких слојева: „Важно је саздати у себи и следити једну посебну мисаону дисциплину: аналогне техничке, а затим и граматичке и значењске појаве морају се решавати увек на истоветан начин.”

Имајући у виду много пута истицану идеју о истим принципима који покрећу људско мишљење у различитим духовним сферама, помало изненађује поглед Ирене Грицкат изнесен у тексту под називом *Шта је језичко мишљење* (1968), у којем проналази разлике у математичком и језичком мишљењу и примећује како математичко мишљење помаже човеку да види аналогije, да ствара синтезе, да уочава пропорције и да тако оштри свој ум. Математичко мишљење, за разлику од језичког, има примену јер може помоћи човеку да процени колико му, на пример, времена треба да пренесе неку количину цигала са једне тачке на другу. Насупрот математичком, „добро језичко мишљење води ка изналажењу равнотеже непоколебљиво логичних, у ствари, једино могућих решења, која важе за све језике и све истоврсне ситуације и онога што је надградња над тиме.”

ИСТОРИЈА ЈЕЗИКА. Истражујући средњовековне рукописе, Ирена Грицкат је била замишљена над животом писара тих споменика, начином на који су мислили, њиховом логиком. Писарев поглед на свет, који је део слике света целокупног народа којем писар припада, огледа се у његовом језику, па Ирена Грицкат о томе пише 1971. године у тексту *Историја језика представља језик историје*: „Човек је желео, али није увек све умео како ваља. Он није знао како да склопи сложенију реченицу, јер му је вероватно и сама мисао радила на простијим релејима, са мање узглобења. Није умео да уз неку главну реченицу привеже зависну временску, а у њу још да уметне неку узрочну или допусну дигресију, као што то умемо ми данас. Било је потребно време да човек престане да говори у стилу *и пође и виде и застјаде и рече и чућаху се слушаоци и њовикаше ...* и да пређе на рељефност типа *пошавши виде, чућаху се реченоме*.” Ирена Грицкат посматра средњовековни рукопис као извориште најразличитијих података: „Без икаквог експлицитног податка, само за вичнији слух, текст говори о временима победоносним или трагичним, када је писан, о крају где је писан, о утицају под којим је писан, о стању логике или психе онога који је писао па и целог писаревог народа у датом раздобљу.”

Замишљена је Ирена Грицкат и над психолошком страном средњовековне диглосије, па 1972. године, у тексту *Шта све нуди историја језика*, пишући о томе како би савремени човек могао лепо разумети свог претка из XVI, па и из XIV века, али не би разумео рукописе које су наши преци написали, размишља о узроцима те језичке удвојености: „Узрок таквог раскорака лежао је у томе што се на књишку вештину у тим вековима гледало као на нешто што и мора бити далеко изнад вештине говора [...] При неговању писаног језика није се ишло, као данас, за неким

филолошким идеалима говорности и јасноће, већ за нечим што би се пре могло назвати идеологијом изражајности, у којој су архаичност и нејасноћа и саме имале својих функција.” Како бисмо свестраније сагледали нашу културну прошлост, Ирена Грицкат сматра да је треба осветлити кроз призму удружене историје језика, палеографије, филигранологије, кодикологије, историје књижевности, текстологије, византологије.

У тексту *Двојство старе културе* (1978), Ирена Грицкат размишља о томе да је много догађаја и свакодневних искустава који су испуњавали живот српског народа остало незабележено и како је „духовна култура увек била знатно богатија него што се о томе по њеним остацима и трговима може судити”. За наше претке није све било достојно бележења. „Писмо је некадашњем човечанству изгледало као радња готово на граници чаролије или религије. У нашем средњем веку, владало је уверење да писарски занат треба окренути у подвиг.” Ево како је Ирена Грицкат представила своју недоумицу: „Наша стара књижевност је богата својеврсним филозофским, морализаторским споменицима, богословским, даље, правним, историјским, медицинским [...] Али је садржај тих наших књига, уза сву своју мисаону и уметничку вредност, мање-више стилизован – иако је најчешће спонтан – он је хиперкњижеван, свечано напрегнут, у некој, ако се може рећи, идеолошкој и стилистичкој кореографији. А где су непосредни, функционалношћу и озбиљношћу неоптерећени описи појава, рецимо, пољских радова, фолклора, трговине, војних припрема, многобројних миграција, природе, породичних догађаја? Зашто нису записиване народне приче, песме, пословице, о којима посредно, али сигурно знамо да их је било у дубокој прошлости?” Ирена Грицкат проналази одговор за своју недоумицу о двојству старе културе: „Још тананији узроци ове поделе на допуштено и недопуштено у књигама, односно, на високо и ниско постављено у њима леже у нечему што задире у психолошке просторе [...] Једне ствари су лепе, важне, присутне – а друге узвишене; једне дионизијске, друге аполонијске. Много је времена прошло док се схватило да у генези аполонијског најчешће лежи дионизијско, и у генези дионизијског понешто аполонијско, те да појмове нема разлога раздвајати. Средњовековни човек повукао је границу између световног и надсветовног, како је он то разумевао.”

СЕМАНТИЧКЕ И ЛЕКСИКОГРАФСКЕ ДИЛЕМЕ. И. Грицкат је упознавала читаоце *Полиџике* с проблемима које је свакодневно решавала као лексикограф на Речнику САНУ. „Мислим да није претерано рећи”, каже она у тексту *Лексикографија – велики интелектуални изазов* (1991), „да онај ко се добро упути у лексикографски посао лако постаје његов занесењак

и заточеник. Приступајући некој тешкој речи, а најтеже су оне најпростије, као *и* или *да*, он куша на племенито хазардерски начин – не своју срећу, него своју мисаону продорност.” Три године касније, у тексту *Речи старије и помлађују се*, Ирена Грицкат пише о једнојезичким речницима: „Ту се као на неким семантичким теразијама уравнотежује облик на једном тасу и његово значење на другом помоћу истојезичне грађе.” И даље: „Наше је било да кажемо тек неколико речи о интелектуалној замамљивости речничког рада, који (као и сваки други научни рад) вуче у своје подводне, све теже разазнатљиве слојеве, у метафоричке, сублексикографске, па и самој лексикографији чак неинхерентне пределе.”

У два наврата (1991. и 2002), Ирена Грицкат обавештава о глаголу *имајти*, чија су значења у Речнику САНУ распоређена у 15 основних тачака, са укупно 51 различитом дефиницијом. „Нестручњак би помислио да *имајти* може значити само *поседовајти*. Откуд се онда може рећи – *он има циљу* *циљеле* *на ноћама* или Његошево: *Имам мршав љаднућ од смијеха*.”

Пита се Ирена Грицкат о односу између *крје од љамука* и *крје облака*, *стиуба вајре* и *стиуба од човека*. Пропитује се пред читаоцима *Полиџике* зашто се може рећи *слом њејових надања* или *слом државној уређења*, а не може се говорити о **слому чејке*. Може се рећи *хвајта ја стирах*, а не може **хвајта ја нада*. Кажемо: *Он је зајворорио дете у соби*, али не кажемо: **Он је зајворорио љејлу у соби*.

„У истој овој нашој *Полиџици*”, пише Ирена Грицкат (1994), „у једном броју од пре седамдесетак година нашли смо наслов *Пројуџао љујрију*. Необична мала вест тицала се несрећника који је у сну прогутао онај стоматолошки надоместак који се данас назива искључиво *мост*. Према томе, у речи *љујрија* једно значење је изумрло.”

У тексту *Не силијти речи* (1993), Ирена Грицкат се бори против неконтролисаног отпора према страним речима у српском језику: „Заштитимо језик од (добронамерне) принуде да се служи што више домаћим коренима, пустимо га да се утанчава, усложњава и тада ће бити безначајно да ли смо се послужили неком страном основом, префиксом или суфиксом [...] Појмовни посед данашњег човека веома је проширен. Из новијих питања која себи поставља ум проистичу нови одговори, који се неминовно одевају у нове, новоизнијансиране речи.” И. Грицкат објашњава читаоцима да не значе исто *нереално* и *иреално*, *неконџинуирано* и *дисконџинуирано*, *неморално* и *аморално*.

У интервјуу (1994), Ирена Грицкат подстиче радозналост читалаца поручујући им: „Све је на овом свету занимљиво, само треба одмале-

на упућивати људско биће да широм отвара погледе. И још нешто: ваља сазнавати, сазнавати, па затим ревидирати сазнато и наново сазнавати.”

Ирена Грицкаї као ѿесникиња

„Има нас”, записала је Ирена Грицкат у својој аутобиографској књизи *У лебдивом ходу* (стр. 123), „који не умемо да се иживимо непо-средно, саобразно годинама, зрело, речју, делањем, вокацијом. Онда се, до краја живота, иживљавамо игром. Ја сам се играла Тома Сојера, па после и планинара, и списатеља, и песника, и пијанисте, понекад чак и успутне авантуристкиње, мада све то нисам била.”

Префињен језик Ирене Грицкат у 28 песама збирке *Циклоида* (2002) довољно говори о томе да се не можемо сложити с оценом да она није била и песникиња. Посебну пажњу привлачи избор лексике и лексичка комбинаторка којом се представила у тој песничкој збирци.

Велики број лексема које је употребила у својим песмама Ирена Грицкат је сама изградила или је моделе позајмила из матерњег руског језика, а можда и из старословенског, односно српскословенског, будући да је проучавала средњовековне рукописе. Професионална и лична изложеност слојевима словенске лексике утицала је на изузетну семантичку и стилску изнијансираност лексике у њеним песмама. Многе речи које је користила нису забележене у речницима српског језика. Неке од њих настале су помоћу продуктивних творбених модела, али су појмови који су њима именовани необични, понекад веома удаљени од мисаоног искуства већине говорника, па зато и неименовани у српском језику.

Тако, на пример, Ирена Грицкат пише о томе да је пре свега на свету постојала *нечеїа дубина*. За њу каже да је *їредбивсївовала* и да је била *їредвечна* и *їредсїворена*. Све те три речи настале су додавањем предлога *їред* на глагол или придев и означавају појмове који су изван мисаоних досега и имагинације просечних говорника, јер они, разуме се, не размишљају о стањима која песникиња описује. Ове речи нису потврђене у најважнијим речницима савременог српског језика.

предбивствовати: *Предбивсївоваше једино Дубина.*

предвечан, предстворен: *То једно неїїю, нечеїа дубина, їредвечна, їредсїворена.*

Међу лексеме настале слагањем, префиксацијом или комбинованом творбом које нису забележене у речницима савременог српског језика спадају и следеће:

бајнозлатни: *Ти итражиш ийицу бајнозлаиу.*

даљнослутни: *Сад кренимо до свеја даљнослуиуноја.*

вијоврат: *Вијовраи лабуд к тебе илови.*

ветрокрил: *Вейрокрил иaleb кайкад се оласи усмерив леи иуи хоризониа нема.*

ванразумски: *Слух ми се иуни ванразумским муљем.*

антивреме: *Време руино у судбинскоме иоме часу у антивреме сво се расу.*

У савременом српском језику необичне су сложенице са глаголом *вијати/вији*. Потврђен је придев *вијолав*, а И. Грицкат описује лабу- да као *вијовраиој*. Са придевом *даљни/даљни* у Речнику САНУ обрађене су само две сложенице – *даљноземни* (који је из далеке земље) и *даљноисични* (далекоисточни). По том моделу настала је и сложеница *даљнослуиуни*. И придев *даљнослуиуни*, баш као и *ванразумски*, *иредвечан*, *иредсворен*, односи се на прекорачивање просторних или временских граница у којима су појаве уобичајено смештене. Ирена Грицкат их о- сматра из перспективе пренастанка, израњања, наслућивања. За појмове који означавају претпојаве не постоји лексика, јер ти појмови постоје само за нарочито интуитивне посматраче стварности, каква је била Ире- на Грицкат. *Антивреме* је једина наведена лексема у овој групи која је на- стала префиксацијом. Одудара од свих осталих префиксираних лексема које је употребила у својој поезији, а посебно у односу на оне које је сама начинила по томе што *анти-* спада у стране префиксе. Придев *ванра- зумски* такође се творбено разликује од осталих твореница из наведене групе по томе што је настао конфиксацијом: *ван-разум-ски*.

Међу префиксираним речима које нису потврђене у речницима налазе се и ове:

надмучити: *Муку ће умети Госиодов син да надмучи.*

прапрви: *Треба да властииу створеност волимо, те да се Прапрвом захвално молимо.*

угустити се: *Немерна бљуи количина уусти се у овој цина.*

беспробудан: *Ноћ је беспробудна.*

нагчујни: *Праи нас најчујни звон.*

узманшати: *Да најзад видим тазду, ја сам сад узманшала.*

И међу овим речима има оних које означавају прелажење границе – *надмучији*, *ипрапрви*, *најчујни*. И ове творенице су настале на осно- ву продуктивних творбених модела у савременом српском језику, иако нису потврђене. Необичан је глагол *надмучији*, који значи *савладаји* и употребљава се у конструкцији *надмучији муку*. Придев *беспробудан* највероватније је настао префиксално-суфиксалном творбом.

Неке префиксирани речи из песама Ирене Грицкат потврђене су у речницима, али су необичне и сведоче о изузетној вештини употребе лексике:

одзвук: Библијски звуци, одзвуци / иде одзвуци среће у безбрижју звоне.

удивити (се), удивљен: удивљен ѿвор човека

надоблачни: Жели мишљу дошакнути истинитоси надоблачну.

смалаксати: Смалаксан јуд ѿсусиаде – и сѿаде.

стихнути: Сѿихну веѿрић ојрезни, шѿо се грањем креѿао. // И сѿихну све.

безљудан: И сва ѿа мрклина, безљудна и безјласна, све даље ме заводи, чемерно ѿрекрасна.

сверовати: Сумњај у сазнаѿо, ѿиѿај се ѿише. Ако у видљиво сверујеш мање, схваѿићеш више.

испотаја: Ти, мачко, ову исѿоѿају знаш.

скојурати се: Скојура се – јунак без сѿраха и мане.

закривати: Но има нешѿо шѿо мој ѿрех закрива.

За неке речи постоје у савременом српском језику много учеста-лији и уобичајенији синоними, али Ирена Грицкат је уместо њих употребила маркирану лексику. Именица *одзвук* значи *одјек*, *небиѿ* је *небиће*, *скојураѿи се* значи *скојѿрљаѿи се*, *свероваѿи* има исто значење као *ѿовероваѿи*. У српском језику није сасвим уобичајена употреба префикса *с-* уз глаголе уз које га употребљава Ирена Грицкат: *смалаксаѿи*, *свероваѿи*, *сѿихнуѿи*, *скојураѿи се*. С друге стране, тај исти префикс није употребљен тамо где се очекује, па уместо *скриваѿи* употребљен је глагол *закриваѿи*. Та игра с творбеним средствима, којом Ирена Грицкат суверено влада, једна је од главних карактеристика њеног песничког језика. Придев *надоблачни* потврђен је као русизам. Прилог *исѿоѿаје* употребљен је као именица женског рода – *исѿоѿаја*. Придев *безљудан* настао је префиксално-суфиксалном творбом.

И у српском и у руском језику, како је то запазила и детаљно описала Јелка Матијашевић (2019), постоји склоност ка конфиксном грађењу именица с различитим префиксима и суфиксом *-је*.

Неколико именица није потврђено у речницима:

одурје: Збој одурја ѿечурка разврну усну.

запоноћје: Све зурећи у зайноћје ѿамно.

укриће: Нежно је скуѿљала ѿојале ѿише, носила ѿиху у своје укриће.

раззвежђе: У сѿина раззвежђа све ће се разнеѿи.

безгрешје: Од века до века које двоје чувало с верношћу безгрешје ѿвоје.

расвиће: Расвиће још се није зачело.

ознање и очезнуће: Он давно беше слободан од свакој жуда, ознања, очезнућа.

Пишући о именицама овог типа у руском и српском језику, Јелка Матијашевић (2019: 122–145) запазила је да највише њих означава место, а затим су, неке од њих, развијале и друга значења. Посебно је чест конфикс *раз-* + *-је* у оба језика, па не чуди склоност Ирине Грицкат ка грађењу именица према овом моделу: *раз-звезд-је*, *раз-свић-је*. Префикс *раз-* има сасвим различита значења у ове две именице. У првом случају односи се на дељење, одвајање, удаљавање, а у другом на започињање стања, ширење, освајање. Овакве именице уобичајено имају именицу у творбеној основи и, према оцени ранијих истраживача, настале су спајањем предлога и именице, а том споју се, потом, придружио и суфикс. Показатељ тог процеса јесте именица *расвић*, која је потврђена у Речнику МС, а којој је Ирина Грицкат, по устаљеном моделу, додала и суфикс *-је* (*расвиће*). Именице *укриће* и *развежће* (И. Грицкат пише ову именицу *раззвежће*) имају донекле месно значење, *расвиће* и *зайоноће* односе се на време и стање у природи, *одурје* представља осећање (од глагола *одуриши се – одљутиши се*), а *безирешје* је стање без греха. Дакле, већина образовања Ирине Грицкат одступа од основног семантичког типа ових именица, тј. не означава место [као, на пример, *обрежје*, *подбрежје*, *подрађе*, *поднебље*, *подбрђе*, *поречје*, *предјорје*, *предрађе*, *предсобље*, *при-собље*, *пријорје*, *придворје*, *прибрежје* и мноштво других примера које наводи Ј. Матијашевић (2019)]. Изразиту мисаоност песама Ирине Грицкат потврђују и именице из ове групе, које се углавном односе на стања, особине, емоције. Именице *ознање* и *очезнуће* подразумевају обухватање, обузетост знањем и чежњом, што је опет некакво прелажење границе уобичајеног, очекиваног степена.

Користила се Ирина Грицкат именицама насталим по овом моделу које су потврђене у српским речницима:

безгласје: *Видећи њих иде у безгласју чаме.*

бесмрће: *И тамо, у бесмрћу, ситоје њих двоје.*

безбрижје: *Где одзвучи среће у безбрижју звоне.*

безвучје: *Сиренина песма у безвучје тоне.*

обзорје: *Може ли Сунце на обзорју сјајити? / Обзорје сии у зеленкаштом жаду.*

ограшје: *олујно ограшје*

распрснуће: *мерном распрснућу сивојом...он сјави међу.*

раздање: *Зашио иза превоја раздање не руди? / Обруч, хићунућ у раздања незна-них небеских сјрана.*

Ирина Грицкат се у свом песничком опусу радо користила конфиксом *без-* + *-је* за означавање недостатка, одсуства, оскудице: *безгласје*, *бе-*

сврће, безбрижје, безвучје. Све су ове именице маркиране као застареле или песничке и то им даје нарочиту патину. Као потврда за *безіласије*, у Речнику САНУ наводи се пример из Доситејевог језика, а за *безбрижје* из Змајевог. *Раздање* спада у исту групу са *расвиће*. Занимљиво је да *оірашје* изгледа спада у турцизме, а именица *обзорје* (видокруг; небески свод), иако није учестала у српском језику, има полисемију.

Пажњу привлаче и именице са префиксом и нултим суфиксом. И оне су ретке и маркиране. *Бесіовраї* се појављује само у изразу у *бесіовраї*:

невид: *И оїиде свеїица срна на сребрне невид-їуїање.*

усхит: *Ти, јадан, усхїїу се їредаш.*

небит: *Саздана їамо, у космичкој небїїи.*

бесповрат: *У бесіовраї ишле су лађе.*

Градила је Ирена Грицкат у својој поезији и полусложенице и ниједна од њих, најчешће, није забележена у речницима, већ представљају индивидуализме:

сабља-зуб: *Тај сабља-зуб, їо ужас-око, два ока макнуїа широко.*

ужас-око: *Тај сабља-зуб, їо ужас-око, два ока макнуїа широко.*

муња-злица: *Заоїрнуїа їусїом їмином, у їрейей баца муња-злица.*

невид-путања: *И оїиде свеїица срна на сребрне невид-їуїање.*

пламен-нارانце: *Тамо ћеш видеїи божје чаролије, їламен-нارانце и цвеїне маїнолије.*

спомен-светиња: *Сад їризивам сїомен-свеїиње.*

У овим спојевима очигледно је да једна именица одређује другу, па по томе подсећају на синтагме. Овакве творенице послужиле су песницињи да прецизније одреди одређени појам. *Сабља-зуб* је зуб у виду сабље, *ужас-око* је око које изазива ужас, *муња-злица* је муња у којој песнициња, персонификујући је, види злобу. И остале полусложенице могу се на овај начин семантички реконструисати.

И међу песничким изведеницама Ирене Грицкат има оних које речници не бележе:

крхута: *Крхуїци зрака коїне, вену.*

чаршавиште: *На їлави чаршавишїа їусїа.*

шустањ: *Свршен је їушїиви шушїањ са мемлом.*

кинђуран: *Кинђурни дворјани сели за сїо.*

властво: *И на осїаїаїак васељене, звезданої власїва неизбројної.*

Инспирацију је и у овим твореницама, као и у свим другим, Ирена Грицкат проналазила у већ постојећим лексичким могућностима. Тако је,

на пример, именица *крхуџак* настала на основу уобичајеног творбеног модела. Овај дериват није забележен у речницима, али јесу речи *крхнуџи*, *крхой*, *крхойан*. Не постоји *шушџањ*, али је много пута потврђен *шушџај*. Вероватно је песникиња била мотивисана потребом да нагласи тај звук, да скрене пажњу читалаца на њега, па га је маркирала неочекиваним суфиксом. Постоји придев *накинђурен* и глагол *кинђуриџи* (*се*), али придев *кинђуран* није регистрован у речницима. Именицу *власџиво* Ирена Грицкат је начинила од глагола *власџивоваџи*, који је обрађен у Речнику САНУ и квалификован као застарео.

Међу дериватима у песмама Ирене Грицкат има и оних који су описани у речницима, али су необични и указују на њену високу компетенцију у избору песничке лексике:

брежје: *Жар-џиџица џреко брежја леџи.*

валовље: *У џучину клизнула сџрмо и чемерно, у валовље безмерно.*

жиће: *Нама је жиће све џеже.*

звуковље: *Он џуџи сџрџиво у свом џом лудом звуковљу.*

гњилина: *Овде је мрак, и џњилина, и коровско џубре.*

паучица: *Знаш ли, џаучице моја?*

светлина: *Док слободна виџа џрана у свеџлине сама сеже.*

певан: *џи, џрекрасна џевна мелодиџо.*

охолити се: *Охолиџи се чак џред Боџом?*

бџжан: *За џај џоџед бежни свој век џроживех ја.*

жуд: *Он давно беше слободан од свакој жуда, ознања, очезнуџа.*

И међу потврђеним изведеницама има доста оних на *-је*: *брежје*, *валовље*, *жиће*, *звуковље*. Ове две последње именице регистроване су у речницима као песничке. Ирена Грицкат је и у својим научним радовима писала о стилским могућностима суфикса *-је*: „За посебан одбир суфикса нађени су код Ђоновића примери: *крововље* (м. *кровови*), очигледно с упирањем на скупину, збијеност *кровова*, као што би било у случају *бродовље* за разлику од *бродови*.”

Појављују се и именице са нултим суфиксом (*жуд*). Необичан је придев *бџжан*, који је маркиран у Речнику САНУ као застарео, а значи *џролазан*, *крајкоџрајан*, *џренуџан*.

Ирена Грицкат је у неким својим радовима, нарочито у раду *Сџилске фиџуре у свеџлу језичких анализа*, истраживала значења лексема која се остварују само у одређеним контекстима. Издвојићемо неке синтагме у којима се остварују ефекти о којима је Ирена Грицкат овако писала: „У оваквим граматички исправним додирима лексички инкомпатибилних речи стварају се нове значењске величине, са вишком нове изражајне снаге [...] Све то често не пружа буквалну копију спољне стварности и

[...] ставља читаоца у могућност да допуњује смисао сопственим примислима.” У таквим спојевима изроњавају и стимулишу се семантички слојеви и присенци „као да доспевају у својеврсно индукционо поље”. Ти присенци се у радовима Ирене Грицкат називају *криїїосемемама*, а оваква семантика је *суйсеманїїика* или *криїїосеманїїика*. За разлику од већине песника, Ирена Грицкат је правила неочекиване лексичке спојеве са стручним и научним увидом у могућности лексичких спојева.

Примери песничких синтагми Ирене Грицкат: *самоїїничка бол, безбрижни вейтар, бесїлоїїна мисао, їраниїїни заветї, словесна душа, космичка небїї, нејасно врење маїїерије, неразорив сан, нескврнуїї мир, їечуркине недоумице, їушљиви шушїїањ, ванразумски муљ, лиснаїїи руј, їривид бледожуїїи, сеїїан крик, їлуви мир, оїїајсїївена ноћ, їлаха знаїїижеља, бешумни їрч, олујно оїрашїе, разбукїїали дани, ваїїроносна змија, заїлушна кишна бура, жална ноћ, наїїчујни звон, вейїрени хуј, виїкасїїа срна, безмерна бездан, їосвемашїїа їїмина, рушно време, расїрсла сазвежђа, вијовраїї лабуд, оїрезни вейїрић, їїїїїрави снови, валовље безмерно, звездано власїїво неизбројно.*

И стихови Ирене Грицкат, који по својој структури представљају реченице, такође крију бројна изненађења, одишу дубоком мисаоношћу и производе неочекиване ефекте.

Примери реченица-стихова Ирене Грицкат: *И кружи, и кружи безбрижни вейтар и їече. Вейтар арлауче, вије и їули. Бесїлоїїна мисао уђе у Биће. Треба да власїїиїу сїївореносїї волимо. Дамари дишу у мени. Хоћу да сузим са росом, да сијам са цвећем. Можда за свим їїим и мудросїї се ваља. Тишине броди свечан звук. Из њих се їлаха знаїїижеља їочи. Судбинском сїїазом склизнух неиследном. Једанїуїї у свом бићу ја се збих. Одзвуци среће у безбрижју звоне. Иза свеїїлої вићења зна да свене нада. Расвиће још се није зачело. И їоче немир да му душом бриди. Кад їљушїїи вейтар, кад киша веје, и све је ноћ и бездан све је.*

У неким стиховима Ирена Грицкат се користила и акустичким фигурама, о чијим стилским могућностима је такође писала у својим научним радовима:

*Можда за свим їїим и мудросїї се ваља. Мени не ваља.
Збої одурја їечурка разврну усну. И усну.*

Нема много писаца чију лексику бисмо већ при првом кораку анализе поделили на оказионалну и узуалну, а Ирена Грицкат је спадала у такве песнике. За разлику од многих песника склоних лексичким креацијама који граде оказионализме без познавања творбених законитости

у српском језику, Ирена Грицкат је у својим лексичким играма користила изузетну компетенцију у вези са творбом речи и семантиком. Због тога су сви њени индивидуализми можда више потенцијалне него околионалне речи, јер су настали продуктивним творбеним средствима, на основу добро разрађених творбених модела.²

На крају

На крају, када се полако опет враћамо општим темама, похвалићемо се једним изузетним поклоном добијеним од проф. Даринке Гортан Премк. Она нам је, наиме, фотокопирала и поклонила 10 листова хартије које је својом руком исписала Ирена Грицкат, а у питању су преписи кратких одломака из књижевних дела које је пробрала Ирена Грицкат и поклонила их колегама из собе у којој је радила у Институту за српски језик САНУ. На првом листу написана је дирљива посвета: „Мојој драгој соби број 1, тј. Зорици, Фахри, Дари и Мићи, у својим тешким тренуцима, седећи крај маме, у немогућности да се концентришем ма на шта, преписивала сам ова размишљања разних људи, да бих их поклонила као мали знак захвалности за пријатељство. И.” И избор тих одломака говори много о Ирени Грицкат. Не бисмо, наравно, сви преписивали исте одломке из књижевних дела. Оно што је узбудљиво једној особи није другој, и то је очекивано. Рекло би се да се највећи број записа Ирени Грицкат односи на снагу духа. Ево неких примера:

Онај који је увек јасан, тај је, чини ми се, просто глуп. *Мајаковски*

Дух је једина снага која може извући из себе више него што садржи, вратити више него што прима, дати више него што има. *Берсон*

Велики се људи морају враћати поражени. То је доказ да су ишли до краја. *Б. Лазаревић*

Живот је све богатији што су апстрактнији његови интереси. *Толстој*

Ко дубине лако премошћује тај премошћује, у ствари, плићаке. *Аристотел*

Постоји једна област мудрости из које је логичар прогнан. *Сократ*

Ништа није кобније за један идеал него његово остварење. *Шојенхауер*

Емоције су све дубље и трајније што су компликованије. Још су дубље и трајније ако је компликована њихова интелектуална подлога. *Није њој иписано.*

² О индивидуализмима, околионализмима, потенцијалним речима и узуралним речима, исп. Драгићевић 2018.

Много тога о чему је писала Ирина Грицкат остало је изван овог текста, чак и када је семантика у питању, а дијахронијски тематски круг њених интересовања једва да је дотакнут. Уместо закључка о значају и вредности семантичких истраживања Ирене Грицкат, уместо опаске о општем утиску који носи читалац док чита њене радове, изнећемо кратак одломак из више пута цитиране књиге *У лебдивом ходу* (1994: 220). Професор Упоредне граматике (био је то, наравно, проф. Радосав Бошковић) у расправи с једним студентом, колегом Ирене Грицкат, рекао је: *Према усвојеним начелима, са сигурношћу се нешто може говорити само у мајмајници. Ни у ірамајници. Ни у йолијници.* „Пошто сам с њиме била у срдачним односима”, наставља Ирина Грицкат, „упитала сам га једном који је, у ствари, смисао тих апстрактних наука каква је, на пример, његова Упоредна граматика. Одговор је гласио да баш такве науке подижу част човековог духа: када се дух надмоћно труди око нечега чиме се не окоришћује. Заувек се урезала у мене та идеја.”

Управо ту идеју има и читалац радова Ирене Грицкат: да они подижу част духа.³

Литература

- Драгићевих 2010:** Рајна Драгићевих, „Семантичка истраживања Ирене Грицкат”, *Јужнословенски филолој*, LXVI, 31–49.
- Драгићевих 2018:** Рајна Драгићевих, *Српска лексика у прошлости и данас*, Нови Сад: Матица српска.
- Драгићевих 2019:** Рајна Драгићевих, „Ирина Грицкат о части људског духа”, *Полијтика*, 15. децембар 2019.
- Марковић 2010:** Милена Марковић, „Биобиблиографија академика Ирене Грицкат-Радловић”, *Јужнословенски филолој*, LXVI, 51–108.

³ Биографија Ирине Грицкат, која је наведена у овом тексту, настала је на основу података из аутобиографске књиге Ирине Грицкат *У лебдивом ходу* и на основу *Биобиблиографије академика Ирине Грицкаї*, коју је написала Милена Марковић. Опис лексикографских и семантичких истраживања Ирине Грицкат преузет је из рада Р. Драгићевих (2010). Анализа есеја Ирине Грицкат објављених у *Полијници* овде се први пут објављује. Само неколико пасуса овде наведених објављено је у Р. Драгићевих (2019). Лексичка анализа збирке песама *Циклоида* представљена је у знатно широј и научнијој форми 2019. године, на научном скупу *Међународни сасјанак славистиа у Вукове дане*, на пројекатској сесији Катедре за српски језик са јужнословенским језицима Филолошког факултета Универзитета у Београду и у тој широј форми биће објављен у зборнику са наведеног научног скупа.

Матијашевић 2019: Јелка Матијашевић, *Дериваџолошко-лексиколошка истраживања руској и српској језика*, уреднице Вера Васић и Марија Стефановић, Нови Сад: Филозофски факултет.

Радовић Тешић 2009: Милица Радовић Тешић, „Разговор с академиком Иреном Грицкат”, *Наш језик*, XL/1–4, 127–131.

Научни радови Ирене Грицкаћ који су цитирани у овом тексту

Грицкат 1953–1954: Ирена Грицкат, „Поводом једног покушаја примене структуралистичког метода на проблеме словенског глагола”, *Јужнословенски филолој*, XX/1–4, 307–332.

Грицкат 1955: Ирена Грицкат, „Деминутивни глаголи у српскохрватском језику”, *Јужнословенски филолој*, XXI/1–4, 45–96.

Грицкат 1961: Ирена Грицкат, „О антонимији”, *Зборник Маџице српске за филолојију и лингвистичку*, књ. IV–V, 87–90.

Грицкат 1961б: Ирена Грицкат, „О неким проблемима негације у српскохрватском језику”, *Јужнословенски филолој*, XXV, 115–136.

Грицкат 1961в: Ирена Грицкат, „Прилози и њихов однос према придевима и придевским значењима”, *Наш језик*, н. с., XI/3–4, 69–80.

Грицкат 1961г: Ирена Грицкат, „Развој значења глагола *имати*”, *Радови*: Научно друштво БиХ, књ. 8, Одељење историјско-филолошких наука; књ. 6, 67–81.

Грицкат 1962: Ирена Грицкат, „О једној особености прилога и прилошких синтагми у српскохрватском језику”, *Наш језик*, н. с., XXII/3–6, 78–89.

Грицкат 1966: Ирена Грицкат, „Префиксација као средство граматичке (чисте) перфектизације”, *Јужнословенски филолој*, XXVII/1–2, 185–223.

Грицкат 1967: Ирена Грицкат, „Стилске фигуре у светлу језичких анализа”, *Наш језик*, н. с., XVI/4, 217–235.

Грицкат 1967б: Ирена Грицкат, „Шта даје за проучавање глаголске семантике чиста (граматичка) перфектизација путем префиксације”, *Наш језик*, н. с., XVI/3, 119–126.

Грицкат 1981: Ирена Грицкат, „Лексикографски поступак у речницима САНУ и ЈАЗУ: показан на глаголима са префиксом *за-*”, *Наш језик*, н. с., XXV/1–2, 3–23.

Грицкат 1983: Ирена Грицкат, „О прилозима у српскохрватској лингвистичкој науци”, *Јужнословенски филолој*, XXXIX, 1–41.

Грицкат 1985: Ирена Грицкат, „Одлике глаголског видског парњаштва као семантички индикатори”, *Зборник Маџице српске за филолојију и лингвистичку*, XXVII–XXVIII, 197–203.

Грицкат 1986: Ирена Грицкат, „Експресивне синтагме са генитивима у српскохрватском језику”, *Јужнословенски филолој*, XLII, 71–93.

- Грицкат 1988:** Ирина Грицкат, „Значења афиксалне глаголске деминуције”, *Први линвістички научни скуй у сіомен на Радосава Бошковића*, Титоград: ЦАНУ, 131–139.
- Грицкат 1989:** Ирина Грицкат, „Прилошке речи посматране кроз феномен антонимије”, *Јужнословенски филолої*, XLV, 161–172.
- Грицкат 1995:** Ирина Грицкат, „О неким особеностима деминуције”, *Јужнословенски филолої*, LI, 1–30.
- Грицкат 1997:** Ирина Грицкат, „Шта све значи значийї”, *Из књижевности: зборник радова у част Предрага Палавестре*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 395–399.
- Грицкат 2000:** Ирина Грицкат, „Појаве метафоричности у прилозима”, *Јужнословенски филолої*, LI/1–2, 301–309.
- Грицкат 2001:** Ирина Грицкат, „Семантички потенцијали у неким непроменљивим речима”, *Срїски језик*, V/1–2, 221–226.

Ауїобиоїрафска їроза Ирене Грицкаї

- Грицкат 1994:** Ирина Грицкат, *У лебдивом ходу*, Нови Сад: Матица српска.

Збирка їесама Ирене Грицкаї

- Грицкат 2002:** Ирина Грицкат, *Циклоида*, Београд: Народна књига – Алфа.

Текстїови Ирене Грицкаї објављени у Политици

- Грицкат 1963:** Ирина Грицкат, „Константин Филозоф: значајна личност нашег средњег века”, *Политїика*, 19. мај 1963, 22.
- Грицкат 1968:** Ирина Грицкат, „Шта је језичко мишљење”, *Политїика*, 1. децембар 1968, 18.
- Грицкат 1971:** Ирина Грицкат, „Историја језика представља језик историје”, *Политїика*, 6. фебруар 1971, 14.
- Грицкат 1972:** Ирина Грицкат, „Шта све нуди историја језика”, *Политїика*, 29. јануар 1972, 14.
- Грицкат 1972:** Ирина Грицкат, „Речи о књизи”, *Политїика*, 3. јун 1972, 13.
- Грицкат 1976:** Ирина Грицкат, „Научна освајања као уметнички доживљај”, *Политїика*, 21. фебруар 1976, 15.
- Грицкат 1978:** Ирина Грицкат, „Двојство старе културе”, *Политїика*, 29. јул 1978, 13.
- Грицкат 1988:** Ирина Грицкат, „О писању и стилу – поводом двестоте годишњице рођења Артура Шопенхауера”, *Политїика*, 12. фебруар 1988, 10.

- Грицкат 1991:** Ирена Грицкат, „Лексикографија – велики интелектуални изазов”, *Полиџика*, 5. јануар 1991, 18.
- Грицкат 1991:** Ирена Грицкат, „Сазвучја Николаја Велимировића и Ајнштајна”, *Полиџика*, 22. јун 1991, 18.
- Грицкат 1991:** Ирена Грицкат, „У ризници језика (интервју)”, Светозар Стијовић, *Полиџика*, 1991, 15.
- Грицкат 1993:** Ирена Грицкат, „Не силити речи: слово о језику”, *Полиџика*, 15. август 1993, 12.
- Грицкат 1994:** Ирена Грицкат, „Речи старе и подмлађују се”, *Полиџика*, 23. јануар 1994, 12.
- Грицкат 1995:** Ирена Грицкат, „Литерарна повест (интервју)”, *Полиџика*, 8. март 1995, 22.
- Грицкат 2001:** Ирена Грицкат, „Ајнштајн”, *Полиџика*, 14–16. април 2001, 5.
- Грицкат 2002:** Ирена Грицкат, „Реч на почетку: о лексикографији и интердисциплинарности”, *Полиџика*, 22. јун 2002, 3.

РЕЧ УРЕДНИКА

Године 2019. навршило се десет година од смрти академика Ирене Грицкат Радуловић, једног од најзначајнијих српских лингвиста друге половине XX века. Вредан траг оставила је како у истраживањима историје српског језика, тако и у анализи савременог српског језика. Њени вредни радови из области семантике, лексикографије, творбе речи и граматике савременог српског језика, који представљају незаобилазну литературу за слависте, али и за студенте србистике и славистике, нису, нажалост, до сада били објављени у једној књизи, па су неки од њих били недоступни широј јавности. Овај зборник није замишљен само као публикација у част Ирени Грицкат, већ је његово објављивање представљало насушну потребу српске славистике.¹

Овај зборник је насловљен *Крујови Ирене Грицкајџ*, а такав наслов наметнуо се из више разлога. Главна особина круга јесте његова складна уоквиреност. Унутрашњост круга оивичену кружницом (кружном линијом) испуњава уоквирени затворени простор у којем влада унутрашња системност, уређени живот, сопствене законитости, својствена логика. Интересовања Ирене Грицкат налик су круговима који имају сопствени идентитет, али се и преплићу – лингвистика, лексикографија, есејистика, поезија, музика, математика, превођење јесу кругови у којима се кретала Ирина Грицкат и та бројна интересовања обележила су њен живот. Осветљавање стваралаштва Ирене Грицкат не би било потпуно ако се увиди не би стицали завиривањем у све кругове њеног духовног постојања. Ти кругови су се узајамно додиривали, имали су веће или мање пресеке, па су сви били повезани, што се очигледно преливало у њена славистичка истраживања. С друге стране, поезија Ирене Грицкат настајала је под утицајем њених знања о грађењу речи, о утицају контекста на значење

¹ У овом Зборнику сакупљени су најважнији и најцитиранији радови И. Грицкат о савременом српском језику, а податке о свим њеним радовима читалац ће пронаћи у *Биобиблиографији академика Ирене Грицкајџ-Радуловић* Милене Марковић, *Јужнословенски филолоџ*, LXVI, 2010, 51–108.

речи, о механизмима за постизање криптосемантичких присенака. Нити се њена уметност може разумети без њених погледа на науку, нити се теоријски радови могу схватити без њених лексикографских решења, а ни лексикографија без Белићеве лингвистичке школе, којој је Ирена Грицкат у великој мери припадала. И у лингвистичким истраживањима Ирене Грицкат видљиви су кругови – дијахронијски и синхронијски. Унутар синхронијских истраживања савременог српског језика такође увиђамо кругове. Ирена Грицкат је, наиме, своје анализе неких језичких питања започела шездесетих година XX века, да би им се током живота враћала неколико пута. Све теме уобличавала је и хронолошки, и методолошки, и садржајно, као кругове. Ова чињеница сасвим је видљива из Садржаја овог зборника. Радови су раздељени у најважније тематске целине, које су овде дате као поглавља, а унутар сваког од њих истраживања су распоређена хронолошки, према години првог објављивања, која је дата у загради. И стално се понавља исто – отварао је тему шездесетих година XX века, враћала јој се осамдесетих или деведесетих година, да би коначну реч о њој рекла пред крај свог живота. Увид у Садржај јасно указује и на преплитање тематских кругова јер у сваком поглављу постоји бар један рад који би се с правом могао уврстити и у неко друго поглавље, тј. у неки други круг или чак у више њих. И њен живот био је подељен у заокружене целине које су се прожимале – српски и руски – два њена језика јесу и два круга њеног битисања и два погледа на свет. О својој двојезичности много је пута писала и размишљала о томе шта јој је све она донела, а шта одузела. И њен идентитет био је раздвојен на српски и руски круг. Рођена је у Србији, цео свој живот проживела је у Србији, проучавала српски језик, српску историју и културу, али, како је написала, читајући руске књиге, одједном би је обузела мисао: „То је моја земља, ја сам некада била тамо! Нисам тамо путовала, нисам шетала, нисам тамо никад живела, у те пределе нисам ни крочила, нити ћу крочити – али сам била. Довољно је да се само сетим стиха из старе песме *Преко светије Русије њејлови се њласе*, и почиње да се слути нешто заветно, нешто с ону страну, надсудбинско, што лежи далеко...” (Грицкат 1994: 8). Овакви записи и многи други у њеним песмама и есејима откривају још два круга која је у својој надареној личности носила Ирена Грицкат – круг стварног и круг имагинарног, ирационалног, интуитивног. У својим песмама она је сковала речи *ћредбивсћивоваћи*, *ћредсћиворен*, *ћредвечан*, *ванразумски*, *ћрайрви*, а оне тако недвосмислено указују на емоционална и мисаона путовања Ирене Грицкат у пределе слутње и пренастанка, иза граница спознатог света.

И сама Ирена Грицкат била је замишљена над кружним структурама. Није необично што се збирка њених стихова зове *Циклоида*, према наслову једне песме. Међу песмама пажњу привлачи и једна која је такође „кружна”, интроспективна и аутобиографска, а зове се *Обруч*. Ирена Грицкат признаје у тој песми колико је током целог свог живота желела да обручем овије оно што јој је у том животном добу било највредније.

Завршавамо уводну реч уз стихове песме *Обруч*, у нади да ће овај зборник помоћи читаоцима да образују сопствене духовне кругове по угледу на оне које је у свом богатом животу исцртала Ирена Грицкат.

Обруч

*У деџињстиву сам жељу изразила жарку
Да ми оџац и мајка обруч са џалицом кује.
Да џа џерам џо сџази, џо џрави, џо џарку,
Они да џледају с баџиенске клује.*

После сам обручем хџела

*Да овијем сласџи и душе и џела.
А у зрелосџи власџиџиџ хџења и сања
Да се мудросџи некакве скује
Те да обручем захваџим заџреџена знања.*

И џолеџеће једноџа дана

*Обруч, хиџнуџ у раздања
Незнаних небеских сџрана,
Па ћу џамо, џод џоџледом нежним
Оца и мајке
Поново обруч да џерам џо маџлама снежним,
Кроз бајке.*

I. Глаголска семантика

РАЗВОЈ ЗНАЧЕЊА ГЛАГОЛА ИМАТИ*

Глагол *имати* показује данас у нашем језику и велику разноликост значења и велику разноликост у погледу синтаксичке употребе (лична и безлична форма, пасивност, рефлексивност – а све то са понеким необичним моментом). Његов је развој тако многострук да би било корисно позабавити се њиме, те на томе случају, као карактеристичном, показати на који све начин једна реч као носилац значења може еволуисати и померати се у правцу најразличитијих пренесених и апстрактних представа¹.

Логично је претпоставити да то шаренило потиче донекле и од тога што су се у тај глагол слила два прасловенска глагола: **jeŕti jьtŕ*, одн. његов итератив *imati-jemŕ* и атематски глагол *iměti, imatiь*. Глагол *jeŕti* значио је, отприлике, *узети, ухвати* (*imatiь*, *capere* (свршени вид; према томе, *имати* је значило *узимати, хватати*). Поред њих је стајало *iměti* са значењем трајнога *habere*. Међутим, у још даљој језичкој прошлости и та се два глагола своде на исти корен. Према минуциозним проучавањима младограматичара глагол *jeŕti* је могао бити изведен од перфективног презента, а глагол *iměti* од перфекта истог глагола, што и значењска страна тих двеју глаголских речи изгледа да потврђује². Појмови узимања и поседовања уобличавају се и у неким другим језицима у виду два глагола од истог корена, само са друкчијим аблаутским односима (нпр. литав-

* Razvoj značenja glagola *imati*, *Radovi*, Naučno društvo BiH, knj. 8, Odeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 6, 1961, 67–81.

¹ О глаголу **немати** нећемо говорити засебно јер је његова проблематика готово у свему иста, а обличка страна речи у овој расправи се не разматра.

² N. van Wijk: Zu den Verbaldoubletten auf -aiŕ, -ati; -eiŕ, -ěti. *Zschr. f. sl. Ph.* VI, 72.

ско *tvérti* – ухватити, узети, а *turéti* – имати, држати³; ово сасвим лепо одговара односу између наша два словенска глагола). Разлика у уобличењу та два појма не мора уопште ни да постоји – као што, изгледа, није ни постојала у индоевропској епоси, – чак ни разлика која је само аблаутске природе (нпр., аблаутске су природе разлике између основних глагола и њихових каузатива: *бдеџи* – *будиџи*, *леђи* – *ложиџи* итд.). У неким језицима, бар у извесној мери, запажа се појава да се потпуно истим глаголом, са основним значењем *habere*, изражава и „узимати” и „поседовати”: то „узимати” стиче своје значењске огранке добивања, стицања или (преносно) схватања и сл. Тако, Сандерс⁴ показује за глагол *haben* да је он у готском, старовисоконемачком и средњовисоконемачком имао „празначење” (*Urbedeutung*) „унутрашњег узимања, поимања” (*des Innlich-Fassens*) и упоређује га са лат. *capere*. Затим наводи и за савремене језик значење *добиџи* (*bekommen, erhalten*) и илуструје то примерима: *Morgen soll ich mein Geld haben* – Сутра треба да примим, да добијем свој новац; *Habe Dank* – Прими захвалност. За француски језик сведочи Литре⁵ у истом смислу, мада су његови примери мање карактеристични, јер се у њима значење *capere* преплиће са значењем правога *habere*. Литреов пример под 5: *On ne peut rien avoir de cet ouvrier* – Не може се ништа добити од овог радника. Или под 7: *De qui avez-vous cette nouvelle?* – Од кога имате (тј. од кога сте примили) ову вест? На тај начин може да нам постане јаснија индоевропска ситуација, када је исти глагол могао означавати оба овде наведена појма.

Ако се узме у обзир да се представе о узимању и поседовању додирују те се могу изражавати истим глаголом, као и то да су Словени за те две представе располагали са два глагола (трећи је био итератив једнога од њих) који су били облички блиски управо зато што су и настали дивергенцијом исте глаголске речи, – онда није тешко разумети ни чињеницу да су се те глаголске речи опет слиле у један глагол који је наследио понешто од значења и понешто од обличких обележја својих претходника. То је српскохрватски глагол *имаџи-имам*, македонски *има*, словеначки *imeti-imam*, руски *иметь-имею*, чешки *míti-mám*, пољски *mieć-mam*, бугарски *имам*, горњолуж. *тѣć-mam*, доњолуж. *тѣš-mam*, полап. *met-mom*.

Да је тај глагол понео у себи углавном основно значење старога *imēti* – *habere*, потпуно је очигледно, и о томе значењу и желимо да рас-

³ E. Fraenkel: Zum baltischen und slavischen Verbum. Zschr. f. sl. Ph. XX, 2,255.

⁴ Wörterbuch der deutschen Sprache, s. v. haben.

⁵ Dictionnaire de la langue française, s. v. avoir.

прављамо у даљем излагању. Од значења итеративног *имати* (тј. од *capere* схваћеног имперфективно) налазимо извесне трагове, и то код нас само у дијалекатском изражавању, понегде и у старијим споменицима. Нпр.: „Домаћин говори: имај, куме, имај, брате – не стиди се!” (збирка речи Д. С. Поповића из Босне и Рашке, грађа за речник САНУ; протумачено као: узимај...). Али се примећује још и посебно зближавање које је настало између *јети* и његовог сопственог итератива *имати*, одн., можда, између *јети* и оног глагола који је већ раније постао контаминацијом *имати* и *имѐти*: јер нова творевина показује понекад у значењу *capere* и знакове перфективности. Познато је да се глагол *јети* почео постепено губити из словенских језика, задржавајући се само у префиксираним глаголима (типа *узети*, *ошети* и сл.) и у дијалектима; међутим, у новом глаголу задржало се донекле његово значење, перфективно, што је необично с обзиром на неједнакост вида. То се може објаснити тако што у питању није неко право „наслеђивање” значења глагола *јети*, већ је старо *имати* (по постанку итератив) могло бити двовидско у време које је непосредно претходило раздвајању прасловенске заједнице у засебне групе. Двовидских глагола у најстаријим забележеним словенским текстовима – а теоријски и пре њих – било је и иначе више него у савременим словенским језицима⁶, тако да је *имати* значило и *узимати*, *хвајати*, али и *узети*, *ухвајати*, *добити* и сл. Од тога је, дакле, остало трага у нашим старијим и дијалекатским примерима изражавања. Нпр.: *Videći da nije moguće imati Jonatu u ruke, povrati se srdit u Antiokiju.* (А. Каčić, *Korabljica*, izd. 1782. u *Mlecima*, 342); *Ono znañe, imano od Pavla, ne može dati temelj istini* (RJA, А. Kadčić); Почну се грабити оба два брата који ће га (оца) прије к себи имати и угостити (В. Врчевић, Срп. нап. прип., књ. II, Дубровник, 1882, 47); *Ni mogla ni mleka imeti detetu* (RJA, s. v. *imjeti*, nar. прип. Mikuličića).

У нови јединствени глагол *имати*, на подручју српскохрватског језика, ушло је, дакле, и значење *capere* (схваћено и као имперфективно и као перфективно), додуше само у бледим траговима, а далеко јаче значење *habere*: као да је тај нови глагол наследио углавном облике једног претходника (*имати*; данашњи облици презентске основе изведени су аналошки према овом инфинитиву), а значење другог (*имѐти*). У нашем случају није се поновила индоевропска ситуација (истина, хипотетична) – да један глагол носи значење и *habere* и *capere*, пошто су се као носиоци значења *capere* појавиле друге глаголске речи.

⁶ О неким видским особеностима српскохрватског глагола, Јужнословенски филолог XXII, 110 и д.

Што се тиче значења глагола *имати* које је данас примарно, није лако одредити да ли се првобитно посесија схватала као држање при себи нечега и власт над нечим што је увек потчињено, присутно и неодвојиво, као својство, орган тела (нпр. имати нос, глас), или се појам посесије ширио и на оно што је одвојено од човека, али је у његовој власти (имати прстен, лулу, пса); затим, можда, и на пролазне особине и појаве, телесне, па и духовне, које се у датом тренутку не могу одвојити од човека, као да су његов део (имати апетит, заушке; имати задовољство, муку)⁷. Посесијом се, даље, почело сматрати и оно што се по неким увреженим обичајима и конвенцијама схвата као предмет својине, иако о правом власништву не може бити речи (отац има дете; онда и дете има оца). Као поседовање могла се разумети и непосредна близина, служба нечега што не мора ни у којој мери бити предмет својине (има туђе ципеле на ногама; ако овде свратимо, имаћемо бар кров над главом док не престане киша). Појам поседовања распростро се, свакако већ врло давно, уопште на представу о односу између субјекта и било каквог другог предмета ако код субјекта постоји заинтересованост, став према предмету. Тврди се да субјекат поседује оно што је у сфери његовог сазнања, његовог посматрања, његових потреба, осећања и сл., што може бити и мимо и против његове воље (од првога имамо празнике, имали смо стално лепо време, има непријатеље, имате воз у пет сати и сл.)⁸. Појам *habere* примењује се на све апстрактније ствари: *Tebi ima tek šesnaest godina* (Maglajlić, *Iz staroga vilajeta*, Zgb., 1909, 98); имати два метра дужине, имати недостатке, имати предосећање – све то представља по постанку фигуре, доста „прозрачне”, према сталном или привременом поседовању физичких предмета, дакле према „имати дугу косу” или „имати џепове на капуту”. Таква „посесија” може се, разумљиво, приписивати и стварима, у складу с тиме шта оне уопште могу „имати” као квалитет или сл.: сунце има огромне димензије, тај догађај има велики значај. Или: Храна има ... разноврсне улоге у човечјем телу (С. Лозанић, *О кукурузу ... Бгд., 1904, 4*); За такав авион се

⁷ Драгош је имао највеће задовољство да прати своју мајку и сестру (Ст. Новаковић, *Калуђер и хајдук*, Бгд., 1913, 180); Те је Карађорђе и сад велику муку имао, трчећи на све стране (Л. Арсенијевић-Баталака, *Историја срп. настанка део II*, Бгд., 1899, 799). Овде скрећемо пажњу на то да се за многе обрте типа „имати задовољство” често помишља да су калкови те да им није место у добром књижевном изражавању. Али чињеница да се многи од њих срећу код наших старих писаца, а многи и код добрих савремених књижевника, може сведочити о томе да такви спојеви спонтано настају у разним језицима, без угледања једних на друге.

⁸ Литре: *Quand on a quelqu'un qu'on hait* – Кад се има неко ко се мрзи; Сандерс: *Wir haben dies Jahr früh Ostern* – Имамо ове године рано Ускрс.

каже да ... „има кратак полет” (Лучић Д. и Живић М., Познавање авиона, Земун, 1940, 84).⁹

Према грађи у РЈА, чији обрађивач глагола *имати* (Будмани) спомиње неке од тих различитих аспеката поседовања, наведени преливи значења су стари у нашем језику, а многи спојеви већ од првих времена изгледа да су укалупљени, што сведочи о дугој традицији таквог изражавања. Тамо читамо: *imal sam sumnju* (*Monumenta croatica*), *da ne ima pečali* (*Monumenta serbica*), *za tuzi zemlju da ne ima posla nitko* (исто), *imamo vlastelsku potrebu* (исто), *ima plnu oblast (vlast)* (*Mon. croat.*), велику прав има (Пољички статут), *ima mnogu želju* (*Palmotić*), *imaše sudac običaj* (*Bandulavić*), *imajući brigu* (*Kanižlić*) итд.

Ако се то разуме, није тешко схватити ни даљи развој семантике овог глагола, богатог семантиком. Појављује се, у разним видовима, значење егзистенције нечега уопште, са све лабилнијом везом са оним ко је за ту егзистенцију заинтересован. При том је оно што у том смислу егзистира све апстрактнији појам, који се често више не може изразити именицом, већ се на месту глаголског објекта појављују релативни реченични додаци разних врста. „Ти имаш разлога за лутњу” постаје „Ти имаш зашто да се љутиш”, а то, у ствари, не значи „твоје поседовање разлога за лутњу”, „твоју својину над тим разлозима”, већ „постојање разлога за твоју лутњу”, о б ј е к т и в н о постојање таквих разлога, које тек на неки начин тангира тебе. Или: „Имаш још дуго да чекаш”: то не значи да саговорник нешто има или нема, он и не може „имати” одсечак времена, већ значи да му тај дуги одсечак времена (до неког рока) предстоји, нимало „његов”, али испуњен његовим чекањем. Објективно стање ствари и субјективно поимање разних односа, од којих неки могу да се схвате и као поседовање, преплићу се, и у изражавању долази до померања значења глагола о коме је реч.

Немогућно је претендовати на тачан опис еволуције коју су доживела значења овог глагола, праваца у којима су се она претакала из једног фигуративног схватања у друго. Расправљајући о суштини посесивних перфекатских конструкција (тип *factum habeo*, *j'ai fait*, *ich habe gemacht*, *I have done*), изнео је Ј. Маслов једно гледиште у вези с некадашњим ра-

⁹ Сандерс: *Die Kirche hat eine schöne Orgel ... Sie hat einen tüchtigen Prediger* – Црква има лепе оргуље ... Она има доброг проповедника. Међутим, каже Сандерс, не може се рећи: *Die Kirche hat viele Leute* – Црква има много људи, пошто „они који су тамо привремено присутни не могу бити схваћени тако као да њој припадају”. Јасно је – и то се односи на све језике – да се предметима, као персонификацијама, може приписивати поседовање само ако оно, такође фигуративно, у довољној мери личи на власништво. Посесија типа „има туђе ципеле на ногама” није се, у свом пренесеном значењу, распростраила и на ствари као „имаоце”.

зумевањем посесије уопште, а онда и с глаголом посесивног значења¹⁰. Пошто бележи посесивни перфекат и у руским говорима (у меня забыто = я забыла), он наставља: „Посесивна идеја која му лежи у основи не може се свести на реално или „метафорско” поседовање предмета..., него мора да се схвати знатно шире, можда као извесна заинтересованост лица за радњу или њене резултате, као постојање радње у сфери субјекта, најзад као моменат емоционалног односа према ономе што се саопштава, слично ономе што се изражава тзв. *dativus ethicus*om. Једва да би било правилно изводити све ове преливе из представа о поседовању предмета у смислу наше логике или наших правних норми...” (96–97). И затим, у вези с типом *factum habeo*, тј. са самим глаголом *имати*: „Посесивно поимање резултата радње, које лежи у његовој основи (перфекта), одражава представе које се знатно разликују од идеје власништва над предметом у обичном за нас смислу. Битан је моменат овде био, вероватно, не толико власништво над предметом, својина у односу на предмет, колико повезаност (соотнесенность) лица, субјекта, и његове околине, њихово „саприпадање” (сопринадлежность) и узајамно припадање (взаимопринадлежность)” (98–99). У време стварања перфекта на бази посесивности глагол са значењем *habere* свакако је већ имао све оне преливе значења које му приписује аутор, а ми видимо да се тумачење тих прелива може лепо применити на онај савремени ступањ развика нашег глагола до којег смо и ми дошли током претходних излагања. Глагол *habere* (а сигурно, паралелно с њим, и наш словенски глагол истог значења), био је, дакле, већ у епоси стварања посесивног перфекта – пре више од десет векова – семантички веома развијен. Али до таквог стадија морало је ипак доћи разграновањем неког мање сложеног појма, јер представа о посесији какву затичемо у том раздобљу, представа о „саприпадању”, „узајамном припадању”, сувише је апстрактна. Сетимо се чињенице да се и значење глагола *бити*, данас веома сложено, ако се погледа у његову суштину, развило постепено, вероватно из прзначења *раси*, *надолази* или сл.

Посесивног перфекта нема у српскохрватском језику, али ћемо се ми овде укратко осврнути на њега, због саме семантике глагола *имати*, која нас интересује интегрално, а и због сличне конструкције – посесивног футура, који наш језик познаје. Глагол *имати* ушао је првобитно у конструкције типа *navem paratam habeo*; у то време он је већ показивао висок ступањ значењске апстракције, означавао је оно пребивање

¹⁰ Ю. Маслов: К вопросу о происхождении possessивного перфекта. Ученые записки, сер. филол. наук вып. 14, Ленинград, 1949, 76–104.

у сфери субјектових интереса о којем је напред било говора, јер „имам спремљену лађу”, чак ни у моменту конструисања такве реченице, није значило да је спремљена лађа својина говорникова: спремљена лађа или „спремљеност лађе” била је само предмет гворниковог интереса. Процес је текао, отприлике, овако: 1. *navem paratam habeo* – имам (у проширеном значењу) спремљену лађу; 2. *navem paratam habeo* – спремио сам лађу; 3. *factum habeo* – урадио сам (прелазни глагол, али у конструкцији може да се употребљава и без објекта); *dormitum habeo* – спавао сам (непрелазни глагол).¹¹

Од балканских и балканизма захваћених језика данас албански и румунски знају једино за посесивни перфекат, док га грчки има само у вези с одређеним типовима глагола (као што је то у француском и у немачком). И неки јужнословенски крајеви познају ту конструкцију. Имамо у виду македонски језик, где поред обичног словенског перфекта постоји и посесивни тип (са н/т-партиципом у средњем роду): „има решено”, „има дојдено” и сл., у резултативном перфекатском значењу, тј. у једном од значења које има и обични перфекат са л-партиципом¹². Јасно је да је ту наступило потпуно губљење разумевања за првобитно значење конструкције и њено морфологисање.

У сличној фази семантичког развоја нашег глагола, тј. у доста одмаклој фази апстраховања првобитног значења, треба тражити и почетке друге једне конструкције с глаголом *имати* (и инфинитивом): футурске конструкције, чији смисао лежи на супротној страни временске линије у поређењу са претходном, перфекатском конструкцијом.

Познато је да је *имати* + *инфинитив* представљало стари и општесловенски начин грађења будућег времена¹³. О томе има много сведочанстава у старим споменицима разних словенских језика. Данас је, међутим, ситуација знатно друкчија. Највише архаизма у том смислу, несумњиво, показују два јужнословенска језика – македонски и бугарски, који, међутим, нису у истом правцу развили то језичко наслеђе (једнак је ту само један балканизам – замена инфинитива спојем *да* + *йрезенѝ*). У македонском језику постоје конструкције *има* (лично) + *да* + *йрезенѝ* и *има* (безлично) + *да* + *йрезенѝ*. У првом случају осећа се већи нагласак на компоненти морања, дужности да се будућа радња изврши, док у дру-

¹¹ Маслов, о. с. 81 и *passim*.

¹² А. Белић, Галички дијалекти, СДЗВ VII, 227–228; Н. Lunt, Grammar of the Macedonian Literary Language, Скопје, 1952, 99–100.

¹³ Од несвршених глагола, пошто је будуће време од свршених представљано њиховим презентом; касније, по аналогiji, и од свршених.

гом преовлађује обична футурска нијанса, уз слабије присуство модалне нијансе¹⁴. Индикативни футур се гради по обрасцу „к’е реши”; негирани футур може гласити „не к’е реши” или „нема да реши”¹⁵. У бугарском, међутим, према потврдном индикативном футуру типа „ще чета” стоји одречни само у облику „няма да чета”; овај негирани безлични облик глагола *има* фигурира и у другим (разуме се, негираним) временима бугарске коњугације, која се заснивају на футуру, а каквих у бугарском језику, бар теоријски, има још доста. Што се тиче позитивног *имати* у овим конструкцијама, према подацима бугарског академијског речника, *има* (безлично) + *да* + *йрезенѝ* показује будућност; међутим, бугарска граматика, а и сами примери који се ту наводе, сведоче о присуству модалне нијансе – нијансе нужности или сигурности да ће се радња извршити. Лични глаголски облик (*имам*) употребљава се у истој функцији, али нешто ређе¹⁶.

Пада у очи још једна сличност – могућност, а у извесним категоријама и обавезност употребе безличног презента глагола *имати* (одн. *немати*). Ова је појава разумљива, јер глагол у овој улози губи своју сопствену семантику и постаје, тако рећи, партикула за грађење извесних облика других глагола. То се догодило с више словенских глаголских речи, помоћних или полупомоћних и то, изгледа, нарочито изразито у балканским словенским језицима: са *хѝеѝи* у футурским конструкцијама, као што се већ и из узред наведених горњих примера видело, с *моћи*, *искаѝи*, па донекле и с *ѝребаѝи*, и с *биѝи* у погодбеним конструкцијама¹⁷.

Плетешников словеначко-немачки речник¹⁸ говори о футурском значењу конструкција с глаголом *iméti* (*imati spoznati, imate piti*), али се за потврду наводе писци из 16. века, и по обради се не може закључити да је данас таква употреба жива. У конструкцијама, свакако, учествује и онај модални прелив значења о којем је већ било речи у вези с другим језицима.

¹⁴ Лант, о. с. 82–83.

¹⁵ Лант, о. с. 82.

¹⁶ Българска академия на науките. Речник на съвременния български книжовен език, Софија, 1955, s. v. има. Ю. Маслов, Очерк болгарской грамматики, Москва, 1956, 221–222.

¹⁷ О томе говори А. Белић, Дијалекти источне и јужне Србије, СЗДб I. 636–637; према њему, понекад игра улогу и једнакост облика за више лица код тих глагола, али ти разлози, каже проф. Б., не би ни морали постојати.

¹⁸ Slovensko-nemški slovar, Ljubljana, 1894.

И у удаљенијим словенским језицима стање је слично. Ушаков¹⁹ даје за футурско значење те конструкције ознаку „званично” и „застарело”, а примери су му: *Завтра это сообщение имеет появиться в газетах – Сутра ће ово саопштење изићи у новинама; Я имею вам сообщить неприятную новость – Имам да вам саопштим непријатну новост. У речнику Чешке академије наука²⁰ речено је да глагол *míti* с инфинитивом служи да изрази радњу која се припрема или која ће почети да се догађа у најближој будућности. Ту имамо и овакав пример: *Zrovna když měli k oknu přijít, odešla – Управо кад је требало да приђу прозору, отишла је – што показује да се не ради о правој будућности, већ о будућности према прошлој радњи; а ни у том смислу будућност није чиста, већ комбинована са значењем дебитивности или волунтативности.**

У српскохрватском језику значење будућности у нашој конструкцији постоји од најранијих времена. РЈА бележи: *Kto hoće sije potvoriti, ne mal gnev i nakazaniје ima vsпријети ot kralевства mi* (Mon serb., 1234); *Ki su sada i ki imaju priti* (Mon. croat., 1466); *Što je bilo, prošlo je веће; što ima biti, još nije toga* (Gundulić). Ове примере, као и друге, наводи и коментарише проф. Ј. Вуковић у својој студији: *Posebni perifrastični modalni glagolski oblici u srpskohrvatskom jeziku, Radovi naučnog društva NR Bosne i Hercegovine, knj. II, 5–48. У вези с конструкцијом *имајџи* + *инфинитив* (или уместо инфинитива *да* + *йрезенџи*) аутор покреће два питања: прво, у којој је мери футур у оваквим конструкцијама индикативни, а у којој модални; друго – што је донекле основица првога и што ми сматрамо веома важним – колико овде глагол *имајџи* чува своје лексичко значење, а колико је цела конструкција шаблон у којем глагол *имајџи* стиче значење које он ван тог шаблона нема.*

Мислимо да се историјским посматрањем, пратећи, тако рећи, логику људи који су остварили овај обрт, може доћи до извесних закључака. Ако можемо разумети како је постало „имаш још дуго да чекаш”, тј. како је једно „предстојање” схваћено као својина субјекта коме нешто предстоји, разумећемо и обрт „имаш да чекаш”: прво у смислу „чекање је то што је сад у вези с тобом, што је у пољу твојих доживљавања”, па онда и у смислу простог футурског „чекаћеш” као последица не много сложене еволуције представа. О тој еволуцији говори на свој начин и РЈА, ослањајући се на тумачење у Миклошићевој *Uparednoj gramatici, IV, 863–864: „Мјеште objekta može imati uza se inifinitiv, te bi prvo značenje bilo da djelo što se izriče inifinitivom pripada subjektu, po tome da je ono njegova*

¹⁹ Толковый словарь русского языка, Москва, 1935.

²⁰ Příruční slovník jazyka českého, Prag, 1937–1938.

dužnost, ili da treba da ono učini, ili uopće stoji za futur” (knj. III, imati V I b na str. 806–807). Разуме се, у моменту када се долази до конструкције „имаш чекати” (тј. с инфинитивом) и кад се из ње изгуби модални призвук којег је дотле било, настаје перифастично граматичко време, у којем је глагол *имати*, као и сваки помоћни глагол, лишен свог значења, у којем је он средство за грађење, а не семантичка величина, – као што је глагол *бити* у перфекту, глагол *хитети* у футуру, као што је, најзад, исти наш глагол *habere* у перфекатским конструкцијама посесивног порекла.

Међутим, ако се говори о данашњој ситуацији, о којој се једино и може говорити с поузданим осећањем за њено значење, у питању није више индикативни футур²¹, већ се јављају друга два битна чиниоца: радња исказана везом *имати* + *инф.* само следује иза неке друге, која може бити ма у којем од три логичка времена, и та радња носи на себи печат модалности, тј. неке субјективне оцене о томе да нешто треба, мора или је у изгледу да се догоди. Оба ова чиниоца, а нарочито други, говоре у прилог тврђењу да се извесно, мада избледело и на свој начин већ давно померено, лексичко значење глагола *имати* овде ипак чува. А пошто се потпуно губљење семантике, претварање у бесематични помоћни глагол мора признати као крајња тачка еволуције неког глагола, принуђени смо да закључимо да је, рецимо, бугарски индикативни (одречни) футур „няма да чета” одиста директни наставак или остатак некадашњег словенског футура с глаголом *имати*, али да српскохрватске модалне конструкције о којима је сад реч нису продукт даљег развоја тог старог словенског футура, већ представљају други, засебан огранак у развоју глагола *имати*, огранак у коме такав ступањ еволуције још није достигнут. Модалне конструкције с глаголом *имати* пронели су кроз своју историју, како изгледа, сви словенски језици; међутим, питање је да ли је у свима њима – и у коликој мери – постојао индикативни футур, на исти начин саграђен.

Ево неколико примера где се изриче будућност у односу на прошлост помоћу наше конструкције: U neкакome selu žirili su jednu kravu da je prodadu knezu od sela koji je imao o jeseni sina ženiti (V. Vrčević, Podrugaciće, Dubrovnik, 1883, 9); Али је много времена имало проћи прије него сам себи знао одговорити што сам и у чему сам (Љ. Вуличевић, Моја вјера, Бгд., 1911, 15); са имперфектом глагола *имати*: Od koga se imaše poroditi spasiteļ (RJA, Matović); Dioba se imaše zbiti pomoću samoga sultana Murata II (L. Vojnović, Vođ kroz Dubrovnik, Dubr., 1893, 117). Бу-

²¹ Ј. Вуковић, о. с. 9: ... Изузетна могућност употребе и у индикативном значењу.

дућност у односу на с а д а ш њ у ситуацију: Ту има доћ млад краље (Вук, нар. песма); Sutra имају доћ мојех двећ брат љуби (Mikuličić, нар. прип.) – оба примера из РЈА, које коментарише и проф. Вуковић (о. с. 8). Будућност у односу на б у д у ћ у ситуацију: Возвѣсти Захарји, да ће се одъ семена његовогъ ... имати зачети Претеча (Михаил митроп., Пастирска поученија, Бгд., 1860, 434); „Мајстор-Живко” – имам му рећи – „од овог мог бизгова ја л’ да направиш човека ја л’ да га ка’ гњиду стуцаш” (Д. Радић, Живи наковањ, Бгд., 1937, 39; сâмо „имам” је овде, у ствари, логички футур, јер говорник замишља шта ће рећи свом саговорнику).

Али и та будућност, у односу на разне моменте, није без примеса модалности, које се лако могу осетити (мада нешто теже и дефинисати) у свим горњим примерима. Та модалност садржи у себи прелазе ка значењима разних других глагола; ка *морайи*: Исус рече ... Симеоне! Имам ти нешто казати (Вук, Нови завјет изд. 1847, 151); Ради што имаш радити (В. Врчевић, Низ срп. прип., Панчево, 1881, 190)²². Још је изразитије значење *морайи* у следећим примерима: О накнади учињене штете имаће се у оваквом случају судити (Ј. Авакумовић, Стицај злочина, Бгд., 1883, 182); Ствар се ова имала решити једино по 6 тачци чл. 203 Устава (Народна скупштина, Бгд., 1890/91, 174)²³. Прелаз ка *џребайи*: Јуче је имао цар отпутовати (Јединство бр. 5, Бгд., 1873, 453); Да би показали шта се под овим има разумети ... морамо мало издаље почети (Љ. Недић, Критичке студије I, Бгд., 1910, 20); А по чему ти мислиш да је данашња седница имала бити знаменита? (И. Секулић, Из прошлости, Бгд.-Сарајево, 1919, 156). *Требайи* у смислу благе наредбе или упутства: Затој се говори да иступ не има имити одступа (РЈА s. v. *imjeti*, Пољ. статут); Dohodak који имају davati (РЈА, Mon. serb.); Pastir od stada svoga ima pomću imati (РЈА, Mon. croat.); Srce plemenito truda nima se strašiti (РЈА, Glavinić); Патос има бити израђен од бетона (Ново санитет. законодавство V, Бгд., 1930, 155). Прелаз ка *смеји*: Čini ono ča bi ne imel činiti (РЈА, s. v. *imjeti*, Naručnik, 1507. g.); Немаш ти моју ћецу дирати (Ј. Вуковић, о. с. 9); ка *моћи* у смислу вероватноће: Rimlani govoraћu: To nima biti istina (РЈА, Mirakuli, 1508. g.); Što ima biti ovo? (РЈА, Nalješković). Даље, *моћи* у смислу претпоставке да је нешто сигурно тако: Unutra ima biti blago (РЈА, Oliva, 1702. g.); Ја сам, иако је то овамо ријеткост, имао прилике виђети, ње женска оре баштину, и то има бити удовица (Ст. Дучић, Живот и обичаји племена Кучи, СЕЗБ XLVIII, 46).

²² Литре: Il a des grands travaux à exécuter – Има (мора) да изведе велике радове, и др.

²³ Сандерс: Du hast dafür zu sorgen, dass es geschieht – Имаш да се бринеш о томе да се то догоди; Das habe ich erst Freitag zu liefern – То имам да испоручим тек у петак.

Једна од веза глагола *имайѝи* са инфинитивом морфологисала се у извесном смислу, тј. стекла неке обавезне обличке моменте²⁴: то је конструкција када глагол *имайѝи* може да стоји само у претериталним временима а следећи глагол обавезно стоји у инфинитиву (не може бити замењен са *да* + *йрезенѝи*); тај други глагол може бити само перфективан; конструкција не сме бити негативна. Услед ових ограничења губи се ути-сак новине, живости стварања конструкције код говорника, разумљивост споја, што ће рећи да се ту још више затире лексичко значење глагола *имайѝи*. Имамо примере: Имах мртав панут од смијеха (РЈА, Његош); Од смрада и хале имасмо оба панути на врх главе (РЈА, Ст. М. Љубиша); За длаку имаху га камењем убити (В. Врчевић, Срп. нар. прип. II, Дубровник, 1882, 29). Значење овог склопа, према проф. Вуковићу, јесте „неизвршеност једне у датој ситуацији могуће (по субјективном ставу говорног лица) извршљиве глаголске радње” (о. с. 17). Конструкција се јавља данас, углавном, у југозападним крајевима наше језичке територије.

Из досадашњег излагања се видело да је глагол *имайѝи*, поред осталих служби, способан (у општесловенској перспективи) за две, тако рећи, супротне функције: да буде помоћно средство при грађењу и прошлог и будућег времена (будућег са различитим сродним варијацијама). Појам поседовања лежао је у основици и једнога и другога: говорник сматра као својину, како своје прошле, тако и будуће догађаје. Разлику он испољава само у томе како уобличава допуну глагола *имайѝи* у једном и у другом случају. За прошлост употребљава уз њега трпни партицип прошлог времена, чије значење лежи у сфери извршености, резултативности дакле самим тим у сфери прошлости. За будућност се узима инфинитив, који је и по пореклу израз за циљ²⁵, а чија употреба у разним видовима футура (ћу писати, буду писатъ) само потврђује такву његову основну карактеристику.

У току анализе глагола *имайѝи* (у којој је врло тешко одржати строгу поступност у приказивању његовог све јачег удаљавања од основног значења) долазимо најзад до случајева где тај глагол постаје синоним другог глагола, не само кад је у „конструкцији”, кад је везан у својој употреби (нпр. уз инфинитив другог глагола), него уопште, у сваком контексту који такво ново значење омогућује. *Имаѝи* може да значи *смайѝратиѝи*, *осећаѝи* и сл., затим (*само имаѝи!*) значи *имайѝи везе*, *имайѝи љосла*; и даље, као један од последњих ступњева у еволуцији тог глагола, он се једначи са *биѝи*, *љосѝојайѝи*.

²⁴ О тој вези говори Ј. Вуковић, о. с. 15–18.

²⁵ Некадашњи датив.

У разним везама, с различитим именицама, глагол *имати* добива значење *смајтрајти*, *осећајти*, што потиче опет од значења посесије: неко „има” некога пријатеља, а то не мора бити и објективно пријатељ, па се то и не тврди оваквим изразом. Примери: *Ona će tebe vazda imiti za svoga* (RJA, s. v. *imjeti*, Jerković); *Kako za proroka imahu ņega* (RJA, N. Ranjina); *Ja ņega cara imam, a on mene razbojnika nazva* (RJA, Aleks. Vel.); *Ovo imam veće za neizmožno* (RJA, Naručnik, 1507. g.); *Imati koji dan za sveti* (RJA, I. Mrnavić); *Ти знаш како те имам: као брата ... као најрођенијера* (З. Поповић, Бранково коло IX, 1229). Значење слично значењу *осећајти* (према некоме), *имати сџав*, *џоїлед*, *рачуне* и сл. видимо у овом примеру: *Prikazujte šta jedni na druge imate* (V. Vrčević, Nar. basne, Dubrovnik, 1883, 108). *Имати* (с неким, нечим) значи *имати везе*, *имати џосла* (с неким, нечим): *Šta ti, brate, imaš s ovim vlašetom?* (RJA, Magazin, 1868); *Али шта ја имам с тим?* (М. Московљевић, Месец дана на селу, превод, Бгд., 1948, 66).

У погледу претварања значења глагола *имати* у значење глагола *бијти* (постојати, егзистирати) може се констатовати ово. Глагол *имати* може бити замењен глаголом *бијти* или *џосџојати*, без икаквих других измена контекста, у једнини и у множини, и у сва три логичка времена (према РЈА, најчешће у презенту и у потврдном облику). Ево примера за једнину и садашње време: *Где девојка има за удају, / Нека тражи себи господара* (Вук, Н. песме, бечко издање II, 425); *Ево једна бела барка. У њом осим веслара има човек и жена* (Ч. Мијатовић, Цариградске слике, Н. Сад, 1901, 240); негативно: *Ne ima nesklad meu ovima* (RJA, Kašić); *Онај говор, оно лице, онакви поглед нема до у цара* (РЈА, Ст. М. Љубиша). Даље, у другим граматичким временима: *У војсци имаше gorostasana zatočnik* (RJA, I. Đorđić); *У дворима нико не имаше, / Само Јово болест боловаше* (Н. Шаулић, Срп. нар. песме, Бгд., 1936, 65); *На Илијин-дан гледају сељаци хоће ли имати ала у облаку* (Д. Дебељковић, Обичаји срп. народа, СЕЗб VII, 276). Множина у тој семантичкој функцији данас је нешто мало одстрањена из књижевног изражавања: *Da imadu anđeli, jest članak svete vire* (RJA, Filipović); *Димитрије и мајстори који су с њим ако имају какву тужбу, и м а ј у судови, и и м а ј у намјесници, нека туже један другога* (Вук, Н. завјет. изд. 1847, 328); *На бријегу имају зидине* (Вук, Даница, Беч, 1826, 17); *Имају две грчке легенде, сличне, једна дужа а друга краћа* (Ј. Бошковић, Писма о књижевности, Н. Сад, 1892, 25). *Имају, дакле, и наслеђене беде као што постоје и наслеђене среће* (Ј. Дучић, Сабр. дела VI, Бгд., 1932, 57); *На задњој страни ... двора имала су једна скривена врата* (Н. Вучић, Енејида, превод, Бгд., 1907, 38).

Постојање, егзистирање означавају и они случајеви када се оно што постоји изражава генитивом (најчешће множине). Само, онда глагол *имайи* није увек заменљив глаголом *биџи* или *йосџојайи*, лексички он није њихов синоним. Ако је понегде и могућно извршити замену са *биџи*, то долази услед нарочитих синтаксичких особености глагола *биџи*. Нпр.: Овде има женâ и деце; не може се у данашњем књижевном језику рећи „овде је женâ и деце” (или: „овде постоји женâ и деце”). Али ако уз „женâ и деце” ставимо додатак – *мноџо, мало, десетџак* итд., – на име такав додатак који цео предмет постојања пребацује из генитива множине у номинатив једнине (граматички), замена постаје могућна, јер се добива иста ситуација какву смо анализирали у претходном одељку: „Овде има много жена и деце” – „овде је много жена и деце”. Међутим, у прошлим и будућим временима замена је могућна и кад нема додатака: „Било је жена и деце”, „биће жена и деце”. Шема изгледа овако: перфекат „било (имало) их је” – презент „има их” – футур „биће (имаће) их”. Понављамо, та једнакост потиче од специфичности у развоју глагола *биџи* у нашем језику. – Поред генитива множине уз *имайи* може да стоји и партитивни генитив градивних именица: Воде треба увек да има на располагању (Д. Спасић, Практично коњарство, Бгд., 1896, 232). Много је рећи генитив једнине именица које не значе дељиву материју, као што и РЈА констатује. Нађу се ипак примери: Шта сам прогутала јада и чемера, чудо ме икако и има на овој земљи (Ј. Веселиновић, Целок. дела, Срп. писци, I, 255); За такво презиме ... нисам ... могао наћи потврде, али не сумњам, да га је имало (Ј. Ердељановић, Стара Црна Гора, СЕ36 XXXIX, 286); Има ли те у животу? (Б. Ђопић, Борци и бјегунци, Бгд., 1939, 65).

Номинативне и генитивне конструкције показују донекле различите путеве развитка, мада им је порекло исто. Основно је и ту значење поседовања. Пошто постоје сличности у погледу овог значења између словенских и несловенских језика, заметке овог огранка треба тражити још на самом индоевропском стаблу. Изгледа да се већ у то време од аперцепције „Х има кућу” стварала безлична аперцепција „Има кућу”, ако субјекат није био познат, као што се може претпоставити да је и од неких персоналних глагола – *џрмеџи, даждеџи* – постајало имперсонално *џрми, дажди*, због губљења представе о субјекту²⁶. Нама је таква аперцепција (безлично *има кућу*) данас страна. Али, према сведочанству Ђ. Даничића (Србска синтакса, Бгд., 1858, 3 и д., за њим и РЈА, s. v. *imati*),

²⁶ Тако тумачи безличне глаголе, нпр., Потебња. Његова и друга мишљења о категорији безличности опширно излаже и коментарише Е. Галкина-Федорук: Безличные предложения в современном русском языке, Москва, 1958, 40–95.

ова фаза још се може назрети у нашим старим споменицима; нпр., из Душанова језика: И туи има варницу на крај мора; више мора има водицу и тръсть. Почетак схватања да је именица у овој конструкцији субјекат а не објекат, и према томе и пребацивање њено из акузатива у номинатив, РЈА ставља у 16. век. Додуше, Даничић (l. c.), чак и кад наводи примере с номинативом (Да на мени панц'јери имају), тврди да те именице нису субјекти већ да „припадају у природу”. Врло је занимљиво споменути да је, нпр., у француском језику аперцепција безличне посесије (као „више мора има водицу”) трајала до 13. века; говорило се „*Il a*” (тј. *illud habet*), с додатком у акузативу, који се тада још могао разликовати од номинатива; и то је значило „постоји (безлично) то и то”²⁷. Додајмо да у немачком безлично *има* (*es hat*) у значењу *јостоји* тражи и данас акузатив: *Bei Kolberg hat es flinken Tanz* – Код Колберга постоји брзо играње (постоје брзе игре)²⁸.

Генитивска конструкција („има жена и деце”) пореклом је такође имперсонализовани, само негативни или партитивни обрт. Дакле: X нема деце (као што је то у духу словенских језика) > Нема деце. X има воћа > Има воћа. Развој се ту и зауставио, у поређењу с данашњим номинативним типом, с том напоменом што се конструкција пребацила и на афирмативне непартитивне случајеве, по аналогiji (има ме, има те).

У вези са значењем егзистенције треба споменути још једну појаву, која спада више у говорне узусе, а до извесне мере додирује и питање стила. Ако се саговорнику износе чињенице које се желе представити живље, упечатљивије, праве се овакви обрти: После палеозоица имали сте (или имате) мезозоик – уместо: био је мезозоик, што би било логичније; или: После палеозоица имали смо (имамо) мезозоик; После палеозоица имао си (овако се може рећи чак и жени – саговорнику, али и: имала си, као и: имаш) мезозоик. Дакле, оба лица између којих тече разговор могу бити искоришћена у тој конструкцији, јер се замишља да било једно, било друго, било оба, имају неког интереса, везе, односа према ономе о чему је реч, – а све то не значи ништа друго него обичну објективну егзистенцију. Примере налазимо и у књижевности: *Jednog [manastir] ima i Virovitica ... drugog imaš u staroj Gradiškoj* (РЈА, Reljković); У таквом случају планинскиј вѣтръ имамо (А. Стојковић, Физика II, Будим, 1802, 252); *Имаднемо ли два капитала К и К₁, с односним променљивим саставним деловима ... онда је ...* (М. Пијаде, Капитал, превод, III, Бгд., 1948, 26). У руском језику среће се такав обрт, према Ушакову, само у

²⁷ Литре, у етимологији гл. *avoir*.

²⁸ Сандерс, *haben* II, безлично. Конструкција је некњижевна.

канцеларијском, новинарском стилу, а глагол *имати* садржи ту, према њему, значење „посматрати нешто као факат, као датост, констатовати постојање нечега”. Његов је пример: За последни год в ряде капиталистических стран мы имели обострение экономического кризиса – Последње године у низу капиталистичких земаља имали смо заостравање економске кризе. Руски би се ово теже могло рећи у другом лицу множине, а већ никако у другом једнине. У чешком академијском речнику постоје примери који су блиски овоме о чему говоримо: *To máte tak: stipendií je dvanáct, retentů je několik set* – Имате овако: стипендија је дванаест, а молилаца неколико стотина²⁹.

Глагол *имати* се деградира неки пут дотле да његова употреба постаје, у ствари, сувишна. Као непотребну спомиње његову употребу и РЈА: *Predlaga nam da imamo virovati* (Budinić); *Zapovida ovi papa neka biskup očito ima rede davati* (Glavinić); *Zapovidi da se sinovi Izraelski nima imaju klañati* (Reljković). У суштини, овде се, иако врло избледело, уплићу она значења глагола *имати* која смо већ анализирали, а која смо тумачили као прелаз ка „морати”, „требати”, као израз благе наредбе или упућивања. Стога се добивају и овакве конструкције, у којима „немај” замењује „немој”: *Nasliduj mene, i nima se bojati* (РЈА, Glavinić); *Ter nima biti neveran, da veran* (исто).

Иако је глагол *имати* (и *habere* уопште) прелазан, скоро се у свим језицима запажа одсуство његовог трпног придева. РЈА налази нешто мало старих примера (*Va velicej časti imen bisi* – s. v. *imjeti*, Kožičić; *imano objavjeñe*), али нема нових. Могу се, додуше, наћи примери и у новијој књижевности, нпр.: Симић отиде по иманом већ налогу у Ниш (Ј. Живановић, Неколико примечанија... Спом. СКА VI, 27) – међутим, сви ти примери делују као вештачка, смишљена творевина. Они су готово непознати другим словенским и несловенским језицима. Сандерс, на пример, наводи као раритете један трпни придев од *haben* из Лутеровог и један из савременог језика. Он ту изричито говори о томе да грчке реченице типа *echō, ik echomai* морамо данас преводити реченицама типа „ја (је) *имам*, али она мене *нема*” (букв. „али нисам *иман*”). – Тешко је одговорити на питање о томе шта је разлог такве појаве. Али ту, свакако, игра улогу припадност нашег глагола кругу помоћних, одн. полупомоћних глагола, који, као што се зна, немају пасивних облика: глагол *бити*

²⁹ Сандерс спомиње као застарело: *Diese Frucht haben wir in Spanien in einem Jahr zweimal wachsen (Sie wächst dort...)* – Овај плод расте (букв. имамо да расте) у Шпанији двапут годишње. Прво лице множине у разним језицима може да фигурира у овој функцији; међутим друго, како множине тако и једнине, врло је ретко.

због непрелазности, али исто тако и *хїеїи*. Исти је случај и у другим језицима где има глагола са значењем *моћи*, *желеїи*, полупомоћних, и то прелазних, од којих се трпни облици граде врло нерадо³⁰.

И најзад, што се тиче повратног облика глагола *имаїи*, он може стајати у пасивним и у безличним реченицама, што представља нормалне особине рефлексивности; сем тога, глагол *имаїи се* показује и сопствена лексичка значења.

Прва врста појава не захтева много илустрација. Рефлексивни облик глагола *имаїи* у основном значењу видимо у примерима: *Ah žalos i tužba veća se ne ima* (RJA, Menčetić); *Er se ne ima dobro koje se ļubi* (RJA, M. Orbin); Појава ... лако доводи до закључка, да се има посла са лажним батеријама (Додаци настави за гађање ... изд. Мин. вој., Бгд., 1932, 254). У значењу *їребаїи*, *їриличїи* или *морайїи*: *Govoriti malo mañe, nego se ima*” (RJA, Matijević); *Ima se znati* (RJA, Ljubuški). У значењу *моћи*: *S malinom se u pustinї nema* (RJA, Osvetnik; за данашње језичко осећање необично). *Имаїи – їосїојаїи*, употребљено безлично, а још и појачано формалном ознаком за безличност, тј. повратном заменицом, налазимо у примерима: *Kako se ima v Mateji* (RJA, Naručník, 1507. g.); *Kako se ima v kńigah* (RJA, Gućetić).

Лексикализација рефлексивности извршила се у више праваца. *Имаїи се* данас значи, нпр., *биїи* у *їроїорцији*, *сїајаїи* једно *їрема друїоме* (првобитно: имати једно друго, имати се узајамно, у проширеном значењу тог глагола). То значење наводи речник Ристића–Кангрге (српскохрватско-немачки део): 10 : 4 има се као 5 : 2. Такво значење постоји и у словеначком језику и другде. *Имаїи се* које није узајамноповратног порекла већ пасивног налазимо и у значењу *осећаїи се*, *држаїи се*, *биїи сїїуиран* или сл. – дакле, првобитно *имаїи самоїа себе* у неком стању, аспекту, *їосмаїраїи себе* на изванредан начин, а то је, пре превођења у рефлексивност, нијанса *смаїраїи*, о којој је такође већ било говора. Делабелин речник (према РЈА) наводи: *Имати се добро – bene se habere* (осећати се добро). У РЈА има и ово: *Na nemoćnike budu ruke postavļali i dobro će se imati* (Bandulavić); *Имао се лепо* (Ј. Веселиновић, Целок. д., Српски писци IX, 4); *За човека који је богат*

³⁰ Филозофски језик у немачком служи се често вештачким, „измудрованим” творевинама, које могу да упросте и прецизирају казивање, а при том не претендују да уђу у кодекс правилног изражавања. Тако читамо: *Eine gewollte Handlung ist ein ... Ablauf geistiger Prozesse* (N. Ach, Ueber die Willenstätigkeit ... 1905). У крајњој невољи казало би се и српскохрватски „хтет”, али се такав израз никако не може признати као књижевни.

каже се: „Има се добро” (Караџић, часопис, Алексинац, 1904, 4, 227). То значење познају и други словенски језици, нпр. словеначки, чешки.

Имајџи се може (дијалекатски) да значи и *родийџи се* – перфективно (имперфективно је *имавајџи се*). О том значењу говоре Вуков речник и РЈА с примером: Дође време бремене да се има, / Немаде се једно мушко чедо, / Но с’ имаде једна змија љута. Или ово: А и девојчица ми већ стигла за давање... знаш Слободанка. – Зар већ, побогу, како да не знам, одма’ се по рату имала (Д. Радић, XX век, часопис, 1938, II, 742). Разлоге перфективности треба, вероватно, тражити такође у старој двоаспектности, о којој смо имали прилике да говоримо. Трагове перфективног, па чак и нереклексивног значења *родийџи* налазимо, нпр., у словеначком; Плелершник наводи: *imeti mlade* – Junge geworfen haben. *Имајџи се* у перфективној аперцепцији значи и *сџворийџи се*, *нађи се*, *ђојавийџи се*, дакле, *родийџи се*³¹.

Сливањем значења *ђосџојајџи*, које смо утврдили у нереклексивном облику глагола *имајџи*, и рефлексивности коју имамо у глаголу *налазијџи се* и која се може осетити као умесна и потребна у таквом значењу, добили смо *имајџи се* са семантиком *налазијџи се* (постојати, бити; у даљем развоју: изгледати у својој егзистенцији): Netom na moru on se ima, huda vojska ... dočeka ga (RJA, Palmotić); Er se bješe obaznalo da gusari tu se imaju (исто). Сродни су и ови случајеви: Stvar se sa ovima Budaševčani ima ovako (Slovenski jug, Zgb., 1848, 246); Ствар се има овако. Био је месец Јануар (Ј. Живановић, Примечанија ... 31). У ствари, овај облик глагола с таквим значењем може да се развије из аперцепције *имајџи себе* (негде), тачно онако као што се из аперцепције *налазијџи себе* (негде) развило *налазијџи се*. Стога налазимо нашу појаву и у другим језицима: у руском *иметься* у том значењу има књишки и званични карактер (према Ушакову), нпр.: Имеются ли у вас новые сведения? – Имате ли (букв. „да ли се имају”, тј. „да ли постоје”) нове вести? – а у немачком некњижевни (према Сандерсу), нпр.: Hört doch auf! Ja, da hat sich was zum Aufhören! – Та престаните! – Да, има ту шта (букв. има се шта) да се престане!

Глагол *имајџи*, у целини, показује још врло много других значењских прелива и прелаза, али би нас далеко одвело да их све овде ређамо и објашњавамо. Надамо се да смо на овом месту осветлили бар оно што представља чворове у изванредно богатом семантичком ткању те речи.

³¹ В. ЈФ XXII, 74 и 101.

ШТА СВЕ ЗНАЧИ ЗНАЧИТИ?*

Речи значе. Може се направити есеј о својеврсном емитовању које извире из речи: речи *зраче* садржајем, и тиме оне *значе*.

У Речнику српскохрватског књижевног и народног језика који издаје Српска академија наука и уметности постоји неколико тумачења глагола *значити*. Овде није задатак да се, евентуално, продубе или допуне постојеће дефиниције праћене примерима који те дефиниције илуструју и доказују. Циљ је, у неку руку, обрнут – да се из одређених примера извуку значења одређених речи да би се најкраће размотрило како се значење, заправо, *догађа*, да ли се оно увек може беспроблемно утврдити, или уз напомену да је одговарајућа идентификација добијена тек захваљујући контексту; или нам у неким случајевима уопште измиче изједначење између употребљене речи и било каквог лексикографског објашњења.

У наведеном речнику стоји да је реч *значити* на првом месту *имати одређено значење, смисао* (иначе, *значење* је протумачено као *оно што се нечим казује, саопштава, одређени смисао, садржај, суштина*); пример: „Климнуо је главом, што је могло значити да причека.” Дата је и друга дефиниција: *означавајући, представљајући*, а то је нешто ближе ономе *значити* које познајемо из лексикографије, лексикологије, из науке о језику уопште. Има још неколико дефиниција, које не залазе у нашу тему.

Примарни задатак речника – има се у виду једнојезични, описни речник какав је овде консултован – јесте да се идентификује концепција

* Шта све значи „значити”? *Из књижевности*: поетика, критика, историја: зборник радова у част Предрага Палавестре, уредио Миодраг Матицки, Београд: Институт за књижевност и уметност, 1997, 395–399.

(или више њих) која је у дату реч нашом свешћу уграђена. То идентификовање не досеже увек до потпуног изједначавања: тачног изједначавања по врсти речи, по њеним осталим граматичким особеностима, али чак ни по самој семантици.

Постоји сфера могућности или немогућности лексичке идентификације, а исто тако и сфера било могућности било немогућности с м и с а о н о г поистовећења.

Први ступањ у лексикографији јесте комплетна значењска изједначеност путем употребљене лексике. Према томе, *брвнара* је „зграда од брвана”, *лавор* је „округла широка посуда за умивање или прање”, и тако даље. При таквој идентификацији, „испод површине” лежи логички изазов да је потребно знати („изједначити”) шта је *зграда*, шта *брвно*, шта *посуда*. Уколико се то не зна, или егзактности ради, требало би погледати у истом речнику код одговарајућих одредница: тиме се, теоријски, изискују и следећи, аналогни поступци; то је, ипак, само теорија.

Показани примери дефинисања илуструју, дакле, најближу лексичку идентификацију.

Реч *лајаџи* недвосмислено (бар на први поглед) значи „говорити неистину”. „Зрачи” ли и нешто друкчије, сложеније из ње у семантичком смислу? У реченици „Што си ми јуче лагао о разним твојим некаквим успесима” *лајаџи* је „говорити, причати неке неистине”, без јачег нагласка на томе да се саговорник оваквом причом доводи у заблуду. У реченици „Мангуп је лагао своје другове” *лајаџи* је пре „обмањивати, стварати код саговорника погрешно уверење, убеђење”. То су два врло блиска, чак латентна подзначења која се рађају из контекста – у принципу исто онако, само на сасвим особен начин, као што се из контекста рађају метафоре и друге фигуре. Контекст је овде, видимо, дативска или акузативска рекција (и уз друге реченичне детаље који, сами по себи, прате и наглашавају такав садржај). Дативски додатак подразумева да се некое – у нашем случају саговорнику, одн. његовом сазнању – нешто п р и д о д а је (придодаје се одређено саопштење), док акузативски додатак доноси и з м е н у, у било ком правцу, нечијег сазнања (проширује се, мења се саговорникова обавештеност).

Приликом лексикографског рада јављају се разнородни случајеви непотпуне лексичке изједначености, а и неизједначивости.

У језику живе граматикалне и помоћне речи за које се некад могу наћи значењски више или мање истоветне јединице, а некад врло тешко или никако, с тим што се онда приступа посредном описивању. Везнику *и* могу као идентификација да послуже *иа*, *џе*, *илус*; ипак, ако се

каже „мајка и дете”, то није „мајка па дете”, ни „мајка те дете”, ни „мајка плус дете”. Изједначеност се у неким склоповима код оваквог *и* још и *да* постићи – „два и два” исто је што и „два плус два” (мада стилски не сасвим подударно). Међутим, ово исто *и*, етимолошки исто, налазимо у случајевима као што је „Ако је и паметно, није корисно”, где је у погледу *и* могућно само описно тумачење, и то доста сложено. Замислићемо се над речју *колико*. С једне стране, то је упитни (и односни) прилог за разне концепције количине, али тако није у примеру „Ићи ћу колико већ сутра на изложбу”. Шта је *нешто* у реченици „Нешто не могу тачно да се сетим, признајем”? Има и других речи и других врста речи које се не дају лексички идентификовати, не налазе им се јединице исте семантичке вредности: на пример, *ја, овај, један* (прост број), *у, са, да* (везник), *ли, ње* и још мноштво различитих.

Затим, постоје асемантичне речи као што су *Лазар, Луиза* и др.; на њих се не може применити друкчије тумачење него „мушко име”, „женско име”, евентуално још „српско”, „покрајинско”, „страно”, „име одмила” – што све никако није идентификација, не представља релевантно објашњење ограничено на дату одредницу.

Друго су, рекли смо, смисаона речничка једначења, од лако претпостављених, свакоме блиских, до удаљенијих која изискују знање или уобразиљу код примаоца саопштења; па и до једва ухватљивих или индивидуално наслућених и тиме, у ствари, за речник недоступних.

Ако мајка каже детету „срце моје” или „маче моје”, то у толикој мери припада фигуративном аутоматизму да се у обичном говору небуквалност речи *срце, маче* и не региструје. Питања значења постају сложенија када контекст упућује на неуходане и неједнаке типове померања. Проблематика се показује као флуидна.

У *Речнику САНУ* (примери се даље скраћују) под одредницом *злато*, чије полазно значење спада у хемију, пример „Живот, стари алхемичар, од муке, болова и сумњи у срцу ствара злато” јесте фигуративан, мада и није сасвим удаљен од нашег поимања, прихватања представе о правом злату. Како бисмо иначе, о в д е, идентификовали ту реч? Друкчија померања код ове лексеме иду, на једну страну, и на један начин, ка златним предметима (злато је „накит”, „новац”, „нит” и др.), на другу ка тепању („злато моје”), на трећу ка дочаравању боје („злато вечерњег сунца”), и тако даље. Под *звезда* се налази и оваква потврда: „Дивна звезда дечакових сања угасну”. Захваљујући предикату „угасну” реч *звезда*, премда у пренесеном значењу, била би нешто ближа својој примарној семантици; али у споју „звезда сања [снова]” та лексема, опет у фигури,

удаљенија је од дословности – а све то чак у истом кратком исказу, у једнократној употреби исте лексеме!

Према томе, фигуративна употреба може да се подели на већ фиксирану у језику, и нефиксирану, а ова друга се остварује на различитим ступњевима одстојања од основног значења. Речник САНУ има начина да ову област дели на слојеве. Иза потврда за директно значење (као што је *злато* у хемији) некад се примери дају сасвим одвојено од изходног значења, тј. под равноправном дефиницијом са оном буквалном, а са обе лежјем „фиг.“; некад се дају уз основно тумачење, означени са „фиг.“ и са дефиницијом која подлеже оформљењу; а у неким случајевима „најављени“ су само са „фиг.“, без даљег објашњења. Дистинкције у правилима поступања су ту веома танане.

Речи могу да се употребљавају неограничено разнолико при слободном третирању њихових семантичких врела. Практично, свака реч (осим граматикалних и помоћних) вероватно може да има неку померену службу – и сама фигуративна, а делимично у фигуративном окружењу, при чему је често тешко рећи шта од тога двога на шта утиче еманирајући у правцу оног другог своју сликовитост.

Када Д. Ђосић (*Корени*) пише „*Ломим* густе веће на слуге“, или „Коњи су упрегнути – каже и чека Николина глава“, или „*Заборањено* глади рецке на ивици софре“ – од читаоца се мора захтевати изврстан интерпретациони напор: овде он није велик. *Ломити* веће, јасно, означава довођење обрва у намрштен положај, обрве стоје једна према другој под углом; *чекати* у другом примеру, уз именицу „глава“, индицира израз очекивања на лицу; *заборањено* гладити изазива асоцијацију на расејаност. Исти писац (*Време властии*) пише и овако: „Поглед *шуче* по црном лептиру на белој кошуљи“, „*Зајашена* кула сунца пред *јад* у море“, „Уз прозор *се прислонила* бледа сенка зоре“ – све то представља „варницење“ између речи, „пробојна смисаона пражњења“, која су и некоректна при критеријуму буквалности, и изазовна за уметничко чуло. За такве нетривијалне лексичке спојеве корисник литературе може само да буде захвалан литерати.

Када М. Бећковић (*Кажа*) говори о томе како су „Узлетела ка небу јата јама“, или да су „Полетела крилата јагњад у колевкама“, онда није више могућно схватати прави смисао исказа једино у оквирима (реално) немотивисаних значењских и граматичких спојева у употребљених речи (као у претходним примерима). Ту треба имати знање о томе на шта се однос лексеме *јама*, *јагњад*, сећати се страшних збивања у недалекој историјској прошлости. Међутим, и то су значења: метафорична значења утврђена у врло специфичне асоцијативне везе.

А када В. Попа (*Нејочин-йоље*) описује *белуџак* који је хитнут у ваздух, па је ишчезао, „на земљу се није вратио, на небо се није попео ... ено белутка, ни на небу ни на земљи, самог себе слуша међу световима свет”, то није приопштавање ни стварних призора и слика (као код Ћосића), нити одређених сећања (као код Бећковића): *белуџак* се овде не везује ни за шта од наше истовремене когниције, па опет изазива неку менталну, или неку емотивну реакцију, он је алегорија, симбол, подсећа на нешто неуловљиво, чак ствара емпатију. Значи да и та реч опет нешто *знайши* узета заједно са својим реченичним одн. ширим контекстуалним окружењем.

Многе речи каткада престају да значе у лексикографском смислу, али оне и даље служе сврси казивања о нечем. И што је казивач маштовитији, то је његова реч инспиративнија.

Питање је која је граница између речничке остварљивости смисаоних интерпретација – па ма са каквим квалификаторима, семантичким или стилским „оградама” – и потпуно ванлексикографског живота речи. Лексичке везе као што су „ломити веће”, „прислоњена сенка зоре” још би и могле да наведу стручњака да се замисли над тиме да ли да узме у обзир такве примере под одредницама *ломити*, *прислонити се*, са одговарајућим речничким утаначењима. Дефиниције би се, теоријски, могле наћи („укосо набирати”, одн. „постати видљив уз нешто друго”), али су случајеви сувише индивидуално синтактизовани да би били тако тумачени у речнику. Речи: (*крилатија*) *јајњад*, *јаме* (у *јајшима*) такође означавају нешто што се у датим текстовима да поистоветити („невине жртве, поклана деца”, одн. „стратишта”), али су оне у *оваквим* контекстима ипак индивидуално метафоризоване, па исто тако не могу да фигурирају као утврђене значењске јединице. У богатом описном речнику овакви литерарни обрти би, евентуално, могли да се прикажу (у нашим случајевима под одредницама *ломити*, *јајњад* и др.), али једино са квалификатором „фиг.” без дефиниције, чиме би се указало на неко *ad hoc* померање у лексемским спојевима, не у самим лексемама. А што се тиче речи *белуџак*, она, у ствари, није ту ни метафора, јер не указује ни на шта са чиме би имала заједничког садржаја. Лексикографски гледано, она се ни на један од постојећих начина не би могла дефинисати, док ванлексикографски подлеже различитим смисаоним приближавањима.

Некада је лакше обрадити сложену одредницу у енциклопедији него неку лексему у детаљном описном речнику.

II. Прилошка семантика

ПРИЛОЗИ И ЊИХОВ ОДНОС ПРЕМА ПРИДЕВИМА И ПРИДЕВСКИМ ЗНАЧЕЊИМА*

I

Основно правило о прилозима гласи да су то речи које ближе одређују глаголе, придеве и друге прилоге¹. Међутим, граматика је уочила да код прилога могу постојати и друкчије службе. Неки од њих (прилози за количину) стоје у функцији именица; при одређивању количине прилог постаје управни део синтагме, док појам чија се количина одређује стоји као зависни део, наслањајући се на прилог: „много људи”, „доста времена” и сл. Јасно је да је „много” у „много људи” – с обзиром на рекцију коју захтева – по својој служби исто што би била овде и именица „мноштво”. Понекад се функција прилога поклапа са функцијом везника (обично код прилога за узрок: „стога”, „отуд”, „зато”; за поређење: „већ”, као и неки други); неки прилози служе и као партикуле („међутим”, „само”, „ваљда”)². Поред тога постоје и укрштања прилошке и предлошке службе, али више у појединим лексичким случајевима него као принцип. Речи „после”, „ван”, „више” и др. могу бити и прилози и предлози. Речи као „овамо”, „упомоћ” и др. јављају се и као прилози и као узвици. Такве појаве спадају пре у проблематику вишезначности и вишефункционалности одређених речи него међу питања о реченичним службама прилога и његових подврста, јер су могућности за таква пребацивања ограничене.

* Прилози и њихов однос према придевима и придевским значењима, *Наш језик*, н. с., XI/3–4, 1961, 69–80.

¹ „И, реће, именице ... (нпр.) „по-јунак” у српским дијалектима”, А. Белић, *О језичкој природи и језичком развоју*, Београд 1941, 23.

² В.: М. Стевановић: *Грамматика српскохрватског језика*, Нови Сад 1954, 111–113. и 116–118.

Прилоге налазимо и као носиоце исказа у предикату, тамо где осим њих и глагола, сведеног на празну глаголску реч (спону), може и не бити других речи. Реченице с таквим предикатима могу бити безличне и личне.

Имамо обрте као: „добро је”, „касно је”, „сувишно је”. У сличним обртима може, додуше, стајати и именица („истина је”, „факат је”), али то не значи да су споменути прилози ту у именичкој служби. Ни именице ни прилози не стоје овде у функцији која им по њиховој природи одговара, већ врше улогу предиката, заједно с оном глаголском речју која, према нормама нашег језика, стоји у предикату обавезно. Пошто су ове реченице безличне, тј. немају субјекта, оне су целе представљене самим предикатом. Оне, наравно, могу бити проширене и извесним предикатским додацима: „О в д е је добро” или „Сувишно је да с е г о в о р и”.

Реченица сличног значења може гласити и овако: „То је добро”. Често се јавља недоумица да ли овде „добро” представља прилог или придев. Јер је логично помислити да је овако употребљена реч „добро” атрибут уз заменицу средњег рода „то”, која представља субјекат. Мало анализе показује да је у питању ипак прилог. Прво, постоје одиста случајеви када се реч типа „добро” у оваквом положају мора схватити као атрибут, али су то онда друкчији случајеви, што се нарочито запажа при даљем проширењу: „То је добро и солидно, а ово рђаво и не вреди ништа”. Питање на које би оваква реченица дошла као одговор гласило би: „Какво је (или как̄о је) то?” Али у исто овако уобличеној реченици позиција речи „добро” може бити и прилошка, а сама реченица долази онда као одговор на питање „К̄ако је то?” Може се питати и „Како си ти?” (а не: „какав си”, „каква си”), „Како је овде?” (одговор: „Добро сам”, „Добро је”), а сем тога, у истоветном положају као показана реч „добро”, могу стајати и други, недвосмислени прилози: „То је залуду”, „То ми је снеруке”, „Све је то упразно”, затим „То је много”, где јасно осећамо да ово није придев „многи” у средњем роду већ прилог итд. Најјаснију потврду за прилошку природу речи у овом спорном положају пружају случајеви када се прилог и придев средњег рода (у неодређеном виду) разликују по акценту. Такву ситуацију немамо код речи „добро”, јер она у оба случаја гласи „добр̄о”; али зато имамо примере као: „То је дете л̄еп̄о” према: „То је л̄еп̄о”. Позиција коју разматрамо мора, дакле, бити прилошка, што, разуме се, не значи да сваки прилог може стајати у њој. Постоји, нпр., прилог „глуво” („Кораци глуво одјекују”), али се са прилошком вредношћу та реч не може употребити у реченици „Глуво је” или „То је глуво”. Тачније омеђи-

вање те позиције и указивање на семантичке групе прилога који у њој могу да стоје изискивало би подробнију расправу³.

Осим случајева где се као субјекат јавља заменица „то” која упућује на садржај контекста, постоје и случајеви са разним другим субјектима изреченим или неизреченим. Управну реч у предикату, па и цео предикат, не рачунајући глаголску спону, опет представља прилог: „Здраво да си”, „У образ је сјетно, невесело” или „Добро је слуга твој”⁴. За примере као што су прва два Т. Маретић каже да се ту прилози могу заменити придевима, док у примерима сличним трећем од наведених то није могућно. Заменљивост је, у ствари, зависна од значења таквих прилога и од реченичног значења уопште. Ако се при употреби придева добива исто значење, данашњи књижевни језик даје предност придеву: рећи ће се да је неко сетан и невесео у лицу а не „сетно, невесело”. Уосталом, специјално у овом примеру и дијалекатска рекција „у образ” указује на некњижевни карактер реченице. У реченици „Слуга је добро” реч „добро” се уопште не може заменити са „добар”, јер се тиме сасвим мења значење. Али је случај као „Здраво да си” или „Ми смо здраво” најпоучнији за нас: он указује на извесну начелну разлику између прилошког и придевског исказа. Без тешкоћа се може рећи и „Ми смо здраво” и „Ми смо здрави”. Међутим, конструкција са прилогом представља одраз нешто друкчијих асоцијација него кад се каже „Ми смо здрави”, иако је разлика малена. При употреби прилога жели се истаћи стање у којем неко пребива, које влада у нечијем животу („Ми се осећамо здрави”, „Ми живимо у здрављу”) а не толико један од квалитета субјектових; дакле – „начин на какав сад постојимо” а не „какви смо сад”. Зато се у оваквој позицији и јављају само прилози који значе стање субјекта, мада и они ретко; а

³ О сличним проблемима у вези с руским језиком говори опширно Е. Галкина Федорук у својој књизи „Безличные предложения в современном русском языке”, Москва 1958, у поглављу „Безличные предложения со сказуемым из безлично-предикативных слов на „-о”, 266 и д. Она расправља о „предикативном члану”, у примерима типа „досадно је”, „тужно је”, „касно је” и сл. Галкина Федорук устаје против тврђења да су ово прилошке речи; по њеном мишљењу то је једна посебна, засада неискристалисана категорија са значењем стања. Али не смемо заборавити да су специфичности руског језика друкчије него код нас: због одсуства глагола „бити” као глаголске споне у презенту, речи „досадно”, „тужно” (рус. „скучно”, „грустно”) примају на себе сву предикативност: оне саме значе оно што у нашем језику значи „досадно је”, „тужно је”. Вероватно се такво осећање у руском пренело временом на перфекат и на футур („было скучно”, „будет грустно”), где помоћни глагол данас служи за овремењавање а не за предикативизацију, за којом се не осећа потреба. Стога се овим речима и може у руском језику признати друкчија вредност.

⁴ Примери са коментаром из књиге Т. Маретића, Граматика и стилистика хрватскога или српскога књижевног језика, изд. Загреб 1931, 448–449.

казивање као „Он је румено” немогућно је замислити, пошто руменило није стање него особина. Као што рекосмо, овај начин изражавања није чест. За нас је необичан пример „У образ је сетно, невесело”, иако су сета и невеселост стање; прво, ако је неко само у лицу сетан, то већ није стање него само једна карактеристика субјекта; друго, врло ће се тешко рећи чак и без тог ограничења, нпр., „Ми смо данас нешто сетно”. Ово изражавање своди се на неколико одређених прилога. У руском језику оно уопште и не постоји: не може се рећи „Мы здорово”.

Додајмо овде да српскохрватски језик има богатије могућности од руског и у нешто друкчијем али сличном случају, наиме када у предикату стоји неки глагол са сопственим лексичким значењем, па се он ближе одређује прилогом, са значењем које се приписује субјекту. Тако, Галкина Федорук наводи да је у руском немогућно рећи „Он је седео тужно”, „Дошао је сетно” („Он сидел грустно”, „Пришел печално”)⁵. А српскохрватски се може казати, нпр.: „Дошао је тужно, поседео сетно а отишао весело”. Зашто таква могућност ипак постоји – на то се питање може најтачније одговорити ако се узму у обзир семантички преливи, како у прилогу, тако и у глаголу. Што год прилог више значи квалитативни опис начина на који се радња врши („тихо”, „марљиво”, „енергично”) а мање стање које се приписује самом субјекту („тужно”, „весело”), то су могућности за стављање прилога веће. С друге стране, ако глагол значи неку радњу која се збиља може вршити на исти онај начин („тужно”, „весело”) који се јавља и као стање субјектово, такође опадају тешкоће око прављења везе глагола и прилога: „Корача весело” (иако је он сам, можда, и невесео), „Певуши тужно”⁶. Најнеповољнији за овакву комбинацију јесу случајеви када су глаголи медијални, а прилози значе стање: „Седи тужно”. Неке од таквих веза одиста су и у нашем језику немогуће: „Стоји весело”, „Лежи сетно”. Али и ту постоји једна могућност више, коју, изгледа, руски језик није развио у толикој мери: ако је медијални глагол могућно схватити тако, да он значи и утисак који оставља субјекат, прилози уз њега нису искључени. „Лежи тужно” значи да неко ко лежи делује тужно на околину, на гледаоце. У овој вези понекад сасвим

⁵ о. с. 277. Она описује ову везу на следећи начин: реч поред глагола која спада у категорију стања, има значење резултата неког процеса, и то резултата који није постао сталан квалитет („тужно”, „весело”). Таква реч може да стоји само уз празан глагол (спону) или уз полуапстрактне („постати”, „изгледати”), али никако уз глаголе који имају своје лексичко значење.

⁶ У речнику Броз-Ивековића: пође радо и весело (s. v. весео); они га весело послушају (ib.); па бесједи тихо, жаловито (s. v. жаловито); да онако жалосно не пропадну (s. v. жалостан); тужно сузе пролијевао (s. v. тужан).

нестаје помињано значење субјектовог стања а преовлађује значење деловања, утиска на око; тада се везе граде још слободније: „Ова врба стоји тужно над рибњаком”, „Тужно спава природа под снегом” итд.

О могућностима таквог повезивања појмова, тј. одређивања глагола прилозима, биће још речи и у трећем одељку. Важна је семантика прилога и семантика глагола, из чега и произлазе њихови синтагматски спојеви. Али та иста семантика, и према томе исте могућности синтагматског комбиновања, постоје и у другим језицима, само што и од структуре језика зависи шта се може изрећи прилошки а шта је сасвим немогућно.

II

Постоје облици који су само привидно прилози, а који, у ствари, представљају почетне делове сложених придева. Ти сложени придеви могу бити од две врсте: када се њима казује напоредност два равноправна придевска појма (полусложенице) и када први само ближе одређује или модификује други, основни (праве сложенице).

За заставу која је састављена од беле и црвене половине рећи ће се „бело-црвена” застава. Део „бело” не треба сматрати прилогом него само придевом који је уобличен тако да се помоћу спојног вокала *о* може ослонити на други придев, с којим чини целину. Да ти почетни делови сложених придева нису прилози, сведоче сложенице чији први придев има у мушком роду завршетак *-ски* (*-чки*, *-шки*), па би и прилог по правилу имао исти такав завршетак (нпр. француски: француски), али се у сложеницама јавља уобличење са завршетком *-ско* (француско-пруски рат).

Није друкчији случај ни онда, када у придевској сложеници први део модификује други или – што је исто – сложени придев постаје од синтагме у којој је већ постојао сличан однос чланова: „народноослободилачки” значи „ослободилачки” у једном нарочитом смислу (народ је вршио своје ослобођење), а може се исто тако рећи да је сложеница постала прикладним попридевљавањем синтагме „народно ослобођење”. Ни овде *о* на крају првог дела није ништа друго него спојни вокал, иако је однос између делова нешто друкчији него у првом случају. И у сложеницама овог типа, ако први придев има завршетак *-ски*, то *-ски* се приликом спајања мења у *-ско*: „грађевинскотехнички” према „грађевинска техника”. Сетимо се да и у именичким сложеницама имамо различите односе између делова („водопија” – који пије *воду*, „ладолеж” – који лежи

у *хладу*, а има и других, придевско-именичких комбинација итд.), па опет огромна већина таквих сложеница садржи спојни вокал *о* (одн. *е*, ако то изискују фонетски услови).

Против могућности да се почетни део сложенице схвати као самостална реч, тј. као прилог, говоре и они случајеви, када први део представља неки оркњен придев, какав се иначе не употребљава ни у придевској ни у прилошкој служби. Реч „монархофашистички” значи „монархистичко-фашистички”, али пошто први део нема више никакву синтаксичку функцију већ само семантичку, за то је довољан и корен речи као носилац значења, те је могућно овакво скраћивање првог придева.

Као што се већ могло видети, однос између делова у сложеном придеву значајан је и за правопис: при напоредности делова ставља се цртица између њих, док при одредбеном односу постаје једна реч.

Разуме се, постоје и начелно друкчији случајеви – када прилог одиста ближе одређује придев, као што и гласи један од ставова дефиниције о прилогу. А то нису увек само очигледни случајеви, као „врло добар” или „временски удаљен”, већ се појављују и спојеви које је доста тешко, па чак и необично тешко разликовати од описаних напред сложених придева. Узмимо као пример једну реченицу Исидоре Секулић: „Одонуд вам се ваздух чини врело виолетан и олујан” (Аналитични тренуци и теме I, Београд 1941, 52). Да ли је то врео и у исти мах виолетан ваздух, тј. „врело-виолетан” (по правопису), или је ту виолетна боја – у фигури – врела, тј. некако друкчије виолетна, модификовано виолетна, те је ваздух (по правопису) „вреловиолетан”, или се само допунски (иако и ту помоћу одредбене речи) описује – уз које је пропратне моменте, уз које друге нијансе, ваздух виолетан: „с нотом врелине”, дакле, „врело виолетан”? Пошто понекад, као нпр. овде, сва три тумачења леже у оквирима језичких могућности, важно је на првом месту упозорити писце да употребљавају исправну графију према ономе што желе да кажу, јер, као што се види, правопис одлучује о нашем разумевању примера. Када је правопис непоуздан (или, рецимо, застарео) а желимо што тачније да сазнамо вредност тог првог дела сложеног појма, треба да се руководимо оваквим закључивањем: ако су појмови упадљиво еквивалентни (као код бело-црвене заставе) биће да је у питању полусложеница; ако се спој лако, без насиља може замислити и као именичка синтагма (уп.: „народно ослобођење”, „грађевинска техника”), у питању је, вероватно, придевска сложеница; ако пак није ни један ни други случај и ако уз то констатујемо да би се први део у овом случају завршавао на *-ски* а не на *-ско*, када

би уопште био таквог облика, онда имамо посла са правим прилогом испред придева. У наведеном примеру не чини нам се да су врелина и виолетност равноправни и напоредни атрибути ваздуха; не чини нам се ни то да је дошло до попридевљавања неког већ датог, утврђеног појма „вреле виолетности”. Мислимо да је прилогом „врело” само ближе описан придев „виолетан” и да би се рекло, рецимо, „аветињски виолетан” а не „аветињско-виолетан” ваздух – те да је пример Исидоре Секулић у погледу правописа исправан. – У изговору одн. слушању помаже и начин наглашавања првог дела; али тај критеријум отпада када је у питању само писана реч.

III

Постоје придеви према којима се прилози граде без икаквих тешкоћа (лѣп - лѣпо, врѣменскій : врѣменскій); постоје, затим, придеви са више значења, па се само према извеснима међу њима ствара прилог (врѣдан: врѣднѡ у значењу „марљиво”, „трудољубиво”, али када придев „вредан” значи „скупоцен”, „драгоцен”, као нпр. у реченици „Набавио је вредан алат”, он нормално нема прилога); постоје, најзад, и такви придеви према којима се прилог може замислити само с насиљем над сопственим језичким осећањем, уз допуштање неуобичајених стилских слобода, или уопште никако (вунен, сијалични и др.). Овде ће се покушати да се да само неколико начелних објашњења о овој појави.

Битне особине прилога најбоље је проучавати у њиховој служби ближег одређивања придева и глагола. Јер се ближе одређивање других прилога – ако се оно врши прилозима, посталим од придевских корена – своди на односе који постоје већ и при одређивању придева прилогом. Тако, нпр., наш спој „врело виолетан” може да одређује не само именицу, као у помињаном примеру, него и глагол: „Врело виолетно изгледа ово олујно небо” – и на тај начин добивамо случај одређивања прилога прилогом. За проучавање прилошких особина остаје као типична само служба уз придеве и уз глаголе.

Међутим, треба погледати шта је то уопште „ближе одређивање”, и то, с једне стране, ближе одређивање именица (служба придева) а, с друге стране, ближе одређивање придева одн. глагола (служба прилога). Све то троје врло је различито по својој природи. Потенцијали једне, друге и треће врсте речи које се могу одређивати веома су несродни, а „ближе одредити” и значи објавити нешто из потенцијала речи, схваћеног, разуме се, у ширем смислу, тј. и као скуп разних спољних одредаба и привремених карактеристика, а не само иманентних особина и својстава. Сматра

се да су службе ближег одређивања придева и одређивања глагола зближене једним чиниоцем (и стога их врши иста категорија речи, тј. прилози): у њима се одређује нешто непроменљиво, нешто што је индиферентно према роду, броју и другоме⁷, док при одређивању именица није исти случај, бар не у нашем језику и у језицима сличне структуре. Али тај моменат није обавезан за све језике а осим тога он се не тиче семантике речи већ, практично, само природе односа међу разним врстама речи и чак се, на крају крајева, може узети као формално питање. Важно је то да се семантика именица, придева и глагола у толикој мери разликује, да је немогућно употребљавати семантички исте одредбе за сваку од тих врста речи, или – преведено на језик граматичких категорија – није могућно имати прилог према сваком придеву, па ни служити се истим прилозима при одређивању глагола и при одређивању придева.

Најшире су могућности при одређивању именица и стога је придевска категорија богатија по врстама и по количини лексике од прилошке. Пошто именице значе реалне предмете на којима се запажа мноштво особина, пошто, у ствари, именице и служе да означе скуп особина, то се све те особине могу посебно истицати придевима: именица се одређује и по квалитету – при чему ту треба подразумевати велику скалу најразличитијих квалитета: боју (црвен), разна физичка својства уопште (тврдо, провидан, храпав, четвртаст, топао) – и по мери, вредности (велики, безбројан, јевтин, двоинарски), и по пореклу, саставу, односној карактеристици (вунен, водонични, туђински), по припадању у ужем или ширем смислу (очев, сеоски), по временском односу (тадашњи, давнашњи), по односу у простору (тамошњи, блиски) итд. – а све би се то дало и даље рашчлањавати у мноштво подтипова и прелива.

Међутим, придеви већ значе само једну особину, апстраховану из предмета, тако да је одређивање самих придева сведено на много сиромашније могућности, па је категорија њихових одређивача – прилога приметно сужена. Особину, тј. придевску реч, можемо одредити у погледу њеног интензитета, евентуално и у погледу неке сличности, асоцијације коју она ствара. „Црвено” као особина не може бити ни четвртасто ни безбројно. Али треба имати у виду да речи којима се врши одређивање, описивање, могу имати метафорична значења; стога, ако особина (црвено) и та метафорична значења чине у свести целину, језик често прибегава прилошко-придевском споју. Тако, „црвено” може бити и „тврдо” и „стакласто” и „провидно”, па чак, рецимо, и „вашарско” и „блиско” и ко

⁷ Тумачење А. Белића, о. с. 113.

зна какво све још, што не би био случај при буквалном поимању речи „тврдо”, „стакласт”, од којих се у том случају не би градили прилози.

Начелно све то исто – разуме се друкчије у појединостима – вреди и за глаголе. Радње се могу вршити (или збивања се могу догађати) на извесне начине: на квалитативно добар и лош начин, различито по дужини трајања, по интензитету, и уопште са карактеристикама које датој радњи или збивању могу по природи ствари одговорати. Нпр., може се немарно учити, али не може неко немарно да расте или да се немарно раздањује. Не може се замислити да се ма шта ради или збива наранџасто, петоугаono, лесонитски. Али фигуративна употреба и овде умногоме проширује могућности, јер изазива и такво изражавање као „звучати рођасто, топло, тврдо”, па чак и „звучати црвено” или „плавичасто”, опет зависно од асоцијација код ствараоца одговарајућег појмовног споја.

Када се узме у обзир шта се све може а шта по природи ствари не може одређивати у придеву одн. глаголу, види се да неки елементи, који су могли бити одређивани код именица, овде потпуно изостају. Зато и има придева поред којих не постоје одговарајући прилози. Такви су, нпр., присвојни придеви у ужем смислу: Петров, мајчин, мачкин. Начин вршења неке радње никако не може п р и п а д а т и некоме, а ако се жели рећи да тај начин п о д с е ћ а на мачку или било на кога или било шта, што има своје типичности, граде се прилози на *-ски, -чки, -ћи, -ји* а не придеви на *-ов* или *-ин*: „делује мачећи”, „поступа наполеоновски”. Без одговарајућих прилога су и придеви који показују неки строго одређени однос у оквирима места или времена: тамошњи, тадашњи, давнашњи, будући, прошли. Израженост било каквог односа у придеву и с тим у вези његов етимолошки мотивисан лик представљају, уопште узев, чинилац који омета прелажење у прилоге: ливадски, вунени, водонични, ушни. Јер овакви придеви значе само попривеђени (за потребе правилнијег или лакшег изражавања) однос између именица – аблативни, партитивни, однос намене, порекла итд. – и ти придеви, у својем буквалном значењу, не могу да значе ближу карактеристику неке особине или начина вршења радње, другим речима, немају зашто да постају прилози.

Али о свим тим могућностима прелажења у прилоге треба непрестано говорити с оградама, и то највише из следећа два разлога. Први смо већ споменули: то је велика и све већа способност придева да стварају побочну фигуративну семантику. Захваљујући говорној пракси и добрим писцима којима успева да лансирају нове метафоре све је мање придева који се не могу схватити и у неком помереном значењу, а то често води у могућности прилошке употребе. У језичкој пракси се већ утвр-

дило да у придеву „апотекарски” лежи алузија на скупоћу, те се може рећи „Он наплаћује апотекарски”; утврдило се и то да „четвртасто” може значити „неспретно”, „несливено”; продире асоцијација да „најлонски” значи „фино”, „квалитетно”. Итд. Друго: постоји једна категорија глаголских значења, помоћу које се може направити продор готово на сваком месту где придев пружа отпор при превођењу у прилог. То су глаголска значења „изгледати”, „деловати на чула”, „деловати” уопште. Ванредно су широке могућности стављања прилога уз глаголе који имају или могу имати таква значења. Јер овде више немамо посла са ближим одређивањем, са „извлачењем” неког елемента из глаголског потенцијала, већ са једним додатком за исказивање утиска, сличности, поређења. Може се рећи: „Ова материја није вунена, али делује некако вунено”; „Девојка се чешља некако вунено” (што значи да њен начин чешљања подсећа на вуну; сам „начин” иначе не може бити „вунен” никако); „Трава у баштици делује ливадски и умирујући”; „Оно дрво цвета наранџасто” (чуло вида тако прима начин цветања). Како све може нешто да реагира, да се испољава, да дејствује – рецимо у хемији, у технологији – о томе ће стручњаци знати боље да кажу; али им у сваком случају језик пружа могућности да направе чак и прилоге као „водонично”, „венозно”, „лесонитски”, само ако појмови у корену тих прилога садрже било какве специфичности, кадре да послуже као карактеристика.

Пошто су при грађењу прилога у великој мери битна метафорична значења одговарајућих придева, проблем задире и у поље стилистике. Јасно је да је за потврду свих ових, овде сумарно изнетих тврђења потребна даља студија и опширно трагање по књижевној грађи; констатоваћемо само да систем стварања и употребе нових прилога према постојећим у језику придевима одиста удара изван печат на стил појединих књижевника.

О ЈЕДНОЈ ОСОБЕНОСТИ ПРИЛОГА И ПРИЛОШКИХ СИНТАГМИ У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ*

Међу разним синтаксичким особинама нашег језика, нераспрострањеним у другим словенским језицима, привлачи пажњу једна нарочита појава: губљење обличког разликовања при изражавању кретања и мировања.

Добро је познато да у неким нашим говорима долази до мешања акузатива и локатива, тачније речено – да се конструкције са предлогом и једним од та два падежа употребљавају уместо конструкција с истим предлогом и другим од два падежа. Тако ће једни казати и „иде у школу” и „био је у школу”; има других који ће рећи: „иде у школи” и „био је у школи”. Ова друга врста грешке јавља се најчешће код оних који би, по својем дијалекатском језичком осећању, у оба случаја употребили акузатив, али су учећи или слушајући говор са разликовањем падежа приметили да у једном случају треба употребити локатив¹. Синтагме „у школу” одн. „у школи” престају да се разумеју у свом правом значењу, оне постају нека врста општих или неутралних адвербијалних одредби, у чијем се потенцијалу крије и акузативно значење (циљ, правац) и локативно значење (место бављења, задржавања у мировању или у ограниченом кретању по том месту); потребно значење добива се тек из реченице. Овакве појаве иду укорак са још неким појавама осипања предлошко-падежне и уо-

* О једној особености прилога и прилошких синтагми у српскохрватском језику, *Наш језик*, н. с., XII/3–6, 1962, 78–89.

¹ Исп. код Његоша: Презрела ме јоште срећа није, / Кад сам дошâ у своме народу, / За којим ми срце с усхићењем / У царскоме дому туцијаше (Лажни цар Шћепан Мали, стих 307–310).

пште падежне системе, као и са нестајањем извесних других формалних обележја (разлике у придевском виду, у формирању компаратива одн. суперлатива према основном облику придева), што значи да неке граматичке категорије у тим говорима подлежу претварању из синтетичког у аналитички тип. Иако се такви процеси дешавају у говорима који иначе показују црте конзервативнијег језичког стања, ово изневеравање словенског наслеђа у сваком случају представља иновацију, иако иновацију старијег датума.

Овде ће бити говора о једној појави, врло сродној са овим што је поменуто, дакле о појави у којој се манифестује иста таква тенденција. Наиме, извесни српскохрватски прилози за место (у ширем смислу: и за кретање и за мировање), као и синтагме са месним прилошким значењем, састављене од предлога и падежног облика, могу и у потпуно исправном књижевном језику да значе подједнако одредбу за правац кретања и одредбу за бављење на једном месту. При том, правац кретања може понекад бити не само ка предмету, исказаном у синтагми, него исто тако и од њега; дакле, и акузативно и аблативно, а поред тога и локативно значење – све исказано истим обличким средством. Може се чак рећи да већина месних прилога и велики број синтагми за одређивање места показују такво необично својство.

1) Прилози који значе и акузативну и локативну одредбу јесу:

іде: где идеш? – где си? Исто вреди за *неіде*, *ниіде*, *свуіде* или *свуда*, *іонеіде*, *иіде*;

овде: он ће доћи овде – он ће седети овде. Исто је код *онде* и застарелог *шуде*.

Иако се и данас лепо осећа да би прилози *іде*, *овде* (*онде*) требало да се употребљавају у значењу мировања, пошто за изражавање кретања имамо друге прилоге – *овамо* (*онамо*), до мешања долази како код њих, тако и код ових других:

овамо: овамо ће доћи људи – овамо се налазе људи. Исти је случај са *онамо*, *шамо*, *камо*;

шу: ту ће он стићи – ту ће он седети.

Следећа група прилога треба на првом месту да садржи појам о правцу, путу којим се нешто креће, о правцу или површини распростирања, затим о циљу кретања; за нас то овог тренутка није важно; али је битно да се значење мировања накалемило и на њих:

овуда: овуда ће ићи – овуда ће становати. Исто то вреди и за *онуда*, *шуда*, *куда* (и за варијанте *овуде* и сл.).

Имамо још и ове прилоге:

іоре: иде горе – седи горе. Исто је и код *доле*;

найред: иди напред – остани напред. Вреди и за *найраі*, *сйреда*, *назад* и сл.;

унуіра: улазимо унутра – седимо унутра. Аналошки се овај однос преноси и на прилог *найоље*, те се може чути: излазимо напоље – седимо напоље, само што се прилог „напоље” у значењу локатива не би могао одобрити као књижеван, јер такву функцију врши његов парњак „напољу”. Као *унуіра* понаша се и прилог *ван*. – Списак таквих прилога овим није ниуколико исцрпен, поготово ако се узму у обзир и њихове разноврсне обличке варијанте.

2) Конструкције *йредлоі* + *йадежни* облик могу имати два наведена значења онда када се у њима садржи предлог који стоји само с тим падежом и ни са једним другим. У томе је разлика између некњижевних и књижевних двосемантичних конструкција. У књижевном језику не може имати два значења ни веза „у школу”, ни „у школи”, пошто предлог ^у иде и са акузативом и са локативом; немају двоструко значење ни синтагме са *йод*, *над*, *међу*, *о* и сл., јер се потребна разлика исказује избором падежа иза предлога. Међутим, врло велики број спојева *йредлоі* + *іениіив*, као и неки спојеви *йредлоі* + *даіив* одн. *йредлоі* + *локаіив*, а и *йредлоі* + *акузаіив* представљају и у књижевном језику оно што смо горе назвали општим, неутралним адвербијалним одредбама – али само када су у питању предлози који иду с једним падежом (о неким изузецима говори се даље). И тек контекст показује да ли се у вези с таквим одредбама мисли на кретање или на мировање. Тако се, нпр., говори: Дошао је до зида и Стоји до зида; Дошао је близу зида и Стоји близу зида; Пење се уза зид и Стоји уза зид; итд.

За све што је доведе казано није потребно наводити много примера, пошто су ове чињенице довољно познате и срасле с језичким осећањем свих нас. Зато ћемо се задржати само у најкраћим потезима на потврдама, указујући узгред и на старину употребе наших прилога одн. прилошких конструкција са два (и чак и три) значења. Примере узимамо из неколико најпоузданијих филолошких извора.

іде. Рјечник Југославенске академије знаности и умјетности (даље: РЈА) наводи (s. v. гдје) да овај прилог значи и у којем месту и у које место, додајући за ово друго значење: „Долази по западнијем крајевима (не само у Црној Гори и у Боци гдје се и онако не разликује стајање од мицања)”, и

² То је предлог у < вѣ; а друго је у < ои, које иде само с генитивом, и које са именицом у падежу баш и може да буде двосемантична одредба.

то од 16. века. Пример: Ну гдје ће се обратити? (Гундулић); Вајме! Гди ћу (Кавањин) итд.

неїде. РЈА s. v. негдје: „На питање: гдје?” – Негђе ваља капа, а негђе шапа (н. посл.). „На питање: камо?” – Не ходи, ер ћу тја у гору негдје поћ (Наљешковић, затим М. Држић и др.).

ниїде. РЈА s. v. нигдје даје један пример „мјесто игдје”, где прилог има значење правца кретања: Онамо иђаху ... нити се враћаху нигдир (Делабела). Других примера за акузативно значење нема, иако је оно веома распрострањено; нпр.: После подне нећу нигде излазити.

свуїде, свуда. Броз–Ивековићев речник (даље: БИ) тумачи s. v. свуд: „На сваком мјесту (на питање гдје?), на свако мјесто (на питање куд?)”.

овде. РЈА s. v. овдје после обичног локативног значења даје: „Исто што овамо”. Пример: Къда съмъ ја дошалъ овѣде опеть у своје господство (из 15. в.), као и новије потврде.

онде. РЈА s. v. ондје ... „исто што онамо”: Веће крат пријахаше онде (Лекц. Бернардина Сплићанина).

иуде. Даничићев Рјечник из књижевних старина српских (даље: ДР) има примера за оба значења старог прилога тоудѣ; акузативно: Да тѣде гредѣ, Тоудѣ си ходите – локативно: Кѣде сѣ били тръгове ѣ прѣве госпде, тѣдези да сѣ и съда, Тере бѣде тѣдези мое владание. – Век из којега је нека потврда у ДР махом се не може знати тачно.

овамо. РЈА: одговара на питање: камо? Даље: „Исто што и овдје”, и то са врло старим примером: Овамо у насъ изкахъ (м. искахъ) и не обрѣтохъ (почетак 14. века).

онамо. РЈА: одговара на питање: камо? Даље: „Исто што ондје”. За ово има потврда већ из 15. века: Онамо, гдено си билъ прѣво, билъ си нашъ пријатељ. Или даље: Тко је оно онамо? (М. Држић).

ијамо. ДР даје напореда примере: Тръговци наши кои сѣ тамо и: Греди таамо (sic!), ѿтъ ноудоуже помощъ придеть ти. Речник Ристића и Кангрге (даље: РК): Остани тамо где си – Да идем овамо или тамо?

камо. РЈА сумња у локативно значење овог прилога, али и његови примери могу да посведоче у корист такве интерпретације: Гди су мајке наше, камо л’ оци бише? (М. Марулић).

ију. ДР: Прѣбысть тоу мало врѣме – Поклисаре тви доведите. РК за овај прилог не даје акузативно значење, али БИ има пример из н. приповетке: Па им онда каже ко је он и како је ту дошао.

овуда. РЈА: Јес’ здраво овуда јур прошал? (Ш. Менчетић) – Все се је овуда престрашило (из 16. века).

онуда. РЈА: Онуда [је] коњ прошао – Стога је велик глад онуда (из 16. века).

иуда. БИ: Туда они мирно пројездише – И тако по тим мјестима јуначке (или, као што се туда већ зову, слепачке) пјесме нико други и не пјева (из Вукова језика).

куда. У РЈА, поред примера са акузативним значењем, даје се и ово (s. v. куд В 1 a f): „Као да значи што и гдје ...”: Куде ћемо к ноћи почивати? (н. песма; из краја где се падежи кретања и мировања не разликују).

горе. РЈА: показује „мјесто стајању”: Ето горе на бијелој кули, онђе има двоје Латинчади (н. песма). Показује „мјесто ка којему је управљено мицање или протезање”: Међа иде горе уз брдо (из 14. века); Те отиде горе под планину (н. песма).

доле. РЈА s. v. доље даје иста објашњења као и код горе. Локативно значење: Зламења на земљи доље (Н. Рањина) – акузативно значење: Поклекните доље (Н. Рањина) и др.

напријед. РЈА s. v. напријед, акузативно: Те под собом коња уставила, напријед му ни корчити не ће. Локативно: Напријед је алајбег Мехмеде. Оба примера из народне песме.

наиџрај. РЈА: на питање: камо: Па се Турци натраг окренуше (н. песма). На питање: где долази само у три примера, из чега би се могло закључити да је употреба у локативном значењу мање обична: Имадијаху очи и наприд и натраг (Зоричић).

спријед. БИ s. v. спријед има примера за локативно значење: Ваља да је у јеванђељу, спријед или на крају, било записано (из Вукова језика). За акузативно би био овај пример: Стражње скуте спријед обрташе (из н. пословице). У овом прилогу, захваљујући његовом пореклу (аблативно с у првом делу) може се јавити и аблативно значење. Такво је оно, вероватно, у овом примеру (БИ s. v. сприједа): Сприједа изагнат' а примит' од зада (н. пословица). РЈА такође, дајући значења прилога *сприједа* из старијих речника, нпр. из Стулића, потврђује и аблативну природу његову.

назад. РЈА: „На питање: гдје?” – Назад стоји, ер се стиди (Ц. Буних). „На питање: камо?” – Како рак назад ступа (Кавањин).

унуиџра. РК даје тумачење да је то прилог за кретање или правац, на питање: куда, и за мировање, борављење, на питање: где.

ван. Речник САНУ објашњава да је ван „прилог за место или правац ... кад нешто није или не остаје у опсегу неког простора: напољу, напоље” (II, 383).

Конструкција *иредлој* + *идајжни* облик такође може, као што смо напред казали, да постане допуна за место која се да двојачо разумети. Неке од таквих конструкција потенцијално имају и три значења: то су спојеви са предлозима *иза*, *исиред*, *изнад*, *исход*, *између* (а њима је до-

некле сродно и *изван*, бар што се тиче особине о којој је овде реч). Код нас је доста писано о тим предлозима: о њиховом постанку, о првобитном значењу ових предлошких сложеница, као и о разлици између њих и простих предлога *за*, *ипред*, *над*, *испод*, *међу*. Нас овде интересује једино полисемантичност њихових веза са генитивом. Код свих таквих веза може се утврдити аблативно, локативно и акузативно значење.

иза + *џен*. Даничићева Србска синтакса (даље: ДС, примери су под одговарајућим предлозима) даје примере за „мицање с места”: Донеси ми воде иза горе. За „место бављењу”: Када су били мало иза града. За „примицање на њ” (тј. на место): Он отиде иза села. Све је то и у данашњем језику сасвим обично.

исипред + *џен*. Могу се навести примери из једне савремене расправе, посвећене специјално питању ових пет предлога: Ј. Вуковић, О падежним конструкцијама с предлозима *над*, *изнад* и сл., Питања књижевности и језика I (Сарајево 1954, 5–49); потврде су из језика добрих писаца, из наших нових граматика и речника, као и из сопственог говора. Аблативно значење: Узе кантарску соху испред једног дућана и пође (стр. 9). Локативно: Ја сам жељан ... погледати црне земље испред себе (18). Акузативно: То је вук који је дошао сељаку испред куће (21).

изнад + *џен*. Према ДС значење „мицања” од нечега је изгубљено; и према проф. Вуковићу „чешће ће се јављати падежна конструкција с предлогом и с п о д у аблативном значењу него што је то случај с предлогом и з н а д” (9). Али примера ипак има и код њега: Довлачимо дрва чак изнад оније колиба (7). Локативно значење: Онај што се вије изнад мене (18). Акузативно: Отићи ћу право изнад оног јасена да те одозго зовнем (20).

испод + *џен*. Ј. Вуковић: аблативно: Јако врело ... избијало је испод нагнуте стијене (8). Локативно: А ја, мајко, [заклињем се] собом и оружјем и добријем коњем испод себе (18). Акузативно: Метни испод језика (20).

између + *џен*. Ј. Вуковић: аблативно: Шчепа ђевојку између браће и однесе је у облаке (10). Локативно: Село Јапаге ... стерало се у дугачкој долини између два брега (19). Акузативно: Па ћете најпослије доћи између двије планине (22).

Прилог *изван* је нешто друкчијег порекла. Аблативно и локативно значење његове везе с генитивом врло је распрострањено. Аблативно: Што сте изишле изван града? (РЈА, Палмотић). Локативно: У кући или изван куће (РЈА, Даничић). Има и акузативних примера: Изведоше га изван винограда (РЈА, Н. Рањина; контекст казује, према РЈА, да је то „крај, циљ мицању”).

ван + *ѝен*. Може да буде акузативно и локативно, иако ДС сумња у акузативност, говорећи да се пример из Шишатовачког апостола „Изведше и вњь града” (141, белешка под текстом) данас не би тако казао. У Речнику САНУ s. v. *ван* (предлог) има потврда и за акузативно значење: *Бити ће избачени ван дворане (Чуић)*. За локативно: *Одлучено је, да се његова пешадија задржи ван домета ... ватре (Ж. Павловић) (Речник САНУ II, 383)*.

до + *ѝен*. РЈА: „Назначује мјесто гдје је свршетак мицању”: *Кад дојезди до б’јела чадора (н. песма)*. Па даље: „Стоји близу ... тако да у сриједи не остаје ништа, па значи готово што и покрај, уз”: *Уврх совре силан цар Стјепане, а до њега стари Југ-Богдане (н. песма)*.

близу + *ѝен*. Даничић у ДС мисли да у примерима као што су „А кад дођох близу Романије”, „Кад дође близу села” и сл. немамо ништа друго него „бављење после примицања”. Ни у РЈА он не даје такву дефиницију те везе која би указивала на акузативну семантику. Међутим, зашто би ово било више мировање а мање примицање, него у примерима типа „Што сте изишле изван града”? Иначе, локативних примера има у РЈА много: *Кад је био близу двора (н. песма)*. – Треба још имати у виду да предлог *близу* може стајати и са дативом. У књижевном језику *близу* + *даиѝ*. је нешто ређа веза него *близу* + *ѝен*., сем тога реч *близу* је често и прилог, па се и у конструкцији *близу* + *даиѝ*. понекад може више осећати прилошка него предлошка вредност те речи: *Кад је близу Турцим’ долећео (н. песма, пример из Маретићеве Граматике и стилистике, II изд., 499)*. За такву везу није могло бити са сигурношћу утврђено да је и она кадра да носи у себи два значења. Сасвим сигурни примери за статичко значење у конструкцији *близу* + *даиѝ*. нису нађени.

к + *даиѝ*. Значење усмеравања, приближавања – дакле опет кретања, само у дативној аперцепцији, добро је познато. Међутим, постоји и употреба ове конструкције у једном специфичном локативном смислу: По великим брдинама к Босни и к Ерцеговини има и јелове и борове шуме (Маретић 499). Значење је исто као и код предлога *ѝрема* при изражавању мировања: брдине леже на оној страни где се (даље) простиру Босна и Херцеговина. Оваква употреба није сасвим уобичајена, али се не би могла назвати ни покрајинском или дијалекатском.

ѝрема + *даиѝ*. одн. *лок*. Овде узимамо ова два падежа заједно, јер у великом броју случајева, када се датив и локатив ни по чему формално не разликују, или када се разликују по акценту, али се та разлика у говору губи, говорна лица осећају да употребљавају исту везу, било да изражавају кретање, било да изражавају мировање: *Авион је одлетео према југу*

– Према мени седи један непознат друг. Примери су из Граматике српскохрватског језика М. Стевановића, II изд., 379 и 394. Проф. Стевановић каже: „С ... основним значењем управљености и окренутости појму с именом у дативу ... употребљава [се] и предлог *їрема*” (379); „Предлог *їрема* ... с локативом означава да се нешто налази на супротној страни” (394). Падежни облик у овој конструкцији, дакле, не сматра се као исти у једном и у другом случају, само што је свест о томе махом изгубљена. – Овај предлог може стајати и с генитивом, али само дијалекатски (Кад буде према турскога шанца, Маретић 493). У овом случају, обрнуто од онога што смо рекли поводом *близу* + *даїив*, није поуздано нађено значење кретања ка циљу. – Предлог *їрема* јавља се и у варијантама *їрама*, *сїрам*, *сїрама*, *сїрамо*, и за све њих може да се каже исто што и за *їрема* (и оне се јављају с генитивом, и то чешће него *їрема*). РЈА s. v. спрам и спрама: дативно: И спрам њему покрочио Мирко (из 19. века). Локативно: На јабуци спрама Бањалуци, на ораћу спрама Биограду (н. песма).

їреко + *їен*. ДС: акузативно: Бачи котла преко куће (н. песма). Локативно: Слађа смоква преко плота (н. пословица).

надомак + *їен*. РЈА (s. v. 2 домак): акузативно: Војска српска ... дошавши надомак Јадра устави се онђе (из Вукова језика). Локативно: Кад су били надомак Језера (н. песма). – Овај се предлог, опет са два значења, употребљава и са дативом. У случају генитива преовлађује, у свести, веза *домак* + *їосес. їен.*, а у случају датива првобитно веза *їаїаїо креїшања* + *даїив циља* (доћи Јадру надомак), при чему се конструкција после протеже и на примере с глаголима мировања.

насуїрої + *даї*. РЈА: акузативно: Ја ћу окренути лице своје насупрот таквом човеку (из Даничићевог језика). Локативно (у пренесеном смислу): А томе насупрот ... налазимо примјер (исто).

уз + *акуз*. М. Стевановић, Граматика: акузативно: Партизани зачас одмакоше уз планину (384). Локативно: Невера ти седи уз колена (ib.).

код + *їен*. РЈА: локативно: И код воде коње поткивали. За акузативно значење даје објашњење под 1 код 1 g: „И с глаголима који значе мицање, али најчешће у писаца из мјеста у којима се не разликује мицање од стајања”: Што нијеси дошао прије код мене? (Стј. М. Љубиша). Ова је појава, међутим, врло распрострањена у многим нашим крајевима и чак се више и не може сматрати некњижевном³.

³ В. Б. Милановић: Употреба предлога *код* (с генитивом) уз глаголе кретања, НЈ IX, 7–10. На стр. 240. он каже: „...И ако се сада узме у обзир све што је овде изложено о овој употреби [уз глаголе кретања – И. Г.] предлога *код* онда је тешко придружити се онима који је гоне из књижевног језика”.

у + *ѝен*. Двосемантичност је иста као и у претходној конструкцији, само што се акузативно значење није проширило ван одређене дијалектске области. Локативно: У Милице дуге трепавице (н. песма). Акузативно: Један дан крене у цара (наводе ДС и Маретић, 493). Или: Те ја дођи срећно у Цариград / У једнога добра ришћанина (Његош, Лажни цар Шћепан Мали, 242–243).

дно + *ѝен*. Предлог није данас жив на свим подручјима где се говори књижевним језиком. РЈА: локативно: Тко није мртав, дно тамнице у веригах робство тјера (Гундулић). Акузативно: Врзите их дно пучине (Палмотић).

врх + *ѝен*. Локативно: Оро гн’јездо врх тимора вије (Мажуранић). Акузативно: Дошао је врх планине Романије, а ту голема ватра (н. приповетка, грађа за Речник САНУ).

ниже + *ѝен*. РЈА: локативно: Тко стоји поли другога, не стоји вишје ни нижје њега (Мрнавић). Акузативно: Нижје ђавла сашао си (П. Кнежевић).

више + *ѝен*. Речник САНУ (II, 682): локативно: Маринко је био више њих (Д. Ђуровић). Акузативно: Неки дан дошао један чамац више ћуприје (И. Вукићевић).

Има још и других конструкција састављених од предлога и падежног облика, које се могу употребљавати као допуна и уз глаголе статичког и уз глаголе динамичког значења. Тако налазимо у ДС (s. v. средњ): Слабо се кад види камење посред воде – и: Удари га посред срца жива. Или (ib.): Шта је оно усред поља равна – и: Паде мајка усред пакла (тј. у пакао). Или (s. v. крај): Дрво украј пута одмах насјечено – и: Он се сакрије украј пута. Или: Поред ватре седи домаћин – и: Онда и они своју јабуку метну поред оних. Итд. Међутим, чињеница је да се у вези с многим глаголима који значе финалитет радње, завршетак, циљ кретања и сл. може питати и г д е се догађа завршетак, где је достизање циља, а не само куда је радња управљена; тако да су и допуне којима се то објашњава по потреби и локативне и акузативне, или просто „двосмислене”. Нпр., у реченици из Вукова језика: Сједи овдје ниже подножја мојега (РЈА s. v. ниже) не може се тачно знати, и уосталом и свеједно је, да ли се казује где треба да се одигра радња седања, или куда, на које место треба сести; да ли су *овде* и *ниже* + *ѝен*. локативне или акузативне одредбе. Не заборавамо да овакви случајеви нису више специфичност српскохрватског језика, него општа појава, теоријски могућна у сваком језику. Типично српскохрватско, *морфолошко* мешање израза за статику и динамику може се разликовати од *логичког* мешања, присутног и у другим језици-

ма, по следећем критеријуму. Логички се израз кретања може заменити изразом мировања (и обратно) када се и кретање, одн. постизање неког циља, посматра у истим просторним границама у којима ће настати постигнуће циља, мировање: може се неко сакрити „украј пута” и у смислу „некуда” и у смислу „негде”, пошто се и усмеравање сакривања и сама сакривеност посматрају на истом просторном одсечку, названом „украј пута”. Али кад се и де напред, то се не дешава на истом месту као и кад се стигне и стоји тамо напред, јер прво „напред” је обавезно линија, тако рећи паралелна са радњом „ићи”, а друго „напред” је тачка. Па опет, допуна за место је једнака у оба случаја. И одредба без димензије и одредба с протегнутом, неограниченом димензијом морфолошки су исте. Тако изгледа, шематски и упрошћено показано, ова специфична особина великог броја српскохрватских изрази за место.

Та особина може се запазити још и у многим другим случајевима употребе разних месних изрази и изрази који су настали у даљем развоју првобитно месних обележја. Тако, у н. песни (РЈА s. v. доље) читамо: Ја посади виноград ... тамо доле под запад, – иако би синтагма „под запад” требало заправо да гласи „под западом”, пошто се очигледно мисли на место где је радња обављена а не на управљање сађења ка западу. Или се можемо запитати, зашто је прилошки израз *одовуд* (одн. *одонуд*), са типично аблативним значењем, постао предлог, и то са значењем мировања (на овој страни одн. на оној страни): РЈА s. v. овуда: Од овуд и од онуд Елеспонта давно два града бјеху (Ђорђић). Временски изрази са предлогом *и*ред, типа „пред полазак”, „пред рат”, „пред венчање” очигледно су потекли из обрта где им је смисао био акузативни; али се данас они употребљавају, и чак много чешће и обичније, у значењу мировања (пребаченог из просторног у временско): Три дана пред полазак он се разболео (а не пред поласком). Сличну еволуцију, са сличном особеношћу, доживели су данас већ скамењени предлошки облици *уврх*, *наврх*, *иокрај*, *украј*, *удно* итд., који би, у суштини, требало да имају по две варијанте (Оде „уврх” баште – Седи „уврху” баште, као што још увек постоје варијанте *найоље* и *найољу*). У српскохрватском језику сви ови језички узуси већ су се давно уврежили, али и летимично поређење са другим словенским језицима доказује да оваква ситуација није општесловенска. Тако се, нпр. у руском језику, никада не мешају прилози *назад* и *сади*, *навврх* и *навврху*, или, рецимо, не би никако могло да се каже „Три дня перед отъезд он заболел”, него само „перед отъездом”. Руском књижевном језику нису познате такве врсте транспозиција као што је српскохрватско „Идем кући”

– „Седим кући”, која и код нас, додуше, представља нешто што се још увек сматра грешком, али је то грешка која се чује често.

Јасно је да је подручје српскохрватског језика било, свакако врло давно, највероватније од самог почетка самосталног живота тог језика, захваћено тенденцијом изједначавања адвербијалних израза за мировање и за кретање. Томе су морали истовремено доприносити и унутрашњи и спољни разлози, тј. и оно што је потенцијално постојало у самом нашем језику, и оно што се јављало као утицај несловенског староседелачког становништва. Разлози који су већ лежали у језику могу се тражити у оној особини, својственој свим језицима, коју смо поменули: при извесним ситуацијама одиста може подједнако да се замисли и да се употреби како статична, тако и динамична одредба. Даље, на балканском терену, под утицајем романског говорног супстрата, дошло је до крњења падежне системе и тиме до изједначавања конструкција за мировање и за кретање. Судаћи по неким подацима из романских језика врло је вероватно да су у говору тог супстрата једнако гласили и прилози обеју врста (као што је случај код нашег *йу*, *йамо*). Све то створило је предуслове да се и постојећи прилози и прилошки изрази, као и они који су се тек касније стварали (нпр. *исйод* и сл. + *йен.*), били они статичког порекла (*овде* и сл.), или динамичког (*овамо* и сл.), – неутрализују у свом значењу и постану опште локалне ознаке.

Подробније проучавање ових односа у нашем језику, а затим истраживање у македонском и бугарском, дало би нам тачан одговор на питање о томе да ли је показана особина искључиво српскохрватска или балканскословенска.

О ПРИЛОЗИМА У СРПСКОХРВАТСКОЈ ЛИНГВИСТИЧКОЈ НАУЦИ*

I

Еволуција науке и еволуција научној предмета; уводне најомене.

1.1. Историја сваке науке, па тако и лингвистике, може се посматрати из неколико углова. Нагласак у њеном проучавању може бити стављен на описе живота и делатности некадашњих научника, тј. на биобиблиографски моменат. Затим – на то да се проуче поједина раздобља, правци или чак одређени идеолошки ставови, стилови или манири који су у тим раздобљима господарили над појединим наукама или над научношћу уопште. Није мање занимљиво ни то да се разгледају шире или специјалније теме обрађене у старим истраживачким делима, што ће рећи описи неких појава онакви какви су некада били давани. Управо ово треће, оваква илустрација ранијих напора, сужени сноп светлости који бацамо на пређене путеве, тражећи по њима увек исти предмет, често најживље дочарава слику о томе како су мислиоци све боље распознавали реалије, како су се лагано пели узлазном линијом запажања, разумевања и сцијентификације постојећег, како су у жижу њиховог интересовања доспевале ствари којих раније нису били свесни или нису ни могли бити свесни.

Овако схваћена историја науке, историја њених одређених садржаја, постаје посебно сложена када је у питању граматички одн. лингвистички приступ неком језичком феномену или језику уопште. Наиме, овде се напоредо са споменутиим откривањем релативно брзо мењала и

* О прилозима у српскохрватској лингвистичкој науци, *Јужнословенски филолоџ*, XXXIX, 1983, 1–41.

грађа коју су теоретичари откривали. Та грађа и сама стално доживљава своју еволуцију, своју унутрашњу, квалитативну историју, а не само неки квантитативни (или ноциоли) прираштај – што у већини других научних грана није тако изразит случај.

Једно је од обележја лингвистичке науке у XIX и XX веку то да су се збивања у језику и збивања у размишљањима о њему сливала плодотворније, ефективније него пре. У новијим епохама мишљење о језику врши свој утицај на језик (један је од примера Вукова реформа, ту је, затим, снажан развој нормативистике), док језик постаје предмет пажљивог научног мишљења и сталног, повезаног праћења.

1.2. У овом раду дајемо преглед неких тврдњи и анализа које се одnose на прилоге (адвербе), изречених у разна времена, у крајевима где су учили и примењивали свој језик представници српскохрватских говора. Док је такав преглед био прављен, пажњи нису измицале ни животне манифестације самих прилога, њихов постепени развитак одн. уопште лагани проток репертоара у којем су они играли своје улоге. У расправи се, дакле, преплиће један одсечак из историје науке о нашем језику са одговарајућим одсечком из историје језика. Истина, читајући ранија казивања о прилозима, где се тек постепено освајала вештина теоријског увида и тачног описа, не можемо лако сагледати право стање у тадашњој материји која се описивала. Не види се, нпр., да ли су се одређене прилошке речи у давним језичким раздобљима осећале и као везници, да ли су се пре двеста или сто година неки прилози могли ослањати на именице, као данас, или нису могли, да ли су се они у живом говору онолико слободно – или бар донекле толико – удруживали с глаголима као касније итд. Стога би приказ старијих резоновања, у начелу, морао бити пропраћен оградама, допунама, поређењима са данашњим стањем и коментарима других врста.

1.3. Разгледаће се више дела са нашег земљишта, у неку руку као репрезентативни узорак из одабране теме. Та дела су за ову прилику подељена на традиционална црквенословенска (представник је Граматика Мелетија Смотричког), затим старија, новија и модерна (представљена радовима Милке Ивић). На крају се укратко показује приступ овој врсти речи у Речнику српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности, такође лингвистичког дела, савременог а истовремено најопсежнијег описног речника на тлу нашег језика, који се равноправно са уџбеницима и студијама, али у складу са својим специфичним задацима, исто тако бави нашом врстом речи. Као што се види, назначени исечак из граматике пратиће се – разумљиво, са много пре-

скока – од времена када су још дотрајавале спекулације средњовековног типа, па све до данашњих тананих дедукција.

По диктату саме материје, овај приказ са коментарима дели се на два већа одељка који се битно разликују. У првом (црквенословенска, старија и новија дела) видљив је пут којим је ишла српскохрватска граматика да би прилоге генерално пописала са њихове структурне и семантичке стране и да би их класификовала за школске потребе, у најширем и најбољем смислу те речи. Често већ и сама подела грађе, нарочито код старијих аутора, говори о теоријским схватањима, а да се при том не појављују формално исказани ставови. У другом делу (модерне студије и Речник) наилазимо на обраду неких специфичних проблема одн. проблемских целина. Ови радови, за разлику од ранијих прилаза, указују на велику сложеност питања, а још више упућују на занимљива даља размишљања. Ту смо у већем обиму дали и властите анализе, на које је навело комбиновано посматрање наше најновије теорије и језичке праксе. Главна пажња је посвећена лексикографској компетенцији у области значења и употребе прилога како их види савремена теорија, а расправља се и о стилским и жаргонским иновацијама у тој области.

Неће бити речи о фонетској одн. морфолошкој или етимолошко-лексичкој страни. И на том плану су у природи адверба настајале измене,¹ као и код сваке друге врсте речи, али нас овде занима једино семантичка страна.

Проблемска разнородност.

2.1. У вези с прилозима треба скренути пажњу, прво, на необичну хетерогеност ове врсте речи. Њоме се донекле објашњава и правда приметно несналажење, а и међусобно неслагање граматичара на страницама њихових радова где је реч о адвербима.

Прилози су врста која се по увреженој граматичкој традицији одржава као целина. Комплекс који се у граматичкој назива једним именом „прилози” оптерећен је опсежним проблематиком, која се тек у новије време почела пажљиво рашчлањивати, како у светској науци, тако и код нас. Сами прилози појављују се у реченицама са више неједнакости него што се понекад појављују речи подведене под различите граматичке врсте. Већином су *један човек* (број) и *неки човек* (заменица), или *нешто*

¹ Неколико примера нађених у најстаријем, Струшком препису Душановог законика: *сага* = сада, *кдан* = када, *стръмоглавъ* = стрмоглавце, *до гдѣ* = докле, *виноу* = увек, *пакы* = такође итд.; *потомъ* = онда (у корелацији „ако ... онда”), *векѣ* [веће] = више и др.

(заменица) и *йредмеї* (именица), *двоје* (број) и *йар* (именица) међусобно ближи (по функцији, по значењу), него што су између себе блиски – а у ствари веома раздалеки у поменутиим својствима – *йочейнички* (свира-ти), *мило* (ми је), *изненада*, *заиста*, *улево*, *ноћу*, *йрво*, *кишовийо*, *врло*, *шу*, *забуном*, *мање* итд.

Ако пођемо од познате чињенице да се речи деле на пунозначне и непупнозначне (у друкчијој терминологији или у нешто друкчијим теоријским аспектима: аутосемантичне и синсемантичне, појмовне и функционалне и др.), долазимо до закључка да су прилози једина врста која се изразито дели између ова два типа (*йочейнички* – *врло*), уколико се споменутој подели прида општи значај, без детаљисања. О томе се у литератури чак говори као о „нужном злу”, као о недостатку у класификацији, истом таквом као што је и одвајање прилога (*мирно*) од придева (*миран*).² Наглашавамо да се прилози и з р а з и т о деле између та два готово диспаратна типа, пошто се иста појава, далеко мање изражена, може запазити и код неких глагола, а на особен начин и код заменица и бројева.

Сем тога, у овој врсти има и других репартиција. Тако су прилози речи које, с једне стране, модификују неке друге врсте (и властиту врсту), или их само истичу, што не значи модификацију, а с друге стране, они различитим путевима истичу или модификују и целе реченице. Модификујући једну врсту, нпр., глаголе, они могу модификовати према екстерним моментима (*ујутро* одлазим) или према интерним (*журно* одлазим). Даље, неки прилози каткада теже некој другој врсти (нпр., *йде*, *када* служе данас и као везници), као што и речи из других врста понекад наступају као прилози (стао је *исйред* – предлог као прилог). Прилози се са лакоћом могу постављати у неколико различитих функција (*мноо* ради – права прилошка функција, по дефиницији; *мноо* новца – именичка функција; скитање *ноћу* – придевска функција).

Дубоко историјско порекло показане чињенице – да се међу прилоге сврставају разнородне лексеме, тј. да за њих није резервисано више од једне граматичке врсте, барем у класичној граматичкој – треба највероватније тражити у језичким системима и граматикама удаљеним од нас. За потврду ове претпоставке била би потребна опширна анализа, како старих језика, тако и старих граматичких списа.

² И. Клајн, *Pridevske zamenice ili pridevi?* Јужнословенски филолог 34, 26–29. Аутор се ограђује да се и код других врста појављују гранични случајеви или изузеци. О таквој дилеми, као и о сумњама у јединственост прилошке врсте, писао је А. Смирницки, кога цитира М. Ивић, *О српскохрватским йрилозима „за начин”*, Јужнословенски филолог 35, 4.

2.2. Адверби као врста речи привлаче још једном својом особеношћу, и то привлаче како теоретичаре, тако и саме језичке субјекте, говорнике, писце, покретаче специјалних жаргонских творевина или стилских новина. Ово што сад спомињемо спада, ако не увек у сасвим нове тековине изражавања, а оно у савремена открића о употреби адверба. Наиме, прилози – при чему првенствено у положају поред глагола – као ретко која врста, или чак као ниједна друга, могу да допринесу одређеном типу исказивања мисли које није непосредно референцијално, него асоцијативно. Прилози се не „прилажу” сваки пут уз глаголе у циљу сабирања значењских чинилаца („снажно грми” = грмљавина чији је интензитет снажан), већ се између њих и глагола понекад врше комбинације и рекомбинације значења које доводе до сугестивних појмовних једињења, до „појмотворности” („виолетно грми” = грми из тешких, љубичастих олујних облака, в.т. 7.4.3). Такве везе, рекло би се, нису истините, али су и мисаоно и декларативно ипак ваљане; нису сегментиране већ су стопљене, што ниуколико не треба да омета изражавање. Одсуство тачности у тим и таквим примерима, који се умножавају нарочито у модерној књижевности, представља природну последицу данашњих тежњи да се у израз унесе свеже стваралаштво, и чак и игра. На таквим примерима се осведочавамо да лексички бесмисао („виолетно грми”) још увек не мора значити и суштински бесмисао (као што би било, рецимо, „одгојено грми”).

О свему томе биће говора даље.

II

Појавља о ѝрилозима у црквенословенским и сѝаријим српскохрватским уџбеницима.

3.1. На првом месту интересује нас црквенословенска Граматика Мелетија Смотричког, и то, разумљиво, она њена варијанта из које су учили Срби, иако предмет њеног поучавања и није био српски језик. То је Поликарповљева варијанта која је иницијативом митрополита Павла Ненадовића била прештампана 1755. г. у Римнику.³ Држећи се само оних места где је реч о прилозима, примећујемо да Смотрички има доста ис-

³ Ово је била једина опширнија граматика црквенословенског језика која је могла послужити и Хрватима, све до појаве *Institutiones*, 1822. г., Ј. Добровског. За Хрвате она није била без значаја, због глагољског богослужења. У сложени историјат њених одјека на хрватском земљишту овде се не може улазити.

правних морфолошких, лексичких и семантичких запажања, поред неких дубиозних и чудних, док су му синтаксичка тумачења далека од задовољавајуће слике са данашњег гледишта.

На стр. рпѣ (188) почиње излагање о нарѣчїи, где се каже да се нарѣчїи прилаже имену или глаголу, ради њиховог ближег тумачења. Оно може имати, поред „вида” (неизведени и изведени прилози), „начертанија” (прости прилози и сложени са префиксима), „уравненија” (ступњеви поређења), још и многобројна „знаменованија”, тј. значења (време, место, „качество”, „количество” – колнkw, повѣлнкв; „число” – дважды, вторнцѣю; даље, „чин”, тј. редослед – первѣе, посѣлѣ, вконецѣ; „случај” – ту се наводи послѣчаю и прѣчаю; „повеленије”, – примери су: прїндн, прїннесн, које треба, највероватније, схватити као „ближе тумачење глагола” у примерима типа прїндн видѣти, прїннесн пнтн; „увештаније” – ѿко, вѣсма, сѣло; „уподобљеније”, „недоуменије”, „ускореније”, „указаније” итд.). У даљем излагању о предлозима и везницима промичу лексеме послѣ, прѣжда (или: ѡвѣ), што сведочи, како о суштинској амбиваленцији ових речи, тако и о ауторовој несигурности у синтаксичким питањима. На стр. ѣѣ (202) реч паѣ се назива „частица”, исто тако и реч ѡѣко на стр. ѣѣ (211): то је термин (честица, партикула, речца) којим ће се касније обухватати неке лексичке јединице увршћиване пре тога међу прилоге.

Синтаксички део излагања о „наречијима” тече од стр. ѣѣ (230). Ту се, сада, тврди да она појашњавају имена, глаголе, „причастија” „дејепричастија” и сама себе. Појашњавање имена поткрепљује се примерима где прилог функционише као предлог (где има предлогѡѡѡ свойство) – внѣтрѣ домѣ, далѣче града, а исто тако цѣлоуцѣдрїѣ; или где његов компаратив одн. суперлатив стоји са генитивом – скорѣе слѣзы. Смотрицки говори о слагању истог прилога (у ствари, реч је сада о предлогу) са генитивом и дативом – прѣмо мѣне ѡбнѣтѣѣ/прѣмо мнѣ творнѣ, где избор падежа зависи од значења: у првом случају „согласије”, у другом „разгласије”. Проблем слагања с падежима протеже се на пример трнѣтн лѣтомѣ = три пута „годином” тј. годишње, као и на то да, нпр., токѣо или тоѣю може, према аутору, стајати са сваким падежом: ту се, очигледно, има у виду међусинтагматска одн. међуреченична служба. Уз синтаксичко поглавље о прилозима иде и запажање да се корелат прилога ѿко може изоставити (ѿко на небесн н на землн), а исто тако и мала расправа о двојној негацији – пошто су речи за негацију прилози: она Смотрицком изгледа неправилно, јер се противи здравом разуму.

Овај преглед одсликава разнолика лутања на почецима наше граматике. Она су, разуме се, била условљена теретом традиције, због које дуго нису били разјашњени ни сама природа црквенословенског језика,

ни домет грецистичког утицаја у њему, а понајмање присуство и улога говорне стварности у појединим књижевним словенским језицима. Видљива је и немоћ да се продре у срж појава: господарила је дескрипција, најчешће по површини језичких збивања, уз наивне класификације, тј. без суштинске анализе надређених законитости, као и без разубивања у дубину. Треба ипак подсетити да је у овом кратком приказу одабрано једно од најсложенијих граматичких поглавља.⁴

3.2. Као следећи долази осврт на дела Вука и Даничића у одсецима које обрађујемо.

Овај период граматике код нас карактерише приметна равнодушност према класичним „непроменљивим” речима.⁵ Морфолошки су то и иначе скоро мртве лексеме (неки прилози имају ступњеве поређења, а поред тога у овој групацији има фонетских варирања), док су синтаксички оне у то време биле тако рећи незапажене. И сама синтакса, тј. наука о додирима и међудејствима, била је тада донекле у сенци других лингвистичких грана, које су се бавиле изолованим лексичким јединицама. У том смислу приметна је разлика у поређењу са старијим периодима, када је за синтаксичка питања било више интересовања, истина, често са стилистичким примесима.

Тако, у Вуковој „Писменици српскога језика” из 1814. године постоји глава „О несклањајемим діеловима говоренња”, где се, између осталог, указује на то да прилози могу показивати место, време, „качество”, „количество”, уподобљавање, питање и одрицање. (У терминологији се примећују одједи из старих црквенословенских одн. руских уџбеника.) У „Српској граматизи” испред Рјечника из 1818. године каже се: „О нарјечијама, о предлозима и о междуметијама [везници нису споменути – И. Г.] није тријебе говорити, зашто су овђе у рјечнику”. Сличан је био и Даничићев однос према овим речима. Његова „Мала српска граматика” из 1850. г. проширена је касније у „Облике српског језика”, који су доживљавали нова издања све до пред крај XIX века. У свим тим списима на непроменљиве речи се обраћа минимална пажња, или их уопште нема. О предлозима Даничић говори тамо где проучава падеже.

⁴ Граматици Смотричког се не може порећи на многим местима добра логика, мада за наше појмове најчешће фокусирана изван саме лингвистичке суштине. В., нпр., лепу опаску (стр. 171 = 202² и д.) да су инструментали типа анцељ њ и њџ, з баци бџљ у ствари „синегдохически” (спадају у сликовиту, небуквалну синтаксу); они своде карактеристику привидно приписану целом субјекту на један субјектов део. [Напомена уредника: примери су нечитљиви у оригиналној верзији текста.]

⁵ Уп. И. Грицкат, *Положај синтаксе у Вуково време и у Вуковом делу*, Ковчежић 12 (1974, Београд) 56–60.

Поводом Вука и Даничића у овом контексту треба учинити две напомене. Једна констатација, која лако може да измакне пажњи, јесте та да Вук у Писменици, набрајајући прилоге, поред *иу*, *унуиџра* и др. спомиње и *на друјом мјесту*; поред *онда*, *скоро*, *лани* – и *сваки дан*. Ово је приметак идеје о функцији која је изван облика или значења, идеје која је у српскохрватској граматици тек у XX веку нашла свој пуни израз. Друга значајна чињеница састоји се у томе што су и Вук, а у неупореди-во већим размерама Даничић, у својим речницима дефинисали непроменљиве речи, улазећи на тај начин дубоко у њихову природу. Кратко и упрошћено казано, увиђала се лексичко-семантичка природа тих речи у свој својој разноврсности, али се под њом превиђала њихова синтаксичка вредност и граматичка тежина.

3.3.0. Даље наилазимо на две књиге посвећене специјално синтакси, што је била новина на нашем земљишту.

3.3.1. Хрватски филолог Адолфо Вебер Ткалчевић, у књизи „*Skladnja ilirskoga jezika za niže gimnazije*” (истоветна издања 1859. и 1862. г., Беч) напомиње да је своје дело израдио према Словници Антуна Мажуранића, али и уз помоћ Вукових, Вразових, Курелчевих, Шулекових, Бабукићевих и других списа. Његова Складња је синтакса која садржи класична синтаксичка поглавља – проста и сложена реченица, одређени и неодређени придевски вид, слагања међу деловима реченица, падежи и њихови предлози, глаголи и њихови видови и начини, везници, ред речи, чак и версификација. За прилоге се овде није нашло места, пошто се ниједан аспект њихове синтаксичности није још осетио.

3.3.2. Граматичко освежење представља мало позната у нашој науци књига Саве Сретеновића, српског филолога и историчара, у којој су синтакса у стандардном смислу и одељци о непроменљивим речима скупљени уједно, као проблемска целина. У првом издању (1853, у Београду) то се дело зове „*Немђняјуће се рѣчи и словосочинѣније србскогъ езика*”, у другом (1861, у Београду) скоро идентично, а у трећем (1865, у Биограду) „*Немијењајуће се ријечи и синтакса српскогъ језика*”. Наша се врста у прва два издања назива нарѣчија, у трећем нарјечице.

Писац тумачи: прилози су речи које служе да боље искажу смисао придева и глагола, а могу се разматрати са гледишта постанка и значења. Што се значења тиче, овде опет видимо својеврсну исцепканост, мању него код Смолитицког и друкчију него код Вука. И даље се лута при покушајима да се разни значењски партикуларитети подведу под неку ширу категорију. Прилози, према Сретеновићу, показују својство (долазе на питање „како”), количину (на питање „колико” или „колико пута”), вре-

ме (на питање „кад”, „откад”, „докад”; затим, почетак радње – *већ*, трајање, „повторавање” које је у 3. издању преведено као „наставак” – *исјочетика, ойейи*); даље, место (*іде, ойкуд, куда*), истинитост (а. питајући прилози – *је ли, зар, збиља*; б. потврђујући – *истина, заиста*; в. нагађајући – *као, као-ђоја, може бити*; г. одричући – *не, нимало, никако, сасвим*; д. ограничавајући – *иоле, ван, бар, једва, іошово*). Заслужује признање покушај да се семантичка категоризација осмисли по новоме. Ипак има много знакова да ствари у том правцу нису биле домишљене до краја. Реч *збиља* је „питајући” прилог, јер је у ауторовој свести тог часа само упитна служба, не и потврдна; слично томе, њему је *сасвим* одрични прилог, пошто *змишља* контекст са негацијом.

И овде се појављују колебања и забуне око неких речи које могу служити и као прилози и као предлози (*близу, више*), па се каже да прилози управљају падежима; а ту се омашком наводе и *чрез* и *уз* и још неки. На даљим страницама, усред поглавља о предлозима, наилазимо на „нарјечице” с генитивом: *усред, йослије, збоі, зарад, йорад*; даље – према Сретеновићу – *осим* и *разма* не стоје увек с генитивом, јер се говори и овако: „сви осим ја”. Поводом предлога с локативом: „седмим падежом управља и нарјечица *йрема*” – „он је према мени ништа”.⁶ Видимо колико су овде многи појмови још увек неискристалисани – али не заборавимо да се извесна кристализација у овој области језичких појава врши још и дан-данас.

У одељку о везницима спомиње се подврста „изјасњавајући”, и ту налазимо „свезе за меру” – *колико, йолико*, затим „за ред” – *најйре, йошом, даље, најзад*. Сретеновић је, наиме, осетио да неке од ових речи у одређеним положајима одступају од основне карактеристике прилога, тј. од напред предложене дефиниције да они ближе одређују смисао појединих врста речи: изменивши традицију, он је покушао да такве случајеве лансира међу везнике.

У делу који представља синтаксу у ужем смислу читамо да се подмету додају „изјасњавајуће” а прироку „допуњавајуће” речи (наша казнија одредбеност и допунскост). Размишљање о тој језичкој чињеници још увек је недорађено. Према неким Сретеновићевим примерима и прирок може имати „изјасњење” у облику прилога: „мало учио”, док је „учио у школи” – „допуњење”; ова опаска и јесте ближа истини, али даља од властитог постављеног правила.

⁶ Инсистирање на неким предлошким лексемама као на прилозима понекад настаје, још и код Смотричког, због етимологизирања. Тако се реч „према” стално везује за цсл. *прѣмо*, а преко њега за *прамо*. В. у Миклошићевом речнику примере са *прамо* под *прѣмо*.

Код Сретеновића такође налазимо, у заметку, идеју о реченичној функцији. Није неумесна његова напомена да као узвици могу стајати разне речи, па и прилози, уколико се употребе тако да се њима исказују „душевна осећања”. Уосталом, превазилажење лексемског принципа функционалним видимо и на другим местима, рецимо, тамо где писац уз супротне везнике (*а, нејо* и др.) ставља и *јри свем јшом, нејледајући на јшо*.

Укупно узевши, Сретеновићев рад чини мост према новијим грама-тичким делима, са њиховим осавремењеним погледима на адвербе. Истина, овај мост као да води у нову епоху са две разне обале: с једне стране, од средњовековних општесловенских и рускословенских грама-тичких традиција, а с друге, од вуковско-даничићевског лингвистичког комплекса, пошто су ту одговарајући утицаји видни, а и наглашава се жеља да се рад двојице великана достојно допуни оним поглављима која су код њих скромније обрађена.

*Новије срјскохрватјске јраматјике и друкцији јојледи
на јроблеме.*

4.1. Разгледана су поглавља о прилозима само у неколико позна-тијих дела наших иначе многобројних грама-тичара, и то почев од Стојана Новаковића па до колективне загребачке Приручне грама-тике из 1979. г. У њима је, природно, видљив даљи напредак у разумевању и тумачењу наше врсте речи. У вези с овим раздобљем није толико битно да се обу-хвати већи број грама-тика, нити да се иде по писцима (наиме: ко је шта приметио – а ставови се врло често понављају), него је корисно да се изнесе слика о томе како су се поступно рашчишћавала извесна начел-на питања, раније недовољно избистрена. Тиме у умањеној перспективи понављамо методски поступак, назначен на почетку: тражење одређе-них садржаја дуж развојне линије грама-тичке науке.

Најпре неколико општих напомена. У радовима из ових осамдесе-так година прилози се све више везују и за синтаксу. У поглављима која се тичу обличких а не синтаксичких момената говори се ту и тамо о творбе-ним карактеристикама: било о речима из којих се прилози изводе, било о прилошким наставцима (тако, Ст. Новаковић⁷ и Т. Маретић⁸ указују на наставке *-да, -де, -амо, -це, -ке, -ице*, што може представљати занимљиве семантичке индиције). На степеницу индоевропске компаративистике

⁷ *Срјска јраматјика*, II изд. (1902, Београд).

⁸ *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, III изд. (1963, Загреб).

диже етимолошка тумачења прилога А. Белић.⁹ – Традиционално су прилози десетинама година ишли међу непроменљиве речи. Код А. Белића (о. с.) они стоје, заједно са бројевима, у категорији која је равноправна с именицама, глаголима и др., док се под исту такву, равноправну категорију, названу „одношајне речи”, подводе предлози, везници и речце. Састављачи Приручне граматике, изједначивши пунозначност са променљивошћу, ставили су прилоге у променљиву класу.¹⁰ – Као основна дефиниција прилога увек се јавља ближе одређивање глагола, придева и других прилога. Око ближег одређивања именица (и заменица) настају разлике, пошто су ту у питању, заправо, неједнаке функције у реченици, које треба претходно утврдити. – Семантика се најчешће своди на место, време и начин (при чему понеки прилог лута између ових значења), у најновије време са потподелама, допунама или друкчијим именовањем.

Нашој пажњи се, дакле, у овом раздобљу намећу не аутори, него проблемске целине које су овде биле у великој мери савладаване. Дошли смо до закључка да је теоријски најзанимљивије проговорити: а) о разграничавању између прилога и неких других врста речи, б) о сагледавању улоге реченичне функције (одн. различитих функција, различитих типова функционисања) када је реч о прилозима, в) о постепеном увођењу у овај круг проблема појма модификовања целе реченице.

4.2. У највећем броју школских граматика издаваних до другог светског рата говорило се о 9 врста речи (5 променљивих и 4 непроменљиве: прилози, предлози, везници и узвици). На тај начин за речце се ту није налазило места, а многе „мале” лексеме којима дефиниција о прилозима очигледно није одговарала смештале су се упркос томе међу прилоге, или су се просто прећуткивале одн. превиђале.

Када је у нашој граматичкој литератури било говора о речцама, појединци су употребљавали тај термин у смислу: кратка, „безначајна” реч. Тако, нпр., Новаковић, који на истој страни назива *не* и речцом и прилогом,¹¹ или Маретић, који каже: „ријечца *не* је такође прилог”,¹² или Белић: има прилога-речца којима се речи на изванредан начин истичу (*још, баш, чак, можда, ваљда* и др.).¹³ Касније су се речце издвајале као врста речи, већег или мањег опсега, зависно од тога у којој су се мери ту

⁹ О језичкој природи и језичком развијану (1941, Београд) 105. и д., нарочито 114–116.

¹⁰ Е. Барић, М. Лончарић ..., *Приручна граматика хрватског књижевног језика* (1979, Загреб) 65.

¹¹ О. с. 404.

¹² О. с. 523.

¹³ *Грамајшика српскохрватског језика за друи разред средњих и сручних школа*, II изд. (1934, Београд) 116.

укључивали ранији прилози а каткада и поједине речи из других врста. А. Белић у свом капиталном лингвистичком делу тумачи: постоји једна врста одношајних речи на коју се доскора није обраћала пажња; то су речце којима се износи став, „било онога ко говори било о оном о чему се говори” [да ли је оваква дисјункција логички на свом месту? – И. Г.], и њих треба разликовати од прилошких речи (у те речце спадају *дакле, заиста, ѿоѿѿову, наравно, можда*). Одмах даље он говори о „речцама или партикулама” којима се једна реч ставља насупрот свим другим, а које су најчешће „свезице или прилошке речи”: *и* он је ту био, *само* он није хтео, он *ѿак* није хтео итд.¹⁴ Ово треба разумети тако да ту прилози одн. везници стоје у функцији оне врсте која се проглашава речцама. Белић дословце каже још и ово: „Појам о речцама у данашњој литератури врло је релативан. Неки научници ... под тим називом обухватају и све прилоге, предлоге и свезе ...”¹⁵

У познатом делу М. Стевановића заузет је јасан став. Речце савременог језика су „по пореклу и обликом својим ... најчешће прилошке речи или везници”; издвајамо их у посебну врсту због њихове функције. Ту спадају модалне речце којима се износи лични став говорников – *дакако, заиста, ниѿошѿо, јамачно, можда, ваљда, збиља* итд.; исто тако и „све оне речи које служе за било какво истицање”: *међуѿим, ѿак, само, баи, бар*. У ову врсту иду, исто тако, *да* и *не*, затим *ево, еѿо, ено, зар, ли*.¹⁶

Донекле слично објашњава Приручна граматика. „Посебну врсту прилога чине ријечи које су по облику прилози, али се не прилажу појединим ријечима или дијеловима реченице, него цијелој реченици.” То су честице (ријечце и модалне ријечи); „Неки пак граматичари и те мале ријечи убрајају у прилоге”.¹⁷ Речце у стандардном смислу у овој књизи су оне речи које исказују став говорников: порицање (*не*), питање (*ли, зар*), тврдњу (*да, јестѿ, свакако*), нестрпљење, жељу, задовољство (*бар, чак, и, једва, још, ниѿи, оѿеѿи, ѿек*), равнодушност или допуштање (*макар, било, ѿод*), властити дојам, оцену (*доистѿа, можда, наравно, ѿѿѿуно, скоро, вјеројѿино, веома, врло* и др.). Овамо иду и поштапалице (*овај, чуј, веле*) (214–215).

Овај мали одељак се прикључује низу разних настојања да се речи које значе став и које не одређују ближе неке друге врсте одвоје од прилога. Треба се, међутим, чувати тога да се, идући за реченичним значењем, уз речце које исказују став, „властити дојам, оцену”, не придодају и оне

¹⁴ О језичкој ѿироди ... 136–139.

¹⁵ О. с. 138.

¹⁶ Савремени срѿскохрваѿски језик I (изд. 1970, Београд) 383–385.

¹⁷ Стр. 139.

речи које првенствено ипак ближе одређују другу реч те представљају праве прилоге. Ако неко каже да је „ствар потпуно погрешна” или је „дете врло лепо”, постоји, несумњиво, став говорника о степену погрешности или лепоте, као што је, уосталом, „став” већ и у томе што је нека ствар процењена као погрешна, а дете као лепо. Али такво *йотийуно* или *врло* значе *процену предиката*, за разлику од наведених на истом месту *доиста*, *можда*, *наравно*, који значе говорников став према предикату одн. целом исказу.

У Приручној граматици се каже и ово: „Посебном врстом прилога сматрају се везници. Називају се везнички прилози.”¹⁸ Овде, заправо, имамо различите ствари. Прво, прилоге који могу функционисати везнички, нпр. *йде*, *кад*, *одакле* и сл. при везивању у сложеним реченицама (213); друго, скупове од две или више речи – а ту могу учествовати и прилози – који такође врше службу везника: *ма йде*, *осим кад* (213); треће – што представља теоријски сасвим другу раван – чињеницу да неко уопште назива везнике прилозима. Тако, на стр. 384, где се говори о саставним реченицама, стоји ово: „Ако је у исходној реченици који од прилога *и*, *йа*, *йак*, *йе* или занијекани ... при склапању спајањем ти се прилози мијењају у саставне прилоге за спајање: *и*, *йа*, *йак*, *йе* ...”; пример: „Ту му се ... омакну нога и он наглавце слети у снијег”. У истом плану размишљања налазимо и „раставни прилог”: „Непрестано је тонуо у сан или се дизао до голе неке јасноће” (386). Такође и „супротни прилози” *а*, *али*, *но*, *нејо*, *већ*: „Наслонила се једном руком на зид куће а другу је руку спустила низа се” (385).

Разлози за овакво темељито одступање од поделе на врсте, уобичајених у нашој граматици, за нас још нису засада довољно убедљиви. Међутим, ситуација с везницима одиста није лишена своје особене проблематике. У одређеним значењима и функцијама везници се тесно преплићу с прилозима (в. и напред, где је споменуто како А. Белић говори о „речци” *и*: „И он је ту био”). Тако, значења везника *и* протежу се по дијапазону који иде од правога везничког („Ивица и Марица”), преко везничког истицајног („и он је ту био” у значењу „он је такође ту био” подразумева се „други *и* он”, а то у многим језицима већ није заменљиво копулативним везником), па све до допусног значења („ако уопште *и* дође”; у оквирима тог значења разне нијансе могу се исказивати помоћу *још некако*, *додуше*, *бар* и др.);¹⁹ у другим језицима се такође констатују разне лексичке специфичности). Слично налазимо код *нејо*: обично везничко

¹⁸ Стр. 139, слично 213.

¹⁹ В. обраду везника *и* у Речнику САНУ.

значење видимо у: „Није зелен него плав”, али је другачије кад нови одсек разговара почиње овако: „Него реци, шта ти мислиш о томе?”. Овде се *неіо* претвара у својеврсни модификатор који имплицира говорникову преоријентацију: „А сад ми реци нешто друго: шта ти мислиш о томе?”. Исто је то и код *али*: „Ја хоћу, али он не да” – супротни везник; „Кад ја дођо’ на воду Ситницу,/Ал’ Ситница мутна и поводна” (народна песма²⁰) – *али* служи говорнику да изрази неочекиваност призора (*кад оно, кад іле*).

Овакви примери већ спадају међу питања која се баве променама функција. Разумљиво, промена функције је блиско повезана са преласком у другу врсту речи. Степен оказионалности у тој појави треба да служи као мерило за одлуку да ли да се нека реч смести (*и*) у другу, врсту, или ће се само указати на могућност њене променљиве употребе, у синтаксичким а не класификационим оквирима.

4.3.0. Назначено је да ће се даље говорити о функцијама, али би тачнији израз био – о функционисању: функционисању било оног лексичког материјала који може заузимати место прилога, било самих прилога у разним, по дефиницији неадекватним за њих положајима.

4.3.1. У рудиментарном облику могло се видети како већ Смортички уводи међу прилоге понеке обрте који синтаксички функционишу као прилози. Истина, ту су вршила извештан притисак на ауторове судове и тадашња правописна правила о спајању речи. Код њега су прилози по *сѣлѣ*, *кѣ* *конецѣ*, по *сѣчѣ* написани везано. Нећемо заборавити да су и неки савремени прилози састављени од по две речи, нпр., *іоішом*, које се, заправо, ни по чему не разликује од „по сем”, тако да би оно за неку друкчију ортографију представљало синтагму. Код Вука се међу прилозима спомиње *на друіом мјесіиу, сваки дан*; код Сретеновића *може биіи*, *іри свем ішом, не іледајући на ішо*, о чему је већ било говора.

У делима новијих граматичара ова идеја се разрађује даље, имплицитно или експлицитно. Ст. Новаковић ставља поднаслов „Прилози од реченица”, тумачећи затим како се догађа да се читаве реченице скамењују у прилоге: *ако боі да, боі зна, дај буди*.²¹ А. Белић, који, као што смо видели, одваја речце као посебну врсту одношајних речи и учвршћује у њу *дакле, заісѣа, наравно* – додаје уз ово и уметнуте реченице: *како ми се чини* и др.²² М. Стевановић говори о одређивању глаголâ по моменту места, времена или начина, па истиче да се ти моменти исказују било прилозима, било синтагмама (*овом улицом, свако јуіиро*); овде се,

²⁰ В. обраду везника *али* (1. в) у Речнику САНУ.

²¹ О. с. 406.

²² О језичкој *і*природи ... 139.

дакле, та двојака могућност изричито наглашава. Слично он поступа кад говори о речцама (а оне су, као што већ знамо, својеврсна „продужена рука” прилога), пошто у поглављу „Речце” наводи: „За обележавање личног става ... тј. за означавање модалности ... употребљавају се и цели модални изрази”: *без сумње, нема никаквој сјора, разуме се* и др.²³ Приручна граматика, у „Синтакси”, излаже шта су „приложне ознаке”, придајући том термину шире значење него што је прилошка функција. То могу бити прилози, предложни изрази (*њред зору*), падежни изрази (*штој дана, похита којлу, брају се спава* итд.). Аналогно Белићевим и Стевановићевим опаскама везаним за речце, овде читамо да службу речца врше и многобројни скупови речи и целе реченице: *њако рећи, све у свему, боље рекавши, као што знаће* и др.²⁴

Овај преглед сажето сведочи о томе да је у класичну „морфологију” лагано продирао синтакса, тако што се све боље схватало да службу многих облика могу да врше и синтаксички елементи. Већина горе наведених падежних израза, синтагми и целих реченица, датих било међу прилозима било међу речцама, одиста врше адвербијалну службу, и то у већ уобичајеном проширеном значењу тог термина, тј. и као одредбени и истицајни чиниоци уз поједине речи и као модификатори већих целина. Међутим, идући за прилошком функцијом, треба и даље разликовати адвербијалну природу од „ад-вербијалног” положаја у техничком смислу. Додаци типа *овом улицом* одређују глаголску радњу, али стоје на граници право прилошког функционисања; додаци типа *којлу, брају* (из Приручне граматике) не садрже прилошко значење у стандардном смислу.²⁵

Има и других улазака у прилошку функцију – улазака лексике из других врста речи, а не улазака синтагматике или синтаксе.

Код речи *близу, више*, истовремено прилога и предлога, ситуација изгледа ближа хомонимности него хетерофункционалности (уп. приредбу на крају т. 4.2). У праву проблематику промене функције, тј. функционисања неких других речи као прилога, спадају начелно друкчији случајеви: на пример „Надмудрио је све осим сестру”, где *осим* преузима на себе службу прилога (овде тзв. глаголског прилога: *изузимајући*).²⁶

²³ О. с. 377 и 383–384.

²⁴ О. с. 344 и 215.

²⁵ Адвербијално одређивање се каткада схвата врло шикроко, тако да се у њега увршћују, поред падежа с предлозима и без предлога, такође и додати инфинитиви и супини и др. В., нпр., Х. Јелит, *Studien zum Adverbium und zur adverbialen Bestimmung im Altkirchenslavischen* (1961, Мајзенхајм ам Глан).

²⁶ Не могу се сви предлози у савременом књижевном језику престојавати на овај начин, чак ни они који су по семантици најсроднији са неким предлозима који се *лако* престојавују.

Овамо иду и раније споменуте прилошке службе везника: *и* = такође, *и* = додуше итд. Такво је и јављање предлога у функцији прилога у делимично елидираним реченицама типа „Стао је испред”.

4.3.2.0. Следеће је питање – функционисање самих прилога у разним службама. Ту треба разлучити две варијанте, истина, блиске: прилози, с једне стране, могу функционисати донекле различито али остајући у својој врсти по нормама важеће граматике; а могу, с друге стране, преузимати службе из неких других врста, донекле слично ономе како су малопре наведени предлог (*осим*) и везник (*и*) преузимали службу прилога.

4.3.2.1. Две синтаксички неједнаке али чисте прилошке службе представља одређивање, рецимо, глагола, тј. прилагање уз глагол (он много ради) и „прилагање” уз именицу (много новца). У граматикама је чак дуго истрајавала формулација да прилози ближе од *р е ђ у ј у* глаголе, придеве, друге прилоге – *и и м е н и ц е*. Под овим су се најчешће подразумевали случајеви типа „много новца” (иако постоје и друге синтаксичке могућности). Прилог има овде именичку функцију: „мноштво новца” (при том „одређивање” ту није интерног већ екстерног типа), те се тиме ова ситуација одваја од прва три случаја. Разумљиво, та недореченост у уџбеничким тумачењима била је давно запажена, па се указивало посебно на прилоге за количину, који „*с т о ј е* уз именице”.²⁷ М. Стевановић, осим што говори о овој могућности у морфологији, ставља то и у друкчији контекст, чисто синтаксички. Он наглашава да субјекти могу бити и непроменљиве речи, у првом реду количински прилози, који често имају вредност именице: „Много њих је настрадало”, „Доста се пријавило за упис”.²⁸ Наравно, сама именичка функција није нужно везана за субјекат. Може се рећи „Дошао је са много њих” или сл., а ту се, упркос испадању из субјекатске улоге, ништа не мења начелно.

Овде је прилика да се подсети како прилози, у ствари, могу стајати и уз заменице, на шта се раније заборављало: *мноџо* њих, а не само *мноџо* новца,²⁹ као што је прилика и да се узгред спомене акцидентално присуство заменице као таквог прилога: *нешџо* новца, а не само *мало* новца.³⁰

²⁷ Нпр., А. Белић, *Грамаџика ...* 115.

²⁸ *Савремени срџскохрваџски језик I*, 378, *Савремени срџскохрваџски језик II – Синџакса* (изд. 1974, Београд) 30.

²⁹ Приручна граматика то изричито спомиње, стр. 138.

³⁰ Речи *неколико*, *нешџо* наводе се као прилози (в., нпр., код М. Стевановића, *Савремени срџскохрваџски језик I*, 378), али се скоро никад не наглашава да су то, у ствари, заменице.

Нису се спомињали ни бројеви у функцији прилога: „Прво, да видимо”, а не само „Најпре, да видимо”.

Анализу речи *мало*, *нешто* као одредаба уз друге речи и као самосталних јединица у именичкој служби проширићемо још неким запажањима.

За нашу данашњу граматику реч *мало* подједнако је прилог у „Он је мало попио” и „Он има мало новца”, само што су реченичне функције тог прилога различите. Међутим, и иста функција (уз глагол) може се још рашчлањивати, па се долази до даљих функционалних диференција, зависних од тананих разлика у значењу прилога. Запазићемо да *мало* функционише неједнако у овим двама реченицама: „Он је мало попио, није баш сасвим трезан” и „Он је мало попио; требало је да попије више”. У првом случају имамо непомућену адвербијалну функцију, а значење је „у малој, незнатној количини, малко”. У другом случају *мало* наступа као врста објекта и заменљиво је акузативном синтагмом „малу количину”, при чему се теже замењује експресивно-квантификативним *малко*. Разлика између двеју реченица се утврђује и на плану реченичне интонације. Истовремено се може закључити да управо уз две разне врсте речи, нпр. уз глагол и уз придев, наш прилог стоји чак и без такве супфункционалне разлике: у реченицама „Он је мало попио, није баш сасвим трезан” и „Он је мало припит” реч *мало* функционише сасвим једнако, при чему је оба пута заменљива са *малко*.

И поред показане разуђености ситуација са речју *мало* још увек је јасна. Али је теже одредити се према неким појавама везаним за реч *нешто*. Ова реч у реченици „Нешто шушка” несумњиво је заменица (именичка заменица која стоји као субјекат). У реченици „Нешто новца је остало” то је или прилог, или – боље – заменица у прилошком значењу, и то у именичкој функцији („извесна количина”). При томе се цела синтаagma може парадигматизовати без формалних измена (у датом случају је она у номинативу, а може се рећи и „Дошао је са нешто новца” – инструментал, и сл.). Међутим, у реченицама „Он је нешто превише често на боловању” или „Он је почео нешто да побољева” наша реч је још увек прилог, јер је евидентна њена модификаторска улога о каквој је раније било говора, али са значењем и функцијом који скоро да измичу тачној дефиницији. Оваква појава није тако ретка у колоквијалном, „неграма-тизованом” изражавању, при чему није теоријски незанимљива, а није лишена ни одређених историјских импликација.³¹

³¹ О оваквим случајевима, који су знак неконституисаног стања у реченицама, са дубоком историјском позадином, говорили смо опширно у књизи *Студије из историје српскохрватској језика* (1975, Београд), у поглављу о аналитизму, 271–306.

4.3.2.2. Што се тиче прилога у везничкој служби, примећујемо да је та појава у нашој граматичкој литератури била мало обрађивана. Она се, додуше, спомиње у граматикама. Тако, Т. Маретић, говорећи о везницима, наводи „ријечи које често служе и као прилози, нпр. *їдје, како, када, само, већ*”.³² Приручна граматика, такође у поглављу о везницима, наглашава да се у тој служби јављају и упитно-односне заменице, а исто тако и „замјенички прилози: *їдје, кад ... како, камо, куд*” и неколико других.³³ Извесни прилози, дакле, када садрже у значењу односни елемент, добро покривају потребе које се јављају, како у чистој адлексемној позицији, тако и при повезивању реченичних делова; неки теоретичари их стога, како видимо, сматрају првенствено везницима.

Треба још споменути једно нарочито функционисање прилога у положајима уз именице, а то је функционисање већином придевско, али на разне начине.

Т. Маретић каже да прилог „веома ријетко служи за ознаке именици ...: јел га кажу одвише јунака”. Мало даље наводи примере: „У образ је сјетно, невесело”, „Боље је Божић кужан ...”, „Ја сам здраво и мирно”, „Добро нам је паша у Канижи”, дијал. „Живо ли си? Здраво ли си?”³⁴ У овим случајевима видимо мешавину архаичнијих одн. локалних узуса у слагању прилога с именицама одн. с глаголима (о чему ће даље бити речи) и савремене употребе тих прилога („Боље је Божић кужан ...”, „Добро нам је паша ...”) где се и не намеће представа о придевској улози наших речи, већ ту прилог стоји у улози предикатског номена (што ћемо такође даље укратко размотрити). А. Белић је навео дијалекатски пример *їо-јунак* као илустрацију да прилог може ближе одређивати именицу (а то је друкчија појава него „стајати уз именицу”, нпр. „мало новца”).³⁵ Приручна граматика је пружила још неке примере за придевску службу: скитање *ноћу*, путовање *љейи*, скретање *налијево*,³⁶ који произилазе из граматичког преобликовања управне речи.

Примери са прилогом уз именицу могу се још умножавати: „Он је помало дилетант”, „Срео сам га као већ донекле инвалида” итд. Прилог може стајати не само уз падеж без предлога (акузатив „инвалида”), него и уз падеж с предлогом. Када се каже „Сутра ће бити облачно, повремено

³² О. с. 529.

³³ Стр. 213.

³⁴ О. с. 522–523.

³⁵ *О језичкој ѝрироди ... 23. По треба схватити у његовом прилошком а не предлошком значењу. У старим текстовима се може наћи и пре-јунак, велми јунак (И. Грицкат, Акѝуелни језички и ѝтекѝолошки ѝпроблеми у сѝарим срѝским ћирилским сѝоменицима, 1972, Београд, 62).*

³⁶ Стр. 138.

с кишом”, јасно је да реч *повремено* одређује синтагму *с кишом* (може се рећи и „са повременом кишом”), и није део предиката у оном смислу у коме је овде реч *облачно*, јер сама по себи реч *повремено* не носи предикацију.

4.4. Током претходног излагања могло се већ видети да је граматика постепено откривала једну од основних диференцијација у кругу прилошких речи: на једној страни прилоге који ближе одређују друге речи („одређују” узето у широком смислу), уз које треба додати и касније дефинисане прилоге за истицање појединих речи – а на другој страни прилоге који „одређују” реченичне делове и реченице, додајући им додатни елемент говорниковог става. Ова подела се у граматичким радovima изражавала и тиме што су се од прилога одвајале речце. Али такво одвајање, после кога је долазило до придруживања дотадашњих прилога речима *да, не, ли, зар*, доводило је опет до хетерогености у једној од врста речи и било је само условно, иако не изразито нетачно.

Први је Маретић изнео да постоје прилози који служе за то да се смисао реченице прошири (*чак, још, ипак*) или сузи (*бар, једва, само*), затим да се допуни (*јошово, можда, ипобоже*) или да се поткрепи (*баи, дабоме, дакако*).³⁷ Белић је у излагању о речцама споменуо да се њима износи субјективни став о вези појмова у реченици: „Он је, истина, добар човек, али ...”; „Овамо иду оне речи које наша граматика назива уметнутим: *дакле, заиста, јошову, неосиорно, наравно ...*”³⁸ Код Белића постоји једно интересантно запажање поводом упозорења да уметнуте модалне речце треба добро разликовати од прилога. Наводи се руски пример: „Он едва не ударил меня”, где смисао, према аутору, може бити или „изгледало је да ће ме ударити” (став), или „умало да ме удари” (права прилошка употреба).³⁹ Признајемо да ту разлику не осећамо сасвим као Белић; али је ово у сваком случају рана и занимљива антиципација каснијих доказа о бисемантичној природи неких прилошких речи у одређеним контекстима (в. т. 5. и 7).

Даље, показано је како је М. Стевановић истакао речи којима се износи лични став говорников (*дакако, заиста, нијош*), ставивши овај део излагања у поглавље о речцама, али напоменувши да то могу бити по пореклу прилози.⁴⁰ Приручна граматика говори о „посебној врсти прилога”, који се не прилажу појединим речима или деловима реченице, него

³⁷ О. с. 522–523.

³⁸ О језичкој њрироди ... 136–137.

³⁹ О. с. 137.

⁴⁰ *Савремени српскохрватски језик I*, 383.

целој реченици, да би се показао став говорника према ономе о чему се говори. То су, према овој књизи, речце, којима се може појачавати тврдња или порицање, изрицати нестрпљење, жеља, задовољство, дојам.⁴¹

Заједно са напред спомињаним расцепом на пунозначне и непупнозначне лексеме, ова подела на комплементе речи и реченица представља у природи адверба најизразитију црту њихове граматичке хибридности. Тој врсти двојства у њима посвећена је већа пажња у расправама са модерном оријентацијом.

III

Модерне расправе (радови Милке Ивић).

5.0. Савременом разрадом прилошке проблематике дошло се до савним нових погледа на ову нимало једноставну језичку материју. Увидело се да наша врста речи делује на синтаксичком плану далеко разноврсније него што је обично прилагање, одређивање или модификовање, те да она самим тим обогаћује синтаксичку теорију. Сем тога, развој науке о језику, али и развој језика самог, чине прилошку врсту отвореном за многе раније незапажене или за стварно приновљене нијансе значења у постојећим прилозима, као и за притицање нове лексике у овај круг. Разумљиво – да би се до ових сазнања дошло, биле су потребне, поред уобичајених општеграматичких и компендијских поглавља, и расправе делимично или у потпуности посвећене овој теми.

Међу значајне студије из последњих година сврставају се радови Милке Ивић, написани са одличним познавањем савремене светске лингвистике.⁴² Овде их нећемо редом приказивати, него ћемо и из њих, као што је чињено напред, издвојити неколико проблема чија обрада представља битну новину за нашу граматичку науку, а тога овде није мало. Ауторкина излагања даће се скраћено, донекле и упрошћено, да би се

⁴¹ Стр. 139, 214–215.

⁴² *О прилозима у вези с неким њихолошким карактеристикама српскохрватске реченице*, Научни састанак слависта у Вукове дане 7 (1977), 307–311 – даље се бележи као рад I; *О реченичним адвербима са функцијом „додајној коментара“*, Зборник реферата са састанка Међународне комисије за проучавање граматичке структуре словенских језика, Варна (октобар 1977; у време писања ове расправе у штампи) – даље II; Renata Grzegorzczukowa, *Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówków ...* Wrocław–Warszawa–Kraków 1975 ... [приказ], Зборник за филологију и лингвистику 20/1 (1977), 241–244 – даље III; *О српскохрватским реченичним прилозима*, Јужнословенски филолог 34, 1–16 – даље IV; *О српскохрватским прилозима „за начин“*, Јужнословенски филолог 35, 1–18 – даље V.

мало даље на њих надовезале и властите опаске, пошто су расправе у том смислу инспиративне.

5.1. У раду I (ознаке објашњене у бел. 42) ставља се нагласак на описне прилоге који служе као тзв. лексичко језгро предиката. Указује се да овде има, прво, случајева са идентификованим субјектом (случајеви су неједнаке структуре: „добро му је”; „ми смо добро”; „он није добро са здрављем” – тј. уз додатак који има рестриктивну службу; „с њим је лоше” – засад мало распрострањени у нашем језику подтип). Друго, има примера без могућности идентификације субјекта, који се у српскохрватском своде на исказивање климатских и атмосферских ситуација („топло је”, „ведро је”). У чланку су обрађене многе појединости (такође и из историјског и упореднојезичког аспекта) о прилозима у улози предикатског номена.

Та је појава у ранијим радовима била спомињана успутно. Приручна граматика о овоме говори на два места – у контексту о предикатском имену, у коме, поред именица, придева и др., могу стајати, како се примећује, и прилози, а затим у излагању о томе како неправом објекту у дативу могу „отварати место”, између осталог, адверби („лако је теби”).⁴³

5.2.1. Следећа дискусија везана за прилоге, која у нашој ранијој науци практично није ни додиривана, јесте расправљање о прилозима као о „додатним коментарима” и с тим у вези о импликацијама које употреба прилога за собом повлачи. У радовима II и IV, а узгред у III и V, говори се о модификаторима реченичне поруке, који су представљени адвербима. Реч је првенствено о томе да адверби могу пружати својеврсни говорников коментар о информацији. Реченица „Он је срамно побегао” значи: „Он је побегао, што је срамно с његове стране”. У таквој служби често стоје исти прилози који стоје и у својству предикатских модификатора, тако да понекад настају двосмислености. Двосмисленост се може избећи интонацијом, нпр. „Чудно – одговарао је на сва питања”, где имамо модификатор реченичне поруке, за разлику од „Он је чудно одговарао...”, где је модификатор предикатски. Обличко диференцирање је у нашем језику ретко: *срећом* и *срећно*.

Посебно у раду II говори се о негираним и ненегираним прилозима који испољавају међусобне разлике и на овом плану. Тако, прилог *невероватно* може иступати као реченични коментар: „Невероватно, они су победили” или „Они су победили, што је невероватно”, док се

⁴³ Стр. 319 и 359.

прилог *вероватно* употребљава само у реченицама типа „Они су вероватно победили”, што не представља коментар те врсте. Даље: „Ти си се непотребно око тога трудила” одн. „Ти си се око тога трудила, што је било непотребно”; међутим, уопште се не може казати „Ти си се потребно око тога трудила”. О томе више у т. 10.

У даљој разради ових питања износе се могућности откривања укљученог али неисказаног контекста. „Осудили су га неправедно” може имати више значења, тј. у разним приликама се негирају разни семантички елементи, различите су импликације. Реченица може значити: неправедно је што су га осудили, јер: а) он није извршио то (лоше) дело, б) то што је урадио није лоше дело, в) заслужио је блажу казну за своје дело. Такође се показују случајеви неједнаких модификатора који повлаче за собом неједнако усмерене импликације: „Иван непотребно тврди да се Милан оженио” имплицира констатацију да је тврдња непотребна, јер се већ зна да се Милан оженио; „Иван нетачно тврди да се Милан оженио” имплицира констатацију да је тврдња нетачна јер се Милан није оженио. Затим, ако се каже да „Иван Милана незаслужено хвали”, прилог не представља говорников коментар ни о целој информацији ни о предикату, него о субјекту: Иван хвали Милана, а то Милан није заслужио. Најзад, има случајева када реченица без одређеног проширења не може ни да се подвргне дејству адверба: није довољно рећи „Иван је погрешно легао”, него мора, нпр., овако: „Иван је погрешно легао у кревет” (= што је погрешно с његове стране: требало је да легне на нешто друго).

У једном делу рада IV ове мисли развијају се и даље. Прилози који служе као реченични коментари нису оријентисани непосредно на радњу, него у неким другим правцима. Ако се каже „Он је непажљиво ударио мајку” [у тексту је енгл. пример са *careless* = из непажње] („што је било непажљиво с његове стране”), значење прилога је оријентисано на подмет: „Био је непажљив те је ударио”; исто то у примеру „Он је паметно избегао ...” – „Био је паметан те је избегао”. Прилог је оријентисан на објекат ако се каже „Он је тачно приметио да је текст пун грешака”: тачно је оно што се објекатском реченицом тврди о тексту – да је неисправан. Оријентација на додатак за место: „Он је погрешно ушао на предња врата” = „Ушао је на погрешна врата”.

Суптилно проширење идеје о оријентацији адверба на објекат налазимо у раду III. Тако оријентисан прилог може бити лишен импликације о начину вршења радње – „Обуци се топло” просто значи „Стави на себе топлу одећу”, а може имплицирати и начин вршења радње – „Тесто

меко замеси” значи да тесто мора испасти меко, и то у резултату једног подразумеваног иако неименованог начина у поступку.

5.2.2. У већем делу расправе IV по новоме се даје укупна класификација реченичних модификатора. Поред већ подробно анализираних прилога за додатни коментар, постоје: прилози блиски конјункцијама (*најрошћив, међушћим*), прилози са функцијом кондензовања (*иначе, ијак*), прилози за енумерацију (*прво, најзад, с једне стране*), прагматски прилози (*украјико, наводно, с ојрошћењем* – говорник ставља до знања како се држи према реченици коју остварује), прилози с експресивним елементом (*уошћие, ниошћио*), са пресупозиционом службом (подсећање на познате појединости: *чак* – јер се зна да је у питању нека појачана мера; *више, коначно*), контрафактивни (*ишобож, бајаји*), модални (*можда, веровајћино, несумњиво*).

Овакво разврставање значи велики корак напред у разјашњењу и логичном сједињењу прилога „којима се износи став”, оних које је у своје време и на свој начин класификовао Маретић, а затим делимично разврстала Приручна граматика. Под окриље прилога враћају се лексеме које су често биле сврставане међу речце, а не заборавља се ни могућност адвербијалног функционисања скупова речи (*с једне стране, с ојрошћењем*), мада се о томе изричито не расправља.

5.3. У свом раду V М. Ивић, прво, одваја од традиционалних прилога за начин оне који нису начински, нпр. *врло*, које одређује интензитет особине именоване другом речју. Затим истиче да ће начинским прилозима називати само оне који квалификују појаве по некој њиховој инхерентној особини. Следствено томе, остају изван ове категорије извесни прилози направљени од именица (*ишелесно, иолишћички* – њихова се служба „своди на именовање појаве с погледом на коју долази до остварења онога о чему реченица саопштава”, стр. 4), даље, они прилози који детерминишу феномен остваривања радње а не сâмо остваривање (фреквенцију: *честіо*, контролу над радњом: *намерно, инстћинкћивно*, очекиваност: *изненада*, ефикасност: *узалуд* и др.), а исто тако и они (у ранијим радовима проучени) који значе говорников коментар информације („Он је непоштено прећутао”).

Начин вршења се може исказивати непосредно и посредно. У првом случају имамо податке о темпу (*брзо*), интензитету (*ишicho*), естетској вредности (*лоше*), солидности (*одлично*), емоционалној обојености (*срдачно*) итд. У другом случају налазимо вредносне судове, коментаре о радњи (не мешати са коментарима о реченици!) и сличне моменте. „Смешно гестикულიра” значи „Гестикულიра на смешан начин”, или још

тачније „Гестикулира на X начин [на неки неизречени начин], што је смешно”, или „Смешно је то како гестикулира”. Ови примери се разликују од примера са непосредним исказивањем начина, пошто се не може казати, рецимо, „Трчи на брз начин” или „Трчи на X начин, што је брзо”, а ни „Брзо је то како он трчи”.

Начин се може посредно карактеризирати прилозима од именица: „Ја те пријатељски опомињем”, и то када прилог подразумева поређење с нечим типичним: *пријатељски* = онако како је пријатељ дужан да чини. Исто тако, појављује се карактеризација радње путем исказа о психичком или физиолошком стању у коме се налази вршилац: „Збуњено је одговарала на испиту”, „Дигла се уморно са столице”: ту је, дакле, начин вршења радње такав да се из њега може разабрати да је субјекат збуњен одн. уморан. „По овом семантичком принципу”, вели аутор, „долази до организовања и мало необичнијих спојева”: „Зрело и истовремено младо њишући се у бедрима, Симка донесе каву” (Д. Ћосић; расправа V, стр. 9). За још једну нијансу перифернији је фактор начина у реченицама где се прилозима исказује психичко стање вршиоца које управо и доводи до радње: „Он увређено одбија да одговори” – из увређености, „Сујетно инсистира на своме предлогу” – зато што је сујетан. А обратно је у примерима типа „Презриво је одмахнуо руком” – у знак презира, да би изразио презир.

Посредно исказивање начина наступа такође и онда кад се прилогом именује особина објекта који настаје радњом: „Беланце пенасто умутити”; друкчије је ако се овим путем означава својство објекта које већ постоји независно од глагола: „Богато се оженити” = узети за жену богату особу.

У српскохрватском језику постоји тенденција да се прилошки исказују оне напоредне околности које доприносе формирању утиска о начину; а то иде и дотле да субјекат не мора бити живо биће, него се само има у виду његово деловање на око („Тужно спава природа под снегом”).

Очигледно је да се ови прилози (неколико последњих примера) не могу преобличавати у синтагму „на ... начин”, пошто је сам начин, како се и истиче у чланку, у овим случајевима мање или више пропратна семантичка нијанса.

Речник САНУ.

6.1.1. Приликом израде описног Речника Српске академије наука и уметности, на терену србохрватистике освајала се вештина сложеније него икад пре хијерархизације и тананије него пре идентификације лек-

сичких значења. Раније отпочети Рјечник Југославенске академије знаности и умјетности имао је у методолошком погледу нешто друкчије концепције, што ниуколико не значи мање вредне.⁴⁴

При изради оваквих речника постављају се многобројни принципи и технички прописи, поред осталог и о томе како треба градити дефиницију.⁴⁵ Наравно, никаквом теоријом се не може обухватити сва пракса на томе пољу, пошто се она не може ни предвидети. Многе дефиниције, нарочито таквих речи као што су прилози, предлози или везници, са њиховим честим међусобним претакањем, неминовно измичу припремљеним шаблонима, поготову када речник претендује да покаже финије семантичко разграновање.

6.1.2. Размотрен је лексикографски рад у вези с прилозима првенствено са техничко-семантичке стране. Није се улазило у процену тога колико је свака понаособ дефиниција тачна и колико је оправдано дељење одређених прилога на значења и подзначења. Овде, дакле, није реч о појединим прилозима, већ о проблематици прилошких речи у описном речнику. Укупно је разгледано сто дефиниција.⁴⁶

6.2.1. Пронађени су следећи основни типови дефиниција прилога:

- синоним одн. синонимима,⁴⁷ више или мање приближни (синоними у ширем смислу); дакле – прилози у служби тумачења прилога;

⁴⁴ О разликама које се управо и тичу конциповања дефиниција в.: И. Грицкат, *Лексикографски ђосџуџак у речницима САНУ и ЈАЗУ, љриказан на џлатолима с џрефиксом за-*, Наш језик 25/1–2, 3–23.

⁴⁵ Тако, један од уредника Речника САНУ, Д. Гортан-Премк, сматра да је садржај лексикографске дефиниције – идентификација појма с релевантним елементима реализације [то би били, отприлике, *genus proximum* и *differentia specifica*]; поред тога, може постојати синонимски део дефиниције, при чему се напомиње да синоними нису један од другог семантички независни, него они један другом индицирају актуелну семантику. В.: *О џрамаџиџкој информацији и семантиџкој идентификаџији у великом оџисном речнику*, Наш језик 24/3, 114, 112–113. – Постоје врло педаџтно израђена упутства о дефинисању у словенаџком описном речнику *Slovar slovenskega knjižnega jezika I* (1970, Љубљана), у уводном делу, стр. XIV–XVII. Теоријска литература о дефинисању је врло велика.

⁴⁶ Проучено је првих 50 прилошких значења у прилозима на *за-*, првих 25 на *к-* и првих 25 на *л-*, у свему сто дефиниција а не сто засебних прилога, јер је за дату анализу свака дефиниција била посебна јединица. Прескакани су прилози упуђени на друге прилоге, затим они који су као други или даљи давани под аџоладом уз први. Прескочено је *џад*, обележено као „прилог, везник и речџа”; обухвађено је *лџдно*, пошто је ова реч обрађена, иаџо је, информативно, упуђена на правилније *џладно*. – Држали смо се примењених правописних решења: *џабудуђе* – прилог; *на џалосџи* – предлошко-падежна конструкџија (у једној дефиниџији).

⁴⁷ Даље се не истиче да ли се исти тип џавља једном или више пута у истој дефиниџији. На пример, налажено је и по пет синонима за један прилог.

- „на ... начин” (уз реч „начин” придев који етимолошки одговара прилогу);
- предлошко-падежна конструкција;
- глаголски прилог садашњи;
- „као + именица”;
- инструментал именице.

6.2.2. У свим овим типовима могу се наћи и подтипови, уколико овим називом обележимо типове са специфичним проширењима или преиначењима.

- Ако је у дефиницији прилог, он може бити ближе одређен или на други начин допуњен. Овамо иду и прилошке синтагме у којима сам прилог представља удаљенији еквивалент или уопште није еквивалент за одредницу. *Заборављено I.* = сасвим осамљено, *забашићо* = далеко од пута; *заїлухнућо* = једва чујно, *кадифаћо* = прекривено меким длацицама.

- Поред типа „на ... начин” (*забавно а.* = на забаван начин), постоји подтип „на начин + генитив” (*забићски* = на начин *забита*). Исто тако, придев уз реч „начин” не мора бити увек етимолошки истоветан: *здраво 2. в.* = на добар, задовољавајући начин.

- Предлошко-падежне конструкције могу бити различито проширене: *заваљено а.* = у заваљеном положају, *завише* = преко одређене мере, *заврзласћо* = са сложеним преливима; *завидљиво* = са осећањем зависти, *кабинейски* = без додира са животом; *забрињавајући* = у мери која забрињава. Понекад предлог + падеж стоје заједно у функцији предлога, тако да та предлошка целина тражи иза себе падеж: *лабораторијски* = на основу анализе.

- Глаголски прилог садашњи према потреби се допуњује: *лабаво* = недовољно притежући; *завршно б.* = укључујући као последње, *кабасћо I.* = остављајући утисак нечег кабастог.

- Поред типа „као + именица” може се појавити тип „као + предлошко-падежна конструкција”: *лабораторијски* = као у лабораторији, *лабудасћо* = као у лабуда.

- Инструментал такође може бити семантички употпуњен одредбом, што и јесте најчешћи случај: *заїлухнућо* = муклим гласом.

6.2.3. Адверби, као ни остале врсте речи, обично се не дефинишу само помоћу једног дефиницијског типа или подтипа у приказаном смислу, него мешовито. Према писаним и неписаним правилима која важе за обраду једнојезичких речника, пожељно је да се речи тумаче на више начина у погледу дефиницијских устројстава, ако то граматичка врста

и семантика речи допуштају. У нашем случају најмање је добро ако се прилог тумачи искључиво прилогом (настаје и опасност дефинисања у круг), али се такви примери побољшавају већим бројем блискозначних прилога у дефиницији, као и тиме што се ти прилози међусобно допуњавају, одређују и своде (уп. Д. Гортан-Премк, бел. 45).

У разгледаној грађи смо нашли 27 случајева дефинисања само помоћу прилога, али увек помоћу више од једнога. Само у једном случају стоји један прилог у дефиницији, али ближе протумачен у заградама: *ладно 1.* = студено (у вези са температуром у каквој просторији ...). Затим, има четири примера где у дефиницији стоји само предлошко-падежна конструкција – једна или више њих; три су примера са више него једном таквом конструкцијом, па се те дефиниције већ не могу сматрати једнообразним. Два пута налазимо по једну проширену предлошко-падежну конструкцију: *забрињавајући* = у мери која забрињава (пример: „Ово је ... забрињавајући озбиљна ствар”), *кадровски* = у погледу кадра, особља (обично стручног). У три тумачења стоје само глаголски прилози, при чему два пута по два у једној дефиницији, а једном чак три: *лазимице* = лазећи, пузећи, гмижући. Поред тога, у једном случају стоји само један глаголски прилог, али од непунозначног глагола и стога са релевантном допуном: *завојке* = правећи завоје, заокрете.

Тип „на ... начин” није ниједном сматран довољним, исто тако ни тип „као + именица”, ни инструментални тип.

6.2.4. Показани различити типови јављају се удружено по два и по три у истој дефиницији. Када их има више од једног, редослед већином не варира. У таквим случајевима често на првом месту стоји предлошко-падежна конструкција, проста или проширена, а за њом синоними; одн. иза те конструкције још прилог времена садашњег или још инструментал па затим, евентуално, синоним или синоними. Релативно често дефиниција почиње и типом „на ... начин”, после чега се наводи још један тип или још два, опет са синонимима као завршним саставним елементом. Према томе, шест показаних типова творе комбинације и пермутације.

Неоспорно, тип или типови дефинисања имају везе са семантичким типовима самих прилога који се дефинишу. Констатовати такве везе представљало би захвалан лингвистички задатак, изводљив, разуме се, само на основу принципа великог броја, јер појединачни примери не могу имати снагу доказа. При томе би се, у још продубљенијој анализи, показале, вероватно, суштинске, иако засад неиспитане семантичке разлике приликом употребе прилога уз глаголе и уз придеве одн. друге прилоге. Прилози који равноправно улазе у све три врсте синтагми нису

многобројни, а истраживања се најчешће крећу око положаја уз глагол, који је доминантан, како и сведочи етимологија речи „адверб”.

Даље ће бити нешто више говора о дефиницијама типа „на ... начин” (т. 9).

6.3.0. Проучена грађа даје повода за још неке, разнородне опаске.

6.3.1. Примећује се да су неке дефиниције аутономне, што ће рећи довољне као идентификације одредница, док неке нису, тј. могу вредети само у одређеним контекстима – а то се некад показује а некад не показује на потребном месту у обради. Тако је, нпр., дефиниција значења *ладно 1.* – „студено (у вези са температуром у каквој просторији или напољу одн. са осећајем који таква температура изазива)” – иако само од једног прилога и допуне у заградама, ипак аутономна, премда сиромашна у пружању идентификације. Али када се као дефиниција одреднице показује нешто што је може заменити само у одређеним позицијама, а да се на то не скреће пажња, речнички поступак постаје некоректан. Прилог *загаситио* дефинисан је: „тамном, загаситом бојом, у тамну, загаситу боју” (у примерима стоји „загасито обојена” и „загасито плаво”). Истина, прва синтагма другој донекле „индицира” семантику, међутим, јасно је да ово што је дато као објашњење одреднице вреди само уз глаголе „обојити” и њему најсродније, а не и уопште, и то се види по обрнутој замени („Одликује се тамном, загаситом бојом” није „одликује се загасито”, као што ни „Прелазак у тамну, загаситу боју” није „прелазак загасито”). Осим тога, за прилог *загаситио* у примеру где стоји синтагма „загасито плаво” уопште не може вредети ни први ни други део дефиниције. Мањкава тумачења, у смислу о којем сада говоримо, донекле се исправљају напоре до датим друкчијим обртима, другим типовима дефинисања. Прилог *кабинетски* протумачен је, поред осталог, речима „у кабинету”, „из кабинета”, што је прикладно за показане у речнику примере „кабинетски радити”, „кабинетски одлучивати”; али „седети у кабинету” није „седети кабинетски”, нити је „истрчати из кабинета” – „истрчати кабинетски”. Делови дефиниције „на кабинетски начин”, а нарочито „без додира са животном стварношћу” ипак упућују целу интерпретацију у правилном смеру, тумачећи смисао вишезначних синтагми „у кабинету”, „из кабинета”.

6.3.2. Предлошко-падежне конструкције у дефиницијама прилога дају за теорију о предлозима скоро исто толико, колико и за одговарајуће анализе прилошких значења. У нашој грађи нађене су дефиниције у којима су употребљени многи предлози: *завидла* = за дана, *завјерно* = под заклетвом, *завољно* = по вољи, *забадава* = без накнаде, *завршно а.*

= на крају, *зајоначке* = из залета, *завалено а.* = у заваленом положају, *зајрижено* = са страсном упорношћу.

6.3.3.1. Што се тиче репертоара прилошких речи у Речнику САНУ, он је, уз остало, непосредно везан за проблеме прилошке семантике. Није реч о томе да су неки прилози, и то уобичајени данас, просто испуштени (*зајрљено, кажњиво, лабилно* и др.). Није ни о томе реч да се не запажају прилози који представљају средњи род глаголских партиципа времена садашњег (нпр., *забрињавајуће* лоша ствар): они су посебна тема, која се у нашој граматици једва спомиње, највише стога што сами партиципи не спадају у стандард⁴⁸ (в. напомену у т. 11). Реч је о томе да пажљиви преглед постојећих адверба наводи на мисао да треба проучити начелне могућности и немогућности грађења ове врсте речи од придева, и нарочито од трпних и од адјективизираних радних придева.

6.3.3.2. Даље, закључује се да прилози од трпних придева уколико су забележени, а у извесној мери и друге класе прилога, приметно теже помереним, фигуративним значењима, понекад и без остваривања оних примарних значења која би одговарала примарним значењима саодносних придева. Нашли смо под *заборављено* примере „заборављено живети”, „заборављено млети” (о воденици), „заборављено осмехнут”, где се, примећује градација фигуративности. Читају се и овакви примери: „загаламљено огромни и живи колодвори” (Владимир Черина); „забавно гледати по цвеху” = забављајући се, уживајући (Војислав Ј. Илић), „упасти унутра кабасто” (Радивоје Бојић) итд. Изван овде разгледаног азбучног опсега наћи ће се многи прилози који имају развијена проширена значења, али не и основно; нпр., *џлуво*, према Речнику САНУ, има више семантичких нијанси, али ниједна не одговара непосредно придевском значењу *surdus*. Вредан је посебног истраживања овај проблем компатбилности придевских значења и њихове прилошке употребе; о њему ће још бити говора, а он се уклапа и у сасвим друкчији контекст.

Неке мојућности даљих анализа.

7.0. Закључцима до којих се дошло приликом најновијих проучавања прилога може се придати одређена лексичко-семантичка, лексикографска, па и стилистичка димензија. Овде ће се покушати да се велико поље адвербијалне проблематике летимично осмотри на неколико места.

⁴⁸ Пао је у очи пример, напред већ споменут, „забрињавајући озбиљна ствар”, где би многи говорници и писци употребили прилог са завршетком *-ће*.

7.1. Најпре је потребно казати још коју реч о лексикографском поступку.

Речник тумачи изоловане речи, али свака изолована реч носи у себи семантички набој који је и креиран и креативан у међулексичким додирима. Стога је описном речнику главни задатак да разјашњава добијене резултате тих додира. Ови резултати – тј. значења – могу бити стандардизовани, општепознати, а могу бити на различите начине потенцијални, полуостварени или скривени. Појављују се везана значења, тј. таква која се реализују једино уз извесна контекстуална ограничења, а тада су обично у питању развојни ступњеви или довршени продукти фразеолошког одн. терминолошког језичког твораштва. Такође се појављују и новија и сасвим нова значења, тј. таква која се испрва маркирају као сазнајне или стилске иновације и која поступно продиру у говор и престају да то буду; или се каткада само лансирају али се не одрже.⁴⁹ Лексикографи знају ове чињенице. Зато они показују значење или без икаквих нормативних обележја, или га обележавају као неуобичајено, или, уколико наиђе изворна, самородна значењска новина, стављају ознаку да је семантичка творевина индивидуална. Они, дакле, одлучују о томе да ли је испровоцирани семантички резултат успео и да ли га вреди пустити у лексикографију.

Ово би било питање „ширине” лексикографског обухвата, репертоара оних значења о којима треба размишљати да ли она улазе у речничку обраду. Али лексикограф решава још једно питање – питање „дубине” дефинисања. Наиме, у објашњавању сваке семантике постоји праг до кога се може силазити у потрази за њеном аутономном вредношћу; испод тог прага нашао би се опис значења у датом реченичном случају, а не опис самосталног значења. Дефиниција не сме бити подложна дејству парадигматских прилика (као што смо видели, „*загасити* = у загаситу боју” није добро, јер свако „у загаситу боју” није „загасито”, т. 6.3.1), а исто тако не сме да захвата у ирелевантне околности остварења. Задатак лексикографа, између осталог, састоји се у томе да сагледа – докле иде цепање семантике на релевантне огранке, а одакле почиње ирелевантно. Тако, нпр., прилог *поирешно* може да се протумачи као „са грешком, чи-

⁴⁹ Поступно продирање значењске новине видимо, нпр., код речи *машина*. Данас се каже „Опрала сам једну машину рубља” у значењу количине рубља која је стала у машину за прање, тај нови производ технике. Реч *машина* је стекла семантику запремине слично многим другим именима контејнера (*чаша* воде итд.). Међутим, аутономно лексичко значење количине добија само мали број таквих имена, на самом крају процеса: *аков*, *ведро* и сл. – Споменуто лансирану али неприхваћену новину значења могли смо видети у примеру „забавно гледати по цвећу” = забављајући се (т. 6.3.3.2).

нећи грешку, грешке”, што би покрило најшири спектар примера и представљало неспецификовану дефиницију. Тај прилог би се могао протумачити и као „са грешком, замењујући један елеменат другим”, а то би већ била дефиниција једног подзначања, извучена из ограниченог броја примера. Она би вредела за реченицу „Иван је погрешно легао у кревет” (тј. заменио је диван креветом, уп. у т. 5.2.1), али не и, рецимо, за „Он је сасвим погрешно замишљао Америку”, где се јавља друкчије подзначање („мешајући елементе”). Међутим, било би бесмислено на основу показане реченице о Ивановом легању дефинисати прилог *погрешно* као „са грешком, замењујући диван креветом”. За наш прилог у овој реченици као и за многе семантички истосмерне примере потребно је наћи дефиницију која ће представљати заједнички именитељ. Том проналажењу лексикографија неизоставно мора да тежи.⁵⁰

Треба, према томе, тражити хоризонт у дефинисању, иза кога наилазе подаци из појединачних остварења, или околности битне за саопштење али небитне за лексему, коментари на значење лексеме, импликације без значаја за речничку семантику и сл. У том смислу ће се овде осмотри неки моменти везани за адвербе, највише они моменти које је у својим расправама осветлила М. Ивић.

7.2.1. Удаљеније импликације се не могу тицати лексичког значења. Видели смо да се у реченици „Неправедно је што су га осудили” (т. 5.2.1) утврђују три импликације уз прилог: неправедност је у томе што он или није извршио (лоше) дело, или дело које је извршио није лоше, или је заслужио друкчију казну. Основно значење прилога, очигледно, остаје нетакнуто.

Лексичко значење неке речи не поклапа се увек са њеном комуникативном вредношћу у оквирима одређеног израза. М. Ивић примећује у вези с реченицом „Презриво је одмахнуо руком” (= у знак презира): „У овом «циљно» организованом типу прилошке детерминације ... импликација о начину на који се радња врши не изостаје, додуше, али је од маргиналног значаја на комуникативном плану”.⁵¹ Дакле, чињеница да прилог овде првенствено значи „у знак презира” а не толико „на начин

⁵⁰ Узгред спомињемо и ово. Зависно од видске и временске ситуације у примеру, поистовећење дефиниције са адвербом изискивало би једанпут прилог времена садашњег („замењујући”) а други пут прилог времена прошлог („заменивши”). Овакав могући фактор времена у начелу се не испољава при дефинисању адверба. Разлог не лежи у некој посебној – у овом смислу – природи одредница-адверба, него у природи дефиницијског материјала који им одговара, наимае, у природи глаголских прилога, који својом двојаком овременошћу могу да кореспондирају са различитим ситуацијама у појединачним примерима.

⁵¹ Рад V, 9.

који се карактерише презиром” проистекла је из посебне организације саопштења, она је само синтаксички усмерена у таквом правцу, а не услед семантичке измене у прилогу *йрезриво*. Било би сувишно ако би се у лексикографско тумачење речи *йрезриво* унела и ова реченична конотација.

7.2.2. Постоји и ближе имплицирање; оно се испољава у томе што исти прилози једанпут модификују глагол, а други пут цео исказ, или једанпут ближе одређују глаголску радњу а други пут је ректифициују итд. Поставља се питање – да ли се и када се при томе задире у саму прилошку семантику, настају ли нова лексичка подзначења.

Каже се „Непоштено је зарадио” и „Непоштено је прећутао”: ово друго може да се трансформише, тј. да се искоментарише по обрасцу „Прећутао је, што је непоштено с његове стране”. Може се поставити питање – да ли су се ту створила два подзначења прилога *нейошйено*. У оба случаја прилог значи „изван моралних норми”; та дефиниција покрива адверб о коме је реч у оба примера. Уз глагол *зарадиџи* прилог исказује инхерентну страну вршења радње: зарада је постизана обављањем неморалних поступака. Уз глагол *йрећуџаџи* – захваљујући на првом месту самом значењу тога глагола – прилогом је изнета окурентна околност: наиме – како се радња процењује у оквирима важећих правила понашања у датој ситуацији, а не каквим је средствима она обављена. На лексикографској површини стоји у оба случаја „изван моралних норми”, као споменути напред заједнички именитељ, пошто на карактеризацију значења не утиче то да ли је одсуство моралних норми било уграђено у радњу или није. Не треба заборавити да се исти прилог са истим глаголима може употребити и ван специјално конструисаних реченица, нпр., у инфинитиву: „непоштено зарадити” и „непоштено прећутати”. Остају спојеви истих лексема; опада могућност да се у другој синтагми осети коментар поводом радње и расте могућност да се у тој синтагми констатује квалификација радње.

Сличне анализе дају исте резултате и у другим случајевима. Рецимо: „Срамно је побегао” и „Срамно се понео”. Реченични коментар уз први исказ, приликом преобликовања, гласио би „... што је срамно с његове стране”, док је код другог исказа такав поступак немогућан. Ако се реченице са елементима који нас овде интересују саграде друкчије: „Никада не побегни срамно” и „Никада се не понеси срамно”, прва се може трансформисати у „Никада не побегни, јер би то било срамно с твоје стране”, док друга не допушта слично проширење. Али даље – уколико се све пребаци у инфинитивне исказе: „Побећи срамно – то је његов обичај” и „Понети се срамно – то је његов обичај”, моменат коментара

изостаје, а прилог доказује своју семантичку истоветност у оба случаја: „на низак, недостојан начин”.

7.2.3. Ово наше разлагање може бити поколебано тиме што се овакве разлике, које у извесним реченицама постоје на импликационом или комуникативном плану, понекад могу појавити и на плану израза, о чему на више места има упозорења у радовима М. Ивић. Тако се, на пример, значење „погрешно”, осим самим тим прилогом, изражава речју *нејтачно* ако се односи на инхерентни садржај („Нетачно је преписао”, тј. преписао је с грешкама у препису), а речју *забуном* ако се односи на окуренију („Забуном је преписао”, тј. преписао је други текст а не оно што је требало). На исти начин се диференцирају *срећно* и *срећом*, у немачком *erfreulich* и *erfreulicherweise* итд. Да ли сама таква спорадична лексичка појава, која, очигледно, изискује разликовање дефиниција код речи *нејтачно* и *забуном*, *срећно* и *срећом*, оправдава да онда и напред наведене прилоге *нејошћено*, *срамно* дефинишемо двојачко, са два под-значења?

Закључујемо да неки језици чешће (нпр., немачки језик), а неки спорадично (српскохрватски) уводе лексичко разликовање у једно одређено, системско двојство које се разлучује на плану синтаксе. Другде је то двојство облички неутралисано. У првом случају лексеме би требало да добијају посебне дефиниције, пошто се при дефинисању мора исказати тај допунски чинилац, тј. сам мотив лексичке диференцијације. У другом случају разлика је лексички поништена (констатује се врста специфичног „криптотипа”), и дефиниција нема шта да диференцира. Удаљена аналогија би била, нпр., у појави да се категорија живог и неживог може манифестовати синтаксички (акуз. јд. м.р. у нашем језику), али се као таква не истиче у дефиницији; или у томе да се у многим језицима синтаксички на разне начине разликују али се облички не разликују глаголски видови, па се у речничком поступку аспектност не разлаже.

7.3.0. Неки од напред наведених примера упућују и на нешто друкчије анализе. У радовима М. Ивић се на доста места спомиње како разне појаве везане за адвербе тек очекују да буду дубље проучене. Овде ће се у одређеном смеру начинити мали улог у таква будућа проучавања.

7.3.1. Пођимо од споменутих примера. „Непоштено је прећутао” = „Пртећутао је, што је непоштено с његове стране”, „Срамно је побегао” = „Побегао је, што је срамно с његове стране”. На другој страни стоји: „Непоштено је зарадио” ≠ „Зарадио је, што је непоштено с његове стране”, „Срамно се понео” ≠ „Понео се, што је срамно с његове стране”. Два последња примера не изгледају подобна за показани коментар, ни логички, а стога ни синтаксички.

Треба обратити пажњу на то да су глаголи као *йрећушайи* или *йобећи*, када се узму у обзир шири контексти – који су се овде управо и подразумевали – већ оквалификовани, и то као лоши поступци. Прилози уз њих садрже у неку руку додатну процену, потврду њихове квалификације; стога је и могућан додаток „што (и) јесте тако” (тј. негативно, рђаво). Глаголи типа *зарадишйи*, *йонейи се*, међутим, не садрже квалификацију, па се уз њих не додаје коментар „што (и) јесте тако” (како?). У овим реченицама је, дакле, ректификована радња *йрећушайи* одн. *йобећи*, јер то семантика глагола омогућује, док се радња *зарадишйи* или *йонейи се* не да ректификовати.

Ствари постају сложеније ако се узме у обзир да су неки глаголи оквалификовани самом својом семантиком у лексикографском смислу, неки се могу оквалификовати ситуационо, а неки остају увек неоквалификовани.

Наиме, *оклеветшайи* је увек лош поступак; *йрећушайи*, *йобећи* може се не само непоштено или срамно, него и паметно и чак мудро; *йонейи се* само по себи не може пружити податак у том погледу. Из тога произилазе даље синтаксичке консеквенције. Глаголи прва два типа допуштају прилошку одредбу уз себе која садржи „додатну процену” у напред показаном смислу – „Срамно је оклеветао”, „Срамно је прећутао”, „Срамно је побегао”, а такође допуштају и коментар „што је тако” (тј. лоше). Глаголи типа *йонейи се* тек очекују основну информацију о себи у виду прилога (или како друкчије). Али и код прва три глагола референције о њима нису на истим нивоима. О прећуткивању и о бекству се саопштава да су били у датим околностима радње за осуду, срамне радње; док се клевета адвербом само модифицира у погледу начина извођења те радње, и иначе већ познате као негативне.

Сажмимо то овако: адверб уз *йонейи се* – изношење унутрашњег садржаја глагола; адверб уз *йрећушайи*, *йобећи* – процена радње; адверб уз *оклеветшайи* – модификација процењенога.

Када се изузму глаголи којима прилог открива инхерентну страну њиховог значења (*йонейи се*), остају – као што се могло видети – глаголи чија семантика омогућује разне валоризације путем прилошких одредби („Мудро је прећутао”, „Срамно је прећутао”) и глаголи чија је семантика таква да су прилози уз њих једино модифицирајући („Дрско је оклеветао”, „Срамно је оклеветао”). У првим случајевима коментар „што је тако” кореспондира са значењем које се остварује у реченици, а у другим показује ректификациону природу која је таутолошка у односу на сам глагол.

Истина, прилошки додаци уз обе ове врсте глагола могу имати и друкчију референцијалну коту: „Глупо је прећутао” (нпр., на састанку, где је било у његовом интересу да нешто изнесе) – „Глупо је оклеветао” (несмотрено, без зле намере). У оваквим случајевима, који, како изгледа, служе за изношење удаљенијих окуренција, улоге прилога и додатих коментара губе ону међусобну разлику о којој је сада било говора.

7.3.2. Потребно је ближе размотрити случајеве ситуационог квалификовања глагола (наш тип *прећућаиши*, *иобећи*, уз друкчије примере и даље закључке).

Процењеност, оквалификованост и уопште обележеност у широком смислу добива се из ужег или ширег контекста. Под ширим контекстом могу се подразумевати и разне општеприхваћене конвенције. Поводом малопређашњег примера са глаголом *зарадиши*, где се износио инхерентни облик вршења радње („Непоштено је зарадио”), закључено је да се не може рећи „Он је зарадио, што је непоштено с његове стране”. Али се цео пример да преосмислити, уколико се глаголу на било који начин прида одређена квалификација. У некој прилици су, рецимо, сви послови били рађени бесплатно, док је скривена зарада представљала незакониту работу. Тада је само зарађивање било обележено као негативна радња (слично као нечасно бекство или као клевета). У том случају би се рекло: „Сви су радили добровољно, а он је зарадио, што је непоштено с његове стране”.

Глагол може бити на овакав начин обележен и заједно са неким својим додатком: нпр., „ући на предња врата”. Према постојећим правилима улазак на предња врата је погрешна радња у многим срединама. Зато наша напред извођена анализа може да се примени и на ову глаголску синтагму: „Ушао је на предња врата, што је погрешно с његове стране”.

И онда када се нека радња уопште поставља као контраст према некој другој, захваљујући било каквом контексту, омогућена је ректификација и коментар. Може се рећи: „Преписао је, што је погрешно с његове стране” (јер је требало да прекуца на машини), „Ушао је, што је погрешно с његове стране” (јер је требало да изиђе). Теоријски, мноштво глагола, или глаголи са додацима, могли би имати паралеле са алтернативним или супротним глаголским радњама, па би допуштали ректификацију о којој говоримо.

7.3.3. Ту искрсава нов моменат у анализи. Јасно је да се може рећи и „Погрешно је ушао на предња врата” и „Ушао је на предња врата, што је погрешно с његове стране”. Али уз следећи пример – „Преписао је, што

је погрешно с његове стране” (требало је да прекуца) не иде синтаксички варијетет „Погрешно је преписао”; смисао реченице се одмах преоријентише на начин преписивања, на елементе у преписивању, замишља се да је неко направио грешке у препису, заменио пасусе или сл. Исто тако „Ушао је, што је погрешно с његове стране” (требало је да изађе) не допушта трансформацију „Погрешно је ушао”, јер ово подразумева погрешно обављање радње (закорачио је погрешном ногом), погрешно сналажење при њеном вршењу (промашен улаз), али не и замену саме радње другом радњом, грешку у самом предузимању радње као такве.

Из тога излази да се прилози у смислу ректификационог коментара радње могу додавати уз глаголе само у оним случајевима када тако направљена синтагматска целина не одвлачи семантику у правцу који је иначе природнији за дати спој. Зато се може говорити „Непоштено је прећутао – требало је да каже”, „Погрешно је ушао на предња врата – требало је на задња”; али „Погрешно је преписао – требало је да прекуца” постоји само као теоријска могућност у језику, која се, међутим, тако не реализује, зато што прва половина њеног остварења пружа друкчију асоцијацију од оне коју реализатор реченице жели.

7.3.4. Кроз цело излагање прати се проблематика прилошке (речничке) семантике – да ли се она мења или не мења приликом преоријентација у контекстима: у датом случају приликом применљивости или неприменљивости коментара, окарактерисаности или одсуства окарактерисаности у глаголу. Семантичка анализа наших прилога – рецимо, овде прилога *погрешно* – показује да тај прилог у свим случајевима остаје са својим основним значењима: било „чинећи разне грешке, мешајући елементе”, било „заменејући један елемент другим” (уп. у т. 7.1). И показани коментари и пригодно измењене конотације у глаголима произилазили су из ширих синтаксичких ситуација, тако да глаголи *прећућати*, *зарадићати*, *ући*, *преписати* при свему томе нису мењали значења. Сходно томе, ни у прилозима семантика се није мењала.

7.4.0. Пошто се многе границе у језику померају, тако рећи „пулсирају”, и то и у овој области понекад долази до лаганог надирања праве значењске новине у лексику, некад испод, а некад већ и изнад лексикографске разине.

7.4.1. Напред су били показани примери за контрастивну или какву друкчију обележеност глаголских речи, без реперкусија на прилозима. Али се на сличне начине могу маркирати и сами прилози, највише у жаргонизованом одн. професионализованом изражавању; тада се могу пратити постепене значењске промене у тој врсти речи.

У разгледаним студијама смо видели да се „Брзо трчи” не може трансформисати у „Трчи на брз начин” или „Трчи на Х начин, што је брзо” (т. 5.3). Овај закључак је потпуно тачан. Он би се могао кориговати једино ако би се узело у обзир једно специјалније значење прилога *брзо*, боље рећи, специјална ситуација његове употребе. Зна се, на пример, шта се у спорту, у спринтерским дисциплинама, подразумева под *брзо*: у том кругу посматрања сто метара за једанаест секунди представља границу изнад које за мушкарца трчање већ и није брзо, а испод које јесте. Постаје очигледно да се у свести тих спринтера и у њиховом жаргону може обликовати реченица „Трчи на брз начин” (развио је посебну мишићну технику, набавио је посебне патике, одбацује се спретно). У том кругу мишљења и изражавања може се формулисати и реченица „Трчао је 10,6 секунди, што је брзо”. Шта се ту догодило са прилогом *брзо*? Он је, захваљујући околностима говорења, добио такву конотацију, да је постао подобан за коментар, за ректификовање.

У складу с оним што је речено у т. 7.3. то је још увек случај када се лексикографско значење не мења: значење речи *брзо* се овде није променило. Али чинилац специјализованог или професионализованог прилаза говору каткада доноси постојећим речима и сасвим нове, аутономне значењске огранке.

У реченици „Он се држи политички неутрално” прилог *йолийички* има своје стандардно и етимолошки оправдано значење: „у погледу политике, политичких назора”. Али ће се данас чути и овако: „Он је својим читаоцима приступао врло политички”, што значи „политизирано” или „идеологизирано”. Стандардно је ако се каже „Она је телесно пропала” – „у погледу телесног, физичког здравља”; међутим, у говору ликовних уметника се може чути: „Светац на икони делује превише телесно”, то јест „непродуховљено”, или је одвећ пуначак, румен, што му према канонским представама не приличи.

7.4.2.0. Даље настаје проблем помереног значења у прилозима уопште, који је већ био споменут (т. 6.3.3.2). Уз њега иде питање о томе да ли се сва стандардна и нестандартна значења крећу паралелно у придевима и прилозима, или могу постојати значења која су остварива у једној од тих двеју врста а неостварива у другој.

7.4.2.1. Судаћи по грађи у речницима, која данас у тој области није још довољно богата ни илустративна, а такође и по стилу у модернијој публицистици и лепој књижевности, нове нијансе значења придевско-прилошких лексема стварају се махом у везама прилога са глаголима, дакле у прилозима.

У првом броју часописа „Интервју” за 1982. годину налазимо: „У филмској серији ликови су дати веродостојно, њихов чин у с п р а в н о”. Истина, у овој семантици прилога још је жива асоцијација са придевском семантиком која није необична: „усправан чин”, „усправно држање пред непријатељем”. Даље, у „Политици” од 20. II 1982. г. читамо: „Настојало се да се роман донесе колико је могућно прецизно и у р а ђ е н о”. Примећује се разлика између, нпр., „урађен роман” („довршен”) и „донети роман урађено” („дотерано”). Тачније речено и у придевској употреби може да се назре нова семантика („дотеран”, „складан”), али се она подупире изразитијим испољавањем у прилогу. Као што се види – и као што је приметила М. Ивић, т. 5.3. – помоћу прилога се исказују разне околности које доприносе формирању утиска о начину вршења радње. По нашем мишљењу, ово представља једну од нових тенденција, која захвата све шири круг прилога, читаву појавну област а не само појединачне случајеве.⁵² Имамо у виду данашње наглашено стилизоване, каткада стилски претенциозне обрте типа „Тужно спава природа под снегом”, „звучати рогљасто”, „звучати топло”, „Девојка се чешља вунено”, „Његово певање одзвања четвртасто” итд.⁵³ Наишли смо на примере код књижевника Добрице Ћосића „Он иситњено хрче”, „Симка изломљено уздахну”, „Поред њене руке цркнута ражаби се ... кеса”, „Штап је по турској калдрми лупкао ... густо”.⁵⁴ У овом тексту већ су споменути примери „заборављено живети”, „заборављено млетити”, „кабасто упасти” и др. (т. 6.3.3.2). Ту и тамо се нађу и други разноврсни примери: „Старији Конфино ... стајао је ведро” (Десанка Максимовић, забележено у Речнику САНУ под ведро²).

7.4.2.2. Тешко је увек рећи где су наше језичке навике више нарушене новином значења адверба а где самом адвербијалном употрбом познатог значења, тј. новином адверба. Начелно се мора закључити да се у прилозима самим чином адвербијализације придева ипак не стварају

⁵² У старим текстовима се такође запажа већа него данас слобода у повезивању извесних прилога са извесним глаголима, о чему сведоче примери *весело и цного вьссердно зписяхъ, radostno vidim, tiho stanu, neveselo stajahu, ходите пространо и здраво, hromo gredem* итд. (М. Ивић V, 13–17). Ово оправдано подстиче на закључак да су прилози у овом типу синтагми, али не и са истим „трендом” као данас, били некад у широкој употреби. Разне врсте употребе доживљавају плимe и осеке током векова. (Рецимо – словенски тип исказа „мрачно је”, „вруће је”, „мучно ми је” не приметно се повлачи у српскохрватском језику пред типом „мрак је”, „врућина је”, „мука ми је”.)

⁵³ И. Грицкат, *Прилози и њихов однос према придевима и придевским значењима*, Наш језик 11/3–4, 69–80; И., *Zur Geschichte des Wortschatzes der serbokroatischen Schriftsprache*, *Anzeiger für slavische Philologie* 6 (1972, Визбаден) 27–33, где се на стр. 32 истиче да су у том погледу могућности руског језика мање.

⁵⁴ И. Грицкат, *Стилске фигури у светлу језичких анализа*, Наш језик 16/4, 232–233.

таква нова значења која не би могла живети и у придевима. Приоритет у многим случајевима припада прилогу – приоритет у смислу први пут употребљеног примера или фреквенције употребе; али се таква нова нијанса реверзибилно увек да прелити и у придев. Помињани примери „заборављено живети”, „кабасто упасти” могу се трансформисати у „заборављен живот”, „кабасти пад”; „политички приступити”, „телесно деловати” преносиво је у „политички приступ”, „телесни (превише телесни) изглед”; исто тако и у свим мало пре наведеним примерима: „вунена фризура”, „четвртасто певање”, „изломљен уздах”, „густо лупкање” итд. Понекад наилазимо и на примере придевске употребе оних семантичких прелива које данас, према показаној стилској техници, пре очекујемо у прилозима. У првом броју часописа „НИН” за 1982. г. прочитали смо: „Новела је написана у жутољубичастим, понекад отровно зеленим, понекад кармински пригушеним бојама”. Пишчева визија, кад је већ била таква, могла је да се искаже и друкчије: „Новела је написана некако жутољубичасто ... отровно зелено ... кармински пригушено”.

То што је језичко искуство склоно схватању да подручје семантичког богаћења лежи првенствено у прилошко-глаголским а не у придевско-именичким везама, поткрепљује се чињеницом да прилози одиста и нагињу томе да им укупна семантика буде више покривена фигуративношћу него што је то случај код придева. Ово би била тема за засебну студију, па ћемо овде само подсетити на то да се у прилогу каткада не могу реперкутовати она основна непренесена значења која постоје у придеву. Споменуто је (т. 6.3.3.2) да се у прилогу *љубо* не јавља значење *surdus* у физиолошком смислу. С тим у вези треба још једном подвући да се питање о томе када је и у којој мери наступила права значењска новина (било у придеву, било у прилогу) мора у лексикографском поступку решавати од случаја до случаја.

7.4.3. Показане неубичајене синтагматске везе представљају један од симптома осавремењавања језичког израза, који се уклапа у ширу тежњу ка наоко инкомпатибилним додирима у књижевности, а и у уметности уопште. Значењски судари се превазилазе у створеном вишем квалитету: тиме треба да се разбија тромост дословног разумевања, да се буди машта, а уједно се штеди у употребљеним средствима. Даље асоцијативно богаћење отвара путеве небројеним новим могућностима синтагматизовања. Претпоставимо, рецимо, „виолетно грми” (о грмљавини из врло тамних, љубичастих облака), „угласто грми”, „меко грми”, „гвоздено грми”; „петокрако одјекује смели бат корака” (о неком маршу партизана, понетих својим убеђењима) или сл. Истина, просечни језички

представник осећа у таквом иновирању међаш иза кога – барем засада – нове везе губе разумљивост а тиме и оправдање. Речник САНУ је дао као одредницу прилог *изломљено*, са дефиницијом „искидано, испрекидано; скрхано”. Примери су „изломљено причати”, споменуто Ћосићево „изломљено уздахнути” – којима одговарају прва два прилога у синонимској дефиницији; трећи пример садржи „изломљено знати” (реч је о суморном предвиђању), за које је духовито нађена дефиниција „скрхано”. Чини се да тај спој није успео, а није ни извесно да ли је тумачење сигурно погођено у односу на пишчеву замисао (писац је Новак Симић).

Не треба сметнути с ума да постоје могућности и за стварање нових прилошко-придевских спојева, који доносе донекле сличну проблематику. Напред је наведен пример „загаламљено огромни колодвори”, може се рећи „виолетно тежак облак” и слично. Као што је већ примећено, ова врста синтагми се у расправама почесто занемарује; али из одређених разлога, који су по нашем мишљењу не само језички, већ задиру у дубље когнитивне и имагинативне сфере, стваралаштво у везама „прилог + глагол” има шире видике него у везама „прилог + придев”.

8.0. У раду I Милке Ивић говори се о прилозима као о лексичком језгру предиката. Желећи да проверимо да ли се овај положај прилога дефинише посебно у Речнику САНУ, и како се у том случају дефинише, направили смо мали избор одредница, подељен у три групе: а) примери типа „важно је да ...”, б) примери типа „ми смо живо, здраво”, в) примери типа „данас је ведро”.

8.1.1. *Важно*. Дато је само једно значење „на важан начин, важна изгледа, озбиљно, значајно”. Међу примерима има један са позицијом прилога која нас сад занима: „Важно је да сам слободан”,⁵⁵ поред неколико друкчијих.

*Добро*² (и компаратив, суперлатив). Одговарајући предикатски положај је запажен, али је у хијерархији дефинисања стављен на подређено место, пошто су примери с таквим положајем дати у више тачака, под разним тумачењима. Под 3.а.1) стоји: „као одредба физичког или здравственог стања субјекта ... кад се указује на релативно повољно стање или побољшање код болесника” („Није му било боље”, „Човеку није било некако најбоље”). Под 3.б.: „кад се указује на повољне животне прилике ... богато ... удобно, угодно, без неприлика” („Добро му је као на Божић”; али овде и пример „Отац је добро стајао” – дакле, реченична позиција је занемарена). Под 4.б.: „кад се износи сцена нечега: препоручљиво, упут-

⁵⁵ Примери се дају упрошћено и према потреби нормирано.

но; повољно, прихватљиво” („Добро је понети вунени плед” и други примери истог типа).

Лејо. Предикатски положај је дат под 1.г., и то овако: „добро, упутно, паметно” (само један пример: „Лепше ми је било мучати”).

Лџше. У првом од два подзначења чита се „неповољно, зло, рђаво” („Тамо теби лоше бити неће”, али и: „Ви ћете врло лоше свршити”).

Из овог кратког прегледа се види да Речник не придаје разгледа-ном синтаксичком моменту увек ранг значења. Уколико се тај моменат ипак издваја, дефиниције које се на њега односе међусобно су неуједначене („као одредба ...”, „кад се износи оцена ...”, а могу се обликовати и сасвим исто као кад се објашњава прилог уз глаголе или придеве – *лејо* 1.г.: „добро, упутно, паметно”).⁵⁶

Питање о томе да ли је прилог у оваквој предикатској служби семантички аутономан у поређењу с другим службама, да ли би у неком идеално уређеном описном речнику заслужио увек одвојену и униформну обраду, и какву – своди се на нешто сложенији проблем: да ли, наиме, исти прилог уз безлично *бити* (а то и јесте позиција коју разгледамо) може или мора значити нешто друго него уз остале глаголе. Сродан је положај прилога, и са сродном проблематиком, уз неке друге глаголе употребљене за безличну предикацију: „Добро изгледа кад се ђаци облаче скромно”, „Сад ми лепо иде”, „Чини се лепше ако се жбуње поткреше” итд. А ово је, опет, сасвим сродно са „Добро изгледају ђаци кад се ...” и др. Закључујемо да размотрени синтаксички положај у начелу не доноси лексичко-семантичку новину. У лексикографији се ти случајеви понекад одвајају због њихове упадљиве синтаксичке разлике у поређењу са осталима, као и због учесталости.

Додуше, услед те разлике у синтаксичкој позицији баш и настају потребе за друкчијим формулацијама при дефинисању, мада не обавезно. Тако, нпр., „Ви ћете лоше свршити” = „на лош начин”, али „Тамо теби лоше бити неће” ≠ „на лош начин”. Међутим, код примера показаних поводом *добро* – „Добро изгледа кад се ђаци облаче ...” и „Добро изгледају ђаци ...” – дефиниција „на добар начин” не пристаје ни уз први ни уз други случај. Према томе, овим се није зашло у проблем различитости *з н а ч е њ а* прилога кад он стоји у тзв. језгру предиката или кад стоји уз глагол, него у проблем формулације „на X начин”. Та формулација, због властите структуре, не одговара као речничко тумачење положају у језгру предиката, она се с њим не може синтаксички идентификовати;

⁵⁶ У дефиницији *добро*² 3.а.1) додат је диференцијални податак: „често са субјектом у дативу”.

а пошто ни правом адвербијалном положају не одговара увек, постаје јасно да се њеном применљивошћу одн. неприменљивошћу не доказује семантичка аутономност лексеме стављене у језгро предиката, већ се доказују неке значењске особености саме те лексеме („начин”), о чему ће даље још бити речи (т. 9). – Формулације „као одредба ...”, „кад се указује ...” и сл. које се употребљавају за дефинисање предикатског језгра само су техничко истицање посебности прилошке позиције.

8.1.2. *Весело*. Дели се на два значења, од којих је друго почетни део полусложеница. Под 1.: „на весело начин, радосно, расположено” – и нема примера са траженим положајем („Ми смо весело”).

*Дòбро*². Под 3.а.2): „као одредба физичког стања субјекта ... кад је реч о добром стању уопште: у добром стању, здраво” („Ми смо добро”, „Добро је са здрављем”, „Твоје су птице и цвеће врло добро”). Има и овакав пример: „Стојте добро! И хтеде да крене”. Али у истој тачци има и ово: „Јеси ли добро поранио?”, где се прилог наслања на глагол, при чему је и сама припадност примера датој дефиницији неизвесна.

Живо. Под 7. је речено „народски (у устаљеним обртима): у животу, жив, читав (обично при поздрављању или заклињању)”. Пример: „Здраво ли си, живо ли си” и други слични.

Здраво. Позиција која је овде у питању даје се одмах на почетку, као најтипичнија за одредницу. Под 1.а.: „У повољном здравственом, физичком стању, у добром здрављу” („Рекли су да су здраво”, „Је ли здраво коњ зеленко” и други примери истог типа). Под 1.б.: „у животу, у снази; без ране, погибије, невоље, губитака у људству”. Овде је један необичан пример: „Не бојим се цара ни везира, док је здраво цара русијскога” – падеж измењен, вероватно, због метрике. Други су примери за друкчију употребу: „Оде здраво”, „Вратили су се здраво”; уз инфинитив: „Могоше ли здраво путовати” и др. Један пример показује недвосмислено адјективну а не адвербијалну службу, и ту се прилог односи на објекат реченице: „Пропустише га здраво”. Под 1.в.: „у вези с речју глава ...” („Здраво моја на рамену глава”). Под 1.г.: „у устаљеним обртима (у поздравима, заклињању и сл.), често са избледелим значењем” („Здраво да си”, „Здраво-живо”, „Тако здраво сјутра освануо”).

Овај тип употребе прилога, везан за старији и народскији израз, запажен је у лексикографији и издваја се по правилу у посебне тачке. Уопштено се може закључити да се и то издвајање врши више због тога што је употреба синтаксички и стилски маркирана, а не из аутентичних семантичких разлога. Показани синтаксички положај не мења основно значење прилога.

8.1.3. *Вѣдро*². Дато је једно значење: „на ведар начин, са ведрином; весело, радосно; бодро, оптимистички; јасно, разговетно”. Сви примери за „ведрину” су са умереним значењима, док је метеоролошко значење испуштено.

Вейровийџо. „са много ветра” („Било је ветровито”).

Кишовийџо. „с кишом, с пуно кише” („Како је напољу? Хладно и кишовито”).

У оваквој синтаксичкој позицији нисмо нашли у Речнику САНУ прилоге *кишино*, *лейо*; прилог *вруће* обрађен је тако што су заједно дата и метеоролошко и фигуративна значења, и прави адвербијални положај и положај у језгру предиката. Према томе, ова семантичко-синтаксичка ситуација није много ни разрађена ни запажена у лексикографском поступку. Треба скренути пажњу на то да се у њој употребљавају, на једној страни, прилози специјалне семантике (*кишовийџо*), који само понекад развијају даља, преносна значења (*ведро*), а на другој страни, прилози општијих значења који се могу специјализовати и за ову семантику (*лейо*). У оба случаја метеоролошко значење изискује посебну речничку идентификацију, док синтаксички положај то не изискује („У брдима је данас кишовито” – „Брда данас делују кишовито”).

8.2. Разматрање прилога у оваквом аспекту наводи поново на већ познати закључак да је језик богатији него сва постојећа теорија о њему. Тако, нпр., обрада прилога *добро* указује на појачану склоност ка депредикативизацији (изостављању личног глаголског облика) приликом употребе у предикатском језгру (4.а.: „Далек’ боље и без среће бити, нег’ без љубве живот проводити”; 4.в.: „Ако има новаца, добро”). Обрада речи *здравио*, како се видело, открила је могућност да се у показаном специфичном случају прилогом одређује и објекат. Обрада *лейо*, у одељку где се дају изрази, показује да се у тип „бити лепо с неким” интерполира и подтип „бити у лепо с неким” („Ја сам с шурам’ био у лијепо”), макар та употреба била територијално сасвим ограничена. Овакве појаве су споредне за језик, али ништа није тако неважно да се на то не скрене пажња.

9. Напред је изнето како М. Ивић одваја случајеве где прилози могу да се протумаче као „на Х начин” од случајева где то није могуће: *брзо* ≠ „на брз начин” (поводом чега смо додали малу дискусију у т. 7.4.1). Ауторка разгледаних расправа има веома суптилна запажања о томе у којим положајима и због чега ова формула одговара одн. престаје да одговара прилошкој семантици, тако да овде није потребно понављати њене аргументе. С друге стране, споменуто је како Речник САНУ релативно често

даје уз прилоге дефиницију „на X начин”, где је X етимолошки или само значењски корелат прилога у облику придевске речи.

Није искључено да лексикографи понекад злоупотребљавају формулу „на X начин” као конвенционалан и кратак пут до дефиниције адверба. Управо је прилог *брзо* под 1.а. – а то је семантички огранак о коме је напред било речи – протумачен као „на брз начин ...”, и то у вези с примерима „Брзо се спремио”, „... што најбрже можеш”, „Једе брзо”, „... да се што брже донесе”, „... тим брже извршити”. Свакако се не може „моћи на брз начин”, нити „донети на брз начин”, и једва да се може „јести” или „спремати се” „на брз начин”; допустиво је „извршити на брз начин”. У овој и у сличним дефиницијама постоје допунски делови који, уколико су адекватно смишљени, исправљају такве значењске дисонанце и добро долазе у многим случајевима. Примери показују колико су битне танане семантичке одлике самих прилога, затим њихових управних речи, тј. глагола, па евентуално и целе реченичне ситуације, а чак и онога што се подразумева под речју „начин”. („Начин”, Art, modus, способ, може се тумачити двојачко, што потврђују многи већи речници са различитих језичких подручја: а) облик поступка, његов дати изглед, б) пут, метод, средство за остваривање поступка.) Пажљиво разгледање разноврсних примера пружило би богату грађу за појединачне анализе, где би ставови М. Ивић били најбоља полазна основа.

10.1. У расправама М. Ивић спомињани су прилози који имају опречна значења а при том различите импликације: „Они су победили, што је невероватно”, али не и „Они су победили, што је вероватно”; или: „Они су, несумњиво, победили”, али не и „Они су, сумњиво, победили”. Речи се не могу програмирано семантизовати синтаксичким путем, не може им се придавати одговарајуће значење по аналогiji са неком другом речју у истоветном реченичном положају. Овде лексемама *веровајно* или *сумњиво* не можемо утиснути антонимијско значење према *неверовајно* или *несумњиво*. Из различитих разлога адверзативни прилози (уосталом, и друге врсте речи) понекад не могу функционисати паралелно: „Ти си се око тога непотребно трудила”, али не и „Ти си се око тога потребно трудила”; „Он је ову промену сасвим тачно приметио”, али не и „Он је ову промену сасвим нетачно приметио”. У другим и друкчијим случајевима усаглашеност се успоставља: „Могуће је да су победили” – „Немогуће је да су победили”.⁵⁷ Сложеним нитима ова су питања повезана са оним о чему је било говора у нашој т. 7.

⁵⁷ У литератури се и на друге начине спомињу „неочекиване асиметрије”: нпр. „бесрамни напад” и „срамни напад” значе исто; постоји „бестидан напад” али не и „стидан напад” (Р. Бугар-

Не треба сметати с ума промене које настају уколико се речима које учествују у тим исказима помера синтаксичка улога, а исто тако и раније спомињана окарактерисаност: тада се појављују друкчије могућности или немогућности у овој сфери.

Тако, реч *невероватно* може бити, исто као и *вероватно*, предикатско језгро у значењу степена на скали неке вероватноће; у том су случају паралелне конструкције прихватљиве: „За црне рупе се каже да су или места где се догађа гравитациони колапс, што је вероватно, или да је то оптичка варка, што је невероватно”.

Пример „Они су, сумњиво, победили” делује неупотребљиво када се супротставља примеру „Они су, несумњиво, победили”. *Несумњиво* изражава модификацију реченичног садржаја, док *сумњиво* не може на тај начин да модификује реченицу. Али се ова два прилога могу преоријентисати тако да постану модификатори глагола. Испрва би пример „Они су сумњиво победили” изгледао некоректно због тога што уобичајено значење прилога не пристаје уз значење глагола; ипак се у разумевању речи може извршити мали помак: у реч *сумњиво* да се уградити семантика „на неисправан начин, без поузданих доказа да је радња извршена морално чисто” – и тада се реченица „Они су сумњиво победили” не чини више погрешном. Покушавамо да то исто, само супротно значење унесемо у прилог *несумњиво*: „Они су несумњиво победили” – „без замерки на моралном плану”. Језичко осећање се противи таквом схватању.

У некој модерној лабораторији где се проучава субатомска физика можда би се могла чути реченица: „Он је ову промену сасвим нетачно приметио” – појава протона се догодила у моменту X, а он ју је регистровао у моменту Y и при том јој дао погрешно тумачење. Овде би се просто констатовало како је контекст унео у прилошко-глаголску синтагму такав семантички призвук да је исказ постао остварив. Чини се, међутим, да у овом последњем примеру опет имамо, у заметку, својеврсну жаргонизацију, и то у глаголу „приметити”. У датој струци посматрање и примећивање посебно су важни процеси, у „примећивање” не смеју да се поткраду грешке које би се односиле на одређене, врло релевантне а врло танане елементе посматраних збивања. Такво примећивање може, дакле, имати своје степене тачности.

ски, Увод за књигу Б. Л. Ворфа, *Jezik, misao i stvarnost* [превод], 1979, Београд, 16). Разумљиво, сваки случај има своје објашњење. – На стилском плану, у иронији, метонимији и сл., може се знатно шире управљати преосмишљавањем. – Код М. Ивић о томе опширније у раду II, такође III, 8–9.

10.2. Отвара се питање о томе да ли се лагана измена значења у глаголу догађа сама по себи, захваљујући стварности на коју се глагол односи, или у спрези са прилогом одн. прилозима, као и о томе да ли спрега, у начелу, може бити повратна, да ли између глагола и наслоњеног на њега прилога струје силе које узајамно утичу на семантичке призвуче у обема речима.

Потенцијални садржаји оваквих веза а тиме и њихових саставака не дају се засада обухватити никаквим схемама. Ни о лексикографској компетенцији поводом ових прелива у значењима прилога не може се говорити уопштено.

*

11. Све што је речено сведочи о непрекидном гибању, како у ставовима граматичара, тако и у самом језику. Што се тиче граматичких учења, видели смо да су после специфичних, последњих одјека средњовековне науке и после достојног учешћа у европској лингвистичкој класици дошле на ред дубинске анализе у разним својим видовима, како је то овде било узгред назначено. А што се језика тиче, постоје, различито у различитим епохама, „немирна подручја”, разбацана међу „умиреним”, слично трусним или вулканским. Међу такве данашње појаве, синтаксички активне, у српскохрватском језику, поред прилога у показаним секторима, спадају феномени појачане транзитивизације („уписати факултет”, „уселити станове”, напоредо са већ устаљенијим „горети петролејку”, „шета ти сина” итд.), лагано губљење видских разлика код одређених глагола или у одређеним реченичним положајима, о чему смо писали више пута, затим слободнија употреба појединих падежа, углавном код писаца (инструментал: „Он није могао ћутањем то да трпи”, „Јутро се наставља мислима последњих несаница”; генитив: „песница дрена”, „бусен главе”, „хлеб срца”⁵⁸); пасивизација и номинализација нарочито публицистичког језика, повратак „на мала врата” словенских партиципа („ротирајућа звезда”, „крстарећа ракета”, поред још слободнијег „извештавајући искази”, „одређујућа компонента” у политичким, филозофским и сличним текстовима) и још понешто.

Данашњи логички закључци не гарантују да су њима обухваћене све могућне сутрашње везе између појмова одн. наше сутрашње поимање данашњих постојећих веза. Владавина логике у језику тиме се уопште не побија, најмање због било каквих предрасуда о различитом савршенству

⁵⁸ *Стилске фијуре ...* (бел. 54) 229 и 231, из језика књижевника Д. Ђосића.

различитих језичких система. Обратно, показује се да човек који говори има неограничене, чак збуњујуће способности да се пробија кроз неколико нивоа логичнога, наилазећи на све сложенију међузависну смисаоност.⁵⁹ Ако то вреди чак и за егзактну науку, која се сада деегзактификује у смислу откривања непознатих и неслућених факата, неуклопивих у класичну логику,⁶⁰ утолико пре вреди у непрегледној области слободног изражавања, информативног или експресивног, где постоје широке могућности за стварање сасвим нових значењских спојева и семантички плодних сукоба. Нека до краја промишљена граматика, вероватно, неће никад бити написана.

⁵⁹ Обични примери из штампе: „Овај подрум се понаша дикенсовски”; „Нова ревија [нови часопис] очито се догађала” [још пре него што је почела да излази, тј. већ се тада о њој расправљало]; „Зубни лекар Х овакву вилицу досад није доживео”, итд. Наведене реченице пружају примере за она померања у речима (овде сва три пута у глаголима) за која лексикографија даје решење у облику квалификације „фигуративно”, без тумачења (чест поступак у Речнику САНУ). Управо тако „фигуративно” употребљене речи, засад само сублексикографски померене у својим значењима, пружају грађу за даљу, егзактну и разноврсну детекцију семантике.

⁶⁰ Савремена физика увелико саопштава о томе. Наводимо примедбу нађену у једном лингвистичком раду: „Нови типови логике могу нам постепено помоћи да разумемо ... како то да феномени који се ругају чврстом здравом разуму недавне прошлости могу и поред тога бити стварни” [реч је о компонентама материје којима се бави физика], Б. Л. Ворф, *о. с.* 159–160.

ПРИЛОШКЕ РЕЧИ ПОСМАТРАНЕ КРОЗ ФЕНОМЕН АНТОНИМИЈЕ*

I

Претходне напомене

1. Проблематика назначена у наслову обухвата два различита језичка проблема. Питање антонимије је првенствено општелингвистичко (и логичко), док се проблеми везани за употребу прилога уз глаголе решавају у великој мери различито од језика до језика. Обрада која следи приказаше повезаност ових двеју појава у посебном светлу: видеће се да антонимични прилози у многим случајевима не стоје у значењској равнотежи, нити у употребној уопште, да се супротстављеност глаголских радњи не може увек на лексичком плану постићи супротстављеним прилошким одредбама.

2. О антонимији постоји велика литература (коју овде не наводимо), а у њој и радови српскохрватских истраживача заузимају своје, засада, доста скромно место.¹ Антонимија је неједнородна семантичка сфера. Већ и сâмо постојање у језику именичких антонима, глаголских и особинских (придевских и прилошких) сведочи о њеној разнород-

* Прилошке речи посматране кроз феномен антонимије, *Јужнословенски филолог*, XLV, 1989, 1–26.

¹ Не претендујући на исцрпан преглед радова писаних код нас, спомињемо оне који су нам неким својим деловима послужили при изради ове расправе. И. Грицкат, *О неким проблемима нејације у српскохрватском језику*, *Јужнословенски филолог* XXV, 115–136; И., *О антонимији*, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* IV–V, 1961–1962, 87–90; Д. Мршевић, *Глаголи сујројној значења*, *Књижевност и језик* XXIV/2–3, Београд, 1977, 226–237; Д. Бошков, *Придевска нејација префиксима (не-, а-, дис-, без-)*, *Наш језик* XXV/1–2, 1981, 63–67; Sv. и G. Ressel, *Род, број и антонимија у српскохрватском језику*, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 13/1, Београд, 1983–1984, 161–170; М. Ivić, *Jedan prilog problematici metafore*, *Filologija* 14, Загреб, 1986, 123–127.

ности. У области особинских речи она је најевидентнија и за научно посматрање најрепрезентативнија. За све три поменуте области вреди то да се идеалан појам супротстављености неминовно сучељава са специфичним нормама појединачних језика, са особеностима контекста, као и са спољном емпиријом. У питању су некад чисти антоними, супротстављени по једној диференцијалној компоненти из заједничке појмовне садржине, нпр., *дан/ноћ*, *ући/изаћи*, *бело/црно*, а некада је реч о ситуационо условљеним супротностима одн. о супротностима за одређено схватање; тада се уместо чистих антонима појављују различити опозитуми, нпр., *брдо/равница* или *долина*, *оћићи/доћи* или *оџиати*, *слабо/добро* или *јако* итд.

Улазећи дубље у логичке проблеме антонимије проучаваоци обично говоре о два њена најраспрострањенија типа (каткад их именују друкчије него што се овде наводи): о комплементарној антонимији, оној у чијим се оквирима не може вршити степеновање, самим тим ни грађење компаратива у неметафоричном говору (*жив/мртшав*), и о контрарној, где је степеновање између два супротна пола могућно (*бео – беличаст – сив – црнкаст – црн*). Уз ове поделе се, по природи ствари, јавља посебан случај директивне антонимије: *горе/доле*, *доћи/оћићи*. Не сасвим уједначено, каткада на разним степеницама класификационе хијерархије, теоретичари истичу антониме конверзиве: тако се назива супротстављеност типа *Петар је виши од Павла/Павле је нижи од Петра*, а некад се тим именом зову и супротности типа *лекар/џацијент* и сл. Засебно место у студијама заузима разматрање истокоренских речи са префиксима који уносе семантику контраста: то је префикс *не-* (одн. префикси са тим значењем), а затим *де-*, *а-*, *контра-* и др. Неки од тих префикса укључују две лексеме у контрарни пар (*укусан/неукусан*, између којих може стајати *безукусан*, *бљушав*). Пар *мајтеријалан/немајтеријалан* представља комплементарност, пошто је нематеријално све што није материјално; међутим, оваква комплементарност је више логичког него практично језичког карактера, и пре је то искључиво привативна опозиција неголи опозиција по контрасту, а најчешћа јој је примена у терминологији.² Ово је само најсажетији преглед видова антонимије.

Антонимија би по својој основној суштини требало да представља бинарни феномен, али језичко искуство показује нешто друго. Није у питању само чињеница да се приликом исказивања супротнога често мо-

² Случај *весео/невесео* не представља праву антонимију, већ еуфемизирање. Случај *човек/нечовек* сведочи о старом, још индоевропском поступку уношења семантике неповољнога помоћу предметка са значењем одрицања.

рају према лексички истом парњаку употребљавати различити парња-ци-опозитуми, као што смо видели у примеру *слабо/добро* или *јако*, него и небинарност типа *јуче/данас – данас/суџра – јуче/суџра*, коју проучаваоци исто тако узимају у обзир.

3. О томе шта се све запажа при употреби прилога уз глаголе такође је доста писано, и другде и код нас. Сматрамо да је овај круг проблема још увек веома изазован и захвалан за проучавање. Ако је о србохрватистици реч, нису до краја сагледане измене у особинским семемама код случајева када њихова уобличења прелазе из примарних адјективских у секундарне адвербијалне, и када се напоредо с тим мењају њихове службе и значења. Нису протумачени ни они општији принципи који се при томе испољавају.

Природа прилога спада у сложена подручја науке о језику, па је стога и била код нас доскора мање истражена у поређењу с већином других појава. Једна од последица недовољног уважавања посебности код те врсте речи била је та да су стари речници, наилазећи на прилоге као детерминаторе глагола, а и придева, обрађивали и илустровали прилоге не одвајајући их као лексеме од придева.³ Уношење прилога у семантичке и техничке оквире придева оправдавало се, свесно или несвесно, схватањем да је X_1 (= прилог) исто што и на X_2 (= придев) начин, где су X_1 и X_2 етимолошки истоветне формације. Али овакав облик разумевања (и дефинисања) прилога само понекад одговара суштини његовог значења.⁴ Специфична природа прилошке семантике којој нема паралеле код придева очитује се у овоме: значење придева мора бити на било који начин инхерентно значењском садржају именице уз коју он стоји (макар и метафорично; макар сам придев утицао на значењско померање у именици), док прилог може да стоји – уз глагол – као екстравербална одредба, тј. као одредба усмерена на неки други члан или друге чланове у реченици.⁵

4. Споменуће се још да се супротстављена значења уносе у глаголску семантику не само помоћу антонимичних или опозитних прилога, него такође помоћу појединих префикса, оних који су се задржали ближе лексемском систему на своме путу ка морфемском: *узлетџџи/слетџџи*,

³ Не може се рећи да стари лексикографи нису обраћали никакву пажњу на ту врсту речничке грађе. Тако, Вук даје брзо 1) *schnell* ... хитимице, 2) *bald*. Али је срећно за Вука само узвик.

⁴ О применљивости одн. неприменљивости идентификације прилога помоћу обрта „на начин” в.: М. Ивић, *О српскохрватским прилозима „за начин”*, Јужнословенски филолог XXXV, 1–18.

⁵ О томе се данас доста говори у лингвистичкој литератури; све више се указује на то да прилози уз глаголе, осим своје основне службе, доносе у реченицу и шире импликације. О овоме је код нас писала Милка Ивић, у више расправа; набројано и укратко приказано: И. Грицкат, *О прилозима у српскохрватској лингвистичкој науци*, Јужнословенски филолог XXXIX, 1–41.

склоийиѝи/расклоийиѝи, заиѝраѝи/одиѝраѝи. Овако детерминисана основна глаголска значења стичу измене у области просторне, ређе временске димензије, још је ређа нека друга супротност. Потпуно маргинално, и чак логички изнуђено, могло би се направити поређење са суфиксацијом: *луйѝѝаѝи/луйкаѝи*; обим таквих могућности је мали, а антонимија при томе није чиста.

5. Из онога што је доведе речено могло се већ закључити да питања о *ѝрил.+ѝлаѝ*. морају бити друкчије разматрана него питања о *ѝрид.+имен.*, тако да се и изабрана тема о антонимичним прилозима одваја од теме везане за антонимичне придеве. Међутим, проблеми се могу поставити на још један, на трећи начин.

Упитаћемо се: да ли свака расправа о *ѝрил.+ѝлаѝ*. – у светлости занимања за антонимију или иначе – може у свом теоријском виду да се преведе у расправу о *ѝрид.+девербаѝивна именица* одн. о *ѝрид.+имен. иѝѝоѝ корена* као и *ѝлаѝол*? Да ли су једнака семантичка збивања при супротстављању *брзо ѝисаѝи/ѝѝоро ѝисаѝи* и *брзо ѝисање/ѝѝоро ѝисање*; или *весело живеѝи/ѝѝужно живеѝи* и *весело живоѝи/ѝѝужан живоѝи*? Прилози који су етимолошки везани за мотивне придеве представљају деривате придева на творбеном плану, па су то, претпоставило би се, и на значењском, тим пре ако истовремено у девербативним именицама истрајавају семантички садржаји мотивних глагола. Дакле – под очигледно задовољеним условом да је у питању само интравербална детерминација постигнута помоћу прилога, а не имплицирана екстравербалност прилошког усмерења у реченици – следило би да је избор проблема *ѝрил.+ѝлаѝ*. а не *ѝрид.+деверб. имен.* мање-више произвољан за извођење крајњих закључака у назначеној области.

Али и летимични поглед сведочи о непреносивости сваког проблема првог типа у проблем другог типа, чак и када је поменути услов испуњен. Приликом таквих претварања појављују се неподударна померања, највише услед неких специфичности у природи глагола. Осврћемо се на овај аспект проблематике пошто извесни одговори у његовим оквирима нису без значаја ни за даљу, главну расправу.⁶

Чиниоци везани за поименичавање глагола, а посебно за поименичавање при видски неједнаким глаголским садржајима, играју овде своју улогу.

⁶ У чланку поменутом у бел. 5 говорили смо укратко о томе да се све нове нијансе значења добијене у прилогу при његовој и н о в а т и в н о ј употреби уз глагол, могу пренети „натраг” у придев стављен уз одговарајућу (девербативну) именицу (стр. 33–34). Сада указујемо на ово питање шире.

Јасна је разлика између трајности радње и симултане окарактерисаности те исте радње у њеном именичком уобличењу. Та разлика може да узрокује специфичну последицу: разлаз семантике код особинских речи додатих уз глагол одн. уз именицу. Ако се размотре синтагме *лейо вести* и *лей вез*, запазиће се да значења њихових одредбених сегмената нису једнака. У семантици прилога *лейо* (вести) садржи се нешто проширенија и апстрахованија процена управног члана него што је само *bellus, belle*: то је „пажљиво”, „прецизно”, „вредно” (вести) и сл., без изричитог истицања визуелне лепоте онога што поступно излази из руку везиље. При употреби придева *лей* (вез) уклања се таква карактеризација поступка којим се ишло ка резултату радње, и истиче се леп изглед самог достигнућа. Ово је, разуме се, последица факта да је „вез” девербативна именица изразито резултативног значења. Исход кратке анализе мање би одговарао пару *лейо вести* – *лейо везење*; само што би ту сад било приметно да се други члан оваквог пара ређе употребљава у обичној говорној комуникацији: због мање распрострањености глаголских именица уопште, а можда и због извесне двовалентности, расточености у значењу додатог атрибута.

Појаве скопчане са два глаголска вида и са два поименичења релевантне су и за питања у вези с антонимијом. Имамо: *брзо/сјоро улазићи* и напореда с тим *брзо / ?сјоро ући*; и даље: *брзо/сјоро улажење* – *брзи/сјори улазак*. Дакле – проблематично је *сјоро ући*, а мање проблематично *сјори улазак* (о чему ће бити речи даље, у т. III 3.2). Разлог је тај што је *ући* перфективно и у одређеном смислу резултативно, док *улазак* може означавати и тренутни и трајни чин, а као трајни да се остварује било убрзаније, било спорије.⁷

Глаголска дијатеза такође понекад спречава изједначење проблема *йрил.+илај.* и *йрид.+деверб. имен.* Тако, нпр., *крейићи десно* значи промену правца (удесно), док *десно крейшање* (данас се чешће подразумева вожња него пешачење) означава савлађивање пута неизмењеним правцем, али десном страном пута. Несклад код овог примера потиче из тога што је у првој синтагми глагол *крейићи* имперфективан према почетносвршеном *кренући*, па заједно с прилогом добија значење „скретати”, док у другој синтагми *крейшање* представља глаголску именицу не од *крейићи*, него од *крейићи се*, уз коју придев стоји са специјалном нијансом значења, добивеном, највероватније, у доба моторизације. – Ова вр-

⁷ Ово је у складу са опширнијом анализом изнетом у: И. Грицкат, *О именицама йиийа на ле йй у срјскохрвајском језику*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXIV/1, 1981, посебно стр. 108–110. *Улазак* може бити дериват и од *ући* и од *улазићи*.

ста појава има мање реперкусија у области антонимично постављених одредбених речи.

6. У даљој расправи се говори о паровима антонимичних или опозитних прилога уз исти глагол, и то тзв. правих прилога, изведених од придева. Реч је о детерминаторској служби уз глаголе, а не о положају прилога у предикатском језгру („лако је причати”), нити о случајевима типа „он је здраво”, „њему је боље”, где прилози стоје уз глаголску спону. Рад се заснива искључиво на материјалу српскохрватског језика.

7. Приликом покушаја детерминирања истих глагола антонимичним прилошким садржајима, у тако саграђеним паровима синтагми може да буде осујећена било сама могућност логичног егзистирања једне од двеју синтагми, било употреба чистих антонима са циљним, тј. антонимичним ефектом. Иако ово и представља средишњу концепцију расправе, грађа је морала бити подељена по друкчијем принципу. Поделили смо је, најпре, у две велике категорије: примери са прилозима особинских значења у широком смислу, и примери са прилозима димензионалних значења (просторних и временских). На средини између тих категорија стоје особински прилози са додатим значењем интензитета, које их усмерава ка појму димензионираности (*тихо/гласно*, *топло/хладно* итд.). Случајеви са оваквим прилозима увршћују се у прву категорију.

Грађа која припада првој категорији подељена је, даље, на три поткатеорије којима се илуструје основна поставка ове студије, тј. ремећење могућности за употребу антонимичних прилога с истим глаголом.

У првој су примери где између једног од два прилога и управног глагола постоји потпуна семантичка колизија; ако се прилог ипак употреби, може (евентуално) доћи до измењеног значења у синтагми.

У другој су примери непотпуне колизије те врсте; долази до семантичког померања према искоментарисаности онога што је казано у једном од два лексичка споја.

У трећој су скупљени разноврсни случајеви неуједначених, несиметричних значењских разграничавања у паровима антонимичних прилога.

Категорија која обухвата димензионална прилошка значења има своју специфичну проблематику и поделу, али у принципу блиску ономе што се садржи у случајевима из прве категорије.

II

Прилози особинских значења

1.1. Основни разлог непостојања супротстављених синтагми о каквима је овде реч јесте управо реална неспојивост глаголског и једног од два супротна прилошка значења: *ружно исцрљаџи* (ту је значење испрљаности појачано, евентуално модификовано) / **лејо исцрљаџи*; *џужно йлакаџи* (аналогна напомена) / **весело йлакаџи*.

Из инкомпатибилности показане врсте каткада ничу стилске фигуре. Рећи ће се: „лепо си ми испрљао овај столњак”, где лексичко значење адверба добија боју ироније. У ређим случајевима, ако контекст шири од непосредно дате реченице то омогућује, стварају се лексемске везе неупотребљиве, додуше, у ограниченом контексту, чак ни уз стилски помак као у малопређашњем примеру, али ипак не и бесмислене. То се догађа уколико комбинације стварносних података нису инкомпатибилне: рецимо, ако је неко дирнут, раздраган до ганућа, ако се нашао у друштву људи који уз сузе радоснице прослављају неки узбудљиво леп догађај, писац текста о томе могао би да стилизује свој исказ као „он је весело плакао”.

1.2. Симетрију антонимије могу да поремете одређени семантички чиниоци везани за поједине облике глаголске парадигме. Насупрот *добро слушај* не говори се **слабо слушај*, у императиву, иако је сасвим коректно *он слабо слуша*, *он је слабо слушао* итд. Ипак, у неком ширем исказу са одређеним значењем чак ни „слабо слушај” не мора бити апсурдно; нпр.: „кад те буде узео за слугу, ти гледај да све радиш неспретно, слабо га слушај, прави се глув, па ће морати да те ослободи тешких послова”.

Смисаона препрека за антонимију настаје такође у случају описне прескрипције, а не само парадигматске тј. при употреби заповедног начина. Казаће се „клип треба да добро клизи кроз лежиште”, али не и „клип треба да лоше клизи кроз лежиште”.

1.3. Извесни глаголи сведоче о властитој неуједначеној подобности за прихватање супротстављених прилога стога што су вишеобјекатски, па поседују и различите сигнификације. Такав је, нпр., глагол *зайворити*. Ближе значење овог глагола открива се при инкорпорирању објекта, што ће рећи да различити објекти условљавају његова различита значења. Зато и додавање прилошких одредаба овде у начелу изазива различите последице, јер се прилози односе на неједнаке глаголске садржаје, као да су у питању различити глаголи.

Каже се: „он је *тихо/бучно* затворио врата”, „он је *тихо/бучно* затворио собу”; „он је *тихо / *бучно* затворио дете у соби”. У првом пару примера прилози се везују за појам „затворити врата”, те га одређују с акустичке стране; врата и јесу оно што се може чути при затварању, она не производе или производе звук, бучност. Код другог пара прилогом се детерминише целина „затворити собу”, а то је такође могућно учинити узевши у обзир било одсуство звука, било звук приликом извршења те радње. Међутим, у случају „затворити дете у соби” – иако се и та радња може извршити без јаког звука или са њим – прилошка детерминација по чисто акустичком моменту не одговара. Укљученост живог бића као објекта у појам ове радње подразумева да се радња врши у сфери интереса тог бића, тачније, против његовог интереса јер му се ограничава кретање. Треба имати у виду да неживи објекти у овој комбинацији, тј. „затворити ... у соби” и не могу да стоје („затворити столицу у соби” или сл.). Детерминација радње усмерава се на целину; прилог *тихо* у овом случају остварује своје и иначе постојеће значење „пажљиво”, док прилог *бучно* не развија значење „непажљиво”, па је из тог разлога овде неупотребљив, сем када би реченица „он је бучно затворио дете у соби” била осетно оптерећена стилском шаржом.

Целина „затворити дете у соби” може бити одређена са неког друкчијег аспекта, опет у смислу поменутог интереса: *намерно/случајно*, *нежно/грубо* или др. Она може бити одређена и са акустичког становишта, али тада, како би показала анализа, то одређење би било само социјативног типа, али не и детерминативног у ужем смислу: „он је *без буке/уз буку* затворио дете у соби”, „он је затворио дете у соби *не лутивши/лутивши враћима*”.

Ови закључци се поткрепљују допуштеним парњаштвом у *тихо/бучно хайсићи*: ту оба прилога преобликују своју компоненту звучности, тако да први добија значење „без публицитета”, а други „са (великим) публицитетом”.

1.4. Прилози особинских значења са додатном семантиком интензитета показују при овој врсти анализе извесне сличности са случајевима где стоје прилози димензионалних значења. Овде ће се размотрити један такав прилошки пар, споменуто *топло/хладно*. Говори се „он се топло обукао”, али не и „он се хладно обукао” (свакако не у неутралном саопштавању, без наглашеног стилизовања). Основно објашњење лежи у следећем. Ни први ни други прилог нису са глаголом *обући се* инкомпатибилни у погледу реалне неспојивости, нонсенса (као што би било, нпр., „*он се голо обукао”). Али су значења „обући се” и „хладно”

неконкордантна у погледу правца, намене, смисла радње, на једној страни (стављање на себе одела), и оваквог њеног детерминатора, на другој (да би било хладно, тако да му је постало хладно, или сл.). То није случај у *йойло се обући*: ту су значења конкордантна. А ако се уместо „он се хладно обукао” рекне „он се лако обукао”, конкордантност се постиже, јер намена стављања одела може да се састоји у томе да човеку буде пријатно, да му не буде врућина. Према исказу „он се лако обукао” у антонимији се добија „он се тешко обукао”, са значењем да је ставио на себе такво одело да му је, у резултату, постало превише топло, неудобно – међутим, значењске дискорданце, у показном смислу, овде ипак нема. (Слична тумачења имаћемо и даље, у т. III 2.2.).

Анализа доводи до још неких, прецизнијих закључака. Ако се каже „он се топло обукао”, то се може протумачити као „он је ставио на себе топло одело”: логичко-синтаксичка оријентација на реченични објекат. Тада би реченица „он се хладно обукао”, теоријски, представљала реперкусију исказа „он је ставио на себе хладно одело”, а ово друго се не говори већ и због факта да уопште није логична синтагма „хладно одело”. Реченици „он се топло обукао” могли бисмо дати и друкчије тумачење, тј. видети у њој импликацију циљности: „он се обукао тако да му буде топло”. Антонимична конструкција поново потврђује своју неупотребљивост: исказ „он се хладно обукао” значио би у том случају „он се обукао тако да му буде хладно”, а то је бесмисао, јер се човек ни на један начин не облачи тако да би му било хладно.⁸

2.0. Колизиије глаголског и прилошког значења, када нису потпуне, као у примерима из т. II 1, производе посебне семантичке ефекте.

2.1. Тако, прилози *весело* и *йужно* могу се додавати уз глаголске речи чија су значења неутрална у погледу могућег расположења које прати вршиоца радње (или у погледу предмета реализације саме радње); нпр., *весело/йужно йричайши*: причалац је било весело, било тужан (или је прича било весела, било тужна). Постоје, међутим, радње које се, према обичном, емпиријском вредновању, не изводе на један од та два начина, рецимо, тужно. Уколико такав детерминатор ипак стоји уз име радње, значење целог споја скреће од саме квалификације глаголске семантике (недовољно логичне квалификације) ка значењу шире процене целог чина, ка коментару.

⁸ О оријентацијама прилошког значења у реченицама в. радове М. Ивић: Renata Grzegorzycykowa, *Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówków ...* [приказ], Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XX/1, 1977, 241–244, као и рад наведен овде у бел. 4.

„Дете се весело игра”: детиња игра се састоји од веселих, чилих покрета, и оно, наравно, оставља утисак веселог створа; за дете таква игра и јесте природна. Као одредба очекиваног протицања радње употребљена је детерминација у облику прилога који је семантички конкордантан с њом (у неку руку редувантан). „Дете се тужно игра”: детиња игра и туга су у суштини несагласни појмови. Оваквим исказом, са међусобно дискордантним члановима – али не преко границе логичнога, што и разликује излагање у овој тачки од излагања у претходној – појачава се утисак о изгледу, и то тужном изгледу детета које се, упркос томе, ипак игра.

Код овог другог примера имамо посла са оријентацијом прилошког значења у смеру ван глагола; ова оријентација није толико логичко-синтаксичке природе, колико интерпретационе. Не настају, дакле, случајеви („дете се тужно игра”) = „дете се игра тужне игре” (оријентација на неправилни објекат), нити = „дете употребљава тужна средства при игри”, нити = „детиња игра има тужне последице”, или др. Детерминација радње мимо онога што је за радњу нормално и очекивано доноси овде као последицу специфичан нагласак на процени: процени вршиоца радње и целог призора уопште. Пошто игра обично не бива таква каквом је представљена (тужна), онда је или дете такво (тужно), или бар тако изгледа. Ово што је речено подупрто је и следећим доказом. Казаће се: „дете се весело игра” = „дете се игра, и то весело”; „дете се тужно игра” = „дете се игра, а ли је оно тужно”. Приликом формулације из које произилази да се радња не врши по својој унутрашњој условљености, почиње се подразумевати извесна допуна реченоме, која се, као што видимо, да преобразити у адверзативни реченични додатак. Оваквим накнадним осмишљењем, са своје стране, опет се потврђује несагласност синтагминих чланова („играти се” и „тужно”). Могућност да се прилошка семантика трансформише у адверзативну допуну при иначе непромењеном садржају исказа, у оваквим случајевима наговештава да мора постојати појачано деловање на пажњу код примаоца информације, чинилац задржаног утиска; а он се и прелива у значењску компоненту искоментарисаности.

2.2. Чист антонимични однос приликом додавања антонимичних прилога уз глагол може да се не оствари из разлога чији основ лежи у природи глаголског вида.⁹

И емпиријски и језички, постоје следеће могућности: „он је добро радио, и добро је урадио” – „он је добро радио, али је лоше урадио”. То значи да квалификовање радње у њеном току, начелно, не мора да повла-

⁹ Литература о свршеном и несвршеном виду је, практично, непрегледна, па се термини и тумачења везани за њих свде у најуже оквире.

чи за собом истоветну оквалификованост те радње у њеном тоталитету. У датом примеру је то, јасно, настало због ванјезичких околности. Међутим, анализе указују и на друкчије случајеве.

У радњи о којој се говори као о протоку, о курзивном остваривању, могу се видети и означити особености које је прате, које „теку” с њоме заједно. А када се радња посматра без временског квантитета, њена се поступност више не перцепира, па се квалификација може односити само на компактно сагледану радњу. Таква достигнута целина има сопствене карактеристике, некад једнаке карактеристикама оног начина којим се према њој ишло, а некад друкчије. Имамо примере: „он је *йросйо*/комйликовано решавао задатак” – „он је *йросйо* / *комйликовано* решио задатак”. Зашто се према „просто решио” теже формулише „компликовано решио”, и при којим се импликацијама ова друга синтагма ипак може употребити?

У случајевима „он је просто решавао” и „он је просто решио” не искрсавају видљиве колизије између глаголских садржаја и придодатих детерминација: целовито виђена радња допушта оно исто одређење које је пратило и њено остваривање: „решавао је” и „решио” задатак без задржавања, једним простим интелектуалним захватом. Друга два примера су друкчија. Задатак се може „компликовано решавати”, тј. уз примену већег броја заобилазних или продужених поступака, али ако се каже „компликовано решити”, настаје извештан смисаони раскорак између одредбе која је била пратилац радње у њеном савладавању, и довршености, комплексираниости те радње. Уколико је неко „решио задатак” – а ту је појам процеса самом перфективношћу затрт на одређен начин (не обавезно и поништен) – губи се малопређашња осмишљеност указивања на мноштво „сегмената” који су се ређали при решавању задатка.¹⁰

Па ипак, реченица „он је компликовано решио задатак” може бити употребљена ако јој се у јачој мери прида значење коментара. Реченица са *йросйо* интерпретира се као „он је решио задатак, и то просто”, а ова друга као „он је решио задатак, а ли је то испало (у овом случају) компликовано”. Очигледна је сличност са оним што је било речено у претходној тачки. И ова врста значењске неусаглашености између глагола и прилога, која је овде базирана на природи глаголског вида, као и она

¹⁰ Сада је реч о комплексираној радњи израженој глаголом, овде *решийи*, а не глаголском именицом, која би гласила *решење*. Управо у *решийи* су затрти чиниоци трајања, што је и истакнуто као битно, док *решење* може у потпуности да задржи компоненту временске протегнутости (уп. текст са бел. 7). На пример: „решење није постигнуто одједном, него је потрајало”; зато су сасвим остварљиве синтагме и „просто решење” и „компликовано решење”.

претходна, изазвана реалним чињеницама, имају за последицу помак према значењу утиска, процене, искоментарисаности.

3.1. У многим случајевима семантички садржај неког придева није организован тако како је организован садржај његовог антонима. Код прилога је такво неслагање још чешће. На пример, у придевској употреби лакше се остварује антонимија *добар/рђав*, него у прилошкој употреби, тј. у пару *добро/рђаво*. При разноврсним употребама прилога *добро* у знатнијој мери се реализују подзначања чији су најкоректнији опозитиви *лоше*, *слабо*, а и други, премда оштре границе не могу у том смислу да се повуку. – Наравно, могло би да се пође и у подробнију анализу придевских значења речи *добар/рђав*, *лош*, *слаб*, али о њима овде није реч.

Већ и кроз саме многобројне дефиниције адвераба,¹¹ како су их дали обрађивачи РСА с обзиром на подзначања, као и кроз смисао прикључених примера, а нарочито приликом њиховог теоријског преобраћања у супротстављене исказе, јасно се очитује чињеница да значење прилога гравитира од неутралне одредбености, каква је чешћа у одговарајућем придеву, ка процени, одмеравању, вредновању. (То приновљено значење може се, повратно, репрекутовати у придеву, стављеном уз глаголску именицу, уп. т. I 5.) Видимо да се ово слаже са неким већ раније изнетим опаскама, а потврде за то налазе се у примерима који непосредно следе.

Као илустративни примери навешће се парњаштва *добро/рђаво*, *лоше ...*, *лако/тешко* и *зјодно/незјодно*.

Добро. Пошто су разгледани сви примери за овај прилог, нађен је невелик број случајева у којима би, при грађењу супротстављеног исказа, реч *рђаво* стајала, према говорним узусима, најприродније: „*добро/рђаво* се владати”, „*добро/рђаво* се држати” (ово друго, с тим антонимом, говори се данас углавном у вези с физичким држањем тела, леђа); и још неколико примера.

Под I.а. дефиниција гласи: „задовољавајући квалитетом, успешно”; примери: „нова метла *добро* мете/ (стара) метла *слабо*, *лоше* мете”, „*добро/лоше*, *рђаво* потрошен новац” и др. Деф. I.б.: „у складу са моралним и другим нормама; прим.: „За време рата *добро/слабо*, *лоше* се држао”; „коњ *добро/слабо* слуша”. Деф. I.г.: „подробно, сасвим темељно, поуздано”; прим.: „питања која се *добро/слабо*, *недовољно* расправе”.

¹¹ Даље се скраћено наводе дефиниције из *Речника српскохрватској књижевној и народној језика Српске академије наука и уметности* (РСА), заједно са пробраним примерима, такође сведеним на потребни дистинктивни контекст. У самим оквирима примера исписују се и антонимични одн. опозитни прилози. Компаративи и суперлативи су за анализу исто што и позитиви.

„добро/лоше сам оценио пре него што сам ставио на папир”, „добро/слабо се види како птице лете”. Деф. 1.ђ.: „обилато, богато”; прим.: „пасуљ добро/слабо, недовољно заливати”. Деф. 4.а.: „срећно, погодно, прикладно”; прим.: „добро/лоше сам се удала”, „добро/слабо, рђаво је прошао”.

Ово што је доведе показано сведочи само о једном виду „неусклађености” између прилога *добро* и неколико његових опозитума. У сваком појединачном случају он је најпрецизније супротстављен једноме од њих. Разлози за то леже у постојању једва приметно издиференцираних значењских слојева у самоме *добро*, као и у неким говорним навикама при удруживању појединих прилошких и глаголских речи. Сваки случај могао би да буде проучен посебно.

Препреке за антонимични исказ (уопште) могу настати због садржаја у ширем контексту. Под већ наведеном дефиницијом за 1.а. („... успело, успешно”) налази се пример „добро Муја бјеше погодила међу токе у прси широке”. Бесмислено је „рђаво, лоше, слабо погодити међу токе у прси”. Контекст говори о тачном поготку, те је прилог *добро*, уколико га најпре видимо у служби квалификације поготка, овде редундантан; међутим, он стоји и у служби наглашене похвале, одобравања. Али када у контексту не би стајала конкретизација поготка (тј. „међу токе у прси широке”), сâм адверб *добро* имао би своје диференцијално значење: „тачно”. Напоредо с таквим исказом, без ширег контекста, био би реалан опозитум „лоше је погодила Муја”: говорно лице би обзнанило да је особа која је нишанила у Муја погодила Муја без жељеног ефекта, у неки невиталан део тела, да је погодила ван правог циља, „нетачно”.

Наилази се на грађу у речничкој обради прилога *добро* која открива потпуну немогућност прављења супротстављених примера, ни са једним од опозитивних прилога, пошто се значење *добро* сасвим спецификовало, и то у правцу појачавања глаголске семантике. Тако се у речи *добро* јавља значење блиско појму „врло”, „веома”, које није преобративо у своју супротност. Деф. 1.е.: „усрдно, са великом силином, жестоко”; прим.: „но вас сестре добро молим”, „добро су нам навалили Турци”, „даде ме добро избити”. Деф. 1.ж.: „у пуној мери, у високом степену”; прим.: „добро ћемо се ужелети једно другога”.

Лако. Деф. 1.а.: „изводљиво с мало напрезања, с мало напора, без великог труда, с лакоћом”; прим.: „лако/шешко схвајџа”. Примери под 1.б. и 2.в. такође се могу трансформисати тако да се прилог *шешко* употреби без икакве сметње. Али се у извесним случајевима симетрија нарушава, слабије или јаче.

Деф. 3: „брзо, одмах, зачас, нагло”; прим.: „лако/шешко назебе”. Даљи пример: „човек се у рачуну лако превари”. Ако би се рекло „човек

се у (таквом) рачуну тешко превари”, показало би се да *ѡешко* не значи само „после дужег времена”, тј. супротно према датом у дефиницији „одмах”, већ би се наговестило и друкчије значење: семантика оваквог примера приметније би се померила према исказу о реткој остварљивости. Тада би и *ѡешко* (а заједно са њим и опозитно *лако*) имало значењску нијансу мале (одн. велике) учесталости одговарајуће радње (нпр. и ово: „деца се лако збуњују кад одговарају”).

Деф. 2.а.: „у врло малој мери, незнатно, једва (у погледу интензитета)”; прим.: „министар је *лако/ѡешко* оболео”, „*лако/ѡешко* га је ударио”. Ни у овој тачци обраде примери нису једнородни, иако свима њима дата дефиниција одговара. Један од примера гласи: „руке му *лако* / **ѡешко дрхѡаху*”; у опозицији би стајало „руке му јакo дрхтаху”. Даље: „перје на репу је *лако* / **ѡешко* савијено”; за супротно значење би се употребила формулација „перје на репу је јакo савијено”.¹² Закључујемо да је у ова два примера прилогу *лако* придодат још и семантички присенак мале опсервабилности, слабије уочљивости, док се опозитни присенак при употреби прилога *ѡешко* (уз глаголе који сами нису из значењске породице „видети”) не добија.

О пару *лако/ѡешко* било је говора и у т. II 1.4.

Згодно. Споменућемо да је у свом чланку Д. Бошков¹³ у вези с придевом *зјодан* тачно рекла: „За *зјодан* у синтагмама типа *зјодна девојка*, *зјодан младић*, супротно по значењу није *незјодан*, већ *ружан*, а за *незјодан* (у значењу: *неујодан*) – рецимо, *он је ужасно незјодан* – супротно је *ујодан њо нарави*, *каракѡеру* и сл.” Оваква опаска тачно допуњује оно што се овде говори у вези с неизбалансираним односима код антонимичних прилога.

У РСА реч *зјодно* има јединствену, додуше доста разубуђену дефиницију: „на згодан начин, пријатно, угодно; удобно; лепо, добро”. Примери: „јутарња свежина је *зјодно* / **незјодно* хладила босе ноге”; „у кући се станује *зјодно* / ?*незјодно*”; „мајстор зна *зјодно* / ?*незјодно* да скроји”. Произилази да уколико *зјодно* значи „прикладно” на неком средњем ступњу између техничке угодности и уобичајености, узурелности („згодно становати”, „згодно скројити”), антонимија се толерише, поготову у таквим реченицама где би неки шири реченички фактори то посебно подржавали; нпр.: „они тамо станују незгодно, много их је у једној соби”; „мајстор му је некако незгодно скројио сако”. Уколико је у питању физичка удо-

¹² У овом примеру разматрање се приближило проблематици *ѡрил.+ѡрид*. Ипак, могућно је рећи „поветарац му је *лако/јакo* савио перје на репу”.

¹³ Придевска негација ... (в. бел. 1), 64.

бност, пријатност („свежина згодно хлади ноге”), антоним *незјодно* није употребљив.

Међу скупљеним примерима у РСА издваја се реченица „то се особито згодно може примијенити”. Прилог је везан за глагол „применити”. Донекле преиначена, супротна реченица би могла да гласи: „не може се тако незгодно примењивати овај поступак”, где је прилог *незјодно* прикладан за употребу. Значење је овде усмерено на сврсисходност (одн. у антонимији на њено одсуство), али такав присенак није извучен у дефиницији за *зјодно*.

Закључак који се изводи из ових конфронтација јесте тај да прилог *незјодно* допушта да буде употребљаван углавном у нешто апстрактнијим значењима, у негирању неке усвојене конвенције, правилности и сл., док његов парњак *зјодно* има проширеније поље примене.¹⁴

3.2. У случајевима када се глаголи и прилози „сабирају” уз мањи или већи губитак стварносне компатибилности, може настајати асоцијативна компатибилност.¹⁵ Многа метафорична значења прилога су у језику устаљена и засведочена у речницима. Без обзира на то да ли су у питању прилози такве врсте, или су неке прилошко-глаголске метафоричне везе настале импровизовано, *ad hoc*, у тим обртима антонимични прилози се појављују са друкчијом учесталашћу, или са нешто измењеним значењским привуцима, или се уопште не појављују.

У оваквом светлу су разгледани прилози *здрави/болесно, нездрави; хладно/топло, врело, вруће; слајко/јорко; чистио/јрљаво, нечистио*. Где год се могло, тумачења и примери су узимани из РСА, а где је обрада недостајала (после слова *м*), служили смо се Речником српскохрватског књижевног језика Матице српске (РМС). Узимане су у обзир позиције које одговарају садашњем разматрању.

¹⁴ У анализама је могло да се пође и од антонимичних прилога *рђаво, њешко, незјодно*. Анализе су на овом месту прикраћене у својој целовитости, јер би проученост сваког прилошког пара – а имају се у виду утврђена значења прилога – била потпуна тек онда када би се на методолошки сасвим једнак начин сва хетеросемија разгледала у оба парњака. Разлог за дати избор био је техничке природе: наиме, у РСА су у време писања расправе били обрађени управо они прилози који су овде разгледани као полазни.

У следећој тачки није се сматрала нужном оваква методолошка уједначеност (примери су узимани и из другог речника), пошто се у њој говори о метафорама, а оне представљају отворен систем, подложен непрекидном разгранавану.

¹⁵ У француском језику, нпр., постоје синтагме *flamber rouge* и *rire jaune*. При сачуваном једнаком синтаксичком односу, прва синтагма чува дословни одредбени смисао, док је друга фигуративна (*Сравнителъная грамматика романских языков*, изд. АН СССР, Институт языкознания, Москва, 1972, стр. 353). Аутори даље говоре о томе да је тешко одлучно рећи да ли у формирању таквих фигура већу улогу игра лексички или синтаксички чинилац (354).

Здраво. Деф. 2.б.: „разложно, трезвено, на позитиван начин, исправно, рационално”; прим.: „мисли здраво и одлучно”, „у Христову науку здраво верују”, „успели смо да проблем здраво поставимо” и др. Прилог *здраво* је овде чврсто закорачио у поље пренесене семантике, у које се прилог *болесно* није још упутио. Истина, може се направити реченица „он мисли болесно”, али је то онда метафора неуврежена у стандардне говорне навике, на нивоу индивидуалног трагања за изразом. У већини ових одн. оваквих примера у опозитном смислу би се употребило *нездравио*. Придев *нездрав*, као и одговарајући прилог, упућују највише на пренесено значење.

Остала небуквална подзначања речи *здраво*, према РСА, своде се на службу појачавања семантике у управном глаголу. Примери су типа „здраво се ражалио”, „здраво диже нос”, „упни се здраво”, „здраво рањен” итд. Занимљиво је да се донекле слична семантичка служба јавља и код прилога *болесно*. За тај прилог је дата јединствена дефиниција: „као у болести, претерано”; прим.: „болесно концентрисан” (преводиво у „болесно се концентрисати”). Значење је такође „веома”, као и код *здраво*, али уз констатацију о грозничавом, „нездравом” потенцирању онога што значи глагол.

Поводом здраво в. и даље, у т. II 3.3.

Хладно. Деф. 2.а.: „без узбуђења, мирно”; прим.: „размишљаше хладно”, „око посматра хладно”. Не постоји могућност да се у опозитном смислу употреби прилог *топло*, али се према РСА, употребљавају *врело* и *врине* у значењу „ревностно”, „ватрено”; прим.: „заузимао се врло врело за нас”, „ја ћу га врине препоручити”. Друкчије је код случајева обухваћених под хладно 2.б. Деф.: „без осећања, нељубазно”; прим.: „одговори хладно”, „хладно нас примише”. РМС даје под *топло* 2. дефиницију „на топао начин, срдачно”, са примером „руковаше се топло”.

Слатко. Подела на подзначања у РМС, по нашем мишљењу, није дата сасвим доследно. Овде ће се друкчије раздвојити значењски типови, уз задржане синтагме из грађе РМС.

а) Прилогом се интензивира значење оне радње (збивања) у чијој природи већ лежи извесна блискост са појмом слаткога („слатко миришати”), или, у метафори, са појмом пријатнога уопште: „слатко тепати”, „слатко миловати”. б) Прилогом се интензивира значење радње по себи неутралне, која у свом интензивираним степену може постати пријатна на неки особен начин: „слатко јести”, „слатко зевнути”, „слатко спаваати”. в) Семантиком прилога радња се детерминира као неусиљена, драговољна, радосна: „пара дата слатко и весело”. За реч *јорко* у РСА је де-

финиција јединствена али комбинована, а примери разнородни. Пример „све је одисало горко на увеле георгине” односи се на горчину у непре- несеном смислу (одговара синтагми „слатко мирисати”), док су остали примери метафорични. Тако, прилогом *горко* интензивира се радња сама по себи непријатна, болна: „горко јецати”, „горко рани Марка у главу” (необична веза), „горко стењати”, „горко ће се преварити” и сл., што је у аналогији са нашим *слајко* а) метафоричним. У осталим примерима, доста многобројним, овај прилог стоји махом уз разне глаголе говорења, испољавања мисли или осећања: „рече горко”, „насмеја се горко”, „горко помисли” и др.; исто тако, у инвентивнијим спојевима, као „кума ме је горко дочекала”, „испитивао је дуго и горко цели његов историјат”. У целој овој другој групи примера претеже социјативни тип одређивања глагола: „реализовати радњу са горчином, уз осећање тегобе, туге, јеткости” и сл. То донекле удаљава ову групацију од случајева који би иначе могли бити аналогни са *слајко* б), пошто је тамо израженије значење интензивирања радње, а овде – допуњавања радње неким спољним обележјима.

Чисто. Деф. 1.б.: „без икакве примесе или сметње”; прим.: „говори чисто српски”, „баритон звучи чисто”. Употребљиви антоним је овде *нечистио*. Деф. 3.: „јасно, разговетно”; прим.: „Маша му чисто казала да воли Раду” (синтагма је необична), а антонимични исказ се не може остварити. РМС не даје фигуративно значење прилога *чистио* „поштено, морално исправно”, уз које би ишао пример (наша конструкција): „он је током своје каријере све радио чисто”. Овај речник уопште не даје *прљаво* као прилог; уз наш пример могло би у антонимичном односу да стоји „он је неке ствари радио прљаво”.

Закључујемо да се у преносним значењима антонимични прилози понашају у знатној мери независно. М. Ивић је тачно приметила како је неодрживо „запажање о томе да метафоризација не разара антонимију”.¹⁶

Говорникова одн. пишчева инвенција има велике могућности да обогаћује текст (и подтекст) спрежући глаголе са прилозима. У смелим потрагама за експресијом догоде се и формулације са антонимичним прилозима необичних облика. Наишли смо на реченице у књижевним делима: „старе степенице зашкрипаше толико познато и *зайамћено*” (Д. Ђосић, *Ойиадник*), и „глуво и *заборављено* живјели и нечујно умирали” (Б. Ђопић, *Пролом*). Антонимичан значењски однос у овако употребљеним прилозима *зайамћено* и *заборављено* постоји, мада не сасвим уравнотежен.

¹⁶ Показано је да *мућан* „редовно, при карактерисању људског створа, поништава антонимијско партнерство са *бистар*, а задржава га са *јасан*” (*Jedan prilog...*, в. бел. 1, стр. 125, 126).

3.3. Поједине везе *ѝрил. +їлаї.* прешле су у устаљене колокације, код којих се варирање помоћу антонима, разумљиво, не може очекивати. Овде је појам колокације узет у нешто ширем значењу, наиме, поделили смо га на лексичку и синтаксичко-лексичку колокативност.

Под лексичком се подразумевају случајеви као „песимист гледа црно на живот” (настала је и реч *црноїлед*). „Гледати бело” не значи „бити оптимист”: оно има сасвим друкчије значење – „гледати згрануто, разрогачених очију”. Колокација је и „добро доћи” (стоврене су речи *добродошао, добродошлица*). Није познато „*рђаво доћи”, „*лоше доћи”, евентуално: „зло си дошао”, али не са конотацијом злих жеља, лошег дочека, већ у смислу „у зао час”.

Синтаксичко-лексичком колокацијом смо овде назвали једну одређену везу прилога *здраво* са глаголом, која се одржава под посебним синтаксичким и семантичким условима; прим.: „вратити се здраво”. Дефиниција из РСА, под *здраво* 1.б.: „у животу, у снази; без ране, погибије, невоље ...”; прим.: „оде здраво”, „могоше ли здраво путовати”, „сви се Ахејци вратили здраво”, „стога га пропустише здраво те прође”. Синтаксичка посебност је у томе што се прилогом одређује стање (здравствено) субјекта у реченици – а то, иначе, нормално захтева употребу придева. Семантички је услов тај да у предикату треба да стоје глаголи субјективног кретања (ходања, путовања). У таквим склоповима говори се само прилог *здраво*, не и *болесно*, премда би у стварности лица о којима се реферише кроз субјекте могла и не бити здрава („*Ахејци се вратише болесно”). Језик је усталио овај тип повезаности свакако због асоцирања са разноврсним учтивим изразима, када се исказују добре жеље и поруке.

III

Прилози димензионалних значења

1. Димензионалне одредбе уз именице и уз глаголе пружају грађу за посебну опширну студију. Тема о изражавању димензија у нашем језику очекује пажљивог обрађивача, а ово што је скупљено у одељку III чини само скицу такве будуће обраде, овде уклопљену у специјалну проблематику.

Основна питања везана за димензије рачвају се на самом извору у два рукавца: димензије просторних и димензије временских величина и односа. Карактеристично је да скоро у свим лексемама са значењем димензија (па и у напред помињаним интензитетско-особинским), сврстаним по правилу у парове, постоји и значењска компонента већег одн. мањег од норме. Засебни изрази за одговарајућу норму, за „средњу ди-

мензију”, без прибегавања допунама („средње висок” или сл.) ту не постоје. Постоји само могућност да се напоредо с тим лексемама граде и њихови деминуирани, еуфемизовани, аугментизовани облици: *омањи, омален, йовелик, великачак* итд. (*великачак*, према РСА, има значења и „прилично велик” и „врло велик”).

У најкраћим цртама размотриће се детерминације простора и времена најпре на придевским речима, из чега ће се већ назрети замршеност антонимичних односа у тој области, још и појачана уколико се придевско одређивање премешта у прилошко.

У смислу простора, величина се на првом месту изражава придевима *велики* и *мали*. Оваква детерминација величине је уопштена, тј. неквалификована и без специфичног компаративног чиниоца (о коме даље). Квалификовано се величина може посматрати било хоризонтално од локализатора, и то „попречно” – *широк/узак* или „уздужно” – *дуѝачак/краѝак*,¹⁷ било вертикално, и то или изнад локализатора – *висок/низак*, или испод њега – *дубок/йлиѝак*. Квалификација *ѝесан* је на прелазу ка значењу интензитета: „превише узак”, и нема свог чистог антонима; има опозитуме: „*ѝесан/широк* кланац”, „*ѝесна/удобна* ципела”, „*ѝесна/лабава* веза”. Најзад, величина се посматра компаративно – *круѝан/сиѝан*: ту се, наиме, имплицира међусобно поређење са примерцима исте врсте који су представљени у маси – „*круѝан/сиѝан* шљунак”, или поређење неке јединице са замишљеним еталоном, са средњом вредношћу истородних примерака – „*круѝно/сиѝно* дете”.

Време се, по свему судећи, уопште прихвата као метафора простора, као позната четврта димензија. Његова величина се доима као хоризонтална уздужна протегнутост – *дуѝ/краѝак*. Одређење времена се такође може квалификовати – као *брз/сиор*, а и компаративизовати – као *честѝ/редак*, у приближној аналогiji са димензијом простора.

Придевска употреба ових одредаба, још пре било какве метафоризације (а ње има на различитим ступњевима) често одступа од коришћења чистим антонимима када се траже опозиције за разне значењске компоненте. На пример, у просторном подручју: „*краѝак/дуѝачак* капут”, „*краѝак/ойширан* садржај књиге”. У подручју времена јављају се слични случајеви.¹⁸

¹⁷ Наравно, и *дуѝачак/краѝак* се може посматрати „попречно”. За просторну дужину се употребљава и *дуѝачак* и *дуѝ*, што није случај када се ова ознака пренесе на трајање времена (онда само *дуѝ* у исправном изражавању).

¹⁸ Проучавалац ове проблематике у немачком језику П. Г. Лафренц показује колика је неравнотежа међу антонимичним придевима у области димензионалних значења: *велики/мали*,

Сав овај, овако укратко оцртан систем ознака за димензије ремети се и даље, на себи својствене начине, када се придевске одредбе преобраћају или замишљају као преобраћене у прилошке.¹⁹

2.1. Што се тиче просторних детерминација, прилог *велико* уопште не постоји у значењу које би одговарало значењу мотивног придева *велики*.²⁰ Прилог *мало* уз глаголе представља нешто сасвим друго у синтаксичком погледу: или објекатску допуну – „мало радити” = „урадити малу количину посла”, или додатак за ознаку трајања – „мало урадити” = „радити кратко време”. Овакво *мало* стоји као опозитум према *мноџо*.

Код детерминација које смо назвали квалификованим имамо следеће појаве. Када семеме које у придевском облику значе вертикалну протегнутост стоје прилошки, искрсава двојаки значењски садржај: директивни и стационарни. Имамо: „*високо/ниско узлетети*” – „*високо/ниско летети*”; „*дубоко/иљийко уроњавати*” – „*дубоко/иљийко лежати под водом*”. Овде постоје и прелазне аперцепције: „*високо* је уздигнуо чело” може бити схваћено на оба начина и прешло је у колокацију. Донекле слично томе, прилози у „*високо/ниско градити*” упућују или на грађење „на *великој/малој* висини” (о насељима у брдовитим пределима), или на објекатску оријентацију: „градити *високе/ниске* куће”. Код хоризонталне „попречне” димензије двовалентност такође постоји: „*широко* размахнути крилима” – „*широко* поставити засеке”; ово се не говори са *уско*. Има и овде прелазних случајева у погледу директивности одн. стационарности. Примери из РМС: „*широко* се гранати” (прешло је у колокацију), „орлови гледају *широко*”. Ни ово се не говори са *уско*, без обзира на то шта значи последњи, помало неодређен исказ о орловима. Што се тиче пара *дуџо* (*дуџачко*)/*крајико*, он показује двоврсност друкчијег типа.

дубок/иљийак и др. (Zu den semantischen Strukturen der Dimensionsadjektiva in der deutschen Gegenwartssprache, Göteborger germanistische Forschungen 24, 1983). Наводи се и ранија литература. Аутор наглашава да је употреба таквих придева посебно илустративна за увид у значењске садржаје придева уопште (стр. 15, 17–20, 20–29).

¹⁹ Као давнашњу и давно заборављену антиципацију будућих разматрања о опозитним прилозима, изнету у нашој стручној литератури, навешћемо реченицу из чланка Д. Костића, *Разнолика уџоџреба џрилоџа „реџико”*, Наш језик ст. серија VII/8, 1940, 229: „Употреба прилога *реџико* доста је честа и разнолика, у поређењу с употребом и његовог компаратива *ређе* (*најређе*) као и опозитума *чесџо*, заиста ретком и мало разноликом”.

П. Пипер, *Заменички џрилози (џрамаџички сџаџџус и семанџички џиџџови)*, Нови Сад, 1983, поред сажетог прегледа дефиниција датих за прилошке речи у досадашњој науци (42–45), има на неким местима запажања која су делимично у вези са нашом садашњом анализом просторних и временских детерминација (стр. 75, 106–107).

²⁰ У РСА постоје само покрајинска значења: *велико* у позитиву значи „веома”, а у компаративу и суперлативу, тј. као *веђе*, *највеђе*, значи „више”, „највише”.

У просторном смислу налазимо оријентацију на објекат: „дујачко/крайко писати” (нпр., одговор на писмо); *дујо/крайко* говори се у временском смислу, о чему даље.

Придевима осмишљеним као просторна компаративизација одговарају прилози *крујно/сийно*. Њихова употреба уз глаголе такође ствара оријентацију на објекат; „*крујно/сийно* сецкати”, и приближава се особинском одређивању (као што је то нпр. у „*окрујло* сецкати”).

2.2. Наведени су случајеви неупотребљивости прилога *уско* напореда са нормалном употребом *широко*. Исто тако, на пример, поред „широко отворити прозор” (често и: „широм”), не говори се „*уско отворити прозор”, премда се радња, у суштини, може тако извршити, прозор се може отворити сасвим мало, може се одшкринути. Слично томе, поред „кратко подшишати косу” не каже се „*дугачко подшишати косу”, мада логично наслућујемо да би се тако могло рећи о недовољно подшишаној коси. Објашњење које уз ово следи повезује се са оним о чему се говорило у неким тачкама пододељка II и заслужује посебан осврт.

У свим случајевима допуштене употребе прилози су „паралелни”, конкордантни са управним глаголима. *Размахнуџи, іранайи се, ойвориџи* јесу речи са основним значењем увећавања хоризонталног простирања, раширивања, тако да прилог *широко* уз њих, по овом чиниоцу, представља редуванцу, међутим, он ту служи за појачање већ датог значења, па и као експресивни елемент. Слично се закључује и у вези с „гледањем орла”, где сâм глагол *іледаџи* још не индицира на ширину ни ускост, али ширину индицира познати појам „орловског гледања”: овде се, дакле, горње тумачење о спрези не односи на глагол, него се односи на целину исказа. Све је исто код „кратко подшишати”: смисао глагола је скраћивање, што и префикс потврђује, те се прилогом *крайко* само потенцира одговарајуће усмерење радње.

Немогућност употребе прилога *уско* и *дујачко* у овим реченицама упоредићемо са оним што смо износили у т. II 2.1. и 2.2 („дете се тужно игра”, „?он је компликовано решио задатак”) и у II 1.4 („он се хладно обукао”). У вези са прва два случаја, где је прилог само практично или интерпретационо у раскораку са глаголом, рекли смо да језик ипак допушта такве спојеве, а да значење тада прелази у коментар. Поводом трећег примера било је речено да је дискордантност између *обуџи се* и *хладно* у самој природи њихових лексичких значења, тако да језик не трпи спрезање те врсте, чак ни са преносом на семантику коментара. Управо са овим трећим случајем у потпуности се слажу „*уско размахнути” и сл. или „*дугачко подшишати”, те није потребно понављати исто тумачење.

2.3. Међу придевским речима постоји напред напоменут специфичан пар *далек/близак*. Поред стационарног, и то пунктуалног значења – „далека/блиска шума” постоји и стационарно линеарно – „далеки/блиски пут” (рецимо, по километражи), као и директивно – „далеки/блиски домет” (дохитање). Према овим придевима стоје прилози који развијају стационарно и директивно значење: „далеко/блиско (чешће: „близу”) стајати” – „далеко/блиско („близу”) добацити”. Даље ћемо видети реперкусије ових поимања и у сфери временских исказа.

2.4. Као и код метафора са укљученим особинским прилозима, и овде се, код прилога димензионалних просторних значења, јављају рани нерегуларни односи.

Према РМС, под одредницом *широко*, међу примерима који нас сад интересују чита се следеће. Деф. 2.б.: „у великој мери, много”; прим.: „широко се расположио”. Деф. 4: „слободно, безбрижно”; прим.: „смејао се широко”, „живео широко”. Деф. 5: „свестрано, опширно, потанко”; прим.: „стане широко цртати идеал жене”, „прича широко”. Ни у једном од значења која би била у пуном контрасту са значењима датим у трима дефиницијама не би могла стајати одредба *уско*. Под *уско* РМС даје: деф. 2.а.: „присно, интимно”; прим. „уско везан заједницом интереса”, „уско су се спријатељили”. Деф. 2.б.: „једнострано, ограничено”; прим.: „на извоз се гледа прилично уско”, „питање су поставили уско”. При замишљеним супротним значењима не би се употербио прилог *широко* у првом случају (2.а.), али је он ипак могућан у другом (2.б.), и тада би реченицама најближе одговарала показна дефиниција *широко* 5, премда не у потпуности.

У непренесеном смислу се говори „*крујно/ситно* писати”. Метафора „*крупно* писати” („крупно се писало о томе”) значи „писати са придавањем великог значаја”, али „*ситно* писати” не постоји у смислу узгредног, маргиналног бележења о нечем.

Могу се наводити и даљи примери, али је и из овог малог броја видљиво да се метафоре и овде развијају самостално, неспутане парњаштвом. Неке од њих се устаљују као колокације: „дубоко се замислити”, али не и „**плитко* се замислити” у евентуалном значењу „накратко се замислити”: ово и због дискордантног односа између прилога *илићко* и глагола *замислићи се*.

Запажа се да неки метафорично искоришћени прилози стоје уз трпне придеве, међутим, не и уз друге облике истог глагола. Трпни придев се готово претапа у неглаголски описни, те као описни изискује детерминацију: „широко образован човек”. Ни овде се не ствара антонимично „**уско* образован човек” (евентуално се може тако рећи у шали).

3.1. Прелазећи на прилоге са значењем временске димензије, указујемо најпре да се у временском смислу не говоре ни придеви *велики* и *мали*. Они се могу појавити у преплету са семантиком просторне величине (која и јесте њихов главни смисао), или са семантиком вредносне оцене: нпр., „велико очекивање”. Што се тиче прилошке употребе, *велико* је у временском смислу неприменљиво, а о речи *мало* у том истом смислу било је помена у т. III 2.1.

3.2. Преобликовање у прилоге неких других придева са временским значењима и семантичке последице које затим настају воде у посебну проблематику тесно повезану са постојањем двојаког глаголског вида. Стварају се и симетричне и несиметричне ситуације, што је сасвим очекивано, јер глаголски аспект и појмовни садржаји временских прилога делују у истој, у темпоралној сфери, где су могући њихови судари и укрштања. Специфичне неусклађености произилазе из чињенице да су и сами перфективни глаголи хетерогена групација.

Међу танане анализе глаголске перфективности са њеним подвидовима спадају код нас делови велике, сада већ давнашње студије Ђ. Грубора,²¹ чија су поједина запажања подстицајна, премда се Грубор није бавио питањем антонимичних одредаба уз глаголе.

У вези са глаголским аспектом најпогодније је да се разгледа парњаштво *брзо/сѝоро*, из области квалификованих значења, како смо их назвали говорећи о просторној димензији. Узгред – не заборављамо да реч *брзо* значи и „одмах после нечега”: „он је брзо досуо још вина”.

Уз глаголе који означавају тренутачну радњу не могу стајати прилози ни *брзо* ни *сѝоро* („**брзо/сѝоро* севнути”). Они се не слажу ни са свршеним глаголима деминутивног и аугментативног значења, као што би, нпр., било „**брзо* поплакати”, „**споро* пресолити”. Умањеност одн. увећаност количине глаголског трајања не прихвата истовремено одредбу по још једном, концептуално друкчијем временском моменту.

Ипак, неки од свршених глагола могу да буду детерминирани и једним и другим прилогом. То су глаголи из круга оних свршених који садрже – или прикривено садрже – семантику аткурзије према свршености, семантику протегнутог времена које се комплексира у свршеност. Дајемо табелу са четири таква развојна глагола, у њиховом несвршеном и свршеном аспекту:

брзо/споро улазити – брзо/споро ући

брзо/споро решавати (задатке) – брзо / ?споро решити

²¹ *Асѝекѝна значења*, Rad JAZU 293, 1953, стр. 9. и д. Анализе видских значења у новијој литератури су веома многобројне, али нам је позивање на Грубора за ову прилику довољно.

брзо/споро долазити – брзо / *споро доћи
 брзо/споро везивати (крајеве канапа) – брзо / *споро везати

Из примера сазнајемо да детерминација *брзо* пристаје и уз несвршене и уз свршене глаголе, и то уз њихове различите типове, а ову различитост сагледавамо из неједнаких антонимичних могућности, тј. из пристајања или непристајања одредбе *сјоро* уз одговарајућу свршеност.

Прилог *брзо* уз несвршени вид припаја се као „курзивни”, он квалификује трајну радњу у складу са властитом семантиком. Као што видимо, он такође стоји и уз дате типове свршених глагола, и у тим случајевима карактерише комплексно схваћену трајну, развојну радњу (може се упоредити са „он је просто решио задатак” из т. II 2.2). Треба приметити да између та два *брзо*, тј. уз несвршен и уз свршен глагол, постоји специфична разлика: „*ујойћребљавајући* – *ујойћребивши* (релативно) кратко време”.

Прилог *сјоро* стоји нормално, „курзивно” уз несвршени вид, али показује неједнаку припојивост уз свршени. Постојање или непостојање његове службе поред свршених глагола зависи од тога са каквим се садржинским детаљима појављује у перфективном виду семантика комплексираниости, колико се у глаголу још види, одн. више не види, фазност или издељеност одговарајуће несвршене радње.

Тако, под „споро ући” подразумева се спорост корачања које је довело до уласка. Истина, не искључује се да „споро ући”, као и „спори улазак” споменут у т. I 5, могу изгледати многим представницима нашег језика као да су на самој граници реченичне толеранције, или да су уопште неупотребљиви. Слично као у неким случајевима из претходног разматрања, уграђујемо такве спојеве у прикладне контексте (ни метафоричне, ни нарочито стилизоване), те добијамо коректне исказе; нпр.: „дуго су га чекали, и најзад је он ушао, замишљено, споро, некако одсутно”, или: „његов достојанствени, спори улазак био је дочекан комешањем, па онда великим узбуђењем и аплаузом”, и сл.

„Споро решити” донекле индицира фазе у одређеном интелектуалном поступку, међутим, више се прелива у коментар (треба се подсетити на „компликовано решити” из т. II 2.2); ту, дакле, није чисто временским параметром оквалификована радња која решавање води ка решењу, већ је процењен и ефекат који пропраћа целину. Претпостављамо да ни „споро решити” не мора сваком представнику језика изгледати као несумњиво прихватљив лексички спој. Код глагола *доћи*, привидно посве подударног са *ући*, детерминација са *сјоро* изостаје, стога што се „долазак” аперцепира скоро искључиво као „почетак присуства”, као на-

стали резултат после ходања и укорачивања, а не као „крај одсуства” у чије се време догађало приближавање, долажење. На исти начин, радња *везайи* (крајеве канапа) не посматра се као комплексирано *везивайи* са неким његовим поступним фазама. Реченице „* он је споро дошао” и „* он је споро везао” нису подобне чак ни за настанак семантике коментара. У делимичној аналогiji са ранијим тумачењима, неподобност за значење коментара и овде је последица изразите дискордантности у појмовним садржајима тих свршених глагола и тог прилога.

У многим случајевима у којима је дубиозна или сасвим искључена употреба прилога *сйоро*, на његово место могу да ступе прилози *йолако*, *лајано*: „?споро испричати” – „полако испричати”; „?споро појести” – „полако, лагано појести”. За помирење противречних концепата комплексности радње и (релативно) дужег, „развученог” трајања њеног комплексирања, језик налази решење у прилозима *йолако*, *лајано*, јер они, како изгледа, мање осликавају успореност акције и више су особински него димензионални.

Дата тумачења се не заснивају у пуној мери на подробним анализама у Груборовој подели перфективних глагола. Перфективни развојни су код њега пантивни, тотивни, инкоативни, финитивни ... мајоративни, интензивни, сативни ... – при чему тврдимо да би био веома захвалан задатак истражити компатибилност сваке од тих његових групација са појединим временским прилозима. Исто тако, управо садашња анализа даје повода за закључак да се у глаголима, поред логике к в а н т и т е т а, коју је са различитих гледишта минуциозно обрадио Грубор, исказује и логика стварносног садржаја, битна при додавању временских одредаба. На пример, међу Груборове инкоативне иду сасвим равноправно и *заи́райи* и *зйевайи*. Ми примећујемо да са првим од њих, са *заи́райи*, могу да стоје прилози и *брзо* и *сйоро*; они се односе на учесталост или проређеност оних „фрагмената” радње који су игрању својствени (кораци, скокови), те значе, отприлике, „у *брзом/сйором* следу”. Са другим глаголом, са *зйевайи*, *брзо* пре означава напред поменуто „одмах” (то је, уосталом, *брзо* могло значити и уз *заи́райи*), неголи „брзим темпом” или сл. И прилог *сйоро* са глаголом *зйевайи* далеко је мање употребљив него са *заи́райи*. Све ово је последица факта да се у *заи́райи* чува „стварносни садржај”, фрагментираност радње, док у *зйевайи* тога нема, сем ако би се нарочито обратила пажња на начин ређања нота или тактова.

Перфективни глаголи које Грубор назива стативним – *осйайи*, *йроборавийи* и сл. – значе само то да постоји нека количина трајања:

они немају ни „за собом” (као *ући*), ни „испред себе” (као *заи́раи́и*) развој радње, па онда ни степен његове брзине. Стога се не може рећи ни „*брзо остати”, ни „*споро проборавити”. Иако перфективни, они ипак индицирају, како је речено, количину трајања, тако да је остварљиво „*дуіо/крайіко* остати”, „*дуіо/крайіко* проборавити”.

Прилози *честіо* и *рейко* (из сфере компаративизовања), захваљујући значењу које указује на итерацију, стоје само уз несвршене глаголе, осим у посебној синтаксичкој конструкцији кондиционалног уобличења: „он би често запевао”, „он би ретко пропустио које предавање”.

3.3. Помињани специфични придевски пар *далеки/блиски* добија у временској аперцепцији (као и у просторној) и стационарно пунктуално значење – „*далеки/блиски* догађај”, и стационарно линеарно – „*далеки/блиски* пут” (који траје дуго или кратко), и директивно „*далеко/блиско* памћење” (које се протеже до веће или мање давнине). Према овим придевима стоје временски прилози који се осећају као изразито фигуративни, и то без јаснијег испољавања било стационарности, било директивности: „он уме да далеко предвиђа” – „’он блиско предвиђа своју несрећу”.

У паралелизму се *далеко/блиско* са временским значењем, постоји стационарно *давно/скоро*. Код прилога *скоро* развила су се значења како прошлости, тако и будућности, што спада у ретке случајеве тзв. енантисемије.

3.4. Прилози за време могу да постану метафорични, мада то бива у малом броју случајева, због чињенице да су временске ознаке, како је већ било споменуто, саме по себи врста метафоре. Појављује се помак према концепту просторности: „*честіо/рейко* поставити (стубове дуж колосека)”; „*честіо/рейко* ткати” (према „ретко ткан” стоји и опозитум „густо ткан”). Предилекција прилога *честіо* и *рейко* да буду припојени уз трпне придеве а не уз друге глаголске облике сведочи – као и у једном раније показаном случају – да они овде теже ка значењу описности, у чему и долази до израза њихова у датим случајевима метафорична природа. У језику се јавља прилог *рейко* и са семантиком *веома, изузетно* „ретко обдарен човек”. Поред њега *честіо* са антонимичним значењем не може постојати.

IV Закључци

Природу прилошких речи (изведених од придева, употребљених уз пунозначне глаголе) покушали смо овде да проучимо под једним специфичним углом гледања, наиме, посматрајући их у антонимичним одн. опозитним положајима. При разјашњавању њихових особености постоје, наравно, и многи друкчији прилази. Међутим, и овај је довео до закључака који се слажу са неким одраније познатим и потврђеним констатацијама, те их је још јаче поткрепио.

Треба поново нагласити да су могућности за детерминацију глагола помоћу прилога веома велике, у том смислу што овај синтаксички поступак широко отвара врата семантичким и стилским новинама, разигравању асоцијација. У томе ове могућности иду испред могућности при детерминирању именица помоћу придева. Овој области добро пристаје опаска, нпр., Н. Чомског да ако се у реченици крше извесна селекциона правила (имају се у виду лексичка значења њених чланова), „њима треба некако наметнути неку интерпретацију”²², или, даље, Р. Бугарског о „истинској креативности која извире из полисемантичне структуре метафоричког, фигуративног и асоцијативног језичког израза”²³.

Припајање антонимичних прилошких одредби истом глаголу, како се могло видети, често доводи до несиметричних значењских резултата. Догађа се да је једно од два прилошка значења или диференцијално, или сведено на улогу потенцирања постојећег глаголског садржаја; у другом се, у многим случајевима, одредбеност преобраћа у разне облике допуна и коментара, поред тога што се тај други прилог каткада показује као семантички у потпуности неупотребљив. Све ово проистиче из општег карактера прилошких речи. Та врста речи је оспособљена не само за дејствовање даље од свога управног ослонца, тј. од глагола, дуж већих реченичних одсека (в. т. I 3. и бел. под текстом 5), него и за ресемантизовање у малопре споменутом смислу.

Осим тога, што се тиче показане специјалне приправности за оријентацију према обележју допуне и коментара, треба приметити да је прилозима и иначе својствена таква усмереност. Већ смо показали у т. I 5, на примеру *лејо весџи*, тј. на примеру ван антонимичног односа и без метафоре, да се појавила „нешто проширенија и апстрахованија процена

²² *Gramatika i um* [превод], Београд, 1979, 106.

²³ *Jezik i lingvistika*, Београд, 1984, 263.

управног члана”, него што је то у случају придевско-именичке синтагме *леји вез*. Раније смо једном анализирали још неке прилошко-глаголске везе и запазили да се употербом прилога уз глагол могу описивати стања самог субјекта, те да чак када у реченици стоје неживи субјекти, прилози уз њихове предикате понекад приписују таквим субјектима њихова својства и стања.²⁴ А то је све у складу са чињеницом да при употреби прилога често настају значењски елементи са садржајем примљеног утиска, процене, коментара и сл. Многи примери из ове расправе то и потврђују.

Студије такве врсте омогућују да се осведочимо о изузетно сложеним семантичким таласањима испод површине просечне језичке компетенције, па и испод површине пажљивог лексикографског рашчлањавања. Далекосежни су и перспективни покушаји у неким савременим лингвистичким правцима да се изналазе друкчији слојеви, запретаније изосемске контуре, него што то бива када речничка обрада даје само површинске дефиниције, ослоњене на исправност површинских идентификација.²⁵

²⁴ Прилози и њихов однос према придевима и придевским значењима, Наш језик XI/3–4, 73.

²⁵ Тако, нпр., Б. Л. Ворф говори о криптотиповима глаголских значења, који се откривају приликом текста: с којим се од глагола, из неких „суптилних, неухватљивих” разлога, не слажу предмети *ип-* и *ип-*: *Jezik, misao i stvarnost* [превод], Београд, 1979, 47–49. – У чланку *Одлике глаголској видској парњашћива као семантички индикатори*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXVII–XXVIII, 1984–1985, 197–203, дошла сам до сличних закључака о постојању у глаголима криптосемема и њихових малих групација. Текст је био – могућност или немогућност повратне имперфектизације префиксираног перфектизованог глагола. Занимљиво је да се и у тада разгледаној грађи као објашњење за неке наоко вансистемске појаве нудило испоњено или неиспоњено значење аткурзије у перфектизованом парњаку, „виђење” или „невиђење” хода ка комплексирању радње: врло слично ономе што је овде показано у т. III 3.2.

О НЕКИМ ЗНАЧЕЊИМА У ЗАМЕНИЧКИМ (И ПРИЛОШКИМ) РЕЧИМА НА К-*

У заменицама одн. у речима заменичког порекла на к- осим упитног и односног значења може постојати и допусно, а вредна је да се запази појава, позната и другде у словенском свету (има аналогија и у романском) како се код тих речи може јавити својеврсна семантика генерализованости.

а) У егзактно промишљеној и систематизованој расправи Митра Пешикана *О сисџему заменичких речи*, Наш језик н. с. XVI/4 (1967), 245–267, између осталог стоји ово запажање (263): „Наћи ћемо и реченице где се *ко їод* може заменити са *свако ко*”, а примери се дају овако: „Ко дође, биће нам гост» : «Ко год дође, биће нам гост”» = «Свако ко дође биће нам гост» – где конструкција «свако ко» (општа + односна заменица) изричито показује укрштање значења у типу који смо назвали допусним.”

Према томе: „ко дође”, што је семантички једнако са „онај ко дође” и где је служба речи *ко* односна, може да се интерпретира и у смислу допусности, тј. као „ко год дође”, и у смислу генерализације, тј. као „свако ко дође”. Значењска блискост између *ко їод* и *свако ко* евидентна је и разумљива. Блискост између самога *ко*, с једне стране, и *ко їод* одн. *свако ко*, с друге, може да се схвати као скраћивање синтагми: *ко їод* > *ко*, *свако ко* > *ко*.

У Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ, s.v. *ко*, тачка **3.б.** је дефинисана: *оїшїїа* [именичка заменица за лице]: *онај који*, *сваки који*; пример: „Гађао ножем кога стигне”. Овде је видљи-

* О неким значењима у заменичким (и прилошким) речима на к-, *Наш језик*, XXX/1–5, 1996, 21–23.

во скраћивање (а тачније речено, семантичко сажимање): *свакоја која > која* (стигне). У истом речнику, s.v. *који*, под тачком 5. стоји у дојусном значењу: *било који, ма који, који јод*; пример „Брат је мио, које вере био”. И ово се да тумачити као сажимање: *које јод > које* (вере).

б) Друкчији случај. У Речнику САНУ, s.v. *како*, тачка 5.а. објашњена је: [временски везник] *кад радња зависне реченице нейосредно йрејходи радњи йлавне реченице: чим, йшек шйю, (одмах) након шйю*. Један пример гласи: „Свакога вечера, како седну за мршаву вечеру, она би му пребацивала ...”. Узимајући у обзир да *како* овде има временску значењску вредност, јасно је (и аналогно тумачењу под *ко*) да је ту *увек како* (одн. *кад јод*) сажето у *како* – с тим што је репетитивност дата већ и експлицитно, у синтагми „свакога вечера”, као и у уобличењу глагола (потенцијал). Други примери у одговарајућем низу немају ову семантичку црту, јер им је значење семелфактивно, нпр. „Како спазише странце, сви им потрчаше у сусрет”. Видимо, дакле, да уз глаголе употребљене тако да значе једнократност, *како* има значење *чим, када* (једнократних!), док се уз *praesens consuetudinis* семантика трансформише у *увек кад* или *кад јод*. Потиче то из семантичких вредности *како*, приликом његовог наклањања на различите глаголске облике. (Сличан би случај био код примарних временских везника: *йошйю, чим*.)

в) Следеће питање јесте – да ли је напред показана генерализованост одн. допусност *увек* и једино резултат евидентног сажимања. У неким језицима постоји појава да у појединим речима из породице таквих заменица, и то неконгруентно употребљених, може и без фактора семантичког сажимања да лежи генерализованост (или генерализована допусност) као траг једног архаичног стања. У руском језику (према речнику Владимира Даља, изд. 1905. г.), s.v. *что* (без детаљније дефиницијске разраде) има примера „что день”, „что у Бога день”, у смислу „сваки дан”. Уп. и пољско *codzień* – све то из круга заменичких речи на *к-*.

Старословенско *кѣ*, уопштено узимајући, замењено је у руском са *что* (срп. *да, шйю*).¹ Тако постаје јасније рус. *ежедневный* = „свакодневни” (*еженедельный* и сл.), које кореспондира са поменути *что день* те доказује некадашњу семантичку присутност генерализације такође и у *кѣ*. Истина, *кѣ* и *что*, које је ф у н к ц и о н а л н о заменило *кѣ*, по з н а ч е њ с к о м пореклу нису исто, јер *что* потиче од велике породице речи са почетним *к-* упитне провенијенције, док *кѣ* то није било; у блискости *чѣ* (> *что*) и *кѣ* вероватно је лежало и показано значење репетитивно-

¹ И. Грицкат, *Студије из историје српскохрватског језика*, Београд 1975, passim.

сти.² Ваља истаћи да се и у романским речима са почетним *qu-* препознаје иста ситуација. Латинско *quot* значи „колико (њих)”, док је *quotannis* „сваке године”, *quotidianus* „свакидашњи” и др. Француско *quotidien* у потпуности се поклапа са рус. *что день*.

Ова филолошка тема може се проучавати и даље.

² Не треба испустити из вида српско *чим*, по етимологији такође из породице на *к*. – У сродности је са овим и проблематика руске речи *каждый* (в. код М. Фасмера), где је опет у питању почетно *к-*.

ПОЈАВЕ МЕТАФОРИЧНОСТИ У ПРИЛОЗИМА*

I

О метафори, о томе шта је она и на који се начин реализује, постоје тумачења, како у стручним чланцима и студијама, тако и у књижевно-стилистичким разматрањима. Овде се на специјалну литературу о њој нећемо позивати.

Излагање о метафори може бити повезано са различитим лингвистичким областима, са деривационим појавама, синтаксичким, па и историјскојезичким. Нешто од таквих релација биће овде дотакнуто у одговарајућим контекстима.

Задатак је овог чланка да укаже на могућну даљу разраду неких досад већ проучаваних код нас појава. Средиште текста представља егземплификација метафоричних појава у прилозима као детерминаторима глагола. Уз ово излагање природно изазивају додатну пажњу: α) однос између тако саграђених синтагми и придевско-именичких, где је придевски елемент, исте етимологије, такође метафорично употребљен; β) случајеви када прилог стављен уз глагол изазива не чисто детерминативно, него екстравербално семантичко-синтаксичко дејство (тема, иначе, добро обрађена у нашој новијој лингвистичкој литератури), и када, даље, може да се разрешава питање о комбинаторичности метафоре у прилогу и његовог поменутог екстравербалног усмерења. Шира обрада овог проблема остаје за неку другу прилику.¹

* Појаве метафоричности у прилозима, *Јужнословенски филолоџ*, LVI/1–2, 301–310.

¹ У вези с изабраном темом служили смо се на првом месту следећим чланцима: И. Грицкат, *Прилози и њихов однос према придевима и придевским значењима*, *Наш језик* н. с. XI/3–4, 69–80; И. Г., *Стилске фигури у светлу језичких анализа*, *Наш језик* н. с. XVI/4, 217–235. Међу савременијим радовима треба споменути: И. Г., *О прилозима у српскохрватској лингвистичкој*

II

Прелазимо на разматрање прилошко-глаголских спојева, на детерминацију, а у оквиру тога на фигуративност адвербијалне семантике.

Како је реч само о одговарајућим значењским померањима у српском (одн. српскохрватском) језику, примери су, уз нешто изузетака, ексцерпирани (некад скраћено) из првих петнаест томова *Речника српскохрватској књижевној и народној језика Српске академије наука и уметности*. Аутори коришћених примера не наводе се у свим случајевима (каткад нису ни дати у Речнику, стоје као редакцијски), а то исто вреди и за дефиниције преносних значења које није било потребно преписивати сваки пут. Оне су у Речнику технички различито даване, најчешће прецизно према суштини и степену метафоризованости, али су некад неподесно уобличене; или нису уопште формулисане.

1. Говоримо о оним адвербима који су етимолошки мотивисани одговарајућим придевима одн. попридевљени облицима глагола (трпним, радним придевима; нпр. „завијено говорити”, „увело животарити”). Разгледа се једино детерминирање глагола, не и придева (као што би, на пример, била упечатљива фигура „непрегледно несрећан”, Кс. Ш. Ђалски); самим тим не дају се ни детерминирани трпни и радни придеви („ваздушасто израђени украси”, „бледо напукли цвет” и сл.).

Кад је реч о етимолошкој истоветности прилога и придева, закључак који би се наметнуо међу првима јесте тај да се фигуративност ствара у одговарајућем придеву, па се транспонује (и специфично модификује) у прилог: „звонки смех” – „звонко се смејати”. Али није искључено ни обратан. Идући од случаја до случаја наилазило би се на дилеме. Помислиће се на примере типа „мрко гледати” – „мрко гледање” или „мрки поглед”, у вези с којима ће се евентуално претпоставити да се стилски помак догодио прво уз глагол, тј. у прилогу, па се пренео на придев који је стављен уз респективну девербативну именицу (*гледање*, или *йоїлед*, друкчија врста поименичења али у етимолошком смислу исто); следи закључак да је овакав тип настанка фигуративне једнакости између приде-

науци, Јужнословенски филолог XXXIX, 1–41, где посебно скрећемо пажњу на пет цитираних (на стр. 18) и прокоментарисаних чланака М. Ивић; додајемо и касније написан текст исте ауторке: *Jedan prilog problematici metafore*, *Filologija* 14, Zagreb 1986, 123–129; И. Г., *Прилошке речи йомайране кроз феномен анџонимије*, Јужнословенски филолог XLV, 1–26. Добрих запажања има у књизи Д. Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичкој сисџема у српскоме језику*, изд. Институт за српски језик САНУ, н. с. књ. 14, 1997, нарочито у поглављима *Мейџафора* и *Мейџонимија, синејдоха и мейџафора у лексичком сисџему и сџиљу*, 85–116.

ва и прилога неограничено широк и неизвесног међусобног приоритета, јер се сваки глагол (првенствено имперфективан) може „преобратити” у именицу са глаголском основом, па је, у ствари, немогуће рећи где је – у говору, у писму – испрва поникла метафора.

Друкчији су случајеви типа „крваво се намучити” – „крвав труд” или слично. И уз такве именице и такве глаголе нееквивалентне у етимолошком смислу могу, разумљиво, да стоје придеви и прилози једнаких етимологија. Евентуално би се опет поставило питање о приоритету метафоричности у оваквим конструкцијама, и опет од случаја до случаја, не начелно. Да ли је метафора, доста јасна и устаљена, настала пре у „крвав труд” или у „крваво се намучити”? Чини се да се, рецимо, у синтагми „затуцани филозоф” раније појавила доста обична метафора него у „затуцано мудровати”. Наћи ће се и супротни примери.

Тако постављена тематика, наравно, не може да спада ни у каква историјска проучавања, а у суштини ни у дубља теоријска.

2. Већ и обична логика диктира претпоставку да у сфери прилошких одређења уз глаголе изразитије наступа семантика слободнијих и разноврснијих асоцијација него код придевских одређења уз именице.

„Особина” неког материјалног, па и мисленог али статичког објекта једносложнија је (макар и у стилској фигури) него „особина” извесног трајања, временског протока. Узмимо обичне фигуративне примере: „вунаста брада” и „бела брада која вунасто пада” (В. Глигорић). У првом случају имамо сликовит опис изгледа браде (за шта природа адјектива даје јасног повода), док је у другом нешто сложенија, артифицијелнија сугестија о издуженој бради која се посматра. Претражујући у Речнику адвербе са пренесеним значењима неупоредиво смо чешће наилазили на везе „адверб + глагол” него на „адверб + придев”, што такође није без значаја за изнето запажање: прилошка карактеризација глаголске садржине лакше склизне у стилизованост.² – Разумљиво, и то је само сразмера која пада у очи: чвршћа правила у овој области не могу се извући.

3. Требало је решити питање реда по којем би се скупљени примери наводили.³ Степен метафоризованости од прилога до прилога, у оваквој укупно осмотреној проблематици, представљао би прилично произвољну процену, те се на тај начин не може доћи до неких недубиозних или

² „Из одређених разлога, који су по нашем мишљењу не само језички, већ задиру у дубље когнитивне и имагинативне сфере, стваралаштво у везама „прилог + глагол” има шире видике него у везама „прилог + придев”, И. Г., *О њрилозима у српскохрватској лингвистичкој науци* (в. фусн. 1), стр. 35.

³ Сам азбучни ред (адверба), јасно, не би дошао у обзир.

бар сређених решења. А при томе избор и количина грађе представљају „случајни статистички узорак”, пошто је ова материја неограничена.

Покушавали смо да дођемо до неких претпоставки које би донекле могле да упуते на редослед: према принципу слабије или јаче вероватноће да се у неком типу прилога уопште разграна, обогати фигуративност. Врло мало изгледа има да се метафора изнедри уколико су у питању новије прилошке (разуме се, и придевске!) творевине, као и савремене позајмљенице: *истодобно, недолично, слободоумно; џенерално, адекватно, џриоритетно*. У њима је семантика у тој мери једносмерна и непомерљива, да та чињеница не даје могућности за друкчије „погледе на значење”, т. ј. на латентно присуство каквих друкчије уочених квалитета у управној речи. При томе ове новије лексеме и нису кроз трајање нашег језика стигле да се значењски обогате. У начелу, оне су врло ретко биле погодне за ову ексцерпцију. На другој страни, посебну слободу метафоризовања поседују многе етимолошки немотивисане речи: *црно, бело, меко, зелено, бледо, џусто*, делом и услед давнашњих, колективних па и општејудских представа које су прирасле за таква означавања.

Улогу може да игра и претходна метафоризованост чак у више морфолошких класа, нпр. придев *звонки* (и сама основа *звон-*) већ има своје стилско померање ван прилошке употребе; трпни придеви стичу фигуративност – уколико је стичу – пре синтагматизовања одговарајућих прилога уз глаголе, а и њихове изворне основе могу садржати раније добивено преносно значење. Изналажење ступња „предодређености” неких прилошких категорија у аспекту наше теме не може да не подлегне колебању и преиначавању.

Определили смо се за следећу сукцесију у навођењу примера:

- а) прилози од трпних придева (*-ано, -ено*);
- б) прилози од трпних придева (*-ишо*);
- в) прилози од попридевљених радних придева (*-ло*);
- г) прилози са суфиксним завршецима *-но, -ано, -ено*;
- д) прилози са суфиксним завршетком *-аво*;
- ђ) прилози са суфиксним завршетком *-асишо*;
- е) прилози са суфиксним завршецима *-аишо, -ишо*;
- ж) прилози са суфиксним завршетком *-ко*;
- з) прилози без деривационих обележја, без видљиве етимолошке мотивације, или са веома удаљеном.

У самим оквирима ових групација примери се ређају по приближној процени ступња који је метафора досегла удаљујући се од основног

значења (чему се такође може приписати арбитрарност). Смисаони правци тог удаљавања, „фигуризације”, иначе су некад са линеарним развојем, некад без неког перцептивног система.⁴

Нашим прегледом нису обухваћени сви постојећи типови суфиксних образовања прилошких речи у српском језику.

4. а) изговара [слово *p*] намештено; намрштено је климао главом (мрко, мргодно); песме звуче који пут недоречено, као ребус (Б. Михајловић); зажарено га погледа; Месец мирно, *залеђено* гледа (С. Пандуровић); држи се некако везано; она је то пријатељство знано употребила (зналачки, вешто, Л. Војновић); сукоб попадија [у глуми] дејствовао би комедиографски сажетије и *засољеније* (ефектно, сочно, В. Глигорић); Тартиф је дат необично заобљено (дотерано, целовито, Е. Финци). – Исти прилози могу имати различите значењске резултате метафоризовања. Нпр.: збијено изложити целу концепцију – Доњи Дочани изговарају бесиде ни збијено ни растегнуто (Ф. Иванишевић, из говора Пољица). Или: звук је пијукао високо, изгубљено (ишчежавајући, И. Г. Ковачић) – новинари су се понашали изгубљено (збуњено) – сликар је радио свој посао предано и изгубљено (зането, задубљено, Б. Ћосић). Или: живели глуво и заборављено (повучено, Б. Ћопић) – заборављено глади рецке по ивици софре (расејано, Д. Ћосић). Или: то је Кршић изломљено знао (несистематски, Н. Симић) – Симка изломљено уздахну (скрхано, Д. Ћосић).

б) изврнуто су посматрали ствари (погрешно, Д. Поповић); згуснуто почиње своје казивање (М. Марковић); важно и *надуио* пролазе начелници (охоло, Д. Баранин).

в) напукло се јаве торњи преко жупа (у ниским, нечистим тоновима, Љ. Визнер); са дететом поступа недорасло (без довољно знања, искуства). Постоје прилози од поприведљених радних придева чије се деривационо порекло губи из језичког знања: заузима се врло врело за нас (јачо, ревносно, Н. Грујић); длето кликће пуније, *зрелије* (без дефиниције у Речнику, Вј. Калед); ако мислиш животарити гњило (без полета, учмало, Ј. Ј. Змај).

г) умеју то знање еластично да примене; погледа га зрочно (изражајно, осећајно, Б. Ћосић); још је будно живела успомена (Ф. Шишић); жуде за успехом, страшно, *јладно* (Б. Поповић); клечала је богољубно (К. Доминковић); жедно је слушала очево читање (Д. Мацаровић); цвет

⁴ У вези са ступњевитишћу метафоре, њеног потенцијалног разрастања, дајемо овде једну илустрацију. Може се саградити адверб *лейтирасио*: ближа појмовна повезаност са семантиком речи *лейтир* осетиће се у „лептирасто игра валцер”, нешто удаљенија у „лептирасто живи свој живот”, стилски исфорсирана мада ниуколико не и неприкладна у „лептирасто чаврља”.

ће бурно да процвета (Ч. Миндеровић); лако и *зрачно* су лепршале папирне латице (ваздушасто, лелујаво, Ј. Косор); велики песници требали би звучно пасти [?] као Бајрон и Пушкин (тако да се о томе зна, А. Г. Матош); она је то примила бескрвно (равнодушно, Б. Јевтић); облачина тешка мргодно се свела (Ј. Грчић-Миленко); знао је презриво и „златно” [sic, у наводницама] ћутати (дефиниција у Речнику: драгоцен, А. Г. Матош); забавно гледа по цвећу (уживајући, В. Илић);⁵

гласови ноћи се звездано врте око језгре књижевног комада (као звезде, укруг, Д. Сувин);

зар да се ватрено не поскочи (Р. Јанковић); медено се смеши (претерано љубазно, Н. Симић); у књизи се водено излажу начела (расплинуто, Ст. Новаковић); речи скакућу, забртвљују попут чавала, иглено боду (Н. Симић).

д) глумци ће се мршаво провести; он је говорио блиставо; мода за којом свет безглаво трчи; ступаше гиздаво цестом (поносно, охоло, М. Дончевић); утопљене врбе су се вараво оцртавале (променљиво, нестварно, С. Муслин); страх скаче звераво по очима (унезверено, уплашено, Н. Симић); стојимо грбаво са заоставштином (лоше, без аутора, из часописа); ласкаво се спуштао сутон (дефинисано као фиг. од нежно, мило – у збирци речи из Барање).

ђ) равница заилази језичасто међу висоравни (Ст. Јаковљевић); са точкова лепезасто су се одбијале ситне грудве снега (Ст. Јаковљевић); јутра што су долазила ... дебело и звездасто падају и прекривају заборавом (без одговарајуће дефиниције, Н. Симић); нестала је тако лептирасто да није оставила нити прашка с крила (брзо, Вј. Калев); жена је кокодала оштро, клинасто (без дефиниције, Вј. Калев).

е) одвраћао им је зубато (пркосно, Ж. Бертић); нико тако крилато не може гонити непријатеља (хитро, М. Данојлић);

земља је мирисала лаковито (благотворно, И. Г. Ковачић); што је год веровао, веровао је коренито (М. Ђ. Милићевић); из лица је клиновито искочио нос (Сл. Колар); он слушао и каменито мучаше (немо, без аутора, из часописа).

ж) нико није тако бритко певао о Октобру (без аутора, из часописа); хуманизам који топло и *блиско* говори гледаоцу (присно, интимно,

⁵ Међу доведе наведеним примерима имамо: *знано ујоћребићи* (зналачки), *заборављено гледићи* (расејано), *забавно гледићи* (уживајући). То је својеврсна потврда за опаску да прилози уз глаголе теже фигуративном аберирању – чак, као што видимо, и „без остваривања оних примарних значења која би одговарала примарним значењима саодносних придева” (цит. из: *О прилозима у српскохрватској лингвистичкој науци*, в. фусн. 1., стр. 25).

без аутора, из часописа); рече крепко (одлучно, оштро, Ј. Томић); душа се повијаше гипко (Ђ. Јакшић); потпорњи су се житко свијали као лукови (еластично, витко, И. Г. Ковачић); кума ме је горко дочекала (из народне песме); калуђеру крхко беседио (Г. Мартић); на грудима му дрско блиста огроман драгуљ (А. Г. Матош); све жарче мотриш (интензивно, Т. Ујевић); да не би Мојсила вређао, ниско рече (дефинисано као тихим гласом, а могло би да буде и спуштеним, дубоким гласом, И. Вукићевић); покоји женски глас виноу би се светлуцаво и *киско* (клизаво, глатко [?], О. Давичо).

з) весело расте зелена питома трава (М. Ђилас); љубила је мужа без стида и несито (незаситљиво, М. Црњански); чека кад ће нејако да закрцају врата (слабо, тихо, Ст. Живадиновић); густо зафијукаше куршуми (убрзано, Д. Ђосић); пође меко по дворишту (нечујно, Стј. Кранчевић); упита одједном круто (строга, љутита, Б. Ђосић); личи врло далеко на Ненада (у малој мери, незнатно, Н. Симић); лепо говори! *високо* говори! (мудро, дубокомислено, М. Кујунџић); смејући се све блеђе (безизразно, Ј. Косор); кисело одговори (безвољно, С. М. Сарајлија); по свему томе бистро се види да ... (јасно, несумњиво, Л. Зоре); нисмо ради да је [унуку] глухо испратимо (без весеља, тихо, С. Матавуљ); не гледај ме тако дебело (тупо, укочено, Е. Цар); љуто се ужелела (у великој мери, силно, Д. Ђосић); крто се засмеја (пригушено, храпаво, В. Живојиновић Масука); никад се није могло тачно и *јоло* одредити (непосредно, без аутора, из часописа); бело гледају (зачуђено); узе он бледо, жуто и зелено бенетати (под „жуто”, без дефиниције, А. Г. Матош; овог примера нема у Речнику ни под „бледо” ни под „зелено”).

5. Семантичка веза између било која два језичка елемента може бити сасвим недвосмислено информативна ако постоји чиста узајамна оријентација између њихових значења. Али у проблематици многих синтагми, посебно таквих какве су овде разгледане, испољава се мања или већа слобода активирајућег значењског деловања; неадекватне везе махом се превазилазе у стилском квалитету. Посебна креативност говорника или писца води до таквих синтагми као што су, рецимо, „звучати црвено”, „звучати рогањасто” – те од примаоца зависи да ли је способан да прихвати алузивну или неку друкчију оправданост оваквих спојева.

Међутим, и такве могућности опадају ступњевито, и воде некад до потпуног апсурда. Нађени или специјално смишљени примери могли би, у резултату нарочито одабраних семантичких анализа, да укажу на разлоге потенцијалне спојивости или апсолутне неспојивости датих лексема. Ако се просторна ознака употреби као временска, то је у јези-

ку већ сасвим прихваћено и не делује несагласно: „кратко одговорити”, „гледати далеко у будућност”. Иде се, затим, до све мање компатибилних припајања, до стилистичких егзибиција и парадокса – када се никако не да замислити да је из управне речи екстрахирана особина какве нема и не може бити у њеној семантичкој или полисемантичкој садржини, па ма каква фигуративност играла своју улогу; „необлачено утерати клин”, „пепељасто возити локомотиву” и др.⁶

Сигурно је да гранање човекових асоцијација није исто ни код свих народа ни у свим епохама. Наше претраге по Речнику у вези са фигуративно употребљеним прилозима уз глаголе указале су да се такви примери нешто чешће налазе у савременој лепој књижевности и публицистици него у старијим изворима.

III

У новим проучавањима истиче се како употреба прилога уз глаголе изазива реперкусије и на ширем синтаксичком плану, да такви спојеви доприносе увиду у неке реченичне импликације. У модерно конципованим радовима М. Ивић (детаљно наведеним у чланку И. Г., *О йрилозима у срјскохрватској линјивистичкој науци*, в. фусн. 1), као и у неким нашим претходним и каснијим текстовима, има доста говора о томе да прилози некад детерминирају унутрашњи садржај глагола, али често пружају не инхерентну него адхерентну или окурентну карактеристику, ширу процену неког чина, коментар збивања изреченог прилошко-глаголском везом или реферишу о утиску који се ствара прихватањем такве синтагме.⁷ Интересује нас, на крају, да ли и овакви значењски исходи могу да се покажу као метафорични, тј. да ли адверб стављен у улогу која је друкчија од непосредне детерминације управног глагола може уопште да ис-

⁶ Поред „он се топло обукао” не би се рекло „он се хладно обукао”, управо због потпуне значењске некохеренције. Каткада учествују парадигматски разлози: поред „добро слушати” / „слабо слушати”, постоји „добро слушај” али не и „слабо слушај”. В. објашњење у раду: И. Г., *Прилошке речи йосмайране кроз феномен анјонимије* (фусн. 1), стр. 8, где има позивања и на претходна одговарајућа излагања М. Ивић.

⁷ На пример, „дигла се уморно са столице” значи „дигла се на такав начин да се разабрало да је уморна” (М. Ивић, *О срјскохрватским йрилозима за начин*, Јужнословенски филолог XXXV, стр. 9) и много сличних и на различите начине аналогних примера.

О овом виду прилошке проблематике говори се и у једном делу књиге Ст. Ристић, *Начински йрилози у савременом срјскохрватском књижевном језику*, изд. Институт за српскохрватски језик, Библиотека Јужнословенског филолога н. с. 9, 1990, у оквиру поглавља *йрамайички сйајис*, стр. 14–49.

казује фигуративност, односно, ако је то могућно, каква би она била? Да ли се онда појављују подобне за анализу сагласности између показаних типова адвербијалних служби, који аспекти фигуративности (вероватно устаљеније, познатије метафоре) могу да се јављају у наведеним екстравербалним ситуацијама?

Могућности свакако постоје. Најпре, поред „он тужно пева” (обично одн. делимично фигуративна детерминација начина извођења песме), има и „врба стоји тужно над рибњаком”,⁸ што представља не опис стајања него утисак о томе како изгледа врба која стоји (јер сâмо стајање не може бити ни тужно ни весело). А даље: „он говори зрело” = „зрело је то како он говори”, „он је зрео говорник” – међутим, „он слуша жедно”, није „жедно је то како он слуша”.

Овако конциповано, могла би бити проанализирана и цела грађа у вези са метафорично употребљеним прилозима, скупљена у одељку II: да ли су неки, или многи, случајеви уопштено сагледани као детерминирајући, на дубљем нивоу и екстравербални у смислу онога што је сажето наведено у овом последњем одељку? Као што је речено на почетку излагања, то би представљало засебну тему, за коју би овде сакупљени материјал могао да послужи као полазни.

*

У раду *О адвербима у Похвали кнезу Лазару Антонија Рафаила Ђиакшића*, Pontes slavici, Грац 1986, 123–130, навела сам у уводним напоменама како је и у старијој књижевности било веће слободе у повезивању прилога са глаголима него придева са именицама. Што се тиче епохе „плетенија словес” која је ту била у средишту разматрања, адверби уз глаголе могли су да стоје – најкраће речено – као информативни, дескрипциони, или као „декоративни”. Ово последње, у суштини, управо и одговара или бар наликује метафоризацији, али је у „плетенију” то било друкчије осмишљено и друкчије семантизовано, што представља доказ више за споменуто померање разгледане стилске појаве кроз језичку историју.

⁸ В.: И. Г., *Прилози и њихов однос њрема њридевица...* (фусн. 1), стр. 73, са неким спецификованим опаскама.

III. Семантика непроменљивих речи

СЕМАНТИЧКИ ПОТЕНЦИЈАЛИ У НЕКИМ НЕПРОМЕНЉИВИМ РЕЧИМА*

I

Пажљивија анализа појединих везника, прилога (недетерминативних), па и речца уколико се функционисање неких лексема из првих двеју класа испољи и у том разделу, доводи до посебних закључака.

Чињеница је да речи као што су, на првом месту, *а, и, али* (затим: *још, већ, барем, макар, кад, чак* и др.) имају своју примарну семантику, и одређену филијацију која следи.

Неке међу таквим речима, у извесним синтаксичко-семантичким положајима, одн. у реченичним конотацијама, услед суптилних значењских варијетета могу и да се међусобно замењују; оне својом прецизно одабраном употрбом обзнањују танане диференције у реченицама у које су стављене. То не мора да значи – у тако одабраним примерима – сигнал трајног, консолидованог разгранављања њихових значења, не значи полисемију у традиционалном смислу. Коа прву, уводну илустрацију наводимо да је у Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ, на пример, реч *іде* граматички обележена као прилог и везник, али у једној од тачака и као „речца са избледелим узрочним или исказним значењем”, реч *док* – везник и „у прилошкој служби”. Приликом лексикографског рада потребно је раздвајати *іријадности* класи и употребу у служби (неке друге) класе.

* Семантички потенцијали у неким непроменљивим речима, *Српски језик*, V/1–2, 2000, 221–226.

II

Везник *a* у Речнику САНУ дефинисан је под **1.** као супротни (пример: „не излијечисте никога, а још вам се вјерује”); под **2.** као саставни (пример: „тебе хвале а мене не куде”); под **4.** за појачавање (у подзначању онда: „ако нећеш, а ти пољуби па остави”; у подзначању *ѝри ѝоређењу*: „он ће служити и ђаволу, а не Турчину”).¹

Пример под дефиницијом **1.** (семантика супротности) могао би да гласи и овако: „не излијечисте никога, и још вам се вјерује”. У том случају везник *и*, поред сачуваног основног саопштења о повезаности, конотира оно исто што је конотирано близу самог основног значења *a*: *и ѝоред ѝоѝа, уѝркос ѝоѝе, али иѝак*.

Уз дефиницију **2.** везника *a* као саставног дат је пример „тебе хвале а мене не куде”. Додаћемо и овакав пример: најаву једне приредбе гласи „почетак у 18 сати, редитељ је Петар Петровић, а аниматор Јован Јовановић”; ова реченица има сасвим правилан склоп, логика диктира да обавештења о редитељу и аниматору стоје у једнакој информативној равни, она су у односу повезивања. Дакле, у оба ова примера требало би подразумевати да *a* значи исто што и *и* (у другом од њих то је још очигледније). У првом, међутим, иако су два саопштења дата по истом критеријуму, са истог становишта, садржи се импликација извесне супротстављености: „... па ни мене не куде”, „... није баш да само тебе хвале”. Исто тако, у казивању о редитељу и аниматору постоји мера наглашавања разлике између два учесника у приредби: један је био задужен за режију, док други није био за то исто задужен, него за анимацију. Према томе, везник *a* на дубљем нивоу, испод дефинисане употребе равноправног интегрисања, задржава и своју адверзативност, иако се, лексикографски или логички, сагледава у оваквим случајевима као саставни.

Као што видимо, код везника *a* и *и* може долазити до унакрсног уграђивања њихових основних значењских дејстава.

Споменуће се једна посебна информација о речи *a*. Изнето је да се код неких старијих црногорских писаца тај везник понекад употребљава уместо *и*: „везир остави Подгорицу а утече низ Ђемовско поље”.² Мада

¹ Мишљења смо да податак изнет под 3. тј. да је *a* раставни везник, упоредив са *или*, садржи нетачност, јер у употреби типа „пођи лево а десно, све ти је једно”, или „а давао га на занат, а на трговину, све ти је једна мука” овакво *a* није у ближој етимолошкој вези са основним везником *a*.

² Р. Биговић-Глушица, *О уѝѝреби везника у језику Марка Миљанова*, Српски језик 1–2, Београд 1996, на стр. 295–296.

пример за данашњи књижевни језик звучи необично, разлог за такву употребу могао би се опет потражити на неким „криптосемантичким” равнима. Реч *a*, поред овде недвосмислене службе саставности, могла је (можда у старијим епохама одн. у неким дијалекатским областима) да у тако саграђеним реченицама изнесе из свог примордијалног садржаја овакву конотацију: „догодило се то и то, а сем тога, још то и то”.

Три даље реченице, наизглед исте по значењу, а и по свим лексичким елементима осим по везницима, гласе овако: „много је лутао и на крају се скрасио” – „много је лутао, а на крају се скрасио” – „много је лутао, али се на крају скрасио”. Прва варијанта означава збир двеју семантички сасвим „равноправних” информација. Друга, која би иначе могла да се употреби уместо прве, имплицира не призивок равноправности, него придодатости: унапред се није знало да ли ће се у догледно, нормално време лутање завршити, а ето, завршило се. У трећој варијанти се истиче како се није могло претпоставити да ће се лутање завршити – у времену када се оно посматрало – но претпоставке су се окренуле тако да се оно завршило, противно супонираноме.

Разгледаће се још један случај, сличан али не истоветан, у проблему који рашчлањујемо. „Играли су врло добро, али нису победили” – „играли су врло добро, а нису победили” – „играли су врло добро, и нису победили”. У складу са два опозитна догађања, везник *али* по смислу је сасвим на месту. Друга конструкција делимично инкорпорира у свој први део додатак о томе да се очекивање (победе) није остварило. То се још више, и донекле на друкчији начин, потенцира у трећем избору везника: стављањем на исту раван два супротстављена исказа као да су саставни наглашава се парадоксалност исхода, а тиме на дубљем нивоу, и извесно жаљење, или чак присенак ироније.

Истанчана семантичка анализа, како видимо, указује и на додире са чиниоцима из претежно психолошке сфере.

Као особена илустрација оваквих синтаксичко-семантичких појава, дата на међујезичком плану, послужиће примери који сведоче о веома специфичној сливености садржина у везницима са значењима *и* и *а*.

Један српски пример превешћемо на три друга језика. „Моја сестра има пет књига, *а* мој брат само две” – „My sister has five books, *and* my brouther only too” – „Ma soeur a cinque livres, *et* mon frère n'en a que deux” (или: *seulement*) – „Meine Schwester hat fünf Büchern, *und* mein Bruder nur zwei”. У нашем језику се ту не би употребило *и*, док у три наведена страна не постоји друкчији лексички избор за овакав семантички садржај, већ само лексема са значењем *и*. Потенцирање значења супротности, какво

у овом примеру очито постоји, постигло би се у српском употребом адекватног везника, то јест *али* (... али мој брат само две); у енгл. *but*, фр. *mais*, нем. *aber*.

Може се закључити да у српском језику на семантичкој линији која води од копулативности до адверзативности постоји трећи члан, тј. *а*, које некад гравитира ка *и* а некад ка *али*. У три несловенска језика на које смо се позвали није аналоган случај, јер њихово „и” – у оваквим контекстима – покрива и оно што лежи у српскоме *а*.

III

У Речнику САНУ у обради везника *и* под **3.** се указује на његову службу истицања, те код подзначења **3.б.1)** стоји пример: „и дувар уши има”, код подзначења **3.б.2)**: „док имаш донде и чувај”, и даље слично, са нешто друкчије нијансираним контекстима. Међутим, под **3.д.2)**, иако придружено сличним семантичким положајима, читамо: „новци се не бране и двапут бројати”, „поткупљени људи ће служити и ђаволу а не Турчину”. Такви примери, без указивања на допусност у одговарајућој заједничкој дефиницији, ипак већ садрже прелаз ка концесивном значењу, које је истакнуто у следећој тачки, под **4.** Ту су, под разним подзначењима, дати примери, како са скривеније имплицираним значењем допусности – „брат брата и на јаму води, али га у њу не баца”, тако, даље, и са мање или више експлицираним: „и најлепша туђа кућа не може бити тако драга као сопствена”, „хоће да вјенча Марију, па га и главе стало” и др. Овакво *и*, у датим контекстима, као што видимо заменљиво је некад само са *чак*, некад само са *макар*, некад су могућне обе замене; проблематика би се тако проширила на вредно пажње питање о *чак* односно *макар*, али се овде задржавамо само на питањима везаним за *и*. Приметићемо једино да се прилози *чак* и *макар* често појачавају са *и* (*чак и*, *макар и*), што је, могло би се рећи, својеврсна таутологија.

Наилази се, дакле, на могућност значењског интензивирања исказа путем употребе везника *и*, и на прелаз ка концесивности, а то и нису сасвим несродне семантичке вредности (*чак* је и појачајно и допусно).

Питање које се у оквирима овог разматрања поставља јесте – зашто се за показане синтаксичко-семантичке садржаје исправно употребљава лексема *и*, тј. копулативна реч.

Поћи ћемо од асоцијативног гранања оваквог типа; „и раније смо знали о томе”, где се подразумева: „(и сад) и раније”, упоредиво са честим

удвајањем у говору (премда са нешто друкчијим стилским преливом) „те ово, те оно” и сл. То се развија даље: „и сад, али и раније”, „и сад, па чак и раније”. Полазећи од напред наведеног примера „брат брата и на јаму води [тј. чак и на јаму води], али га у њу не баца”, долази се до очигледније допусности: „макар да га води (или: макар водио), ипак га не баца”. Тако се, услед одређених контекстуалних детаља, у везнику *и* може устаљавати и нова семантичка датост, служба исказивања допусности.

Постоји још један аспект са којег се може посматрати овакав развој у везнику *и*.

„Иновирана” семантика у овој конјункцији постала је, видимо, једнака семантици у *чак*, *макар*. У другим језицима налазимо у том значењу *even*, *même*, *selbst* (или *auch*); рус. *даже* (или *хотя*, *пусть*), словен. *celo*. Енгл. *even* је етимолошки истоветно са глаголом *even* који значи „изједначити”, и са придевом који значи „једнак”; франц. *même* у основи значи „исти”, „исто”; нем. *selbst* – „сам”, „сам по себи”, док *auch* значи „исто тако”; рус. *даже* (у концесивности махом тражи проширење контекста) нема тачно утврђену етимологију, можда је то појачано саставно *да*; словен. *celo* асоцира на „цело”, „у целини”. Закључило би се да се у нашем копулативном *и* током употребе из полазне семантичке службе сабирљивости почела јављати најпре оријентација ка појму јаче израженог слагања, фузионисања, концентрисаности и индивидуализације – о чему сведоче, на разне начине, наведени прилози из других језика са сличним значењима а са већ изграђеним садржајем концесивности. Од показаног нарастања „центрипеталне” семантике настајала је све израженија оваква денотација: „и поред споредних, ометајућих чинилаца, који се не превиђају, не прећуткују, ипак је то ... ипак је тако ...”; наглашавање онога што се иначе не би слагало са целином изреченог, што се у дату конситуацију не би уклапало – па га је потребно подвући, истаћи његово напоредно постојање.

Као што се видело, исте речи (непроменљиве, на одређени начин синтаксички помоћне, „ауксилијарне”), имајући своје основне значењске функције могу при разним околностима саопштавања да сведоче и о изменљивости своје семантичке суштине, и то не умножавајући примарну службу нити је стилизујући како то иначе бива код широког круга лексема, него уз прилагођавање постојећим импликацијама.

О ПРЕДЛОГУ ЗА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ*

I. 1. Предлози као граматичка класа, својом семантичком и историјском проблематиком заслужују продубљено филолошко проучавање, ништа мање него префикси. Овде ће, у вези са предлогом *за* у српском језику, бити пружен уопштен преглед, уз нека додатна начелна запажања.

2. Предлог *за* спада у групу тзв. примарних предлога. Његово етимолошко сродство са одговарајућим лексичким јединицама у другим индоевропским језицима углавном је доказиво. И поред семантичке разноликости при његовој примени у српском језику, и поред случајева који спадају у његову вансистемску употребу, сасвим је извесно да је српско *за* по пореклу јединствена лексема, а не пример за неку насталу хомонимију.

Предлози уопште, а поготову примарни, врста су речи која омогућује велику ширину синтаксичко-семантичких служби. Довољно је, нпр., погледати речник (а и уџбеник) било ког по пореклу индоевропског језика уколико је двојезични са српским као циљним, па видети да се превод унесен као српско *за* налази – међу многим значењима и подзначањима, често проширеним и на прилошка – код грч. *δίά, μέτα, ὑπέρ*, код лат. *post, pro, ob, retro, trans, vice*, рус. *за, по, к(о)*, словен. *za, po, v*, франц. *derrière, par, pour*, нем. *nach, für, durch*, енгл. *after, beyond, for* итд. Тиме се доказује специјална поливалентност ове наше лексичке јединице.

3. Да ли значења леже у самим предлозима, или се о томе може говорити тек у вези са њиховим конкретним синтаксичким позицијама? Ово је начелно граматичко питање, обрађивано у лингвистичкој литератури, али су, одмах да кажемо, неспорни и један и други вид значењских садржаја.

Несумњиво је да и само *за* већ „значи”, или, тачније, асоцира на појам *иза, њозади* и сл. У синтаagmaма „скочити за кућу” и „скочити за

* О предлогу *за* у српском језику, *Јужнословенски филолоџ*, LIX, 2003, 11–17.

кућом”, где је предлог комбинован са различитим падежима исте именице (и уз исти глагол), овакви спојеви доказују здружену семантичку потенцију. Слични примери тек су почетни сигнал назначене поливалентности. Када се каже „за зимским данима долази пролеће”, то је испољавање једног предлошко-падежног усмерења, „за зимске дане спремају топлу одећу” – другог, а „за зимских дана време је хладно” – трећег. Зато се у лексикографији при тумачењу разних предлога понекад наводи да тај и тај предлог з н а ч и то и то, као кад се дефинише аутосемантична лексема, иако се предлози начелно сврставају у синсемантичне речи.

II. 1. Закључке у вези са постојећим службама српскога *за* дајемо пратећи обраду ове речи у Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ, али не придржавајући се редоследа утврђеног у њему и скраћујући саме дефиниције и примере.

Тумачење предлога *за*, и не само њега, у словенским описним речницима често се темељи на рашчлањавању чињеница – са којим се падежом он јавља, а затим се, под таквим примарним обележјем употребљивости, показују типови неједнаких семантичких остварења. Пошто је код српског предлога *за* семантичка дисперзија велика, бољи је начин обраде по значењима уграђеним у различите реченичне конструкције, с тим да се падежно опредељење даје као подвид. У Речнику САНУ је тако и поступано. Напомињемо такође да се у њему при тумачењу ове речи не употребљава ознака „значи”, него се то формулише као „означава”, „указује на”, „показује”.

2. Најпре о специфичностима у гранању семантике.

а. Под тачком један у Речнику се тумачи да тај предлог указује на положај са задње стране нечега (са инстр.): *нашла секиру за вратима*; *даље – кретање трагом нечега (са инстр.): трчати за бегунцем*; *даље – допевање на место позади нечега (са акуз.): дошао за грм*.

Оваква перцепција појављује се и у својеврсној фигуративности. Кретање за нечим може да добије значењску процену настајања у времену: *муња за муњом*. Ову темпоралну димензију не треба, заправо, ни посматрати као пренесено значење, као семантички помак из просторне димензије. При употреби предлога *за* евидентна је специфична широкозначност, првобитна семантика у коју могу бити интегрисане представе и о простору и о времену – за разлику од неких друкчијих, више или мање мотивисаних знакова разгрананања, о каквима говоримо даље.¹

¹ О употреби истих предлога и у просторној и у временској димензији укратко: И. Грицкат, *Предлози у синтамама са временским значењем*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику 40/2, 1997, 59–61, са позивањем на литературу.

Разуме се да се у временску раван не може пренети перцепција положаја, мировања позади нечега, јер су димензија простора и димензија времена у том смислу инкомпатибилне.

„Кретање трагом нечега” јавља се у једном помереном означавању, као „проношење гласова”: и за царем се говори. У појам „доспевања иза нечега”, али удаљеније, спадало би поимање приступа, ангажованости: сести за вечеру.

б. Као други велики опсег употребљивости овог предлога налазимо у Речнику појам хватања, везивања, спајања (са акуз.): хватати за руку, за чисто злато рђа не пријања. И у овом случају, што је разумљиво, могу се засновати и устаљивати пренесене представе (са акуз., некњиж. са INSTR.): удати се за некога, ожењен за унуком грчког цара.

в. Следећа област односи се на појам упућивања, финализације, одн. важења, службе (са акуз.): порука за пријатеља, за путника је то добро, прелаз за пешаке. Преносно: пити за душу.

г. Различите друге тачке обраде, како су дате у Речнику, сведоче о све широј употребној дифузији, о означавањима удаљенијим од основних, а самим тим и од општесловенских узуса. Падежи су ту акуз. и INSTR., понекад, махом некњиж., ген. Дораслост, спремност, заслужност: стасати за војску, није то похвално за њега, још јој није глава за ђердана. Готовост, склоност: нисмо за стајање, јеси ли за ракију. Заузимање, подршка: гласати за некога. Циљ кретања: иде за Суботицу. Намера да се доведе неко, нешто (мање обично): послаше за мајку. Сврха, смисао: озидати бунар за успомену. Потреба, жеља: велика тражња за грођем. Жеља за нечим новим: воља за рад. Намена, циљ: за силажење притиснути дугме, за душу бога молити. Разлог жаљења, предмет чежње: жалост за браћом, помамио се за њим. Даље: усмереност интересовања или сазнања: занимао се за разне ствари, не зна за оца. Замењивост, надокнадивост: децу изљубите за мене, узврат за ужитак. Доспеће у неко звање, улогу, приписано својство: поставити за учитеља, тебе су овамо послали за адвоката.

д. Компонента темпоралности постоји у неким облицима употребе предлога *за* који нису у вези са представом „позади”. Нпр.: за време распуста, за то време. Или: одлагати посао за пролеће, отиде тамо за Ускрс. Или: за двадесет минута устаће, за тили часак. Употреба предлога са генитивом (за деспота Ђурђа) може се сматрати као скраћивање, свођење синтагме „за време деспота Ђурђа” на синтагматски тип „за + ген.” који је, иначе, карактеристичан за српску синтаксу. – „За двадесет минута” у смислу „после” јесте очигледни германизам (*nach zwanzig Minuten*).

Закључно са овим тачкама могућно је констатовати да је видљиво разгрананавање, свакако веома протегнуто, употребе предлога *за* у два основна правца. Једно је – смисао просторног одређивања иза нечега (такође и уз временску компоненту), друго – врло широко разуђен појам дестинативног или каквог друкчијег фиксирања, спајања, спојивости, задржаности. И – разуме се – намеће се питање о томе шта би било семантички заједничко или бар приближно сродно у ове две гране значењског развоја истог предлога, одакле потиче оваква синтеза. Хипотетичан одговор: можда је исходиште, „семантичка етимологија” у апстрахираном виђењу захваћености, обухваћености, обумљености.

4. Једна од наведених значењских улога предлога *за* проширила се на посебну семантичку употребу, која није више предлошка у правом смислу речи, па се може назвати вансистемском у граматичком аспекту. Имамо у виду некњижевно стављање предлога уместо испред номиналних појмова – испред инфинитива или синтагме финалне семантике, да би се појачало значење финализације: ишао је тамо за проучити стање, или: за да проучи стање. Тако се развио и предлог *заради*. Очигледно, семантика намене, циља у самом инфинитиву, па и када је он замењен конструкцијом *да + њрезениј*, изблеђује, те му се придаје још један елемент који носи у себи одговарајућу службу. Код упитног *зашићо* (упор. упитно *шићо*) постанак са таквог гледишта такође је логичан. Није искључен утицај подударних комбинација у неким другим језицима у окружењу: под миксоглотским дејством постало је некњижевно узрочно *зашићо* у значењу *заићо шћо*, *јер*. То налазимо и у италијанском, иначе аналогном *perchè*.

Готово изгубљено финално или наменско осмишљење помоћу речи *за* видимо и у сложеницама *заувек*, *зајраво*, *засада*, *задујо*, можда и у *заједно*. Такве и сличне првобитне везе, настајући спонтано, прелазиле су у синтаксички и у лексички кодекс.

III. 1. Може се констатовати да постоје значењски сасвим мотивисани видови употребе предлога *за*, као и, бар привидно, мало мотивисани одн. изворно немотивисани. Свакако да су те аберације настајале током развоја оног стања које је било општесловенско, затим онога које је довело до савременог српског књижевног језика, и – посебно у погледу отклана у области повезивања са падежима – до садашњих дијалекатских особености.

Општесловенски видови употребе, поготову они који показују сродство између јужнословенске и источнословенске уходаности, и то оне која је за предлог *за* базична, дају се лако уочити.

2. а. У понечему од онога што је специфично за приказану српску дисперзију разлози се истражују у сфери страних утицаја, а ту спада и просто калкирање (нпр. поменуто „пут за Суботицу” сведочи о угледању на немачко *nach*, а сличну појаву смо видели и у форми „за двадесет минута”). Друго је увек занимљива за науку балканска миксоглотија. Довољно је разгледати темељно дату обраду предлога *за* у Рјечнику хрватскога или српскога језика ЈАЗУ, па видети како се укрштају значења и иначе многозначнога итал. *per* са нашим исто тако многозначним *за*. Анализе сличног типа које би обухватале не само италијанску лексикографску грађу – а она нам даје много повода за продубљеније закључивање о романо-словенској миксоглотији на Балкану – него и грчку, довеле би до сличних резултата испитивања.

б. Посебна би се тема усмерила на неке детаље у токовима средњовековне преводилачке делатности са грчког и латинског, пошто су вероватно нека граматичка дејства проповедничке активности дала последице и у настајању нашег данашњег језичког стандарда.

Напред је било споменуто грч. *δίά*: оно је било превођено као *за* у складу са основним значењима та два у основи полисемантична предлога, а негде калкирано на начин који је после фигурирао само у „освештаним”, петрифицираним обртима, не продирући у говорни језик (Јов. 3, 29: *радуюџе се за гласъ жениковъ – радује се гласу женикову*). Ако би се пажљиво проучили примери управо ове врсте, између осталих би се нашли и извори неких данашњих употребних узуса млађег порекла.

Према томе, можемо размишљати и о „говорној” и о „преводилачкој” миксоглотији. Ово друго, уколико се односи на превођење са грчког језика религијских и световних докумената, вреди углавном за источније исходе балканске српске синтаксичке „померивости”. Сигнали мешања са грчким карактеристикама видније се уочавају данас у „говорној” миксоглотији. Западније територије биле су захватане приметно више од источних специфичнијим додирима са романским синтаксичким одликама, при чему се ни ту не искључује „преводилачка миксоглотија”, проистекла из превођења са латинског.

IV. Све то наводи на један принципски закључак. У епохама када су синтагме и реченице мишљене суптилније – и све суптилније током културолошког развоја – тада се синтакса све више усложњавала, па није зазирала ни од туђих утицаја сматраних у било којем смислу за погодне. Овакав вид синтаксичких потрага вредан је даљег, подробнијег проучавања.

IV. Творбено-семантичке одлике деминутива

ДЕМИНУТИВНИ ГЛАГОЛИ У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ*

I

Српскохрватски језик је далеко више од осталих словенских језика развио категорију деминутивних глагола. Он данас располаже разноврсним обличким средствима глаголске деминуције.

Док се у другим словенским језицима јавља деминуирање глагола помоћу три или четири глаголска префикса, а деминутивни глаголи начињени помоћу суфикса постоје – уколико уопште постоје – углавном као сасвим непродуктивна образовања, дотле је у српскохрватском језику жива могућност деминуирања и на један и на други начин, нарочито помоћу суфикса, поред још неких специјалних појава у тој области. Суфиксација глагола¹ је веома распрострањена и жива категорија, тако да се, практично, сви суфиксирани глаголи и не могу набројати.

Какав закључак можемо извући из поређења с другим словенским језицима у погледу глаголске деминуције? Данашњи руски језик, напр., веома је сиромашан у деминутивним глаголима саграђеним помоћу суфикса, а није богат ни у префиксима за грађење таквих глагола. С друге стране, он показује богатство у именичким а исто тако и у придевским деминутивима. Српскохрватски, обратно, има развијену систему глагол-

* Деминутивни глаголи у српскохрватском језику, *Јужнословенски филолоџ*, XXI/1–4, 1955–1956, 45–96.

¹ Под суфиксацијом глагола, као термином веома погодним за појаву о којој говоримо, треба подразумевати проширење глаголског корена суфиксом за изражавање новог модалитета радње. Код именица имамо аналоган случај, што нам и допушта употребу једнаких термина. Услед фонетског развоја и других специфичних момената суфикси именица налазе се данас често на апсолутном крају речи, док код глагола није такав случај.

ских деминутива, систему именичких деминутива нешто слабије развијену него руски, и релативно сиромашну систему деминутивних придева. Ово је један пример више за принцип компензације, који се запажа, напр., и у погледу развоја конјугације и деклинације у два споменута језика, а који је, уосталом, констатован на подручју индоевропских језика уопште².

Деминуирање речи помоћу суфикса и деминуирање њихово помоћу префикса јесу две сасвим различите појаве. Глаголи претстављају категорију речи код које су могућна оба типа модификације значења (*скакућайи-йоскакивайи*), а исти је случај и код придева (*жућкаси-нажуи*) и прилога (*малко-йомало*). Што се именица тиче, код њих се уопште, са врло мало изузетака (призренско-тимочки *йојунак-већи јунак*) модификација може изразити само суфиксом.

Врло је тешко рећи да ли може да се нађе потпуна идентичност, или обратно, строга разграниченост у значењима која ова два морфолошка средства уносе у реч, у нашем случају у глагол. У оквиру истог језика идентичности свакако нема, већ и због општег начела које вреди за све језичке појаве – због брзог диференцирања тамо где би претила синонимичност. *Скакућайи* и *йоскакивайи* није исто у семантичким преливима, ни у области употребе. За жива бића (напр. за врапце) пре ће се рећи да скакућу; за предмете (ако се, напр., налазе у колима која су у покрету, која се тресу) казаће се да поскакују. Ми можемо упоређивати ова два обличка средства у различитим словенским језицима. Истина је да српскохрв. *звиждуће* и рус. *посвистываает* имају једнаку семантику. Међутим *скакуће* и *поскакивает* – и поред истих морфолошких средстава деминуције као и у претходном пару – не показују једнакост: радња изречена српскохрватским глаголом претставља ситније и чешће вршење него радња руског глагола, у којем је нагласак на повремености; тако да би се *скакуће* превело пре са *прыгает*, *подпрыгивает* (иако се *скаче* преводи и са *прыгает* и са *скачет*). Из тога се могу извући два закључка: прво, посматрано из словенске перспективе, вредности суфикса одн. префикса једанпут се поклапају, други пут не. А то доводи и до другог закључка – да исти суфикси одн. префикси у истом језику не значе увек исто. Семантичка вредност везе између глаголског општег дела и средства за модификацију не може се унапред одредити, за њу нема калупа. У српскохрватском језику разлика која постоји између *скакућайи* и *йоскакивайи* не понавља се код свих глаголских парова где је један гла-

² А. Исаченко, Потеря глагольных форм в русском языке, III Међународни конгрес слависта, св. 4, 56 и д.

гол са завршетком *-уиџаји* а други са префиксом *џо-*. Елементи *-уиџ-* и *џо-*, као ни други суфиксни и префиксни елементи, нису непроменљиви по својем значењу, зато се и не може говорити о неким подударанима или семантичким границама између једних и других. Може се догодити да у један деминутивни глагол неки суфикс унесе исту нијансу значења коју је неки префикс унео у други; само значење глагола, оно што глаголски корен пружа суфиксу или префиксу, игра не малу улогу. Једино стално разграничење јесте чињеница да је једно средство чешће, а друго ређе. У српскохрватском језику деминуирање глагола врши се у далеко већој мери путем суфиксације него префиксације, а који ће глагол стећи суфикс, који префикс, који обадва обличка средства, и шта ће та средства унети у његово значење – о томе одлучује језичка пракса, а не теорија.

Глаголима се уопште, приликом модификације њихових значења, може придати веома много значењских компонената. Док се при деминуцији именице постиже било значење умањења, било значење фамилијарнијег, нежнијег или немарнијег става према предмету, а при деминуцији придева опет само значења непотпуности особине или нарочитог става према њој, дотле се у деминутивном глаголу може постићи велики број различитих, и то међусобно доста удаљених значења. Из саме природе глаголских речи проистиче то да њихово „умањивање” мора бити друкчије природе него „умањивање” било именица било придева. Деминутивни глагол може значити да се радња врши кратко време, повремено а не трајно, учестало а притом с мањим интензитетом, или тренутно, иако јој је природа трајна; или се радња врши са ситнијим резултатом, ако јој је значење резултативно; или се уопште врши нека неважна радња, несавршена, недовршена, или налик на основну радњу. С друге стране су присутни и они моменти који присуствују при деминуцији других речи: посматрање радње са симпатијом или, обратно, с иронијом и сл. Све ово показује да у вези с глаголима назив „деминутивни” треба схватити у условном, доста проширеном смислу.

С обзиром на извесну „структуралност” (мада не у широком значењу речи) обличких средстава за глаголску деминуцију, било би можда интересантно најпажљивије водити рачуна о томе који је прелив значења створен у сваком новом образовању. Међутим, као што се већ и из реченог види, тај прелив зависи и од одговарајућег основног глагола, а не само од обличког средства. Овакав задатак пре би претстављао, дакле, предмет интересовања при изради речника, него при изради студије ове врсте.

II

Пре него што би се прешло на детаљније излагање, ваља рећи нешто и о томе шта је досада писано о нашој теми. О српскохрватским деминутивним глаголима постоји – колико нам је познато – само једно специјално расправљање, и то у оквиру веће студије, написано пре готово сто година. У „Српској деминуцији и аугментацији” од Ђ. Даничића (Гласник Друштва србске словесности XII, 1860) посвећен је један одељак нашем питању (стр. 491 и д.). Даничић говори најпре о промени вида као средству за деминуцију: „Глаголи могу постати деминутиви кад пријеђу из једне класе у другу. Тога ради прелазе у класу у којој им се радња α) или понавља, и тако долази подијељена на више дијелова, па цијела долази умањена тијем што се казује дијеловима”; такви су глаголи *возаџи*, *носаџи* и сл. β) Или постаје свршена и по томе мања од несвршене” – то су глаголи као *зовнуџи*, *сиавнуџи*. „И за свршену се радњу може на овај начин још једном казати да је свршена, одакле јој долази деминуција” – напр. *јавнуџи*. – Од наведених глагола Даничићевих деминутивнима се могу сматрати само глаголи под β . Тип α – *возаџи*, *носаџи*, тј. итеративна образовања од трајних глагола – није деминутиван, зато што претставља пуно значење „возити”, а не смањено; зато се и не спомиње као деминутивни тип нигде више у литератури. Извесне друге адвербијалне примесе значења („тамо-амо” због итеративности, а услед тога, можда, „без одређеног циља”, „небрижљиво”) могле су навести Даничића на мисао о деминутивном значењу. – Даље Даничић говори о деминутивним наставцима. Први је *-к-*, који може доћи до корена – промењеног или непромењеног (*џиџкаџи*, *зивкаџи*, *мућкаџи* итд.), или „послије уметка по коме се глаголи дијеле у класе, али овај наставак имамо само после *а*” (*бацакаџи*, *мољакаџи*). Глас *к* „може узети преда се уметак *у*” (*звиздукаџи*). – Даничић, дакле, сматра у „уметком”, што није сасвим исправно, пошто *у* и *к* заједно чине деминутивни суфикс. За *-ак-* он погрешно сматра да је овде *а* тематски вокал. Он смеће с ума три ствари. Прво, ако је *а* испред *к* тематски вокал, шта онда претставља *а* иза *к*? Друго, *-ак-* се појављује у *бољакаџи*, *мољакаџи*, где не може претстављати тему него је очигледно суфиксни елемент. Треће, ни са Даничићевог гледишта, тј. чак и да је вокал испред *к* тематски вокал, не би било тачно да се од оних „уметака” по којима се глаголи деле на класе, глас *к* јавља само после „уметка” *а*. Ми имамо *возикаџи* < *возиџи*; само, разуме се, ни овде *и* испред *к* не треба сматрати тематским вокалом већ дделом суфикса *-ик*, док је тематски вокал – вокал *а* иза суфик-

са. – Даље Даничић наводи сугласник *ц* (*ѿљуцаѿѿи*), који „може узети преда се уметак *у*” (*живуцаѿѿи*); затим групу *цк* (*ѿљуцакаѿѿи*), с уметком у испред себе (*ѿијуцакаѿѿи*) или „раздвојену” уметком у (*куцукаѿѿи*); затим *х > ш* (*ѿјевушиѿѿи*), *хк > шк* (*ваљушкаѿѿи*), *ар* (*живариѿѿи*), *кар* (*ѿискараѿѿи*), *кол* (*ѿиѿколиѿѿи*), *уљ* и *ељ* (*замоѿуљаѿѿи*, *ѿужвељаѿѿи*), *ињ* (*младињаѿѿи се*), *уѿ* (*скакуѿѿаѿѿи*)³. На стр. 493 он каже: „Глаголи постају деминутиви контракцијом. Контракција се показује тим што коријену вокал постаје дуг: *лаѿиѿи* (*лаѿаѿи*), и што се осим тога глаголу у страниј форми узима само први слог: *мириѿи* (*мирисаѿи*)”. – Овде су исказане две идеје – о дуђењу кореновог вокала и о крђењу корена – обе сасвим исправне. – Даље: „Глаголи „*браздичаѿѿи*, *ѿлавичаѿѿи се*, *живичиѿѿи*, *кућичиѿѿи* нијесу деминутиви него су деноминативи од *браздица* итд.” – Ово је сасвим тачно запажање о томе да у српскохрватском језику деминутивни глагол не може постати деноминативно, од деминутивне именице. – Најзад Даничић спомиње и ово (493): „И композицијом постају глаголи деминутиви, узимајући предлоге”: *на* (*начуѿи*), *ѿо* (*ѿоѿѿраѿи*), *ѿри* (*ѿрибојаваѿи се*), *ѿро* (*ѿроскакаѿи*). Ако се не узму у обзир Даничићеви термини, и ова је констатација тачна. – На крају студије (499) Даничић укратко говори о аугментативним глаголима, који, по њему, постају само наставком *њ* пред којим стоји *е* (*дрекењаѿѿи се*), *и* (*вуѿињаѿѿи се*) или *у* (*чамуњаѿѿи*), а сем тога префиксима *ѿре* (*ѿреѿѿовариѿи*) и *на* (*намучиѿи се*). „С истим наставком видјесмо и деминутивне глаголе, али има више наставака који долазе и у деминуѿији и у аугментацији; поред наставака гледа се и у каквом се смислу ријеч говори: уз поменуте се глаголе ружно мисли и кад су без овога наставка”. – И то је потпуно тачно.

Код Миклошића (*Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*, II *Vergl. Stammbildungslehre*, Беч 1875; овде ће се скраћивати Микл.), у поглављу „*Lehre von der Bildung der Verbalstämme*”, налазимо грађу из словенских језика класификовану по формалним ознакама (само у вези са суфиксима). Формалне ознаке деминуѿије спомињу се укратко и у Маретићевој Граматици и стилистици (даље скраћено Марет.; према II изд.), као и у разним другим делима школског карактера из којих ће се такође узимати материјал.

Најновија студија Ђ. Грубора (Аспектна значења, Рад ЈА 293 и 295) не може овде послужити као предмет опширнијег приказа и полемике, пошто се у њој о деминутивним глаголима говори у оквиру ауторових концепција о виду, а не ради објашњења њих самих. О деминутивним

³ Даничић је узимао глаголе из Вукова речника, а сматрао је деминутивним све оно што је Вук означио као деминутивно.

глаголима аутор мисли да претстављају временску разлику према основним (стр. 33 и другде) и само каткад допушта да тај факат може имати других, секундарних последица. Међутим, то није увек исправно ни у односу на глаголе деминуиране помоћу префикса, а да се и не говори о глаголима са суфиксима. – Идеја о томе да различити елементи деминуције уносе у исти глагол сваки своје значење, тачна је (стр. 49–50: у *йозвиждукайи* „основни деминутив уситњава глас, а сложени вријеме умањује”). На стр. 51 говори се чак и о аугментирању (префиксом) деминутивног (суфиксираног) глагола, што је начелно такође могућно, али је показано на исконструисаном примеру: *йревойкайи*.

Даничићев ред излагања сасвим је прикладан за ову тему и ми ћемо се у даљем расправљању држати, углавном, истог реда.

III

Најраспрострањеније средство глаголске деминуције у српскохрватском језику јесте додавање глаголских суфикса на корен глагола. На тај начин били су грађени деминутивни глаголи још у прасловенско доба, али је та језичка појава остала да живи као један од архаизама само у српскохрватском и у мањој мери у другим јужнословенским језицима. Источнословенска група развила је у том погледу иновацију у виду додавања именичких суфикса на цео или окрњен глагол (тј. инфинитив), што тамо претставља лексику дечјег језика (Микл. 489 наводи за украјински *pytku, pytońky, pyteńky, pytočky; spatky..., chodytočky..., jistońky...* итд.; за белоруски *pički, picinьky, picičьky, picuchny, spački..., ěšteńki..., ěchańki..., hulaćuchny* итд.; нешто слично би се могло наћи и у руском дечјем језику).

О томе да је глаголска суфиксална деминуција била општесловенска, а према томе прасловенска појава, једва се може говорити на основу забележене старе лексике, већ скоро искључиво на основу теорије, као и компарације разних чинилаца. Глаголи у својем деминутивном облику нису били бележени у старим књижевностима. Миклошићеви примери за старословенски језик (470), у одељку где се говори о интензивним и деминутивним образовањима у класи глагола на *-a*, проблематични су, што он на том месту изричито и каже; он наводи *brěčkati – ταριχεύειν* (у вези са *бркайи*), *sъtъpъkati – conculcare*, што доводи у везу са *tъpati – palpitare*, и још три примера који уопште не иду овамо.

Али без обзира на оскудност фактичких доказа, мора се претпоставити да је оваквих деминутивних глагола било већ у прасловенско доба. Довољно је упознати се с материјалом који даје руски речник Даља па закључити да у руским дијалектима и сада постоји доста велики број таквих глаголских образовања која у погледу облика суфикса одговарају образовањима српскохрватског језика. Општесловенско порекло глаголских суфикса потврђује се и чињеницом да су, с једне стране, морфолошки елементи глаголске и дубоко прасловенске именичке и придевске деминуције сродни – из чега се мора закључити о њиховом заједничком извору, – а, с друге стране, они су различити управо у оним моментима који би, евентуално, допуштали претпоставку да су се глаголски деминутивни суфикси развили касније, у појединим језицима, из именичких.

Сродност, може се у извесном смислу рећи и једнакост, именичких (и придевских) и глаголских суфикса указује на епоху веома живо развијеног језичког осећања да извесни гласови (поглавито глас *к* и његов дериват *ц*), сами или у утврђеним гласовним склоповима, могу служити као гласови за модификацију квалитета у различитим речима. Да ли ће неки глас или комбинација гласова развити способност *деминутивної* модификовања, која ће то комбинација бити, и у којим ће се речима она учврстити – било је питање даљег развоја, често питање самих основних речи, од којих су неке са својим суфиксима, вероватно, почињале да служе као обрасци. Тако су у тој епоси сви појмови, кадри за деминутивно модификовање, стекли поред себе нове називе, састављене од основне речи (тј. једног, непроменљивог дела њеног) и одговарајућег гласовног склопа за деминуцију. Мора се приметити да код словенских глаголских суфикса налазимо оне гласовне склопове који постоје још код заједничких балтиско-словенских именичких суфикса⁴. (О томе да се при деминуирању именичких и глаголских речи користе иста средства, сведоче нам и други индоевропски језици – да споменемо латински, где имамо напр. *conscribillo*–*нашкрабајџи* према *conscribo*–*написати*, као *pastillus*–*лојџица* од *брашна* према *pastus*–*храна*, *џаша* или *pasta*–*џесџо* од *брашна*; исто тако у француском *sautiller*, *mordiller* према *sauter*, *mordre* као *flotille* према *flotte*; у немачком *tröpfeln*, *tänzeln*, *frägel* слично као *Mädel*, а *horchen* слично као *Mädchen*). Али, с друге стране, треба истаћи да деминутивни глаголи по правилу нису деноминативна образовања изведена од

⁴ А. Белић, *Zur Entwicklungsgeschichte der slavischen Deminutiv- und Amplifikativsuffixe*, *Arc. f. sl. Ph.* 23, 137–138; као балтиско-словенски именички суфикси наводе се ови који су у словенском дали *ikъ*, *џкъ*, *џкъ*, *џъ*, затим балт.-слов. *iþjos*, слов. *џтъ* и *џча*. Елементи *-ik*, *-џк*, *-џк* > *-џс*, *-it*-, *-џт* и *-џч* налазе се и у глаголским суфиксима.

деминутивних именица. У српскохрватском нема таквих случајева да непосредно од деминутивне именице постане глагол – напр. да од *ваљушка* (код Вука *globulus e farina*) постане *ваљушкаџи* у одговарајућем значењу. То је тачно осетио већ и Даничић. Има само наслањања глагола (и то новијег постанка) на суфиксиранименице, напр. глагола *замоџуљаџи* на *замоџуљак* или сл. Именицама и глаголима заједничка су једино сама морфолошка средства деминуције, она која можемо назвати неутралним, тј. она која нису још срасла са морфолошким ознакама врсте речи. Такво морфолошко средство је, напр., *-иџ-* (у глаголима *џрохиџаџи*, *хроџиџаџи* – овде је споредно да ли су глаголи изразито деминутивни); међутим *-ић* постоји само у именицама, пошто оно дугује своје *ћ* именичким елементима *ј* и *ос*, којих у глаголима нема; суфикс *-ић*, дакле, не може *џосџаџи* у глаголу, а чињеница да га у глаголима и *нема* потврђује непреносивост оних морфолошких елемената који претстављају специфичност врсте речи. Даље – именички и глаголски суфикси, поред ове генетичке сродности, показују и доста разлике, тако да постаје сасвим очигледно њихово заједничко порекло и касније осамостаљење. Један од израза осамостаљења (чији су почеци морали бити веома рани) јесте и чињеница да су у српскохрватском језику, као што је познато, именички деминутивни суфикси са елементом *џ* узели великог маха, потискујући суфиксе са *к*, док су се код глагола добро очували и суфикси са елементом *к*. – Овај принцип вреди, разуме се, само за ону епоху из које ми овде црпемо чињенички материјал: то је епоха развоја словенских језика. Ми у њој налазимо, дакле, заједничке именичке, придевске и глаголске деминутивне суфиксе и претпостављамо да врсте речи једна другој те суфиксе не позајмљују. Где су и како постали првобитни деминутивни суфикси, која је врста речи у томе имала приоритета – јер једна од њих свакако га је морала имати – питање је још много старијих језичких раздобља.

Суфиксни елемент за деминуцију стоји у глаголима увек пре обележја основе, непосредно иза корена речи.⁵ Из ове чињенице не би било исправно изводити закључке о времену постанка деминутивних образовања, тј. сматрати да су се глаголски корени још пре удруживања са тематским вокалима могли модификовати у својем значењу, у нашем случају деминуирати. Облик *коџкаџи* не сведочи о томе да је постојао коред *коџк-* (*корџк-*) пре формирања и додавања основинског обележја

⁵ Исп. Ст. Новаковић, Српска граматика, Бгд. 1894, 73: „Радњи се ... може показати и мера, кад се уз наставке, који су досад показани, додају други нарочити, који ће, прионувши уз корен, давати основи значење радње у малом (деминутивно). Тога ради се корену глаголскоме, испред обичнога наставка, додају понајвише ови наставци: *к*, *ак*...”

-а-. Не може се тврдити да би деминутивни глаголи били облички друкчији када би хронологија у придавању обележја била обрнута, тј. да су прво настајали основни глаголски облици данашњег типа, а да се после вршило деминуирање. За основинска обележја (која су често носиоци видског значења, а понекад и других семантичких момената) обавезно је да стоје на крају, непосредно испред личних или других (инфинитивних, партиципских) наставака, чинећи с њима нераздвојну целину. Ми данас немамо доказа да је икада било друкчије. Елемент деминуције (исто тако и аугментације), ма када и ма у који глагол ушао, мора се ставити изван те целине, не крћећи је, дакле између корена и ње. Код именица, посматрано у историским перспективама, вероватно није сасвим аналоган случај: код њих се и данас може констатовати да је знак деминуције понекад био додаван иза осовинског обележја; напр.: *korablъсь*, са наставком *-ъсь*, где прво *ъ* можда припада основи; *vьlčica*, где је *i* у *ica* такође пореклом основинско итд., што све даје материјала за каснију перинтеграцију. Код глагола је такву врсту перинтеграције немогућно претпоставити: ни *и* у глаголском суфиксу *-ик-* ни *а* у *-ак-*, а разумљиво ни вокали *е* и *у* у суфиксима *-ек-* и *-ук-* нису отргнути од глаголских основа, већ претстављају делове готових суфикса. О перинтеграцији би могло бити речи само утолико, што је можда неки суфиксни део издвојен из каквих глаголских корена ономатопејских глагола: *у* у суфиксу *-ук-* из глагола типа *јаукнуџи* (од „јау”), *и* у *-ик-* из *цикаџи* (од „ци”) или сл. Али пошто суфикси *-ук-*, *-ик-* и др. постоје и код именица, ова је хипотеза мало вероватна.

Елемент *к* је најчешћи од свих елемената у српскохрватској глаголској деминуцији. Такав случај, као што знамо, није и код именица, код којих у суфиксима преовлађује *ц*. У немногбројним типовима деминутивних придева (са завршетком *-асџи*) *к* налазимо редовно, и то *к* иза неизмењеног корена (*зеленкасџи*, *руменкасџи*), или иза палатализованог одн. уопште измењеног кореновог сугласника (*жућкасџи*, *црњкасџи*, *луцкасџи* < *луд*); или, најзад, имамо поред *к* још неко суфиксно проширење (*жућкарасџи*).

Код глагола имамо на првом месту велики број деминутивних образовања која се од недеминутивних граде помоћу умета *к* између корена и тематског вокала: *бајкаџи* (< *бајаџи*)⁶, *бијкаџи*, *вѣркаџи се*, *џијкаџи се*, *џуркаџи*, *дѣљкаџи*, *дѣркаџи*, *дѣџуркаџи*⁷, *жвѣљкаџи*, *забаљкаџи*⁸,

⁶ Нана ће ти бајкати мало, па ћеш оздравити (Ј. Борјановић, Збирка речи у грађи за Речник САН).

⁷ Вук, Рј.: дем. од *доџураџи* рf.

⁸ Вук, Рј.; поред *забављаџи* у Рјечнику има *забаљаџи*.

звѣркаѣи⁹, звѣчкаѣи¹⁰, зѣйкаѣи¹¹, ѝзрескаѣи¹², јѣцкаѣи¹³, кѣскаѣи, кѣцкаѣи, клѣмкаѣи¹⁴, клѣскаѣи¹⁵, кѣмишкаѣи, кѣйкаѣи, крѣскаѣи, кѣцкаѣи, лѣскаѣи¹⁶, лѣйкаѣи, лѣуљкаѣи, мѣцкаѣи, ѡдлешкаѣи, ѡйуцкаѣи¹⁷, ѡѣцкаѣи¹⁸, ѡѣвкаѣи¹⁹, ѡйѣйкаѣи, сѣйкаѣи, сѣскаѣи²⁰, ѣаласкаѣи се²¹, ѣѡйкаѣи²², ѣѣскаѣи²³, ѣрѣчкаѣи, ѣдаркаѣи²⁴, ѣѣйкаѣи, ѣѣйкаѣи²⁵, ѣѣшкаѣи, ѣѣйкаѣи, ѣѣйкаѣи, ѣѣйкаѣи итд.

Пошто глас *к* увек припада следећем, отвореном слогу, није остало трага од полугласника који се налазио испред њега. Тај полугласник је морао бити *ѣ*, пошто би, према широко прихваћеној концепцији о трећој палатализацији, група *-ѣка-* давала *-ѣса-* (палатализовање не би било спречавано гласом *а* иза *к* нити каквим укрштањима, као код именица). Овај суфикс *-ѣк-* идентичан је са веома распрострањеним словенским именичким суфиксом *-ѣк-*, за који овде не треба ни наводити примере. Да је то одиста стари суфикс, заједнички глаголима и именицама, јасно нам је из већ споменуте чињенице да би неки суфикс с елементом *к* једва могао освајати земљиште српскохрватских дијалеката у каснијим епохама, када је тај елемент био истискиван из именичких деминутивних образовања. Сем тога и други словенски језици знају за образовање са *-к-*: словеначки (*glêdkati, držkati, zibkati, sedkati, stôpkati* – Плелетершник; њих наводи Миклошић, поред неких других, мање сигурних); бугарски (*тѣпча, хрѣпкам* – према Герову; Микл.); чешки (*dudkati, zobkati* – Микл.; за први глагол нема потврде код Јунгмана); пољски (*glaskać* – (Линде и

⁹ Испод ока зверка (Р. Кошутѣи, Гозба, Бгд. 1935, 20).

¹⁰ Придржавајући наниз да не звечка (А. Крстић, Царигр. Гласник 1906, бр. 16).

¹¹ М. Стевановић, Граматика српскохрватског језика, Бгд. 1951, 283, међу примерима деминутивних глагола.

¹² Вук, Рј.

¹³ Вук, Рј.: дем. од *јѣцаѣи*. Код Волтиђија, Стулића и у савременом дубровачком (према РЈА) значи *муцаѣи*. Према образовању ово је деминутив од *јѣцаѣи*.

¹⁴ РЈА.

¹⁵ [На шацѣ] је као клискала сува, збрчкана кожица (В. Петровић, Изабр. приповетке, Бгд. 1948, 404).

¹⁶ Вук, Рј.; Стулић.

¹⁷ Вук, Рј.

¹⁸ Вук, Рј.: деминутив од *ѡѣцаѣи* у значењу *ѡѣцкаѣи*.

¹⁹ РЈА: Тако је *zavidljivo pjevcati i dr(h)tati glasom* (Раднић, 1683 г.).

²⁰ Ристић–Кангрга, Немачко–српскохрватски речник, s. v. *lutschen*.

²¹ На пољу таласкају се слогови зреле пшенице (Н. приповетке, ур. Б. Магарашевић, Згб. 1951, 31).

²² Вук, Рј.: дем. од *ѣѡѡѣи*.

²³ Тескам а од моје сјекире низ просјек тихо одилази (Х. Кикић, Дјела I, Сарајево 1952, 177).

²⁴ Он штехером такт ударка (Ј. Ј. Змај, песма Билдунг, стих 9).

²⁵ Вук, Рј.

Микл.; у вези с кореном *glad-*); руски (диј. *здороватъся* – Даљ и Микл.; *кѡмкатъ* и *скѡмкатъ* – Даљ: *скѡмитъ*) итд.

Поред обичног проширења корена са *к* (< *-ѡк-*) постоје и друкчија деминутивна образовања с тим сугласником. Као што је било споменуто у вези с придевима, може и код глагола доћи до промене сугласника испред *к* (не рачунајући једначење по звучности, пошто је оно механичка промена). Тако налазимо *бѡшкати се* (< *бѡхати*)²⁶, *дѡшкати се* (< *дѡзати се* < *диѡати се*)²⁷, *смѡшкати се* (< **смехати се*), *ћѡскати се* (< *ћѡхати*)²⁸. Прва три примера показују промену једнаку по резултату првој палатализацији, а четврти промену једнаку другој палатализацији. Што се прва три примера тиче, они или њихови прототипови можда су одиста настали додавањем суфикса *-ѡк-* у време прве палатализације, када је *-chѡк-* одн. *-gѡк-* дало *-ѡѡк-* одн. *-ѡѡк-*. Трећа палатализација се овде касније није извршила из фонетских разлога, да не би дошло до блискости фрикативних елемената. Фонетско објашњење за *с* у *ћѡскати* теже је наћи. И једна и друга промена је иначе честа код деминутивних и њима сродних експресивних и ономатопејских образовања у разним врстама речи, и за то не треба тражити узрока у строго одређеним гласовним законима већ у једној општој, прасловенској тенденцији умекшавања при експресији.

Следећи тип чине глаголи са проширењем *к* и променом глаголске врсте. Има много примера прелажења из седме у шесту Белићеву врсту после деминуције: *бѡркаѡти*²⁹, *вѡркаѡти*, *ѡворкаѡти*, *дрѡшкаѡти*, *жмѡркаѡти*, *жѡборкаѡти*, *крѡшкаѡти*³⁰, *лѡѡшкаѡти*³¹, *лѡмкаѡти*³², *лѡшкаѡти*³³, *љѡѡшкаѡти*³⁴, *љѡѡшкаѡти*³⁵, *мѡркаѡти*, *нѡѡшкаѡти*, *њѡшкаѡти*, *сјѡркаѡти се* (< *сијѡриѡти*

²⁶ РЈА.

²⁷ Само с једне стране дишка се брежуљче (Ј. Ј. Змај, Певанија, Н. Сад 1882, 455).

²⁸ Вук, Рј и РЈА дају значење *биѡти* за оба глагола.

²⁹ Та је језерска дубанца вода извртала, избургијала, т. ј. бурећи или буркајући у тло земљу однијела (Др. Франић, Плитвичка језера, Згб. 1910, 83). Треба разликовати од *бѡркаѡти* (РЈА, *turbare*).

³⁰ Вук, Рј.

³¹ Оне што обично, тек од жбуна до жбуна, леткају (В. Петровић, Препелица у руци, МС 1950, 124).

³² Вук, Рј.

³³ Ту нађе једног старца гдје сједи и лошка ватру (Н. Прип., ур. Магарашевић 6).

³⁴ РЈА: код Стулића и у народним песмама хрватским.

³⁵ Дуго сам пекмез кухала, па опет мало љутка (Ј. Борјановић, Сарајево, Грађа САН).

се)³⁶, *слїнкайїи*, *шїешкайїи се*³⁷, *ћаркайїи*³⁸, *црнкайїи се*³⁹ итд. Из прве врсте у шесту прешли су после деминуирања глагола *їрїскайїи*, *јїйкайїи*⁴⁰. Има и примера промене врсте (прелаза из седме у шесту) комбиноване с изменом сугласника испред *к*: *вдћкайїи*⁴¹, *врћкайїи*⁴², *мўћкайїи*. У сва три случаја извршено је јотовање кореновог сугласника *ї* (одн. *д* > *ї*), или – тачније речено – извршена је промена идентична са јотовањем, која није изазвана присуством гласа *ј* већ је настала као напред спомињани израз експресије. Не би било исправно тумачење да су глаголи типа *вдћкайїи*, *мўћкайїи* даљи, деминутивни ступањ развоја итератива **вођайїи*, **муђайїи* < *води-аїи*, *муїи-аїи*. Јер шта би у том случају био *врћкайїи*, деминутив од *врїшеїи* а не од *врћайїи*? Зашто не бисмо имали и **вошкайїи* (**вожкайїи* < **вожайїи* < **вози-аїи*)? Итеративних образовања са таквим сугласничким изменама има, и њих у нашем језику прати и старо дуљење вокала (*-вађайїи*, *-важайїи*); али од таквих итератива нису позната деминутивна извођења.⁴³

Чињеница да се у наведеним случајевима догађа прелаз у шесту глаголску врсту, по својим морфолошким особеностима најтипичнију врсту за итеративе, даје и одговор на питање – зашто уопште настаје промена врсте. Из досадашњих примера, као и из онога што ће се даље изнети, види се да су прави деминутивни глаголи, саграђени путем суфиксације, по својем видском значењу најчешће итеративни или блиски итеративима, уколико нису касније перфектизовани уношењем основинског обележја *ну* (или префиксацијом). У деминутивности глагола нема ничег што обавезује на прелазак у итеративност; *їевкайїи* у значењу „тихо певати” могло би бити исто толико неитеративно колико и *їевайїи* (тј. „певати гласно”). Али између деминутивности и итеративности постоји веза о којој ће се у IV одељку говорити опширније. Значење тихог или било како „умањеног” вршења радње повлачи за собом

³⁶ Сјеркају се струке о рамена (О. Утјешеновић-Острожински, Недељко II изд., Беч 1882, 53). У свануће, истом се почело од истока сијерити (Ј. Билбија, Бос. Грахово, Грађа САН).

³⁷ М. Стевановић, о. с. 283: од *шїешїи се*. Код Вука у другом значењу, код Ристића-Кангрге има у значењу *шїешїи се*).

³⁸ Вук, Рј.: дем. од *ћарїи*.

³⁹ Црнкају се по гори зелено | Црне капе кроја бугарскога (О. Утјешеновић-Острожински, о. с. 52).

⁴⁰ Вук, Рј.

⁴¹ Вук, Рј., али није означен као деминутиван.

⁴² Вук, Рј.: као дем. од *врїјеїи*.

⁴³ Поводом деминутивних глагола од глаголских корена који се свршавају на дентал, исказао је своје мишљење А. Вајан, *La dépréverbation en slave: serbo-croate rãnjcati*, Билтен Института за румунску лингвистику 15, 59–61. Његова идеја да се дентал испред *к* избегава није исправна пошто имамо *јїйкайїи*, *нуїкайїи* и сл. В. ЈФ 18, 322–323.

и значење повремености, тј. учесталости. Није учесталост оно што се жели исказати деминутивним глаголом, али се она јавља као пратилачко значење, и у том случају за њу се налази и формални израз. Јасно је да припадање шестој врсти, а такође и прелазак у њу, чиме се то припадање још и потенцира, боље испољава итеративност, уколико она постоји у глаголском значењу. Када, дакле, глагол помоћу суфиксације постаје деминутиван, онда и итеративност, створена напоредо, тежи да добије свој облички израз. Ово није никакво безизузетачно правило. Али ми видимо велики број примера са суфиксалним изразом деминутивности и основинским вокалом *a* као изразом итеративности. Тематизовање са *a* је општеусвојени, још прасловенски израз итерације, и само се глаголи са завршетком *-ајти* могу данас осећати као недвосмислени итеративи; стога је сасвим разумљиво превлачење деминуираних глагола у шесту глаголску врсту. Једино се у том смислу може говорити о „наставку” или знаку *-ка-* за глаголску деминуцију.

Елемент *к* налазимо и испред тематског обележја *-ива-* (много ређе *-ава-*) у оним глаголима који су после префиксације таквим тематизовањем враћени у несвршени вид: *доскакивати*, *доштуркивати*⁴⁴, *заваркивати*⁴⁵, *завиркивати*, *задиркивати*, *залукивати*, *зайиќкивати*, *извиркивати*, *омиќкивати*⁴⁶, *ослинкивати се*⁴⁷, *йровиркивати*, *йрокасќкивати*, *ујиќкивати* итд. За извесне глаголе тог типа не може се утврдити да поред њих данас постоји одговарајући недеминутивни глагол (без елемента *к*). Поред неких од наведених, такви су још *замуќкивати*, *застајкивати*, *ослушкивати*, *оћуќкивати*, *йолешќкивати*, *йрижељќкивати*, *йрисушкивати* итд. – У групу оваквих глагола Маретић (349) ставља и *жељќовати*, за који каже да је „изведен од *жељќати*, који се не говори”.

Несвршени глаголи на *-ива-* одн. *-ава-* пре деминуирања, тј. без елемента *к*, показују данас, углавном, карактер обичне трајности а не итеративности, иако су сви глаголи са основом *-ива-* и *-ава-* пореклом итеративи. Уметањем *к* они постају с једне стране деминутиви, а с друге стране наново им се појачава итеративно значење, што опет доказује везу између те две категорије.

За овај тип деминутивних глагола (*докасќивати*) тешко је рећи да ли су они првобитно постајали деминуирањем трајног глагола (темати-

⁴⁴ РЈА: Цио дан сам то и то му дотуркивао, а он дочекивао (Богдановић, Лика).

⁴⁵ Вук, Рј.: дем. од *заваравати*, према Броз–Ивековићу и од *заваривати*.

⁴⁶ Вук, Рј.: дем. од *омиќати*.

⁴⁷ Вук, Рј.: *облизивати се*. Према РЈА значење је управо деминутивно. Јамбрешић има *ослинивати*.

зованог помоћу *-ива-* одн. *-ава-*), тј. *докасиваџи* > *докаскиваџи*, или је процес текао обрнутим правцем, тј. да је настајало имперфективизовање деминутивног глагола: *докаскаџи* > *докаскиваџи*. Пошто, с једне стране, у многим случајевима недостају глаголи типа *докасиваџи* (напр. **засџајиваџи* према *засџајкиваџи*), а, с друге стране, недостају и многи глаголи типа *докаскаџи* (напр. **засџајкаџи*), о сукцесији се не може говорити са сигурношћу. Глаголи типа **засџајиваџи* могли су постојати и касније нестајати у суседству сродних по значењу одговарајућих деминутивних глагола (у типу **засџајиваџи* често је извесна деминутивност већ била постигнута префиксом, напр. *џровириваџи*, што их је чинило још синонимичнијима с типом *џровиркиваџи* и утицала на њихово истискивање из језика). Нешто је теже замислити постојање а затим нестајање некада распрострањене категорије типа **засџајкаџи* или **уџиџкаџи*, од које би постајало *засџајкиваџи*, *уџиџкиваџи*; јер глаголи перфективизовани префиксом (*уџиџаџи*, *џокуцаџи*, *џровириџи*), уколико треба да се деминуирају, услед своје перфективне природе најчешће се деминуирају проширењем са ну (*џокуцнуџи*) а не са к. Глаголи типа **засџајкаџи*, **уџиџкаџи* могли би постајати и друкчије – префиксирањем претходно деминуираног трајног глагола (*џиџкаџи* > **уџиџкаџи* као *куцкаџи* > *џокуцкаџи*); међутим таква је могућност, изгледа, наступала ретко, с обзиром на семантику већине префикса. – Из свега тога излази да је лакше замислити процес *докасиваџи* > *докаскиваџи*, *уџиџиваџи* > *уџиџкиваџи* него *докаскаџи* > *докаскиваџи*, **уџиџкаџи* > *уџиџкиваџи*.

Треба споменути још и то да је глас *к* стекао толику распрострањеност као знак глаголске деминуције, да се њиме каткад замењује и крајњи коренов сугласник, чиме се сам корен крњи. Пример *јавкаџи* (*се*)⁴⁸ < *јављаџи* (*се*) није сасвим сигуран, јер је тај деминутивни глагол могао постати проширењем корена *јав-*. У глаголу *џрџкаџи* < *џрџиваџи* може бити опет проширење корена *џреј-* који се, међутим, као такав у српскохрватском не јавља, већ претставља само општи део у коренима *џрејџ-*, *џрејей-*, *џрејер-*. Глагол *сџкиџи*⁴⁹ је пример крњења корена, замене другог кореновог *с* са *к*, уз промену глаголске врсте, овог пута уз прелаз из пете врсте у седму, о чему такође даље (VI одељак). – Аналогија овој појави замењивања кореновог сугласника сугласником *к* може се наћи код именичких деминутива и хипокористика. Тако се у српскохрв. од *Михаило* гради *Мика*, од *Радомир*, *Радован*, *Раде* или сл. – *Рака*; у белорус. од *зерно* деминутив је *зџрко* (А. Белић, о. с., Arch 23, 163) итд.

⁴⁸ Вук, Рј.

⁴⁹ Ристић–Кангра. Вероватно из дечјег језика.

Елемент *к* јавља се као средство за глаголску деминуцију, сем у заједници са *џ*, још и у склоповима *-ак-*, *-ек-*, *-ик-* и *-ук-*. Ниједан од ових склопова није данас распрострањен код српскохрватских деминутивних именица, али су сви они, осим *-ек-*, добро познати другим словенским језицима као именичка деминутивна обележја. Тако се *-ак-* (*-’ак-*) јавља као знак деминуције у белоруском, *-ук-* (*-’ук-*) у источнословенским језицима уопште, док је *-ик-* широко распрострањено деминутивно обележје свих словенских језика, па делимично и јужнословенских (у словеначком *-ik* и *-ika* се јављају као деминутивни суфикси). Гласовни склоп *-ок-* не појављује се ни као именички ни као глаголски суфикс.

Деминутивни глаголи са суфиксом *-ак-* јесу: *баца̀ка̀и̑и* (*се*), *бежа̀ка̀и̑и*, *боља̀ка̀и̑и*⁵⁰, *вара̀ка̀и̑и* (*се*)⁵¹, *вођа̀ка̀и̑и*⁵², *воза̀ка̀и̑и* (*се*), *куца̀ка̀и̑и*⁵³, *моља̀ка̀и̑и*, *џара̀ка̀и̑и*⁵⁴, *џраћа̀ка̀и̑и* *се*⁵⁵, *сеља̀ка̀и̑и* (*се*), *урла̀ка̀и̑и*⁵⁶ итд. Као што се види, и у оваква образовања улазе глаголи који приликом деминуције мењају глаголску врсту, што не морамо више истицати засебно. Промену сугласника коју запажамо у *водѝи̑и* > *вођа̀ка̀и̑и*, *молѝи̑и* > *моља̀ка̀и̑и*, *селѝи̑и* > *сеља̀ка̀и̑и* не треба тумачити на тај начин што би се претпоставило уношење целог *води-*, *моли-*, *сели-* (са темом *и*) у деминутивни глагол (*моли-ак-а̀и̑и* > *моли-ак-а̀и̑и* > *моли’-ак-а̀и̑и*). Говорили смо већ да деминутивни суфикс не стоји у глаголима иза тематског вокала; и овде је, очигледно, једина глаголска тема друго *а*. Промењени сугласник је резултат навике да у деминуцији долази до умекшавања сугласника (као у *боља̀ка̀и̑и* и као у *врћа̀ка̀и̑и*, *мућа̀ка̀и̑и*), а такође и аналогije према случајевима где испред *а* сугласник по правилу трпи јотовање – у итеративима типа *умољава̀и̑и*, *џресељава̀и̑и*, а затим и у неким имперфектима код којих, као што је познато, такође има каткада аналошког јотовања испред гласа *а*.

Глаголи са деминутивним суфиксом *-ак-* имају једну заједничку значењску компоненту – специјалан став говорника према радњи коју он претставља као немарно, неспретно вршену, или као радњу која заслужује извештај презир. Таква семантичка нијанса вероватно претставља траг прасловенских прилика код деминутивних глагола: малобројни ру-

⁵⁰ Нога гди гди боляка (К. Пејчић, Викентиј Присниц, Н. Сад 1839, 166).

⁵¹ Ето нам шуме за леђима, косовица у њој суди, па ... варакаћемо се, бранити се (Б. Топић, Пролом, Бгд, 1952, 349).

⁵² Наводи Миклошић у паралелном речнику словенских језика, s. v. *поваживаць* (< *водить*).

⁵³ Куцака саг негде у углу (М. Марковић, Преглед 1928, 49–50, стр. 27).

⁵⁴ РЈА: мало, слабо парати, управо дем. према *џара̀и̑и*.

⁵⁵ РЈА: исто што *џраћа̀и̑и се*, али у дем. смислу.

⁵⁶ Ристић–Кангра.

ски глаголи тог типа (данас већином без одговарајућег основног глагола) указују на присуство исте нијансе: *балáкaть*, диј. *варáкaть* (има и диј. *врáкaть* у истом значењу, према *вратъ*), *жугáкaть*, *путля́кaть* (Микл. и Даљ).

Од образовања са суфиксом *-ек-*, која су врло ретка, споменућемо *брљéкаџи*⁵⁷, *шиџрбéкаџи*⁵⁸ (без одговарајућег основног глагола). У глаголу *сџирмéкнџи се -ек-* је додато на корен *сџирм-* али значење није деминутивно. Суфикс *-ек-* нема ни своје одређено значење ни иоле раширенију примену; он се може додати, ради појачања експресије, на неки глаголски или други корен. Поред тога треба напоменути да је у питању можда рефлекс старога *-џк-* у којем се – из било ког разлога – није извршила трећа палатализација. Оно што се зна о *-џк-* као именичком суфиксу (претвореном у *-џс-* осим у неким дијалектима), допушта претпоставку о првобитној деминутивности тог суфикса.

Суфикс *-ик-* налазимо у *бури́каџи*⁵⁹, *вози́каџи (се)*, *дихикаџи*⁶⁰, *џласикаџи*⁶¹, *урли́каџи*, *џури́каџи*. За *урликаџи* би се могло помислити да је деноминатив од *урлик* (као што, у истом смислу, није познатост поста-нак глагола типа *џрохòџаџи*, *џвркúџаџи*, затим *џвиждúкаџи*, *џфију́каџи* и још неких). – Исти суфикс налази се у рус. *пили́кaть*, у буг. *брџни́кам* = *брџкам* (Геров) и сл.

Нешто је многобројнија група глагола са суфиксом *-ук-*, али се код њих данас примећује застаревање, поред тога што су неки од њих творевина старог лексикографа Стулића. Такви су глаголи: *бају́каџи*⁶², *баџукнџи*⁶³, *блеју́каџи*⁶⁴, *брџу́кнџи*⁶⁵, *вију́каџи*⁶⁶, *возу́каџи*⁶⁷,

⁵⁷ Ристић–Канрга.

⁵⁸ Вук, Рј.

⁵⁹ Вода бурика из пукла суда (Л. Грђић–Бјелокосић, Речи из Босне и Херцеговине, Грађа САН).

⁶⁰ Дихикали, пухукали, гледали ... (уста, нос, очи у загонеси; Бос. Вила 1895, 278).

⁶¹ РЈА; *џласаџи* = *џламџеџи* код Белостенца и Стулића.

⁶² И првог дана почела је да им бајука обичну медвеђу песму (Забавник, Крф 1917/18, 13, стр. 12); у овом примеру може бити дем. од *бајаџи*. У примеру: Ништа луђе него бајукати оно чему се не спава (прев. И. Секулић, Књижевност јуни-јули 1946, 174) – имамо русизам. Српскохрв. *бајџиџи* (*џајџиџи*) значи само *сџаваџи*.

⁶³ Пољуби јој њедра, па се опет баџукни (Б. Будисављевић, С личне груди, МХ 1913, 41).

⁶⁴ РЈА: код Стулића дем. од *блејаџи* (Б. Николајевић, Речи из Далмације и Херцеговине, Грађа САН).

⁶⁵ Фра Илије на вечери није, | Он је заран нешто брџукнуо | И залио неколико пута (Хрв. н. пјесме од. 1 књ. 1, изд. МХ, 122); значење је *џалабрџнуџи*, *брџнуџи*. *Брџнуџи* у том значењу није забележено, али *брџкуџи* јесте, а *брџаџи* и *брџкаџи* се мешају.

⁶⁶ Neulen (J. J. Змај, Грађа САН).

⁶⁷ Миклошић, Паралелни речник s. v. *поваживаџи* (< *возитџ*).

іламазúкаїи⁶⁸, іоворúкаїи⁶⁹, ірохойúкаїи⁷⁰, іурукаїи⁷¹, дељукаїи⁷², жваїукаїи, звиждúкаїи, кашљукаїи⁷³, крадúкаїи⁷⁴, куцúкаїи, лейúкаїи⁷⁵, љуљукаїи⁷⁶, мирукаїи⁷⁷, њевúкаїи⁷⁸, њухукаїи⁷⁹, росúкаїи, чайúкаїи⁸⁰, чейúкаїи⁸¹, чийúкаїи⁸², шейукаїи⁸³. Са изменом *-шї-* > *-шч-*: *їишчукаїи*⁸⁴. (Тренутни глаголи наведени су у недостатку примера за трајне). Код неких глагола на *-укаїи* не можемо одредити да ли су деминутивни или деноминативни према именицама на *-ук* (*звиждукаїи*). Неки други глаголи постају или деноминативно или од ономатопејских и сличних корена: *їијúкаїи*, *фијúкаїи*, *цијúкаїи*.

Глаголски суфикс *-ук-* (*-’ук-*) јавља се и у руском језику, напр. *мазюкать*. За глагол *баю* Окатѣшко је рећи да ли садржи суфикс *-ук-*, пошто се у њему налази реч *баю* (јавља се, додуше, и као *бай*). Према њему или каквом сличном глаголу могу постајати и други глаголи експресивног карактера са истим суфиксом, у дечјем и у фамилијарном језику.

О елементу *к* треба још додати да се он често појачава другим деминутивним суфиксима који се стављају испред или иза њега, а које ћемо наводити у даљим излагањима. Појава суфикса *-цк-*, *-уцк-*, *-чк-*, *-кар-*, *-рк-*, *-шк-*, *-ушк-* говори о томе да се сáмо *к* престаје осећати као довољан знак деминутивности (мада је он начелно увек то), те да се мора појачавати. Разуме се да би се могло рећи и обрнуто – да су се ти други суфикси појачавали додавањем суфикса *к*. Формално посматрано то би у већини случајева тако и било: од *їевуцаїи* касније би постајало *їевуцкаїи*, као што је, можда, напр. од некадашњег **човечуљ* постајало *човечуљак*, а у

⁶⁸ РЈА: дем. од *іламазаїи*, код Стулића.

⁶⁹ РЈА: Делабела, Волтићи, Стулић.

⁷⁰ РЈА: код Стулића, „Управ је дем.”; често грохотати.

⁷¹ А код њега Тале седијаше, | У десно га раме гурукаше (Вук, Н. пјесме VI, изд. 1899, 333).

⁷² РЈА: према Стулићу *leviter laborare ... leviter caelare*.

⁷³ РЈА: в. кашљуцати; у наше вријеме.

⁷⁴ РЈА: код Стулића.

⁷⁵ РЈА: код Стулића.

⁷⁶ РЈА: код Стулића.

⁷⁷ РЈА: дем. према *мироваїи*, тј. помало мировати. Само код Стулића, непоуздано.

⁷⁸ РЈА: код Стулића, а и данас у Лици.

⁷⁹ В. пример у напмени 2 на стр. 61.

⁸⁰ РЈА: код Стулића, непоуздано.

⁸¹ Вук, Рј.: као дем. од *чейаїи*.

⁸² РЈА: код Стулића, непоуздано.

⁸³ Иш, пауне, шаропере, | Не шетукај се, не бабукај (Ј. Миодраговић, Народна педагогија у Срба, Бгд. 1914, 105).

⁸⁴ РЈА: пиштати, звиждати. У Далмацији.

руском од некадашњег **рученя* – *рученъка* итд. Ако су каснијим срашћивањима и добиване недељиве целине, као *-уљак* или *-енъка*, сукцесије у грађењу је некад морало бити, и природно је претпоставити да се у њој ишло према крају речи, тј. путем *-уљ* > *-уљак*, *-еня* > *-енъка*, *йевуцаџи* > *йевуцакаџи*. Али с обзиром на то да је *к* најраспрострањеније, а према томе и најстарије средство деминуције, као и на то да глаголски суфикси *-ц-*, *-уц-*, *-уш-* (нарочито суфикси с елементом *ц*) претстављају иновацију у српскохрватском језику, јасно је да је тип *йевуцаџи* настао у време када је већ постојало *йевкаџи* или *йевукаџи*. Према томе и *йевуцакаџи* мора бити новије – и оно, заједно са *йевуцаџи*, претставља појачање за ослабљено *йевкаџи*. У образовањима типа *йискараџи*, *йуцкеџи* налазимо и формални одраз накнадног појачавања суфикса *-к-*.

Помоћу елемента *к* граде се и многобројни глаголи експресивног и ономатопејског карактера. У њима се понекад користе глаголски и други корени, који живе и у другим речима, а понекад само узвици или гласовни склопови који ван оваквих глагола не значе ништа. Захваљујући завршецима *-каџи*, *-акаџи*, *-икаџи*, *-укаџи* такви глаголи често изгледају и облички и семантички као деминутивни. То су напр. глаголи *ћуџикаџи* (*шуџикаџи*), *ућуџикиваџи* који носе у себи извесну деминутивну нијансу иако немају поред себе никаквих одговарајућих по значењу недеминутивних глагола; *цењкаџи се* (с палатализованим сугласником испред *к*) који такође није деминутиван ни према једном глаголу, али ипак показује карактер „мале вредности” означене радње. Слично томе налазимо *дрнкаџи* (*дрњкаџи*; можда има везе са *дрмаџи*, *дираџи*?), *жевкаџи*⁸⁵, *йуџикаџи*, *цуџикаџи*, *швићкаџи*, *шуџикаџи* итд.; *блесакаџи се*⁸⁶ у вези са *блѣскаџи се*; *блесикаџи*⁸⁷, *бурликаџи*, *циликаџи*; *йијукаџи*, *фићукаџи* итд. О старини таквих образовања сведочи општесловенски карактер неких од њих (*рикаџи*, *јукаџи*).

О глаголима са деминутивним елементом *к* у различитим склоповима треба рећи још и то да понеки од њих може имати промену и по петој врсти (тј. као *йлакаџи*, *йлачем*). Таква је појава међу њима ретка, пошто се карактер итеративности, који је својствен деминутивима, боље одражава у презентским наставцима са вокалом *а*.

⁸⁵ Вук, Рј.

⁸⁶ Сваки [војник] посебице блесака се са својом спремом кроз зелено грање (Наоружани народ, прев. Љ. Балтић, Бгд. 1904, 209).

⁸⁷ РЈА, из старих речника.

На другом месту по многобројности налазе се деминутивни глаголи с елементом *ц*. Као што је већ било споменуто, и глаголска деминуција придружила се општем смеру српскохрватске деминуције те је развила и нове творевине са сугласником *ц*. Ову тенденцију налазимо изражену и код придева, у једној специјалној категорији: *здрав-здравицић*, *нов-новицаћ*. Други словенски језици (изузев словеначког) не знају за проширење са *ц* у глаголима. Миклошић наводи само један пољски глагол *skalicać* (475), којег нема код Линдеа.

Док именице и придеви познају суфикс *-ьс-*, а сем тога именице имају и веома распрострањен суфикс *-ic-* (поглавито у ж. роду, у облику *-ица*), глаголи, осим ове две варијанте, имају и трећу, и то веома честу и данас живу – на *-уц-*. Суфикс *-уц-* је свакако постао по аналогији са архаичнијим *-ук-*, јер се друкчије постанак гласа *ц*, због недостатка фонетских услова, у овој групи не може претпоставити.

Тип деминутивних глагола са *ц* разликује се од типа глагола са *к* по томе што се додавање тог гласа на неокрњен корен догађа веома ретко. Можемо навести глагол *бунцајћи* који је пореклом од истог корена од којег је и *бунјићи* (*се*). Однос између та два глагола као деминутивног и недеминутивног данас не постоји. Нађен је и глагол *љуйцајћи*⁸⁸ < *љубијићи*, који је непоуздан. Уопште, таква образовања нису у духу језика и она нису успела да потисну образовања са *к* од истих глагола. У словеначком она постоје (напр. *skākcati*).

Далеко чешћу појаву претставља замена гласом *ц* последњег кореновог сугласника – махом задњенепчаног или зубног. Код примера замене зубног сугласника сугласником *ц* мора се имати у виду да историски посматрано ово уопште не мора бити замена него старо додавање *ц* иза *ѿ* одн. *ѿ > ѿ*, после којег су се *ѿ* и *ц* стопили. Без промене глаголске врсте налазимо овакву деминуцију у глаголима: *брцајћи*⁸⁹, *вијуцнући*⁹⁰, *їлѿцајћи*⁹¹, *їлѿцајћи*, *їуцајћи*, *каѿцајћи*⁹², *кљуцајћи*, *лѿцнући*⁹³, *їлѿцајћи*, *шмрѿцајћи*, *шмјуцнући*⁹⁴ итд. (Тренутни глаголи наведени су у недостатку потврда за

⁸⁸ РЈА: код Стулића.

⁸⁹ РЈА: дем. од *бркајћи*.

⁹⁰ Вук, Рј.: дем. од *вијукнући*. Вук ... ће ти рећи: „Е, та ја ћу само мало у под вијуцнути” (Бос. вила 1890, 140).

⁹¹ Глацати и мацати (Вл. Ардалић, Буковица, Зборник ЈА 5, 8).

⁹² Каца крвца низ добра путаља, | Салива се коњу низ копите (М. Шуњић, Н. јуначке пјесме, Сарајево 1925, 71).

⁹³ РЈА: дем. од *лазнући*. Ристић–Кангрга: в. *лизнући*.

⁹⁴ Ја да ћу шмуцнути мимо њ, а он се смијуцну (Б. Будисављевић, С личке груде 142).

трајне). Сапреласкому шестуглаголску врсту из других: *бацаџи*⁹⁵, *боцаџи*⁹⁶, *врцаџи се* (< *врџиџи се*), *јацаџи* (< *јазиџи*), *ињецаџи* (< *ињеџи*-), *ирџецаџи*⁹⁷ итд. – Појаву сличну овој налазимо и код именица где се у деминутивима и хипокористцима јавља *ц* као замена кореновог сугласника или једног дела корена уопште: *Наца* (< *Нада*, *Надежда*), *Пеца* (< *Пера*, *Пеџар*) и сл.

Глаголски суфикс *-иц-* нађен је у глаголу *(за)џрњаџи се* > *(за)џрњаџиџи се*⁹⁸. Деминутивна функција тог глаголског суфикса није жива, као што је данас, уосталом, случај и са деминутивним *-иц* (за мушки род) у српскохрватском језику.

Проширење основног глагола са *уц*, и даље још са *к*, претставља да нас једно од најживљих средстава глаголске деминуције. Наводимо овде како оне глаголе који остају у истој, тј. шестој врсти после деминуције, тако и оне који прелазе у шесту врсту: *јеџуцаџи*, *јебеџуцаџи*, *дрџуцаџи*⁹⁹, *живуцаџи*, *кашџуцаџи*, *крадуцаџи*, *лавуцаџи*¹⁰⁰, *лаџуцаџи*¹⁰¹, *мируцаџи*, *обзируцаџи се*¹⁰², *јеџуцаџи*, *џиџуцаџи* (*џиџуцаџи*), *свеџлуцаџи*, *сеџуцнуџи*¹⁰³, *смеџуцаџи се* итд. Према именици *маџла*, а у наслону на *маџлиџи* (*одмаџлиџи*), направљен је глагол *маџлуцаџи*¹⁰⁴. Чест је у употреби и глагол *џалуцаџи*¹⁰⁵, који претставља варијанту према *џалацаџи*, без одговарајућег основног глагола. – И словеначки језик зна за ово проширење, напр. у глаголу *skakícati*.

За глаголе са суфиксним елементом *ц* карактеристично је да се паралелно јављају и са суфиксном групом *џк*. Скоро сви споменути глаголи могли би се завршавати и на *-џкаџи* (*џлџкаџи*, *џуцаџи*, *кџуцаџи*, *џџуцаџи*; *баџкаџи*, *боџкаџи*, *врџкаџи се*, *јаџкаџи*, *ињеџкаџи*, *ирџеџкаџи*; *јеџуцаџи*, *јебеџуцаџи*, *живуцаџи*, *кашџуцаџи*,

⁹⁵ Оба од *босџи*, тј. од *бод-* (Вук, Рј.). Коренов вокал у *бацаџи* узет је из *бадаџи*; не може се са сигурношћу тврдити да је *бацаџи* дем. од *бадаџи*.

⁹⁶ Оба од *босџи*, тј. од *бод-* (Вук, Рј.). Коренов вокал у *бацаџи* узет је из *бадаџи*; не може се са сигурношћу тврдити да је *бацаџи* дем. од *бадаџи*.

⁹⁷ РЈА: дем. од *џреџџи*. Само код Реџковића, али *џреџнуџи* има и из новијих извора. Посијече ли се? Нијесам не, него се само мало грецну(х) (Богдановић, Лика).

⁹⁸ Вук, Рј.: оба са значењем *баџкаџи се* (о мазги). Постоји именица *џрњаџ* = *баџкаџе*.

⁹⁹ РЈА: код Стулића, непоуздано.

¹⁰⁰ Без одговарајућег недеминутивног глагола, али вероватно према *лаџаџи* (корен *лав-* у *лавеж*). У потоку бијела куца лавуца (пракљача) („Караџић” год. 1900, 156).

¹⁰¹ Као што се види, он је лагуцао малко (М. Ракић, Превод „Јадника” IV, Бгд. 1904, 132).

¹⁰² Ал’ се муза обзируца, изговара, тражи (Ј. Ј. Змај, Куза, стих 3).

¹⁰³ Јесте ли волели да мало сеџуцнете увече, онако до сабаха (Република, Бгд. 30.XII.1952, 374).

¹⁰⁴ Маџлуца, студи и прокапљује (Р. Кошутећ, Земља бола, Бгд. 1929, 87).

¹⁰⁵ Палуцају шарани кратким гујавичастим брчиџима (Х. Кикић, Дјела 345).

крадуцакѝи, мируцакѝи, њевуцакѝи, њијуцакѝи, смејуцакѝи се итд.). И више од тога. Неки глаголи који се ређе или уопште никако не јављају (и можда се нису ни јављали) само с елементом *ц*, појављују се са *цк* у сасвим обичној употреби – ма какав био положај тога *цк*: додавање у оквиру групе *уцк* или замена кореновог сугласника том групом; напр. *брљуцакѝи*, *їлѝцакѝи* (*се*), *їрѝцакѝи*, *дремјуцакѝи*, *дрмуцакѝи*, *жмируцакѝи*, *каѝцакѝи*, *клѝцакѝи*, *леѝјуцакѝи*, *лизјуцакѝи*, *миѝјуцакѝи* (*миѝјуцакѝи*)¹⁰⁶, *їлѝјуцакѝи*, *їредуцакѝи*¹⁰⁷, *резјуцакѝи*, *сеѝцакѝи* (*сеѝцакѝи* данас са друкчијим значењем), *сїењуцакѝи*¹⁰⁸, *сїрѝјуцакѝи*, *шїшїијуцакѝи* итд. То показује да сложени суфикс *-цк-*, а нарочито, као што се из многобројности примера може видети, суфикс *-уцк-*, претставља данас распрострањеније средство деминуирања него само *-ц-* (или *-уц-*), поред тога што је сада живље и од *-к-*.

Понекад се може осетити мала семантичка разлика између истих глагола проширених суфиксима *-ц-* и *-цк-*. Глаголи који имају *-цк-* каткад показују већу деминутивност у поређењу са глаголима који имају *-ц-*, што је и природно због двоструког знака деминуције. У глаголима са *ц* деминутивност је некад само у томе што је радња претстављена као неважна и повремена, не много честа. Такве нијансе можемо запазити у *їѝцакѝи*, *кашљуцакѝи*, *їевуцакѝи*, *їијуцакѝи* и др. Одговарајући глаголи са *-цк-* (*їѝцакѝи*, *кашљуцакѝи*, *їевуцакѝи*, *їијуцакѝи*) претстављају управо деминутиве од таквих значења. Код глагола *їѝцакѝи*, *свейлѝуцакѝи* се деминутивност према основном значењу данас уопште није њихова главна семантичка црта. *Гѝцакѝи* се удаљило од *їѝзиѝи* и значи газити на специјалан начин, по специјалном тлу. *Свейлѝуцакѝи* се је светлети бледом, далеком, можда и треперавом светлошћу, и само је у том смислу деминутив од *свейлѝи*; ма како нека свећа била мала, ако она гори јасно и близу, за њу се неће казати да се светлуца. А *їѝцакѝи* и *свейлѝуцакѝи* се су деминутивна образовања од ових глагола.

И са суфиксом *-ц-* одн. *-цк-*, као и са *-к-*, граде се глаголи од неких гласовних склопова који се не садрже у другим, недеминутивним глаголима. Када су у питању завршеци *-цакѝи* одн. *-цакѝи*, у корену се често налазе ономатопејске речи које се и саме свршавају на *ц*, тако да *ц* у тим

¹⁰⁶ Жуто јој се око смеје, | Па мїгѝуца испод жбунка (Р. Кошутїћ, Иде млади мај! ... Бгд. 1932, 10).

¹⁰⁷ Дијалекатски пример: Сипї-ми, мѝже, кашу на-рамо, пѝ-чу-ја и-предѝуцкам и-да-лизѝуцкам (М. Станојевић, Сев. тимочки дијалекат, СДЗБ 2, 432).

¹⁰⁸ Кад с брда ветар мало наїђе, | Зашкрипи зграда, јечи, стењуца (Р. Кошутїћ, Земља бола 24); с обзиром на дактилске завршетке стихова за песника је то, можда, глагол *сїењуцакѝи*, *сїењуцкѝа*.

глаголима уствари није истог порекла као *ц* деминутивно, само што се глагол, захваљујући формалноме склопу, осећа као деминутив. Такви су глаголи *звѣцкаѣи*, *кѣцкаѣи*, *ѣрѣцкаѣи*¹⁰⁹ и сл. Без ближих етимолошких веза са другим речима су глаголи *жаѣцаѣи* (*се*) – са кореном који је у *жалац*, *жаока*, затим *звѣцаѣи*, *зѣцаѣи* итд. Ради веће изражајности уметнуто је *ц* у глагол *офрѣкаѣи се*¹¹⁰: *офрѣкѣѣи се*¹¹¹.

Елементи *к* и *ц* придају глаголским речима по правилу увек извесно деминутивно значење, били ти елементи сами или у комбинацијама с вокалима или у међусобној комбинацији. Постоје и други сугласници који могу деминуирати глаголско значење: такви су *р*, *ѣ*, *х* одн. *ш*, *л* одн. *љ*. Али се они јављају у малобројнијим суфиксима, и притом је број глагола у којима такви суфикси стоје ограничен; са неким вокалима они граде и обичне експресивне, пејоративне или какве друге суфиксе. То указује на дуже задржавање структуралног, празног карактера ових суфикса, у поређењу са суфиксима који садрже *к* и *ц*. За гласове *ѣ*, *х* > *ш* и *л* / *љ* знамо да су у словенској заједници могли служити као именички деминутивни елементи, док је сугласник *р*, у споју са *а* и *у*, постао доста изразито аугментативно и пејоративно обележје у српскохрватском језику, а служи за речи са значењем презира и потсмеха и у пољском и у источнословенским језицима. Међутим развитак значења код истог суфикса у деминутивном и аугментативном правцу није тешко разумевати; в. о томе А. Белић, о. с., Arch. f. sl. Ph. 23, 145 и д.

Гласовни склоп *-ар-* служи за модификацију глаголског значења, и то не за праву деминутивну, већ за означавање семантичког прелива немарности, безначајности радње, нетипичног вршења њеног. Отсуство деминутивног значења огледа се и у томе што глаголи са *-ар-* (као и други с елементом *р*) не теже сви да се мењају по најтипичнијој итеративској, а према томе и најтипичнијој деминутивској, шестој глаголској врсти, већ их има доста са променом по седмој. Такви су глаголи: *буницѣраѣи* (< *буницаѣи*)¹¹², *живѣриѣи*¹¹³, *клаѣириѣи* (*се*), *ландѣраѣи*¹¹⁴, *луйѣраѣи*¹¹⁵,

¹⁰⁹ Од корена *trqs*. О том глаголу и сличним речима писао је А. Белић у приказу Маретићеве Граматице I, ЛМС 200, IV; 184 и д.

¹¹⁰ РЈА: врзати се око кога, удварати се.

¹¹¹ Брица (као кочи се на титулу и офрѣкѣ се око девојака) (И. Округлић, Саћурица и шубара II, Н. Сад 1870, 67).

¹¹² РЈА.

¹¹³ Вук, Рј.: *vivere misere*, као и *живоѣариѣи* и *живуѣаѣи*.

¹¹⁴ РЈА: исто што и *ландаѣи*.

¹¹⁵ Вук, Рј.: у I изд. виде *луйаѣи*, у II као дем. од *луйаѣи*.

йуца̀ра̀йи¹¹⁶, йржа̀рѝйи (< йржѝйи)¹¹⁷, црџа̀ра̀йи¹¹⁸, шчѐйарѝйи¹¹⁹ итд. Глагол живо̀йа̀рѝйи¹²⁰, данас чешћи од жива̀рѝйи, направљен је од коре-на живо̀й- а не жив-, као одговарајући недеминутивни живѐйи. У књи-зи „Историја српскохрватског језика” књ. II св. 2: Речи са конјугацијом, 75–76, проф. Белић сматра да су глаголи на -ара- уствари пејоративни (жива̀рѝйи, живо̀йа̀рѝйи, кла̀йа̀рѝйи, йржа̀рѝйи, шчѐйарѝйи), што стоји у вези с пејоративношћу именичког -ара-; а да је деминутивно само -к+ара- (сѐйка̀рѝйи, йрчк̀а̀ра̀йи). Према мишљењу проф. М. Стевановића и једни и други глаголи су пејоративни (Граматика српскохрватског језика 283).

Код овог суфикса, као и код једног од следећих, -еџ-, и ретког -ол-, налазимо удруживање с елементом к на тај начин што се к ставља испред другог суфикса а не иза њега, дакле -ка̀рѝйи, -кѐйа̀йи, -колѝйи – а не -арка̀йи, -еџка̀йи, -олка̀йи. С обзиром на изразиту деминутивност сваког образовања на -ка̀йи, ову сукцесију треба тумачити као избегавање да глагол буде типично деминутиван, а таква семантичка намера огледа се већ и у самом избору суфикса -ар- (одн. -еџ- или -ол-). Према томе, стварањем лешка̀ра̀йи од лешка̀йи, с једне стране, задржава се нешто од деминутивности која се осећа у лешка̀йи, али се, с друге стране, помоћу два обличка момента – помоћу потискивања гласа к с краја према средини и увођења суфикса -ар- – постиже друго значење, значење „безначајности” радње. Такви су глаголи живка̀рѝйи¹²¹, лѐйка̀ра̀йи / лѐйка̀рѝйи¹²², лешка̀ра̀йи / лешка̀рѝйи, луйка̀ра̀йи, џиска̀ра̀йи, йуцка̀ра̀йи, сѐйка̀рѝйи, йрчк̀а̀ра̀йи / йрчк̀а̀рѝйи итд. Глагол чѐйука̀рѝйи¹²³ направљен је од деминутивне варијанте чѐйука̀йи а не чѐйка̀йи. Глагол жевка̀рѝйи¹²⁴ је од жевка̀йи, према којему нема друкчијег глагола, без к. Бушка̀ра̀йи¹²⁵ је деминутив од бу̀шѝйи > бу̀шка̀йи али није у вези и са бу̀шка̀йи > буха. Бичк̀а̀ра̀йи је створено помоћу су-

¹¹⁶ Вук, Рј.

¹¹⁷ Брабец, Храсте, Живковић, Граматика хрв. или срп. језика, Згб. 1952, 159: трговати по мало.

¹¹⁸ Вук, Рј.: *lineas duso*, пошто нема *црџа̀йи*. РЈА: као дем. према *црџа̀йи*.

¹¹⁹ Марет. 342: *шчѐйарѝйи* исто што и *шчѐйа̀йи*.

¹²⁰ Брабец, Храсте, Живковић (159): „Живјети непотпуним животом; онда: биједно”.

¹²¹ Само ако имаш ијоле изгледа, да можеш’ бар известно живкарити, до болгг живота (М. Јакшић, у књ. М. Костића, Преписка Ђ. Јакшића, Бгд. 1951, 114).

¹²² Тичице божје ... цвркућу и лектарају (К. Цветковић, Превод приповедака, Бгд. без год., 8. – Док сам ... као лептир од цвета до цвета леткарио (Ђ. Рајковић, Бршљан год. I, Н. Сад 1885, 21).

¹²³ РЈА: само код С. М. Љубише.

¹²⁴ Вук, Рј.

¹²⁵ РЈА.

фикса *-кар-* према именици *бйч*, без посредства одговарајућег глагола. *Зевка̀риѝи*¹²⁶ је образовање од *зэвайѝи*, данас са преносним значењем. *Пушкàраѝи* (*се*) је направљено од именице *йушка*, те је његов глаголски суфикс *-кар-* само привидан, али значењска компонента, коју ствара цео завршетак, одговара ономе што налазимо код других глагола с њиме.

Видимо да код суфикса *-ар-* и *-кар-* нема строге поделе између глагола шесте и седме врсте, пошто се чак и исти глаголи могу мењати и на један и на други начин. Код глагола шесте врсте преовлађује значење радње и њеног понављања, а код глагола седме врсте – стања и његовог континуитета, мада то ни издалека није неки утврђени закон.

Као што је већ речено, и код глагола са *-кар-*, као и код оних где се комбинују елементи *к* и *ц*, запажа се двојство семантичких прелива које одговара двојству суфиксних елемената. Тако *луѝка̀раѝи* значи тихо лупати („*луѝкаѝи*”), али донекле неправилно, у неједнаким временским размацима или неједнаком јачином; слично и код *йуцка̀раѝи*. *Трчка̀раѝи* значи да су трчања брза, кратка („трчкања”), али притом и неједнака, „неорганизована”; итд.

И други вокали се спајају са *р* стварајући глаголске суфиксе. Суфикс *-ур-* даје деминутивно значење глаголу *дрхѝуриѝи*¹²⁷ (< *дрхѝайѝи*). Можда се слично може рећи и о суфиксу *-ор-* у глаголу *чеѝкориѝи*¹²⁸ ако је у њему одиста већа деминутивност у поређењу са *чеѝкаѝи*. Међутим глаголи *йундориѝи*¹²⁹, *дундориѝи*¹³⁰, *кр̀кориѝи*¹³¹, *њуньориѝи*¹³², *йреѝеѝриѝи*, *шеѝйриѝи* *се*¹³³ експресивни су, сваки на свој начин, захваљујући својим основним значењима, и пошто су суфикси овде само историска а не стварна величина, они у глаголе не уносе никакве деминутивне елементе. Поред ових образовања основни, непроширени глаголи не постоје, али се ипак и овде о склоповима *-ор-*, *-ер-*, *-ир-* може говорити као о склоповима суфиксног порекла, и Миклошић их тако и третира. – Врло је старо образовање *жму̀риѝи/жмѝриѝи*, са старом метатезом сугласника у корену, у којем се првобитно налазило *тиг-*, *тѝг-*; суфиксни елемент *р* да се утврдити и овде. – Судећи по глаголима као *йреѝеѝриѝи* (бут. *трепéръ*), *жму̀риѝи / жмѝриѝи* (рус. *жму́рить*), *шумориѝи* (словен. *šumóriti*,

¹²⁶ Вук, Рј.: *bequem leben*.

¹²⁷ Голи и боси, они су по сву ноћ дрхтурили у рововима (Б. Ђоипић, Пролом 718).

¹²⁸ Вук, Рј.: дем. од *чеѝкаѝи*.

¹²⁹ Вук, Рј.: оба с истим значењем *unverständlich dahersummen*.

¹³⁰ Вук, Рј.: оба с истим значењем *unverständlich dahersummen*.

¹³¹ Вук, Рј.: као дем. од *кркѝайѝи*.

¹³² Вук, Рј.: мрмлати.

¹³³ Вук, Рј.: исто што шепурити се.

šumoréti), *koj̄urāīi* (словен. *kotúrati*, корен *koj̄-*; у оба језика може бити и деноминативно) и сл., сугласник *p* као саставни део глаголских суфикса претставља стару појаву. Спорадична деминутивност таквих суфикса разумљива је ако је посматрамо као даљи развојни ступањ опште структуралне функције њихове.

Елемент *p* удружен с другим сугласницима добива вокалну природу. Тако од глаголског корена *-чей* имамо образовање *чейр̄ка̄īi*, које означава ситно, притом неумешно или неуредно вршење радње. Слично је и значење глагола *чейр̄ља̄īi*¹³⁴, које се фонетском страном својом ослања на *јр̄ља̄īi*. Као образовање са *-рљ-* може се сматрати и *кој̄р̄ља̄īi*, са старим кореном *кој̄-*, само што је овде сложени суфикс данас без икакве функције модификовања глаголског значења. Најзад, сложени суфикс *-риц-* налазимо у *кој̄р̄ца̄īi* *се*, у вези с кореном *кој̄-* али данас без деминутивног односа према *кој̄а̄īi*; извесна деминутивност сопственог глаголског значења у овом глаголу изражена је захваљујући завршетку *-ца̄īi*.

Сугласник *ӣ* јавља се са функцијом деминуирања у групи *-уӣ-*. Суфикс *-уӣ-* познат је у словенским језицима као деминутивни суфикс именица и придева. То видимо по траговима који су очувани у српскохрв. *Милуӣин*, *Драјуӣин*, по руским (и источнословенским уопште) образовањима типа *Малют(к)а*, *Васют(к)а*, пољским придевима типа *maluty* итд. Словеначки зна за деминутивну функцију тог суфикса и у глаголима: *skakúitati*.

Примери за српскохрв. глаголе су: *блекӯӣа̄īi*¹³⁵, *жвакӯӣа̄īi*, *клејӯӣа̄īi*¹³⁶, *кукӯӣа̄īi*¹³⁷, *јискӯӣа̄īi*, *скакӯӣа̄īi*, *сркӯӣа̄īi*, *сјрӯӣа̄īi*¹³⁸, *хријӯӣа̄īi*¹³⁹, *шкријӯӣа̄īi*, *шџијӯӣа̄īi*. Са суфиксом *-уӣ-* често се граде глаголи са значењем неког звука, од ономотопејских и других гласовних склопова, од којих се понекад граде и именице са завршетком *-уӣ-*, тако да се не може тачно утврдити да ли су глаголи деноминативни или изведени од корена паралелно с именицама: *јӯјӯӣа̄īi*, *црекӯӣа̄īi*, *шајӯӣа̄īi*, *шкрјӯӣа̄īi* итд. Баш у овим случајевима деминутивност готово уопште не постоји.

¹³⁴ РЈА: наводи и већина старих речника.

¹³⁵ РЈА: дем. од *блека̄ӣи*. Око ње се јање вије, | Те скакуће и блекуће (Вук Н. Пјесме 6, 346).

¹³⁶ РЈА: дем. од *клеја̄ӣи*, само код Стулића. У истом значењу наводи и *клејӯӣӣӣи*, пример из 19 в.

¹³⁷ РЈА: дем. од *кука̄ӣи*.

¹³⁸ Узео кутлачу па по казану ... стругуће (Н. прип. ур. Магарашевић 108).

¹³⁹ За гомилом су ступали и хрипугали бангави старци (Б. Топић, Пролом 374).

Као што смо већ спомињали, у експресији, у чију област спада и деминуција, долази до варијаната и деривати који се не могу тумачити фонетским претварањима.

Елемент *x* свакако је био некад раширен као именичко и придевско деминутивно средство у словенским језицима. Међутим код именица је његова деминутивна функција још у прасловенско доба почела слабити, што се види из чињенице да је он, као деминутивни формант, готово увек повезан са елементом *k* или *j*, тако да су данашњи деминутивни наставци са *x* продужени не простих већ сложених наставака *-švkъ* (< *-chvkъ*), *-švko*, *-uška*, *-uša* и сл. Непроширени суфикси са *x* усмерени су ка аугментативности или пејоративности (рус. *тетѣха*, слично и у пољском), у чему има, наравно, и изузетака. Придевски деминутивни суфикси са *x* сачували су своју природу: тако имамо српскохрв. *лаіахан*, *малахан*, словен. *polagahen*, рус. *белѣхонький*, пољ. *bieluchny* итд.

У српскохрватској глаголској системи сачувани су доста слаби трагови деминутивне природе гласа *x*. Према *лакнути* осећа се као деминутивно *лахнути*¹⁴⁸, које се може тумачити или фонетском променом (*kx* > *x*) или заменом кореновог елемента *k* гласом *x*, што нам је као принцип већ познато из ранијих излагања, а што се у вези с овим гласом може наћи и у другим врстама речи (рус. *махонький* < *маленький*). Занимљив је глагол *сјахѣишии се*,¹⁴⁹ у којем је *x* инфиксног порекла, док присуство следећег *-иши-* претставља неку не сасвим јасну аналогију. (Јавља се и варијанта *сјаќишии се* у истом значењу, са инфиксним *k*). Није сигурно да је исти случај и код глагола *слухѣишии*, за који Вук каже да је „као деминутив од слушати” и који, према томе, може имати *x* и из корена. Међутим у таквом случају већа би вероватноћа била да *x* нађемо претворено у *ш*.

Елемент *ш*, дериват гласа *x*, налазимо као део суфикса најчешће у заједници с вокалом *у*, што је истоветно с појавом деминутивног *-уш-* код именица и придева. Тако имамо *иенушайи* (*иенушиишии*) *се*, које не претставља по значењу праву деминуцију према *иѣнишии се*; глаголи *комушайи*, *иерушайи*, *йокорушиишии се*, *ројушиишии (се)* сведоче само о суфиксу, али не и о његовој функцији деминуирања. *Певушиишии*, глагол седме врсте због неитеративног карактера, јесте деминутив. Постанак групе *-уш-* у глаголима може се тумачити вршењем прве палатализације у некадашњим глаголима на *-ич-ити*, или издвајањем из касније варијанте *-ушк-* (< *-ич-ѣк-*).

¹⁴⁸ Чисто му лахну на души (Ј. Веселиновић, Борци, Бгд. 1889, 58).

¹⁴⁹ Вук, Рј.: исто што *сијайи*.

Група *-уш-* се чешће појављује проширена са *к*, и тада је деминутивност јасно изражена: *брљушкати*, *ваљушкати се*, *љуљушкати* (*љуљушкати*) итд. Постоји и група *-шк-* као деминутивни суфикс, можда издвојена из *-ушк-*, а можда настала као проширење некадашњег *-ш-* са *-џк-*. Њоме се најчешће замењује коренов сугласник, слично као у рус. *карман* > *кармашек*. Тако налазимо: *бршкати*¹⁵⁰ (< *брљати*), *кошришкати* (*се*)¹⁵¹ (< *кошрљати*). Глагол *ршкати*¹⁵² постао је од *ршти* проширењем и превођењем у шесту глаголску врсту. Група *-ишк-* појављује се у *комишкати*¹⁵³, *сманшкати*¹⁵⁴. И *-иш-*, као и *-ишк-*, јавља се у именичким и придевским деминутивним суфиксима. Постоји и група *-ош-*, као замена за *-ор-* у глаголу *мрмошишти*¹⁵⁵ према *мрморишти*. – Утисак деминутивности ствара група *шк* у глаголу *мрешкати*¹⁵⁶, премда тај глагол нема према себи недеминутивну варијанту и претставља деноминатив. Ни именица од које је он изведен није за данашње језичко осећање деминутивна, иако је, вероватно, изведена од *мрежа* додавањем *-к-*.

Суфиксни елемент *х* познат је другим словенским језицима у њиховим глаголским категоријама, међутим не као изразито средство деминуције. Словеначки језик зна за глагол *boléhati*, који значи поболевати, затим *sopíhati* (тешко дисати), *prisopíhati* (доћи тешко дишући), *udríhati* (снажно ударати), које Миклошић означава као интензивне. У пољском има *dobruchać* (Микл. 475); руском и пољском је заједнички глагол *колыхать* одн. *колухаć* од корена *кол-*. У чешком Миклошић налази глаголе у које је *х* унело аугментативно значење. Он наводи и сличне по семантици руске глаголе *глотыхать*, *склепыхать*, *скатыхать* (474; има код Даља); постоје и други глаголи за које се не може тврдити да су аугментативни (напр. *болтыхаться* < *болтаться*).

Последњи суфиксни елемент који се може сматрати бар минимално продуктивним у овој категорији речи, јесте глас *л* одн. *љ* у комбинацијама с разним вокалима. У нашој грађи сугласник *л* нађен је само у заједници с вокалом *о* (*ййколишти*, *чешколишти*¹⁵⁷), као проширење у већ деминуираним глаголима (*ййкати*, *чешкати*). Са јављањем глаголског

¹⁵⁰ Бршка по пепелу, а устима пуха и увлачи (И. Војновић, Дубровачка трилогија, Згб. 1902, 99).

¹⁵¹ Вук, Рј.

¹⁵² То су хиљаде кртица које су неуморно, и дан и ноћ ришкале под земљом и подривале терен ... капитализма (Д. Поповић, Архив КПЈ 4, 230).

¹⁵³ Вук, Рј.: дем. од *комишати* које претставља варијанту према *комишти*.

¹⁵⁴ Вук, Рј. Свакако у вези са *сманшти*.

¹⁵⁵ РЈА.

¹⁵⁶ РЈА: правити мрешке, тј. наборе (Лика).

¹⁵⁷ РЈА.

ол можемо упоредити придевско *ол* у *мрколасӣ*. Сугласник *љ* је у овој функцији распрострањенији и налази се у различитим суфиксима. Ни за *љ* не треба тражити порекло искључиво у фонетским процесима.

Глас *љ* налазимо, прво, без удруживања с вокалима, додуше само у глаголима који проширени њиме не стичу деминутивно значење: *бркља̄ӣи*¹⁵⁸, *врџља̄ӣи се*¹⁵⁹, *муџља̄ӣи* и др. Оваква служба гласа *љ* потсећа нас на функцију коју *л* одн. *л'* има у придевима, напр. у рус. *вертлявий*, чеш. *křiklavý* или доњолуж. *smrdlav*. Он не аугментира, али изразито и не деминуира оне елементе основног значења који се при оваквим образовањима модификују, него им само придаје већу изражајност. – У суфиксу *-уљ-* деминутивно значење је понекад јасно изражено: *йевуџӣӣи*¹⁶⁰, *смејуџӣӣи се*¹⁶¹, *тирчуџӣӣи*¹⁶². У глагол *шишиуџа̄ӣи* < *ӣишиӣӣи*¹⁶³ овај суфикс не уноси деминутивност (према Вуку), а у *йеруџа̄ӣи* он је једна од варијаната, напоредо са *-уји-* и *-уши-* (*йеруџа̄ӣи* и *йеруџа̄ӣи* имају то исто значење¹⁶⁴). Глагол *замочуџӣӣи*¹⁶⁵ је само у извесном смислу деминутив од *замомчӣӣи*; у његовој основици лежи именица *момчуџак*. Исто тако и *замојуџа̄ӣи*¹⁶⁶ није смао од *замодја̄ӣи* и није у речнику означено као деминутив од тог глагола, већ је пре врста деноминатива од *затојуџак*. *Змијуџа̄ӣи*¹⁶⁷ је експресивно образовање које треба „визуелно” да претстави изванредан покрет одн. изокренутост, слично као и *змијуја̄ӣи*, направљено према *вијуја̄ӣи*. Глаголски суфикс *-уљ-* појављује се у том глаголу такође у наслону на именички, и то у речима *змијуџица*, *кривуџа* и сл. – Склоп *-уљ-* као знак деминуције налазимо данас у српскохрватским придевима типа *дујуџасӣи* (*дујуџа̄ӣи*), *крујуџав*, у пољским именицама као *babula*, *matula* (мамица), сличним руским деминутивима, бугарским придевима као *грџдуџав* итд. – Група *-ељ-* може претстављати глаголски суфикс, али једва да уноси деминутивна значења у нове гла-

¹⁵⁸ Стаде бркљати и превртати по свим џеповима (прев. Ст. Винавер, Доживљаји доброг војника Швејка III, Бгд. 1949, 64). Очигледно у вези с *брка̄ӣи*, које има и такво значење.

¹⁵⁹ Вук, Рј.: као дем. од *врџје̄ӣи се*.

¹⁶⁰ Послије подне, наравно сит, пјењуџи до ноћи (Д. Трбуховић, цит. у Ј. Лакатош, Међу велеиздајницима, без ознака, 80).

¹⁶¹ А њему од тога мило па се стално смејуџи нечему (Д. Ђосиф, Далеко је сунце, Бгд. 1952, 479).

¹⁶² Чекају, чекају, кад ето ти трчуџи пртином дијете (Н. прип. ур. Магарашевић 223).

¹⁶³ Вук, Рј.: даждети (Ц. Г.).

¹⁶⁴ Вук, Рј.

¹⁶⁵ Замочуџени ... дјечаци почињу помало пијуцкати (Х. Кикић, Дјела 104).

¹⁶⁶ Вук, Рј.

¹⁶⁷ Змијуџају усијане трачнице железнице (Х. Кикић, Дјела 165).

голе као што су *бекéљиџи се*, *бркељаџи*¹⁶⁸, *џужвeљаџи*, *шейeљиџи*¹⁶⁹; без ближе везе с неким одговарајућим глаголским коренима су *крeвeљиџи се* (*крив*-?), *џендeљиџи*. Са овим суфиксом може се упоредити именички суфикс *-eљ-* који налазимо у *сџаркеља*, *ђакeља*, које претставља аугментатив. Није право деминутивно средство ни суфикс *-oљ*, сем можда у глаголу *миџoљиџи се*, који има значење ситног кретања; међутим и сам глагол *миџаџи* у значењу кретања садржи исту нијансу. *Врџoљиџи се* и *мeшкoљиџи се* су глаголи према којима нема основних глагола, али се у оба садржи значење „малог” кретања, више у првом него у другом глаголу. *Пџиџoљиџи* је у речнику Ристића–Кангрге стављено напореда са *џиџкољиџи*. – Суфикс *-oљ-* постоји као именички деминутивни формант: у српскохрватском налазимо његов траг у *џуџoљак*.

Код глагола с елементом *л*, и онда кад им је значење блиско деминутивности, примећујемо колебање између шесте и седме глаголске врсте. С обзиром на оно што је речено о значењима тих глагола уопште, ово отсуство опредељивања за шесту врсту потпуно је разумљиво.

И у другим словенским језицима елемент *л* игра донекле улогу при грађењу глагола. У словеначком се додавањем *-lj-* (без вокала) гради доста велики број експресивних глагола од којих се многи морају окарактерисати као деминутивни: *bežljáti*, *jecljáti*, *nosljáti*, *pihljáti*, *rezljáti*, *skakljáti*, *smehljáti se*, *šumljáti* итд. (наводи Микл. 470, 471; проверено код Плетершника). Пољски и чешки језик имају глаголе код којих је корен проширен са *-l-*, међутим значење није деминутивно; што се руског језика тиче, у њему се, у дечјем и фамилијарном изражавању, могу чути спонтано саграђена образовања са *-ул’*, проширена гласом *к*, типа *хрануљкаты* < *хранеть*.

Остали глаголски суфикси уопште не пружају могућности за продуктивно деминуирање, и ми ћемо их овде поменути само ради употпуњења излагања.

Глас *с* у групи *-ас-* даје семантику слабог остварења глаголског значења у глаголу *беласаџи се*; у наслону на њега направљен је глагол *свиџласаџи*.¹⁷⁰ Група *-ес-* налази се у *шейесаџи*¹⁷¹ које значи *шейаџи* или *шейкаџи*; група *-ис-* у *соџисаџи*¹⁷². У глаголу *џласаџи*¹⁷³ (< *џламџеџи*) завршни део корена замењен је самим *с*, при чему је у сасвим малој мери

¹⁶⁸ Тек ми почело дијете бркељати (Ј. Борјановић, Босна, Грађа САН).

¹⁶⁹ Вук, Рј.

¹⁷⁰ Микл. 474: у значењу светлети, блистати.

¹⁷¹ Ја онако шепесајући преко чистине као немоћан богаљ, а Тоби скачући као хрт (прев. Р. Шоварија, Таипи, Згб. 1952, 62).

¹⁷² Микл. 474; према *соџиџи*; има код Ђ. Николајевића, Далмација и Херцеговина, Грађа САН.

¹⁷³ РЈА: код Белостенца и Стулића. Има и даље оберазовање *џласикаџи*.

постигнуто значење умањења. По угледу на неки именички или придевски суфикс (*мрска* = бора, *рескасиј* према *рескаји*, *резаји*?) унето је *-ск-* у глагол *набраскаји*¹⁷⁴ (< *набраји*).

Група *-чк-*, иначе честа у именичкој деминуцији у неким словенским језицима, налази се у глаголу *брчкаји* (у вези са *брчији*, *бркаји*, *бркнуји*, *брцнуји*, *брљаји*; степен деминутивности, па чак и тачне нијансе значења у овим глаголима доста је тешко одредити); затим у *ињечкаји* (у вези с глаголским кореном *ињечи-*), *ирчкаји* (у вези с *ирљаји*). Два последња глагола показују изразитију деминутивност. – Ваља приметити да је деминутиван и распрострањени словеначки глагол *spānčkati* према *spāti*.

Глагол *иућкаји* је у вези с кореном *иух-*; *иушији* (исп. и *иушији* се) можемо сматрати некадашњим основним глаголом према деминутивном *иућкаји*.

Значење глагола *кривудаји* према корену *крив-* (исп. *кривуда*), сличног њему *врдудаји*¹⁷⁵ без ближе везе са каквим глаголским кореном, затим *брљујаји* се (исп. *брљуј*), *вијујаји* (исп. *вијуја*), *змијујаји*¹⁷⁶, као и *брљужаји* се¹⁷⁷, могу бити окарактерисана као значења која поред осталих прелива показују и деминутивност, тј. мали интензитет, мале „димензије” онога што на било који начин лежи у основи глаголске семантике. Суфикс *-уј-* постоји у словенским језицима као именички суфикс за експресију, и ми неке од наведених глагола, слично глаголима на *-ујаји-*, можемо тумачити и као деноминативе.

Група *-из-* налази се у *ишваризаји*, које бележи Вук, а које Граматика Брабеца, Храста и Живковића (159) објашњава „сваки час отварати, затварати врата”. Ретки именички суфикс *-изъ* нема деминутивно значење у словенским језицима.

Постоји још једна мала група глагола са елементом *н* одн. *њ*, у разним гласовним склоповима, али се ни за један глагол те групе не може рећи да показује јасније знаке деминутивности, иако се ови сугласници у извесним именичким суфиксима јављају као знаци деминуције – у другим словенским језицима, а у траговима и у српскохрватском (*Милан*, *Милун*, *Милена*, *Драјиња*; суфикс *-ања* је пејоративно-аугментативног карактера). Додуше, за неке од ових глагола речници тврде да су деминутиви или блиски деминутивима. Међутим

¹⁷⁴ РЈА: код Делабеле и Стулића.

¹⁷⁵ Вук, Рј.

¹⁷⁶ Завукли се у људска тјелеса па се колутају, змијутају (А. Цесарец, За новим путем, Згб. 1946, 24).

¹⁷⁷ Крај цесте опази ће се орао брљужа у води (Српске нар. приповетке, скупио М. Кордунаш, Згб. 1936, 28).

данашње језичко осећање их као такве не оцењује; у сваком случају уколико они и имају каквог експресивног значења, то је махом значење нечег непријатног, што заслужује презир, и оно преовлађује у њима. То су глаголи: са *-ењ-*: *дрекѐњаџи се*¹⁷⁸; са *-ињ-*: *вуџињаџи се*¹⁷⁹, *младџињаџи се*¹⁸⁰, *џламинињаџи*¹⁸¹, *џлачињаџи*¹⁸², *чамџињаџи*¹⁸³; са *-оњ-*: *шобџињаџи*¹⁸⁴; са *-уњ-*: *чамуњаџи*. – Даничић је те глаголе, као што смо видели, сматрао аугментативним.

На крају одељка о суфиксима морамо споменути, мада сасвим узгредно, појаву извесног гласовног прилагођавања при избору суфикса које се састоји поглавито у дисимилацији. При додавању суфикса језичко осећање је опрезно према вокалима корена и суфикса: избегава се њихово понављање, тако да би се, напр., од *чуџиџи* тешко направио деминутив *чуџукаџи* или *чуџуџкаџи* а од *жмириџи* – *жмирикаџи*. Наравно, ово не претставља правило већ само тенденцију. Сличне појаве (дисимилацију сугласничког елемента) налазимо у грађењу хипокористика од личних имена, а и у неким другим случајевима суфиксације.

О акцентима суфиксираних глагола могло би се говорити у оквиру акцентолошког испитивања суфиксних образовања уопште. Материјал који је овде дат може претстављати прилог таквом испитивању. Од онога што тај материјал пружа битно је ово: вокал у једносложном корену који је проширен са *к* (< љк) увек је кратак, а акценат прелази на њега, тако да у тим случајевима имамо на њему кратки силазни акценат (*кџџкаџи*). То исто се догађа и онда ако се корен завршава не само гласом *к* већ групом *џк* (*мџџкаџи*). Глас *к* не утиче на акценатске односе у имперфективизованим глаголима (са основама на *-ива-* и *-ава-*) у које улази. У свим оним глаголима где суфикс садржи и какав пун вокал, акценат је по правилу у инфинитиву на вокалу глаголске теме (после новоштокавског преносења на вокалу суфикса); дужина тог суфиксног вокала није утврђена (*крадуџкаџи*–*куџуџкаџи*; у говору се чују и друкчији односи у погледу дужина). Група *-џк-* показује увек краткоћу вокала. О акценту понекад одлучује глаголска врста: у шестој врсти глаголи имају кратак вокал су-

¹⁷⁸ Вук, Рј.: као дем. од *дречаџи*.

¹⁷⁹ Вук, Рј.: као дем. од *вуџи се*; Броз–Ивековић; као *вуџи се* крадимце и полагано.

¹⁸⁰ Вук, Рј.: исто што и *младиџи се*.

¹⁸¹ Живе паметне очи у којима гори, у којима пламиња – те сјајне очи паметно гледају (Х. Кикић, Дјела 83).

¹⁸² Вук, Рј.: исто што и *џлакаџи*.

¹⁸³ Вук, Рј.: упућено на *чамуњаџи* које је као деминутив од *чамеџи*.

¹⁸⁴ Вук, Рј.: упоређује са *шобџиџи*.

фикса (*лешкàра̀тии, ѿену̀ша̀тии се*), а у седмој дуг (*лешкàрѝтии, ѿену̀шѝтии се*).

Из свега што је изнето о глаголским деминутивним суфиксима може се закључити да између глаголских суфикса, с једне стране, и именичких и придевских, с друге, постоји упадљива сродност која се мора тумачити заједничким пореклом, прастарим „фондом” суфикса који су могли бити додавани речима различитих врста, али не прелажењем суфикса из једне врсте речи у другу. Постојање тог „фонда” првобитних суфикса засведочено је индиферентношћу у погледу врсте речи којој суфикс прилази.

Што се тиче семантичке стране, на почецима формирања категорија суфиксираних речи треба свакако претпоставити семантичку неутралност, структуралност, празну природу суфикса. Начелно је сваки суфикс могао да стоји у свакој служби, што се види и по данашњој словенској лексици: сетимо се само шта све могу да значе суфикси са елементима *k*, *g*, *ch*. Међутим, очигледно је да су се из низа тих семантички неутралних суфиксних склопова током времена јасније издвајали суфикси који су служили за изражавање експресивног односа према појму. Деминуција и аугментација развијале су се даље из овог основног експресивног елемента. Све то одиграло се у време док су суфикси претстављали још заједнички „фонд”, заједничку својину именица, придева и глагола; семантичка спецификација која би настајала у једној врсти речи, можда првобитно у једној малој групи речи, одражавала се и утврђивала и код осталих. Суфикси су, дакле, имали донекле самосталну природу, и њихово додавање на речи било је аглутинативног карактера у тим епохама. Даљи живот словенског лексичког материјала учинио је своје – довео је до диференцијације службе појединих суфикса у појединим словенским језицима и до удаљавања језика једних од других у погледу коришћења суфиксне грађе.

IV

Други начин модификовања глаголског значења јесте срастање глагола са извесним префиксима, што ставља целу појаву у веома удаљену прошлост, уствари исто толико удаљену колико је удаљена епоха словенског префиксирања глагола уопште, а с тим у вези и настанка словенског вида. Постоји неколико префикса који служе за деминуирање.

Чињеница је да тако саграђени глаголи, некада деминутивни, данас у многим случајевима нису више изразито деминутивни, па нису чак ни у живој употреби (напр. рус. *дуеть* > *поддуеть*); поред таквих глагола

типичне деминутиве претстављају они њихови парњаци који су после перфектизовања враћени (у нешто познијој прасловенској епоси) измењеном основе у имперфективни вид (*поддуть* > *поддувать*)¹⁸⁵. То показује да се деминутивно значење у новијим периодима развијало и учвршћивало кроз нова средства на једној од старина датој бази. Важно је, међутим, споменути да сâм овакав принцип деминуирања – додавање извесног префикса, без обзира на евентуалне последице које могу настајати у системи вида – ипак мора бити још индоевропски. Ми га видимо, напр., и у латинском језику, где налазимо *subrideo* – смешкати се, *subsilio* – поскакивати, *subtimeo* – прибојавати се. Ту је, уствари, исти префикс *sub-* – *йод-*, који служи и за деминуирање глагола у словенским језицима, и то у чистим народним образовањима (напр. рус. *поддувать*), тако да о позајмицама или калковима не може бити говора.

На овом месту наилазимо на питање вида код словенских деминутивних глагола, тј. на већ спомињану везу између деминутивности и итеративности.

Говорили смо да прави деминутивни глаголи, који су настали суфиксацијом, углавном теже да стекну основу на *-а-*, а то ће рећи специфично итеративску основу. То не смемо тумачити тако, као да итеративност појачава или санкционише деминуцију, него само као већ готово присуство итеративности у деминуцији, које треба изразити основном на *-а-*. Додуше, у самој итеративности, на први поглед, нема ничег што би било потстицало било спречавало да она буде средство за деминуирање глаголског значења, и уопште њена веза с деминутивношћу није сама по себи јасна. Иако би по логици ствари вишекратно понављање радње, „мултипликација”, пре требало да ствара неку врсту аугментативности, док би деминутивна била она радња за коју је нарочито истакнуто да је свега једанпут, и то можда у једном тренутку извршена, то би било тако кад би глаголска деминуција лежала само у краткоћи, а аугментација у дужини трајања радње. А ми знамо да „деминуирати” радњу уопште не значи скратити је или моментализовати, мада понекад значи и то. Радња се може посматрати и као понављана (*йољуљивайи*) и као једнократна (*љуљнуи*), и у оба случаја она може бити деминутивна према основној. Али само с једном разликом: у итеративном глаголу деминутивност мора бити изражена и каквим другим средством које и јесте носилац деминутивности: у горњем примеру (*йољуљивайи*) њу ствара префикс *йо-* а не

¹⁸⁵ А. Меје, *Le slave commun*, Париз 1934, 296 и д., назива тај тип „les imperfectifs dérivés” и објашњава њихов настанак потребом да се имперфектизују глаголи који су захваљујући префиксу постали перфективни.

итеративска основа; док у другом случају сам измењен вид, основински наставак *-ну-* који претставља тренутност, даје глаголу значење умањености, о чему даље.

Чињеница је да деминутивни глаголи показују тенденцију да се сврставају међу итеративне, док се супротно не може рећи – сама итерација не води глагол у деминуцију (школски примери за учестале глаголе: *скакућайџи*, *поскакивајџи*). Језичко осећање је стога тако навикнуто да у формалној итеративности тражи деминутивност, да је тај факат чак навео Даничића да *носајџи* и *вóзајџи* сматра за деминутиве; док такве итеративне глаголе као *свџайџи* или *зайисивајџи* нико не може ни у заблуди сматрати деминутивним баш зато што се они данас више не осећају као итеративни.

Услед чега све то долази, зашто су напр. од *скакајџи*, који је уствари обичан трајни а не учестали глагол, оба његова деминутива, и *скакућайџи* и *поскакивајџи*, изразито учестали глаголи? На то питање није сасвим лако одговорити. Самим тим што се даје модификација радње, што су скокови обележени, претстављени на неки начин – овде као ситни, – скренута је пажња на сваки појединачни скок много више него у глаголу *скакајџи*. *Скакајџи* не значи толико *правилџи скокове*, *понављајџи скокове*, колико кретати се на нарочити начин. То доводи и до могућности квалификовања овом глаголском радњом, тако да „скакавац скаче” може значити карактеристику начина кретања тог инсекта. Међутим *скакућайџи* баш значи *правилџи скокове* (ситне) и реченица „скакавац скакуће” ствара претставу о одређеном скакавцу који се премешта тамо-амо у (малим) скоковима у време када се о томе говори. Разуме се да то не може бити објашњење свих случајева. Али из оваквих случајева (као што су *скакајџи*, *бацајџи*, *јецајџи* и сл. са њиховим деминутивима) итеративност деминутива ширила се и на друге случајеве. Итеративност је, понављамо, последица деминуирања а не средство да се оно постигне. У правом смислу речи последица код глагола *скакућайџи*; и тај глагол, пошто му је корен проширен са *-уџи-*, није добио облик *скакућџеџи* или *скакућџиџи*, како би могао, већ облик на *-ајџи* као изразиту итеративску формацију, те је постао и формални итератив. Код глагола *поскакивајџи* итерација је била испрва неминовна, пошто је свако имперфектизовање помоћу измене основе пореклом итеративизовање. Али је итеративно значење могло и избледети, као код *зайисивајџи*, само што се то није догодило услед повезаности деминутивног и итеративног значења.

Привидан изузетак од факта који смо изнели – да сама итеративност не проузрокује умањење глаголског значења – чине глагол као

ба́даѝи и *ѝуцаѝи* (по постанку итератив од *ѝући*, са аналошки извршеном трећом палатализацијом), оба означена у Вуковом речнику као деминутиви. Као што смо напред видели, код Даничића је тај тип не-исправно проширен и на *во́заѝи*, *но́саѝи* и др. Ако Вука у овом случају није изневерило језичко осећање, како би то изгледало из данашње перспективе, нарочито у погледу *ѝуцаѝи*, тј. ако су се у његово време ти глаголи осећали као прави деминутиви, онда се појава може тумачити једино изношењем деминутивности из неких сложених, префиксираних глагола од истог корена. Појава би била у начелу слична Вајановој депревербацији¹⁸⁶. Највероватније је да се ни у осталим словенским језицима овакви итеративи (првог степена) не могу сматрати деминутивнима. Има, напр., у руском језику доста глагола типа *говаривать*, код којих би се могла утврдити извесна деминутивна нијанса. Ако би се и одбацило мишљење да је та нијанса потекла из сложеног глагола *поговаривать*, где је настала захваљујући *ѝо-*, онда тумачење треба тражити у самом значењу речи и могућностима аперцепирања у вези с њим. Тако *ѝовориѝи* итеративно, употребљено у перфекту, као што је узус у руском језику код тих глагола, значи да се о нечем говорило у разним приликама, непоуздано, неистакнуто (а не да се, напр., једна иста ствар од истог лица упорно понављала); таква је семантика самог глагола а не итеративности његове као такве. Отуда долази до деминутивне нијансе „говоркати”. У глаголу истог итеративског типа *хаживать* једва да има сличне значењске нијансе, а у *сѝживать* је поуздано нема.

Пређимо на разматрање појединих префикса. Одмах ће се видети да је семантика при овом начину деминуирања посве друкчија него што је била при суфиксацији. Само у недостатку термина ми и једне и друге глаголе називамо истим именом – деминутивнима. У литератури постоји назив „атенуативност”, као први ступањ ка деминуцији; такав назив би одговарао само неким од њих.

Најкарактеристичнији словенски префикс за деминуцију глаголског значења јесте префикс *ѝо-*. С обзиром на то да се српскохрватски језик уопште не користи префиксацијом као живим средством за деминуирање глаголског значења, ни овај префикс у таквој функцији није у њему много чест. Са префиксом *ѝо-* и деминутивном нијансом значења налазимо најпре обичне перфектизоване глаголе: *ѝодрѝмаѝи*, *ѝоѝтраѝи*, *ѝо̀куцаѝи*, *ѝолѝежаѝи*, *ѝо̀ѝеваѝи*, *ѝо̀ѝлакаѝи*, *ѝоромѝњаѝи*, *ѝосвѝираѝи*, *ѝосѝедеѝи*, *ѝосѝа̀ваѝи*, *ѝосѝѝраѝиѝи*¹⁸⁷, *ѝоходаѝи*, *ѝо̀чекаѝи*, *ѝо̀чу̀ваѝи*

¹⁸⁶ La déprévervation, *Revue des études slaves* 19, 5–45.

¹⁸⁷ Вук, Рј.: ein wenig wachen.

и сл. Овакви глаголи се и не могу назвати чистим деминутивима према основним глаголима, па ма каква се модификација под тим изразом подра-зумева, пошто се у њих, поред те модификације, префиксом *йо-* уноси и значење из сасвим друге области – значење свршености. Сви они значе с једне стране радњу у малој мери, али притом аперцепирану у тренутку довршења. Такви глаголи, са та два семантичка момента, природно губе један од њих – довршеност – када се поново имперфектизују, те у њима остаје само други, деминутивни: *йои́рава́йи*. Изгубљени терминативни моменат замењује се врло често значењем повремености радње, као да се једна завршеност „множи” па даје низ вршења. Тај факат удаљује имперфектизовани глагол по значењу од одговарајућег перфективног, тако да се при синхроничном посматрању никако не може рећи да је, напр., *йои́рава́йи* према својој семантици имперфектизовано *йои́раи́и*. Зато се у словенским граматикама и спомиње прављење таквих глагола непосредно од основних трајних, без међуфазе перфектизованих глагола (напр. Грамматика русског језика I, Москва 1953, 434 и д.). Али историски не може бити друкчије, сем можда, случајева каснијег угледања. Улазећи дубље у ову проблематику можемо поставити питање: зашто се сличан процес „умножавања” терминативности и стварања семантике повременог понављања није јављао и код других терминативних глагола при њиховој имперфектизацији; зашто имперфектизовано *оди́рава́йи* према терминативном *оди́раи́и* не значи „играти (и завршавати игру) повремено” већ означава, без итеративности, трајање јединог, завршног играња? Одговор даје већ више пута спомињана чињеница да се при свакој деминутивности глагола, ако је тај глагол трајан, на известан начин било изазива било подржава итеративно значење. А деминуције нема код префикса *од-*, као што је има код *йо-*. Међутим, ни то још није последњи одговор, јер треба видети откуд сама деминутивност као једна од функција префикса *йо-*, тог бесумње најинтересантнијег словенског префикса.

Проучавање овог префикса показује да је он балтискословенског порекла, пошто се његове врло блиске паралеле могу наћи у литавском и летском језику. Факат је да у њему самом има, поред осталог, и итеративног момента¹⁸⁸, без обзира на то што се глагол, срастао с њим, перфектизује као и сви други глаголи с префиксима. Али тај итеративни момент

¹⁸⁸ Г. Уљанов: Значенія глагольныхъ основъ въ литовско-славянскомъ языкѣ II, Варшава 1895, на стр. 122 тврди да се у старословенском погываѣщѣ, походащѣ итд. осећало итеративно. У руском значење учесталости имају глаголи *погибаться*, *потыкаться*, затим изрази *ездил-поездил*, *плавали-поплавали* и сл. – Исп. наше глаголе *йозаи́вара́йи*, *йоуска́йи*, *йоумира́йи* итд.

ни у ком случају није потстрек за деминутивност, као што је већ више пута било речено. Извор како итеративног тако и деминутивног значења лежи у дистрибутивној природи оне речи *йо-* из које су се касније развили и предлог и префикс *йо-*. Као што предлог *йо* значи поступно издвајање једне јединице за другом, тако и префикс *йо-* уноси сличну семантику у глагол: *йои́райти* уствари значи да је завршен само један део играња, за разлику од *дои́райти* или *оди́райти* који значе да је завршено цело играње. *Пои́райти* је играти и прекинути игру, а *оди́райти* је играти и довршити игру. Отуд *йои́райти* и значи нешто „мање” него *оди́райти*; услед непотпуне завршености (у семантичком а не у аспектном смислу) радње у основном перфектизованом глаголу долази и могућност схватања код трајног (тј. имперфектизованог) глагола с тим префиксом да се радња понавља.

У српскохрватском није могућно од свих глагола типа *йои́райти* правити имперфектизоване парњаке типа *йои́равайти*; док је, напр., у руском и пољском језику управо такав поступак изразито средство да се од трајних недеминутивних (*играть*) граде трајни деминутивни глаголи (*поигрывать*). С друге стране, има и таквих имперфектизованих глагола поред којих одговарајући перфективни нису у употреби: *йозвекíвати*. Све то показује да цела система у српскохрватском није чврста.

Међутим префикс *йо-* данас у нашем језику може бити и без наведених семантичких функција. Отсуство једне повлачи за собом нестанак друге. Тако глагол *йобòјайти се* не значи завршетак основне трајне радње (или неког њеног отсека), већ тренутност њену, слично глаголу *уйлашийти се*¹⁸⁹. Без итеративности не осећамо ни другу нијансу, тако чврсто везану за њу у многим другим случајевима – деминутивност. Тумачење у РЈА да глагол *йобòјайти се* „може значити и бојање у малој мјери”, засновано на дефиницијама старих речника „*temer un poco*”, „*subtimere*”, вероватно је одраз архаичнијих језичких прилика. Траг старине остао је и у имперфектизованом парњаку *йобоја́вайти се*. Исто се може рећи о *йòлèдайти* (: *йо́лèдайти*, *йо́лèдíвайти*), *йòкуцайти* (: *йо́куци́вайти*¹⁹⁰), *йољу́льи* (које још увек може ићи и у групу терминативних глагола; *йољу́льи-вайти*¹⁹¹), *йòйуцайти* (има дистрибутивно значење, али не терминативно као *йои́райти* већ моментано; *йо́йуци́вайти*¹⁹²) итд. Перфективни глаголи,

¹⁸⁹ Потпуно је истоветно са рус. *побояться*.

¹⁹⁰ Покуцује алком на вратима (Вук, Н. пјесме VII, 19).

¹⁹¹ Север дува, водом пољуљива (Б. Радичевић, Ђачки растанак, стих 152–153).

¹⁹² Он потеже рукама’ и ногама, | Попуцују руке из рамена, | Попуцују ноге из кољена (Вук, Н. пјесме II, 416).

као што видимо, пре су почели губити деминутивност него одговарајући имперфективни. Да је ње некад било у перфективним глаголима више, видимо још из неких примера. Вук за *йџуцаџи* каже *ein wenig klopfen*, а Стулић везује за *куцукаџи*. Дивковић: Дрво, које је шупље, и бачва, која је празна, малахно покуца, велик звук учине (РЈА, s. v.). Стари лексикографи осећају тај глагол као терминативни и деминутивни, док данас он губи те особености, приближавајући се глаголима *закуцаџи*, *куцнути*. Глагол *йомџиџи се* (< *мџиџи се*, *presari*), који нема одговарајућег имперфективизованог парњака, данас не садржи више деминутивности, док у грађи РЈА још садржи. У обрнутим случајевима, кад постоји имперфективизовани парњак, а перфективизовани није у честој употреби, овај први показује деминутивну семантику: *йоболџваџи*¹⁹³ (*йоболџи* са друкчијим значењем), *йодрхџваџи*, *йокликџваџи*¹⁹⁴ (*йокликнути* је секундарни а не основни тренутни глагол), *йомукџваџи*¹⁹⁵, *йџиџваџи* итд.

О томе да деминутивност, губећи се из глагола са префиксом *йо-*, напушта – из било којег разлога – најпре перфективне глаголе, можемо се уверити и према стању у архаичнијим дијалектима, где се тај процес одиграва спорије. Тако у речнику косовско-метохиског дијалекта (СДЗБ V) – да се задржимо само на њему – аутор Гл. Елезовић означава као деминутиве велики број глагола, перфективизованих са *йо-*. Иако је можда за неке од њих овај назив сувише јак, ми и из употребе видимо да је ситуација нешто друкчија него у књижевном језику. Примери као „Попџи ми лџка мџко да ми не искипџи, сџг ћу да се вратим” или „Полџи га мџло, ако умџш” (где прилози „лџка” и „мало” само потврђују деминутивно значење а не стварају га) не би били сасвим обични за књижевни говор у погледу употребе глагола. Слична је појава и у словеначком језику: у Плетершниковом речнику глагола типа *poklęcati* са објашњењима типа „eine kurze Zeit, ein wenig knien” доста су многобројни.

С обзиром на малу изразитост овог средства деминуирања у српскохрватском језику, оно се често допуњава другим, живљим – суфиксацијом. Тако је *звџцаџи* двоструко деминуирано у *йозвџкџваџи*, *лџжаџи* у *йолџкџваџи*, *йџваџи* у *йојџкџваџи*¹⁹⁶, *йџиџаџи* у *йџиџкџваџи*¹⁹⁷ итд. У перфективним глаголима *йолџкарџиџи*, *йоромџкаџи*, *лџкарџиџи* и

¹⁹³ Вук, Рј.: Поболијева ме нешто глава.

¹⁹⁴ Вук, Рј.

¹⁹⁵ Јуне стоји забленуто, | Помукује (Р. Кошутић, Иде млади мај! ... 82)

¹⁹⁶ РЈА.

¹⁹⁷ РЈА.

ромінькаѣи осећају се као основни глаголи, у које *ѣо-* уноси своју терминативну, а донекле и још једну деминутивну семантичку нијансу.

У забележеној лексици старословенског језика међу врло мало-бројним деминутивним глаголима неколико њих може се наћи с префиксом *ѣо-*. Перфектизовани су глаголи као *покесѣдовати*, *пожѣдати*, *починтати* (*legere*), *пошѣпѣтати*; даљом имперфектизацијом саграђени су *поболѣвати*, *погладовати* итд. Не треба наводити овде примере из других словенских језика, у којима се налази огроман број перфективних и имперфектизованих глагола са префиксом *ѣо-*, деминутивних по значењу¹⁹⁸.

Из такве службе уз глаголе префикс *ѣо-* може пренети деминутивни моменат на придеве: *ѣдѣбео*, *ѣдѣдобар* итд. (А. Белић, Депрефиксација у словенским језицима, ЈФ 18, 97), док се итеративни моменат преноси и на прилоге: *ѣомало*, рус. *помалѣньку*.

Префикс *ѣри-* такође служи за умањивање глаголског значења. Према РЈА њиме се изриче радња „у малој мјери или криво учињена” (XI, 832). Под криво учињеним свакако се подразумевају радње начете, донекле извршене; да ли су правилно или „криво” вршене, зависи од значења самог глагола и од контекста.

Глаголи с тим префиксом требало би првобитно да значе да се њихова радња врши уз неку другу, истовремено, али с мањим значајем, или се врши са стране, придодaje се нечему. Међутим значење узгредности и споредности развија се касније на различите начине и варира од случаја до случаја: *ѣридрѣжати*, *ѣрижмѣриати*, *ѣриобрнѣти* (*се*)¹⁹⁹, *ѣрисеѣити* *се*, *ѣришѣорити*, *ѣрићѣвати*²⁰⁰, *ѣриѣставити* (*се*)²⁰¹, *ѣрићѣти*²⁰²; са сасвим ослабљеном нијансом умањивања: *ѣриѣреѣити*, *ѣрићекати*, *ѣрићѣвати*. Без основног перфективног глагола: *ѣриѣѣвати* *се*. Појачано суфиксним елементом *к:* *ѣрижељкивати*, *ѣрислушкивати*.

И у словеначком језику налазимо тај суфикс с истом функцијом. Плетершник наводи као деминутивне глаголе: *prigrěti*, *prirězati* итд. Старословенски такође зна за такав префикс, мада примери нису са-

¹⁹⁸ С. Агрел (*Aspektänderung und Aktionsartbildung*, Lund 1908) спомиње на стр. 73 функцију аугментирања глаголске радње коју има префикс *ѣо-* напр. у *потемнѣть*, *поторожать*. Агрел се ту вара, пошто је „аугментативност” овде у ингресивности глагола *темнѣть*, *дорожать*, а не у *ѣо-*, док само *ѣо-* овде даје своју семантику умањивања; јер *потемнѣть* је слабије него *стемнѣть*, то је делимично извршење, као што је и *поторожать* слабије него *вдорожать*.

¹⁹⁹ Краљ се приобрну на ове речи (Ј. Ђонових, Хронике и путописи, Цетиње 1950, 322).

²⁰⁰ Зато се с извршењем плана мало прићутало (Самоуправа 1883 бр. 36, 1).

²⁰¹ Кад га виде, краљ приустави коња (Ј. Ђонових, о. с. 321).

²⁰² РЈА, пример из М. Држића.

свим поуздани: *привъсподѣнжти, пригнжти, придръжати*²⁰³, *прикрыти, придрити* (слично данашњем руском *примирить* које је слабијег интензитета него *помирить*), *прѣжпнѣти* итд. – Агрел (о. с. 104) сматра да је *при-* у деминуцији пољског глагола најраспрострањеније средство. И у осталим словенским језицима (изузев бугарског) раширене су сличне глаголске творевине које сведоче о прасловенском пореклу значења овог префикса. Појава депрефиксације и уношења деминутивног значења из глагола у друге врсте речи такође мора бити стара, јер поред српскохрв. примера (*приљуби*) имамо ту појаву и у другим језицима: словен. *pribel, prisladek*, чеш. *přítetný, přihořklý*, старосл. *придръчьнъ*, па и *придракъ* итд.

Још један префикс у српскохрватском језику има донекле живу функцију деминуирања глагола: то је префикс *на-*.

У РЈА се о глаголима саграђеним помоћу њега каже да је у њима „радња глаголска тек у почетку, да је од ње учињен само мали дио” (VII, 202). Такви су глаголи *наѣрисѣти, надрѣѣти*²⁰⁴, *наѣалиѣти*²⁰⁵, *насмехнуѣти се* (*насмѣшиѣти се*), *начѣѣти, начуѣти, нашалиѣти се*.²⁰⁶ Неки од таквих глагола могу бити после префиксације наново имперфективизовани. Са деминутивним елементом *к* налазимо: *наслишкѣватиѣти*²⁰⁷. Овај тип глагола налази се и код наших старих лексикографа и писаца. Архаични косовско-метохиски дијалекат такође зна за њега: *насвѣрѣѣти* (мало погледати), *накишњѣватиѣти* (постати помало кисео), *нацвѣкаѣти* (мало пожвати). Имамо сличних примера и у словеначком језику. Међутим ни у Рјечнику из књижевних старина српских ни у старословенском језику (сем малобројних примера: *нагрызовати, натроухлнѣти*) нема примера за сличне глаголе. У пољском и чешком је *на-* у овој функцији живо, а јављају се и примери депрефиксације, и нових речи као напр. чеш. *násivý, náčerný*. И бугарски зна за овакав префикс (*нагорчѣва* – мало горча). У руском језику у истој улози јавља се префикс *над-*, коме је сродан и пољски префикс *nad-*: *надорвати, надрѣзати, надтрѣснати, nadtrącić*.

Префикс *на-* није ни по пореклу ни по својем основном значењу средство за деминуирање глагола. Али различити семантички преливи у њему, који су стварали могућност да он постане и деминутивни префикс, општесловенског су порекла. Тако су глаголи *наѣнуѣти* и *наклѣниѣти* старе речи: у њима је првобитно значење префикса (тј. значење дејства на

²⁰³ У Речнику књижевних старина српских тај глагол нема деминутивно значење.

²⁰⁴ РЈА: почети дерати.

²⁰⁵ РЈА: мало запалити.

²⁰⁶ Са деминутивним значењем код многих писаца. Међутим у Стулићевом речнику „много шале учинити”.

²⁰⁷ РЈА: Људи наслишкују тере попиткују, од куд гласи ови (Истра).

горњу површину, као у *најазиџи*, *набџи*) ступило у везу са глаголским значењима сагибања, искретања и сл. (радње које се не врше до крајњег резултата). На тај начин је створен нови семантички прелив – отпочињање радње. Отуд даљи развој значења, који се огледа, поред наведених случајева, напр., у семантици извршења само с једне стране, непотпуно: рус. *напухнутъ*, *наростѣ*, за разлику од *запухнутъ*, *заростѣ*, а врло слично и у пољском језику.²⁰⁸

Процес депрефиксације у српскохрватском језику запажа се у доста примера са тим префиксом: *најлув*, *накисео*, *накрив*, *налош* итд. (А. Белић, о. с. 96).

Префикс *ѝро-* даје понекад значење вршења радње у малој мери. Глаголи са *ѝро-* могу значити „провести извесно време у вршењу радње”. То је једно од основних значења која се у вези с тим префиксом јављају у словенским језицима. Глаголи с тим префиксом првобитно значе провести део времена у нечему, било да је тај део тренутак, „тачка” поред које радња пролази (рус. *проспал твой приход*), било да је то неки обележени период времена, „дуж” (*проспал представление*). Тек касније се значење помера и јавља се семантика неког неограниченог трајања, „линије” (*проспал всё утро*, у значењу: *спавао цело јутро*; можда и сад још увек спава, иако је јутро прошло – а не: *ѝресѝавао јутро*, па се пробудио кад се јутро завршило). Пошто су радње означене глаголом са *ѝро-* првобитно временски ограничене, оне стичу и значење скраћености или, даље, умањености у поређењу с основним глаголима. Али у данашњем српскохрватском књижевном језику такво је значење остало само у немногобројним примерима и није карактеристично: *ѝродремаџи*, *ѝрокуњаџи*, *ѝрошеџаџи се*. Семантику умањивања данас осећамо мање, или је уопште не осећамо, у неким од оних глагола који се у старијим речницима тумаче као деминутивни. *Прџисџиџи* је за Делабелу, Стулића и Вука мало очистити, *ѝрџазџи* за Вука ein wenig treten, *ѝрокџиџи* ein wenig husten, *ѝрокоѝрџаџи* у Поповићевом речнику (Речник српскога и немачкога језика, год. 1881, 1895) ein wenig rollen, *ѝрџокуџи* за Вука ein wenig klagen, *ѝрокуџаџи се* ein wenig baden, *ѝрокуџаџи* за Поповића ein wenig klopfen, *ѝролуџаџи* за Стулића leviter verberare, а за Вука ein wenig klopfen итд.

Други тип деминуције с тим префиксом је означавање продирања кроз неку препреку, тако да интензитет тиме слаби: *ѝроблескиваџи*,

²⁰⁸ Агрел, о. с. 37: *napuchła* – schwache Nachduration; *zapuchła* – starke Nachduration.

йровиривајти; са даљом суфиксном деминуцијом: *йробелкивајти*²⁰⁹. Смањење може настати и на који други начин, напр. *йрџирајти*, где комбинација двају значења – прања и „провлачења” кроз воду, тј. кратког задржавања предмета у њој – даје значење површног прања.

Остали словенски језици не употребљавају префикс *йро-* у таквом значењу, сем у лексичким изузецима, као што је старосл. *проснавати*, у сличном значењу као српскохрв. данас, рус. *прохлаждаться* итд.

Депрефиксацијом су добивени малобројни придеви типа *йрџед*. Треба приметити да баш овај придев налазимо већ у Рјечнику књ. ст. срп.

Маретић у својој Граматици и стилистици наводи и префикс *за-* (357): „Каткад је сложеницама с овим приједлогом значење, да је радња глаголска тек у почетку, да је од ње учињен само мали дио”: *зајорјети*, *зајрисити*, *зајулијти*, *засјећи*. Из основног значења префикса *за-* – залажења, завлачења „за” нешто, као у рус. *заползти* „за”, а после и „у” нешто, рус. *залезть в*, исто тако и *заползти в*, – може се развити значење површног, плитког улажења, као у *зајрисити*, *засећи*, а затим и извесног умањења радње уопште, као напр. у *засијати*. Тачних паралела за ово не налазимо у другим словенским језицима, а ни случајеви депрефиксације у вези с нашом појавом нису навођени у литератури.

Најзад постоји и префикс *йод-* који у неким другим словенским језицима има деминутивно значење, али га нема ни у српскохрватском ни у словеначком. Бугарски зна за глаголе који, префиксирани помоћу *йод-*, значе „слабо действие” (према речнику Герова). Српскохрватско *йодврискивајти* значи врштање на специјалан начин, одавање друкчијег гласа него што је врштање, а према томе то није деминутив од *вршијати* (у РЈА: подвриснути = вриснути испод чега или уопште вриснути)²¹⁰. Глагол *йойскакивајти* има основну семантику *ойскакајти* а не *сијно скакајти*; фонетска сличност са *йоскакивајти* може утицати на схватање да је и овај глагол деминутиван. Ни други глаголи који у извесним контекстима могу изгледати деминутивни, уствари то нису, и РЈА не даје за префикс *йод-* тумачење да он може имати такву семантику. Међутим развој тога значења, до којег је дошло у другим језицима (руски, пољски, чешки), није тешко разумети, пошто се из значења додавања с доње стране, вршења кришом, пропраћања итд., што све пружа сâм префикс, могу развити и други, слични семантички преливи.

²⁰⁹ Него гора нешто проб'јелкује! | Велико су поље опазили, | И по пољу сална моба кипти (Н. Беговић, Срп. нар. пјесме из Лике и Баније, Згб. 1885, 59).

²¹⁰ Рус. *подвизгивать*, а исто тако *подпевать*, *подвывать* значе првобитно пропраћање других радњи, а затим радње у малој мери.

Као што се из изнетога види, деминуирање глагола путем префиксације показује у поређењу са суфиксалном деминуцијом извесне, мада не апсолутне разлике. Док је деминуирање помоћу суфикса значило, како у време настајања те појаве, тако и у свим каснијим епохама, „умањење” радње на било који начин (смањење њеног интензитета, њеног објекта, временских размака у којима се она врши и сл.), што у извесном смислу претставља паралелу именичкој и придевској суфиксалној деминуцији, дотле је деминуирање префиксима првобитно (тј. историски посматрано) увек измена глаголског значења из основа, обележје не модификоване радње већ нове радње, чему у области именица и придева нема паралеле. То је и разумљиво јер су суфикси о којима је овде реч, бар на оној временској удаљености на којој се језичка збивања уопште могу сагледати, празни елементи, и њима се може дати она улога која им се намени. Међутим префикси су речи, првобитно праве, семантиком испуњене речи, чије прилажење глаголима не може остајати без приближавања глаголских значења њиховим специфичним значењима. Када се још узме у обзир промена вида, нама је јасно да је префиксирани глагол доста удаљен од својег основног глаголског значења. То удаљавање у друго семантичко поље може избледети само на тај начин што секундарно значење умањавања почне да преовлађује, те глагол с префиксом постаје више или мање деминутиван према одговарајућем глаголу без префикса (напр. *йровириваџи*). Могуће су и аналогije, код којих се цео овај пут не прелази. Тако добивена деминутивност махом је слаба и нетипична у српскохрватском језику.

V

Од свих начина деминуирања глаголских значења најлакше је разумети перфектизовање обичних имперфективних глагола заменом њихових основинских наставака основинским наставком *-ну-*. При томе се јавља значење једног тренутка (било којег) неке трајне радње: *йџднуџи* према *йџдеџи*, или једнократног извршења оне радње која се врши вишекратно: *йџиџнуџи* према *йџџаџи*. Другим речима, постиже се њено умањење. Додуше, то се често и не осећа јасно: напр. Вук за *бџднуџи* (али чак ни за *бџџнуџи*, *бџџнуџи*) не каже да је тај глагол деминутиван, већ га преводи: *einen Stich geben, stechen*. Тако саграђених глагола има неограничен број, а степен умањености им је врло различит. Деминуирање је, у свим случајевима где одиста настаје перфектизација, њена природна последица. Али стварање основе на *-ну-* може у даљем развоју постати

прави, морфолошки начин деминуирања, и то онда кад оно више не претставља перфектизацију, тј. у случајевима кад је већ и основни глагол перфективан: *зави́рнуџи* < *зави́риџи*.

Перфектизовани глаголи су: *илѣ́днуџи*, *ї̀днуџи*, *ї̀џинуџи* (*ї̀џнуџи*), *дрѣ́мнуџи*²¹¹, *др̑хџинуџи*, *жм̑р̑нуџи*, *з̑р̑нуџи*²¹², *ј̑в̑нуџи се*, *ј̑џнуџи*, *кл̑џнуџи*, *к̑џнуџи*²¹³, *л̑з̑нуџи*, *леј̑р̑шнуџи*²¹⁴, *л̑ѣ̑нуџи*, *л̑џ̑нуџи*, *л̑џ̑нуџи се*, *м̑џнуџи*, *ї̑в̑нуџи*, *ї̑џ̑нуџи*, *ї̑р̑нуџи*, *ї̑џ̑нуџи*²¹⁵, *св̑р̑нуџи*, *с̑с̑нуџи*, *с̑ј̑в̑нуџи*, *ш̑ѣ̑нуџи*²¹⁶, *џ̑ѣ̑нуџи*, *ш̑ар̑нуџи*, *ч̑ѣ̑нуџи*, *ч̑џ̑нуџи*, *ш̑ај̑џ̑нуџи*²¹⁷, *ш̑кр̑ї̑џ̑нуџи* итд. Понекад настају извесна померања значења, тако да глагол са основом на *-ну-* није деминуција од одговарајућег глагола (по облику), већ од неког другог, сродног; напр. *ж̑ї̑в̑нуџи* је деминутив не од *ж̑ї̑в̑ѣ̑џи* већ од *ож̑ї̑в̑ѣ̑џи*.

И овде може наступати двострука деминуција: било на тај начин што се трајни глагол, већ деминуиран суфиксацијом (*ї̀л̑џаџи*), деминуира и перфектизацијом (*ї̀л̑џ̑нуџи*), било да се по аналогiji с таквим поступком непосредно сагради глагол и са суфиксним и са перфективним основинским обележјем деминутивности, без посредства имперфективног деминутивног глагола, напр. *л̑џ̑нуџи* (нема *л̑џаџи*). Двоструко деминуирани су још глаголи: *бр̑џнуџи* (исп. *бр̑к̑нуџи*), *вар̑ак̑нуџи*, *вр̑џнуџи се*, *ї̀л̑џ̑нуџи*, *ї̀л̑џ̑нуџи*, *ї̀р̑џ̑нуџи*²¹⁸, *ї̀џ̑нуџи*, *каш̑љ̑џ̑нуџи*, *кљ̑џ̑нуџи*, *ї̑ар̑ак̑нуџи*, *ї̑ев̑ү̑к̑нуџи*²¹⁹, *ї̑ев̑ү̑џ̑нуџи*²²⁰, *ї̑љ̑џ̑нуџи*, *сме̑ј̑ү̑џ̑нуџи се*²²¹, *чи̑ї̑џ̑нуџи*²²² итд., а може се направити неограничен број таквих речи.

²¹¹ Ал' и добра у јунака | Дриемне каткад рука храбра (И. Мажуранић, Смрт Смаил аге Ченгијића, стих 224–225).

²¹² Зурне баја-Ђуро у двор и опази (Фр. Хорват-Киш, Насмејани удеси, Згб. 1918, 21).

²¹³ РЈА.

²¹⁴ Лепршну топлим материнским крилима као голубица над својим голубићима (Ј. Ј. Змај, Целок. д. књ. 10, Бгд. 1934, 33).

²¹⁵ С времена на време неко од њих би забацио пушку, од чега би пуцнуо каиш (Д. Ћосић, Далеко је сунце 203).

²¹⁶ Ја само теснем, а оно ивер фрца (Х. Кикић, Дјела 176).

²¹⁷ Нисам ја за то рођена, шапутне она (П. П. Шапчанин, Четири каранфила, у књ. Низ старијих приповедака, СКЗ 24, 16).

²¹⁸ Вук. Рј. У вези са *ї̀реб̑нуџи*, са вокалском алтернацијом у корену. Према В. Томановићу (Мешање речи, ЈФ. 17, 201 и д.) од *ї̀рей̑с̑џи* + *џа̑џнуџи*, *бо̑џнуџи*. Према РЈА можда од корена *ї̀раб̑-* који је у глаголу *ї̀раб̑џи*.

²¹⁹ РЈА: Богдановић, Лика.

²²⁰ РЈА: Богдановић, Лика.

²²¹ В. пример у напмени 7 на стр. 64.

²²² Хајде да мало читуцнемо Гогоља (Политика 13755, 4).

Пошто глаголи стичу на овај начин нијансу деминутивности, основински наставак *-ну-* узима се као врста деминутивног суфикса и код тренутних глагола (простих или префиксираних)²²³. Тако постају глаголи типа *долѣйнуџи*, *завѣрнуџи*, *јѣвнуџи се*, *ѣрѣлѣйнуџи*, *ѣрѣѣу(ѣ)нуџи*²²⁴, *рѣсрднуџи се*²²⁵, *скѣкнѣуџи*, *слѣйнуџи*, *ѣѣрнуџи* итд.

Иако стари речници за многе од глагола са оваквом изменом основе не казују поуздано да су они у деминутивном односу према основним глаголима, и то у случајевима где ми данас јасно осећамо деминуцију, ипак имамо разлога да ова образовања, са оваквим семантичким померањем, сматрамо старим творевинама. Наш архаични дијалекат – призренско-тимочки – има ту појаву развијенију него данашњи књижевни језик. О томе говори проф. А. Белић (Дијалекти Источне и Јужне Србије, СДЗБ 1, 484), наводећи примере *бѣрнем* („не узаберем, већ мало берем“), *вѣкнем*, *јѣдне*, *крѣднеш*, *ѣрне* итд. И у другим словенским језицима овим морфолошким средством природно се постиже слична промена у области семантике. У источнословенским језицима постоји још и друга појава слична овој – стварање основа на *-ану-* (у руском језику, а у украјинском на *-ону-*). Преглед руских и украјинских примера даје Стендер Петерсен (Eine verbale Neubildung im Russischen, Z. f. sl. Ph. 8, 71 и 76), дајући за њих своја објашњења; Карцевски (Etudes sur le système verbal du russe contemporain, Slavia 1, 257) каже, по нашем мишљењу тачно, да је њихово значење – „un acte momentané et atténuatif”²²⁶. Премда су те творевине релативно нове, јасно је да је њихова значењска нијанса изнета из сродних и формално сличних глагола са *-ну-*, што је још једна потврда више за оно што је речено о глаголима са *-ну-*.

VI

Остаје нам на крају да се осврнемо на неке ређе и мање значајне појаве у вези са глаголском деминуцијом.

Речено је већ да је при суфиксацији, као начину деминуирања глагола, скоро редовна појава прелаз у VI глаголску врсту. Мноштво глагола тако саграђених показује итеративност. Међутим у језику се јавља

²²³ Исп. А. Белић, Прилози историји словенских језика, ЈФ 4, 7.

²²⁴ Вук, Рј.

²²⁵ Вук, Рј.

²²⁶ Исти аутор у књизи *Système du verbe russe*, Праг 1927, 60–61, указује на то да у неким случајевима ови глаголи значе „un acte brusque et fort”.

потреба за трајним деминутивним *неитеративним* глаголима. Тако би напр. *сййкайи* или *имйскайи* били итеративи. Ако се жели постићи или истаћи значење неиспрекидане радње, или ако је значење и по природи такво (напр. гмизање, ма и у малој мери, опет је континуирана радња), онда језик понекад избегава суфиксацију која је данас већ механички повезана с прелазом у VI врсту, а исто тако и префиксацију после које имперфектизација води неминовно опет у итеративност. Као средство деминуирања јавља се тада просто промена врсте, и то прелаз у VII врсту. Тако настају глаголи *имйзйи*, *лајйи*, *свйрйи*, *сййи*, *смёши* се и др. За ове глаголе је карактеристично да сви они имају дуги узлазни акценат на кореновом слогу, без обзира на то какав је он у основном глаголу. О томе каква је функција дугог узлазног акцента при деминуцији, има да каже акцентологија своју реч; али је појава у сваком случају у блиској вези са именичком деминуцијом (одн. с категоријом хипокористика), где су сличне прилике (*кóка*, *кúца*, *Мáра*, *мáца*, *мéца*, *Рáда*, *иёйша* итд.).

Дуги узлазни акценат у деминутивним образовањима јесте појава која једним својим делом указује на специјално утврђивање места акцента, а другим на дуљење вокала. Што се тиче дуљења, њега налазимо и у старијој, још прасловенској форми, која се огледа у промени вокалске боје. О старом дуљењу сведоче деминутивни глаголи *бајцайи* (*бод-* > *бад-* + *ц*), *зйркайи*²²⁷ (*зър-* > *зир-*), *ййркайи* (*нър-* > *йир-*) итд. Додуше, у овим се случајевима дуљење можда не јавља у вези са самом деминуцијом, као саставни део њен, већ у вези с итерацијом која деминуцију прати, пошто су итерација и дуљење вокала у чврстој вези; али се ипак не може као сигурно сматрати да су продужени вокали узети непосредно из итеративних глагола, тј. да је *бајцайи* направљено од *бадайи*: глаголи **зйрайи* и **ййрайи* не постоје; а тешко би било да се вокал *и* у *зйркайи* и *ййркайи* тумачи уношењем из глагола *йрйзирайи*, *исййрайи* или сл. Не морају се друкчије објашњавати ни вокали у *зйвкайи*, *ишљкайи*, где дуљењем кореновог *ѡ* постаје *ы* а затим *и* на српскохрватској територији. (Глас *и* из *зйвкайи* преноси се и у *зйвнуйи*; *ш* у *ишљкайи*, као и *ишљайи*, унето је аналогичном). – Постанак глагола *лајскайи*²²⁸, *лајцайи*, *лајчнуйи*, *лајзнуйи* (< *лајзайи*), *ишркайи*, *ишрнуйи* (уколико има везе са *ишрйи*) везује се за српскохрватску вокализацију полугласника: у *ишркайи* је додати сугласник *к* затворио слог и тиме изазвао вокализацију, док *лајскайи* и сл. може

²²⁷ Аугустина клечи скрушено, но очима крадом зирка на њу, Марцелу (М. Беретин, Сестра Марцела, Књ. новине 1954, 7/1).

²²⁸ РЈА, пример из 18 в.

бити аналогича с таквим глаголима, уколико не претставља траг старог корена *lʷz-*.

О старини образовања типа *imízii̯i* могла би сведочити извршена прва палатализација у њима (*sméšii̯i se*); али с обзиром да се она не врши доследно (*lái̯ii̯i*), примери с њоме могу бити и аналошки (према *sméškai̯i se*). Из других језика недостаје нам поуздани материјал.

Прелаз у VII врсту може се вршити и на глаголима већ деминуираним помоћу суфикса. Када је у питању суфикс *-k-*, то су махом хипокористична образовања из дечјег језика: *mílkii̯i* од корена *mil-* који се данас, непроширен, не употребљава у глаголима; *īā̯jki̯i* (*bā̯jki̯i*) и сл. Код глагола са суфиксом *-ar-* видели смо чак и склоност ка учвршћивању у седмој врсти.

Корен се може окрњити за један или више гласова и самим тим се постиже деминутивност или хипокористичност, што опет претставља паралелу процесима код именичких речи. Тако је *mírī̯ii̯i* према *mírī̯sai̯i* исто што *Мира* према *Мирослава*.

*

* *

Проблематика аугментативних глагола требало би да претставља предмет засебног проучавања, али пошто таквих глагола има врло мало, ми можемо овде рећи о њима неколико речи, којима ће та тема и бити начелно исцрпена.

Аугментативни суфикси код глагола се нису развили у систему, као што су и код именица и придева остали малобројни у поређењу са деминутивним суфиксима. Сугласници *p* и *ī̯* једини су који се јављају у већем броју глагола аугментативних или блиских аугментативима (пејоративних и сл.). Глаголи с елементом *њ*, које Даничић сматра аугментативним, имају такву нијансу, али нису данас уопште карактеристични (в. напред). О глаголима на *p* такође смо говорили. Са елементом *ī̯* аугментативни су (у извесном смислу) глаголи *zvřkē̯ī̯nu̯ii̯i*, *lu̯iē̯ī̯ai̯ii̯i*. И глаголи *jē̯kī̯ai̯ii̯i*, па и *břē̯kī̯ai̯ii̯i*, као и неки други, наведени раније, имају нешто од семантике „великог”, „тешког”, али не стоје у системи. Има још појединачних глагола са сличном семантичком бојом, као *ī̯rā̯šī̯ī̯ī̯ii̯i* (за Вука исто што и *ī̯rā̯bi̯ī̯ii̯i*), *derū̯ī̯ai̯ii̯i se*²²⁹, *stī̯rmē̯knu̯ii̯i*, *uma̯cū̯ī̯ai̯ii̯i*²³⁰. Маретић (345) говори о глаголима своје V врсте (наше

²²⁹ РЈА: аугм. од *derai̯i se*. Према В. Томановићу (о. с.) *derai̯i se* + *ui̯ī̯ii̯i*, *vai̯ī̯ii̯i*.

²³⁰ Вук, Рј.

VI), за које каже да они испред *-а̄ӣи* често имају неки уметак, а значење је „многима умањено”. Он затим наводи те глаголе, међу којима има доста и таквих који би пре ишли у групу аугментатива; док Миклошић (о. с.) спомиње у појединим глаголским класама *verba intensiva*, међутим од њих многи то уствари нису.

Као што постоје префикси које називамо деминутивнима, тако се исто може указати и на префиксе који аугментирају глаголско значење. Типични су *из-* (*ӣс̄илака̄ӣи се*), *на-* (*на̄ӣпра̄ӣи се*), *ӣре-* (*ӣре̄јес̄ӣи се*), *раз-* (*раз̄в̄ика̄ӣи се*). Повратни облик ових глагола претставља једну врсту морфологизације аугментативног значења, а потиче од извесног броја глагола код којих заменица *се* (тј. *себе*) има своју пуну семантичку вредност акузатива заменице: *изва̄ља̄ӣи се* = *изваља̄ӣи себе*; *на̄ӣӣӣи се* = *на̄ӣӣӣи себе*; *ӣрена̄ӣре̄ћи се* = *ӣрена̄ӣре̄ћи себе*; *рас̄ӣа̄лӣӣи се* = *рас̄ӣа̄лӣӣи себе*.

ЗНАЧЕЊА АФИКСАЛНЕ ГЛАГОЛСКЕ ДЕМИНУЦИЈЕ*

Средином тридесетих година Радосав Бошковић је веома успешно одбранио дисертацију *Развиѡаѡ суфикса у јужнословенској језичкој заједници*, те постао један од најмлађих доктора науке о језику у нашој земљи, дотада и после тога. Дисертација је штампана 1936. г., и није ни до данас изгубила своју вредност, која јој је, иначе, у периоду после објављивања била мериторно признавана.

Његово интересовање за проблеме суфиксације са наставило, па је он, између осталог, препоручио својој ученици да се позабави специјално глаголским суфиксима. Тај је савет резултирао расправом *Деминуѡивни ѡлаѡли у срѡскохрвајском језику*, Јужнословенски филолог XXI/1–4, 1955–1956, стр. 45–96. Проучавање се ту свело на наш језик, а проширило се и на префиксе и инфикс *-ну-*, пошто су у разматрање биле узете релевантне значењске измене у глаголима (пored структурних, у првобитној Бошковићевој препоруци везаних једино за суфиксацију). Проблематика глаголске деминуције била је узгред спомињана, и пре тога и касније, у општим граматичким делима одн. у ширим лингвистичким размишљањима: пре наведеног рада из 1955–1956. г. ова питања била су код нас посебно проучена само једном, стотинак година раније, у студији Ђуре Даничића *Срѡска деминуција и ауѡменѡација*, Гласник Друштва србске словесности XII, 1860. г., у издвојеном одељку. Бошковићева замисао испала је, дакле, добро нађена и подстицајна.

* Значења афиксалне глаголске деминуције, *Први линѡвистѡички научни скуѡ у сѡмен на Радосава Бошковића*, Титоград: ЦАНУ, 1988, 131–139.

Проучавање у овој доста ограниченој области језичке манифестације ишло је укорак са другим разрадама лингвистичких сазнања. У међувремену су испитивани многобројни аспекти саме семантике глагола као врсте речи, исто тако и адверби у служби глаголских модификатора (са сродним појавама), уз шта треба споменути и јављање социолингвистичких прилаза језику. Овај развој припомаже и инспирише да се на нове начине осветљава појава деминуирања глагола, њиховог „умањивања”, како нам не сасвим прецизно сугерира општеприхваћени граматички термин.¹

Сличност између деминуције глагола и деминуције именица (придева, прилога) доста је блиска што се тиче употребљених морфолошких средстава, али је аналогија сасвим условна када је реч о семантичким исходима. У кругу збивања која су везана за саме глаголе знатна сличност се може утврдити између оваквих т в о р б е н и х модификација одн. њихових резултата, и начелно подобних за упоређивање а д в е р б и ј а л н и х које се уносе у глаголска значења или се додају уз њих. Подразумевају се искази о модификацијама „саучесника” глаголских радњи, тзв. аргументата како се они називају у неким специфично усмереним расправама; затим, искази о инхерентним и адхерентним модификацијама радњи, као и изражавање става према радњи од стране говорника, при чему се модификована семантика радње схвата као спореднија чињеница.

Од анализа творбеног материјала уграђеног у поступак глаголског деминуирања² ишло се, дакле, све више на рашчлањавању семантичких, стилских, психолошких и социолингвистичких чинилаца који се очитују приликом употребе овако преиначених глаголских речи. У радовима о овој теми, додуше сасвим малобројним, све се јасније уочавало да ту не настаје само ново објективно значење (такво које спада у модалитете неодвојиве од глаголске радње), него се испољавају и казинонални начини

¹ Јасно је да р а д њ а не може бити већа или мања онако како то може да буде п р е д м е т. Уколико се ради о дељењу, цепкању, „дискретизирању” временске димензије у радњи, наше су некадашње анализе показале да је интерација тек последица која наступа при стварању већине тзв. деминутивних глагола; затим, да се та деминуција постиже такође семелфактивношћу, ментализацијом. С друге стране, Даничић је осетио неку меру умањености, нпр., у глаголима *возајти*, *носайти*, који за Вука нису деминутивни (у Вуковом Рјечнику *возајти* је протумачено исто као *возити*; *носайти* = *umhertragen*). Даничића је језичко осећање упутило ка деминуцији због чињенице да се сама итерација (овде: тамо-амо, више пута) механички асоцира са некаким умањењем, због њихове евидентно честе повезаности.

² На том ступњу, са корисним класификацијама, задржао се рад И. Жиберг, *Прилој њознавању глаголске деминуције у српскохрватском језику*, Прилози проучавању језика 18, Нови Сад, 1982, 79–85.

извршења радње, испољавају се услови употребе те нове речи и посебан циљ њене употребе. Појава деминутивних суфикса нашла се урођена у проблематику различитих конотативних момената, чак у питања стила, „дodatка на казано”.

У заметку се може већ код Даничића наћи идеја о томе да се у деминутивним глаголима не садржи једино значење деминуирања: Даничић примећује да се истим наставком може постићи и умањење и увећање (о.с. 499), а то ће рећи да играју улогу и елементи ван дате морфеме. У споменутом раду из 1955–1956. има на много места говора о атенуативности, тј. о најблажем степену деминуције, о нијансама неважности, недовршености, нетипичности, неспретности у извршавању радње, о посматрању радње с презиром или са симпатијом, о тешко одредивој експресивној ноти која се појављује у деминутивном глаголу (*јурићашу*) итд. У свом кратком прилогу посвећеном афиксу *-ол-* Д. Петровић подсећа на призвук безначајности радње, при чему из такве квалификације, вели он, проистиче и говорников пејоративни став.³ Најзад, упознали смо се са успешим дипломским радом (у рукопису) Т. Шикопарије, одбрањеним у Новом Саду 1985. г.: *Повезаност између реченичних конструкција и афективних стања – психолингвистички аспекти деминутивних глагола*, чији наслов довољно говори сам за себе.

Овом приликом смо пробрали суфиксиране глаголе скупљене у нашем раду из 1955–1956. г., и то само међу онима у којима стоје најчешћи елементи, *к* и *и*: самостално употребљени, спојени у истој интерпозицији, комбиновани (један или оба) са вокалима, и као трансформи завршних коренових сугласника у глаголима. Показало се да чак и само ова два формална средства у оквиру наше проблематике могу да усмере значењске измене веома различито – разумљиво, у спрези са другим елементима. То је подстакло да се на нов начин класификују одговарајуће глаголске речи.

Стварају се нови глаголи, који

1. указују на интерну модификацију различитих чланова исказа везаних уз глаголе у реченици, и самих глагола;

2. поред интерне модификације, изражене или потиснуте, указују на екстерну модификацију реченога, што ће рећи да се над новим творевинама надграђује мање или више екстравербални, интерпретативни моменат;

³ Један њих глаголске деминуције у српскохрватском језику, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XVI/2, 1973, 205–207.

II. поред могућих и већином присутних елемената из I, упућују на то да је говорник заузео одређени став према радњи (и према њеном контексту).

I. 1. Случајеви интерне модификације, у начелу, подлежу објективном дефинисању у том смислу да они саопштавају о квантитативним модалитетима било како уграђеним у радњу (квантитет у просторном, временском или акустичком смислу). Они се могу поделити на даље подгрупе.

Ту се, најпре, говори о три (колико смо нашли у грађи) могуће оријентације радње: а) на субјекат радње, б) на објекат радње, в) на инструмент радње – у сва три случаја се исказује да су они мањи од уобичајене, неутралне представе о њима, да су мали.⁴ Даље, дају се саопштења о начинима вршења радње: г) радња се врши на разним местима, померајући се, у разним правцима, тамо-амо, испрекидано, д) радња се врши у кратким одсечцима, у трзајима, тренуцима, љ) радња се врши у неједнаким временским размацима, повремено, е) радња се врши умањеним интензитетом у акустичком смислу, тј. тише од уобичајене представе о њој, или тихо.

2. Екстерни значењски моменти махом се придодају некој од напред показаних измена. То су примери који примаоца саопштења наводе на закључак да се радња вршила у одређеном психичком стању или са неком интенцијом. Радња се може вршити: а) овлаш, невешто, нехајно, б) нервозно, в) прикривено, кришом, г) ненаметљиво, скромно, дискретно, д) ради одвраћања пажње, ради заваривања другог, понекад себе, љ) недобронамерно, е) изазивачки, узнемиравајући некога.

II. Каткада говорник интерпретира мање саму радњу, а више властити став према радњи. Настају случајеви:

- а) о радњи се говори уз ниподаштавање, подсмех, иронију,
- б) говори се с дететом или о детету, тепајући, са емоцијом која је специфична за такву прилику.

Види се већ, и поново наглашавамо, да у овој области има поклапања и преплитања која се не могу прецизно утврђивати у свим случајевима. Семантика зависи и од значења основних глагола и од контекста, о

⁴ Субјекат, објекат и инструмент управо су аргументи комуникативних целина према споменутом теоријском становишту. – Наведене „оријентације” могу се упоредити, *mutatis mutandis*, са запажањима М. Ивић везаним за оријентисаност прилошких речи: Renata Grzegorzycykowa, *Funkcije semantyczne i skladniowe polskich przyslowkow ...* [приказ], Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XX/1, 1977, 241–244. И., *О српскохрватским реченичним прилозима*, Јужнословенски филолог XXXIV, 1978, 1–16.

чему ће даље још бити речи. Врло је тешко одређивати колико у ком случају контекст доприноси оним значењским сферама које смо овде оцртали. Углавном, идући редом по изнетим групацијама, шири контекст, онај који је даљи од деминуираног глагола, постаје све значајнији.

Прелазећи на класификоване примере, скрећемо пажњу да смо их давали не интегрално, како су били налажени у изворима, него у минималном дистинктивном обиму (према властитој оцени), по азбучном реду глагола у свакој групацији (али не по још тананијим преливима, које смо напред назначили: такође не по морфемама), и само с именом писца (извора). Ближи подаци се могу наћи у нашем помињаном раду, као и у Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ (под датим глаголом), одакле су највећим делом и били своједобно поцрпени. Из тог речника је узето и неколико нових примера.

1. 1. Интерна модификација.

а) Указује се, експлицитно или имплицитно, на субјекат малих димензија:

бацакале се рибице (Г. Јањушевић); трн и боцика ... не мирише већ боцка (из Нове Зете 1890. г.); мишић гребуца под столом (из Босанског Грахова); миш грицка даску (Л. Лазаревић); с једне стране дишка се брежуљче (Ј. Ј. Змај); жуборка поточић (Ј. Веселиновић); кос је звиждукао весело (Н. Манојловић-Рајко); крескају свјетлице [свици] (Н. Беговић); детлић куцка (Ј. Веселиновић); врапчић поче леткати (В. Петровић); младунци летуцају по гранама (Р. Облачић); мухе летуцкају (М. Беговић); лизукала је као маче (Конст. Ђорђевић); малени језичићи [ватре] лискају (Св. Ђоровић); увојци лупкају по врату (Мил. Ристић).

б) Указује се, у истом смислу, на објекат малих димензија:

море је бацакало искре и звезде (В. Дежелић); биркали су зрње (Ј. Билбија); грицкају понеку травку (Ј. Веселиновић); ђелкају мале шипчице (С. Ђоровић); кршка гранчице (Ј. Николић); штипкају и ломкају парчиће хлеба (из Буковице); тескам, а од моје сјекире ... тихо одилази (Х. Кикић).

в) Указује се на инструмент малих димензија:

куцукајући кроталима [ударалке, инструмент налик на дрвене шкољке] (А. Тресић-Павичић).

г) Радња се врши на разним местима ... (в. напред):

краве неће редом да пасу, него биркају (В. Живојиновић-Масука); возикао тамо-амо (И. Цепелић); гусеница врца главом тамо-амо (Ј. Туроман); на шаци је клискала сува, збрчкана кожаца (В. Петровић); говораше ... а све копка и тражи по дубокој кеси (Д. Шимуновић); лекар је куцкао, пипао, прозрачио рендгеном (Ј. Поповић).

д) Радња се врши у кратким одсецима ... (в. напред):

море се лелуја, а по њему се гипкају траци сунца (К. Трифковић); стао звиждука-ти хладан јесенски вјетар (Д. Шимуновић); куцака сат (М. Марковић).

ђ) Радња се врши у неједнаким временским размацима ... (в. напред):

гости гуцајући разговараху живо (А. Шеноа); свирачи немају мира, диркају жице на ћеманетима (М. Сретеновић); пиштољи пуцаху и зрна звиждукаху (Ст. Новакковић); у том седењу и гледању поче се јавкати умор (М. Ђ. Милићевић); јецкамо и пијуцкамо (Змајева збирка речи из разних крајева); мастиљаву оловку је лискао нечији језик да боље обоји (Д. Ђуровић); сједи код ватре и лошка гранчице (нар. приповетка).

е) Радња се врши тише или тихо:

ту је кашљувала слабашна дама (А. Шеноа); црквењак куцука у једно мало звоно (В. Врчевић).

2. Екстерна модификација.

а) Радња се врши овлаш ... (в. напред):

послове много возака, мјесто да на вријеме сврши (из Црне Горе); лагани вјетрић једва диркао зелене врбе (Ј. Бенешкић); немоћан старац ... суморан нешто дјељка, као да би имала бити жлица (Б. Будисављевић); стаде прстом копкати по пепелу који се одавно угасио (Ј. Ивакић).

б) Радња се врши нервозно:

отац се врцао, као да га нешто коље или боде (Б. Будисављевић); свакоме треба да ради оно што му одговара: једнима покрет, другима да грицкају перо (Б. Ђосић); нестрпљиво су копкали чилаши (В. Петровић); лупкала нестрпљиво вршком десне ноге (В. Лукић).

в) Радња се врши прикривено, кришом:

Карађорђе се крио и веркао по крајини (В. Караџић); испод биљца вирка како жена ложи ватру (Ј. Барковић); кад људи о чему говоркају, нешто је у ствари (М. Стојановић); он кашљуца, даје знак суиграчу (В. Јелић); муза се обзируца, изговара, тражи (Ј. Ј. Змај); црнкају се по гори зеленој црне капе кроја бугарскога (О. Утјешеновић-Острожински).

г) Радња се врши ненаметљиво ... (в. напред):

како ми тамо живуцате? (С. Крањчевић); живуцкали ми тако, добро (А. Ковачевић); и мајка и дете јецкају. Радојка га кроз сузе пољуби (Ј. Веселиновић); љуљкају се лаки вали (М. Митровић).

д) Радња се врши ради одвраћања пажње ... (в. напред):

гурка писма у њедра (Св. Ђоровић); залогаји су били горки, а ваљало их је гуцати, мучати и трпјети (И. Ђипико); Владика црногорски тек се само јавкао Карађорђу, а озбиљне и истините своје погледи обраћао је на море (Л. Баталака-Арсенијевић); изреке сам крадучкао из Светог писма (Б. Нушић); дериште је лагуцкало да би начинило лепши утисак (Ј. Поповић).

ђ) Радња се врши недобронамерно:

сав свијет ме с њиме драшка и боцка (Ј. Козарац); људи нам нису наклоњени, говоркају (Ј. Броз).

е) Радња се врши изазивачки ... (в. напред):

часови у школи, кад се смије до миле воље галамити, кад се боца иглом (Н. Симић); осећао је како му то помало драшка сујету (Д. Ђуровић); драшкао га је особито глас, низак, топао (Вј. Калеб).

II. а) О радњи се говори уз ниподаштавање ... (в. напред):

возака се возом у првој класи (Б. Ђосић); робови гледају своје патриције како се возикају (М. Крлежа); глацила се не глацила – за мог сина неће (из Босне и Херцеговине); прије револуције национална свест је дремуцкала (Е. Цар); сви сједе, куцкају у писаће машине (М. Ловрак); „валцер сувог лишћа”, који је песник волео да љупка на клавиру (М. Ђорђевић); изједаш се жив што ниси више млад, да девојке љупкаш (И. Великановић); има важнија посла, него поред жене седети и љупкати се с њом (Ј. Ј. Змај).

б) Говори се с дететом или о детету ... (в. напред):

нена ће ти бајкати мало, па ћеш оздравити (Борјановићева збирка речи из разних крајева); теточи дједа несташка и вирка му у очице црне (М. Беговић); стари је љуљкао [унуче] тепао му (И.); сваки час љупка дете у колевци (Змајева збирка речи из разних крајева); да га баба носика, у колима возика (Р. Кошутић).⁵

Са гледишта са којег је доведе анализирана грађа још је теже разврставати префиксиране деминутивне глаголе. У њима се укрштају садржаји глаголских речи са садржајима префикса – а ови други су истовремено и доста бледи у датим творевинама, и ипак знатно више снабдевени препознатљивим значењима и нијансама, него напред размотрени *к* и *ц* са својим комбинацијама. У таквим глаголима може још бити

⁵ У споменутом раду Т. Шикопарије налазе се разноврсна тумачења, скупљена од тестираних ученика, поводом двадесет деминутивних глагола; тумачења су, поред објективне лексичке семантике, из области психолошког и социјалног прилаза (у вези с афективним стањима, необавезношћу реченог, несигурношћу информације, говорном стратегијом итд.). Ово такође припада екстерним модификацијама, као и сфери „заузетог става” према радњи.

интерполиран инфикс *-ну-* (*йричекнуџи*), могу им бити додати суфикси (*йродрежкџи*), а на настала укрштања надовезују се, природно, интерне и екстерне модификације које се и овде добијају, између осталог, помоћу контекста и шире конситуације.

Донекле слично вреди и за глаголску деминуцију помоћу самог инфикса *-ну-*. Једнократно извршење (*йуџинуџи*) или један тренутак у иначе трајној радњи (*йуднуџи*) повезују се са представом о деминуцији путем ове морфеме, тако да имамо деминутивно *завирнуџи*, *йрелетинуџи* према већ перфективном *завириџи*, *йрелететџи* (којима, дакле *-ну-* не може служити за перфектизацију, већ служи једино за „умањивање”); имамо деминутивно *лацнуџи* (= лизнути) према којем није засведочено *лацати.⁶ Инфиксација се врши и у суфиксално већ деминуираним творевинама (*йуцнуџи* < *йуцаџи*; инфикс иза суфиксног елемента).

О неком историјском редоследу у припајању афикса основним глаголима – кад има више од једног афикса – не може се говорити са системском тачношћу.

Појаве ових двеју афиксација заслужују да постану предмет посебних семантичких анализа.

Општи поглед на грађу води ка одређеним закључцима. Творевине које се зову деминутивни глаголи (а које нису увек само то) добијају своје значење:

- а. од значења основних глагола,
- б. од значења афиксних морфема (које у језику, иначе, варирају између претежно структуралних и претежно семантизованих средстава⁷),
- в. од непосредно датог контекста (нпр., *деџилић куцка – несџирљиво куцка йрсџом*),
- г. од ширег контекста и конситуације.

При томе, од једног до другог таквог чиниоца пружају се или се не пружају везивне нити: понеки од глагола не може примити уза се неки од јаче семантизованих афикса, као што не може ући ни у одређени контекст; неки од семантизованих афикса не би се могли уклопити у глагол при одређеној конситуацији и сл. Поједини значењски елементи основних глагола предиспонирани су да приликом модификације добију

⁶ И. Г., рад из 1955–1956. г., 90–92.

⁷ Поводом *-ол-* споменуто је напред (прилог Д. Петровића). О афиксу *-ну-* такође је било речи. Приликом испитивања укупне грађе запазили смо како се, нпр., *-уцк-* везује увек за неко умањивање, према томе, оно је семантизовано; не може се исто рећи за, нпр., *-уш-*, које је деминуцијско у *йевушџи*, али не и у *йенушџи* се.

одређену стилску, психолошку, социјалну боју – они су сами оператори своје наступајуће модалности. Одређени контексти претпостављају избор модификованог а не основног неутралног глагола.

Коначна лексикализација нових творевина је ретка: *мериџи* > *меркаџи* = мотрити, бирати, вребати; *јецаџи* > *јецкаџи* = муцати (покрајинско значење, в. Речник САНУ). Процес који иде ка правој лексичкој измени каткада се зауставља на пола пута: *јураџи* > *јуркаџи* = обраћати нечију пажњу на нешто погуркивањем.

Посебно занимљиву тему, досад необрађену, представља изналажење оних типова глагола који не допуштају деминутивску модификацију, уопште или у неким својим значењским сегментима одн. са неким одређеним значењским ефектима (нпр., инпресивни, као *џамнеџи*, *жуџеџи*; са великим ограничењима нетерминативни, као *желеџи*, *креџаџи се*). Вредна је пажње у неку руку обрнута појава – да извесни деминуирани глаголи индицирају ограничено значење у изходној речи (*јискараџи*, *јисуцкаџи* је „умањено”, „проређено” *јисаџи* = „бити писац”, „имати неко занимање везано за писање”, али не и у вези са основним значењем тога глагола). Све ово ваљало би проучити доследно категоришући како саме глаголе, тако и семантичке резултате евентуалног формалног деминуирања.

О НЕКИМ ОСОБЕНОСТИМА ДЕМИНУЦИЈЕ*

I Уводне напомене

О деминуцији постоји опсежна литература, како у вези с нашим језиком, тако, још богатија, у славистици и лингвистици уопште.¹ Овде ће се та питања разгледати у неким аспектима који су до данас, барем код нас, били мање обрађивани, док ће познате чињенице да се сведу у уже оквире.

Термин *деминуција* употребљава се, и у овој студији и иначе, у широком значењу, донекле и условно ако се има у виду етимологија ове речи. Деминутиви су морфолошка категорија, која примарно денотира умањење, међутим, из тога израњају вишедимензионалне модификације,

* О неким особеностима деминуције, *Јужнословенски филолоџ*, LI, 1995, 1–30.

¹ Суфиксни материјал који служи за ову семантичку измену проучаван је у многим компендијима, посебним студијама одн. њиховим одељцима, у универзитетским уџбеницима. Први наш проучавалац афикса био је Ђ. Даничић, *Српска деминуција и ауиментација*, гласник Друштва Српске словесности 12, 1860, 474–499. Заслугу за продубљену обраду суфиксне проблематике донели су код нас: А. Белић, *Zur Entwicklungsgeschichte der slavischen Deminutiv- und Amplifikativsuffixe*, *Archiv für slavische Philologie* 23, 1901 и 26, 1904, 134–206 и 321–357, и затим Р. Бошковић у студији *Развиџаџ суфикса у јужнословенској језичкој заједници*, *Јужнословенски филолог* 15, 1936, 1–154, где се о нашој теми чита посебно у поглављу „Развитак деминутивних суфикса с елементима *к* и *ц*”, 69–105. О афиксацији глагола: И. Грицкат, *Деминутивни глаголи у српскохрватском језику*, *Јужнословенски филолог* 21/1–4, 1955–1956, 45–96; И., *Значење афиксалне глаголске деминуције*, Први лингвистички научни скуп у спомен на Радосава Бошковића, Научни скупови ЦАНУ 17, Титоград 1988, 131–139. Префиксалном деминуцијом су се код нас бавиле: Р. Стијовић, *Префиксација њридева у српскохрватском књижевном језику*, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 26/1, 1983, 99–130, као и Б. Казимировић, *Префиксални образаџ њворбе српскохрватских њридева и њрилоџа*, Прилози проучавању језика Филозофског факултета у Новом Саду 24–26, 1988–1990, 145–159. Издвојене анализе или засебни мањи радови о датој тематици навођени су у набројаним студијама.

а оне се, видећемо, остварују не само под дејством контекстуалне (или стилске) ситуације, како би се најпре претпоставило.

Семантички спектар је овде велики: од реалне процене онога о чему се говори – оно стварно може бити мало, уочљиво мало за своју врсту, недовршено и сл. – па до разних повољних и неповољних објективно или субјективно датих судова. У претежном броју случајева појављује се хипокористичност, потврда симпатије, милоште, ганућа, умилности; неретко је то само атенуирање, ублажавање, мирење са недостацима, без конотативног нагласка на неком позитивном говорниковом односу, на његовој наклоности или нежности. Уколико се афикс дода на неадекватну (у било ком смислу) лексичку јединицу, или се деминутив нађе у било каквом неадекватном текстуалном или стилском окружењу, долази до спецификованих сугестија које се упућују примаоцу саопштења. Резултат може да буде било еуфемизам (замена за „тежу реч”), било наговештај надмоћног односа, ниподаштавања, презира, све до праве пејорације.

Тако разнолика значења, подзначења и удаљеније семантичке огранке могућно је остваривати са ослонцем на и с т а творбена средства управо захваљујући чиниоцу умањености: оном чиниоцу који се доградњом преобраћа и у благонаклоност, и у површно прилажење појму, у минимизирање, па и у покуду. Доградња се, као што је поменуто, врши унутар самог типа новонастале јединице (семантички „сагласан” или „несагласан” спој), затим осмишљеношћу шире реченичне целине, или под дејством чак и обухватнијег контекста. Како изгледа, у овоме су могућности код „умањивања” богатије него код „увећавања”.²

Али ни то није све. Резултат морфолошког деминуирања зависан је такође од дијакхронијских чинилаца. Наиме, неки су афикси током векова губили своју почетну изражајну службу, те се данас извесне формације из тог круга приближавају по својој семантици терминима, или се како друкчије лексикализују. Даље, распоред афикса, и не само распоред у погледу гласовних склопова афиксне грађе, него и у погледу учесталости и психолошких навика у употреби, неједнак је од језика до језика, тако да његово проучавање има у понечем чак етнофилолошки значај.

² С тим у вези делимично је инструктиван чланак Б. Петронијевић, *Konotation in translation-slinguistischer onotationSicht illustriert am Beispiel des serbokroatischen Augmentativus und dessen Entsprechungen im Deutschen*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику 35/2, 1992, 169–177. Ту се показују семантичке модификације које настају аугментирањем именица у српскохрватским текстовима, а које се у немачким преводима појављују као различито обликовани еквиваленти.

Разумљиво, између суфиксалног и префиксалног „умањивања” (а заступљено је и инфиксално), као и између „умањивања” именичких, придевских и глаголских садржаја, постоје разлике на свој начин вредне разматрања.

Преглед који следи представља одређену систематизацију, али он није у том смислу сам себи циљ. Поједини његови делови пружају подстицаје за даља истраживања, па се на то ставља јачи нагласак.

Да би се особености које нас занимају а које су везане за српско језичко подручје рељефније осветлиле, на неким местима се прибегава поређењима са стањем у руском језику, где су контрасти према стању код нас доста изразити.

II Поводом морфолошких средстава

1. За морфолошку деминуцију подобне су именице, придеви и глаголи; уз именице, евентуално, бројне именице (*стиоџиница*), уз придеве одговарајући прилози (*црвенкастио* пресијава), као и заменички придеви (*џолишни*, такође са својим могућним прилозима). Речи из осталих класа се не деминуирају, осим, што није искључено, у некој стилској егзибицији.

Услед неједнаког концепционог устројства граматичких класа, деминуирати садржину појма који је изражен именицом нешто је друго него ако је реч о придеву или о глаголу. Теоријски, код именице би у таквом случају требало да се искаже мања просторна димензија (подразумева се да су за „умањивање” најподесније именице које се односе на физичке, материјалне појмове); код придева мања интензитетска димензија, код глагола мања временска – мада се јављају и сасвим друкчији исходи.

Видљиво је, ипак, да су за све те три врсте деминуирања, и то у свим словенским језицима, била већ од давних епоха ангажована иста с у ф и к с н а средства (према добијеној структури речи то су по правилу интерпозиције стављене испред граматичког суфикса); а ова приметна сличност протеже се штавише и на индоевропско језичко заједништво. Анализе воде у прошлост, када је суфиксна грађа у својим неспецификованим облицима представљала заједнички фонд (дакле, својину именица, придева и глагола), а да при томе није ни била намењена самој деминуцији, него је, очигледно, служила за изражавање експресивног односа према појму³. Друкчије изгледају питања везана за п р е ф и к с а л н у д е-

³ В.: И. Грицкат, *Деминуџивни џаџоли...* (бел. 1) 78. Сем тога, данас постоје формална подударња између средстава за деминуцију и за аугментацију. Ову хетеросемију приметио је Ђ. Даничић, о.с. 499, такође А. Белић, о.с. 23, 145 и д.

минуцију. Она је, уопште узимајући, сиромашнија, и неједнако је испољена чак и у језицима по пореклу јаче повезаним, а њени резултати зависе од постојећих значења одн. семантичких назнака у самим префиксима.

2.а. Гласовни елементи којима се наш језик користи при суфиксалном деминуирању јесу: најчешће *к*, затим *х*, *л*, *р*, *н*, *ӣ* – са свим њиховим историјски и фонолошки условљеним изменама, такође са јотовањима, те уз комбиновање са различитим вокалима и међусобно. При томе се јављају трансформације или испадања завршних делова лексемских основа. Код именица имамо примере: *сиромашак*, *хлебац*, *јолујиче*, *клујишца*, *буренце*, *сунашце*, *човечуљак*, *шумарак*, *кућерак*, *девојчурак* (напоредо са пејоративним *девојчура*), *маца*, *брале*; посебну распрострањеност има данас у српском наставак *-ӣт̄* > *-ӣћ*: *коњић*, *облачић*. Код придева: *нејачак*, *сивкасӣ*, *црњкасӣ*, *жућкасӣ*, *хладњикав*, *лаіахан*, *јолишав*, *јанушан*, *лејушкасӣ*, *сићушан*, *дујуљасӣ*, *крујуљуљав*, *сувоњав*, *сладуњав*. Код глагола: *јуркашӣ*, *бацакашӣ*, *куцукашӣ*, *мируцашӣ*, *јевуцакашӣ*, *мућкашӣ*, *јевушишӣ*, *којиршкашӣ се*, *ришкашӣ*, *врѣљашашӣ се*, *јӣјолишӣ*, *вукљашашӣ* (са пејоративним призвуком), *црѣарашашӣ*, *јирчкарашӣ*, *лешкаришӣ*, *вуцињашӣ се* (према Вуковом Рјечнику дем. од *вући се*, данас се не осећа као дем.), *јуришашӣ*, *скакушашӣ*; *дрекењашӣ*, *чамуњашӣ* (данас имају и детериоративни призвук, а за Даничића, о.с. 499, то су „аугментативни” глаголи); *боцашӣ*, *миришӣ* (скраћене лексемске основе). Именички деминутиви понекад могу да промене род: *змијић*, *родић* м. р. према *змија*, *рода* ж. р. Деминутиви (или пореклом деминутиви) једне граматичке класе могу да се граде од основа из друге класе: *красуљак* (именица од придевске основе), *висуљак* (именица од глаголске основе). Обликовање помоћу *н* и *ӣ* препознаје се у благо деминуираним изведеницама као *лаіан*, *мален*, у давно формираним именима: *Милена*, *Милунка*, *Владеӣта*, *Драјуӣтин*.

Као што се види, придеви често имају на завршетку још и суфикс *-асӣ*, чија је основна служба уношење семантике сличности: *лојишасӣ*, *ђојаӣшасӣ* (уп. рус. *головастый* – придаје се аугментирајуће значење). Он се код нас понекад додаје на неизмењене придеве – *рићасӣ*, али много чешће на уграђене елементе за деминуцију – *лејушкасӣ*, *дујуљасӣ*, па се семантика умањивања везује за целину оваквих завршетака. Нешто слично постоји и када је у питању суфикс *-ав*. Он служи за додавање значења снабдевености одређеном особеношћу – *чекињав* (рус. *прыщавый*, *кудрявый*). Мада ретко, налазимо га у придевима типа *јупав* (данас исто што и *јуп*), *сињав* (= *сињасӣ* < *сињ*), а обично у даљим изведеницама – *јолишав*, *сувоњав*. Удружен са деминутивским творбеним сред-

ствима он, исто као и *-асій*, остварује семантику слабијег степена основне особине. У нашем језику постоје трагови *-ов*, завршног – *суров*, као и инфиксираног – *чудноватӣ*, *брзоватӣ* (Вуков Рјечник), али се тиме значење деминуције данас не реализује. Инфиксно *-ов-* представља средство за грађење придевских деминутива у другим словенским језицима (у руском веома раширено: *бледноватый*, *скучноватый*).

У словенским језицима су испољене различите репартиције одговарајућих гласовних елемената и њихових употреба. Истакнуто јаче заступљено суфиксално „умањивање”, уз додавање конотације тепања, разнежености, код именица, придева и прилога у руском посебно са елементом *н* (најчешће *-њк-*); *рученька*, *маленький*, *махонький*, *малюсенький*, *многонько*, *помаленьку*, *ничегошеньки*. Врло је слично и у пољском језику.

У несловенским језицима налазимо сведочанства о употреби истих ових гласова у сличне семантичке сврхе: лат. *globulus*, *pastillus*, *claudico*, *mordico*, *conscribillo*, *dictito*, *rogito*; фр. *flotille*, *fillette*, *blanchâtre*, *sautiller*, *mordiller*, *trembloter*, *vivoter*; нем. *Mädchen*, *Töchterchen*, *Mädel*, *bläulich*, *horchen*, *klingleln*, *tänzeln* итд. итд.⁴

6. У вези с префиксима за деминуцију констатује се једна слична чињеница – да исти (мада не у потпуности) префиксни материјал служи за деминуирање и придева и глагола. Именице ту не учествују⁵. То су: *йо-*, *на-*, *о-*, *јод-*, *јри-*, *јро-* (*су-* и изузетно још неки).

Тако имамо: *јодебео* – *јоодрасіи*; *накисео* – *начуіи*; *онизак* – код глагола ретко евидентирана деминуција: *омекшаіи* блаже него *умекшаіи*; *јоднаіиіи се* (не налази се код правих, неизведених придева); *јријросіи* – *јричуіи*; *јрохладан* – *јродремаіи*. Префикс *су-* као учесник деминуције у знатној је мери изгубљен из језичког осећања, па се у литератури наводе застареле придевске деривације: *субјел* и др., или задржано у језику *сулуд*; на глаголске се не налази. Овај префикс се препознаје у именицама *сукрвица*, *суірадица*⁶.

⁴ О грчким деминутивним наставцима из разних епоха в., између осталог: Н. Борецки, *Bildung und Bedeutung der Diminutiva im Griechischen und Makedonischen*. Zeitschrift für Balkanologie XI/1. Минхен 1975, 5–20. На овај рад се осврћемо у даљем тексту.

⁵ Позната је призренско-тимочка аугментација типа *појунак* = већи јунак. Постоје конструкције типа *јодофицир* = нижи официр, што ствара слику „умањења” именичког појма. Слично томе: *јримрак* = сутон, *јриілас* = начин изговарања, додавања гласа, што представља ван-системске случајеве.

⁶ Етимолози виде удаљено сродство између *су-* (*сџ-*, *сџп-* или *sq-*) и грчког *ὀμοῦ*, које може значити и „заједно”, али и „слично” (*similis*), па се то друго и повезује са нијансом умањивања у словенском *су-*. Уп. М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. III, Москва, 1987.

Постоји мишљење да су ти префикси, уколико су заједнички за придеве и глаголе, а у принципу они то јесу, били преношени са префиксираних и тим путем деминуираних глагола на придеве.⁷ Пошто су ови префиксни облици имали и своје аутономне службе у активном речнику, а и данас их већина има, вероватније је да је ово био семантички маркирани фонд који је могао да се непосредно примењује на различите граматичке класе, свакако у разним епохама и фазама.

Док се у нашем језику глаголи богато деминуирају путем суфиксације, у појединим другим словенским језицима долази до живе употребе префиксираних деминутивних глагола. Тако још у старословенском: *поколѣвати, погладовати, прнѣспоманѣти*, рус. *почитывать, подсматривать*, словен. *prirežati*, пољ. *po-brząkiwać, podśpiewywać*. Што се тиче префиксалне придевске деминуције, ње такође има другде у словенским језицима, али она често показује специфичне особености, у које овде не можемо улазити. Сасвим су удаљене ситуације у несловенским језичким ареалима. Наводе се лат. придеви типа *subrufus* = црвенкаст, глаголи типа *subrideo* = подсмевати се, а тај је префикс, видимо, упоредив са општесловенским *иод-*.

III Поводом семантике

1. Могућности уједињења

Приликом деминуирања мора на првом месту да постоји о с т в а р љ и в о с т семантичке везе између основне лексеме и афикса, логичка утемељеност самог поступка; зависно од те везе добијају се нова значења. Ако тога нема, настаје немогућност деминуирања. У речи која би се подвргла тој измени мора да се садржи семантичка оријентација која допушта такву промену значења. За предмет који је овлажен – а влага има своју ступњевитост – може се рећи и *влажан* и *влажњикав*, али мокро стање нема градације, па не постоји **мокричав* или сл.; нека кућа може да буде *ојромна*, али не и **ириојромна*; неко може да буде *најлув*, али не и **набос*. Аналогно томе, може се *ијијуцнући* (пиво), али не и **везуцнући* (чвор), може се **начући* (вест), али не и **најримийи* (вест). Деминуција је у својој бити изражавање упоређености, градираности у

⁷ Нпр., А. Белић, „Дейрефиксација” у словенским језицима, Јужнословенски филолог 18/1–4, 87–101 (ту је тема шире обрађена).

правцу смањене мере. Реч којом се означава нешто ефектуирано и финализовано не може имати деминутивни ступањ.

2. Суфиксација

За разлику од лексичке морфеме и од префиксне као средстава за деминуцију, суфикси као структурални елементи нису снабдевени значењима, али сама њихова бројност и разноликост указују на то да су се многи од њих у извесној мери јаче специјализовали у овој области.

С тим у вези у језичкој компетенцији српског говорника уврежиле су се током времена неке тенденције и законитости. Он ће исправно разликовати значења варијаната *девојчица* и *девојче*; зна да може да се каже и *цветић* и *цветићак*, али само *вршић* а не и **вршићак*, јер му је присна конотација која иде уз суфикс *-ак* а која се не испољава при свакој употреби. Нешто друкчије посматрано: српски говорник такође зна да се може рећи „лепушкаста девојка”, али не и **„лепушкаста веранда”* нити **„лепушкаста песма”*, зато што је меродаван у процени семантичког потенцијала датог суфикса, условно речено – одређене криптосеме или чак криптостилеме која се у њему изградила.

А. ИМЕНИЦЕ И ПРИДЕВИ

Цитирамо поново Даничића: „Сви се деминутиви говоре и одмила” (у наставку реченице: „а сви се аугментативи говоре и за поругу”)⁸.

Ово „одмила”, у вези са суфиксално произведеним значењима код именица, у даљој разради тематике значи да се о неком предмету говори с наклоношћу, с љубављу; такође, да се казивање о њему на било који начин везује за дете, за дечју психу. Дакле: *мачкица*, *маца* најпре је реално мала мачка, а напореда с тим је за говорно лице и иначе пријатна. Приликом комуницирања с дететом предмет разговора може да буде мачка обичног изгледа, али се одрастао говорник прилагођава дечјем језику и дечјој осећајности. И само дете се изражава слично.

Постоје још неке ситуације када је у српском језику уобичајено да се употребљавају хипокористично обојени деминутиви иако у питању није стварно тепање. Тако, говорно лице исказује, или само куртоазно приказује, своју емпатију када некој ожалостеној особи изјављује саучешће: „Ваша *Олишца* је била дивна, зашто је морала да умре!”; „Када ћете

⁸ О.с. 474.

давати помен *Тањици?*” (Или: „Сви смо волели вашег *ѿаѿиу*” – овде је употребљен хипокористик без граматичке деминуције). При томе, умрла лица о којима је реч нису морала бити ни млада, ни посебно драга говорнику, па их он чак није морао ни да познаје. Налазе се и примери сасвим друге врсте. Рецимо, у огласима поводом домаћих животиња онај ко жели или ко је принуђен да се ослободи своје мачке готово редовно ставља формулацију: „Поклањам лепу *мацу*”, очигледно желећи да код примаоца поруке изазове његову емпатију⁹.

Многи типови примера потврђују да у српском језичком комуницирању хипокористичност неретко фигурира у конвенционалним, шаблонизованим улогама, узимајући овај појам у широком значењу. Својеврсно „бежање” од емоционалног маркирања протеже се, како ћемо одмах видети, и на другу појаву, на „бежање” и од самог обележавања умањености. Ослабљена је склоност да се такве форме уопште употребљавају уколико није наглашена потреба за њима, тј. за њиховом основном службом, па су с тим у вези деминуирани именички облици временом стицали а и сада стичу нова значења, они се, дакле, лексикализују. Поређење с руским примерима учиниће да те карактеристике постану уочљивије.

Појава је несумњиво имала своје зачетке још у општесловенским раздобљима, можда из сличних разлога а можда и из каквих друкчијих. О њој сведоче немалобројни руски примери: *порошок* (прашак, данас изгубљена веза са *порох* = барут, првобитно прах); *задок* (задњи део неког одређеног предмета, у избледелој вези са *зад* = задњи део уопште); *головка* (и дем., али и назив за разне облике проширења, задебљања, заобљености). Међутим, у руском овакви случајеви чешће представљају трајање старих семантичких измена.

Кад је реч о нашем језику, илустроваћемо ову појаву помоћу изведеница које се завршавају на *-(ч)ац*, *-(ч)ак*, *-(ч)ић* и *-(ч)ица*. Њихова семантика указује да су постојали временски слојеви у којима се вршила лагана еволуција о којој говоримо: потпуно довршена лексикализација, често са прелазима ка терминологији, делимична лексикализација, а затим још неизгубљена деминутивност али са призвучима поетске и архаизоване деминуције, или са усмерењем ка лексичком значењу младунчета и др.

-(ч)ац. Већ у епохама словенског заједништва стварале су се речи као *палац*, *оѿац*; творбама као што су *ударац*, *зубац*, *коноѿац*, *комарац*, *квасац* нису били захваћени сви словенски језици одн. идиоми. Срп-

⁹ Ни овде ни у даљем тексту није прилика да се расправља о фигуративним значењима. „Мацо моја” казаће се неком вољеном људском бићу.

ско *коначац*, *зечац*, *звонац*¹⁰ и мноштво сличних речи имају специјалну ботаничку и зоолошку семантику. Реч *хлебац* тендира од значења хлеб (или: неопходна храна) према значењу одређеног артикла, сингуларизованог комада те намирнице. Најзад, граде се многи хипокористици типа *нокаџац*, *сџарачац*, *џрслучац* итд., међутим, сви они данас делују донекле застарело, неразговорно, одговарајући по својим стилистичким компонентама песничким контекстима¹¹.

-(ч)ак. Давнашње су лексикализације *узорак*, *куџак*, *вршак*, *чланак*; савременије изгледају значењски прелази *зрачак* (наде), *сџидак* (остатак јела). У ботаничку терминологију спадају данас *срџак*, *вучак*, *димак*, *бисерак*, у зоолошку *јеленак* итд. Хипокористично, и са асоцијацијама на народне умотворине, звучи *влаџак*, *власак*, *каменак*, *везак* (који се везе), *јасџучак*, док су природнији за данашње српско стандардно изражавање *собичак*, *џуџељак*, *хаљеџак*, где је -ак компоновано с другим суфиксним елементима.

-(ч)ић је у нашем језику живље задржало деминуирајућу службу, и управо због тога оно мање учествује у лексикализованим формацијама. Донекле се лексички осамосталило, али задржавши и неокрњену деминутивну семантику, *колачић* (у народу значи и слепо црево, уштипак), *коџилић* (и каписла, канализациони уређај). Зоолошки и ботанички термини су *деџилић*, *коњић*, *каранфилић* и мноштво других. Остајући у основној функцији, овај наставак може да обележи њене различите присенке: аутентична деминуција је у *баџачић*, *оџанчић*; ознака за младунца – *џавранић*, *орлић*, *змиџић*; хипокористичност – *момчић*, *ђаволчић*; лака пропија – *џрофић*, *јуначић*. Таква сенчења потичу, разуме се, од семантике основне речи и њеног осмишљења приликом „умањивања”.

-(ч)ица је наставак који подједнако учествује како у мноштву лексикализација и терминологизација, тако и у стандардном деминуирању. На пример, имамо лексеме *жабица* (врста играчке, шарка, петља на опанку), *кобилица* (јадац у живине, доња греда на бродском кориту, дашчица на гудачком инструменту), *мерица* (посуда за мерење, плитка корпа); савременије су лексикализације код *џумица* (за брисање), *књижица* (ђачка, партијска). У анатомији, зоологији и ботаници налазимо: *џосџељица*

¹⁰ Значења се даље дају према нашим једнојезичним речницима; ботанички изрази према: Д. Симоновић, *Ботанички речник*, изд. САНУ, Београд, 1959, уз упрошћавање стручних потподела.

¹¹ Губљење језичког осећања за суфикс -иц може се видети и у податку да *клиџац* за неке лексикографске изворе значи „дебљи клип” (према Рјечнику ЈАЗУ, а ово према Бакотићевом речнику); док је *клипак* и сам *клип*, и члан термилошког низа.

(плацента), *кошуљица* (водењак, перикардијум, опна око беланцета у јајету), *буквица* (врста мале морске рибе), *кобилица* (инсект богомољка), *шиквица* (*Aristolochia vulgaris* и др.). „Умањивање” (са напред помињаним пропратним нијансама) остаје у овој области сасвим уобичајено: *кућијица*, *сћварчица* итд.

Сва ова грађа дата је овде само као скица, она захтева подробније истраживање. То би, додуше, било отежано услед чињенице да се у старим текстовима, као ни у историјским речницима, не налази много лексике која је у питању, па је хронолошке податке немогуће издвајати егзактно. Проблеми су замршени још и стога што се у компонованим суфиксима *-цац* и др. понекад садрже већ израније додавани гласови *к* (*баџак+ић*, *момак+ић*) или *ц*, о чијим се укључивањима у изведенице зна, у принципу, још мање (*сћварчица* = *сћварц[а]+ица*, или *сћвар + чица* које се додало као сложени суфикс?).

Прелазимо на упоређења са особеностима у руском језику. Већ је и сâмо тепање у српском релативно проређено, о чему може да посведочи једна паралела. Речи *језичак*, *језичац* имају више приновљених значења, као, уосталом, и рус. *язычок*. Али ће руски отац прекорети малог сина употребивши исту ову реч: *Что ты язычок высовываешь*¹², док Србин не може у таквој прилици за деџи језик рећи *језичац*, а теже ће, макар и у шали, споменути *језичак*, *језичић*. Разумљиво, у питању су тенденције, поступности процеса а не законитости: за деџу косу, нарочито у непосредној близини или комуникацији с дететом, већина Срба ће рећи *косица*.

У српском језику, као што смо споменули, избегава се употреба деминуираних форми уколико за њима нису изражене примарне, језички регулисане потребе. Срп. *сунашце* казаће се детету, или у некој вези с вољеним дететом (евентуално, у лирски обојеном песничком саставу, али једва да би се то појавило у савременој поезији). Рус. *солнышко* има ширу употребу: одрасли људи, у опуштеном, неусиљеном или чак само љубазном разговору, рећи ће: „Сегодня солнышко так приятно светит”, док Србин не би у сличној прилици могао рећи да *сунашце* светли. Руски је обично: „Посидим здесь ещё часок”, а то није преводиво на српски са „Хајде да поседимо овде још један сатић”. Када руски говорник жели да буде ненаметљив, некада чак помало понизан, он такође прибегава формалној деминуцији. „Я только на минутку” или „на минуточку”, рећи ће улазећи у канцеларију претпостављеног, па и колеге, извињавајући се

¹² Оваква употреба именичких, али и придевских и прилошких хипокористика о којима говоримо даље, чешћа је у руским јужнијим говорима.

што смета. Уп. срп. „само на часак” – можда као траг некадашњег чешће коришћеног уљудног изражавања (тзв. хонорификације) каквим се, иначе, одликовало наше славеносрпско раздбоље¹³. Руси кажу: „Вечером к нам придут наши старички”, поводом предстојеће посете неког временског брачног пара; „Ну, поешьте немножко супику”, нуди се болесник, који није дете, ни посебно драги члан фамилије. Поводом поменутог конвенционализовања, наведимо српски говорни обичај који се данас, како изгледа, шири, да домаћица нудећи госта кафом каже: „Хоћемо ли једну кафицу?” али називе многих других понуда једва да ће хипокористично деминуирати. У руским круговима – не у свим – говори се: „Хотите кофейку, чайку, вареница, пирожка?” и тако даље.

Преводиоци белетристике са руског језика на српски треба да воде рачуна о овој семантичко-стилистичкој диференцији, али то не значи да се у преводу морају избегавати деминутиви; њиховим чувањем преноси се из оригинала и нешто од атмосфере руског амбијента и тамошњих разговорних навика.

У контрасту према руском, налазимо српске деминутивне именице које се потпуно или делимично лексикализују у значењу предмета чија је димензија стварно умањена (у односу на основни појам о њему), а да при томе не асоцирају на тепање. Тако се српски каже „четкица за зубе”, међутим, руски – „зубная щётка”, јер би се *щёточка* односило специјално на дечју четкицу. Србин ће у вези с неким кухињским рецептом рећи „шољица шећера”, а Рус радије „маленькая чашка”, пошто му *чашечка* звучи хипокористично. Исто то код: „кашичица меда” – „маленькая ложка мёду”. Српски купац разликује да се у радњи са прехрамбеном робом тражи *флаша* (зејтина, вина), а у апотеци *флашица* (чистог алкохола) где је примисао о мањој величини овог апотекарског артикла углавном потиснута.

Руски се за напред споменути *јумицу* не каже *резиночка*, нити за књижицу *книжечка* (него *книжка* – давнашња творевина са већ изгубљеном првобитном службом умањења), осим ако се из било којих разлога уз та значења придјева хипокористичност.

Српско *чашица* је и деминутив од *чаша*, али се ту запажа почетна фаза још и сасвим посебне лексикализације: „конзумирање алкохолног пића”, са више лексичког осамостаљења него када би се руски рекло *рюмочка* или *стаканчик*. Српска реч *крѷице* је на пола пута од ироније према пуној семантизацији у смислу „женска гардероба”, „лепе али не и

¹³ Истовремено, *часак* је, према Рјечнику ЈАЗУ, деминутив који се налази у народним умотворинама (*данак, санак*), и ту он нема показану стилизујућу улогу.

неопходне хаљине, дамска слабост”. Ако би се у руском употербила реч *тряпочки*, са истим значењем, то би била *ad hoc* стилска фигура, а не већ делимично лексикографска јединица, као код нас.

Илустративан је пример српских лексема *ручица*, *ножица*. Оне су, не губећи хипокористичин карактер, обогаћивале свој садржај значењима различитих помоћних делова на крупнијим предметима (за придржавање, управљање, ослонац; *ножица* може исто тако бити нога или чланак неке ситне животиње, уз нагласак на малој димензији). Такво померање се створило, и одржало, такође и у рус. *ручка*, *ножка*. Али је српски језик, у потрази за изразитијом семантиком тепања – пошто се она ту поступно губила – морао да прибегне обновљеноме *рукица*, *нојица*, када више није активно деловао закон прве палатализације¹⁴.

Делимичне подударности са овим што је речено поводом именичке деминуције уочавају се у вези с придевима. Извесно „бежање” од деминуираних облика видљиво је у нашем језику већ и на основу споменуте чињенице што се многи такви адјективи уобличавају путем додатне суфиксације на *-асѝ* и *-ав*: као да је језик поступно губио потребу за изразитом придевском деминутивношћу (и хипокористичношћу), па је ту често развијао преовлађујућу семантику приближности, сличности.

Поставља се питање – шта заправо треба да означава деминуираност у овој граматичкој класи. То је, дакако, слабење интензитета неке особине, а затим својеврсна хипокористичност, природни пратилац деминуције. Она није изгубљена ни у нашем језику: *малецки* је и „још мањи од малог”, и „драг, сладак због своје малености”. Међутим, руске паралеле подсећају на факат да и ово бледи у српским придевима. Ево неколико поређења. Код нас су *беличасѝ*, *белкасѝ*, *белушан* само ознаке за нарушену белину, то је бело са примесама сивог, нејасно бело, слично белом. Али Рус говори „беленькая кошка” и о мачки која је потпуно бела, означајући тиме своју симпатију према датој животињи, док Србин неће рећи „беличаста мачка” или сл. за њему драгог четвороношца. „Ты моя чёрнинькая”, тепа руски супруг црномањастој жени, међутим, српски муж не показује своју нежност деминуирајући придев *црн*. Наше „бледуњава, мршуљаста девојчица” остаје готово једино у сфери описа спољног изгледа, а Рус говори „бледненькая, худенькая девочка” када, сем што описује девојчицу, подвлачи и своје саучешће према њој, дозу сажаљења.

¹⁴ Не улазимо у специфику употребе деминутивно-хипокористичних суфикса по појединим словенским језицима – а разрада те проблематике пружила би још ближа сведочанства о појединим локацијама и раздобљима „де-деминуирања”.

Руски језик иде и даље. Деминуција се примењује на атрибут који стоји уз именицу и онда кад се саопштава само о умањеној димензији именичког појма. О паметној девојчици често се каже „уменькая девочка” поред „умная девочка”. Обележени придев, дакле, равноправно са обележеном именицом учествује у денотирању умањености онога што именица значи (девојчица је младо, мало људско биће), без обзира на то што се овде не тепа (не „саучествује”, не „сажаљева”). Такво придодавање деминутивског обележја испада, у ствари, редувантно; истина, ту се може још имплицирати и представа о младалачкој љупкости девојчице, или блага похвала њеној раној памети.

У обичном, пријатељском разговору Рус ће упитати познаника: „Что у вас хорошенького?”, „Что у вас новенького?”, љубазно се интересујући за новости уопште, и не подразумевајући да су новости из круга забавних и пријатних. Због немогућности да сâм факат новине буде „умањен” или атенуиран, у другом од два наведена примера још више се испољава стилска а не семантичка улога деминуције. Постоје многобројне руске формације као *гладенький*, *бородатенький*, *гаденький*, двоSTRUKO деминуирано *плоховатенький*, *грязноватенький*, тј. деминутиви и на изглед хипокористици од придева са значењима која не упућују на логичну остварљивост милоште и тепања.

Долази до још једне специфике у руском језику која се није развила у српском: то је употреба деминуираних, како придева, тако и именица, која се креће од ублаженог подсмеха до потцењивачке јеткости. „Их дядя совсем лысенкий”, приметиће неко заједљиво; „Вид у него свирепенький”, звучи и шаљиво и донекле саркастично. „Этот фактик надо запоминть”, поучиће руски публициста, сугерирајући читаоцу да чињеница о којој се говори није за одобравање; „Деньжат у нас что-то мало осталось”, иронисаће неко на сопствени рачун. Ово се приближава и језички иначе прихваћеној техници иронисања: рећи супротно од онога што се у говорниковом ставу подразумева („фино отпевано” о лошем певању, тзв. антифраза). Тако, онај чинилац у деминуирању који је у свести vezан за благонаклоност, драгост, може интровертвано да послужи за испољавање малициозних примисли.

С тим у вези, у овом језику се јавља, мада у немногбројним примерима, један сасвим специфичан феномен. Деминуирани придевски облици (чешће са суфиксним *x*, али и друкчији), остајући у значењској сфери деминуције, тј. не доживљавајући нову лексикализацију, могу се употребљавати и као контекстуално и стилски условљени аугментативи, али без подсмеха, без пејорације. Реч *синёхонький* је у исто време израз

за тепање поводом нечег плавог (уп. напред „беленькая кошка”), али и ознака за нешто изразито плаво, тамно плаво, непомућено плаво. За ову врсту појачања употребљава се и даља обличка интензификација: *синим синёхонький*, слично *полным полнёхонький* и др., исто тако: *синим синешёнький*, *синенько насинила* (додала превише плавила после испирања рубља – према речнику Вл. Даља).

Већа обличка разубуђеност и сама чешћа употреба лексике о којој овде говоримо – видели смо да је то изражено у руском насупрот српскоме – омогућује многобројније стилске потезе одн. стереотипе.

Напомена 1. Издвојену појаву у нашем језику чини циљно управљање нагласком у неким случајевима именичке суфиксације. Представник српског језика остварује то у примерима као што су *сикирѝца*, *кафаниѝца*, *циѝариѝца*, *ѝаѝричиѝца*, *фуруниѝца*, *харѝијиѝца* према *сѝикириѝца*, *кафаниѝца*, *циѝариѝца*, *ѝаѝричиѝца*, *фуруниѝца* (и *фуруниѝца*), *харѝијиѝца*. Понекад је самом говорнику тешко да утврди зашто се, заправо, определио за једну или за другу акценатску варијанту. Каткада изгледа да је појава сасвим дублетска, да исто значи, рецимо, *баѝиѝиѝца* и *баѝиѝиѝца*. Некад су то, вероватно, навике које данас преовлађују у стандарду (*напричиѝца*, *сѝикириѝца*). Али већ није сасвим исто „Пала је *киѝиѝца*” и „Пала је *киѝиѝца*”; у другом случају као да се појављује донекле измењен значењски ефекат: рецимо – очекивала се озбиљнија киша, али ето, она нас је преварила, она је својим slabим интензитетом допринела да се о њој сад изразимо са мало ироније. Овако пренесени акценат, дакле, усмерава каткад према значењу понешто шаљивог, па и подсмешљивог става. Њиме говорник може да прида нијансу скепсе у вези са садржајем речи, и када сама та реч није пропраћена контекстуалним детаљисањем. Мајка ће, на пример, казати да је малој ћерки сашила лепу *сѝкњѝиѝцу*, ређе *сукњѝиѝцу*; ово друго би се асоцирало са кокетом, вртирепком, намигушом. Семантика зависи од различитих могућности конотација, садржаних било већ и у самој деминуираној речи, било у контексту. – Све је ово подложно такође и индивидуалном интерпретирању.

Показано премештање нагласка искоришћено је у речима као *ѝандуриѝца*, *каѝларѝца*, *ѝисариѝца*, тј. у лексемама које, овако творбено преиначене, остају у мушком роду, али се семантика шаљивости и подругљивости уноси у њих, како граматичком феминизацијом назива за мушка занимања, тако и повезивањем са једним од описаних значењских резултата при употреби суфикса *-ѝца*¹⁵.

¹⁵ Независно од тога, наилазе случајеви пуног лексикализованња помоћу овог поступка: *вунѝца*, *врѝиѝца* (ређе: *Врѝиѝца*, *Врѝиѝца*) према *вѝница*, *врѝиѝца*.

Преношење нагласка на суфиксов вокал – код нас у облику дугоузлазног на *и* у *-ица* – могло би се тумачити као траг једног давнашњег средства за транссемантизацију из наклоњености у ниподаштавање. Аналогију пружају неки руски примери, као што су хипокористично *рученька* – презриво *ручѐнка*, *ноженька* – *ножѐнка*, *бабенька* – *бабѐнка* и др., уз фонолошке реперкусије својствене руском језику. Међутим, о томе се може говорити и друкчије, о чему мало даље.

На помену 2. Овде спомињемо узгред – проблем заслужује даља пажљива испитивања – да је констатовано како су у грчком језику већ током два последња миленијума били веома распрострањени именички деминутивни облици, али да су они све више губили деминуирана значења. Конотација умањивања је слабила, те прелазила у неутралну денотацију, па је семантика умањености морала да се постиже путем нових, дужих суфикса. Додуше, сада је тешко да се по старим списима тачно закључује у којој се значењској фази нека именица налазила у датој епохи, код датог исписивача¹⁶.

Појава има сличности са семантичким приликама које смо описали у вези са српским језиком. Аутор рада о грчким деминутивима спомиње напоредо и македонски језик, дотиче се и бугарског и румунског, али не прави поређење са грчким у оном смислу у којем се овде говори (он посматра сличности у погледу граматичког рода добијених изведеница). Према томе, тешко је рећи да ли је пред нама још један међу многим, веома разнородним језичким балканизмима.

Б. ГЛАГОЛИ

Глаголи се могу деминуирати суфиксацијом (заједно са једним обликом инфиксације) и префиксацијом. Суфикси су структурална средства код којих се током употребе замећу семантичке вредности, као што је већ било споменуто. У српским деминуираним глаголима, изразитије него код именица и придева, сама суфиксираност представља начин којим се уносе још и разни експлицирани, лакше или теже одредиви присенци, а и шире импликације у блиском контексту.

На почетку треба истаћи да је суфиксално деминуирање глагола повезано са њиховом видском природом и променама у њеним оквирима – а то има својих аналогија и код префиксалног проседеа.

Распрострањеност двојства типа *сукњица* – *сукњѐца*, са последицама у значењу, није једнака на целом српском језичком подручју.

¹⁶ В. рад наведен у бел. 4.

Итерација сама по себи не доноси деминуцију: *оїїїисиваїїи* јесте, поготову у адекватном контексту, итератив према *оїїїисаїїи* (нпр., отписивати сваког месеца), и – јасно – не значи умањење. Али појам умањења радње стоји у тесној вези са представом о њеној, било каквој, и з д е л е н о с т и (а и уопште нецеловитости, окрњености). Уколико преовлађује концепција „ситњења”, „цепкања” радње (заједно са уситњеношћу тзв. „саучесника” радње – према неким савременим теоретичарима), даје се предност суфиксалном деминуирању. Уколико преовлађује значење издељености одређене радње (уопште!) путем понављања ње као целине или њених п о н а о с о б т е р м и н и р а н и х делова, онда се употребљава један посебан облик префиксације, о коме даље.

Скопчаност у језичкој свести између понављања или – што није нелогично – пролонгирања услед понављања, с једне стране, и „умањивања”, с друге, навела је Даничића (о.с. 491 и д.) на закључак да су глаголи *возаїїи*, *носаїїи*, *бадаїїи* деминутивни. То, међутим, није сасвим тачно; додуше, ту је заједнички чинилац „немарност, нехат”, или „невољкост у вршењу”, који се може јављати и као пратилац праве деминуције.

Свођење радње на тренутак такође је један од облика „умањења” глагола. Он се постиже инфиксом *-ну-*.

Говоримо даље о суфиксацији и о инфиксацији. У два наша ранија рада¹⁷ дошли смо до закључака које ћемо овде укратко поновити, заједно са упрошћено пренетим примерима.

Деминуирање глагола помоћу суфиксних средстава може да резултира следећим разноликим значењским исходима.

- а) Дискретизација временске компоненте у глаголу, уопште: указује се на то да радња има мале временске сегменте (*куцука сат*).
- б) Усаглашеност са малим субјектом (младунци *леїїуцакају*), са малим објектом (*крикаїїи* гранчице), са малим инструментима (*куцукаїїи* удараљкама).
- в) Указивање на неједнаке временске размаке у вршењу радње (почео се *јавкаїїи* умор), или на просторну разбацаност (краве *биркају* на паши).
- г) Указивање на тихо вршење радње (слабашна дама *кашљуца*).

У узорку деминутивних глагола који смо направили у раду *Значења афиксалне глаголске деминуције* (посматрани су само глаголи са суфиксним елементима *к* и *ц*) осветлили смо и разне

¹⁷ В. бел. 1.

интерпретационе прагиоце творбеног поступка о коме је реч. Узајамно деловање између глагола и контекста постаје све очигледније.

- д) Указивање на субјектов начин прилажења радњи: овлашно, нервозно вршење (старац нешто *дељка*; *џрицка* перо), вршење кришом, дискретно (људи *јоворкају*), недобронамерно, изазивачко вршење (сав свет ме *драшка* и *боцка*; ђаци галаме и *боцају* се иглама).
- ђ) Указивање на говорников став према вршењу радње: став ниподаштавања (песник је волео да *луика* по клавиру).
- е) Говорење с дететом или о детету (нена ће ти *бајкаџи* мало; *љуика* дете у колевци).

Једнократност, или моментализација радње постиже се, рекли смо, инфиксом. Радња је „умањена” било када је само једном извршена, и то скраћеним покретом, у тренутку – *јуиинуџи* је „једанпут направити брз гутљај”, било када се указује на истргнути моменат трајне радње – *јуднуџи* према *јудиџи*. Умањење ове врсте може се уносити и у свршену радњу, тако да се, рецимо, у *завирнуџи* према *завириџи* садржи елеменат сведености самог остварења (завршеног) на тренутак.

Не само што приликом суфиксалне глаголске деминуције контекст значајно интервенише при семантичким остварењима, и не само што се ту значења преплићу управо услед такве значењске нефиксираности, већ је у овој области приметна могућност употребе те творбене грађе а да се при томе не упућује ни на један вид недвосмислене деминуције, као што се не упућује ни на аугментацију. Тако, глаголи са суфиксним елементом *р* доводе у недоумицу чак и лексикографију: Вук је у првом издању Рјечника за *лујараџи* рекао да је исто што и *лујаџи*, али је то касније преправљено на „дем. од лупати”. *Трчкаџи* индицира брза, кратка премештања трчећим кораком, а код проширеног *џрчкараџи* умеће се (бар за језичко осећање анкетираних говорника) нота неорганизованог, бесцилног трчкања с једног места на друго. Тешко би било сваки пут прецизно дефинисати глаголе са суфиксним *џи*: *клејџаџи*, *звекџаџи*, *јуриџаџи*; или са *х > ш*: *јенушаџи се* (према *јениџи се*), или са *л/љ*: *врџљаџи се*, *муџљаџи*, *јиџолиџи*, *јужвељаџи*. Елемент *н*, типичан за стара хипокористична образовања (споменута имена *Милена* и др.), а и за понека новија (*сладуњав*), код глагола махом уноси присенке интензивирања и детериоризовања: *дрекењаџи*, *вуџињаџи се*. Састављачи речника и теоретичари тумаче ове речи различито.

Ни други словенски језици нису лишени овог средства за придавање глаголским садржајима деминуцијских компонената (у широком смислу речи), премда је видљиво да такви морфолошки поступци нису у њима продуктивни: рус. *здоровкаться, трепыхаться*; пољ. *kołuchać*; словен. нешто чешће: *zibkati, skakljati, skakutati, bolehati* итд. У њима такође има суфиксираних глагола неодређене експресивне семантике. За руски језик, који је веома отворен према разноврсним конструкцијама „од милоште”, посебно су карактеристични глаголи и глаголски усмерена образовања као *спуленькаты, баиньки, спаточки*, саграђена од стандардних основа и урезаних у дечју свест деминутивских сазвучја (исто то у укр. *пытоньки*, белор. *еханьки*). Српски језик не испољава тенденцију да гради овакве неологизме, а ни уопште да придаје хипокористичне интонације описаној вербалној грађи, иначе богатој захваљујући различитим сугласничко-самогласничким спојевима.

Српски говорник употребљава, а некад и сам ствара, деминутивне глаголе, али у знатном проценту случајева тако, да у њих уграђује ноту нечег неусиљеног, донекле шаљивог. Такви су на првом месту глаголи са завршецима на *-уц(к)аићи*: *једуцакaiћи, њедуцакaiћи, врдуцакaiћи, љоворуцакaiћи; живуцакaiћи, мируцакaiћи*. Понеки књижевник може да буде више склон њиховој употреби, па смо скупљајући грађу за напред поменуте радове утврдили то, на пример, за поезију Радована Кошутића.

Пажњу привлачи још једна појава поводом глаголске деминуције у српском језику.

Када се жели да се значењу радње прида чинилац умањења а да се при томе ублажи могућна напоредо створена семантика итеративности, један од начина јесте упућивање основног глагола из неке друге врсте у четврту Лескинову. Тако настају деминутиви посебног типа: *ѓмизиићи, сиииићи* (киша сипи) поред *ѓмискаићи, сиикаићи*. Та деминуција се остварује и на окрњеним глаголским основама, па у таквим изведеницама може на исти начин да се замагли потенцијално присутна поновљивост: гради се *сикиићи < сисати*. У већ деминуираној речи *лешкараићи* затирање црте повремености постиже се на одговарајући начин: *лешкариићи*. Завршеци *-аићи* и *-иићи* у неједнако деминуираним глаголским речима такође провоцирају извесну, врло танану, видску диференцију. „Он се смешка” (смешка се ту и тамо, или лево-десно, отпоздравља) можда је за нијансу „интеративније” од „Он се смејући” (које има и нешто друкчију семантику). „Он певуши” осетно је „дуративније” од „Он певуцка”.

Ако се сад заједно осмотре неке од разгледаних измена, пада у очи да се на вокал испред вокала у глаголској теми редовно ставља дугоузла-

зни акценат: у случајевима као *íмізіџиџи*, *сџиџиџи* итд. од *íмізаџиџи*, *сџиџаџиџи*, тако и код *сикиџиџи* према *сџисаџиџи*, и код *лешкаџиџиџи* према *лешкаџаџиџиџи*. Узмемо ли у обзир познате акценатске прелазе у хипокористицима типа *Міра*, *Јова*, *кóка*, *кúца*, затим показане значењске варијације у типу *сукњџиџа*, као и лаку „нехајност” у дуративима *вóзаџиџи*, *нóсаџиџи*, закључићемо да у српском језику дугоузлазни нагласак живо учествује при различитим уобличењима деминуираних или на сличан начин ублажених лексичких садржаја¹⁸.

Напомена. Говорећи о значењима суфиксално деминуираних глагола, споменули смо „интерпретативне пратиоце”: могућност да се таквим глаголима исказује овлашно, дискретно, нервозно извршавање саме радње, или став према радњи који одаје ниподаштавање акције и сл. У чланку *Значења афиксалне íлаџолске деминуције* (в. бел. 1) навели смо рад (непубликован) Т. Шикопарије *Повезаност између реченичних констџрукција и афекџивних сџиџања – íсихолинџивисџички асџекџиџи деминуџивних íлаџола*. Ауторка је ту указала на различите чиниоце, и то на социјални и на психолошки карактер порука које садрже ове лексеме. На пример: *пеџнуџиџи*, према њеним анализама, садржи извесну говорну стратегију у односу на саговорника („помало наљутити познаника”), *џиџаџаџиџи* је такође везано за социјални фактор (детињастост, недоличност), *џевуџиџиџи* за интимност, за „остваривање истовремено с неком другом радњом”, *луџкаџиџи* за досаду, неизвесност исхода главне радње, уз коју се „лупка прстима”, *џивоџариџиџи* за беспроблемност, лежерност живљења итд.

Ако размислимо о кохерентним и адхерентним осмишљењима која глаголима придају адверби – а о чему постоје подробне расправе и у нашој науци и другде – наићи ћемо на чињеницу да се аналогно ономе што бива приликом употребе *а д в е р а б а* могу дешифровати и моменти изазвани с *у ф и к с а ц и ј о м* глагола; да у овом творбеном поступку, на дубљим семантичким нивоима, могу да се прате, како адвербијалне (реченично условљене), тако и параадвербијалне (асоцијативне), унутрашње и додатне информације везане за исказ о радњи. Сличност је, наравно, веома кондиционирана, те захтева пажљиву обраду.

¹⁸ Дугоузлазни карактер акцента у систему различитих српских деминутива и хипокористика вероватно се устаљивао и захваљујући деловању аналогџија.

3. Префиксација

Поставља се питање: која је основна разлика између суфиксације и префиксације у поступку деминуирања, пошто су обе те појаве заступљене у језику? И даље: шта представља префиксација у кругу придевских речи а шта у кругу глаголских, у функцији којом се овде бавимо?

Пошто су префикси снабдевени значењима, јер су они, у датој служби, по пореклу а махом и данас предлози (најразливеније *йо-*; у трговима се наилази на *су-*), тј. пошто ниједан од њих није носилац семантике која би се утврђивала тек током ове употребе – то је и разумљиво што се тај деминуирајући чин није слободније развио. У појединим значењским остварењима он је сада слабо податан за квалитетну дефиницију.

Суфикси за умањивање, првобитно снабдевени само експресивном обојеношћу, постали су погодни и за означавање мале величине (неретко само по личној процени), малог трајања и сл., а затим и за исказивање говорникових ставова, за иронисање и разне друге стилске „додатке на казано”. Насупрот томе, префикси прихваћени да стоје у служби деминуције, од почетка асоцирају на нешто одређено – и то на лоцирање: „около”, „на”, „при”, „кроз”, „иза”. Они уносе у одговарајуће изведенице чинилац приближености или приближности, мерљивости, упоредивости. За разлику од давања констатације о очигледноме, а даље – о субјективномом, какав је случај код суфиксације, овако префиксирани придеви и глаголи, апелујући у језичкој свести на стандарде, на репере, у суштини указују на њихову недобаченост, те овде углавном одсуствују експресивне допуне, какве смо видели у излагању о суфиксима.

а. Придеви (и *йрилози*)

Поједина значења која се добијају деминуцијским префиксирањем придева спадају међу најинтересантније проблеме на подручју српског језика. Поћи ће се од префикса *йо-*, који, као и код одговарајуће глаголске префиксације, изискује веома суптилну анализу.

Примарно, а у данашњој језичкој пракси прилично потиснуто значење префикса *йо-* јесте ознака за положај нечег следећег иза претходног, другог за првим, по првоме. Ово се може запазити, нпр., у речи *йойё-вайши* = „прихватати, понављати песму”. Из тога проистиче, природно мада не сасвим разветно, елеменат „рангирања”, уз даља необично сложена асоцијативна рачвања. Тај елеменат се у исказима испољава двојако, под утицајима контекста, а чак и неких (у датој ситуацији) скривенијих

логичких процена. Ако се, нпр., каже „Стао је нешто почесто да навраћа код девојчиних родитеља”, подразумева се да то *ишак није баш често*, ређе је него што би било „често”. Ако се каже „Од октобра је кренула почесто да пада киша”, примисао је да је киша раније падала *ишак ређе*. Остварљивост такве конотационе разносмерности у принципу се да тумачити чињеницом да, рецимо, неко ко долази „по некоме” има слабији ранг; али када долази „по некоме” онај други, па трећи, све „један по један” („по” са већ помереним, дистрибутивним значењем) – онда настаје својеврсно, и у извесној мери ограничено, појачање. О томе даље.

Разнолике реперкусије овога што је сад речено видећемо најпре у анализи придева префиксираних са *ио-*, која одмах следи, а затим у вези с глаголима¹⁹.

У класи придева видимо овакав низ могућности:

α (дебео) – *иодебео*; β (дебљи, компаратив) – *иодебљи*; γ (апсолутни компаратив, такође учесник у систему придевске деминуције); δ (дебљи, апс. комп.) – *иодебљи*; ε (најдебљи) – *ионајдебљи*.

Исто то у класи прилога: *иошироко*; *иошире*; *шире*; *иошире*; *ионајшире*.

Према три придевска ступња у њиховим основним значењима постоји пет у деминуираним (овде прецизније речено – у атенуираним): сваки од три основна атенуиран са *ио-*, и апсолутни компаратив (на коме ћемо се посебно задржати) са могућношћу истог таквог морфолошког атенуирања.

Задатак је да сви ти облички типови разгледају те да се упореде њихове семантичке шарже. Али најпре неколико речи о њиховој употребљивости.

Поводом типа α : он се гради од знатног броја придева – *иодебео*, *иовелик*, *иовисок*, *иоширок*, *иодалек* итд.; ређе је, у данашњем стандардном језику, *иооштар*, *иостар*, *иоуст*, *иошвр* и др., које исто тако бележе наши речници а за њима и стручна литература, не указујући увек на степен њихове прихваћености. Посебно би се могло размотрити које су значењске категорије првенствено отворене за овакву префиксацију (очигледно – значења димензија, али како иде даље опадање?). Занимљиво је да поред већине нестандардно атенуираних позитива нормално егзистирају саодносни са њима компаративни облици из β (и из δ) *иостарији*,

¹⁹ О префиксу *по-*, како у служби придевске деминуције, тако и глаголске, в.: И. Грицкат, *деминутивни глаголи...* (бел. 1) на стр. 82–86 са тамо цитираним ранијом литературом; А. Бајец, *Besedotvorje slovenskega jezika IV. Predlogi in predpone*, Љубљана, 1959, на стр. 9–27; М. Ивић, *О неким принципима глаголске префиксације у словенским језицима*, Јужнословенски филолог 38, 1982, на стр. 55–60, са подацима из новије лингвистичке литературе. Етимолошка истраживања везују *по-* за грч. $\alpha\pi\acute{o}$ = „назад”, „иза”, „даље од”, „касније” (и др.): лит. *pas* = „уз”, „при”. Уп. М. Фасмер (бел. 6).

*йоуишћи, йоїврђи*²⁰. (Уз компаративе осим *йо-* може стајати још само *-о:* *одебљи* али не и **надебљи* и др.)²¹. Има, на другој страни, придева који се са *йо-* готово и не могу појавити ни у једном типу сем у α : *йоїриличан*, или када је у питању адјективизирани радни придев: *йоодрасџао, йоодмакао*. То су они придеви који, иначе, према својим основним значењима тешко граде или никако не граде компаративе и суперлативе. – Поводом типа γ : појава апсолутног компаратива у служби атенуирања постоји и другде, нпр., у словен. „*starejši človek*”, или у нем. „*ein älterer Mensch*”, ограничавајући се на мањи број адјектива. Руски језик не зна за њу, пошто је она у руском онемогућена морфолошко-семантичком ситуацијом у вези с компаративима и суперлативима. – Поводом типа ε : управо само префикс *йо-* може да се ставља уз суперлативе (*йонајдебљи* али не **онајдебљи* и др.).

Полазимо од питања шта значи „подебео човек” према „дебео човек” (узимамо придев из круга речи са негативним конотацијама: суштински, или по прихваћеним конвенцијама). У изведеници *йодебео* може да се запази значењско модификовање у два смера. „Подебео” се каже и за човек „који јесте стварно дебео, иако не до границе иза које би настала претерана дебљина; требало би да буде мало мршавији” – а истовремено се каже и за онога „који се већ мало нагојио, дебљуца, али се још не може говорити о правој дебљини”. Према томе, истим творбеним поступком у процену се – пригодно – уноси и својеврсна детериорација, и својеврсна хипокоризација. У истом исказу може се, дакле, садржати и то да је дебљина премашила толерантан просек, па је таква оцена неповољна, али и то да није домашена граница иза које би почињала нетолеранција, па у том смислу оцена није неповољна. Међутим, у оба случаја долази до одређеног ограничења. Једанпут се подразумева „и п а к н е потпуна дебелост”, други пут „и п а к н е потпуна виткост”: у последњој анализи, ово је онај есенцијални чинилац на који се своди семантичка суштина префикса *йо-*, макар он добијао даље, секундарне значењске изданке²².

²⁰ Лексикографија каткада посебно нотира показане компаративе, каткада, исто тако, и прилоге како у позитивном тако и у компаративном лику, па чак и суперлативе, а у неким случајевима само по један или по два члана тих граматичко-формантских групација. Разлози за то леже у самој грађи, наиме, речнички вокабулар зависи од употребе код одабраних писаца, према којима лексикографска ексцерпција мора да се односи с пажњом, макар језичка пракса вршила властите изборе. Регистар одредница, као и изглед дефиниције, зависе такође од узуса прихваћених у речнику.

²¹ Ту особеност спомиње Б. Казимировић (бел. 1), на стр 148, 158.

²² Одговарајуће разматрање могло би се извести са придевом чије би основно значење било из круга уочљиво позитивних конотација (не „дебео”, него „витак”, „леп”, „добар”), па би се и

Да би се изоштриле разлике између разгледаног типа α и следећих типова, потребно је, прво, зауставити се на питању апсолутног компаратива, на типу γ .

У нашем језику сасвим су обични примери „хаљина за дебљи стас”, „нешто старији човек”, „једна млађа жена”, „он спада међу школованије” итд. То су компаративни облици без релација које из њих, иначе, синтаксички проистичу; једна специфична подврста компаратива на путу граматичког осамостаљења. Значења су и ту на одређени начин атенуирана, и имају извесне сродности са значењским исходима напред разгледаног префиксирања. Уколико основно значење нагиње негативној процени, модификација се врши, тако рећи, уназад, ка позитивnome. „Дебљи стас” се каже да би се ублажио суд о нечијој стварној угојености; ако се каже „старији човек”, то значи да је човек мање стар него што би био да је „заиста сасвим стар”, он „још ни сада није до краја изгубио нешто од своје младости”. И обрнуто, ако се полази од позитивних по природи квалитета, онда се садржај придева овим поступком, губећи изразитост, усмерава у правцу негативнога. „Млађа жена” није сасвим млада, она „већ иде у сусрет старењу”; „школованији човек” ипак није до краја ишколован.

Апсолутни компаратив с једне стране доиста, дакле, садржи значење „увећане протегнутости”, и зато је тај граматички облик (тј. сам компаратив) на своме месту. Међутим, у одсуству „репера” за компарацију у реченици, то протезање се врши ка некој замишљеној умереној вредности као особеном логичком реперу, или, још прецизније, тако исказана процена садржи усмеравање ка просеку. „Дебљина стаса” и „младост” жене су упросечени, стас ни је б а ш с а с в и м дебео, жена ни је б а ш с а с в и м млада.

Сличност између типова α и γ лежи у елементу ограничавања („ипак не”, „није баш сасвим”). Њихова разлика се састоји у томе што тип α *иодебео* може да садржи процену ублажености, недосегнутости како са подтекстом одобравања, тако и неодобравања, док тип γ *дебљи* означава скоро једино тенденцију ка просеку, без вредносних комплемената.

Даље се поставља питање у чему је проблематика двозначне речи *иодебљи*, коју налазимо и у типу β и у типу δ . Таква реч, на првом месту, представља атенуацију правога компаратива: „подебљи од свога брата”, „постарији од ње”, и у том случају префикс *ио-* приступа у својој основ-

тај повољан квалитет помоћу префиксације са *ио-* или *донекле* смањивао, или *донекле* појачавао. Међутим, изведенице са *ио-* и позитивно семантизованим придевом ретке су у свакодневној употреби, те би наше излагање било само беспотребно оптерећено таквим проширењем.

ној служби семантичког ублажавања, а компаратив остаје у својој. Али образовање *йодебљи* означава такође и даљу атенуацију оног значења које се садржи у типу *у дебљи*: „то је један подебљи човек”, без поредбености. Треба потражити разлоге зашто се појављује и овакво, у суштини подвостручено атенуирање.

Типови о којима говоримо често траже поред себе допуне за наглашавање већ изречене ублажености: „м а л о повисок орман”, „н е ш т о пунији стас”, „м а л к о старија жена”. Дакле, грађење *йодебљи* према апсолутном компаративу *дебљи* уклапа се у тежњу ка таквој мултипликацији. Он и сам може да буде допуњен у истом смислу: „м а л о подебљи младић”. Најзад, један од подстицаја за стварање овог типа крије се, вероватно, и у чињеници, већ споменутој – да се од придева са позитивним значењима данас ретко гради тип α (*йолей*, *йосладак*). Ту празнину попуњавају по извесној аналогiji (јер постоји, нпр., *йовисок* – *йовиши*) уобличења *йолейши*, *йослаћи*, која се семантички сливају са својим слабо прихваћеним позитивским парњацима²³.

Што се тиче типа ϵ *йнајдебљи*, њиме се, очигледно, атенуира суперлатив. Одмах се поставља питање: пошто се суперлативом исказује да је особина доведена до максимума, тј. да се у њој не може садржати семантика ступњевитости на коју би се дало надовезати и атенуирање – како ту може да функционише чинилац умањености, ублажености? Одговор је следећи. Сам суперлатив се, по логици ствари, не да деминуирати ни аугментирати, ни умањити ни увећати, али се у овом случају атенуација протеже на смисао садржан у нешто ширем или у потенцијалном контексту. Реченица „Он је међу присутнима понајдебљи” подразумева како се у већем скупу људи него што су споменути „присутни” могу наћи и дебљи људи, или да у менталној представи постоје и дебљи од њега, међутим, у датој ситуацији, у о г р а н и ч е н о м избору, овај „присутни” је најдебљи. Уз овакве изведенице најчешће пристају додаци, као „она је још и понајбистрија”, „ово је ипак понајбоље од свега што се нуди” и сл.

Опет, према томе, ступа у игру моменат ограничавања, чији је карактеристичан носилац префикс *йо*-²⁴.

²³ Р. Стијовић (бел. 1, на стр. 110) тачно запажа случајеве када *йовећи* није компаратив од *йовелик* (нити *овећи* од *овелик*), допуњујући тиме нека постојећа тврђења. Слично Б. Казимировић (бел. 1, на стр. 153–155, 157–158).

²⁴ У неким источним говорима Србије, у македонском и у бугарском језику, недвосмислена је (и давнашња) служба *йо*- у компаративима (као што је *нај*- у суперлативима). Није сасвим необично што су се догађала таква семантичка преливања (нешто слично, или прелазно, видели смо код *йодебео*).

По сложености проблематике на другом месту после *йо-* стоји префикс *о-*.

Упитаћемо се, најпре, које његово значење игра улогу у процесу деминуирања придева. Према подацима етимологије и упоредне језичке историје, још у раним епохама разишли су се предлози (одн. префикси) сличног или подударног облика, *об-* и *о-*, од којих је први указивао на значење обухватања, окруживања, а други на значење додира – што се, опет, раздвајало на семантику оптерећења и семантику окрзнућа. Индо-европско порекло им је заједничко. Свакако да је значење благог додира легло у поимање деминуираности.

Као и код *йо-*, и из истих разлога, у речницима и у стручним радовима налазе се, како стандардни префиксирани придеви са *о-*, тако и ређи: *омален*, *олак*, *осредњи* (у квалификативном значењу) – а поред њих *окрашак*, *оуди*. И опет као у случају *йо-* (видели смо: ретко је *йошврџ*, чешће *йошврђи*), констатује се и овде појава да су компаративни облици (уп. δ) *окраћи*, *оужи*, *ошањи*, *ошешњи* природнији у језику него *окрашак*, *оуди*, *ошанак* или практично непостојеће *ошџсан*. Додуше, компаративна уобличења не могу да се направе према сваком позитивном, нпр., уз *олак* не гради се **олакши*.

Основна придевска значења овде се узимају махом из круга речи са семантиком мале димензије, премда има изузетака. Извођење са *о-* даје значење даљег атенуирања. Таквих деривата има сасвим ограничени број.

Особеност образовања типа *ошањи*, у поређењу са напред разгледаним образовањима са *йо-* као што је *йодебљи*, јесте та да се *о-* додаје само на апсолутни компаратив, а не и на примарни. Отуда не постоји **отањи од њега*. Очигледно, сметња лежи у томе што код семантике која се уноси помоћу *йо-* учествује, поред осталог, помињани чинилац „рангирања”, док је код *о-* у питању једино умањеност, овлашност. Из таквог одсуства елемента *п о р е д б е н о с т и* у *ошањи* произилази да се разлика између *ошанак* и *ошањи* своди на врло малу меру. Исто тако, *овећи* би пре било семантички аналогно са *йовелик* него са *йовећи*, управо зато што придеву *овећи* недостаје показни значењски сегмент који је испољен у *йовећи*.

Још три напомене. Прво, постоји реч *омалечак*, префиксирани облик суфиксно већ деминуираног придева. Друго, нађене су речи *облен* и *обраван*, где фигурира *об-* чија је основна семантичка вредност – окруживање. Према тумачењу из *Речника Мајице српске* и за њиме код Б. Казимировић (о.с. 152), значења су „подоста, прилично (лен, раван)”, што

значи да су се те функције *о-* и *об-* поново додирнуле²⁵. *Облен* и *обраван* су, ипак, лексичке а не категоријалне творевине. И треће, у језику живе придеви *ошужан*, *окруао*, *оіаван* и још неки који би могли да приликом анализе префикса *о-* привуку пажњу. За *ошужан* Рјечник ЈАЗУ вели да је направљено према *шужан*; савремено значење придева *ошужан* више се не повезује са *шужан*. *Окруао* је већ у давним епохама добило своје *о-* (уз првобитно *круі-*) можда ради појачања основне семантике обухватања, циркумкуренције, а по неким изворима (Даљев речник) и у смислу приближности, о каквој ми овде говоримо. *Оіаван* је стара, општесловенска творевина негативног значења. Треба, дакле, одвајати продуктивну шему грађења придевских атенуатива од ових ретких лексикализованих случајева.

Префикс *на-* води порекло од прасловенског предлога ~ префикса који је могао бити чак и фактор аугментирања, што се још и сада запажа у неким руским изведеницама (*накрепко* = веома чврсто). Он стоји и у етимолошкој вези са *нај-*. У српским придевима његова служба се усмерила према означавању начетости: као да је на основну семантику нешто „нагазило”, „налегло”, па је настало лако оштећење, и тиме умањење особине. Овај префикс већином се везује за придеве негативних конотација, али по аналогiji настају и друкчији спојеви: *наїлув*, *накисео*, *наїруо*, *накрив*, *нажуї* – *набрз*, *нацрвен*. У свакодневной употреби има мало таквих деривата, док се по књижевним делима, речницима и студијама налазе и необична и индивидуална образовања: *наїврд*, *наслей*, *наїлав*, *наблед*²⁶.

Још је непродуктивније деминуирање придева помоћу префикса *їри-*. Његово препознатљиво значење „близу, поред” није уродило богатијим грађењем одговарајућих адјектива, мада је, теоријски, то могло да се догоди. Обични су придеви *їриїросї*, *їриїлуї*, *їриблесав*, *їрилен*, *їриїшуї*: као што се види – са негативним основним значењима. Наилази се на *їриїврд*, *їрикраїшак*, *їрилуд*, па и на *їриснажан*, *їрисїар*.

Придевска префиксација путем *їро-* треба да резултира значењем тек делимичног пробијања, проницања дате особине у основној семантици придева. „Проседа коса” је таква коса, где је седа боја почела да бива мало приметнија, „прохладан дан” је дан који није хладан али је освежен хладњикавим дахом (ова лексема, са истом семантиком, постојала је још у старословенском). Или, другим речима, придевске особине „седо”

²⁵ На некадашњу неиздиференцираност *о-* и *об-* могла би да укаже ова паралела: срп. *омекшати* – рус. *обмягать* у истом значењу; исто тако *омекнуїи* – *обмякнутъ*.

²⁶ В. у наведеним радовима Ђ. Даничића, Р. Стијовић, Б. Казимировић (бел. 1). И за преостале префиксе документација је узимана из ових радова.

„хладно” ослабљене су, умањена им је типичност. Појединци су употребили *йроблед*, *йроредак*, *йросув*, али је у такве изведенице атенуираност била унета мање-више по аналогијама а не по семантичкој доследности. Цео поступак остаје скоро сасвим непродуктиван.

Најзад, поводом префикса *су*²⁷ треба рећи да стандардни придеви удружени с њим представљају лексикализоване јединице – *сумахний*, *сулуд*, или данас ређе *субјел* (*субео*, *субеласт*). *Сумрачан* је изведено од „сумрак”, а језички истраживачи су још нашли *сувлажан*, *суїлув*, *субенас*, *сумодар*, *суцрвен*, чак и *суобао*, *сумршав*. Очито је у некој давнашњој фази овај префикс имао тенденцију да ступа у спрегу са називима боја, означавајући њихову примесу, присенак, а затим са називима психичких стања, асоцирајући на приближавање душевном мраку. Речи као *суцрвен* или *суобао* не могу бити ништа друго до смеле али и неуспеле творбено-семантичке аналогије.²⁸

На крају излагања о придевској префиксацији даће се још неколико кратких коментара.

Напред је било споменуто да се на адвербе, у начелу, односи исто што се односи на адјективе. То се мора схватити једино у мери у којој се и иначе подударују одговарајућа придевска и прилошка образовања, као и саме могућности грађења ових других према првима. Иако је то извођење у суштини граматикални чин, у многим примерима се не појављује теоријски очекивана системност. За садашњу расправу је довољно да се укаже, нпр., на ограничену употребу *йоближи* према уобичајеном *йоближе*, или на необично *набрз* (у Речнику САНУ: „у извесној мери, донекле брз; спреман на нешто”) према *набрзо* = „убрзо”, или „ускоро”, или „хитно”, са друкчијом семантиком истог префикса. Ова проблематика би захтевала посебну студију, и то са много историјских и упоредних осврта.

Једна од појава која засада очекује не толико будућа истраживања колико тек уопште будућу еволуцију у српском језику, јесте та да ће – можда – и са осталим префиксима а не само са *йо-* и са *о-* да се праве компаративи: *накиселији*, *йриїлуїљи*?

Уз префиксалну придевску деминуцију придружује се, бар у принцип, атенуирање помоћу предметка *не*. Овим се залази у широку област негације и њених многих значењских врста и подврста. Рећи ћемо само да у српском језику атенуирање придевског значења помоћу *не-* није

²⁷ О њему в. у бел. б.

²⁸ У радovima Р. Стијовић и Б. Казимировић има знатан број правилних запажања о овој тематици, од којих смо нека напред истакли. Б. Казимировић посебно говори о префиксацији прилога.

узело маха. Постоје речи *невелик*, *недалек* (чешћи је прилог *недалеко*) са таквим значењима. *Нелей*, *недобар*, или *небео* и др. представљају развој у правцу привативних значења, значења искључености, а такође, често, и средство за лексичко еуфемизирање. У руском језику, за разлику од српског, задржава се у многим случајевима моменат ублажавања, тендирања ка умереноме: *невысокий*, *небогатый* итд. Запажамо да нису неупотребљиви ни одговарајући српски придеви са истим таквим значењским нијансама, што и речници потврђују; али за данашњи стандард речи као *невисок*, *небојати* делују неприродно, застарело, или као врста русизама.

б. Глаголи

Сличности које се појављују на плану „умањивања” између суфиксације глагола и њихове префиксације нису изразите, а разлог је, поред осталог, онај о коме је било речи у уводном пасусу о префиксирању уопште. Сличности између резултата глаголске и придевске префиксације – разуме се, у границама које природа тих речи допушта – нормалне су и видљиве.

У славистици постоји опсежна литература која се бави глаголском префиксацијом²⁹. Најзамршенија проблематика односи се на префикс *йо-*, богат семантичким потенцијалима – тачно онако како смо то видели и у вези са префиксираним придевима. Литература о глаголима проучава га неупоредиво чешће него остале префиксе.

У сврху деминуирања српски глаголи добијају још два префикса који нису забележени код придева: *за-* и веома дубиозно *над-*.

Поводом *йо-* јављају се два питања. Прво је – уопште богат семантички распон који се може остварити путем овакве глаголске префиксације (споменимо појаву да тај префикс не потиरे до краја имперфективност основног глагола: нпр. *йоиірайи*); а у тим оквирима, уз знатно сужење, настају и – условно речено – деминуирана значења. Друго, изразитија деминутивност се оформљује тиме што глаголске речи са префиксом *йо-* могу да се имперфектизују помоћу инфикса *-ва-*, па се тако постиже итерирање, већ споменути и укратко прокоментарисани пратилац деминуције.

Историја ове граматичко-семантичке појаве, још од прасловенског раздобља, бивала је, ако може тако да се каже, премрежена разним

²⁹ Радови су наведени у бел. 19. Наглашавамо да су и оне раније студије које се у тим радовима цитирају веома садржајне. То омогућује да се овде не враћамо на већ разјашњене недоумице.

еволутивним линијама: у погледу значењског развоја самог *йо-*, затим у погледу територија и различитог трајања појединих фаза. Значења тог префикса су се разгранавала, али неједнаким брзинама у разним језичким ареалима. Тако је дошло до значајних разлаза међу словенским језицима у процесима о којима је реч, а и до несиметрија и испрекиданости у границама истих језика.

Задржаћемо се на савременом стању у српском језику, не залазећи у подробнију анализу.

Префиксацијом несвршених глагола стварају се изведенице типа *йоиџрајџи*, *йодрхџајџи*, *јосџавајџи*, *јолежајџи*, *јоседејџи*, *јосвирајџи* итд., које уједињује значење краћег и терминираниог времена проведеног у одговарајућим радњама (или стањима), а тиме им се додаје и извесна мера атенуације. Даље: у *јокуцајџи* (на врата) још може, али и не мора, да се примети атенуирање у смислу „дискретно или неодлучно извршити радњу куцања”. *Побојајџи се* у наше време готово је једино чист перфектизован глагол (неки речници бележе и ублаженост); *јојледајџи* је израз обичне перфектизације.

Слично је и код свршености (која се овим поступком формално удваја), са семантичким помацима или без њих. *Понесџајџи* означава да је основни садржај глагола донекле деминуиран: то није „нестанак” до краја, већ осетно „смањење, чиљење”. Између *маџи* и *јомаџи* једва може да се утврди нека разлика осим, евентуално, стилске. На другој страни, између *јавијџи се* и *јојавијџи се*, или *сџавијџи* и *јосџавијџи* већ почиње да се испољава лексичка диференцијација.

Нећемо говорити о даљим размицањима, као што су, нпр., *којајџи* – *јокојајџи* (где *йо-* уноси своје спецификовано значење прекривања и поништавања) и многа друга. Постоје парњаштва као *скакајџи* – *јоскакајџи*, *јуцајџи* – *јојуцајџи*, у којима, захваљујући семантичкој компоненти код основних несвршених глагола (умноженост појединачних чинова) настаје дистрибутивност код свршених.

Очекивало би се да имперфектизација и итерација ових изведеница, у првом реду оних где се већ самим *йо-* подстакло значење умањења, произведу праву деминуцију, да се тим начином створе деминутивни глаголи каквим обилује руски језик: *поигривать*, *полёживать*, *постукивать*, *побаиваться*, *постреливать* итд. Видимо, ипак, да истородна појава у српском није раширена, није регулисана, тако да она управо и сведочи о поменутих напред несиметријама. У очекиваном смислу живи су глаголи *јоџравајџи*, *јодрхџавајџи*, *јоскакивајџи* – највероватније због малопре показаног значењског детаља умножености, сукцесирања, који

је у основним глаголима присутан, а тај чинилац иде у прилог итерацији и деминуцији. Међутим, то исто још пре би требало да се јави у вези са *йокуцајџи*, али за данашњи стандард *йокуцавајџи* или *йокуцивајџи* нису курентне речи, иако их речници наводе. С друге стране, уз *йоболејџи*, које има доста нефиксирано значење, и чешће се појављује (а опет не као стандардно) у рефлексивном облику *йоболејџи се*, сасвим је обично атенуирано *йоболевајџи*. Трајно значење у корену *бол-* није, дакле, омело овај граматички поступак, праћен семантичком допуном; али ни дура- тивност, рецимо у *лежајџи*, ни постојање атенуираног *йолежајџи*, нису омогућили **йолежавајџи*.

Надовезујући се на ову анализу, треба опет истаћи да суфикса- ција остаје у српском језику као устаљени начин реализовања глаголске деминуције. Она чак приступа као помоћно средство да би се сагради- ли понеки деминутиви у кругу оних глагола који то самом префикса- цијом не постижу: *йолешикивајџи*, *йойишикивајџи*. Али ни ово данас није распрострањено.

Првобитно значење префикса *йо-* о којем је напред било говора и које је размотрено у вези с придевима, несумњиво и овде постоји у свом прикривеном трајању. Сваки тако деминуирани глагол, примарно или бар теоријски, значи неко „следовање у временском или интензитетском аспекту и з а” основног глаголског значења.

Позната је појачајна служба префикса *йо-* у придевима и имени- цама (*йодобар*, донекле некњижевно; *йојунак*, некњижевно). Међу пода- цима у раду М. Ивић³⁰ о томе да и приликом глаголске префиксације са *йо-* може долазити до аугментирања, до значења продужавања радње, дају се примери из разних словенских језика, са цитираним анализама код одговарајућих стручњака. Неки примери код њих били су показива- ни као недвосмислене потврде за аугментацију; за неке су проучаваоци говорили да су двозначни, да могу истовремено наговештавати и продужење и скраћење. А то се, у одређеној аналогiji, слаже са оним што смо изнели поводом *йо-* код придева.

Прецизирајмо: прво, „дужину” трајања у тако изведене глаголе убацују често респективни адвербијални додаци („дуго је поседео”). Још нешто, што је битније – ипак, чак и у примерима као срп. *йоипрајајџи* (са компонентом дужег трајања), или пољ. „*może to potrwać dwa tysiące lat*”, или словен. „*ob nedeljah radi prospimo*”, или рус. „*по воскресеньям мы любим поспать*”, постоји онај исти чинилац на који смо напред скренули

³⁰ О.с. (бел. 19).

пажњу када је била реч о суперлативима типа *јонајдебљи*. Јесте у питању повећана, па и веома повећана мера, али је у представи (можда „испод прага свести“) задржана нека врста подразумевања да и такав вид *т р а ј а њ а*, *с п а в а њ а*, ма колико дуг, упркос свему представља „исечак“ из појма о неограниченом *т р а ј а њ у*, *с п а в а њ у* или др., слично као што је *јонајдебљи* у нашој анализи био „најдебљи“ из круга свих присутних, датих, али не и свих могућих.

Као што је био случај код придева, тако и код глагола изведенице са даљим префиксима своде се на мањи број, а проблематика се осетно упрошћује. Једино је комбиновање префиксације са *јо-* и инфиксације са *-ва-* могло дејствовати у даљем, имперфектизованом деминуирању. Глаголи који се, спорадично, деминуирају са другим префиксима, сем малобројних изузетака не добијају приликом претварања у несвршене тај значењски суплемент. Не запажа се ни продуктивна могућност њиховог довођења до имперфектизоване семантике умањености у комбинацији са суфиксним додацима (као у *јолешкивајши*).

Споменуто је *омекшајши*, које је у приметнијој мери атенуирано него *умекшајши*. Префикс *о-* може се овде процењивати из спецификоване семантичке визууре. На пример – да је у префиксираним *ојрејсти*, *ојрљисти* употребљена његова нешто другачија нијанса (завршеност достигнута *слабим* додиром, окрзнућем) него што је то у *осушишти*, *охладишти*: улогу играју значења основних глагола и њихова међудејства са префиксом.

Префикс *на-* придаје појединим глаголима семантику почетка, начињања радње: *најрисшти*, *начушти*; са даљим слабљењем тог елемента: *нашалишти се* = „извести или изрећи малу шалу“. *Назрејши*, *начејши* имају тражена значења, али је један од два основна глагола овде застарео, а други не постоји. Рјечник ЈАЗУ забележио је из Истре: *нашлишкајши* = *начути*.

Нашалишти се може да значи и „изрећи много шала, издовољити се шалама“, зато што *на-* као префикс у оваквом споју учествује у друкчијој семантичкој улози³¹.

Историјски и дијалекатски подаци сведоче о губљењу из језика деминуираности са *на-*.

Префикс *јод-* је актуелан у руском језику као чинилац умањивања глаголског значења: не само у смислу да се радња врши истиха, кришом – *подсматривать*, него и шире: *поддувать* = „помало дувати“, евентуално

³¹ Према Рјечнику ЈАЗУ *навидјејши* значи и „мрзети“ и „волетити“ (етимолошко тумачење је исправније код Фасмера).

и „са стране”, и „одозго”, *подыскивать* = „тражити с времена на време, не много одлучно”. У српском језику, и то код итеративизованих изведеница, може се такође наћи блага деминуираност укомпонована у одговарајућа значења: *йодверискиваџи*, *йодскакиваџи*. Ту, очигледно, дату службу врши итерација, док *под-* улази у изведенице са својим лексичким садржајима. Траг могућности да се основном глаголу (додуше већ модификованом у друкчијем правцу) дода деминуција, налази се у *йоднайџи* се, *йоднадуџи* се.

Префикс *при-* представља релативно живо средство деминуирања перфективних глагола: *йрилеџи*, *йрисеџи* се, *йриуставџи* се; такође и: *йрийреџи*, *йридржаџи*. Али, обрнуто од примера као *йодскокиџи* – *йодскакиваџи*, овде са имперфектизацијом са *-ва-* не ствара значење умањења.

Немногобројни су српски глаголи са *йро-* који могу бити окарактерисани као деминутивни. *Про-* доноси, уз перфектизацију, семантику кратког временаведеног у радњи: *йродремаџи*, *йрошеџи* се. Подаци из речника са старијом грађом говоре о некада живљој таквој деминуцији. *Прочисџи*, *йрокашљаџи*, *йројазиџи*, *йрокукаџи*, *йрокуцаџи*, *йролуџаџи* код неких лексикографа, а делом и код Вука, обележени су као умањени³².

Уколико се у семантичком споју почетносвршености које уноси *за-* и глаголског значења потенцира сам елементат отпочињања, плитког, површног залажења у радњу, резултат може да буде својеврсно умањење: *засеџи*, *зајрисџи*; по аналогији и *засџаџи*.

Најзад, наишло се и на префикс *над-*. У руским глаголима он ствара специфичну нијансу начетости, обично почетка неке деструкције: *надломить*, *надмять*, *надпалить*, *надпороть*; *надсушивать* (у Речнику Вл. Даља има доста примера који су за данашњи језик застарели). Спомињемо ово зато што се и у српској грађи евентуално могу наћи примери као што је овај: „Сине, дођи к себи, рече она надломљеним гласом” (Гр. Божовић) и још један Божовићев пример и један из часописа, сви такође са именицом „глас” – потврђени у Речнику САНУ. У питању је очигледно утицај рус. „надломленным (надтреснутым) голосом”, које представља уходану фигуру везану за реч „глас”: „сломљен (глас), али не у потпуно-

³² Детаљније в. у: И. Грицкат: *Деминутивни глаголи...* (бел. 1), на стр. 88. Није искључено да су стари састављачи дефиниција овако упрошћеним речничким подацима обухватили, код појединих глагола, значење кратког времена у којем се врши радња. Међутим, као да ту нису осећали и друкчије значењске присенке, које ми данас примећујемо.

сти”. Глагол *надломити* је у Речнику САНУ дефинисан само као „сломити, скршити”.

Закључак ове студије, у којој је приказан спектар различитих, углавном мање проучаваних питања, јесте тај да у ономе што се може упрошћено назвати деминуирањем учествују веома разнородни чиниоци. То су општа лексичка значења добијена деминуцијом, затим формална и семантичка разједначавања од једног до другог словенског језика, често испољени стилистички елементи који показују чак неједнаку типологију по разним језицима, као и творбена и значењска флуидност у историјском трајању истог језика, овде српског који је био одабран за анализу.

V. Семантичко-граматичка улога префиксације

ШТА ДАЈЕ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ГЛАГОЛСКЕ СЕМАНТИКЕ ЧИСТА (ГРАМАТИЧКА) ПЕРФЕКТИЗАЦИЈА ПУТЕМ ПРЕФИКСАЦИЈЕ*

Као што се из наслова види, полази се од поставке, која иначе у науци није једнодушно прихваћена, да се префиксацијом може остварити чист видски однос између имперфективног и перфектизованог глагола. Треба одмах прецизирати – шта све подразумевамо под чистом видском корелацијом, јер су и о томе гледишта подељена. Ту, према нашем схватању, спадају и они односи који су представљени симболиком *йисаџи*, *йисаџи* – *ја најисаџи*, као и они код којих је комплексивирање радње имперфективног глагола нерашчлањиво у свом процесу: *радоваџи* – *обрадоваџи*; исто тако, за нас такве корелације може бити и међу пантивним, као и међу тотивним глаголима (*йисаџи* – *најисаџи*, *коваџи* – *сковаџи*), а и међу креативним и међу трансформативним (*ірадиџи* – *саірадиџи*, *сџариџи* – *осџариџи*) према подели и терминологији Ђ. Грубора. Тиме, дакле, придајемо појави чисте перфектизације нешто шири домет него што то чине неки други испитивачи.

Као провера граматикалности префиксације и уједно као честа замерка изнетој концепцији уопште служи присуство тзв. трећих чланова спреге, тј. секундарно имперфектизованих префиксираних глагола. Истиче се да ако према *ронџи* – *заронџи* има и *зароњаваџи*, чист однос може да постоји једино између *заронџи* и *зароњаваџи*, док *ронџи* нужно мора да значи нешто друго. Међутим, у овој семантички веома

* Шта даје за проучавање глаголске семантике чиста (граматичка) перфектизација путем префиксације, *Наш језик*, н. с., XVI/3, 1967, 119–126.

тананој материји нема тачних мерила за констатовање присуства или одсуства трећих чланова у језику. Глаголи типа *зароњавајџи* могу спонтано, индивидуално да се појављују (што одиста значи да се тренутно осећа некаква потреба за њима), а да то не забележи ниједан лексикографски апарат – ни речници ни картотеке великих речника. С друге стране, овако створени, па и забележени, трећи чланови не морају да значе нешто посебно за аргументацију. *Ронијџи* и *зароњавајџи*, тиме што се обоје присутни, не указују обавезно на различитост своје целокупне семантике већ – евентуално – на то да *зароњавајџи* само делимично покрива семантику глагола *ронијџи*, те да се њиме тај семантички одсек и жели исказати ради прецизирања. Овде лежи суштина одбране концепције коју заступамо.

Ми претпостављамо да постоји хетеросемија основног глагола, или – што представља детаљније објашњење многих наших случајева – могуће су различите аперцепције датог глаголског значења, различите перспективе, начини, смерови или циљеви остварења глаголске радње. Тако, српскохрв. *ронијџи* значи и „налазити се под воденом површином” („Види, како овај човек дуго рони!”) и „залазити (све дубље) под водену површину”, у чему се он разликује од рус. *нырять*. Не би се смело оспоравати право сваке појединачне семантичке аперцепције на сопствену префиксну перфектизацију, при којој даље одиграва улогу семантичка коинциденција са изабраним префиксом, како о томе говоре Веј, Полдауф и Копечни у вези с чешким материјалом. Ту коинциденцију треба разумети тако да се у једним случајевима глаголска значења поклапају са савременим значењима префикса, и тада се префиксна значења, и поред чистоће корелације, и даље запажају, док у другим треба пратити путеве историјског развитка префиксних значења и аналогije, а префикси изгледају немотивисани. Семантичка анализа показује да је *заронијџи* перфективни корелат онога *ронијџи* које значи *налазијџи* се ..., а *уронијџи* корелат онога *ронијџи* које значи *залазијџи* ... Имамо, нпр., глагол *йржијџи*; од тога да ли се радња креће ка стварању или ка уништавању нечега под дејством топлоте зависи избор префикса за чисту перфектизацију: *исйржијџи* месо значи учинити га употребљивим за храну, а *сйржијџи* месо значи упропастити га. Исто тако, према *чинијџи* нешто конкретно, видљиво (грешку у писменом задатку) стоји углавном *начинијџи*, а према *чинијџи* нешто апстрактно (грешку у свом животу) – *учинијџи*.

Сасвим је јасно да префикси данас више не уносе у глаголе наведене значења; *из-* се не везује за креирање ни *с-* за уништавање, исто тако ни *на-* за конкретно ни *у-* за апстрактно извршење радње, јер мноштво

других случајева њихове употребе указује на сасвим друге резултате. То би већ сведочило о граматикалности створених односа. Такође, не би се могло тврдити, мада се каткад тврди, да према истом глаголу највише један префиксирани дериват може бити његов чист парњак. Не бисмо се никако могли одлучити да ли *начиниџи* или *учиниџи* да прогласимо за чист корелат основног глагола. Пошто се радња основног глагола може одвијати на два начина, са два различита циља (што се сазнаје једино из контекста), а пошто перфективизовани деривати то и облички изражавају, намећу се сасвим друкчији закључци.

По схватањима оних који одбијају могућност чисте префиксне перфективизације или су скептични према њеној раширености, сви споменути глаголи или у сваком поједином случају сви сем једног морали би имати према себи и треће чланове; међутим, не употребљава се, према нашим сазнањима, ни **исјрживаџи* ни **сјрживаџи*, ни **начињиваџи* ни **учињиваџи*. Ако, дакле, и искористимо трећи члан као аргумент, иако смо дезавуисали пуну егзактност такве аргументације, видимо да се сва четири наша перфективна глагола понашају као чисти корелати према два основна, што би требало да доказује да и у та два основна постоје четири значења. Исто ово можемо илустровати и многим другим примерима. Тако, нису познати имперфективизовани трећи чланови према следећим појединачним основним и њиховим умноженим перфективизованим дериватима: *брисаџи* – *обрисаџи* (обично прашину), *убрисаџи* (најчешће нос), *избрисаџи* (са најширим спектром, а често: оно што је написано, тј. гумом); *давиџи се* – *удавиџи се* (у води), *задавиџи се* (другим начинима прекида у дисању); *квариџи се* – *уквариџи се* (о јелу, о органским материјама), *џоквариџи се* (широк спектар); *киџиџи* – *окиџиџи* (обично јелку и слично), *накиџиџи* (широк спектар); *кресаџи* – *скресаџи* (обично оружје, поред пренесеног значења: казати оштро, опсовати), *окресаџи* (грану), *укресаџи* (ватру); *ложџи* – *заложџи* (чешће пећ), *наложџи* (чешће ватру); *мазаџи* – *намазаџи* (оно што се наноси као слој, нпр. масло, и оно на шта се наноси, нпр. хлеб), *умазаџи* (= испрљати), *смазаџи* (пренесено: јело); *слушаџи* – *саслушаџи* (речи; постојеће „саслушавати” значи друго и нема кореспондентног „слушати”), *џослушаџи* (наређење); *џуџи* – *исџуџи* (= избатинати), *џоџуџи* (= победити); *џиџедеџи* – *уџиџедеџи* (новац), *џоџиџедеџи* (некога од неприлика).

Из изложених примера видимо да хетеросемији имперфективних глагола одговара хетероморфија перфективних. Управо постојање и природа те хетероморфије наводи на дубљу анализу хетеросемије основ-

них глаголских речи те се поставља следећи проблем: докле се у тој хетеросемији морају посматрати појединачна подзначења глагола, а одакле почиње споменута разлика у аперцепцијама истих радњи? Проблем је семантичке природе, а имао би и практичног значаја у лексикографији.

На први поглед је јасно да у *брании* имамо два различита значења – „не дозвољавати” и „штитити”, и према њима се постављају перфективизовани *забрании* и *одбрании*; у *варији* – „пробављати” и „спајати метале” са корелатима *сварији* и *заварији*; у *інојији* – „испуштати гној” и „ђубрити земљу” са корелатима *заінојији* и *наінојији*, итд. Често су у питању буквална и пренесена значења: *бројаји* = „рачунати” и „сматрати за некога да спада у неку категорију” са корелатима *избројаји* и *убројаји*; *крајији* = „чинити краћим” и „лишавати нечега” са корелатима *скрајији* и *ускрајији*; *кривији* = „савијати” и „проглашава-ти кривцем” са корелатима *искривији* и *окривији*; *крији* = „ломити” и „прелазити преко нечега (забране и сл.)” са корелатима *скрији* и *ірекрији*; *мерији* = „одређивати меру” и „посматрати” са корелатима *измерији* и *одмерији*; *мујији* = „мешати” и „кварити (односе и сл.)” са корелатима *умујији* и *іомујији*; *оширији* = „шиљити” и „чинити виспредијим (мозак, запажања)” са корелатима *заоширији* и *изоширији*; *сликаји* = „правити слику” и „представљати, оцртавати (ситуацију и сл.)” са корелатима *насликаји* и *осликаји*; *чијији* = „аперцепирати писану реч” и „изговарати укор, критику” са корелатима *ірочијији* и *очијији*; исти је случај код већ показаних *кресати*, *мазати*, *слушати*, *іући*, *ішедећи*.

Из тумачења датог уз *брисати*, *кијији*, *ложити* видело се да радња може бити иста, међутим од објекта радње или од онога шта се схвати као објекат – било фактички, било само привидно као код *ложити* где је радња потпуно једнака – зависи перфективна реализација, што значи да већ и о тим моментима као о семантичким треба водити рачуна у вези са самим основним имперфективним глаголима. Тако, поред хетеросемантичног *браји* постоји *обраји* дрво а *убраји* плодове са дрвета; поред *множији* – *умножији* нпр. бриге, *размножији* нпр. пацове; поред *сушији* – *исушији* мочваре, *осушији* нешто чврсто; поред *ірији* – *наірији* орман стварима, *сірији* ствари у орман. Слично је код *іунији*: *наіунији* материјалним предметима, *исіунији* бригама, надама и сл. Различитост може да буде и у самоме субјекту, као што је већ речено поводом *кварији се*; тако, поред *сахнуји* – *усахнуји* (о грани, деловима тела) стоји *іресажнуји* (о извору).

Радња може бити једнака и њен физички објекат истоветан, али од аперцепције крајњег резултата зависи префиксирани корелат, према томе и та је семантичка црта основног глагола релевантна: *иесайи* – *ошесайи* дрво, *исйесайи* фигуру од дрвета. Сличне разлике у перспективама радње имамо и у другим случајевима. *Тонуи* значи спуштати се према дну (не и налазити се под воденом површином, као код „ронити”); међутим, аперцепирање начина тога спуштања и дубине утиче на избор префикса: *уионуи* је дубље и темељитије него *иоионуи* које се употребљава и у значењу лаганог или непотпуног спуштања у воду. Глаголом *мрзнуи се* исказује се стање које води или ка потпуном прожимању хладноћом или, поред тога, и ка кочењу, скамењивању; у првом случају употребљава се *смрзнуи се*, у другом *замрзнуи се*. *Расйи*, иако значи врло одређено и једносмислено збивање, ипак може имати различите перспективе: *израсйи* из хаљина, *нарасйи* до одређене висине, *одрасйи* до одређених година, да се више не буде дете.

Разумљиво је да се наведени префиксирани глаголи могу употребљавати и друкчије, па и мешати међу собом, али се овде указује на њихову најчешћу примену, на главне тенденције у њиховој употреби.

После свега овога можемо поновити да грађење трећег члана у многим случајевима не мора значити друго него истицање остварења једног одређеног значења или значењског смера у основном глаголу: *искривљивайи* и *окривљивайи* постоје зато што је *кривийи* хетеросемантично, те је практичније да се употреби глагол – носилац оне нијансе на коју се у датој прилици мисли.

Оваква концепција отвара још неке перспективе у семазиолошким истраживањима глаголских речи. Због опасности да се, нпр., *ући* прогласи за чист перфективни корелат према *ићи*, по тој логици што већ и у *ићи* може бити аперцепције кретања према циљу, у циљ (као код *ронийи* – *уронийи*), – треба наћи методе за испитивање не само целокупног семантичког потенцијала глаголске речи, него и потенцијала њеног рецисијског и контекстуалног окружења, које би требало код оба парњака да буде идентично. Изрази *ронийи* у дубину и *уронийи* у дубину су адекватни; међутим, према *ући* у зграду неадекватан је, а и једва употребљив, израз *ићи* у зграду, као што је сасвим неједнако *ићи* у школу и *ући* у школу, где се донекле мења и само значење речи „школа”. За ова питања потребне су посебне студије.

Међутим, има и других чинилаца, још важнијих и занимљивијих за проучавање, јер они задиру и у компаративистику. Постоји разлика између српскохрв. *ићи*, с једне стране, и *селийи*, *иерайи* итд., с друге,

иако ни ови други нису једносмерно-директивни као наше *ронийи*. За странце не мора бити евидентно то шта тачно значи сх. *селийи*, *йѣрайи*, и готово и нема егзактног начина да му се то покаже. Стога се позивамо на најпрецизније преводе са српскохрватског на руски, како нам их диктира језичко осећање, са нагласком на чињеници да се при превођењу максимално остаје на истом стилском нивоу. „Они га данас селе из његовог стана” (у разговорном језику фреквентније него исељавају) – „они его выселяют ...” (селить у овом случају није у употреби); „свако јутро тера овце на испашу” – „каждое утро выгоняет ...”; „он тера муве од хране” – „он отгоняет ...”. И даље: „он сече хлеб на два једнака дела” – „он разрезает ...” (сх. расеца је мање говорно, „тражено” је, а рус. режет „упрошћено”); „то шири видике” – „это расширяет ...”; „цеде из њега последње снаге” – „из него выжимают, выдавливают ...”; „црпе воду из резервоара” – „выкачивает воду ...”; „мери простор” – „измеряет ...”; „брише све што напише” – „стирает ...”; „греје себи вечеру”, – „разогревает ...”; „греје га својом топлотом” – „согревает ...”; „скакавци се множе” – „размножаются ...”; „ћутке слуша све нападе” – „выслушивает ...” итд. Такве тенденције у српскохрватском и руском језику могу бити констатоване и на многим од примера које смо изложили напред, говорећи о другоме, ако се само упореде српскохрватска факта са руским.

Према томе, мање уобичајена употреба имперфектизованог префиксираниог глагола у српскохрватском језику налази се у вези са већом семантичком оптерећеношћу основног имперфективног глагола. Шта је ту било *prius* а шта *posterius* и зашто – о томе не можемо расправљати; логичнија је претпоставка да се семантика глаголских речи обогаћивала због извесне несклоности ка сложеним глаголима у историји српскохрватског језика, на шта су утицали и разни други фактори, спрегнути у одређени систем. (Може се упоредити с овим и умањена склоност ка аспектном префиксирању уопште.) Дакле, ако се и *выгоняет* и *отгоняет* статистички чешће преводе са *йѣрайи*, и поред живих могућности прављења секундарно имперфектизованих глагола у српскохрватском, то сведочи о појачаној хетеросемији сх. основног глагола, за разлику од руског језика где је основни глагол вероватно хомосемантичнији, или, тачније, шири, блеђи, „генерализованији” по својој семантици. Самим тим лакше се постављају српскохрв. *исйѣрайи* и *ојѣрайи* као чисти граматички корелати према *йѣрайи*, него рус. *выгнать* и *отогнать* према *гнать*, пошто рус. *выгнать* и *отогнать* стварно више модификују основни глагол него што је то случај у српскохрватском.

Треба још узети у обзир да поред семантичке природе глагола дивергира и природа префикса од језика до језика. Тако, у *обојити* префиксно значење далеко је блеђе и тај се глагол с много већим правом може третирати као чист видски парњак глагола *бојити*, него што би то био случај код руског *окрасить* („обкрасить”).

Све што је речено јасно показује да смо у овој области науке о језику, као уосталом и у неким другим, још далеко од тога да можемо математички јасним или експерименталним путевима да доказујемо необично истанчано ткање језичких чињеница. Још мање се могу факта утврђена у једном језику генерализовати као неки општији закони у некој језичкој породици (рецимо, јужнословенској или словенској) одн. у језицима уопште.

ОДЛИКЕ ГЛАГОЛСКОГ ВИДСКОГ ПАРЊАШТВА КАО СЕМАНТИЧКИ ИНДИКАТОРИ*

1. У оквирима овог рада проучено је тридесет односа између *префиксираних имперфективних* глагола и *одоварајућих секундарно имперфективизованих*, са свим њиховим подзначањима – онако како се тих тридесет односа могу пратити према Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ. При овоме није разматрана проблематика учесталости у несвршеним дериватима, која је формално обележена у Речнику; у суштини, учесталост је са несвршеношћу веома испреплетена, а тај преплет речничка обележја и не могу увек да прате.

Разгледано је десет перфективних глагола на *до-* (по азбучном реду), десет на *за-* (по азб. р.) и десет на *из(а)-*. Посматране имперфектизације најчешће садрже инфиксе (по неким теоретичарима: суфиксе) *-(j)a-* и *-ва-*, уз које каткад иде и дуљење коренског вокала (*забостии/забадаиџи*). Инфиксација посебног типа је замена основинског вокала, какву видимо у *добацаиџи/добацаиџи* (несвр.). Постоје имперфектизације добивене самим дуљењем; међутим, треба пазити није ли та измена само привидно ограничена на дуљење: *добројаџи/добрајаџи*, али: *добројим/добрајам*. Јављају се још нерегуларнији апофонијско-инфиксни односи: *изабраџи, изаберем/изабџираџи, изабџирам ~ изабџираџи, изабџирам; из(а)инаџи/изјонаџи ~ изјањаџи* итд.¹

* Одлике глаголског видског парњаштва као семантички индикатори, *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику*, XXVII–XXVIII, 1984, 197–203.

¹ Прескакане су напоредне, за семантику небитне творевине у кругу ове проблематике (нпр., *издџисаџи/издџисаваџи*), као и упућенице уопште. – Као засебна значења нису третирана фигуративна која су наслоњена на основна значења без издвајања под новом семантичком тачком.

Задатак је био да се осмотри, у погледу семантичког обухвата, однос оваквих имперфективизованих глагола према њиховим исходишним: да ли се уз свако перфективно значење и подзначење образује и имперфективно? Искрсао је и обрнути проблем: постоје ли добивене на показани начин имперфективне форме, уз које се (одн. уз чија се поједина значења) не налазе одговарајуће исходишне по облику перфективне семанте?

2. Превасходно се дошло до неких закључака који, као лексикографски подаци, садрже понешто што у извесној мери ремети могућност комплетног знања о односима које желимо да посматрамо. Наиме, ово проучавање (као што би био случај и са неким другим сличнога типа) мора узети речничку грађу као полазну и егзактну материју, на којој ће засновати даље анализе. Али егзактна материја би била – чињенично стање у *ј е з и к у*, а не у *р е ч н и к у*. Писани речник се језику приближава највише колико може, али га никад у потпуности не достиже.

Ни сам живи језик не попуњава увек евентуалне дефекте система (в. даље); реченичка грађа још је чешће дефектна. На пример, скупљачи необичних и мало познатих лексема одн. семантема често су склони да забележе пример са свршеним глаголом, сматрајући га носиоцем значења које се обелодањује, као што је, нпр., у граматичкој свести мушки род „носилац” придевског значења; они не бележе пример и са несвршеним – поготову кад су у питању префиксирани творевине. Скупљач је дао *излавиџи* = „сасећи лозу”, али не и *излављиваџи* = „сасецати лозу”. Знатно је ређи обрнут случај: дато је (у једном старом речнику) *издеваџи* иглу = „извлачити конач из игле”, а не и *изденуџи* ~ *издестџи* = „извући ...” Лексикографи који иду за својим изворима понекад успостављају парњак који недостаје, но обично не чине то.

Обрађивачи грађе тако поступају чак онда када се догоди случајна празнина и у општепознатој, стандардној лексици. Ево примера.² *Добавиџи* 2.в. = „досегнути, домашити” (не могу добавити перо) – нема под *добављаџи*, али би могло да постоји (рецимо: увек кад пожели да пише, она се протеже, добавља перо). *Добиџи* 1.3.в. = „лоше проћи, бити кажњен, изгрђен” (добрио је од девојке по носу) – нема под *добиваџи* ~ *добијаџи* (али, рецимо: кад год је долазио, добијао је по носу). *Забациџи* II.4. = „задићи се, заврнути се” (кошуља се у оном рвању забацила) – нема под *забациваџи* (али: он се често рвао, кошуља му се забацивала). *Забосџи* 1.1.в. = „истурити наглим покретом” (забоде свој шиљати нос

² Упрошћено се дају и дефиниције и примери.

високо у зрак) – нема под *забадаџи* (али: *забада нос у зрак*). *Издераџи* I.1.б. = „оштетити дугом употребом, похабати” (што зима издере, то лето не види) – нема под *издираџи* (али: што зима издире ...). *Издиџи* ~ *издиџнуџи* II.4. = „доселити се у место на већој висини” (предак је сишао у Вишеград и одатле се издигао у ово село) – нема под *издизаџи* (али: преци су се вековима издизали у планинска села).³

Један од распрострањених лексикографских поступака јесте сажимање дефиниције несвршеног глагола у поређењу са дефиницијом свршеног. Нпр.: *довабиџи* = 1. „дозвати, намамити вабеџи”, 2.а. „приволети некога да дође, дозвати”, 2.б. „намамити, примамити, довуџи” – *довабљиваџи* = „дозивати, домамљивати”, без даље поделе и разраде. То се опет догађа највећим делом захваљујући нечем што личи на поменуто схватање да свршени глагол представља носиоца семантичких вредности, док се дефинисање секундарно изведеног несвршеног разуме као нужни технички чин који сме да се упрости. Сетићемо се да се у појединим описним речницима разних словенских језика несвршени глаголи и обрађују уз свршене, уз разноврсне моделе техничког скраћивања.

Узгред треба споменути и ово. Крњење чисте лексикографске архитектонике настаје у овој области и на друкчије начине. Дефиниције глаголских парова каткада изискују формално различит, тј. од разних корена или са разним префиксима начињен глаголски материјал не толико због суштинске значењске разлике између две саодносне одреднице које се тумаче, него из разлога који се тичу искључиво „десне стране” речника, тј. лексичког материјала саме дефиниције. Један пример: објашњење речи *изабраџи* I.а. садржи „одабрати”, док *изабираџи* а. не садржи „одабирати”; дефиниција *изабираџи* а. садржи „опредељивати се”, док *изабраџи* I.а. не садржи „определити се” – а све то на местима аналогних значења и у свему осталом скоро аналогних објашњења. Кореспонденција је, дакле, нарушена, премда у показаном случају небитно. Од подударних дефиниција ових парова редактори се често удаљавају јер не желе да употребе у тумачењу ређу, исфорсирану реч (исфорсирану у датом глаголском виду, а обичнију у оном другом), или због стилских обзира, изналазећи неједнаке комбинације, неједнаке редоследе, зато што литераричност речничког штџива стављају испред стручне педантерије.

³ Исп. следећу опаску: „Потенциальная возможность этих образований [реч је о истоме] значительно шаре их реальной зафиксированности в словарях и даже в картотеках больших словарей”, Ју. Маслов, *Значение данных болгарского языка ...*, Славянское языкознание (1963, Мос-ква) 211.

Ово што је казано о речничкој трансмисији језичких чињеница наводи на процену да речник даје мање од очекиваног. Али пажљива анализа доводи даље до закључка да у другим питањима речник за ову тему даје и више од очекиваног: даје неочекиване сигнале за семантичко проучавање, на шта се и ставља главни нагласак у овом излагању.

3. У обради свршених префиксираних глагола у многим случајевима исказује се, дакле, већи број различитих значења, него у обради одговарајућих имперфективизованих. Сабрана су сва значења одн. подзначања на која су издељени одабрани глаголи на *до-*, тј. десет свршених и њихови несвршени, па је добивен однос 80 : 47 у корист свршених; исти омер код *за-* је 46 : 33, а код *из-* 83 : 61. Поред наведених разлога, који спадају више у техничку страну проблема, узроци неравнотеже леже у другим областима, тј. у неким скривенијим особеностима самог двојног глаголског аспекта са префиксацијом код оба парњака. Дајемо неколико начелних објашњења и илустрација.

Најпре, у случајевима застареле, покрајинске или необичне семантике не би се ни смело са сигурношћу говорити о томе да ли парњак постоји или не. Нпр.: *забаљвајти* 2. = „загазити, задрети” (забаљваше кроз врес и вињагу) – нема под *забаљивајти* (које се, иначе, даје с другим значењем). *Издахнути* 3. = „охладити се” (издахнула би фуруна) – нема под *издисајти*. Не сме се искључити претпоставка да се понекад у самом језику испољава опирање двојству из сасвим специфичних разлога – разлога који се тичу осмишљавања добијеног префиксацијом, или појачаног осећања за друкчију семантику уколико се глагол имперфективизовао или др.: то су чиниоци који се испречују и код стандардних глагола, о чему говоримо даље, али које ми у мање познатом језичком слоју не можемо произвољно утврђивати. Не искључује се још једна могућност – да се понекад бележе глаголска значења затечена у настајању, док им се још није усталила двовидска употреба према Systemzwang-у. На пример, нађено је (обележено као индивидуално) *добојајти се* = „дочекати оно за шта је постојала бојазан” (чега су се бојали, тога се и добојаше), које, можда, тек очекује своје **добојавајти се*.

Узроци одсуства имперфективизованог глагола или глаголског значења морају се често тражити у природи одговарајућег перфективног, тј. префиксом перфективизованог основног глагола. Ти су узроци разнолики, те се у кратком тексту не могу подврћи темељнијем тумачењу.

Најбитнија општа констатација је та да префикси који перфективују приступају основним глаголима било са различитим локалним и њима сличним значењима (према доста раширеној терминологији – префикси

квалификатори), било у временски квантифицирајућој улози (префикси модификатори). Творевине које настају на овај други начин нешто теже подлежу поновној имперфектизацији, јер то онда значи да се у неку путем префикса означену акциону фазу секундарно уноси опет својеврсна фазност: радити – завршити радњу – продужити завршетак радње, или: радити – почети радњу – продужити отпочињање радње, или сл.

На основу речничке презентације сазнајемо још неке појединости везане за префиксирање, које су битне за даљу анализу.

Готово сваки префикс садржи већи број значењских потенцијала, око којих се скупљају серије префиксираних глагола са истосмерном семантизацијом. То се поготову примећује, када је гранање у префиксу изразито: рецимо, нису блиски *изићи*, *исирчаји* – *ишчистији*, *излачаји* – *избудји*, *извараји*. То у принципу утиче и на даље твораштво у кругу глаголских речи. На грађи из руског језика је показано како се почетно-свршеност доста меша са резултативношћу (добијеном истим префиксом), па се запажа да резултативна нијанса може добити „натраг” своју имперфективност (*забитъ*, нпр. забити клин – *забивать*), док почетно-свршена не добија (*забитъ*, почети тући одн. почети куцати).⁴ Ова питања очекују ширу разраду у србохрватистици.

Али и истородно префиксно модификовање може да изнедри донекле различите резултате. Према обради у Речнику САНУ *забридеји* 1.а. је „почети бридети”, *заахкаји* је „стати узвикивати ах”, *забрецкаји* 2. – „заподенути препирку”, *забродии* 1.б. (фигуративно) – „упустити се у нешто, занети се нечим”. Ако поклонимо пуно поверење онима који су тако дефинисали, уверићемо се да и класична почетносвршеност крије у себи присенке, од значења огољеног почетка до значења почетка и све већег интензивирања радње; о томе у славистици постоји велика литература са разрађеном, не увек уједначеном терминологијом.⁵ Из овога се већ и теоријски закључује да поновна имперфектизација вероватно не би могла да сваку нијансу тих значења реплицира по некој идеалној схеми.

⁴ С. Баженова, *Глаголы с начинательной приставкой за- в толковых словарях*, зборник: Современность и словари (1978, Лењинград) 132–139. Аутор улази дубље и у проблеме повезаности прелазног одн. непрелазног значења са оним о чему је овде реч.

⁵ На пример, И. Улуханов говори да поред обичне семантике почетка глаголи са за- показују и нешто друго: „акузативни почетак радње”, „приступање радњи”, што је приметио још А. Исаченко. В. у чланку: *О закономерностях сочетаемости словообразовательных морфем*, Русский язык – грамматические исследования (1967, Москва) 190.

Код глагола са *до-* налазимо аткурзивну семантику, нпр. у *добећи а.* = „доћи бежећи, склањајући се”, која се понавља у *добећавати а.* = „долазити бежећи, склањајући се”; исто то у *добећи б.* = „пребећи момку” – *добећавати б.* = „долазити у момкову кућу” (овде са проширењем: „удавати се без сагласности породице”). Постоји и *добежати*, које се једним делом једначи са показаним подзначењима у *добећи* – и са њим је кореспондентно *добежавати* (исто што *добећавати*). Међутим, својим другим делом *добежати* – према Речнику САНУ – значи „дотрчати, дојурити”, дакле, „стићи, појавити се после завршеног трчања” (пас је добежао из вртларије и завијао; добежала је у собу): ово *добежати* нема свог *добежавати*. Узрок те дефектности крије се, највероватније, у томе што у случају „дојурити” имамо израженије значење тренутка завршене радње, него у случају „доћи бежећи, склањајући се”; имамо наглашенију пунктуалност, а мање наглашену финализацију. Друкчији случај: за *добројати* ~ *добројити а.* = „избројати до краја” само случајно није дато одговарајуће *добројати* (облик је иначе нотиран у Речнику), премда би могло постојати (он је већ близу стотог комада, добраја до краја). Али имамо *добројати б.* = „доћи у бројењу до неког броја” (добројила је таман до дванаест), као и *добројати в.* = „додати бројећи, пребројивши” (што ти је још бог дана добројао, уживај их), тј. два подзначења која очигледно због пунктуалности свршених радњи тешко подлежу или никако не подлежу концепту „продужавања”, тј. било каквог дуративизирања. Слично је код *изгладити се 2.а.* (фиг.) = „изгубити се, ишчезнути, нестати” (догађајима се давно изгладио траг), према коме није дато *изгладивати се* (уопште није забележен повратни облик). – Ниједан од ових закључака није апсолутно неспоран, већ и због тога што ни речничка обрада не може претендовати на апсолутну непогрешивост. Већи број истородних решења (негативних решења) указује само на јачу тенденцију да се не имперфектизују они префиксирани деривати који су најближи пунктуалном осмишљењу радње.

Премда донекле парадоксално – враћање у несвршеност каткада ометају финализације оних типова глагола којима се означавају живље осликане или експресивно представљене радње. Из тог разлога глаголи као *дојурити*, *дотрчати* – више него *добећи* – опиру се имперфектизацији: у Речнику видимо необичан пример са *дојуривати* и експлицитно указивање на учесталост код *дотрчавати* (што при обради оваквих глагола није чест узус). Додајмо да се ова особеност запажа углавном у медијалним аперцепцијама. Према *доваљати* = „догурати, докотрљати” постоји одговарајуће *доваљивати*; али према *доваљати*

се = „допрети ваљајући се, котрљајући се” није се развило *доваљивајти се*. Слично томе: *дојурајти* 1. = „гурајући преместити” са кореспондентним *дојуривајти*; међутим, према *дојурајти се а.* = „пробити се, доћи гурајући се” (и *дојурајти се б.* фиг. = „пробити се безобзирно до неког положаја”) не налазимо *дојуривајти се*. Споменута експресивна боја се, као што видимо, и развија понекад тек у медијалности. Овим примерима се могу додати многи подаци и из Речника и из „језичког осећања” уопште: постоје парови типа *доћи/долазити*, али се према експресивним свршеним парњацима тешко граде *добаврљавајти*, *добазавати*, *добанјавати*, *дохрамљивајти*, *дошејавати* итд.

Има случајева када је имперфектизација – коју не налазимо у Речнику – ипак замишљива, само не као концепт пролонгирања, већ искључиво као концепт понављања радње. Код *забацити* 1.2.в. дефиниција гласи „загубити, затурити, закрити” (перо сте ми забацили, тражим – да полудим); ту видимо семантику готовог чина, резултата без аткурзије, те ни за овај случај није дата имперфектизована реплика, што се и слаже с нашим ранијим запажањима. Али је итерација могућна (сваки пут кад сте ми забацивали перо, хтео сам да полудим).

Најзад, постоји једна појава, карактеристична за српскохрватски језик, коју сам на другом месту опширније објаснила, па ћу овде само подсетити на њу.⁶ Према префиксираним перфективним глаголима у којима је постигнута максимално чиста перфектизација, без лексичких примеса, у нашем језику се мање употребљавају секундарно имперфектизовани глаголи, него у неким другим језицима: *иџерајти* – *исџерајти* и ређе *сх. исџеривајти* него рус. *выгонять*; *ширијти* – *раширијти* и ређе *раширивајти* него *расширять*; *цедијти* – *исцедијти* и ређе *исцеђивајти* него *выжимать*; *меријти* – *измеријти* и готово неупотребљиво *измеравајти*, *измеривајти* према сасвим обичном *измерять*. Поред општег логичног тумачења да је у случају сасвим чисте перфектизације овај накнадно саграђени трећи члан (*измеравајти*) таутологичан у односу на први (*меријти*), требало је наћи објашњење за евидентну разлику међу језицима. Објаснила сам је већом семантичком оптерећеношћу основног имперфективног глагола у српскохрватском – и према томе префиксно разноврснијим могућностима чисте перфектизације – што фаворизује „повратак” на широкозначно *цедијти*, *ширијти*, *иџерајти* (а не *исцеђивајти*, *раширивајти* и сл.) при поновној имперфектизацији. Детаљније у наведеном раду, стр. 124–126.

⁶ Штита даје за проучавање глагола видског парњаштва као семантички индикатори (граматичка) имперфектизација уопште имперфектизације, Наш језик 16/3, 119–126.

Посебно треба споменути да постоје појединачни случајеви несклоности ка имперфектизацији услед чињенице да би се таквом облику теже наметнуло тражено значење због тога што би запретило исклизнуће у неко друго – из неког разлога устаљеније. *Забацйџи се* има доста различитих значења (бацити се; заћи; нагнути се уназад, завалити се; отићи; заврнути се; огрнути се), али се само према једном од њих учврстила семантика код *забацйвайџи се* (нагињати се уназад), барем по сведочењу Речника. То би значило да се облик *забацйвайџи се*, који је потпуно могућно *ad hoc* употребити и у неком другом смислу (бацати се; залазити; одлазити итд.) ипак тако не употребљава да не би изронила семантика нагињања, заваљивања натраг, која би довела до евентуалног неспоразума или каламбура.

4. Одсуство перфектизованог префиксираног глагола одн. глаголског значења према постојећем имперфектизованом ређа је појава, што је сасвим разумљиво када се има у виду да је имперфектизовани по правилу продукт перфектизованог. У оквирима такве, мање обичне појаве такође налазимо и лексикографијске и семантичке разлоге.

Као резултат речничке недостатности или обрађивачких навика, шира обрада несвршеног глагола него свршеног уопште је врло ретка. Поред једног напред наведеног примера нађено је, нпр., *доблескйвайџи* = „слати одблесак, одсјајивати” (црвени плод доблескује са дрвета), а уопште нема речи *доблеснуџи*, која би могла постојати у аналогном значењу (бацио сам поглед, а црвени плод ми је тог тренутка доблеснуо са дрвета).⁷ Обрађивач се, очигледно клонио да успостави одредницу и потврду за које није могао са сигурношћу да одговара.

Што се тиче семантичких разлога, немогућност враћања на перфективну аперцепцију заснива се махом на томе што се, у таквим случајевима, имперфективна аперцепција специјализовала за значење неограничене радње, обично сталне квалификације, карактеристике или институционализованог вршења.

Тако, у *добројаџи* или није ни постојала или се затрла семантика урачунавања у неку скупину, док се у *добрајаџи* таква семантика развила и одржала (почну се одбрајати у одраслу чељад; пасив). Још много приметније су се разишли *изврџи* и *извираџи*, уз које се придружују и значењски укрштају *изавреџи* и *изавираџи*. Под *извираџи* налазимо значења 2.б. = „водити порекло” (из училишта разумност и знање изви-

⁷ Изван круга проучених глагола, међу непрефиксираним паровима, нашли смо случај *јављайџи*¹ П.4, које је подељено на а, б. и в., напредо са кореспондентним *јавйџи*¹ П.4, где су те три нијансе спојене у једну дефиницију. Такав је поступак у Речнику САНУ готово изузетан.

ре), 2.в. = „произилазити” (наше зло извире отуда што се у народу пије), 4.а. = „потичати” (гледају откуд извире новац), 4.б. = „разлегати се” (из барке извире гласба). Сва значења у глаголу *изврети* (и *изаврети*) везују се за избијање или врење течности, са понеком сасвим блиском томе фигуром, али се не појављују ознаке отпочињања или било каквог комплексирања наведених карактеристика одн. неомеђених стања која се исказују, како смо малопре видели, имперфективизованим обликом. Дакле – ове удаљеније фигуре (порекло, разлегање звука) тек су се и развиле у несвршености. Код *издизати* под II.1.в. имамо „распростирати се, ширити се у висину” (издиже се мирис љубичица), под II.1.і. „одизати се, рогушити се” (издизао се на леђима топли ћурак). Одговарајућих значења нема под *издићи* ~ *издићнути* II, пошто семантика имперфективизованог глагола садржи концепцију сталне појаве (мирис) одн. сталног призора (нарогушени ћурак); истина, перфективни аспект био би ту теоријски могућан (издигао се мирис љубичица = замирисале су љубичице; издигао се ћурак = појавио се пред погледом одигнут), међутим, свршеном облику мање одговара пренесени смисао – присутност мириса, карактеризација запажене слике, тако да обрт са свршеним глаголом вуче у буквалност.

У пару *изаинаћи/изіонићи* (*изінаћи* се донекле семантички одвојило) налазимо, поред многих других несвршених значења а без одговарајућих свршених, нпр., *изіонићи* 7.ђ. = „употребом силе захтевати, изнуђивати”, са примерима који указују на заметке фразеологизама (изгонити харач, намет, порез); тим синтагмама се означавају установљене акције, чија су имена, очито, поникла у имперфективности.

Сликовита квалификација, која се не да аперцепирати перфективно, лежи у *издирати* I.1. = „теглити, диринчити”.

Каткада се разлог непостојања перфективног парњака крије у томе што би тај, иначе морфолошки остварени парњак наметнуо неко своје друкчије, у језику уобичајено значење. *Добациваћи* се 2. значи „заједљиво примећивати, задиркивати” (добациваху се на њ шалама); *добацићи* се значи или „стићи до неког места, доспети” или „бацањем домашити”, док се потенцијално „заједљиво приметити” у овом *добацићи* се брише из језичке свести у корист познатијих значењских огранака. Исто то видимо код *забављати* се 1.б. = „водити љубав”. То специјално значење се развило у имперфективности; *забавићи* се би могло – теоријски – да означи „почети водити љубав”, али друга значења тог облика потискују такву могућност. *Издисаћи* 2.а. (фиг.) јесте „ширити, распростирати мирис” (растворени прозори издишу растопљено масло), међутим, ако би

се рекло да су „прозори издахнули растопљено масло”, асоцијација са познатим значењима речи *издахнути* онемогућила би прихватање ове реченице. (Овде, додуше, ни имперфективна семантика није шире позната, али су за њу у Речнику нађена два примера, и нема ознаке да је употреба неуобичајена.)

5. Као што видимо, неке бреше у иначе строго симетричном двоаспектном систему фигурирају као сведоци тананих и скривених значењских појединости, неке врсте криптосемема и њихових групација, њиховог заједничког понашања, које се пред нашим очима и не кристалише док их не погледамо кроз овакву аспектску призму. Можемо рећи, заједно са другим истраживачима, да је лингвистика у суштини потрага за значењима.

ПРЕФИКС С(А)- УЗ ГЛАГОЛЕ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ*

0. Приликом обраде ове теме јавила би се два основна аспекта, етимолошки и семантички. Први од њих биће на почетку само дотакнут, док ће се други размотрити подробније.

Говориће се о перфективним префиксираним глаголима, не и о другим граматичким појавама везаним за показани префикс (о секундарној имперфектизацији, о конверзији према именицама или др.).

1. Што се тиче етимолошког аспекта, наука о пореклу речи види тешњу везу између *сѡ-* аблативног као и социјативног (*свући – скуйиѡи*), и *сѡп-* (*снеѡи*); нешто удаљенију, што ће рећи у ранијим епохама поремећену, између *сѡ-* и *сѡ-* (*суделоваѡи*; уп. *сусед, сусреѡи*), и сасвим далеку, по неким ипак само хомонимну, између сада живог *сѡ-* и оног *сѡ-* које се констатује у *случиѡи се* догодити се (данас ретко, застарело, уп. *лѡ-чиѡи* издвајати, а у прасловенском значењу нишанити, погађати, добро погађати), такође у *здравље*, у рус. *счастье*, па и у *смиѡи*, са префиксним значењима „блиско, веома, до краја”.¹ Различита значења префикса о

* Префикс *с(а)-* уз глаголе у српском језику, *Зборник Маѡице срѡске за филолоѡију и линѡвистику*, XLIII, 2000, 137–142.

¹ У речи *здравље* видљива је веза са именицом *дрво* (в. М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. II, Москва 1967, s. v. здоровый), као симболом крепкости, уп. „здрав као дрен”; *счастье* је успешно усмерење удела, онога што је било додељено, суђено; под ово неки етимолози подводе и реч *смиѡи* као довршење умирања, врхунац збивања. Представе наших далеких предака не могу увек да нам буду блиске, али извесне језичке појаве на свој начин сведоче о њима.

коме је реч као и предлога *са* (који су истог порекла) не своде се сасвим поуздано на исто етимолошко полазиште.²

На етимологијама се даље не задржавамо.

2. Лексичко значење (уопште) било глагола било префикса индицира могућност одн. немогућност њиховог слагања. Може се рећи и *ошћаси* и *ујаси*, али не и **нашћаси*, због значењске некохеренције. Постоји и *йонизии* и *йовисии*, такође и *снизии*, али не и **свисии*, зато што би то било ометено природом префикса о коме даље говоримо. Овакве компатибилности одн. инкомпатибилности некад су семантички очигледне, а некад изискују анализу.

3.а. Упоредимо глаголе типа *свући*, *сасећи* (аблативна семантика) и *скуйи*, *сирјати*, исто тако *срвии* (у основи социјативна, тачније центрипетална, конвергентна). Даље, постоје глаголи као што је *сакрији*, где се може претпоставити значење било одстрањивања, било сабијања. А има и глагола типа *слати*, где је перфектизација чиста, тзв. граматичка, што значи да је неко од претпостављених значења префикса избледело у потпуности.³

б. Најпре неколико илустрација за два напред поменута а данас очито неједнака подзначења.

У области семантике коју смо назвали аблативном разликују се још два подвида: одвајање у страну и одвајање наниже (ретко би било одвајање навише). Дакле: *скренути* – *сићи*. Семантичка садржина основног глагола, некад удружена са ужим или ширим смислом исказа, управља значењском оријентацијом новокоњуисане глаголске речи. *Савији* означава савијање у страну, чешће надоле (није обично да се каже како нешто треба савити навише, мада није искључено), зависно од контекста. У *збацји* је оријентација према доле: када се нешто збаци, завршни моменат је пад.⁴

За разлику од аблативне сфере где су издиференцирана два показана подвида, у сфери која се може звати конвергентна утврђује се, у основи, значење сажимања, скупљања, свођења, само што и то има својеврсне огранке, на друкчијем смисаоном нивоу. Наиме, неки тако префикси-

² В. М. Фасмер, о. с. т. III, Москва 1987, s.v. *с*, *со*; такође: П. Скок, *Етимолошки рјечник хрватскога или српскога језика*, т. III, Загреб 1973, s.v. *с*.

³ Таква вишеслојност постоји и код префикса *на-*, *йо-*, *до-*, те није специфика једино префикса *с(а)-*. То је сигнал еволуције значења, углавном од буквалних према апстрактнијим.

⁴ На овом месту напомињемо како се префикс *с(а)-* подједнако додаје на имперфективне и перфективне глаголе (*савији* – *збацји*), на транзитивне и интранзитивне (*збацји* – *сићи*), рефлексивне (*савији се*) и нерефлексивне, што остаје небитно за тематику која се обрађује.

рани глаголи са *c(a)*- воде у семантику креираности, док се код других појављује значење урушавања, деструирања, уништења.

Први семантички огранак конвергирајуће оријентације представља створеност нечега, достизање циља путем неке респективне радње: *свиџи* (гнездо), *склејаџи*, *сковаџи*. *Скамениџи* се такође указује на специфичну сабијеност, учвршћеност; тај глагол (који углавном треба схватати фигуративно) не означава да се сажимањем нешто ново створило, али субјекат на коме се радња одиграла као да се „стегао”, добио неменљиву уобличеност. – Постизање перфективности која се може проценити и као чиста каткада затамњује полазну семантику конвергенције која је сада констатована.

Други огранак – он се у неким случајевима додирује са претходним – испољава градуирано, од глагола до глагола, значење уништавања: *смрсџи*, *зџечџи*, *скрхаџи*, *сџржиџи*, *сџалиџи*. Смисао може да се састоји у разграђивању дате материје, или чак самог постојања објекта, путем умањења и разлагања његове супстанце.⁵ Овај смисао некад се преноси у конструкције где сâм основни глагол не би узказивао на такав исход: необично је кад се каже „лупати паре”, нити се под „лупати кола” најпре подразумева да је завршетак такве радње судар, удес, лом, али се, фигуративно, говори „слупати паре”, „слупати кола”, што значи уништити, упропастити, свести на немање нечега.

Има случајева када неки чинилац у реченици одлучује о томе да ли је у питању аблативни или центрипетални аспект. *Сџуриџи* се значи „трчећи сићи са вишег, горњег места на ниже, доње”, а значи и „јурећи стећи се, згрнути се трчећим кораком у компактнију скупину људи”. Овде игра улогу тип рефлексивности глагола.

4.а. Посматраћемо глаголе префиксирание помоћу *c(a)*- чија је семантичка садржина најближа чистој, граматичкој перфектизацији, и упоређујемо их са друкчије префиксираним истим глаголским речима (нпр. *саџрадиџи* и *изџрадиџи*) које су такође стекле значења терминираниости блиске или једнаке са чистом перфективношћу.⁶ Тим конфронтирањем желимо да по могућству разјаснимо изворну семантичку суштину префикса *c(a)*-. Подсећамо да као провера „чисте” перфектизације служи, по правилу, непостојање тзв. трећег члана, накнадно имперфектизованог префиксираниог. Ипак, поред *лаџаџи* и *слаџаџи* не постоји **слаџиваџи*

⁵ И латинско *con* са основним значењем *са* улази у префиксирание глаголе са семантиком сатирања, свођења на тачку: *conscavere* издупсти, *consummere* појести.

⁶ За чисту или приближно чисту перфектизацију подобно је неколико разних префикса, пошто су и они пролазили кроз семантичку еволуцију.

или сл., али поред *вршиӣи* и *свршиӣи* постоји *свршаваӣи*. Разлози углавном леже у значењским детаљима, некад у тзв. криптосемемама код основних глагола, и зато се може говорити да постоје семантичке садржине б л и с к е или н а ј б л и ж е чистој перфектизованости поред чисто перфектизованих.

б. Каква би разлика могла бити уочена између *саирадӣи* и *изирадӣи*, између *слонӣи* и *йоломӣи*, између *свршӣи* и *завршӣи*? При пажљивијој анализи испоставило би се да је у глаголима са *c(a)*-евидентан нагласак на самом дефинитивном достигнућу, докрајчењу, док се у глаголима као што су *изирадӣи*, *йоломӣи*, *завршӣи* у поређењу са њиховим наведеним парњацама ипак садржи више елемента довођења до коначног извршења, елемента начина таквог достизања (нешто се изградило током времена, нешто се поломило у резултату ломљења, нешто се завршило после одређене акције). И у овој групи глагола присутно је питање трећег члана. Постоји *изирађиваӣи* али не и **саирађиваӣи*, и обратно, има *сламаӣи* али не и **йоламаӣи* (**йоломљиваӣи*). С друге стране, подједнако постоје и *свршаваӣи* и *завршаваӣи*. Запажамо, дакле, извесну семантичку улогу коју остварују појмовни садржаји префикса (*из-*, *йо-*, *за-*), док је напред било указано на криптосемантику глаголских речи (*лаіаӣи*, *вршиӣи*). Проблематика је веома комплексна.⁷

в. Даља упоредна одмеравања: каква је разлика између *сачекаӣи* и *дочекаӣи*, *сачуваӣи* и *очуваӣи*? У првим члановима ових парова уграђен је у већој мери чинилац доведености до постављеног ц и љ а: „сачекали су делегата” значи да им је моменат приспећа његовог представљао главни, одлучујући тренутак према којем се радња кретала. Каже се и „сачекај овде”, али је и ту видљив смисао који је констатован: чекање има да се успешно заврши неким фактом који је и био постављен као циљ, чека се а к т и в н о. На другој страни имамо „дочекали су јесен”, „дочекали су старост”: ту није испољено ангажовано учешће у самом таквом чекању, чекало се мање-више п а с и в н о. Па и „дочекали су делегата” означава нешто умањеније концентрисање на тренутак делегатовог доласка. Слично томе, *сачуваӣи* указује на вршење потребних радњи са јасно постављеним задатком да се нешто не поквари, не изгуби, да остане у својини или сл. *Очуваӣи* више би значило допринети томе, не пропусти-

⁷ Средне мада не и исте проблеме укратко сам обрадила у: *Одлике ілаіолскої видскої йарњаӣӣва као семантички индикатори*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXVII–XXVIII, Нови Сад 1984–1985, 197–203. Ту има говора о „несиметрији” значењских чинилаца у иначе „чистим” аспекатским паровима.

ти, не изгубити из вида пожељно или нужно истрајавање нечега. Нијансе су незнатне, али ипак постоје.

г. У питању може бити садржај основног глагола на дубљем („скривенијем“) нивоу према коме се врши избор префикса за чисту перфектизацију, али суштина доведе реченога и даље остаје. У *саслушајти* је унето значење глагола *слушајти* усмерено на битност онога што се чује – слушање сведокових изјава је циљана радња, у датом случају из правничке сфере; а и када се саслуша нека соната, више је исказано, у самом основном глаголу, активно усмерење пажње на квалитет, на процену изведене музичке целине. „Одлушајти сонату“ пре подразумева континуирано праћење, „одрађивање“ слушања, при чему је ту слушање – прихватање чулом слуха без неког посебног ангажовања.

д. Генерализовано значење постигнутог циља, пројектованог и конципованог, доказује се на још један начин, тиме што глаголи који не могу имати суштинску терминираниост (сви такви глаголи не стоје у истој равни граматичког класификовања, о чему овде не расправљамо) не прихватају префиксацију помоћу *c(a)*-. *Жутијети* се може, у ствари, неограничено, те постоји *пожутијети* – до неке, макар и уочљиве мере, али се не може **сажутијети* – исцрпсти се, „завршити“ у жутилу. Може се *дебљајти*, али не постоји граница која би се изразила глаголом **здебљајти*.

Поставља се питање зашто не постоји **свећајти*, а постоји *смањити*, па и *сршати* поред непостојећег **здебљајти*. Одговор вероватно лежи у чињеници, не сасвим непобитној али прихватљивој, да глаголски садржаји који значе умањење димензије могу имати, у потенцијалу, сигнал окончања, за разлику од оних који оглашавају да се нешто повећава. Глаголима са префиксом *c(a)*-, као што је показано, често је блиско значење сатирања, „свођења на нулу“. Овим се тумачи и споменуто непостојање **свисити*. (У *ионизити*, *иовисити* и *снизити* преовлађују, иначе, спецификована значења.)

Не постоје ни глаголске речи **сажелејти*, **сиајити*, мада је обично *пожелејти* – то је један тренутак у жељењу а не доведеност до самог краја општег осећања жеље; а говори се и *ошјајити* (преживети одређену меру патње), што је у складу са семантичком службом префикса *од*-.

5. Пошто је спомињан семантички елемент редукције и довођења до уништености (који смо повезали са конвергенцијом, сажимањем), могућан је „експериментални“ пренос такве семантике опет на фингиране глаголе, ради доказа. Када би постојало, **свлажити* би значило

„покварити прекомерним влажењем”, **сйеілайи* – „потпуно уништити пеглањем, да се и не препозна”, и сл.

6. Изблеђивање одређених првобитних значења префикса *с(a)*- доводи – логична је претпоставка – до службе праве граматичке перфектизације. Старина конструисања глагола са већ испољеним оваквим резултатом доказива је, такође, ако се поједини случајеви осматре из визуре савременог стања. О давности срастања, са таквим исходом, сведоче примери у којима основни глагол данас има, услед еволуције, друкчију значењску оријентацију него што је она која је била актуелна када је добијена перфектизована конструкција. Нпр., *кривийи* (некога, прелазно) – али *скривийи* (непрелазно, које, вероватно, сведочи о *кривийи* у некадашњем значењу „чинити неисправан поступак”). *Схвайиийи* указује на особену фигуративност у појму „хватања”, каква је данас, у сваком случају, неуобичајена, или представља стилску иновацију.⁸ – Речи као *сйознаиши*, *сйоменуиши* упућују на закључак да се префикс додавао на већ префиксирани глаголе у циљу потцртавања њихове свршености.

7. Резимирајући ову невелику анализу долазимо до следећих закључака.

а) Префикс *с(a)*- је очигледно већ у давним епохама почео да своди и да утврђује своју значењску службу у једном недвосмисленом правцу. Помоћу тог префикса долазило се, у крајњем исходу, до глаголског садржаја финализације, максималног приближавања неке радње или стања до краја замишљеног или замишљивог усмерења – до створености или уништености, до предвиђеног односно коначног ефекта ма какав он био с обзиром на смисао основног глагола.⁹

б) Како поједини други префикси, тако и овај током употребе може да изгуби значење или значења примарно уграђена у њега, те добија улогу чистог, граматичког перфектизовања (*слѣйиши*).

в) Нешто издвојено стоји семантика аблативности, одвајања у страну или наниже. За њу не може да се да дефиниција како је и то оно специфицирано „довођење до циља”.

Не заборавља се, наравно, да и предлог *са* поседује такође и конвергентну и аблативну семантику.

⁸ У осталим словенским језицима појављују се друкчији односи у овој области.

⁹ Остаје питање које смо дотакли спомињући етимологију: може ли овакво значење ипак бити у врло удаљеном сродству са оним које се назире у *здравље* или *счастье* – „двршеност”?

VI. Семантичка улога суфиксације у прошлости и данас

ПОКУШАЈИ СТВАРАЊА СРПСКЕ НАУЧНЕ ТЕРМИНОЛОГИЈЕ СРЕДИНОМ ПРОШЛОГ ВЕКА*

Врло би захвалан задатак био када би се систематски проучило поступно стварање нашег књижевног језика у епохама пре Вука Карацића, или тачније речено, пре победе његових начела. Таквом задатку неминовно би претходио други – рашчишћавање појмова о томе шта све треба уопште сматрати књижевним језиком у нашој прошлости.

Јасно је да историја књижевног језика не сме да буде ограничена на историју изражавања у тзв. лепој књижевности („лепој” по савременим али не и по некадашњим естетским мерилима). Треба узимати у обзир, уколико се располаже материјалом, и друкчије споменике писмености, научне, административне и трговачке списе, статистике, наредбе, расписе итд. Неоспорна је чињеница да се и у тим посебним сферама или стиловима или типовима језика, или како се то већ у модерној лингвистици све назива, појављују речи сковане односно преосмишљене за одговарајућу потребу, без којих после не може да опстане ни говор представника књижевног језика, ни сама лепа књижевност.

Наш књижевни језик није могао понићи ни из неког – једног – дијалекта, којим је говорио територијално ограничени део живља, са ограниченим интересима и потребама, ни из пресађеног руског, који се растапао у славеносрпски, а зачињавао се народним елементима. Он је морао да се формира – и формирао се – као коине, узимајући за себе све оно што му је било потребно, из свих постојећих извора, из говора

* Покушаји стварања српске научне терминологије средином прошлог века, *Наш језик*, н. с., XIV/2–3, 1964, 130–140.

народа, из жаргона појединих слојева и сталежа, из уметничке литературе, па и из лексичког стварања обдаренијих појединаца лексикографа или сличних лингвистичких прегалаца. Специфичност наших књижев-нојезичких прилика лежи и у томе што су у њима учествовали, својим књижевним и културним деловањем, и грчки и латински и руски језик (разумљиво, и остали велики европски језици у области лексике), не рачунајући миксоглотију која је настајала из веза са супстратима и суседи-ма. При проучавању треба до извесне границе пратити путеве књижев-нојезичког развоја у засебним средиштима српскохрватске територије, где је било својих микрокоинеа, а од извесне границе оперисати појмом српскохрватски књижевни језик.

У том смислу историјска граматика, тј. историјска фонетика, мор-фологија, творба речи и синтакса (која је код нас најмање обрађивана) представљају само један аспект језичке прошлости, док је историја књи-жевног језика сасвим други предмет, што у својим новијим радовима све више истичу проучаваоци неких других језика, оних који су имали ка-дрова, средстава и среће да буду подробније испитани.

Остављајући ова питања за друге прилике, ми ћемо се овде позаба-вити једном историјски не тако значајном појавом која се одиграла у Вуково време, ограниченом и са лингвистичког гледишта, пошто се ради само о творби речи, али занимљивом утолико што даје подстрека за раз-мишљање о томе како се попуњавају неки фондови књижевног језика и какве су биле некадашње тешкоће на томе путу.

Реч је о једној иницијативи Друштва српске словесности – далеког претка данашње Српске академије наука и уметности, – о иницијативи која је поникла 1842. год. па се обновила 1844. и коначно пресахла 1847. То је био покушај стварања српске терминологије за разне гране научног и друштвеног живота. Литература о томе може се наћи у Скупљеним граматичким и полемичким списима Вука Караџића, књ. III, у одељцима који се тичу Вуковог става према прављењу терминологије, као и у књизи Љ. Стојановића, Живот и рад Вука Ст. Караџића, Београд – Земун 1924, 579 и д. Проф. А. Белић је описао делатност Друштва српске словесности у Извештају поводом 50-годишњице Српске академије наука, Пос. изд. САН СХVI, а специјално о овом подухвату говорио је нешто опширније у НЈ сс IV 161–165 и у књизи Вукова борба за народни и књижевни језик, Београд 1948, IX глава, 188–195. У наведеним радовима се може прочита-ти да је 1842. год. Атанасије Николић, редовни члан и тадашњи секретар Друштва, поднео Друштву „Технически речник за математическу, земле-мерну, хидротехническу, хидраулическу и архитектоническу струку”, и

то само речи на слово А. Чланови Друштва су разматрали овај фрагмент, али ми о томе данас знамо мало, јер у Академијином архиву не постоји ни предложена терминологија нити било какав други материјал у вези с њом. Даље, у Подунавци, књижевном додатку ондашњих Српских новина, излазио је у неколико бројева 1844–1845. год. покушај опште терминологије, израђен у Друштву и такође претресан на његовим седницама. То су речи на А, В, С, почетак D и неколико речи на друга слова, са узбучењем латинских односно немачких речи за које се предлаже превод. Овај је текст (са неким мањим исправкама после критика) био штампан 1847. год. у првом броју Гласника ДСС, под насловом „Називословне речи израђене Дружествомъ србске словесности”, уз кратки коментар Јована С. Поповића „Разлози о називословнымъ рѣчма”, у коме се хвали започети рад и изражава жаљење што је он прекинут. Као што је познато, Вук је критиковао овај експеримент и писмено и усмено, наводећи као главни разлог то да учесници не знају добро свој језик. Појединац би још и смео предлагати нове речи, вели Вук, па би их други прихватили или одбацивали; али Друштво представља ауторитет, оно не сме да предлаже грешке. Вуково жустро учествовање у полемици, као и слични разлози Петра Матића, судије и књижевника из Беловара, учинили су да је Друштво одустало од даљег ковања односно санкционисања термина, а зна се да се сви његови чланови већ ни у оно време нису слагали са принципима таквог рада. Овде ће се изнети нешто више података о овом подухвату Друштва, као мали прилог нашој културној историји, а проговориће се опширније и о самим „називословним речима”, да би се тачније сагледало њихово место у историји нашег језика, да би се видело у чему су грешили њихови творци, а можда и њихови критичари.

У Главном инвентару Архива САНУ, под бројем 1 за 1845. год., налазимо писмо пароха староврбашког Петра Вучерића, који саопштава да је 1840. год. сачинио српску граматику, али је, сматрајући назив „граматика” неподесним, назвао свој рад „Србска говоритика”. Према овом термину може се направити и „говоритиста” и „говоритически” и др., мисли Вучерић. Колико је познато, Друштво се није обазрело на овај предлог.

Под бројем 17 од исте године чува се и писмо учитеља Тодора Недељковића. Овај такође добронамерни и такође наивни дописник обара се на израз „ковање речи”, који је тада већ био у употреби, и сматра да би посао требало звати „речнопроизведеніе” или „словопроизведеніе”. „Ковати” би било оно што раде Мађари, кад нпр. „virtus” преиначавају у „виртушъ” (како то Недељковић транскрибује), а за намеру коју има

Друштво чак би пре одговарала реч „кувати” него „ковати”, јер при овом поступку речи треба „изменити”. За chaos он предлаже „сметња”, „смутња” или „блато”, за industria – „старанѣ” или „настоянїе”, за categoria – „редѣ”, „струка”, за correspondent – „саотвѣтникъ”, „еднозванникъ”.

Много су разумније и конструктивније опширне примедбе које у неколико махова шаље Петар Матић. Кроз сва његова писма Друштву провлачи се мисао да је нецелисходно уводити нове црквенословенске речи и да треба терати и оне које већ постоје. Он истиче да управо те речи представљају опасност за наш млади, оскудни и неуобличени језик, већу опасност него све остале туђице. По каквим се правилима граде нове речи које се предлажу Србима? Правила грађења се и не познају: термини као „езиковка”, „поктев”, „сословіе”, „поднебіе”, „саобштенїе”, „сравненїе” у ствари су преводи грчких и латинских речи на црквенословенски а не на српски језик. Боље је да се до срећнијих времена оставе граматика, апетит, колегијум, клима итд., да се не би још повећавала и иначе прилична макароничност нашег језика. Црквенословенски представља препреку за будуће уједињење са Србима осталих закона, мухамеданског и римског, а тек удружени с њима можемо очекивати бољу будућност. У последњем писму („уочи Преображења” 1845) Матић се изражава оштро: „иљадулѣтно тиранство”, црквеног језика; тај је језик „мртвац кои нигда живїо нїе”; опет спомиње сепаратизам и одвајање од Хрвата, од идеје југословенства, као највећу опасност коју црквенословенштина крије у себи. „Обаранѣ народности свїю югословенски народа неможе се никаковом нуждом изговорити” – то је Матићева идеја, написана старим словима али далековидим речима. Зашто се пише *и*, *и*, *иј*, *й*, *ы*, кад у српском постоји само *и* на тим местима? пита он и сам одговара, претерујући у жучности: „Али е тако у славено-црквеном езику! Иди ми, брате! са тим досадним езиком; бог зна, у какве су цимбуле Ћирил и Методије на нос и на уста ударали, кад су славенски говорили!”

Матићеве примедбе у вези с појединим речима понекад су умесне, али не увек. На првом месту он критикује и сам назив Друштва. „Словесност” је незгодна реч, јер словесно и бесловесно значи говором обдарено односно необдарено, а задатак Друштва није усмерен на учење говора. У називу би требало да стоји нека реч за *litteratura*, то би могла да буде „писменост” или, још боље, „књижество” или „књижевност”. Сазнао је да се на седници Друштва разговарало о новом послу под именом „Оригинално покушенїе смислосродног рѣчника” (то је био нацрт синонимског речника који је поднео Ј. С. Поповић); Матић предлаже друкчији назив: „Први покушай рѣчника (или: први сакуп) еднознач-

ни рѣчи". У вези с речју *concursum* размишља о корену (*currere*) и каже да би најтачнији превод био „стрк”, али „стрчати” код нас друго значи, па би се могло узети „стечай”, према „течай” које већ постоји. Термини које предлаже Друштво – „стицај” и „стецьште” – према њему никако не ваљају. „Стицај” није добро, јер од „мицати” не постоји „мицај” него „мицанѣ”; а „стецьште” је место а не радња: „отворити стециште то е тако, као отворити тор, да марва у нѣга улази”. Уместо „извѣстие” боље је рећи „извѣшѣај”, као од „намѣстити” „намѣшѣај”; уместо „рѣшеніе” – „рѣшитба” или „рѣшай” (као „вршитба”, „вршай”); уместо „заклученіе” – „одлука”, „одлучак”, „заклучак”; уместо „просвѣштеніе” – „просвѣта”¹; уместо „засѣданіе” – „сѣдница” (у другом писму предлаже још и „засѣло”, „засѣдница); уместо мнѣніе – „мишлѣнѣ” или „умисао”. За *conflictus* сматра да је рђаво нађено „сукоб”, јер се двојица могу у тесном кланцу сукобити, али се не морају побити, што *conflictus* имплицира; стога би можда боље било „ударба”, као „борба”. Предложено „сзвездіе” за *constellatio* заменио би са „звездолик”, „звездостав”. „Свеза” за *corula* не би примио, јер је то речца „ест” која не везује ништа него скопчава субјекат с предикатом, па би можда боље било да се прихвати „копча”. За *conductor* (Друштво је предложило „спроводник”) Матић даје идеју: „спровођач” или „спровађач” (као „погађач”, „свађач”), за *contrasignatio* (код Друштва „премаподпис”) – „суподпис” или „сподпис” (као „супарник”, „сродник”). На више места Матић исправно указује да српском језику одговара префикс *sa-* а не *so-*, иако сам пише „усовршенствованіе”. Исто тако свуда исправља наставак *-ије* у *-је* (односно јотовани сугласник + *e*), али не осећа варваризам у тада иначе врло раширеном суфиксу *-ески*, те говори о „ботаничским, астрономичким, механичким, анатомичким, математичким итд. понятіяма”.

Из размишљања и разлагања ових српских интелектуалаца можемо видети да су у време Вукове највеће активности појмови о потенцијалу народног језика још увек били нерашчишћени чак и код оних који су том језику од свег срца желели победу, а којих је бивало све више. Починјала су да се схватају права народна средства за творбу речи; на материјалу који смо и доведе намерно наводили са нешто више илустрација, може се приметити да су већ тада постојале, или управо тог тренутка биле лансиране, речи које живе и данас, а поред којих су у оно време живеле веома

¹ Б. Унбегаун, у књизи *Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes*, Париз 1935, спомиње да је Доситеј Обрадовић пренео из руског речи просвештеније, вкус, основије, које су касније посрбљене у просвета, укус, основа. Подаци у РЈА о речи „просвета” не противрече Унбегауну, међутим за „основа” има потврда чак и пре Доситеја.

укорењене славеносрпске варијанте. Али су баласти наслеђени из епохе црквенославизма били још увек тешки.

У терминологији коју је Друштво српске словесности публиковало налазимо укупно 513 речи односно синтагми или израза (као ручна књига, злочинство противъ владатеља, на брзу руку итд.). Неке се речи понављају, пошто се за разне стране термине предлаже исти превод (а бројане су сваки пут као нове јединице). Такође има и истих речи с незнатним варијантама: тако се за *alliancia* предлаже союзъ, за *confoederatio* саюзъ, што показује одсуство познавања фонетских принципа. Уз то, за *corula* је предложено свеза, иако се баш у том значењу сретала у оно време реч союзъ. У уводу, штампаном у Подунавци али не и у Гласнику, сарадници су објаснили да су део речи узели из „старословенског”, део из писаца, а један део начинили сами; да су неке речи, нађене у руском или црквеноруском руху, посрбљивали како су најбоље знали.²

Високи проценат речи представљају сложенице, и за многе од њих морамо претпоставити да су их учењаци у Друштву или неки њихови непосредни претходници одиста сами сковали. Познавање принципа прављења сложених речи код нас, а поготово лексичког материјала који би требало при том послу употребити, није било на потребној висини; ми овде нећемо улазити у критику ових кованица, јер је то чињено већ у цитираној литератури, а и саме кованице говоре довољно за себе. Тако налазимо: гласослогъ (акорд), лѣтброй (ера, епоха), човекословіе, предпріемъ (антиципација), противочувствіе, умоизворно и чувствоизворно (а priori и а posteriori), звездопоклонство, воздухокружіе, самозакность (аутономија), самогледъ (аутопсија), сказопѣвъ (балада), вѣштоплѣсъ (балет), двовѣсница (биланс), вѣштозборъ, лажомудріе, редоставъ (систем) итд. Неке су сложенице очигледно узимане из савременог руског језика, из ванцрквене лексике (равновѣсіе, принадлежность).

Међутим, може да изненади чињеница да је Друштво предложило приличан број сложеница које су и данас распрострањене, а које пре ове делатности нису биле у употреби, или бар не у широкој употреби, јер их нисмо нашли забележене ни у Рјечнику Југославенске академије (РЈА), у грађи до речи *torgv*, ни у Даничићевом Рјечнику из књижевних старина српски (ДР), у грађи која по латиници долази иза *torgv*. Без обзира на то како је Друштво дошло до њих, тј. било да су их чланови Друштва позајмили, сами сковали или покупили у народу као тада лансиране неологизме, ми се не можемо отети утиску да су бар неке од

² На ову терминологију односи се Даничићев мали чланак „Задиркивалу”, Ситнији списи Ђ. Даничића I, Ср. Карловци 1925, 3–4, где се резултат целог рада пародира.

њих обезбедиле себи постојање управо захваљујући овој иницијативи. Лексичке творевине као што су: безусловно, браколомац, правобранитељ, двосмислено, водоземно (данас водоземац), сазвежђе (код Друштва сазвездје), злочинство и др. уопште не постоје у РЈА односно у ДР. Свакако да су неке од њих русизми, а русизми су у славеносрпској а и нешто каснијој епоси обилато продирали у наш језик; међутим, то се не може рећи за све речи. Даље – речи претплата, пероводитељ (данас перовођа), обезбедити, обостран, рачуноводство, предохрана, премапотпис, предмет, подмет, опуновластили појављују се, према подацима у РЈА, тек у књигама штампаним после 1850. год., тј. после рада у Друштву. Највећи број таквих речи налази се у следећим изворима: у *Juridisch-politische Terminologie*, Беч 1853, у Зборнику садашњих правних обичаја у Јужних Словена В. Богишића, Загреб 1874, а нарочито код двојице лексикографа – Б. Шулека (немачко-хрватски и хрватско-немачко-талијански речник из 1860. и 1874, Загреб) и Ђ. Поповића (српско-немачки речник, Панчево 1895). Предговори ових дела спомињу хаос који влада у терминологији, ковање и позајмљивање речи коме се мора у нужди прибегавати и сл. Богишић изричито каже да у свој регистар речи није уносио неологизме сковане од књижевника. Елаборат Друштва не спомиње се ни у једном предговору, као што се, уосталом, не наводе ни други извори, али није искључено да су се састављачи ових каснијих речника ипак служили и њиме, па су на тај начин неким речима предложеним од стране Друштва прокрчили даљи пут. Као доста сигуран доказ да се Поповић послужио овим нашим извором може послужити то да су у Друштву предлагали реч поривъ (руско порыв) за *affectus*, што не одговара ни руском ни етимолошком значењу, па се у Поповићевом речнику поновила иста нетачност. Исто тако, до речи самоставак за *aphorismus*, како је у речнику Друштва, Поповић вероватно није дошао сам, него је и то узео из „Називословних речи”.

Другу богато заступљену категорију, после сложеница, представљају девербативи мушког рода без наставка и женског рода с наставком *-а*, типа изродъ, одступъ, одпустъ, приѐмъ, надписъ, потресъ, кретъ, наносъ, приборъ, появъ, позовъ, доказъ, одбой, прокопъ, пописъ, покупъ, саставъ, додиръ, или заклада, пригода, досуда, подпора, притега, промена, принуда, порука, убѣда, осуда, украса и многе друге. За овај тип изведеница се зна да су оне у ранијим раздобљима словенског језичког развоја значиле апстрактне појмове, да су биле глаголске именице своје врсте, *nomina actionis*. Касније су добивале конкретна, резултативна значења. У руском језику као епоха семантичког обогаћивања у овој

врсти речи, а и стварања нових девербатива, узима се крај 16. и почетак 17. века, када се увелико формира нова правна и административна терминологија у пословној писмености, и многе разговорне речи добивају први пут своју писану фиксацију и своју нову примену.³ Детаљнија студија би показала какав је развој у овом погледу био код нас. Наше непотпуне информације, углавном поцрпене из РЈА, говоре о томе да је доста девербатива, препоручених у регистру Друштва, живело у нашем језику и раније: изрод, процена, испит, предаја, случај, разред, састав, осуда, пригода, опомена, натпис, потрес, довод, промена, прокоп, порука, скуп. Већина њих забележена је први пут тек у 17–18. веку, док је врло мали број (нпр. састав) нађен у старој књижевности па се може сматрати старословенским или прасловенским наслеђем. Чињеница што неке тек у новије време записане речи гласе, с одговарајућим фонетским изменама, исто као и у другим словенским језицима, може се тумачити и калкирањем односно позајмљивањем, па и независним паралелним стварањем, а не обавезно општесловенским пореклом. Пошто су то речи записане, као што рекосмо, у новијим епохама, еволуција значења, у смислу поменутог претварања из имена радње у име резултата те радње, запажа се на малом броју примера: код речи процена, испит, предаја, довод, промена. Остале изведенице су резултативне већ од првих забележених потврда.

Дакле, девербативе о којима је догде било речи нису сковали научници у Друштву, а уколико и јесу, због своје непотпуне обавештености о постојећем језичком благу, њихово се стваралаштво поклопило с народним. Али, исто онако како смо то видели и код сложеница, има и у овој категорији доста примера да су речи предложене у Друштву уобичајене и данас, а грађа РЈА зна за њих тек од друге половине 19. века. Тако су, опет највише код Ђ. Поповића, а затим код Шулека, Богишића или у правно-политичком лексикону, забележене речи прибор, преврат, навод, притега (баласт), попис, позив, принуда, пријем, опрема, крет, појав, сукоб, сазив, повера. Девербативи: доказ, допуна и додир – из регистра Друштва – не постоје уопште у РЈА, а услов, уступ и удес не постоје у ДР. Узимајући у обзир и све друге могућности – да те речи у старијој литератури само случајно нису биле забележене, али су живе у говору, или да су стварно направљене у ново време али независно од подухвата у Друштву, ипак треба приметити да све лексикотворне идеје Друштва

³ С. Волков, Развитие административно-деловой терминологии в начале XVII века, Тезисы докладов на межвузовской научно-теоретической конференции 9–13 мая 1960. г., Лењинград 1960, 24–27; Исти, Наблюдения над производными бессуффиксными существительными в актах начла XVII в., Вопросы теории и истории языка, Лењинград, 1963, 53–66.

нису биле у толикој мери погрешне, колико му је то наша филолошка наука приписивала.

Теоретичари Друштва предлагали су, даље, изведенице на *-ак* и на *-ај*: изметакъ (изрод), одпечатакъ (штампани отисак), пометакъ, одбитакъ, припадакъ (accessorium), наплавакъ, самоставакъ, неделимакъ, списакъ, допунакъ, датакъ (податак); уништај, прираштај, преиначай, опроштај, стицај, сгомиляй. Оба су суфикса сасвим добро нађена као средства за прављење резултативних именица, ако је само задовољен услов да и реч у основи одговара захтевима језика. Према грађи РЈА, ниједна од ових речи није нађена у писаним споменицима пре 18. века. Датак постоји у Стулићевом речнику (1806. г.) у значењу данак, дакле друкчијем него што му га приписује Друштво; наплавак и опроштај постоје у Вуковом речнику; речи одбитак, прираштај, припадак, самоставак, списак и стицај (око које је, као њему непознате, полемисао Матић) јављају се у изворима после подухвата у Друштву, опет махом код Шулека и Поповића; неделимак, отпечаток и преиначай ни у једном од извора РЈА нису забележени. Као што видимо, и овде је Друштво имало или правилне инвенције или доброга слуха, бар за неке речи, које су данас себи избориле општекњижевно право.

Мање је срећно било предлагање речи на *-ка*: саслушка (audientia), основка (база), условка (клаузула), уступка. С обзиром на сасвим одређене значењске категорије где овај суфикс данас може бити продуктиван,⁴ овакве нове речи, којих раније није било у језичком фонду, нису могле да се одрже у животу.

Изведенице на *-остѝ*, тј. на један од најпродуктивнијих суфикса, могу остати као прилог обогаћењу језика уколико су живи придеви у њиховим основама. То се може рећи за предложене термине нескладност, безбрачност, случајност, узрочност, саобразност, али разуме се не и за члановност, добромисленост, цџломудреност, причиност, суштност, чије основе не спадају у народни језик.

Суфикс *-ишель* није стран нашем савременом језику, али је његова употреба најчешће књишког карактера.⁵ Под утицајем руског и славеносрпског чланови Друштва придали су му у своме речнику несразмеран значај, па је разумљиво што су скоро све речи с њиме биле осуђене на пропаст, поготово што ни основе често нису биле домаће. (Наводимо и изведенице са по два суфикса, где је *-ишель* први): дџлательност, страдателност, нарицателный, обезбџдителство, сачинитель, саслушатель,

⁴ М. Стевановић, Савремени српскохрватски језик, Београд, 1964, 502–505.

⁵ М. Стевановић, Исто, 539–540.

разсмотритель, затворителна (clausula), толкователь, спроводителство, сапритяжатель, премабдителство, владател, дѣйствителный, примателный, давателный и сл. У списку Друштва налази се неколико речи с овим суфиксом које живе и данас: тужитель(ство), управителство, правобранитель, старатель(ство). РЈА за већину оваквих изведеница уопште не зна, а неке (переводитель, притежатель, старатель) постоје у спомињаним лексикографским делима из друге половине 19. века.

Најзад, сасвим су у духу црквеног односно руског језика термини на *-ије* (које Друштво лансира напореда са многобројним речима на *-је* односно с јотовањем испред крајњег вокала) и на *-есиво*: одреченіе, разрѣшеніе, краснословіе, землѣдѣліе, двосмысліе, обоженіе, рукодѣліе, безсоюзіе, уваженіе, пустословіе, бильословіе, лѣтописаніе, лѣточисленіе, поднебіе, сасловіе, заключеніе, условіе, сагласіе, засѣданіе, мудрословіе и други, од којих су неки већ били спомињани у категорији сложеница, и који су, у извесним случајевима, и данас присутни у језику, са одбацивањем *-и-* и извршеним јотовањем, као поднебіе > поднебље, сазвездіе > сазвезђе и др.; даље: одпадничество, художество, поручничество, наложничество, вештество – речи немогуће за српскохрватски језик.

Потпуности ради наведимо и неке случајеве специјалног језичког промашаја у терминима које је Друштво хтело да пропагира. Вук је био у праву кад је говорио да његови чланови не знају тачно шта све постоји већ у језику и шта оно значи. Тако су они предложили реч одсѣчно за појам прецизно, због слепог калкирања латинскога *gracise*; одлучно за апстрактно, из сличних разлога; удесъ за акомодација, равномѣрно за адекватно, приручникъ за адјутант, утваранѣ за афектација, наравно за алпари, облетанѣ за амбиција, нарицанѣ за апелација, пропалица за банкрот, неотлучно за конкретно, сматранѣ за контемплација, тѣло злочинства за корпус деликти и сл. Више оправдања за ове некадашње добронамернике има у оним случајевима где је стварање термина било на правом путу у погледу семантике домаћих речи, само што се није слушао глас оних који су већ у оно време објашњавали да се свака страна реч не може заменити домаћом, јер ће оне и даље значити нешто различито. Чланови Друштва су мислили да ће реч безименый заменити страном анониман, болярство аристократију, низакъ гласъ бас, житіе биографију, месецословъ календар, другаръ колегу, съударанѣ колизију, покупъ компилацију, упорство контумацију, знакъ критериј. Међутим, стране речи су значиле и значе и данас нешто одређеније, уже него домаће, а у исто време и неке домаће, архаизирани или конкретизоване током историје, означавају нешто уже него одговарајуће стране.

Наше савремено осећање и за стране а и за народне речи несумњиво је далеко изоштреније него што је то било пре сто двадесет година. Чињеница да сваки обичан човек, а не само учени члан научног друштва, данас разликује значење речи другар и колега, знак и критериј, проистиче из дугог учествовања у књижевности и култури уопште. Стога је потребно ублажити судове када је реч о нашим старим језикословцима.

О ДЕРИВАТИМА НА -АР И -АЧ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ*

Усмеравајући пажњу на суфиксе *-ар* и *-ач* у савременом српском језику посматране одвојено од основа уз које су стављени, не бисмо могли одмах дефинисати њихову самосталну семантичку вредност, њихову улогу у деривацији – слично као ни код (данашњих) *-ник*, *-ац*, *-ица* и појединих других. Претпоставка која се прва намеће јесте да се помоћу та два суфикса граде имена вршилаца радње, *nomina agentis*. Али речи као *злавкар* или *оширач* и многе друге томе не одговарају: наилази се на мноштво отклона од основне асоцијације. Могу се постављати хипотезе да су онда у питању или учинци значењских померања, својеврсна фигуративност и сл., или задржана појединачна сведочанства из епоха ранијих употреба датих суфикса, територијална варирања, или да се догађа нека сасвим независна творба по морфолошкој аналогiji. О томе постоје разматрања у досадашњој литератури. За нас је изазован проблем – зашто се, на пример, појављују случајеви типа *йевач* (а не *йевар*), и истовремено *кувар* (а не *кувач*), иако су обе ове стандардне именице, изведене од сличних респективних глагола, недвосмислене *nomina agentis*, а зашто постоје и *возар* и *возач*, и да ли између ових двеју лексема има какве значењске разлике. Такође искрсава питање да ли сâм суфикс, у нашем случају *-ач* показује тенденцију пружања друкчијих семантичких вредности изведеницама које се иначе уобичајено граде са *-ар*.

* О дериватима на *-ар* и *-ач* у српском језику, *Глас*, САНУ, књ. 385, Одељење језика и књижевности, књ. 17, 1988, 31–37.

Приликом проучавања суфиксације (српскохрватске одн. српске) већа је пажња досад била обрађана на наставак *-ар*, или наставке који се завршавају на *-ар*, те поводом њега указујемо на следеће посебне радове.

Р. Бошковић, *Нешто у ујошреби наставка -ар у једној групи шћих речи*, Наш језик I св. 7, Београд 1932, 205–209; М. Крвар, *О именуца иченог подријетла на -ик или -ичар*, Језик II, бр. 4, Загреб 1954, 102–107; М. Анчић-Обрадовић, *Semantička i morfološka struktura imenica koje znače lica, izvedenih потоћи суфикса -ар*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu IV, Сарајево 1968, 208–228 (са нагласком на значењској анализи); Ст. Бабић, *Tvorba imenica суфиксима на -ар*, Filologija 10, Загреб 1980–1981, 141–150 (са нагласком на проблемима грађења и акцентуације). У опширној студији (докторској дисертацији) О. Ристић, *Лексичко-семантичке одлике итворбе именица у неких српских и хрватских романичарских јесника*, Јужнословенски филолог XXVIII/1–2, 1969, 221–320 и XXVIII/3–4, 1970, 387–451, има поред осталог и анализа изведеница на *-ар* и на *-ач*. Скрећемо пажњу на кратак чланак Д. Гортан-Премк, *О структури и семантици деривата*, Наш језик XXX/1–5, 1995–1996, 76–81, и нарочито на њену књигу *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*, Београд 1977, 1–188, где се о деривацији говори посебно на стр. 126–139.¹

Колико нам је познато, о суфиксу *-ач* није било значајнијих посебних радова. Разумљиво, у обухватнијим граматичким и сродним делима опште садржине наводе се и ови суфикси.

Овде ће се само у главним цртама поновити запажања о дериватима на *-ар* (делом на *-ач*) која постоје код споменутих аутора, она која имају нешто од принципске вредности за даље закључке.

Проучаваоци наглашавају да именице на *-ар* значе првенствено имена вршилаца радњи (то се констатује и за именице на *-ач* уколико се и оне узимају у обзир). Истичу се даља гранања и варијетети значења који из тога произилазе. Показује се једна од основних подела код речи на *-ар* – називи занимања и називи пригодног или повременог бављења, *nomina professionis* и тзв. *nomina actoris*. Та два огранка стварају и даље,

¹ Текстови Д. Гортан-Премк, модерно конциповани, обрађују проблематику деривације из друкчијег аспекта него наш прилог. Тамо где се проблеми додирују („померена” значења у деривираној лексици), ми не улазимо у комплетно сагледавање, пошто указујемо углавном само на улогу творбених форманата, на одређене суфиксе и њихов семантички унос (и то без њихових моционих елемената и могућних тзв. субјективних доградњи – деминутивност, пејоративност). Поменути ауторка анализира слојеве семантичке садржине у основама изведеница.

тј. током језичке употребе, сваки за себе различите семантичке реализације. Затим, има мноштво деривата са сасвим удаљеним значењима.

Морфолошке анализе сведоче о томе да су овакве именице у највећем броју случајева девербативне и деноминативне, врло се ретко појављују извођења од неких других врста речи.

Пошто смо разгледали грађу, закључак је био да међу дериватима на -ар преовлађују изведенице од именица.² Примери (редослед према атерго речнику, преглед није комплетан): *хлебар, рибар, њробар, собар, колачар, месечар, клиничар, сјочар, цвећар, виноградар, рудар, лаћар, млекар, њајкар, љускар, сјлејкар, њчелар, скелар, цићар, соколар, уљбар, крчмар, крмар, шумар, њрадинар, њланинар, лешинар, њашинар, кљунар, крзнар, бубњар, месар, адресар, злајар, врајар, њаркејар, њубрејар, којијар, коријар, субојар, њошијар, сјлавар, брѡвѡр* (према брав) и *брѡвѡр* (према брава), *шљѡвѡр* (трговац шљивама) и *шљѡвѡр* (место где расту шљиве), *козар, сјиражар, књижар, ужар* итд. итд.

Изведенице од глагола: *ѡлачар, владар, видар, зидар, дрндар, ѡлодар, вајар, клесар, ѡесар, ѡисар, сисар, ѡозивар, ѡреживар, чувар, кувар, возар* итд.

Има разлога за претпоставку да је основна служба тог суфикса, барем у оним деловима словенског ареала где је она показивала недвосмислени развој, било грађење *nomina agentis*: најсажетије казано „онај који ради нешто” (ако је основа глаголска) и „онај који се бави нечим” (ако је основа именичка). Не може се без подробних историјскојезичких истраживања знати у којим је епохама општесловенског одн. јужнословенског одн. српског језичког трајања настајало неко значењско гранање, за каква и имамо потврде у датом прегледу.

Један сегмент тог питања представља и сѡмо време када се јављала одређена лексичка основа за суфикс, одговарајућа реалија чији би се назив употребио. Овде нисмо узимали у обзир деривате од страних основа (често блиске директним позајмљеницама), типа *банкар, милиционар*; међутим, запажамо у новије време, посебну тенденцију грађења за коју није карактеристично управо то да је сама основа страног порекла, него факат да се изведенице граде по у г л е д у на такву савременију, интелектуализовану лексику. *Адресар* је „списак адреса”, *субојар* „онај за кога субота има значај у верском аспекту”, *клиничар* „лекар на клиници”; па и *ѡросвејар* – реч од домаће основе али врста имитације модерних изве-

² Грађа је узета из атерго речника: Ј. Матешић, *Rückläufiges Wörterbuch des Serbokroatischen I–IV*, Визбаден 1965–1967, уз употребу других речника у случајевима неопходних ближих обавештења. *Речник савременој српскохрвајској књижевној и народној језика* Српске академије наука и уметности наводи се као Речник САНУ.

деница, „просветни радник као службени положај”, слично *зашићийар* (из дневне штампе) „урбаниста који се брине о заштити старих грађевинских вредности”, *йозивар* „онај који по службеној дужности разноси позиве”.

Наш за ову прилику израђени преглед деривата на *-ач* сведочи да међу њима преовлађују девербативи. Упадљиво је мањи број деноминативних изведеница. Примери (иста напомена поводом ексцерпције као и у вези са суфиксом *-ар*): *вежбач*, *баџач*, *наџадач*, *йријоведач*, *йрекидач*, *окидач*, *йудац*, *йојађач*, *йроизвођач*, *слаџач*, *йомаџач*, *наџеџач*, *јаџач*, *сјаџач*, *освајач*, *обијач*, *уијач*, *бријач*, *одвијач*, *кројач*, *скакач*, *йодсйрекач*, *уџикач*, *йријискач*, *хушкач*, *йџач*, *йеџач*, *скуџач*, *забављач*, *уџрављач*, *насџављач*, *йредузимач*, *одаџињач*, *коџач*, *обарач*, *удварач*, *разарач*, *жарач*, *оверач*, *иџач*, *бирач*, *оџирач*, *свирач*, *орач*, *ошйирач*, *йодмеџач*, *йокреџач*, *шеџач*, *чиџач*, *шайџач*, *оџиџач*, *чиџач*, *йредавач*, *одаџивач*, *уџемељивач*, *оснивач*, *уцењивач*, *йокривач*, *йоџисивач*, *расџишивач*, *казивач*, *изазивач*, *йроузроковач*, *дувач*, *налазач*, *резач*, *клизач*, *ложач* итд. итд.

Деноминативне формације овде су махом мање курентне у обичном говору: *космач* „космат човек” (у основи лежи сасвим изгубљено *косма* „чупава длака”); *басмач* „онај који баја” (постоји *басма*); *кракач* „човек који корача ногама сличним крацима” или „кракати правокрилац” (инсект; према Речнику САНУ). Може се наићи на дилему (тога има и код деривата на *-ар*) да ли је дериват деноминативан или девербативан. *Шакач* је „боксер, онај који се бори шакама”, али се употребљава и глагол *шакаџи* „боксовати”. Постоје неоспорно деноминативне изведенице, у којима се теже дефинише семантичка веза наставка са основом: *џлавач* „животиња са великом главом; главичаста биљка”; можда и „глават човек”; *џливач* „врста корала који личи на клобук печурке” (према Речнику САНУ); *колач* „врста хлеба округлог облика” (стара словенска реч; веза са *коло* за данашње језичко осећање је изгубљена).

Девербативне именице на *-ач*, многобројне, практично неограничених могућности умножавања, значе у највећем броју случајева имена радника, као што се то и види из горњег списка. Слично као код деривата на *-ар*, има даљих прелаза; највише у *nomina instrumenti* при задржаном или изгубљеном одн. практично непостојећем називу вршиоца: *бријач* „берберин; ножић за бријање”; *йокреџач* „радник, иницијатор; део машине”; *резач* „мајстор; алатка”; а затим: *оџасач*, *оџиџач*, *усисивач* итд.

О великој продуктивности ове деривације недвосмислено сведоче именице покрајинске, необичне, или чак, што није искључено, индиви-

дуално употребљене а ипак забележене по речницима: *оћребач*, *ћримицач*, *викач*, *јављач*, *ћреклайач*, *досаћивач*, *расућивач*, *очекивач*, *закашињивач*, *нарушивач*; *ћласовирач* итд. Многе такве именице имају стандардну варијанту са друкчијим наставком: *искоришићавач* – *искоришићавалац*, *ћроваљивач* – *ћровалник* и др.

Неки речници за извесне парове типа *словослаћар* – *словослаћач* дају информацију да су им употреба и значење једнаки. Према Речнику САНУ између *возар* и *возач* постоје мале „унакрсне” разлике, утолико што су значења „онај који управља колима, кочијаш” и „онај који тера чамац или скелу” ближа уобличењу *возар* него *возач*, док је „војник који се стара о топовској запрези, коморција” везано само за *возар*, а „управљач моторног возила” и „запрежно грло које служи за вучу” – само за *возач*. Према итом речнику *веслач* је обичније (или правилније) него истозначно *веслар*.

Вредни су пажње случајеви семантичке неједнакости између таквих деривата (тј. девербативних имена вршилаца радњи) на -ар и -ач, неједнакости која испољава међусобно а н а л о г н е тенденције разилажења. *Гуслар* је „онај који, захваљујући своме знању, вештини, гусла у одговарајућим приликама и пева уз гусле” – *ћуслач* „који се у конкретној ситуацији прихватио гусала, стао да гусле”; *чешљар* „онај коме је занат да израђује чешљеве” – *чешљач* „који сада, или повремено, чешља друге, који се показују како зна да чешља”; *ћесар* „онај који се бави тесањем као својим занатом” – *ћесач* „који уме да теше па је ту и тамо, или сад, пред нашим очима, тиме забављен”, итд. Тако је ово бар за нашу савремену језичку компетенцију.

Основни је закључак да изведенице када су на -ар ч е ш ћ е означавају *nomina professionis*, а на -ач *nomina actoris* (не узимајући у обзир њихова даља значењска рачвања и развој). Прве означавају лица која се баве струком какву су изабрали или какву им је живот одредио. Друге упућују на извршиоце неких радњи, на оне о којима се саопштава шта у одређеном моменту или у извесним ситуацијама раде; овим другим дериватима пре одговара негативна одредба, тј. „онај који ради нешто што му иначе није професија” (*измишљач* може целог века да измишља, да му је то у природи, али измишљање није научена друштвена делатност).

У овим случајевима, дакле, показана дистинкција приметније долази до изражаја него у оквирима самог извођења на -ар, која је такође била напред споменута: ова сада истакнута могла би се назвати дистинкцијом вишег реда у суфиксалној деривацији.

Та димензија разликовања преклапа се са другом – са све продуктивнијим грађењем имена радника на *-ач* уопште, и све успоренијим у тој служби на *-ар* (осим оних имена која спадају у показану модернизацију стварања деривата).

Поставили смо питање зашто се каже *йевач* а не *йевар*: бити оперски или хорски певач јесте управо стално занимање (аналогно напореда наведеном *кувар*), а не извођење *ad hoc*. Ту се уграђује још једно тумачење: домаћа имена оних сталних занимања која се данас ипак завршавају наставком *-ач* указују је д н и м д е л о м да су се и сами такви позиви уобличавали и устаљивали у нешто каснијим епохама. На пример, онај коме је стално бављење раније било да пева називан је *йојац*,³ како се и данас зове када је реч о црквеном појању. Стварање позоришта или световних професионалних хорова пало је у модерније време, барем код нас, када је то и коинцидирало са све богатијом творбом именица на *-ач*, одн. њеним употребним потенцирањем уколико су већ постојали старији узорни истог или сродног значења. Такво објашњење одговара и примерима као што су садашња имена занимања *чистџач* (ципела), *ошџирач* (ножева, маказа), *йоливач* (улица). Разуме се, примери које смо у могућности да нотирамо захваљујући речницима и другим текстовима нису сви забележени управо онда када су и почели да улазе у језичку употребу, тако да су изнете констатације делимично провизорне, мада највероватније одговарају историјским језичким усмерењима.

Деривација путем суфикса *-ач*, поред показане семантичке карактеристике, садржи један врло специфичан значењски огранак, тачније казано семантички заматак, који се такође уочава при конфронтирању са изведеницама од истих основа а са суфиксом *-ар*. Од „онога који није професионалац” значењски развој води ка „ономе који је назови мајстор, нестручњак, шарлатан”. Тако смо, анкетирајући особе са добрим језичким осећањем, добили одговоре да *сликар* значи уметника у своме послу, а *сликач* би значило „аматер, мазало”; слично томе *зидар* је изучени радник, а *зидач* – „када би реч постојала, био би онај који сад нешто зида, али то није прави зидар, он покушава, петља се...”. То је потенцијална, још неразвијена категорија са диспозицијом према семантици ниподаштавања, иронисања. (Неких речи тако обликованих има у старим или покрајинским изворима без наведених специфичности; за *зидач* се у Речнику САНУ даје пример са значењем „зидар” у једном извору из 1932. г.).

³ Још старије *йевац*, *пѣвѣць*, в. Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, Београд 1863–1864, други део.

Домаће именичке речи са суфиксом *-ар* током времена су стекле у језику разна побочна, фигуративна или друкчија значења, и тада су се, тако рећи, почеле делимично „заустављати”, док су именице са *-ач* „оживљавале”, те и даље стичу своју дисперзију. Ово се слаже са чињеницом да су се семантичке вредности деривата и раније развијале на различите начине, другим речима да сваки дериват може, или у историјској перспективи чак највероватније и мора имати своју лагану значењску еволуцију – или инволуцију – можда понекад само на стилском плану. Анализа дата у поменутој студији О. Ристић (а у њој је реч о лексици романтичарских песника, и то такође и са хрватске територије) сведочи о невеликим разликама према ситуацији коју налазимо данас у подударним категоријама, у стандардном српском изражавању.

Преглед сличан овоме који је овде дат, који би био урађен на основу грађе из словенских језика уопште, сигурно би на посредан начин пружио потврде за одсуство семантичке стагнације у њој, како је то доказано или наговештено у вези са српским језиком.

О СУФИКСУ -АК И У ВЕЗИ С ЊИМ*

Суфиксација основне речи путем наставка *-ак* упућује првенствено на деминутивну и хипокористичну семантику, а каткада служи и за друкчије стилске и значењске измене.

Реч је о именичком суфиксу *-ак*, дакле са непостојаним вокалом *a*.¹ Разматрају се једино непрефиксирани деноминативне изведенице примарно деминутивног значења (као *цвейџак*, *лахорак*), а не и друкчије грађене одн. са друкчијим значењима (као што су *окрајак*, *џоредак*, *џодаџак*, *џривесак*). Анализа наводи на неке шире закључке, посебно о томе како могу да делују различити асоцијативни семантички механизми унутар морфемских спојева о каквима се овде говори.

I

Прва асоцијација везана за суфикс *-ак* јесте деминутивност: *зрачак* је мали, уски зрак светлости.

У детаљној лексикографији каткада се наводи да именице без овог наставка и исте именице са њим могу имати исту семантику. У *Речнику српскохрватској књижевној и народној језика САНУ*² налази се одредница *каранфилак*, са упућивањем на *каранфил*, тј. као да те речи значе исто (уз потврду из стручног извора). Нађена је лексема *знојак* са ознаком да је то хипокористик од *зној*, а и *зној* уопште (што је илустровано приме-

* О суфиксу *-ак* у вези с њим, *Српски језик*, VIII/1–2, 2003, 23–29.

¹ Приликом трагања за таквим именицама био је драгоцен *Образни речник српског језика* Мирослава Николића (2000, Београд).

² Грађа је разгледана у томовима 1–16. Даље се скраћује као РСА.

рима из песништва, уметничког али очигледно под утицајем народног изражавања). Овакве појаве могу да потекну било од територијалног распореда термилошких уобличења (*каранфилак* са значењем *каранфил*), било од вансистемске неиздиференцираности, и то у свести или онога ко је деминутивни облик тако засведочио, или током закључивања самог лексикографа (*знојак* исто што *зној*).

Деминуција најчешће садржи у себи и призивок хипокористичности. У РСА граматичко обележје уз именице о којима је реч, у највећем броју случајева јесте дем. и хип.; на пример, уз *їласак*, *вирак*, *вешарак*, *клубучак*, *језерак* итд.

Некад је лексема обележена само са дем. – *мосурак*, некад само са хип. – *жирак*. За овакву неуједначеност поступка разлог некад лежи у аутоматизму речничког рада, у механичком исписивању пратећих података, али то неретко може имати и суштинске основе, везане за само значење мотивне именице. Теже је замислити хипокористичност уз оно што се именује као *мосур* (купаста цев, леденица, меснати или кесести израштај, врста тканине – све према РСА), док реч *жирак* – пошто се односи на објекат већ сам по себи малих димензија – најпре садржи присенак какве драгости, тепања, и то углавном и у неком преносном смислу. Нађена је одредница *їробак*. Према РСА, то је дем. и хип. од именице *їроб*. Пошто је оваквом речју истакнута мала димензија објекта, ствара се примисао о дечјем гробу, о смрти детета, самим тим о посебном емоционалном контексту. А неколико примера којима је та реч потврђена у РСА казују о гробу као месту сахране некога према коме се испољава нарочита осећајност. – Ознака дем. у оваквим случајевима првенствено је граматичка, док је хип. управо семантичка, у извесној мери и стилска.

Понекад елеменат умањења (зависно од полазног значења) води ка благом подсмеху, као ка тепању које је донекле и иронично: *хаљинак*, *крајцарак* (аустријски новчић мање вредности, данас изобичајено). Суфикс *-ак* уз називе бројева служи и да означи приближност: *десетшак*, *стийшинак*, што је опет врста специфичног потцењивања, тј. несигурности у тачност неког конкретног пребројавања.

Међу овако ступњевито распоређеним случајевима са свим њиховим јаче или слабије израженим карактеристикама постоје деривати прихваћени или мање прихватљиви али ипак забележени у српској језичкој целовитости: на једној страни *лахорак*, *вајашак*, *жбунак*, *синак*, *славујак*, на другој *креветшак*, *кајушак*, *друмак*, *їромак* – све нађено у РСА.

На основу оваквог невеликог прегледа констатујемо како се у српском језику (разуме се и другде) стварају разрађене и устаљене семан-

тичке оријентације, асоцијативне нити између садржина мотивних речи и употребљеног творбеног средства које првобитно спада у деминуцију одн. у хипокористику. Путем истих творбених елемената атрибуира се неједнака семантичка или стилска обојеност. Поред тога, савремена језичка компетенција примећује шта је необично, или чак индивидуално спојено, који се полазни именички појам данас не усклађује са деминуирајућим суфиксом -*ак* – премда сам смисао таквог значењског здруживања махом и не би био нелогичан (*креветшак*), и обратно, која се комбинација усклађује, иако је иницијално нелогична (*десетшак*).

Из напред показаних особености везаних за творбу помоћу суфикса -*ак* проистичу још неки разлози приликом његове употребе, било само узелни у комуникацијама, било семантички оправдани.

Није ретко да се деминутиви са завршетком -*ак* устаљују као речи, на једној страни, присне народном одн. фолклорном изражавању, па и уметничком, а на другој, као стилски неутралне. Има и разноврсних прелазних случајева. *Бројак* је нађено у народној приповеци и у народној песми, и једва да би се употребило у неком непретенциозно стилизованом писаном тексту. Исто вреди за изведеницу *ловак* од *лов*, нађену у народној поезији; постоји и *коњак* према *коњ* (такође из нар. песме). Речи као *иласак*, *санак*, већ су се приближиле казивању које није типично само за народско (понекад се употребљавају као његова имитација). Имена празника као *Ђурђев данак*, *Миширов данак*, очигледно настала са сличним конотацијама, нису ретка ни у стандардном говору, премда помало експресивно обојена. Књижевном језику није туђе ни *анђелак*, *ђаволак*.

Суфиксирање именица помоћу деминутивног -*ак* доводи у одређеним случајевима до својеврсне значењске дисперзије.

Тако, о именици *значак* је у РСА казано да је дем. и хип. од *знак*. Али *знак* може означавати осим неког конкретног предмета одн. уочене потврде, доказа за нешто, још и слово у графичком аспекту а и много шта друго (према РСА) чему не пристаје ни тепање па ни деминуирање. Мотивна именица у изведеници *лисшак* јесте *лисш*. *Лисшак* је у РСА обежено као дем. и хип. од *лисш*, и то од ботаничког значења те речи, не и од анатомског. Међутим, и именица *лисш* као део биљке може имати разнолику, и то преносну семантику: комад папира у саставу књиге, или је то дневна или периодична публикација, или (мање књижевно) лиснате гране за зимску сточну исхрану (РСА) – дакле напоредна значења која тешко подлежу деминуцији, још мање хипокористици као што подлеже основно значење речи *лисш*. А и сада лексикографска одредница *лисшак*, са већ јасно израженом деминутивном семантиком, има различита зна-

чења, додуше не тако често присутна у обичном говору (у РСА – фељтон, епизода, детаљ). Према томе, разлике у могућностима обличког деминуирања, као и у његовим значењским исходима, зависе од тога који се садржај основне речи на дати начин детерминира. Реч *власак* је илустративна за обе појаве: за непотпуну могућност да се замисли деминуирана карактеристика основне именице у свим њеним значењима (поред осталог, *влас* је бразда на кукурузном клипу, најбољи део предива, запуштена рана, антракс) – а осим тога сам облик *власак*, мимо деминутивности, има своја индивидуализована значења (лоша кудеља, врста маховине, врста црва).

У показаним и многим њима сличним примерима открива се видљивија или скривенија фигуративност. Семантички развој деривата о каквима је овде реч иде до метафора мање или више усвојених у говору, или до потпуне транссемантизације. Рецимо: *кућак* не мора да означава једино неки мали део простора у облику угла, него се ту надовезује асоцираност са појмом скривеног, мање доступног места. *Дашак* јесте кратак дах, међутим та се реч везује за лаки покрет ваздуха, за поветарац. *Језичак* на ваги личи на мали језик, само што је ова именица семантички такође и потпуно осамостаљена. *Редак* је део текста исписан у једном реду, у низу. *Дарак* је у црквеном жаргону прекривач употребљен приликом причешћа. Речи као *ѝрмак*, *ланак*, *ѝрашак* ушле су у утврђену ботаничку терминологију без конотације умањивања.

Најзад, *-ѝк* у именицама као што су *чунак*, *чланак* не пружа никакву асоцијацију са умањеношћу. *Чунак* као мали чун (иначе ретко у употреби) и *чунак* као лимена цев за одвођење дима данас су хомоними. Уз *чланак* и нема хомонима таквог типа. Овим се доказује да у савременом српском језику постоје облички подударни а у значењској примени различити суфикси *-ѝк*.

II

У неким случајевима, али знатно ређим, настаје појачање деминуираности путем додавања овог суфикса на већ деминуирану именицу. Нађено је *момчићак*, *ветѝрићак*, *коѝилићак*, *ѝроздићак*, *брестѝићак*; именица *борићак* је осим деминутива и самостални ботанички термин.

Чешћи су суфикси само наизглед дводелни, а у ствари су то не удвојене суфиксне целине са завршетком *-ѝк*, продуктивне у говорној употреби. Није необичан, са деминутивним, каткада шаљивим призву-

ком, ређе са хипокористичким, завршетак -уљак: *шправуљак*, а нађено је и *звездуљак*, па и *сшворуљак* (РСА). Поступно се усталило језичко осећање о постојању двојног суфикса -уљак – аналогног са -ићак, иако то није иста формација пошто именички завршетак -уљ (*драћуљ*) није суфикс са значењем умањености. Тако су настале речи типа *змијуљак* – а и *брежуљак* без јасне семантике директног деминуирања мотивне именице *бреј*. Вероватно је с тим упоредиво и јављање суфикса -ељак: *јрмељак*, *брдељак* представљају праве деминутиве, док је *иушлељак* значењски понешто самосталније, као поменуто *брежуљак*.

Сугласнички елеменат л (*љ*) се релативно често појављује у оваквој врсти речи. Са сугласником р је таква ситуација мање изражена. Налазимо *кућерак*, *језурак*, па и *девојчурак* (консонант р улази и у пејоративне изведенице – *девојчура*).

Не би било незанимљиво сагледати у оваквом аспекту деривационе допуне у другим словенским (и несловенским) језицима при грађењу деминутива и аугментатива одн. хипокористика и пејоратива, тј. попуне потцртане експресивности. Како изгледа, гласовни елеменат л у функцији умањења одн. тепања у односу на полазну семантику може да се посматра као романо-балканска специфика, јер је он данас продуктиван и у италијанском језику.

III

Постоји још један суфикс, -ић, који је по значењској служби сродан са суфиксом -ајк. Он такође има своју деминутивну и хипокористичну функцију. Међутим, приликом поређења њихових употреба у дериватима од истих основних речи, нпр. *цветшак* и *цветић*, може се приметити мала, изнијансирана семантичка разлика, а тиме и прецизнија карактеризација суфикса -ајк. У речи *цветшак* се осећа нешто изразитија конотација нежнијег односа према датом предмету, атенуативни призвук; у *цветић* постоји то исто али у слабијој мери изражено.

Суфикс -ац нема много аналогија са два претходно наведена. Он исказује такође – између осталог – деминуирајуће значење; међутим, таква његова употреба није данас у српском језику фреквентна (нађено је *залојајац*). Сем тога, деривати који су овако настали остају или у непромењеној семантици према мотивној (*јуњац* исто што и *јуњ*), или, што је чешћи случај, добијају значење које се од основног деминутивног померило према неком индивидуално транссемантизованом (*каменац* – наслага кречњака, *крајац* – ивица платна, одеће).

*

Суфиксација је једна од области у лексичкој творби која може да пружи још много грађе за различите семантичке анализе, укључујући ту и налажење криптосемантичких потенцијала.

VII. Парадигматски лексички односи:
антонимија

О АНТОНИМИЈИ*

У нашој науци готово уопште још није било расправљања о томе шта су антоними и шта је антонимија. На страну чисто теоријски интерес. Али једна од лингвистичких дисциплина која се управо сада развија у неколико научних центара, у већим размерама и са сложенијим захтевима – лексикографија, – тражи и практичне одговоре на то питање: јер у исцрпнијим речницима треба обележавати и антониме.

О антонимији се само донекле може говорити уопштено, у односу на разне језике. Сазнања до којих се долази при проучавању једног језика нису у свему примењива и на неки други језик. Прво, различита је целокупна вредност речи за које сматрамо да имају иста значења у два језика (*valeur* и *signification du mot*); друго, различите су специфичности префикса и суфикса, као и евентуалних других додатака, а антонимија у великој мери настаје управо дометањем таквих делова на речи или на основе.¹

Питање антонимије, као ретко које друго лингвистичко питање, задира дубоко у друге научне области. Поставља се, на првом месту, проблем: шта је уопште „супротност” у реалном свету? Супротно је, на пример, *јоре* и *доле*, *јприсусџво* и *одсусџво*, и то нам изгледа непорециво. Али

* О антонимији, *Зборник Маџице срџске за филолоџију и линџвистџику*, IV–V, 1961–1962, 87–90.

¹ Према неким теоретичарима антоними уопште не могу бити речи истог корена, па чак ни са додатом негацијом. Али би питање антонимије морало бити изван таквог формалног у-словљавања: када се негативним предметом постиже оно значење које би имала и нека етимолошки несродна антонимична реч, тј. када су семантички захтеви задовољени, спољашњи моменти не би смели да играју улогу. Ако према *сџваран* реч *несџваран* има своје позитивно контрастно значење „фантастичан”, „измишљен”, она представља антоним те речи. Али реч *невелик* не значи *мали*, и стога она није антоним за *велик*. Етимолошки сродне речи нису „добрџи” антоними за *стилисту*; за лингвисту оне то могу да буду.

постоје и ствари или појмови који нису тако несумњиво супротни ако се посматрају са одговарајућег научног или логичарског гледишта, па су ипак, захваљујући искуствима, признати од свих као супротности: *тврдо* и *меко*, *лајико* и *храјаво*. Дакле, и физика и логика и друге науке учествују у одређивању антонимичности, био тога свестан говорник или не.

Али то повлачи за собом друго питање – питање ступња развика, ширине и области знања онога ко говори. Осећање за антонимију зависи и од узраста, и од географске, климатске, социјалне, стручне и др. устројености и усмерености појединца. Ако бисмо се потрудили да се саживимо са децом психом, увидели бисмо да за дете од 3–4 године неку врсту антонима представљају *чика* и *тешка*, *рука* и *ноја*: обично парњаштво се схвата као облик адверзативности. У нешто старијим годинама „необориве” супротности су *јодрум* и *јаван*, *сунце* и *киша*. Није искључено да и код одраслог човека речи *мачка* и *миш* могу да изазивају међусобне асоцијације по супротности, пошто постоје укалушљене представе о антагонизму тих двеју животиња. Представе о супротноме уврежују се зависно од најразличитијих искустава и преокупација. За човека који живи у природи са мешовитим географским рељефом антоними су *брдо* и *равница*, али за брђанина који није видео равницу *брдо* има као антоним *којлину* или *долину*. За земљорадника, или уопште при оријентацији мисли на земљорадњу, антоними су *ораница* и *ливада*, *сејва* и *жетва*, за морнара су то *бура* и *бонаца*, за музичара *мелодија* и *хармонија*, за неког уског стручњака из области боја *црвено* и *зелено*, за астронома *сунце* и *јланејје*. С правом се може помислити да ће према речи *цео* или *чијав* стаклорезац осетити као антоним *разбијен*, кројач *расјаран* или *исцејан*, неки други мајстор *сломљен*, *расјарчан*, *јолујан*, а неки уметник, сликар, архитекта, можда чак и *фрајменјаран*.

Антонимија у лингвистичком смислу требало би да буде очишћена од свих таквих случајних наноса. Потребно је пронаћи језгро проблема, ослањајући се, с једне стране, на правилна знања о спољашњем свету, а с друге стране, на правилно разумевање речи и њиховог значењског опсега.

Лексички постоје две врсте антонима: потпуни и непотпуни.

Јасно је да је реч *лево* антоним речи *десно*. И више од тога: *лево* не може значити ништа друго него супротност *десноја*. Чак и кад им се значења проширују у правцу фигуративности, што се у многим другим случајевима антонимије догађа несиметрично, та фигуративност у речи *лево* (у политичком смислу) има антонимичну фигуративност у речи *десно*. Узмимо речи *јрав* и *крив*: утисак је да реч *јрав* само указује да нешто

није криво – и обратно. И овде се развија антонимија и у фигури, мада данас стилски неуједначена: он је *йрав* (у Вукову *Рјечнику* *unschuldig*, данас у књижевном језику застарело) – он је *крив*; *йравда* – *кривда* (у Вукову *Рјечнику*). Шта би друго било *унуѝра* него истицање да нешто није *сйоља*? За нас су најбољи примери оне речи од којих су етимолошки мотивисаним путем, додавањем нарочитих апстрактних предмета или афикса (јер то у неким језицима могу бити и суфикси) направљене речи – супротности: *сѝваран* – *несѝваран*, *хармонија* – *дисхармонија*; или *синхронија* – *дијахронија*.

У свим наведеним случајевима имамо п о т п у н у лексичку антонимију: један парњак представља, у целом свом семантичком пољу, антоним према другом парњаку.

Али има и других случајева антонимије: *дан* и *ноћ*, *небо* и *земља*, *койно* и *море*. Овакви парњаци живе прилично независно једни од других, пунећи се, сваки за себе, садржајем који нема одговарајућег садржаја на другој страни. *Дан* је само као трајање од 12 сати или као време док је *свејло* антоним за *ноћ*; у значењу 24 сата („година има 365 дана”) он то није. *Земља* је антоним за *небо* само ако се схвати као оно што је „доле”, „испод” неба (или, у фигури, оно што је неупоредиво горе од неба, замишљеног као идеално лепо). Али реч *земља* има и других значења (земља као материја; држава; имање), која немају никакве везе са небом. *Море* и *койно* су антоними, па ипак, значење речи *море* проширује се у значење врло велике количине нечега („море брига”), док се за истицање незнатне количине не може употребити реч *койно*, због нарочитог значењског потенцијала у речи *море*, који, ни у супротном смислу, није својствен речи *койно*. Према *море* може као супротност да се наметне, у разним контекстима и фразеолошким ситуацијама, и *земља* и *чврсто ѝле* и поименичено *суво* („на мору и на суву”). Судаћи по употреби, реч *койно* заиста служи само за то да означи „оно што није море”, док се код речи *море* не запажа тенденција да у истој мери служи као антоним за реч *койно*. Може се, даље, десити да иста реч има разне антониме у разним значењима: *свејлостѝ* као искључиво оптичка појава има свој антоним у речи *шама*; *свејлостѝ* у нешто друкчијем смислу, као директно осветљен простор (као термин астрономије, фотографије) има антоним *сенка*.

Ту се, дакле, срећемо са н е п о т п у н о м лексичком антонимијом. Суштина остаје иста, само што су речи – носиоци ове врсте антонимије богатије по значењу, па не улазе целом својом садржином у антонимијски однос.

Можемо закључити да се антонимија у лингвистичком смислу јавља онда, када је некој речи (целој или једном њеном значењу) намена да означи супротност, да предухитри обрнуту представу. Она и та обрнута представа постављају се у антонимију. Даље, што је још важније, антонимијске речи, тј. онда када су оне антонимијске, служе за изражавање само једне представе, присутне или одсутне, максимално или минимално заступљене, – иако то није увек тако очигледно. Наиме, те речи саме по себи, ван антонимијског односа, могу значити и велике збирове разних елемената, подједнако релевантних за остварење тог значења; али су оне антоними само онда када су цели ти збирови код њих једнаки – цели осим једног елемента. Антоними *дан* и *ноћ* имају све заједничко (теоријски једнако трајање, истоветност узрока, аперцепирање чулом вида), и све то улази у дефиницију свакога од њих. Али се све то у моменту постављања у антонимијски пар елиминише слично неком заједничком чиниоцу у једначини, те остаје само једно, по чему су појаве супротне: окренутост земљине површине према извору светлости, одн. на супротну страну од њега; светлост, одн. немање светлости. Даље је важно истаћи још и ово. Свака антонимија, сви парови као *сув – мокар*, *свећлост* – *тма*, *бело – црно*, своде се, у последњој анализи, на апстракције, на *ову* или *ону* страну, *овај* или *онај* правац, *присујности* – *одсујности*, *почетак* – *крај*, *максимум* – *минимум* и сл. нечега, било чега. У питању је или непостојање, немогућност трећера (*tertium non datur*), или су то две крајности на истој линији, два опозитума. Та последња, једина и, као што видимо, крајње апстрактна диференција између речи – антонима мора се заснивати на инкомпатибилности.

Има још један тип парњаштва речи на који је потребно скренути пажњу. То је дисјункција, коју не треба мешати са антонимијом. Иако је тачно тврђење да се целокупни живи свет дели на биљно и животињско царство (при чему се човек сматра као најсавршенији ступањ овог другог), *биљка* и *животиња* не би требало да се сматрају антонимима. Однос је ту дисјунктиван: свако живо биће је и л и биљка и л и животиња: има, дакле, и моменат инкомпатибилности – али није задовољен услов да инкомпатибилан остане само један елемент, до којег се долази апстраховањем свега осталог, једнаког. Не постоји некаква једна једина особина по којој би се обавезно разликовале све врсте биљака од свих врста животиња: савремена наука тврди да их има више, а при том оне и нису контрасне – као у случају антонимије. Дакле, дисјункција и антонимија нису исто. У чињеници да је свака линија или права или крива оне се поклапају; у чињеници да сваки предмет не мора бити или бео или

црн антонимија није дисјунктивна; у чињеници да је све живо или биљка или животиња дисјункција није антонимична. Уосталом, дисјункција може имати и више од два члана.

Напоменимо, на крају, да негирање, ни обличко ни семантичко, не мора увек бити знак антонимичности. *Стиваран – нестиваран, њравилан – нењравилан* одиста представља антонимију постигнуту негирањем; али према *велик, њун* речи *невелик, нењун* нису антоними. Оно што није хармонија само је дисхармонија, кад је у питању музичка складност; али оно што није бело („небело”) није обавезно црно, кад је у питању боја. Задатак је да се проучи шта се и када постиже негирањем. За лингвисту је, разуме се, интересантна на првом месту формално изражена негација а не и проблематика устројства различитих појава. Постављају се питања о томе каквим се све речима или речцама исказује негација, с којим се врстама речи она може стапати у једну лексичку целину, шта се добива у резултату таквог стапања и да ли је језик уопште наклоњен, и у којој мери, да ствара те нове сложене речи. А све то већ прелази у опсег проучавања негације, при којем проблеми антонимије свакако заузимају видно место.

О НЕКИМ ПРОБЛЕМИМА НЕГАЦИЈЕ
У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ
(С ОСВРТОМ НА СТАЊЕ У РУСКОМ ЈЕЗИКУ
И У НЕКИМ ДРУГИМ СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА)*

Далеко би превазишло оквире оваквог рада када би се говорило о свим питањима везаним за негацију, формалним и семантичким. Нека од њих неће бити овде ни додирнута, док ће о многим бити речи само у најопштијим цртама. Науку о српскохрватском језику требало би свакако допунити једном опширнијом студијом о негацији, јер о тој језичкој категорији у њему нема готово никакве литературе.

Имајући у виду такву студију, сматрамо да би сваком расправљању требало да претходи анализа нарочито у следећа два правца: у правцу утврђивања шта је суштина језичке негације уопште и у правцу указивања на опште смернице у развоју ове појаве на земљишту српскохрватског језика, пошто различите језичке структуре проузрокују различиту ситуацију у погледу овог питања.

Овај рад у свом другом делу има за тему положај речце за негацију у односу на глагол – предикат у реченици. Али пре него што се на то пређе, биће и овде корисно да се изнесу неке уводне напомене, и то управо из двеју поменутих области.

* О неким проблемима негације у српскохрватском језику, *Јужнословенски филолој*, XXV, 1961–1962, 115–136.

I

1. Питање негације, постављено на најширу основу, јесте питање које спада и у филозофију и специјално у логику, тако да о њему можемо читати и код Канта, у његовој Критици чистог ума и у Прологоменама, и код Хегела у Науци логике, и код Вунта на више места, да и не говоримо о школским уџбеницима логике. Прелазећи у домен лингвистике то се питање још компликује. Граматичари најчешће превиђају ту чињеницу, сматрајући да се проблем исцрпљује примедбом да се све оно на чему се показују законитости језика – а што се махом илуструје позитивним примерима – може изрећи и негативно. Међутим, један од испитивача језичке негације, О. Јесперсен, с правом је изнео мишљење да је негација појава „која се не може на силу подвести под категорије и прописе традиционалне граматике”, јер се при њеном остварењу сукобљавају разне језичке тенденције, често чак и противречне¹. Негацији би требало посвећивати доста засебног простора у описима језика, ма како конципованим.

Треба истаћи да се негација, као ретко која друга појава језичког изражавања, показује сама по себи семантички недовољна: потпуно сазнање о томе шта се негира у једном негативном суду добива се најчешће тек помоћу ширег контекста, а у изговореној речи и помоћу интонације. У негативној реченици „Он није дошао” ми заправо не знамо да ли се негира афирмативно „Он јесте дошао” или само позитивно (али без афирмације) „Он је дошао”. Ево и једног друкчијег примера, који боље илуструје исказану мисао. Пословицу „Не продаји бостанцији бостана” можда не би свако могао одмах разумети на адекватан начин. Да ли се ту субјекту препоручује: 1) да бостан не треба продавати баш бостанцији, али да га он може продавати другима; или 2) да бостан бостанцији не би требало продавати, али му се он може поклањати; или 3) да бостанцији ваља продавати све друго, само не бостан; најзад, можда, 4) да не треба вршити ту, тако описану радњу (продавање бостана бостанцији), – дакле, само се одриче (у заповедном начину) комплетни предикат, без подразумевања било каквих других могућности?

Мишљења о томе каквих све врста негација може бити, и специјално о томе шта се негира у реченици када се формално негира лични глаголски облик (случај који је у наведеном примеру), изношена су много

¹ Negation in English and Other Languages, Копенхаген 1917. Опширнији приказ са коментарима: Љ. Михаиловић, О универзалној негацији у модерном енглеском језику, Наша реч 2, Београд 1951, 64. и даље; цитат је из тог приказа. Овде и даље упућујемо на тај чланак због неприступачности Јесперсенове студије о негацији.

пута у науци. Најраспрострањеније је схватање да је негација глагола у суштини реченична негација (такође: квалитативна), док се негација других реченичних делова може назвати „појмовном”, индивидуализованом (и: квантитативном)². Постоји и модификација таквог схватања – наиме да се стављањем речце *не* пред прирок гради она врста одричних реченица које значе „потпуно” одрицање, „општеодричне” реченице, за разлику од оних, исто тако одричних реченица, где се одриче неки посебан појам³. Са таквим мишљењима тешко је сложити се у потпуности, када се има у виду да постоје језици, међу које спада и српскохрватски, у којима се и при семантичком негирању појединих појмова у реченици или реченичних чланова тежи ка формалном негирању личног глаголског облика, тако да се и „квалитативна” и „квантитативна” негација граде једнако, док потребну значењску дистинкцију уноси контекст, често већ и најближи, али понекад и удаљенији. Други део овог рада и биће посвећен разматрању ове особине. Тачнији би био нешто друкчије формулисан и допуњен закључак. Негирањем личног глаголског облика одиста се негира цела реченица, тј. веза датог подмета са датим природом, са свим евентуалним синтагмама, понекад дефинитивно, без икаквих импликација, а понекад само, тако рећи, прелиминарно: мисаони процес или контекст, зависно од ситуације и од језика, обављају потребан избор стварно негираног појма реченице; они замењују такву везу подмета и прирока другом везом, где је све исто, али је негиран неки одређени члан исказа. Разуме се, када је обележје негације стављено непосредно пред неку другу реч у реченици, одмах је јасно да се негира одговарајући појам.

Затим, треба споменути шта заправо уноси обележје за негацију (код нас речца или предметак *не*), шта значи *не* г р а т и појам у реченици. Углавном се може констатовати двојака функција обличких средстава за негирање: одрицање у ужем смислу и придавање новог, и то антонимичног, смисла речима уз које она стоје. Функцију одрицања носи обично речца *не* а функцију претварања у антоним префикс *не*, мада има изузетака у оба правца. Још је Миклошић, пре скоро сто година, тумачио да одрицање неке особине или ствари не значи њено укидање, порицање постојања, већ или изузимање њено из близине одн. из индивидуалности онога о чему се говори, или стављање онога о чему се говори изван такве

² О поборницима и критичарима таквог гледитша в. О. Бехарел, *Deutsche Syntax II*, Хајделберг 1924, глава: *Die Verneinung*, 65. и даље.

³ А. Гвоздев, *Современный русский литературный язык II: Синтаксис*, Москва 1958, 40. и даље.

особине, представљање тог предмета као друкчијег, као нечег другог⁴. То двојство функције довољно је познато да би о њему требало говорити даље.

Додуше, нагласак је не ретко био стављан на једно друго питање у вези са значењем негацијског обележја: на индикативност, модалност или чак и неку „ирационалност” негативног исказа. За ван Гинекена, који је један од најтипичнијих представника идеје о модалности и кога овде јединог цитирамо, негација је емотивна категорија. Јер када би она била логична, онда би *πολο* „ја нећу” значило само „није то да ја *χοήυ*” (али бих можда ипак *волео* итд.); међутим, *πολο* значи противљење, забрањивање, што већ излази из оквира чистог одрицања хтења⁵. Он смеће с ума да *πολο*, поред забране, може значити и само порицање хтења, које се, можда, боље осећа у језицима где речца *не* и глагол *хίηηι* нису сливени у сложеницу (нпр. у руском: Хочешь мороженого? – Не хочу, а просто мечтаю). Ван Гинекен подсећа, даље, и на негативни императив (не + императив), који не значи одрицање заповести, како би било логично, већ забрану вршења радње⁶. Ма како он образлагао такво своје схватање, остаје чињеница да то није једина могућност у језицима; неки језици могу облички разликовати одрицање заповести од заповести супротнога, тј. од заповести невршења или забране вршења. У грчком језику *οὐ γράφε* би могло да значи управо оно „логично”: поричем своју заповест „пиши” (не заповедам ти да пишеш), док *μή γράφε* значи: заповедам ти да не пишеш⁷. Иза сваког тумачења одричних исказа може и мора стајати опет само помињана двојка семантика елемента за одрицање: одрицање у ужем смислу или претварање негираног појма у његову супротност. Заједничко порекло тих двају значења треба тражити у најдубљој језичкој прошлости.

2. Као што је напред казано, други проблем који се не може заобићи ни при разматрању неког посебног питања, јесу опште смернице у српскохрватском језику у вези с негацијом. Ми ћемо их овде укратко показати, осветљавајући појединости путем поређења с руским језиком. У оквиру овог рада не може се извршити систематско поређење два јези-

⁴ Ф. Миклошић, *Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen*, Беч 1868–1874, 170. и даље. Посебна студија *Die Negation in den slavischen Sprachen*, Беч 1869, не представља ништа друго него одговарајући одељак из Упоредне синтаксе.

⁵ Ван Гинекен, *Principes de linguistique psychologique*, Париз 1907, 199. и даље.

⁶ о. с. 203. и даље.

⁷ А. Мусић, *Компаративна и негација*, Рад ЈА 222, 278. И иначе је добро позната разлика између „објективне” негације *οὐ* и „субјективне” *μή* у грчком језику.

ка у том погледу, па ће се навести само извесне групе примера, да би се показало о чему је реч.

Највећа сличност постоји у погледу оних негативних сложеница, углавном придевских (одн. прилошких), са значењем супротности, антонимичности, које су наслеђене још из општесловенске епохе или саграђене по угледу на ове. То су речи типа *неблагодаран, незрео, неисцраван, нейорочан, нејравичан, нејослушан, нејравилан; нерадо*. Тако би могле да се тумаче и именице *несрећа* (рус. *несчастье*), *несклад, незіода*, али извесни етимолошки и семантички моменти упућују на то да такве сложенице спадају у други тип, о коме се говори даље, где је предметком *не* унето значење рђавог, неповољног. Даље, многи придеви са глаголском основом, били они партиципи са придевском променом или речи које према наставку спадају у категорију придева, имају према себи врло живе негиране облике: значење је остваривост – неостваривост. То су, на првом месту, придеви типа *излечив-неизлечив, њребродив-нејребродив, њроходан-нејроходан, досѣижан-недосѣижан*. Њиховом негираном облику, са истим значењем, придружују се снагом аналогije и они негиранни придеви чији позитивни облици не значе остваривост, или чак уопште и не постоје: *неисказан, незаборављен, неизмеран, нејорушан* (РЈА: који се не руши, који не пропада, док *јорушан* значи: јадан, жалостан). Овим српскохрватским придевима у највећем броју случајева одговарају у руском негиранни придеви на *-м-*, пореклом партиципи сад. времена пасивни, типа *невидимый*.

Осим ових случајева, који и у српскохрватском и у руском језику представљају у својој суштини прасловенско наслеђе, другог видног паралелизма нема. Два основна значења негацијског елемента доживљавала су у овим језицима различит развој.

Тако је, нпр., у српскохрватском још увек жива једна стара функција предметка *не* (уз именице), придавање неповољног значења: *небрајџ, нечовек, невреме, нејреља* (РЈА: псовка жени, ваљада онаковој, која не зна или неће прести), *нејој* (РЈА: криви, лажни поп) итд., тако да се при грађењу нових сложеница с тим предметком такво значење и данас намеће само⁸. Међутим, у савременом књижевном руском језику ова функција *не* није жива у свести говорника. Примери који се наводе у литератури не спадају у норму данашњег изражавања, сем неких старих али

⁸ Исп. М. Стевановић, Ремећења језичких система и језичке норме, Наш језик 12, 3–6, 67–68. Ту писац указује, поводом неправилно употребљене речи *нејојава* у смислу *нејојављивање*, да се стављањем *не* пред именицу не постиже значење одсуства, него значење негативне, рђаве особине у ономе што значи позитивни облик.

сачуваних сложеница као *нейоода*. А. Потебња⁹ наводи старе и народске речи: *неклен* (плохой клен), *неслава* (бесчестье), *нелюдъ* (дурной народ), *непряха*, *неткаха* (дурная, ибо не настоящая...); Ты неправду говоришь и *нервчь* ты кажешь (у значењу рђаве, неистините речи) и сл. Потебњи-на је мисао да основа таквих сложеница мора имати значење доброга, позитивнога (тј. *човек* = човек с добрим особинама, *време* = лепо време), да би негиране речи *нечовек*, *невреме* могле да буду антоними према њима. Међутим, тешко је прихватити мишљење да је тако морало бити у свакој појединој сложеници са *не*. Ако узмемо у обзир ван Гинекенову статистику¹⁰, према којој германски рефлекси негативног префикса **n-*, **nn-* уносе „неповољно значење” (une signification défavorable) у 98% именица сложених с њима и у 85% придева, закључићемо да је још у индоевропској епоси извештан број негативних антонима „неповољног” значења (тј. са „повољним” значењем основне речи) послужио као узор за каснију аналошку експанзију негацијског предметка као носиоца значења неповољности. Данас се поставља питање – колико је та појава још сачувана у појединим језицима¹¹.

Насупрот овом наслеђу из старине, које се из руског постепено повукло, постоје разни други типови употребе негираних речи, синтагми и обрта, који су иновационог карактера а који су, обратно, далеко живљи у руском језику него у српскохрватском. За српскохрватски се бележи (РЈА, s. v. *не*) да *не* „сасма ријетко у сложеним именицама и у придјевима од њих изведенима служи за нијекање (дакле не за противност); такве су књижевничке ријечи напр. *нечлан* (према њем. Nichtmitglied), *нехрвайт*, *нехрвайтски ... нейушач*”¹². Сигурно је и у руском језику прављење сложенца тога типа било подстицано страним утицајем, али се њихов број и, што је важније, њихова исправност у књижевном језику налазе на вишем ступњу. Даљев речник¹³ наводи: *невыплата*, *невыручка*, *невыставка*, *невенчанье* (одсуство чина венчања: В случае невенчанья), *невыгода* („от-

⁹ Изъ записокъ по русской грамматикѣ III, Харьков 1899, 545. и даље.

¹⁰ о. с. 207.

¹¹ М. Фасмер, Russisches etymologisches Wörterbuch, s. v. *не* II, даје друкчије тумачење. Предметак *не* ушао је, према њему, у те везе – нпр. у *несын*, *недочка* = пасторак, пасторка – са старим компаративним значењем *као*, које се може и иначе засведочити.

¹² Постоје писци – њих, додуше, нема много – који се радо служе овим композиционим варваризмом, у заблуди да то представља исправно а при том сажето изражавање. Нпр.: Нити је путник не Турчин у њих смео свратити [у ханове] (Л. Арсенијевић – Баталака, Историја српског устанка I, Бгд. 1898, 63); То је [титула] ... у време не рата њему [Карађорђу] придостављено (Исти, II, 1899, 865).

¹³ Према III издању, у редакцији Бодуена де Куртенеа.

сутствие выгоды” а не: рђава згода, штета), *некомплект* („не все число”); затим, нпр., *невечерний* (у изразу: не вечерние страны = земље без вечери, где сунце залази брзо) и још много других есоцентричних и ексцентричних лексичких творевина, са значењем одрицања у ужем смислу.

На овом месту могу се споменути и тзв. термилошки антоними, који се, у условима савременог развоја мисли и појачане условности у изражавању, могу јављати и јављају у свим језицима када то смисао изискује, без обзира на норму у језику. Л. Максимов¹⁴ наводи руске придеве које лако можемо показати и у преводу: *равнокраки* и *неравнокраки* (троугао), *инструментално* и *неинструментално* (посматрање), *кристалне* и *некристалне* (врсте). Он с правом примећује да се ту не постиже значење супротности већ противстављања или просто искључивања.

Даље (према РЈА): „Ријетко се налази *не* у глаголским сложеницама какве су *немоћи*, *ненавидјети*, *несијати*”. Од ова три глагола први се може сматрати негираним глаголом „моћи”, мада му је значење нешто померено (бити болестан, према Вуку и РЈА) а употреба покрајинска; други је и у позитивном и у негативном облику застрео одн. покрајински, при чему значење негативног облика може чак бити *истио* као и позитивног (РЈА) – случај, дакле, није за ово разматрање; најзад, трећи глагол није данас негирани облик глагола „стати”. У руском језику (према Даљу): *невзлюбитъ*, *недоедать*, *недоглядеть*, *неделать* (народно: „Мы по средам неделаем”, тј. празнујемо), *нейти* („не иди, не хотеть или не мочь иди”), *невзвидеть* (у изразу „невзвидеть свету” = изгубити свест, букв. „престати видети”), са већим или мањим померањем значења, а понекад и без икаквог померања. Разуме се да у српскохрватској реченици може да се јави непосредни синтаксички додир речце *не* и инфинитива одн. каквог другог глаголског облика који не представља предикат: Не гледати ову представу права је штета; И не гледајући могу да кажем; Не очекиван ни од кога он се појави. Исправност растављеног писања специјално у случајевима додир речце *не* и трпног придева, које понекад изазива неслагања, не би требало да долази у питање, јер је јасна значењска разлика између таквих случајева и чистог одрицања евентуалних хомонимних придева типа *неочекиван*, антонимичног значења¹⁵. Ови случајеви не представљају стапање у једну реч. Зашто у српскохрват-

¹⁴ Антонимия как один из показателей качества прилагательных, Ученые записки Московского гос. и педагогического института 132, 214; Исти, Частица „не” и приставка „не” с краткими прилагательными, Русский язык в школе 2, 1957, 7. и даље.

¹⁵ В. о томе сасвим тачне закључке у чланку А. Менац, О употреби dvostruke negacije s glagolskim pridjevom trpnim, Jezik I, 1953, 18–22.

ском не постоји тежња да се граде сложенице типа „недоедаџ” (или чак „нейти”, са фонетском променом)? Ту нема никаквих других разлога сем веће склоности руског језика да од негативних синтагми прави негативне сложенице. Има, додуше, тенденција, можда дијалекатских – што би тек требало испитати – да се ипак граде негативне глаголске сложенице и у српскохрватском језику. Наводимо пример из језика И. Андрића: Сад, кад је ствар на овако глуп и смешан начин неуспела, он је увиђао ... (Травничка хроника, изд. 1958, 311). Додатак прироку указује на финитност (а не на адјективност) облика „неуспела је”, тј. на глагол *неуспѣти*, иако ту може бити и утицаја придевске речи „неуспела”, негираног попридевљеног партиципа. Исти је случај у реченици: Није залуду Бог не дао кози дугачак реп (Вук, Пословице), где негирани партицип указује на везу „не дати” као лексичку а не само синтагматску целину, иако она још није довољно чврста да би се показала састављеним писањем.

Поводом негираних глагола треба још споменути потпуно слободно грађење негираних глаголских именица у српскохрватском језику, типа *нейисање*, *нечийање*, *нейојављивање*, које постоје и упркос одсуству одговарајућих негираних глагола као лексема и упркос противљењу језика да гради негиране именице ван одређених норми. Значење ових сложених именица не лежи ни у антонимичности према основној именици, ни у неповољној оцени, него се највише слаже са дефиницијом датом за тзв. термилошке антониме: противстављање, искључивање. Без улажења у појединости може се рећи да је њихово постојање, премда са старом словенском традицијом, оживљено и одржава се највише у новом интелектуалистичком стилу, исто онако као и у случају термилошких антонима.

Руски предметак *не* може имати и једно нарочито значење – значење одрицања појма, али „са нијансом ублажавања, умерености, извесног недостатка особине” ... „средњи положај између двеју антонимичних речи”¹⁶: *немолодой*, *нестарый*, *невысокий*, *небогатый*, *небольшой* и мноштво других. Ова могућност се и јавља на првом месту код оних придева који према себи имају етимолошки несродне антониме (молодой-старый), тако да њихов спој са *не* не постаје антоним већ врши описану функцију. Не може се рећи да српскохрватски језик не познаје такве речи, али многе од њих звуче као вештачки направљене. У језичку употребу сасвим се уврежио придев *невелик*; нешто мање *нелей*, *недобар*:

¹⁶ А. Кулагин, Частица „не” и одноименная приставка в их отношении к степеням сравнения имен прилагательных, Русский язык в школе 1, 1956, 12. и даље. Исто говори Л. Максимов, о. с. 221. и даље.

Младо, нелепо лице, очију што се саме смеју (Б. Ђосић, Покошено поље, Бгд. 1947, 373); За љубав ... мираза нису [се] женили ружним или нелепим девојкама (И. Секулић, Три правична чешљара, превод, Бгд. 1950, 21); По недобру обичају наше руке (Б. Будисављевић, Из старог завичаја, Н. Сад 1914, 14); Ја сам чула, да сте ви недобра женска (Вј. Новак, Запреке, Згб. 1932, 83). Мање су обичне речи *нелен*, *нељубак* и сл.: Мелентије је био човек веома отресан ... нелен изложити се и великој непријатности (М. Милићевић, Поменик знаменитих људи I, Бгд. 1888, 762); Човек један прилично у годинама ... црних бркова ... погледа нељупка (Ст. Новаковић, Крцалија, превод, Бгд. 1863, 172). Ова нијанса присутна је и у многобројним руским придевима са сложеним префиксом *небез-*: *небезгрешни*, *небезопасни*¹⁷, каквих у српскохрватском језику нема. Тај језик зна само за еуфемизирање негацијом које остаје у синтаксичким оквирима, не прелазећи у лексику: Предавање је прошло не без одјека (слабије него: са одјеком). Или и у друкчијим везама: Не једном сам казао (ублажено према: много пута) итд.

Руски језик познаје и многе негиране прилошке изразе, са антонимичним, „искључним” или еуфемизираним значењем, од којих се неки још осећају као изрази (садрже, дакле, речцу *не*), док су други постали нови прилози (са предметком *не*): *не иначе как*, *не впервые*; *невбыль*, *недавно*, *недалеке*, *невпример*, *незадолго*, *невповорот*, *невогос* и др. Оваквих устањених синтаксичких конструкција нашло би се и у српскохрватском језику, али се тежња ка лексикализацији, бар у књижевном језику, не запажа, не рачунајући старе или одавно усвојене прилоге као *недалеко*, *недавно*. Руско *даром* (узалуд, без разлога) стекло је свој парњак (антонимични, или нешто мало еуфемизирани) *недаром*: Скажи ка, дядя, ведь недаром Москва ... французу отдана (Љермонтов, Бородино); међутим, следећи пример звучи у српскохрватском као неприродна конструкција: Да би не узалуд благодат божју примили (Ј. Рајић, Собрание... поучений, Беч 1793, 3).

У вези с питањем негативних синтагми и негативних сложеница, тј. са питањем лексикализације првобитно синтаксичких спојева, која је већ на више места споменута, могло би се свакако још доста расправљати. По основној језичкој логици до лексикализације би требало да долази само у случајевима померања значења у синтаксичком споју. Али и у овој области негација стоји донекле ван норми. Има спојева речце *не* са појединим речима значењски непомерених а ипак лексикализованих

¹⁷ Кулагин, ib.

под утицајем извесних општих норми у датом језику у вези с негацијом. Суштински је потпуно исто руско (придевски употребљено) *не безопасный* и (правописно правилно) *небезопасный*; исто је српскохрватско *не једном* и руско (донедавно) *нераз* (за које се сада препоручује граfiја *не раз*); исто је *не узалуд* и *недаром* итд. Када би проблематика била само у правопису, она овде не би заслуживала нашу пажњу. Али чешћа појава негативних сложеница у руском нема своје корене једино у правописној конвенцији, него и у нечем другом: у богатијим синтаксичким могућностима да се до њих уопште долази, тј. у чешћем стављању речце *не* пред разне врсте речи. Ту ћемо појаву размотрити у следећем одељку.

II

1. Одсуство склоности српскохрватског језика да гради негиране речи ван најстаријих продуктивних категорија свакако се налази у вези с одсуством склоности ка прављењу негативних синтагми, ка стављању речце за негацију пред различите врсте речи у њиховим различитим облицима. А томе је узрок следећа особина српскохрватског језика: српскохрватска реченица показује врло јасно изражену тежњу ка негираном личном глаголском облику у предикату, па ма који појам био по смислу негиран, макар то био и субјекат или који додатак субјекту. Реч је овде, разуме се, о неекспресивном казивању, пошто експресивно казивање може увек, па и у овом случају, да стоји ван норми, на шта ће такође бити даље скренута пажња. Дакле:

Не пишем ја (подразумева се: него он); Не пишем писмо (него чланак); Не пишем у соби (него у дворишту); Не пишем пером (него оловком); Не пише старији син (него млађи); Не пишем лепо (него ружно); итд.

Додајмо одмах да у питању није искључиво тежња речце за негацију да буде што ближе почетку реченице – тежња која је иначе уочена у неким језицима¹⁸. Између обрта „Писмо не пишем (него чланак)” и „Не писмо пишем (него чланак)” српскохрватски говорник, за разлику од руског, опредељује се без икакве резерве за прву могућност. Тек као секундарна тенденција, потчињена тенденцији негирања личног глаголског облика, може се појавити и тежња речце *не* ка почетку реченице.

¹⁸ О таквој тежњи у језицима уопште: Јесперсен, о. с., за њим његов коментатор И. Полдауф, *Some Points on Negation in Colloquial English, Příspěvky k dějinám řeči a literatury anglické* 6, 77–84. У вези с готским: Бехагел, о. с. 69.

Са изнетим ставом стоји у непосредној вези и место негацијске речце у односу на сложене глаголске облике, о чему постоје нарочита правила у српскохрватском језику. Тако, Маретић каже: „Ако је глаголски облик једна ријеч, стоји *не* испред њега непосредно ... ако је глаголски облик сложен, стоји *не* непосредно испред енклитичког облика (на пр. *не* бих рекао, *не* ћу дати и т. д.)”¹⁹. Исто и код П. Ђорђевића²⁰, при чему обојица наводе и изузетке, који спадају највише у област народског и дијалекатског изражавања. Скоро потпуна обавезност везе *не бих, не будем*, па чак и стопљеност везе *нећу* и *нисам*, сведоче и са своје стране о томе да се речца *не* крајње нерадо намешта уз инфинитиве и уз радне придеве – дакле уз речи именичког и придевског порекла; она тежи да стоји уз лични глаголски облик, макар он данас био и енклитичан. „Ја бих не дошао”, „Ако будем не дошао”, „Ја ћу не писати”, „Ја сам не писао” јесу калупи који не спадају у српскохрватски књижевни језик и готово не спадају у српскохрватски језик уопште²¹.

Као погодна грађа за илустровање изложеног принципа, добро проверена и прихваћена од народа у сваком појединачном случају, могу да послуже народне пословице. Збирка пословица у редакцији Вука Караџића погодна је и стога што је сређена по азбучном реду, па је могућно прегледати све пословице које почињу са *не* (*нисам, није* итд.) и тако наћи велики број негативних исказа.

Преглед ових пословица и других уобичајених народних обрта, датих у збирци, показао је да се ни у једној јединој реченици која почиње речцом за негацију *не* та речца не наслања на какву другу реч сем на лични глаголски облик.

Сем случајева када се негира сам глагол реченице, или целокупан предикат, нпр.: Не би доста кад не оста, Не ваља (прије) лећети докле крила не нарасту, Не види се прст пред оком, – има много случајева када се по смислу негирају разни други чланови реченице. О томе сазнајемо из опозитних додатака, који већином стоје у оквиру исте, разгранате или сложене реченице.

¹⁹ Т. Маретић, *Gramatika i stilistika*, Згб. 1931, 400–401.

²⁰ П. Ђорђевић, О реду речи у српском језику, Глас СКА ЛIII, 230.

²¹ Изузетци су чешћи једино у случају скраћеног перфекта, где радни придев сам замењује цео перфекат: У то је Милисав доша и не довео Турчина ниједнога (М. Миљанов, Примјери чојства и јунаштва, Бгд. 1901, 94); Остарио, а памети не стекао (Вук, Н. пословице); итд. Оптативи се граде по типу: Чарне очи, да би не гледале (Вук, Н. песме 3, 355). И у облику футура може се јавити неубичајени ред у случају померања ка модалности: Како ћу те ја не дати, ћерко? (н. песма, цитирана код П. Ђорђевића).

Негира се субјекат: Не гризеш ти мене уши, већ онај што се вије изнад мене; Не зна онај који куса, него онај који дроби; Не зове се пијаница онај који много попије, него онај који се опије; Не пече питу ко има, него ко умије; Не дају рогоуље, него многуље; Није погинуо зајам, но враћање.

Негира се додатак субјекту (изражен зависном реченицом): Није дошло вријеме да погинемо, него да видимо ко је какав.

Објекат, директан или индиректан одн. даљи: Не жали мајка мрсна, већ мртва; Не боји се лисица вечерњега хвалиоца, него јутрењега раниоца; Не боји се Бајо /Пушке цефердара,/ Него пушке опутом свезане; Не гледа Бог на каљаве ноге, већ на чисто срце; пасивно (објекат је у зависној реченици): Није речено да се вјерује ма́лу, него Богу.

Разни додаци предикату; за начин: Не каже баба како је сан снила, већ како је по њу боље; Нијесу вуци стекли по поруци, него што си сами приправе; за место: Не вјеруј пријатељу за трпезом, него на вратима од тамнице; за намеру и узрок: Не бију да не боли, него да боли; Не пада снијег да помори свијет, него да свака звјерка свој траг покаже; Не лаје куца села ради, него себе ради; Не гори образ од сунца, већ од поштеније људи; Није умрла баба од корбе, већ од празне торбе. Итд.

Уз наведене примере можемо додати још неке који почињу негираним глаголом *јесам* када тај глагол представља део именског предиката: Није онај луд који је девет проха изио, него онај који му је дао; Није чоеку жао на мало, него на неправо.

Овакав начин изражавања не треба сматрати једино могућним у српскохрватском језику. Имамо и примере директног негирања појма који се жели негирати, без посредства глагола. Пошто Вукове пословице које почињу негативном речцом не пружају примера за то, у пословичкој грађи се даље није трагало, али су нађени примери на другим местима.

Негира се субјекат: Не речи дакле, но лепо слаганђ речій и величество предмета ... важность ... списанія сочиняваю (Д. Исајловић, Ћсторіа трговине, Будим 1816, VI); Не један, већ више случајева било је (лист Јединство, Бгд. 1873, 442); Не идол овог св'јета,/Аврамов Бог је то (Ј. Илић, Песме, Бгд. 1894, 85); И не државник него тек подлац могао би казати да је [то] неминовно (Ј. Драгашевић, Истинске приче, Бгд. 1888–1891, 304).

Додатак субјекту: На престо је долазио онај који је најстарији не међу синовима, већ у породици (М. Вукићевић, Историја срп. народа, Бгд. 1912, 46).

Индиректни објекат: Не нам, не нам, о Господе силни! Већ имену подај славу твоме (О. Утјешеновић – Острожински, Недјелко, Беч 1888, 192).

Додатак објекту: Бог јој даде од срца порода,/Не мушкога, већ ђевојачкога (Вук, Н. песме 1, 470).

Процент таквих примера није велик, а и међу њима већина отпада на архаичније или песничко изражавање. Међутим, из датих примера може се уочити још једна особина српскохрватске негације. Члан реченице који се негира директно (а не преко личног глаголског облика) тражи да стоји у ближем контакту са својим опозитумом: ни у једном примеру није нађен случај да се између директно негираног члана реченице и његовог опозитума интерполира лични глаголски облик, тј. прирок, рецимо (парафразирајући наведене примере): Не један случај је био већ више случајева; И не државник *могао би казаџи*, него тек подлац ... или сл.

У оквиру српскохрватске реченице појављују се, дакле, као чврсте целине или веза *не + л. њл. облик* или веза *не + члан који се негира + ојозийум* (или, ређе, у инверзији, тј. са опозитумом напред); веза *не + члан који се негира + л. њл. облик + ојозийум* избегава се.

Какав се закључак из тога може извести? Српскохрватски језик спада очигледно међу оне језике у којима речца за негацију тежи да стоји испред личног глаголског облика – тежња која је забележена и у неким другим језицима. Једино у случајевима експресивнијег казивања негацијска речца може стајати испред речи на коју се смисаоно односи; а да је у питању одиста експресивни стил познаје се по томе што се непосредно уз тако негирану реч налази и њен опозитум – ако га има у реченици, – чиме се негирана реч рељефније уздиже из контекста.

Да бисмо показали да стање у српскохрватском језику није типично за све словенске језике, извршићемо даље нека поређења, на првом месту са руским. За осветљавање прилика у руском послужићемо се сличним извором: зборником народних пословица Вл. Даља²². (Пословице у њему нису наведене азбучним редом, тако да је избор морао бити случајан). Руска грађа пружа сасвим друкчију слику када је у питању смисаоно негирање неког другог члана реченице сем личног глаголског облика одн. предиката.

Негира се субјекат: Не кони везут – овес везет – Не возе коњи – оvas вози (452).

Негира се објекат: Смeртъ не все возъмет, только свое возъмет – Смрт неће узети све, само ће своје узети (286); Не все лови, что плывет – Не хватај све што плива (450).

Додатак предикату за начин: Не в гору живeтся, а под гору – Не живи се узбрдо него низбрдо (280).

²² Пословицы русского народа, изд. Москва 1957.

Додатак предикату за намеру и узрок: Не на живот рођаењем, а на смрт – Не рађамо се ради живота него ради смрти (281); Не от зелья умирают, от смрти – Не умире се од трава него од смрти (289).

Истина, и у руском језику може се преко глагола – предиката негирати који други део реченице, као и у српскохрватском.

Нпр. објекат: Не држи сто рублеј, држи сто друзеј – Не држи сто рубаља, држи сто пријатеља (776).

Додатак предикату за време: Не узнавай друга в три дня, узнай в три года – Немој упознавати пријатеља за три дана, упознај за три године (776).

Поређење ова два језика говори нам о двома чињеницама. Прво, о томе да се директно негирање неглаголских речи среће у српскохрватском знатно ређе, те да се истоветне по стилској боји руске реченице са директном негацијом најбоље преводе на српскохрватски помоћу реченица с индиректном негацијом, негацијом преко глагола. Друго, ако се пореде директне негације, види се да их српскохрватска реченица толерира само под условом непосредног суседства опозитума, док у руском то није обавезно (у нашем случајном избору руских пословица чак и нема таквих примера, свуда је негирани члан одвојен од свог опозитума прироком).

Руски језик располаже, дакле, једном могућношћу више у том погледу: *не + л. њл. облик; не + члан који се негира + њйозиџум* – као и у српскохрватском, а сем тога још: *не + члан који се негира + л. њл. облик + њйозиџум*, чега нема у српскохрватском.

2. Било би важно размотрити, по могућству, и историјски развој описаних тенденција, које смо утврдили у српскохрватском одн. у руском језику.

Да би се нешто сазнало о старијој српскохрватској негацији, био је прегледан текст Душанова законика, као и изван број писама и повеља у издању Љ. Стојановића. Сам садржај старих списа није такве природе да пружа конструкције које су за нас интересантне, наиме, ту не налазимо негирање неких других делова реченице сем самог предиката, које би се тачно могло и констатовати. Међутим, грађа у Рјечнику ЈА (s. v. *не* и *јесам* у одричним облицима) има реченица које нас интересују.

Под речју *не*, РЈА св. VII, 785–788, има више група примера који су интересантни за тему, без обзира на тумачења обрађивача која не задовољавају увек у потпуности.

Има примера сврстаних под објашњењем да се одриче предикат, али да се глагол изоставља, пошто се подразумева. Нпр.: *Primitе me за грађана, не за краља; Плаћем гријеће учинене, не учинену менџ штету*. Без об-

зира на то да ли је иза *не* заиста изостављен већ једном споменути глагол (примити, плакати), ми и овде видимо непосредни додир негираног члана реченице (додатка прироку одн. објекта) и његовог опозитума, као и код наших савремених примера (овде оба пута у инверзији и без супротног везника).

Даље се, у вези с положајем речце *не*, каже: Ријечца *не* кашто се раставља од глагола што га пориче. Примери: Ne od samoga hlěba žive čovik; Ne varaj, nego ljubav vhodit va uho Božje; Neka mi ne za nas, negoli za nęga živemo. И овде имамо непосредни контакт директно негираног дела реченице (субјекта одн. додатка прироку за намеру) са опозитумом, сем у првом примеру, који представља дословни превод фразе Non in solo rane vivit homo и који, уосталом, и нема опозитума.

У одељку посвећеном положају речце *не* даје се и ово тумачење: Ријечца *не* понајвише стоји тик пред оном ријечи, која се пориче, ријетко пред другом којом. Ту се налазе примери огрешења о спомињано правило у вези с редом речи у сложеним глаголским облицима: Jako ne vtajilo se jestь sije dělo; Kada bi se ne moglo učiniti; у заклињању, проклињању и допуштању: Da bi mene ne rodila majka; Idem, da bih se i ne vratio; затим: Poznade da mu ne pristaje оруђе, budući se on ne obikao; Обећао si, da od nijedne kužne muke ne uvriđen bude; Ali će ga ovako ne dočekat.

Овај не баш много богат материјал у вези с мање обичним обрtima, уз мноштво примера негирања личног глаголског облика по данашњим нормама, не сведочи о некој видној еволуцији у погледу постављеног проблема у српскохрватском језику. Може се само приметити да је у сложеним глаголским облицима намештање негацијске речце пред помоћни глагол у новијим епохама постао обавезније.

Што се тиче старијег стања у руском језику, сумаран поглед на њега упућује нас на следећи закључак: стављање речце за негацију испред глагола – предиката не само што је било могућно при смисаоном негирању и глаголског и неглаголског појма – као што је могућно и данас – него је оно било дозвољено чак и у оним ситуацијама у којима данас није, што показује одређену еволуцију у том језику.

Примери су узети из књиге: Хрестоматия по древней русской литературе XI–XVII веков, у редакцији Н. Гудзија (Москва 1955; наши примери су из: Повести временных лет, према Лаврентијевском изводу, 14. в.; Поучение Владимира Мономаха, према истом извору, и Слово о законе и благодати митроп. Илариона, према рукопису из 16. в.).

Има случајева где негација стоји испред личних глаголских облика, између осталог и испред изумрлих данас облика помоћног глагола као дела именског предиката, а негира се неки други реченични појам: Нѣсть

се Олегъ, но святый Дмитрей посланъ на ны (стр. 7); И на подольи не съдяху люды, но на горѣ (10); Не бысть свѣтло, но акы мѣсяць (23); Не хвалю бо ся ни дерзости своя, но хвалю Бога (39).

Примери из времена пре настанка сложеног прилога „нельзя”: Не бѣ лъзѣ проити порогъ (16); Не бѣ лъзѣ убити его (17).

Напоредо с тим имамо примере директног негирања појмова на које се оно односи: Не отъ своя воля рекоша, но отъ божья повелѣнья (6); Се бо не по земли ходимъ, но по глубинѣ морьстѣй [9]; Не азъ его ослѣпилъ, но Давыдъ (29); Не въ худѣ бо и не въ нѣведомѣ (sic) земли владычствоваша, но въ Русской (32); Аще не всего приимите, то половину (37). У свим нађеним примерима негирани члан је одвојен од свог опозитума прироком, тачно онако како смо нашли и у савременом руском тексту, а што не одговара нормама у српскохрватском.

Негирање прилошких израза као данас: Не любо ми естъ в Киевѣ быти (14); Се же проявляше не на добро (23); на више места: не на благо. Итд.

Даље имамо примере стављања негације пред помоћни глагол као део сложеног глаголског облика, слично као у данашњем српскохрватском језику: у једном случају пред помоћни глагол чији рудимент и данас постоји, али пред који више не може да се ставља речца за негацију; у другом случају пред помоћни глагол који је данас изумро. Аще бо бы перевозникъ Кий, то не бы ходилъ Царюгороду (4); Нѣси бо умерлъ, но спиши (32). Има и примера сложених глаголских облика (укључујући и пасив), где речца за негацију стоји пред неким другим чланом тог облика, без обзира што помоћни глагол ту још живи; такви су примери аналогни оним нађеним српскохрватским примерима који представљају огрешење о правила данашње нормативне граматике и архаизам: Не даны суть словѣномъ прѣ паволочиты (8); За маломъ бо бѣ не дошелъ [плюсквамп.] Царяграда (15); Бѣ же единъ старецъ не былъ [плюсквамп.] на вѣчи томъ (20); Еще благодать не укрѣпѣла бѣаше (31).

Изнета грађа упућује на закључак да је руски језик у својим старијим епохама био ближи оном стању које налазимо у току целог развоја српскохрватског језика: тежњи да се негира лични глаголски облик; то несумњиво излази из таквих примера као што су не бѣ лъзѣ, не бы ходилъ, из времена финитности облика *бѣ* и *бы*. Али већ врло рано почиње да се ствара јачи афинитет негацијске речце и према другим врстама речи – афинитет који је у савременом језику постао веома изразит, као што смо показали раније.

3. Студије о истом питању које би биле посвећене стању у другим језицима или недостају у потпуности или су нам остале неприступачне;

ексцерпираније страног материјала није предузимано. Подаци којима располажемо ипак омогућавају извесне закључке.

Појава да се речца за негацију радо ставља пред лични глаголски облик, без обзира на захтеве смисла, води своје порекло још из индоевропске епохе. Пошто су за индоевропски утврђена два негацијска елемента, *ne* (са разним аблаутским ступњевима) и *mē*, наше се питање своди на рефлексе елемента *ne*. И у оним језицима где се чувају рефлекси оба елемента, као и у оним где су се сачували само деривати елемента *ne* (а то су, између осталих, словенски језици), ова негацијска речца у многим случајевима тежи да заузме место испред финитног облика као дела предиката. О томе, опет као о једној од тенденција у језицима уопште, говори О. Јесперсен у цитираном делу²³. Исто то налази и В. Матезијус: у многим језицима постоји врло јака тенденција да се негира лични глаголски облик, чак ако се по смислу негација односи и на неки други члан реченице²⁴. Б. Делбрик указује на то да је у литавском исправно једино састављање негације и глагола; формално негирање неке друге речи у реченици само је привидно, јер је то већ стварање нових речи, са позитивним, само супротним значењем²⁵. Он специјално истиче негирање помоћног глагола – веома карактеристично за српскохрватски, као што смо видели, – називајући ту појаву давном, пошто о њој сведоче и староиндијски и латински и литавски. Реч за негирање прикључује се непосредно уз глагол и у готском, између осталог и на оним местима библијског текста, где у грчком оригиналу није негирана глаголска већ нека друга реч²⁶. Такво место припада, као што знамо, и данашњој речци *ne* у француском језику²⁷, за разлику од савременог немачког где је та веза поремећена.

Из тога би произишао закључак да је српскохрватска тенденција ка негирању личног глаголског облика у свакој смисаоној ситуацији у ствари архаична; њено присуство у старијем руском језику поткрепљује такав закључак, док новије руско стање дугује свој настанак изменама које су се јавиле у структури тог језика.

²³ В. и Љ. Михаиловић, о. с., где се наводе и коментари Полдауфа и Вахека поводом Јесперсена.

²⁴ Double Negation and Grammatical Concord, *Mélanges offerts à Jacq. van Ginneken*, Париз 1937, 82.

²⁵ *Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen II*, Стразбур 1897, 521. и даље.

²⁶ о. с. 522. Делбрик покушава да продре у дубину тих особености и сматра да је уопште првобитна негацијска реч могла да се односи једино на предикат, па затим на речи непосредно глаголског порекла, и тек касније на особинске и предметне појмове уопште (533).

²⁷ Е. Литре, *Dictionnaire de la langue française III*, Париз 1889, s. v. *ne*: Mot qui rend une proposition négative et qui précède toujours le verbe.

Међутим, словенски језици, посматрани сви заједно, показују у том погледу измешану слику, која, уосталом, и није за све њих јасно утврђена. Осим тога, пада у очи да понегде не владају ни у истом језику сасвим једнаке законитости у погледу негирања глагола – предиката уопште и негирања сложеног глаголског облика.

Што се тиче положаја речце за негацију у односу на глагол – предикат уопште, стање које смо утврдили у српскохрватском језику (савременом и старијем) типично је и за савремени чешки језик; у старијем чешком ситуација је друкчија. Ј. Гебауер²⁸ каже да је партикула *ne* заузимала у старочешкој реченици друкчији положај него данас. Нпр. старочешка реченица: *To sě stalo ne mú vínú* гласи данас: *To se nestalo mou vínou*. Партикула *ne*, вели он, стоји у старочешком што је могућно ближе изразу који је обухваћен одрицањем, док се у новочешком *ne* наслања на глагол. У старочешком се семантички чак и разликовало: *To sě stalo ne mú vínú* и *To sě ne stalo mú vínú*, јер је прво значило: Ја нисам крив што се то догодило (догодило се „не мојом” кривицом), а друго: Ја сам крив што се то није догодило. Данас се обе идеје изражавају на исти начин. – Рекло би се да је чешки језик пошао од супротнога и прешао пут у супротном правцу него руски.

Примери пољског језика указују на сличност са руским. Речца за негацију стоји испред речи коју по смислу негира: *Nie podług grzechów naszych czynił nam; Nie żelaznym mieczem Antykrysta sieczem; Nie raz, nie dwie razy ci to mówiłem; Nie o twoje względy się ubiegam; Nie tak trzeba to robić* итд.²⁹ Слично као и у руском постоје разне категорије негираних речи и негираних синтагми, које нису својствене српскохрватском језику: *niekatolik, niefaworytka, niefilozof*; еуфемистичко: *niegłupi, niemały, nie najgorszy*; прилошки спојеви: *nie inaczej, nie żeby, nie bez powodu, nie bardzo, nie dziw, że ..., nie bez tego* итд. итд. Највероватније је то да су пољски и руски у том погледу имали сличну синтаксичку еволуцију, што је било омогућено другим сличностима у синтаксичкој структури, пресудним управо за ово питање.

Положај негацијске речце у оквиру сложеног глаголског облика (или пред помоћним глаголом или пред другим члановима: партиципом одн. инфинитивом) показује колебање у свим словенским

²⁸ Über die Negation, namentlich die altböhmisches, *Listy phil. a ped.* 10, 240. и даље; Über die Negation, insbesondere im Altböhmisches, *Ein Beitrag zur Lösung des Negationsproblems*, *Arch. f. sl. Philologie* 8, 177. и даље.

²⁹ J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki: *Słownik języka polskiego III*, фот. издање Познањ 1952, s. v. *nie*; и сви даље наведени пољски примери су из тог извора.

језицима. Једино се може утврдити да се у новијим епохама код живих словенских језика, уколико су уопште сачували помоћни глагол, види појачана тенденција ка вези негацијске речце са глаголом. За српскохрватски смо то већ рекли напред. У руском језику се може говорити једино о облицима *буду, будешь...*: футур се гради по обрасцу: *я не буду писать* (никако: *я буду не писать*). У руском потенцијалу облик *бы* прекинуо је сваку везу с категоријом глагола, поставши енклитика, тако да се проклитика *не* испред њега не може намештати. Што се тиче пасива, стање ствари није искристалисано: *Если это не будет пройдено – Если это будет не пройдено; Не будучи пройдено – Будучи не пройдено*, разуме се са извесним разликама у значењу. (У савременом српскохрватском чита је тенденција ка типу: *Ако не буде пређено, без обзира на нијансу значења.*)

За старословенски језик Миклошић³⁰, без резимирања, даје у овом погледу слику мешовитог стања. С једне стране: *нитѣгоже вѣ не остало* (Клочев зб.), *Ѧ вѣхоумѣ не извѣган* (Супрас.), *Ѧще вѣ кръсть не вѣль* (исто), *Ѧ да вѣша не вѣлѣзи* (исто), *Ѧдноно еси не доконѣталѣ* (Никољ. јев.), *Ѧ да вѣ не вѣшьель сѣмо* (Михан. ћир. колекција); а с друге стране: *Ѧще не вѣша прѣкратилн сѣ дѣнне* (Остром.), *Не вѣ братѣ мон вѣмрьель* (исто), *Ѧще не вѣ родилѣ се* (Никољ.), *Ѧще ... не вѣхомѣ обѣщенци нѣмѣ былн* (исто), *Ѧще не вѣ была сѣмрьель* (Михан.) итд.

За чешки језик Миклошић такође показује мешавину истог типа. У модернијим студијама о том језику, Гебауеровим, читамо о разлици између старог и новог језика. Старочешки примери: *Jsem nechválen* – новочешки: *Nejsem chválen*. Исто тако старочешки: *Nevolal bych byl*, *Nevolati budu* – новочешки: *Nebyl bych volal*, *Nebudu volati*.

За пољски језик дају податке, иако оскудне, аутори цитираног речника. Новопољски: *Nie będzie brał*, *Brać nie będzie* – старопољски: *Nie bać się będe złego*, *Jeśm nie znał*. Иако испитивачи изричито говоре о томе да је спајање негативне речце са инфинитивом у оквиру неког сложеног облика конјугације потпуно страно духу словенских језика³¹, старији примери могу да се нађу, као што се видело, скоро у свима њима.

4. На основу свега реченога доста је тешко извести решење које би задовољило у свим тачкама. Ипак се назире следећи закључци.

Тежња елемента за негацију да стоји испред личног глаголског облика, укључујући ту и помоћни глагол, мора бити стара, наслеђена још из индоевропске заједнице. Да је традиција стављања речце *не* пред

³⁰ Die Negation ... 342. и даље.

³¹ Гебауер у наведеним радовима, а исто тако и Миклошић у Negation ... 342, на кога се Гебауер позива.

помоћни глагол примарна, сведоци су, између осталог, обавезне везе *не буду ...*, *nie będą ...* у руском одн. пољском језику, при свој осиромашености помоћног глагола у њима и при свем преовладавању друкчијих синтаксичких принципа. Српскохрватски језик је добро очувао ту старину. Словенски језици нису, међутим, сви у истој мери чували тај архаизам, а напустили су га – или дефинитивно напустили – углавном из два различита разлога.

а. Губљење ове тенденције у руском језику мора бити доведено у везу са дефинитивним губљењем помоћног глагола, и према томе са сливањем негираног помоћног глагола (3. л. јд.) *нѣ* и речце *не*³². Као што је познато, примери губљења помоћног глагола, како из перфекта, тако и из именског предиката, налазе се још у 11. веку³³. Губила се финитност облика *нѣ*, а изговор *нѣ* и *не* већ је ионако од најстаријих времена морао бити једнак. Као траг из времена када је то ново *не* још носило реченичну наглашеност старога *нѣ* а функционисало као речца *не* може послужити овај пример: Не забывайте 3-хъ дѣлѣ тѣхъ: *не* бо сугь тяжка³⁴. У време када су позитивне реченице са именским предикатом почеле да се говоре са степеном zero у садашњем времену и са *был ...* у прошлом, ово комбиновано *не* (према којем је прошло време дотада гласило *не был...*) било је схваћено само као речца *не*, а цео негативни исказ је и у том случају имао степен zero у садашњем времену и *был [не...]* у прошлом. Из трећег лица једнине појава је морала да се шири у остала лица, а после тога синтаксички спојеви могли су лакше и да се лексикализују. Тако се мора тумачити експанзија негираних (нелексикализованих) синтагми, а у резултату тога и негативних сложеница у руском језику, на штету негираног личног глаголског облика у реченици.

Пољски језик, после руског, отишао је најдаље у погледу губљења помоћног глагола. Његова сличност с руским језиком и у погледу судбине речце за негацију у њеним односима према члановима реченице говори, можда, са своје стране о вези тих двеју појава.

б. Чињеница што се и у неким другим словенским језицима, нарочито у старијим епохама, речца за негацију ипак ставља пред друге речи сем глагола, а нарочито често пред нефинитне чланове сложених гла-

³² Јављање *не* у значењу *није* може се у српскохрватском наћи у примерима метричке стеге: Не [тј. није, нема] јерсе јуби од моје, / ни б'јеле vile од горе (н. песма), РЈА s. v. *јесам* I 3 с б).

³³ В., нпр.: П. Черних, Историческая грамматика русского языка, Москва 1952, 226. и д.; П. Кузьнецов, Историческая грамматика русского языка, морфология, Москва 1953, 245; Т. Ломтев, Очерки по историческому синтаксису русского языка, Москва 1956, 35–53.

³⁴ Хрестоматия 36, из „Слово о законе и благодати”.

голских облика (старословенски, српскохрватски и чешки примери са негацијом испред партиципа и инфинитива), мора, по нашем мишљењу, бити једно пролазно и чисто књишко изневеравање словенске традиције, које је из писаног језика почело да нестаје баш онда када је у писменост јасније продрло народно изражавање. Изневеравање је могло настајати као стилска особина, уосталом сасвим образложена, јер се различитим намештањем речце добивају, према потреби, и различите нијансе значења, као што је показао Гебауер на старочешком примеру³⁵.

Постоје неке чињенице које наводе на претпоставку да између степена вербалности реченица у појединим језицима и степена повезаности негацијског елемента са вербумом постоји непосредна веза. Руска конјугација, за разлику од деклинације, осиромашена је у више праваца: не само што је у њој помоћни глагол веома дегенерисан, него је и број граматичких времена сведен на минимум; руски језик је уопште, од свих словенских језика, највише склон елипси глагола и номиналном изражавању³⁶. Супротно од руског, живи балкански словенски језици знају за изразиту вербалну реченицу. Задржавајући се овде од балканских језика једино на српскохрватском, подсећамо на то да је управо у овом језику сам лични глаголски облик, избором граматичких времена и њихових обличних варијетета, избором вида, у стању да пружи приличну изнијансираност значења, која превазилази обичну временску и видску семантику. Српскохрватски глагол је више у стању да пружи разне значењске и стилске финесе без употребе префикса или прилога, него што је то случај у руском и пољском језику³⁷. Српскохрватски језик се такође, нарочито у поређењу са руским, приметно клони безличног изражавања уопште, изражавања у инфинитивима и сл., номиналних реченица у сентенцијама итд.³⁸ Скуп свих ових карактеристика чини разумљивијом и црту коју смо размотрили у овом раду, пошто се све то подводи под једну општију тенденцију српскохрватског језика: у реченици се даје предност личном глаголском облику и тај облик, у семантичком погледу, радије привлачи модификације него остали чланови реченице.

³⁵ Миклошић скреће пажњу на семантичко разликовање у старословенском: Не на добро бываѡтъ = posent; не бываѡтъ на добро = non prosunt, Negation ... 340. и даље.

³⁶ Е. Бернекер, Über die Ellipse des Verbums im Slavischen, Arch. f. sl. Philologie 26, 481. и даље; Боаје-Сперански, Manuel pour l'étude de la langue russe, Париз 1940, 29. и даље.

³⁷ О неким видским особеностима српскохрватског глагола, ЈФ 22, 119–128.

³⁸ Ове особености српскохрватског језика набројане су у ауторовом кратком излагању: Certaines particularités du verbe en serbocroate, Biuletyn polskiego towarzystwa językoznawczego 18, Вроцлав–Краков 1959, 137. и даље.

VIII. Синтагматски лексички односи

СТИЛСКЕ ФИГУРЕ У СВЕТЛУ ЈЕЗИЧКИХ АНАЛИЗА*

I

У нашој науци, поготову када је реч о њеној средњошколској примени, поглавља о фигуративном изражавању одн. о стилским средствима уопште налазе се махом у расправама или уџбеницима из књижевности а не из језика. Тачније речено, сматра се да та област спада у теорију књижевности, одакле се ставови у вези с њом, обично веома мало прилагођени лингвистичком аспекту, преносе евентуално у књиге о језику, у одељке о стилистици.

Јасно је да се овде ни приближно не може обухватити сва проблематика разликовања између „књижевне стилистике” и „лингвистичке стилистике”, о којима другде има многобројних и опширних радова. Не може се говорити ни о дефиницији стила (у нашем случају стила у чисто лингвистичком смислу те речи), о оној граници испод које остаје стилски необележено, „обично”, „неутрално” изражавање, а изнад које почиње било каква стилска транспозиција. У своме раду употребљаваћемо ове и сличне изразе као да су већ дефинисани, препуштајући стандардним језичким критеријумима да им одређују садржај. Циљ ове расправе је искључиво тај да, прво, оно што данас стоји у нашим уџбеницима из теорије књижевности поводом стилских фигура покушамо да пребацимо на поље науке о језику; узгред, зар је мали број наставника који предају и једно и друго, и то истим ученицима? Друго, показаћемо да се, уз учешће специфичног лингвистичког мишљења, разноврсна проширивања и по-

* Стилске фигуре у светлу језичких анализа, *Наш језик*, н. с., XVI/4, 1967, 217–235.

мерања значења могу наћи у много већем опсегу него што то наводе класични извори теорије књижевности.

Требало би јасно разграничити два елемента у целом питању стилских фигура: експресивну вредност и механизме њеног постизања. Разуме се да и књижевнике и лингвисте интересују оба ова елемента, али им они придају – и по природи ствари треба да придају – неједнаке нагласке. Савремена теорија књижевности направила је регистар тих фигура, дала њихово углавном формално језичко објашњење, понегде извршила и класификацију према језичким мерилима. Али као њен главни задатак остаје валоризовање фигура, тумачење њихове изражајне или чак естетске вредности, њихова оцена. Међутим, лингвистику не занима толико ефекат и домет њихове употребе, за њу је споредна успешност или промашеност тако употребљеног језичког средства, упечатљивост или бескрвност. С друге стране, лингвиста ће схватити природу ових појава шире него теоретичар књижевности, јер их он посматра и у њиховој историјској еволуцији, а сем тога и у целокупном језичком ткању а не само на изражајним вршцима, тј. чак и тамо где су само принципи аналогни, а стилски ефекат није постигнут. Извлачење из речи нечег другог него што оне по својој основној функцији пружају – ту срж стилизирања – лингвиста ће видети и у оним многобројним случајевима где је то за другог теоретичара индиферентно, или чак неучљиво, или је учљиво али се о томе још није створила издиференцирана представа ни терминологија.

Држећи се обима у којем се о стилским фигурама обично говори (и занемарујући извесна колебања у тачном схватању неких од њих), као и њихових назива из наше школске праксе, можемо да извршимо њихову категоризацију са лингвистичког становишта.

I. Акустичке фигуре. Фигуре се граде на нивоу фонетских појава. Разумевање смисла речи је утолико потребно, што семантика већином диктира или оправдава изабрано звучно средство, па се и сама експресивно уздиже захваљујући примењеном ефекту.

- Асонанца (понављање истих самогласника);
- алитерација (понављање истих сугласника);
- ономагопеја (подражавање звукова);
- формална (фонетска) игра речи.

II. Семантичке фигуре.

1. *Позиционо одн. интонационо функционисање речи.*
Семантика је релевантна, али се семантичким величинама оперише на формалном нивоу: оне се понављају, изостављају, на њима се инсистира

или се тражи њихова реконструкција према контексту одн. према ситуацији, придаје им се друкчији нагласак и сл.

- Анафора (понављање исте или истих речи на почецима стихова, ставова и др.);
- епифора (понављање на крајевима);
- палилогија или анадиплоза (понављање на крају претходне и на почетку следеће целине);
- симплоха (понављање на почецима и на крајевима узастопних целина);
- полисиндет (понављање везника);
- асиндет (изостављање везника);
- елипса (изостављање семантички аутономне речи);
- реторско питање (упитна конструкција);
- апострофа (форма обраћања).

2. *Синтаксичко функционисање речи.* Фигуре се састоје од различитих контаката семантичких величина.

- Компарација (појам упоређен с другим појмом);
- епитет (појам са квалификацијом);
- таутологија (напоредност једнородних квалификација; обично се узима као „негативна фигура”, фигура коју треба избежавати, слично плеоназму који се и не убраја у стилске фигуре већ у стилске појаве);
- градација (напоредност по критеријуму интензитета);
- контраст (и антитеза) (напоредност по критеријуму супротности);
- парадокс (напоредност по критеријуму противречности).

3. *Лексичко (лексичко-семантичко) функционисање речи.* Фигуре се граде тако што се једна семантичка јединица замењује другом (или другима) по различитим критеријима њихове потенцијалне заменљивости.

- Перифраза (замена појма његовим вишечланим описом);
- метафора (замена једног појма другим по њиховој заједничкој или сличној особини);
- метонимија (и симбол) (замена по конкретној логичној вези или по конвенционално прихваћеној);
- алузија (и инсинуација) (замена по апстрактној логичној вези);
- иронија (и сарказам) (замена по квалитету појмова, у широком смислу);

- персонификација (замена по критеријуму живо – неживо или човек – животиња, евент. биљка);
- синегдоха (замена по броју, по критеријуму парцијалност – тоталност);
- хипербола, еуфемизам, литота (замена по величини, по интензитету);
- алегорија (дужи низ замењених појмова).

Разуме се, има случајева када нека фигура из једне класе покрива фигуру из друге: анафора се може употребити у градацији, епитет присуствује у многим другим фигурама, и уопште се већина њих узајамно не искључује.

Иако акустичке фигуре стварају утисак примитивнијег стилског средства, оне су углавном производ релативно каснијег времена; оне представљају уношење извесног артизма у израз, доказ осећања за музичку страну језика и за симболику гласова. Чињеница је да се те фигуре (изузев старих и према томе лексикализованих оноματοпеја) ретко употребљавају свесно у говору. Фигуре показане под II. 1. представљају такође махом својину писане речи, а уколико се појављују и у разговорној, у питању је емотивније или претенциозније изражавање. У групи II. 2. има фигура типичнијих само за књижевни језик, као и таквих које су честе у свакој врсти израза. Фигуре из групе II. 3 – иако се при њиховој реализацији очигледно захтева дубље понирање у значење појединачних речи – врло су честе, и у говору а не само у писању; неке од њих леже у основици преткњижевног, првобитног семантичког обогатења старих и данас најобичнијих вишезначних лексема. Фигуре у прве три групе (I, II. 1. и II. 2) заснивају се, у суштини, или на спољним ефектима или на вештини размештања речи узетих у њиховом примарном значењу. Највреднија лингвистичке пажње је свакако група II. 3, како због давног учешћа у језику управо оних принципа на којима се фигуре из ове групе граде, тако и због суштине тих принципа.¹ Ту се појављују трансформације

¹ На домашај те старине указују поједини примери из далеке језичке или књижевне прошлости, од којих су неки пролазили кроз многе фазе стилског изблеђивања, до потпуне неутрализације.

- Перифраза: старословенски израз *любы творити*;
- метафора: речи *врео, зрео, „јорући“* (у значењу *врео*, у др. словенским језицима), *мајарац* (у многим словенским и несловенским језицима);
- метономија, симбол: *крсти* у значењу судбине, обично *зле*, испити *чашу* (обоје с почетка хришћанске ере, данас у многим језицима), *колевка, њроб* (почетак одн. крај живота, у разним језицима);

значања унутар самих лексичких јединица (или њихових низова: случај код алегорије, најчешће и код алузије, ироније), без служења другим језичким средствима: нпр. реч *йуи* почиње да значи *неинйелиенйан*, или *војска – војник* или *кров – кућа* без суфиксације или префиксације, без специјалног интонирања, а често – као што ће се одмах видети – и без утицаја ширег контекста. Готово у свим овим – бар овде наведеним, значи најчешће навођеним – фигурама предмет стилске операције је значење речи, а не неки моменат реченичке употребе те речи. То ће рећи да се при прављењу метафоре *злайо* (драго биће) или метонимије *йеро* (списатељство) извлачи значење нечег драгоценог из збира значења у речи *злато* у о п ш т е, или се реконструише логична веза између писања и пера у о п ш т е, без обзира на то у коме, рецимо, падежу стоје речи *злато* или *перо*. Зависност буквалног или пренесеног значења од реченичне функције одговарајуће речи, о чему се каткад говори, махом је – барем у овим случајевима – привидна. Тачно је да је изроњавање помереног значења речи *магарац* олакшано стављањем те речи у именски део прирока: Ваш познаник је магарац, – за разлику од положаја у подмету: Магарац је сисар. Међутим, и у првом и у другом случају може бити обрнуто: Она животиња тамо је магарац (именски део прирока, а нема померености) – Магарац је само могао да напише такав чланак (подмет, а има померености), што је на првом месту условљено већ постојећим асоцијацијама и говорним узусима. Једина од побројаних овде фигура чија је егзистенција условљена нечим од граматичке употребе речи а не искључиво њеним лексичким значењем јесте синегдоха: у питању је замена једнине множином одн. збирношћу или обратно, о чему ће, као о занимљивом и важном принципу, још бити говора.

-
- персонификација: *љубав* не завиди, *љубав* се не велича, не надима се ... не тражи своје, не срди се ... све сноси, све вјерује, свему се нада, све трпи (I Посл. ап. Павла Кор. 13, 4–7, Вуков превод);
 - синегдоха: говорење о човечанству уопште у облику *човек* (у многим језицима), *зрно* (зрневље житарица, у слов. језицима), *образ* (првобитно цело лице, данас у српскохрв. његов део, исто тако *лице* данас у словеначком у значењу сх. образ);
 - хипербола, еуфемизам: *бабура* (у истом значењу као и баба: врста пећи и врста рака, в. Речник САНУ), *йрашак*, *йрашак*, *дейлић*;
 - алегорија: старогрчке басне, јеванђеоске приче.

II

Даље ћемо још сузити проблематику, да бисмо о најужој али и најбитнијој појави говорили најопширније. Као што је споменуто, неке од фигура у II. 3. већином су вишечлане; и уколико то јесу, њихови чланови у крајњој анализи сводљиви су на неку од простих фигура. То се, уосталом, дешава чак и у случајевима њихове сопствене једночланости (алузија од једне речи може представљати добро нађену метонимију и сл.). Ако даље искључимо из разматрања замену појмова по квантитету, у ширем смислу те речи, тј. и по броју (синегдоха), и по величини (хипербола, еуфемизам), преостале фигуре своде се, у ствари, на један заједнички именитељ. Појам се назива именом неког другог (ширег, ужег или просто друкчијег) појма, по извесној, каквој било логичној асоцијацији, а до омогућавања такве измене, тј. до могућности измењеног разумевања дате речи, долази – у тренутку првобитног стварања фигуре – захваљујући непосредном додиру са неадекватном лексемом: зрео *човек* уместо зрео *клас*. У питању је чиста аloseмија (другозначност, инозначност), коју иначе, као принцип, налазимо у семантичкој историји сваке речи која има или је икад имала више од једног значења. Бавећи се историјом семантички разгранате речи ми данас можемо да пратимо асоцијативне процесе у главама некадашњих људи, – разуме се, уз велику опрезност да се ствари не протумаче погрешним или осавремењеним мерилима.² Шта од те разгранатости треба сматрати простом семантичком неиздиференцираношћу, шта стилски безбојним проширивањем назива на друге појмове а шта правом, стилистичком фигуративношћу – и шта би чиме требало сматрати у епоси самог таквог збивања, а шта данас – то се све може одређивати проучавајући сваки случај посебно. Ми ћемо овде дати само најопштију класификацију тих могућности.

Типови вишезначности једног истог гласовног склопа веома су различити. Наравно, одмах искључујемо етимолошку хомонимију (бити – ударити и бјити – постојати), као и хомоморфију (вџди – зап. начин од водити и вџди – локатив од вода). Неколико првих од даље наведених

² Много нагађања изазивала је, нпр., чудна блискост индоевропског корена *gen-* који је у „знати” и истог таквог *gen-* који се налази у речима везаним за рођење и род: жена, *genus*. Било је претпоставки да им је заједничка, шира представа била „моћи, бити у стању” (Уленбек); по другима би „племе” и „племенски знак, обележје” имали неки заједнички језички назив (Исаченко). Доста је вероватно тумачење О. Трубачева да се *gen-* = рађати се, бити сродник додиривало са *gen-* = знати, познавати (првобитно) човека. – В. О. Трубачев, *История славянских терминов родства* (1959, Москва) 154–157.

типова данас не спадају или нису ни раније спадали у оквире стилске релевантности; али, као што смо споменули, због истоветности принципа који се протежу од стилски ирелевантних до стилски релевантних појава, лингвистика се мора бавити целокупношћу таквих збивања.

А. На првом месту срећемо статичну (а не динамичну, развојну) полисемију – назовимо је платисемијом (широкозначност, а не многозначност) – под коју се подводе они случајеви за које се ни историјски ни према данашњем језичком осећању не може тврдити да представљају било у ком првцу филијацију неког првобитног јединственог значења, апстраховање или померање. Нпр., немогуће је утврдити да је придев *велик* морао некад да означава просторну величину па да се тек после претворио и у ознаку за нематеријалне димензије. У Речнику САНУ придев *велик* има у 14 тачака укупно 29 придевски дефинисаних значења, од којих ниједно није обележено као фигуративно, што је и сасвим исправно; сва значења (са делимичним изузетком неких сталних епитета или атрибута: велики кнез, Александар Велики, велики кашаљ итд.) у ствари су само могућности различитих номинација једне исте основне представе, зависно од тога с којом речју та основна представа контактира: велико гувно је пространо, велике очи – разрогачене, ти си већ велики – одрастао, велико јело и пиће – обилато, велика зима – љута, велика помрчина – густа, итд. Исто се може констатовати, рецимо, за глагол *ићи*: нема основа за претпоставку да би тај глагол морао некад значити само ход помоћу ногу, а да је казивање као „иду дани” нека врста пренесености представе о ходу на персонифицирано „дан”. *Ићи* је највероватније имало првобитно широко значење самоиницијативног или самониклог кретања. Тако се, нпр., и за француско *aller* констатује да је широкозначна а не разнозначна реч, иако је то у руском и *идти* и *ехать* и *лететь*³, а исто се тврди и за првобитно руско *идти* (идяхоу на конихъ и на санехъ; Святославъ же идяше в лодьяхъ⁴ – ситуација која је блиска савременом српскохрватском али не и савременом руском језику). Овакве језичке чињенице можемо упоредити са данашњом добро познатом употребом каквог ширег назива за ужу врсту: поводом сваког цвркута обично се каже да *ишица* цвркуће, јер се врсте птица не распознају или просто не познају, као што ће Европљанин и банану увек звати једино бананом, док у крајевима где оне успевају постоје десетине назива за разне њихове

³ В. Гак, Некоторые общие семантические особенности французского слова в сравнении с русским и вопросы лексикографии, Лексикографический сборник 4 (1960, Москва) 17.

⁴ Д. Шмељов, Очерки по семасиологии русского языка (1964, Москва), 120, друга напомена под текстом.

врсте. На широкозначне речи подсећају и савремене мотивисане изведенице: *лејџилица*, *йрикључак* и сл., које услед мотивисаности могу да значе много ствари, па су стога неприкладне за фигуративну употребу. – Појава платисемије је вазана за именице, глаголе и придеве најширег значења. Када је у питању придев који „детаљније” изржава особину (не *велик*, него: *сийџан*, *сладак*) или, рецимо, глагол специјалнијег значења (не *ићи*, него: *јуриџи*, *йузиџи*), примена таквих речи на удаљеније појмове постаје неадекватна и самим тим се ствара померено, тј. фигуративно изражавање: ситан глас, дани јуре.

Кад је реч о прајезичким епохама, врло је тешко говорити о томе шта је сигурно било од почетка широкозначно, а шта представља давнашње преношење – рецимо, са просторних појмова на временске. Појаве о којима говоримо не уочавају се само на променљивим речима; оне постоје и код предлога и прилога. Имамо употребу предлога у изражавању просторних односа: *од* куће *до* бунара, а затим и у примени на временска растојања: *од* петка *до* недеље, као и на безвременске апстракције: *од* тихе радости *до* бурног весеља. У овом случају одиста је тешко рећи да ли су предлози *од* и *до* били исконски широкозначни, применљиви и на простор и на време и на стање – или не. Неке наговештаје ћемо ипак наћи у месним и временским прилозима. Наиме, месни прилози могу да послуже и за временске односе, али временски по правилу не служе за месне, што указује на тенденцију преношења просторног поимања на временско. Тако се, нпр., говори: село је *близу* – подне је *близу*, међутим, *скоро* је подне не може се претворити у *скоро* је село; столица је *џу* – *џу* смо имали (тј. у том и том веку) велике писце и сликаре, али је непреносив прилог *џада* (*џада* смо имали велике писце и сликаре) на указивање у простору: *џада* је столица.

Треба имати у виду и то да у језику не влада генерално правило да се речи стварају првобитно ради именовања нечег конкретнијег, а да касније развијају апстрактнија значења. Није редак и обрнут случај: *жеђ* је испрва значило жудњу уопште, па се конкретизовало у жудњу за водом; *вино* је било пиће уопште, па је постало одређено пиће, слично као и сама именица *йиће*, која је најпре значила пијење као мислену категорију, а тек после и течност која се пије. Исти је случај у многим примерима некадашњих *nomina actionis* који су се преобразили у називе за објекте и резултате тих акција: прибор, нанос и сл.⁵. – И ово спомињемо зато

⁵ Према неким теоретичарима ово су примери за метонимију, разуме се овде само у историјском аспекту, пошто су речи остале са својим секундарним значењем а изгубиле примарно, буквално.

да упозоримо на несигурност закључивања када су у питању давнашње језичке епохе.

Б. Начелно је сасвим друкчија појава развојне полисемије, када са сигурношћу можемо да пратимо настајање једног значења од другог. Ту се могу разликовати: I. лексикализовани случајеви, који такође још не иду у стилистику, и II. случајеви стилистичке природе.

I. Међу прве иде:

1. *Грамаџикална њолисемија*. Речи су се у своме развоју тако удаљиле једна од друге да су промениле и своје граматичке особине: а) реч је променила реченичну функцију (прешла у другу „врсту речи“): *врх* – именица и *врх* – предлог (Оро гн’јездо врх тимора вије); *више* – придев, *више* – предлог и *више* – прилог и сл.; б) променила се граматичка природа унутар саме лексеме, без промене функције; нпр., измењен је глаголски вид: *денуџи* (сврш.) = сместити, оставити (Куда да денем те књиге) – *денуџи* (несврш.) = садевати, слагати (сено); в) промена је условљена рекцијским моментима: *решџи* са додатком да + инфинитив = одлучити се (решио је да дође) – *решџи* са објектом = наћи решење (решио је задатак), или – детаљније од тога али принципски исто: *закључаџи* браву на вратима = *окренуџи*, *наместџи* браву; *закључаџи* врата = извршивши одређену радњу око браве *блокираџи* *враџа*; *закључаџи* собу = извршивши ту исту радњу *учинџи* да се у собу или из собе не може *пролазиџи*; *закључаџи* човека иза врата = извршивши исту радњу *онемоџи* човеку *излазак*.

2. *Сиџуациона њолисемија*. Чести су случајеви да једна реч мења своје значење према области људских интересовања и радне праксе. Разни делови разних алата, направа, машина и сл., разне појаве у разним доменима пољопривреде, природе – зову се зуб, витао, вретено, кашика, папуча, вихор итд., и у одређеним ситуацијама, када се те речи спомињу, зна се тачно о којим је предметима или појавама реч; за сваког говорника је очигледно да реч није фигуративно употребљена.

II. На крају ове класификације долазимо до стилски релевантних померања у речима – до добро познатих метафора и метонимија. Треба имати на уму да постоји метафорично одн. метонимијско померање које не излази из оквира једне речи (*Мрак* његовог живота постаје му све теже подношљив), као и такво које захвата нешто шири одсечак текста (*Мрак* који се *надвио* над његовим животом постаје све *џушџи*). По томе се заправо разликује фигуративно значење речи од њене тако зване фигуративне употребе. *Мрак* у првом случају има фигуративно значење, док у другом – тј. кад се каже да се *мрак надвија* и да се *џушњава* – реч

м р а к, у ствари, стоји у сопственом појмовном амбијенту (надвијање, згушњавање), она сама и није померена, него је употребљена у помереној, метафоричној групацији речи.

Напомињемо још и то да се стилска померања догађају понекад при мешању књижевнонормативних односа: архаична реч може зазвучати не само шаљиво него и са нешто промењеним значењем (прикљученије, житије, збитије), а исто се то дешава често и са покрајинским или жаргонским лексичким фондом.

III

При истраживању фигуративности као језичког феномена могу се открити још неки стилистички поступци, који приликом уобичајених теоријскокњижевних излагања нису нотирани, док су у лингвистици спомињани несистематисано и у скромном обиму.

У језику се врше неке замене и друге врсте него што је замењивање једне речи другом на основу њихових заједничких семантичких компонената. Размотрићемо још два типа таквих појава: прво, када се на буквално употребљену лексичку материју примене неодговарајуће граматичке категорије (метатакса категорија), и друго, када се у нормално употребљеним граматичким категоријама појави неодговарајући семантички материјал (метасемија).

I. Видели смо појаве (у првом поглављу, у групи II. 3) када се употреба неке речи на месту друге, „праве” речи заснива на узајамности њихових особених значењских компонената. Случајеви су индивидуализовани: нпр., случај да се значење одраслости, уобличености извуче из *зрео* у његовој вези „зрео клас” па пренесе у везу „зрео човек” не може послужити као модел за друге метафоре (сем за аутоматизовану негацију: „незрео човек”), јер у томе нема ничег категоријског, ничег што би омогућавало аналогију. У извесном смислу искоришћавање категоријског момента, са могућношћу аналошког проширивања на друге случајеве, налазимо у персонификацији: много шта што је неживо може да се третира као да је живо, као да мисли, говори и сл. Веома стар и раширен пример мењања категорије јесте увећавање или умањивање: приликом употребе речи *косица* или *косурина* ми ту остављамо једну заједничку компоненту са основном речју *коса* (тј. њено лексичко значење), али – примењујући категорију деминуције одн. аугментације – додајемо још и то опште значење да нам је та коса пријатна (не мора бити мала!)

одн. да је непријатна (не мора бити велика!). Категорија умањености одн. увећаности игра дакле, по познатом, језички уходаном систему, одређену семантичку улогу. Синегдоха, коју смо већ у том смислу спомињали, и са своје стране указује на могућност замењивања по неком категоријском а не пригодно нађеном, појединачном моменту; при чему у тој фигури имамо случај да се оперише једном граматичком а не семазиолошком категоријом. Наиме, из категорије граматичког броја (једине или множине, збирности) извуче се нешто што је за њу типично, па се употреби у положају оног другог броја. У збирности речи *војска* пронађен је елеменат (изједначеност, безличност војника – то после може и да се избрише из свести) који је применљив и на јединку тога збира, и зато се један војник у шали може поздравити са „Здраво, војско!” („ти, који припадаш тој безличној целини”).

Забележићемо још неке случајеве те врсте.

1. На исти начин неки потребан елеменат може да се апстрахује и из оквира граматичке категорије времена. Сигурност, евидентност извршења, присутна у неком од прошлих времена, може да се примени на тај начин што ће се граматичко прошло време употребити за логичну будућност: Умрех од страха, Пропао сам и сл. И ово је врста стилске фигуре, метатакса времена или метахронизам.⁶

2. У своме развоју, нарочито у најновије време, језик проналази још један вид заменљивости на нивоу граматичких категорија. Једна од најмање примећиваних појава јесте супституција или контрибуција значењских прелива које у себи носе поједини падежи одн. предлошко-падежне конструкције. Употребом неадекватног падежа или падежне конструкције уноси се у контекст асоцијација на неки одређени смисао тог падежа, а сем тога се, понекад, и појединим другим речима у близини дају нови и жељени семантички присенци. Илустроваћемо то на неколико примера из језика Добрице Ћосића.⁷

⁶ Међутим, није експресивно средство ако се прошло време замени будућим (На то ће он рећи), или садашњим (Сви устају и одлазе – у приповедању). Замена прошлог времена императивом (А он њега удри па бежи) изискивала би начелно друкчију и опширнију дискусију. Из свега овога се види да се стилске интенције не поклапају са проблемима релативности или модалности у употреби глаголских облика, и ниуколико им не служе као мотив. Тумачење релатива и модуса помоћу фигуративности давао је у своје време А. Стојићевевић, *Значење аориста и имперфекта у српскохрватском језику* (1951, Љубљана) 34 и д., 69 и д. и другде. Критички приказ тога: М. Стевановић, *ЈФ* 19, 283 и д.

⁷ Роман Корени. В. и стилистички приказ романа у НЈ н. с. 6: Белешке о језику и стилу у Коренима Д. Ћосића, 169–179 (М. Лалевић) и 179–185 (Св. Георгијевић).

Писац каже: Он није могао ћутањем то да трпи – уместо: ћутећи, у ћутању. Самим инструменталом се казује да је ћутање било оруђе, начин трпљења а не његов пратилачки моменат. Даље: Јутро се наставља мислима последњих несаница: настављати се нечим (што и није чест обрт) значи прелазити, претварати се у свој природни наставак (артерије се настављају артеријским капиларима); овде је уместо локатива „у мислима” узет инструментал „мислима”, да би се појачао утисак стопљености јутра и тих мисли. Имамо даље и ово: Све сам саздао у њега; акузативна конструкција „у њега” изнета је из спојева као што су „унео, уложио у њега”, па се њеним контактом са глаголом саздати, који нормално такву рекцију не изискује, ствара у том глаголу акумулирано значење – да је говорник стварајући унео нешто у некога, уложио у њега своје саздање. Дете грцаво цмокће мајчину брадавицу: ономатопејски глагол цмоктати није прелазан и не би тражио објекат; међутим, намештањем објекта уз њега тај се глагол обогаћује, он упија у себе асоцијацију са „сисати” и почиње да значи: сисати цмокћући. Ломим густе веће на слуге: ломити веће значило би придавати нарочити положај већама, али уз рекцију „на некога” придлази и значење: намрштено гледати, управљати строг поглед на некога. Не престајући да сузи на прошле ноћи: сузити је овде тихо плакати, међутим, захваљујући додатку „на нешто”, јавља се нова асоцијација – мислити, подсећати се на нешто у сузама. – Слични овима су и примери директне рекцијске асимилације: Србија се трипут празнила старим народом и новим пунила: под утицајем инструментала уз глагол пунити се ставља се исти падеж и уз његов антоним празнити се. Тада се он и оделом и држањем крио: из конструкције „истицати се, падати у очи нечим” инструментал се премешта у конструкцију са глаголом супротног значења. Уколико је овде преношење рекције вршено само механички, из једне аналогне или антонимичне ситуације у другу, стилски ефекат је самим тим бивао слабији.⁸

О целој овој појави, метатакси падежа или метаптоматизму, можемо рећи да она пружа широке могућности значењског и стилистичког обогаћења текста, само што њена употреба, у функцији позитивног стилског средства, у данашњем језику није још узела ширег маха, пошто

⁸ У споменутој књизи Д. Шмељова, 190 и д., показује се појава „разилажења у рекцијским облицима, при семантичкој блискости главних чланова синтагми”: рад кому-либо и доволен кем-либо, – из чега могу проистећи зближавања типа рад кем-либо. Наводи се: развитие к социализму (рекција узета из движение к чему-либо), обусловленность от чего-либо (рекција из зависимость от чего-либо) итд. Примери Шмељова немају стилске шарже.

је за њу потребно истанчано језичко осећање, каквим се одликују само поједини језички таленти.

II. Друга је врста случајева када се реченичне категорије употребљавају без метатаксе, али пошто се у њих ставља лексика која у такве категорије по својој семантичкој природи не спада, настаје сукоб из кога резултира опште померање значења и стилска маркираност. Видећемо неколико типова таквих појава.

1. Генитиви односа или припадности, наслоњени на именице чије значење те генитиве не може толерисати без стилског ефекта: када се каже крпе облака, клинци кише, игле бајонета⁹ и сл., у оваквим граматички исправним додирима лексички инкомпатибилних речи стварају се нове значењске величине, са вишком нове изражајне снаге. Присуство речи *киша* уз *клинац* испуњава реч *клинац* новим значењем: прскање, прскотина клинастог облика; игле бајонета су игласти облици, обриси бајонета (не врхови бајонета, јер се на целе бајонете а не на њихове врхове примењује реч игла!); исто тако авет глади је претња, аветињско надношење глади, а мапа влаге¹⁰ – слична мапи разуђеност, разливеност влаге. Д. Ћосић каже: Назире се песница дрена, Забелеше се зуби у бусену механџијине главе, Чује се само велики хлеб срца, По њој се вуче четкица сна, итд. итд., – а све то, често не пружајући буквалну копију спољне стварности ни онога што је о њој у тренутку писања мишљено, ставља читаоца у могућност да допуњује смисао сопственим примислима.

2. Исти ефекат стварају и неодговарајући објекти уз прелазне глаголе. Наводимо неколико таквих случајева без посебног коментара: Наставих да газим крцкање сувих рибљих кошчица; Снег засипа тишину на средини ноћи; Воловски рогови набадају густ сутон – све из Д. Ћосића. Упоредимо и овај пример темпоралног акузатива из задатка једне ученице (Недељне информативне новине 28. I 1968, стр. 7): То је последњи састанак ове деце ... чија детињства живе већ осам дневника (крај осме школске године).

3. Некохерентност буквалног значења и оног које се према полагају у тексту очекује: има случајева када контекст недвосмислено указује, нпр., на то какав би глагол требало да стоји на одређеном месту (глагол говорења, кретања), па се употребом глагола друкчије семантике

⁹ Приказ издања Лексикографический сборник (1957, Москва), у ЈФ 22, 296–303.

¹⁰ Из језика Јанка Ђоновића. В. чланак Богатство и богаћење језика (поводом збирке приповедака Јанка Ђоновића „Хроника и путописи”, Цетиње 1950). – Књижевност и језик у школи 3, 164–170. Исп. и тумачење М. Стевановића у чланку: Једна синтагма с аблативним генитивом у стилској функцији поређења и епитета, НЈ 16, 27–31.

опет ствара судар, са изроњавањем новог семантичког и стилског квалитета. Тако су у следећим примерима глаголи говорења замењени другим речима, и у резултату се добива свежина и сажетост израза: Кога? – трже се Ђорђе; Је ли ми жив Адам? – мукло одјекну у рупи; Ја? – језа стресе старца. – Ја? Како? – придиже се на лактове; Коњи су упрегнути, – каже и чека Николина глава; чак и ово: Чија је! – чвор је Аћимово лице (сви примери из Д. Ђосића). – Пример за замену глагола кретања налазимо код Ј. Ђоновића: Неправилне глаголе бубао је кроз градске паркове.

4. Вредна је пажње појава адвективизације неадекватних или уопште адвербијално неупотребљивих придевских основа. Не постоје морфолошке сметње при грађењу прилога ма од ког придева, али су ту значењске сметње, или тачније, сукоби могућности да се два значења на овај начин приближе, што се превазилази у једном вишем, стилски обојеном квалитету. Када се неодговарајућим прилогом ближе одређује придев, придевска особина се модификује укрштајући се (тобоже „одређујући се”) с другом придевском особином, оном која је у основи прилога, на начин који подстиче слушаочеву или читаочеву машту. Исидора Секулић каже: Одонуд вам се ваздух чини врело виолетан и олујан.¹¹ Каква је то виолетна боја ако је она врело виолетна – остаје да се у мислима догради над буквалним значењем тих двеју речи. Проблем стављања прилога уз глаголе интересантан је на свој начин. Глаголи, сем ако се одређују ближе по месту или времену, што представља приметну мањину случајева (ишао је тамо, тада), одређују се по начину. Прилошка позиција уз глаголе уопште, када је прилог направљен од придевске основе, ствара асоцијацију са значењем „на који се начин врши радња”. И у овим случајевима настају колизије, са плодним могућностима стилског дограђивања, уколико се употреби прилог који својом семантиком не може допринети разјашњавању тога како се радња врши. Ако нешто никако не може бити начин вршења, рађа се схватање да је то онда изглед вршења, утисак од вршења и сл. Нпр., не може се тужно или весело спаваати, али реченица: Тужно спава природа под снегом значи то да природа која (персонифицирано) спава делује у том спавању тужно на наша чула; Девојка се чешља некако вунено – начин чешљања подсећа на вуну¹²; итд. Тако налазимо Ђосићеве реченице: Прсти заборављено застали на вршку; Он иситњено хрче; Симка изломљено уздахну; Поред њене руке цркнуто ражаби се ... кеса; па ово: Штап је по турској калдрми лупкао

¹¹ Прилози и њихов однос према придевима и придевским значењима, НЈ, 69–80; пример с коментаром на стр. 75.

¹² Прилози и њихов однос ... 73 и 79.

... густо, заболело, – где је прилог направљен од попридевљеног радног придева „заболели”, који иначе и није у употреби.

5. Даћемо неколико примера друкчијег или сложенијег контактирања међу речима, са истим резултатима стилског издизања. Примери из прозе Ј. Ђоновића: Зурила је у пуцкарање гранчица; Већ са Кокота почињу да се доживљавају Комови у даљини; Човјек испуња око каменим рељефом Комова, ускипјелим у небо. Примери из Ђосићевих Корена: Дивље гуске испунише сутон пискавом осамљеношћу; Једва чека да га мртвог нагази два метра у смоницу; Све док село не букне пуцњавом и вревом петлова; Не видех нигде тако дугуљасту љуску да је небо; Дрека нали кафану.

IV

Не само што спојени самосталних речи могу стварати спецификоване значењске асоцијације уколико те речи по реалној логици ствари нису за спајање, него такве асоцијације могу производити и делови сложеница одн. изведеница, префикси и суфикси. Питање је само од ког момента одиста почињу да се остварују стилске појаве. Д. Ђосић каже: Хладноћа јој мало прибистрила ум: префикс *йри-*, са асоцијацијом на делимично извршену радњу (приуставити, придавити) модификује значење глагола бистрити у: нешто мало, донекле, привремено разбистрити. Слично код Ј. Ђоновића: Краљ се приобрну на ове речи. За посебни одбир суфикса нађени су код Ђоновића примери: крововље (м. кровови), очигледно са упирањем на скупину, збијеност кровова, као што би било у случају бородовље за разлику од бродови; Бијела кечад промичу – напореда са: Момчад под бијелим кечетима: облик *кечад* донекле и са своје стране персонифицира именицу *кече* – по аналогiji са момчад, ждребад – поред тога што је *кечад* већ и иначе метонимијски употребљено за људе са кечићима.

Овакве појаве спадају још у стилски неутралну област грађења речи. Али тако унет неадекватни или бар неуобичајени елеменат сложенице одн. изведенице може да изазове не само модификовану него и промењену семантику, те на тај начин искрсава стилска појава. Тако је, нпр., префикс *до-* додат на глагол звучача *зујаџи*, и то би, по аналогiji са стилски неутралним моделима, требало да да глагол дозујати са значењем довршити зујање. Међутим, овде је *до-* узето у значењу довршетка кретања, приспећа (као у допузити, допутовати), што је могућно, али што се само из контекста може разоткрити: у скровитом миру, гдје још једино пчела дозуји – па је тако направљена стилски маркирана творе-

вина *дозујаџи* = зујећи доспети (Ј. Ђоновић). Исти случај имамо у глаголима *дошкријаџи*, *дошушјаџи* (потврде у Речнику САНУ). Слично, само са обрнутим стилским оптерећењем, тј. са неутрално употребљеним префиксима а са глаголским основама у којима су корени метафорично измењени, видимо и у следећим примерима из Д. Ђосића: Ражаби се платнена кеса: *раз-* носи своје обично значење, али је необичан глагол *жабити се = ширити се у облику жабе; исто: Расканураше се црева; Људи се спластише под брестом, итд. Над глаголима који леже у основама ових глаголских сложеница извршене су претходно исте метафоризације као и над простим глаголима таквог постања, за које Ђосић такође има слуха: Ђорђе рудари за сином; Ако се не грбачи не може да се једе. Ту исту појаву – неутрални префикс а метафоричну основу – налазимо и код Ђоновића: У овом дивном крају, питомом и густо истачканом селима: *из-* је као у *ишараџи*, *исјунџи*, али *џачкаџи* (неки крај селима) представља живописну метафоризацију.

Ово би била у ствари својеврсна метатакса значења унутар компонованих речи, која такође указује на велике могућности оживљавања и обогаћивања језичког израза.

*

У закључку се може рећи да је тема о стилским средствима, посматраним лингвистички (од којих многи типови овде нису ни споменути) тако богата и код нас још тако мало обрађивана, да би за многе језичке стручњаке могла да представља неисцрпно врело.

ЕКСПРЕСИВНЕ СИНТАГМЕ СА ГЕНИТИВИМА У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ*

0.1. Задатак је овог излагања да се објасне неки досад мање проучавани типови синтагми са адноминалним генитивима, који се сви, иако разнородни, могу подвести под општи назив експресивних. Биће говора о обртима следећих типова (приближна егземплификација):

- (диже се) стуб ватре; (ти си) стуб мога надања;
- (то је важан) стуб ове мисаоне целине;
- (на вишегодишњем градилишту подигли су један велелепан стуб.) Стуб деценије;
- (на грађевини вам је најбоље успео овај стуб.) Стуб стубова;
- (како је крупан онај човек! Читав) стуб од човека.

У питању су граматички условљене фигуре, фигуре које се добијају устаљеном техником падежних контаката, при томе стварањем ноционо „неистинитих” међулексичких веза (ово друго је у фигуративном изражавању раширен, иако не и редован случај). Затим, ту по правилу немамо примере слободне употребе већ и иначе метафоризованих речи. Такав случај бисмо имали, нпр., код употребе речи стуб за неког младића, високог, пуног и непокретног, за кога би се најпре рекло „он је као стуб”, онда „он је прави стуб”, па после, рецимо, „овај стуб само седи и пуши, ништа не ради”, „упознали смо се с оцем тог младог стуба”, или у друкчијим ситуацијама, о којима говоримо даље.

* Експресивне синтагме са генитивима у српскохрватском језику, *Јужнословенски филолоџ*, XLII, 1986, 71–93.

У нашој научној одн. стручној литератури постоје многа излагања о метафорама, али махом у студијама књижевнотеоријских и опште-уметничких усмерења, мање у лингвистичким. Из науке о метафорама је познато да је за њихову појаву потербан контекст који је у стању да их провоцира. Тачно је приметио, на пример, А. Стамаћ – да језичка метафора не произилази из дефиниција, него из говорне делатности; метафора је оно што се с неком речју у каквом контексту збива.¹ У ужем смислу тог термина, метафора је скраћено поређење (уместо *X је као Y – X је Y*), а исто тако свест о постојању *tertium comparationis*. Посматрано граматички и лексиколошки, то је померање значења које настаје у различитим реченичним додирима, захваљујући постојању евидентних или скривених семантичких компонената у употребљеним речима.² Међутим, треба разликовати *лексикализована метафорска значења* за која положај у синтагми или реченици постаје од споредног значаја, и *фигурашивну употребу* при којој је положај примаран. У овом другом случају настаје поменута ситуација да се „с речју у неком контексту нешто збива”, па се ту ствара метафора, премда не увек.

Као што се могло видети на почетку, показано је неколико врста синтагматских схема, у које се уноси лексички материјал одабран тако да се самим тим поступком могу постићи одређени стилски ефекти. У првом плану стоји синтагматски произведена фигуративност, док лексикализована тек може произићи из ње, али не мора обавезно. Употреба готове, устаљене метафоре, тј. постојећег у језичкој пракси измењеног значења, каткада чак поништава могућност грађења експресивних обрта о којима је реч. „Д у ш а тог насеља” није генитивска синтагма каква нас интересује овде, јер се та веза речи налази на истој равни као „изглед тог насеља”, „положај тог насеља”, „карактер тог насеља”. С друге стране, ако се каже „к о ц к а тог насеља” (= призор из авиона који лети на великој висини), реч *коцка* није отпре метафоризована у језику, па се чак ни у овој вези не метафоризује; сама генитивска веза рађа својеврсну фигуру, коју, у суштини, тек сасвим условно можемо назвати метафором, с обзиром на оно што нам је о природи метафора познато.

Наша језичка анализа, као целина, била би уклопива у општу проблематику везану за начине функционисања одређених граматичких средстава као стилских. Пригодно (али и погодно) удруживање номена

¹ Теорија метафоре, Загреб, 1978, 41–42.

² У неким језичким расправама појављују се, у вези с овим, грешке у просуђивању. Наводи се, нпр., да о б је к а т има стилску вредност у реченици „он је пољубио своје сунашце”: смеће се с ума да је стилска вредност овде у лексеми, а не у реченичној функцији.

са генитивима других номена уз употребу семантички мање или више неслагасних номенских јединица, „генитивизација” која се у неизражајном говору не очекује, а из које се продукује вишак изражајне снаге – није, разумљиво, једини начин да се помоћу граматичког поступка изведе стилско дејство. У различите реченичне моделе садржане у природи језика могућно је постављати лексичку грађу уз извесну меру неконвенционалне маште, мада не и неограничено слободно. Тако се, нпр., у модел „субј. + предик.” може унети лексика *машина лаје*; у модел „субј., предик. + адв. одредба” – *машина ради лајући*; у модел „субј., предик. + обј.” – *он је поштавао лајање машине*. Уочавамо да је захваљујући интерлексемским – у ствари, интерсемемским – додирима, из речи *лајајући* извучено на површину једно њено латентно преносно значење: „производити резак звук, сличан лајању”, како би то и требало да буде дефинисано у изразито детаљизованом описном речнику, у једној од тачака одреднице *лајајући* са ознаком фигуративне употребе. Сем тога, помоћу везе „посматрати лајање машине” извучи се из споја *лајање машине* још једна, дубља и, како изгледа, сублексикографска нијанса речи *лајајући*: „производити резак звук и трзави покрет” (пошто се звук сличан лајању чује, а трзање се посматра).

Питање о томе шта је у речима изнад хоризонта лексикографије а шта сублексикографско очекује своју даљу разраду. За садашњу тему је битно да ће се појавити синтагме као „коцка насеља”, за које ће се морати констатовати да су ту оба члана (и *коцка* и *насеље*) остала у својим основним, непомереним значењима, али је фигуративност на одређени начин у њима ипак присутна. На питање – да ли се неконвенционалним везама подстиче изрођавање постојећих криптосемема (уколико се оне установе), или се тиме стварају значења којих раније уопште није било, одговарамо у смислу прве претпоставке; о једном процесу који представља изузетак в. у т. 4. и 5.

0.2. Што се тиче показаних типова генитивских веза, у новијој литератури о српскохрватском језику нашли смо свега неколико радова где се на ове појаве, и то не на све, посебно скреће пажња.³ Оне које

³ М. Стевановић, Значење и функције генитивне синтагме с предлогом *од*, Наш језик XIV/4–5, на стр. 257–258; И., Једна синтагма с аблативним генитивом у стилској функцији поређења и епитета, Наш језик XVI/1–2, 27–31; И., Савремени српскохрватски језик, II део – Синтакса, Београд, изд., 1969, на стр. 202–204 и 222–223. К. Feleszko, Składnia genetywu i wyrażen przyimkowych z genetywem w języku serbsko-chorwackim, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1970, на стр. 79–80. Ја сам се раније више пута интересовала за ове проблеме, али само узгред: Лексикографически сборник ... [приказ], Јужнословенски филолог XXII, на стр. 299–300; Стилске фигуре у светлу језичких анализа, Наш језик XVI/4, на стр. 231; Неколико ситнијих синтаксичких балканизам

се узимају у разматрање обично се тумаче као експликативни генитив (Стевановић), метафорични (Фелешко, Мелвингер), идентификациони (Грицкат); једна њихова подврста – етички, осећајни генитив (Лалевић). Понеки пример који одговара тематици налази се код М. Ђорџа у поглављу о трансформативном генитивном атрибуту.⁴

Генитиви се у традиционалној граматичкој, нашој и славистичкој уопште, деле на посесивне, партитивне и аблативне, мада се често спомињу и преплитања ових значења и општа ширина и сложеност тог граматичког подручја. Постоје поткласификације у оквирима ове општеприменљиве поделе, али има и друкчијих класификација. По самој природи спојева који се овде разгледају, а који су сви адноминални, за анализу би дошли у обзир извесни видови беспредложних посесивних и партитивних генитива, међу које граматика и смешта те наше спојеве, уколико их спомиње; исто тако – један вид генитива с предлогом *од*, о коме би се на први поглед могло закључити да представља генитив материје.

Разгледајући по славистичким студијама и уџбеницима анализе генитива, уверавамо се да проучавање често прате „тематски” описи односа између управне речи и овог падежа. То се највише тиче широко схваћене посесивне области. Говори се, нпр., о ауторству које се исказује генитивом, о припадању временском одсеку, или о извору појаве, извору комуникације, намени или смислу неког симбола итд. Понекад се као принцип потподела узима чињеница да се односи тичу људских бића, неживога, природних појава и сл. Речено мало слободније, то су значењске окуренције при остваривању генитивских спојева, од којих се неке растачу између посесивне и партитивне сфере или на друга два начина од три могућна. Свакако да су и такви прегледи семантичких случајева корисни, а друга је ствар што их је тешко дати сасвим систематично и коначно. – Генитиви у којима се садрже метафоре или уопште каква фигуративност приказују се каткад у стилистичким студијама, али се тада о њима говори без правих лингвистичких дедукција.⁵

у српскохрватском језику, Наш језик XVII/1–2, на стр. 47–49. У студији Ј. Мелвингер, Типови метафоре у поезији Оскара Давича, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду X, 1967, о овом питању се говори на стр. 266–271. – Једном специјалном дијалекатском подтипу у овој области био је посвећен чланак М. С. Лалевића, *Još jedan genitiv*, *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva XVI/10*, Београд, 1936, 926–929.

⁴ Метафорски лингвостилеми, Београд, 1982, на стр. 258–263.

⁵ Тако, на пример, поводом руских спојева *обломки голосов, треугольник лица, огонь узнавания, бальзам милосердия* читамо: „пульсирующая образность сочетания”, „экспрессивная тональность сочетания слов”, „переориентировать элементы смысловой ёмкости в сферу приравнительных отношений, которые могут иметь место между явлениями природы и миром челове-

Вредна су посебне пажње тумачења која сведоче о трагању за дубљим смислом генитивског повезивања. Нас првенствено интересује предмет који је овде изабран. У литератури о српскохрватском језику налазимо такве моменте у наведеној књизи К. Фелешка. Прво, аутор назива обрте типа „стуб ватре” ванграматичким, стилистичким генитивима, те их ставља у групацију приказану као „друге позиције и функције беспредложног генитива”, при чему та групација стоји код њега на истој разини у разврставању као и „беспредложни адноминални генитиви” и „беспредложни адвербијални генитиви.” Ванграматички су, према Фелешку, генитиви који творе метафоре, а творе их захваљујући сличности или захваљујући извесним пропорцијама које постоје између управне речи и наслоњеног на њу падежа (стр. 79–80). Обрте типа „читав стуб од човека” у Фелешковој монографији не налазимо. Друго, вредан је помена *genetivus definitivus*, у коме се, према мишљењу истог аутора, крију елементи и посесивности и партитивности, а који значи да се у управној речи (именици) износи иманентан садржај онога што је изражено генитивом. „Степен његове кривице” није „делић кривице” или сл., него вид, интензитет у којем је кривица реализована; „израз лица” = особеност која одликује свако човечје лице; „туга узалудности” = тужна природа, тужна суштина узалудности (у нашој, нешто слободнијој интерпретацији Фелешковог излагања; стр. 31).

Ово друго запажање је занимљиво, јер се ту срећемо са идејом о генитиву „инкорпорираности”, или тачније, о генитивској синтагми која то значи. У даљим разматрањима, сасвим друкчије заснованим, имаћемо прилике да говоримо о *и н е с и в н о м о д н о с у*, који ће представљати нешто врло блиско овоме што се тумачи под *genetivus definitivus*, а поред тога и о *а д е с и в н о м и е к с е с и в н о м о д н о с у*.

Побужују пажњу и нека излагања Ј. Мелвингер, којих ћемо се даље дотаћи.

0.3. Ради боље прегледности, све управне речи у спојевима показиваће се у облику номинатива, иако су оне приликом остваривања наших синтагматских типова слободне, те у нађеним примерима из књижевности стоје различито парадигматизоване. Оне ће се означавати са N. Генитиви уз њих биће обележени као G. Да ли уз N одн. уз G стоји још и нека одредбена реч, неће се посебно истицати, сем у случајевима где се то буде показало као повезано са неким семантички релевантним чињеницама.

ческих чувств”, итд., зборник: Очерки по стилистике художественной речи, Москва, 1979, на стр. 25–28, 168.

Приликом навођења примера, уз њих ће се давати име писца код кога су нађени, а затим скраћеница, у вези с чиме упућујемо на литературу у белешци под текстом бр. 3. Примери из рада М. Стевановића, Значење и функције ... – МС 1; М. Стевановић, Једна синтагма ... – МС 2; М. Стевановић, Савремени српскохрватски језик ... – МС 3; К. Фелешко – КФ; примери из три рада И. Грицкат – ИГ, без нумерисања. Многобројни примери из студије Ј. Мелвингер овде нису употребљени (сви су из опуса истог писца, те би диспропорционално повећали грађу, не пруживши ништа начелно ново). Поједини примери се наводе само с именом књижевника, уколико нису узети из студија, док изванредан број припада публицистичком и разговорном језику и не носи никакву ознаку.

1.1. Као прва синтагма у уводу наведено је „стуб ватре”. С тиме је сродно и „стуб надања”, само што је први подтип мање експресиван од другог и уједно најмање експресиван од свих.

У том првом подтипу као N стоји именица која обавештава о форми, лику, изгледу путем којег се G испољава, о перцепционо сазнатљивом карактеру G. Именовање тога што смо уопштено назвали „изглед” варира, захваљујући инвенцији људског говора, од дословног до пренесеног; у овом другом случају имаћемо лексичку фигуру у оквирима синтагматске фигуре. *Стуб ватре* је визуелна оствареност ватре: уздизање ватре је у облику стуба, и то право. Неко ће рећи да је с висине видео *Ђраку Дунава*: то је у начелу сасвим исто. Каткада се „изглед” исказује апстрактнијим именима, чешће онда када је и сама појава која се идентификује апстрактна. Уобичајена је синтагма *авет њи глади*, која индицира представу о томе да се глад назире или приближава у облику авети.

У N, које, дакле, означава начин манифестовања неког G, улазе различита именовања: по обличком поклапању, а даље по утиску наметнутом другим чулима одн. представама, или по метафоричком односу. Смисао тог синтаксичког поступка је увек поистовећивање G са N, саопштавање о њиховој подударности у визуелној или само у појмовној области. Разуме се, овде немамо обавештење у смислу комплетног дефинисања (*Дунав је трака), него у смислу дефинисања само једног вида, једне стране у природи датог G (рецимо, Дунава). О томе ће још бити речи и у т. 6.3.

Ево, најпре, неколико примера из наших ранијих радова (само је један пример из српскохрватске белетристике): *куће лубеница*, *коцке кућа*, *ице бајонети* (то су врсте „геометријских тела”, чији називи служе за дочаравање изгледа G); *клинци кише* (покретни ефекти, тј. кишне капи које одскачу, али такође у облику „тела”); *крије облака*, *маје влаге* на зидовима (Ј. Ђоновић). У последња два примера употреба назива за

идентификацију виђенога је слободнија: ту „крпе” нису више у оној мери праве крпе, у коликој су „кугле” праве кугле у споју „кугле лубеница”; начелно то исто, али у још већој мери, вреди за синтагму „мапе влаге”. Овде се најјасније читује оно што смо назвали синтагматском а не лексичком фигуративношћу.

Реч у N, којом се утврђује са чиме је G подударно, често носи печат маште онога који говори одн. пише, печат његових асоцијација. За писца је мокар снег густа, лепљива маса – отуд *шесто мокрој снеја* (О. Давичо, КФ); вечерњи сумрак се спушта тако да се појединости пред очима сливају и губе испрва тек ту и тамо – *мреже првој мрака* (А. Ковачић, МС 2); Месец баца на земљу беличасту разливену светлост – *млијeko мјесечине* (М. Селимовић, И.).

То што је показано јесте сажето експлицирање о природи G помоћу N: изношење тога на који се начин G види, доживљава визуелно. Зато је представа дата у N често одабрана тако да буде јасан репрезентант онога са чиме се G изједначава. Природно је што у N обично стоје именице које без пропратне дескрипције предочавају слику; то су имена материјалних предмета са уочљивим изгледом: *шањир сунца* (О. Давичо, МС 2); *конойци водопада* (И., И.), *дубоки ровови бора* (И., И.), *зид шетача* (Ст. Раичковић, И.), *шврђава смрчеве шуме* (М. Лалић, И.), *језерце ливаде* (И., И.), *зелена мајла шуме* (И., МС 3), *кљешта његових шака* (М. Селимовић, КФ), *јечурка експлозије* (Ђ. Лабовић, КФ), *јесница дрена* (Д. Ћосић, ИГ), *јашајани кукуруза* (И., И.), *бусен механџијине лаве* (И., И.).

Као што се види, за експлицирање о G понекад је потребно да N има атрибут: не „магла шуме,” него „зелена магла шуме”.

У истом смислу постоје акустичне и друге асоцијације. Шапутање личи на ромон – отуд *ромон његова шапућања* (Вл. Назор, МС 2); златни предмети звече, и то одзвања писцу као *цијукава ларма злаша* (Д. Ћосић, ИГ). Звук неког гласа може бити усамљен у тишини, тих и танак, те његова појава изазива представу о прамену косе – *прамен ласа* (М. Лалић, МС 2). И даље: стихови се понављају ритмички – *лака коњица стихова* (Б. Михаиловић, КФ); научни аргументи засипају неопозиво, неумољиво – *шешка артиљерија Вукове науке* (И., И.). Феномен лирске поезије која је велика, таласава, свеобухватна, наводи на израз *океан лирике* (Р. Драинац, МС 2).

1.2. Приликом грађења оваквих фигура иде се даље. На почетку расправе наведено је „стуб надања”. Реч *стуб* смо условно употребили у нарочитом пренесеном значењу: „суштина која представља целокупну потпору, носивост” (овде *стуб* не треба схватати као слику парцијалног

подупирача, ослонца; то ће спадати у следећи тип, у тип 2). Слични су, али направљени свежије, маштовитије, обрти *муџна вода луйосџи* (Вј. Калџ, КФ), *мрачна сџеџа* ове *џезије* (Р. Драинац, И.). Ова три примера нас уводе у нешто друкчију област језичких механизма: N које служи за експлицирање о G метафоризује се, испрва мање уобичајено, па све више неуобичајено, тако да синтагме изискују од примаоца посебан чин прихватања и разумевања.

Процес је омогућен тиме што временом сâм синтаксички поступак описан у т. 1.1. постаје м о д е л, у оном смислу како смо на почетку говорили о моделу „субј. + предик.” и др. У N + G се умеће, у границама когнитивних могућности, неочекиван, тако рећи бизаран у својој повезаности материјал, са одређеним циљем уметничке сугестије. Наиме, језик је, тако рећи, „дошао на идеју” да приказ изгледа, манифестоване суштине, природе неког G помоћу N (*сџуб ваџре, ромон шаџуџања*) може бити изречен не само као саопштење властитог виђења и схватања, другим речима, то може бити не само семантички опредељено изјашњавање о G (ватра је у в и д у с т у б а) – него је дозвољено и пружање неке мање разложиве мисаоне слике. То је ефекат с којим су се напред показани стилски поступци већ и иначе донекле додиривали. Дакле: N + G постаје нешто дифузно; тај спој не почива више на некој објективној и познатој архисеми (на замисливом проценту значењског јединства), него се синтагма претвара у тернутни резултат стваралачке понесености.

Ипак, ово привидно брисање коефицијента семантичког заједништва не води у потпуно безакоње на комуникативном плану.

У већини примера за уметникову визију још увек се доста јасно назире одређена заснованост: *небо твога чџа* (из поезије Л. Костића) – чело је обло као небо; *исцеђен сунђер мога мозџа* (М. Селимовић, МС 2) – мозак може подсећати на сунђер, а преморен мозак на исцеђен сунђер; *крхоџине сна* (из песме Радована Живановића) – немиран, испрекидан сан. У другим примерима слобода при коришћењу лексике пружа се и даље: *џлави зумбул смеџа* (Ст. Раичковић, МС 2); по њој се вуче *чеџкица сна* (Д. Ћосић, ИГ); чује се само *велики хлеб срџа* (И., И.).

То су све примери у којима се инвенција лексичког повезивања довинила до врха апстрахованих сфера. Она би се могла назвати дубинском инвенцијом. Али је појава у својој суштини остала иста: стварањем веза N + G казује се нешто о G, иако семантички расуто. Овде је чест случај да је и сâмо G метафора или симбол. У споју *сунђер мозџа* реч је о мислима, о расположењима, не о „мозгу” као органу; у *крхоџине сна* „сан” није физиолошко стање. Крајња неспутаност у именовану N као да иде

укорак са надбуквалношћу G. Ако је у Раичковићевом примеру „смех”, вероватно, још увек прави смех, у првом Ћосићевом примеру „сан” (некакав „четколики сан”) тек је неко удаљеније евоцирање поспаности или занетости, као што је и у његовом другом примеру „срце” нешто присно и насушно – хлеб! – које се уз то и чује.

Данашњи новинарски језик је спреман да прихвата овакве игре значења. Мање је необично када прочитамо у вези са неком сахраном и гробљанском пратњом – *колона шћује*: туга ожалошћених се инкарнирала у виду поворке. Али смо прочитали и ово: *ћерчин скућоће*; смисао чланка је био у томе да су поскупљења нека врста неминовности, то јест да неке пређашње грешке у економици узрокују садашњу скупоћу, која је као перчин за који се потрошач болно повлачи.

И писац и читалац знају где је граница ове слободе. Не би се рекло, нпр., *телетина смеха, *пенкало сна, *ћипела срца, *делтоид скупоће, мада постоји неслућено велики број именица које би могле да се поставе као N према речима „смех”, „сан”, „срце”, „скупоћа”, датим у G. Основно мерило употребљивости веза је у томе што N мора садржати било какву метафорску, метонимијску, симболичну, алегоријску или другу семантичку компоненту која је способна да постане експликатор за G, у његовом правом или помереном значењу. У зумбулу се „крије” лепота и свежина, алузија на младост, на пролеће – и на тај начин песник хоће да идентификује смех. Када се четкицом превлачи по хартији, остаје траг, неуобличен, све блећи, па је у томе аналогија између четкице и сна. Хлеб је вредан за живот, драг, мек, он се понекад надиже, „бубри” – ето идентификације са срцем. Перчин изазива помисао на присилу, чупање – слично као непријатна скупоћа од које се потрошач не може отргнути.⁶

1.3. Свешће се оно што произилази из два разгледана подтипа: *сћуб ваћре*, *сћуб надања*.

Посматрајући формално, у таквим синтагмама N би требало да буде значењско језгро исказа, јер је G коси падеж. Али, пошто N служи само за обавештење о G, садржински посматрано то језгро је у G.

⁶ У белетристици која се лаички назива просто модерном, постоје примери семантички ничим не оправданог повезивања. А. Стамаћ примећује да један наш песник „без реда, често и без сврхе, метафоризира све са свиме у неуредном подручју избора”. Примери: „ми смо те зелене очи на грани тешких рукава”, „бука снажних трава”, „склиска одалиска треперења”. Стамаћ то назива „велесајам речи” (стр. 159–160). Наведени спојеви нису комуникативни у било ком правцу; они су само намерни шокови у акту комуницирања.

Постанак ових веза треба тражити у подврсти генитива који се назива генитив тицања, а који се убраја у генитив посесије. Међутим, погодним семемским повезивањем овде се ствара нешто специфично. Као основно обележје јавља се инесивни однос, инесија N у G. Самим тим, то остаје посесивност, али у условном смислу термина, тј. уколико се прихвати да изглед одн. замишљена унутрашња природа припадају ономе о чијем се изгледу или природи говори (стари филозофски проблем); и већ никако не може бити речи о партитивности или аблативности. Пошто се, како смо видели, описаним поступком нешто о G експлицира, није нетачан назив за ову појаву „експликативни генитив”, а ни „идентификациони”.

Оно што издваја овај тип јесте чињеница да се његовом употребом говорник одн. писац изјашњава да идентификује предмет са својим сазнањем или утиском о природи предмета, а не са реалним податком о њему. Зато настаје питање о томе како би изгледала речничка обрада при којој би се покушало да се на лексикографски начин покаже оно што се семантички догађа са лексемом N у таквом споју.

Како би се, на пример, дефинисало *куџа* из синтагме *куџе лубеница*? Посматрач је рекао да је у пољу видео „кугле лубеница”; несумњиво, он је видео лубенице, а не вештачке или какве друкчије лопте, само што су се те лубенице пред његовим очима и у његовим представама оформиле као кугле. Овде се *куџа* не би могло дефинисати као „куглолики предмет”, ни као „куглоликост” или сл.: јер посматрач није видео *куглолике предмете лубеница, нити *куглоликост лубеница – а то бисмо добили када бисмо предложеним дефиницијама заменили дефинисану реч у нашој синтагми.

N из ових спојева, сâмо, огољено N, не подлеже дефинисању. *Куџа* овде стоји као члан нарочито организованог исказа о нечему (конкретно, о лубеници) као о објекту који изгледа куглолико. То је семантичка величина + положај у реченици, а не само семантичка величина.

Што се тиче семантичке величине о којој је реч, треба приметити још и ово. Помоћу спојева које сада анализирамо постиже се, сликовито речено, истрзање из лексема, стављених у N, њихових најразличитијих, често веома скривених значењских слојева и присенака, који онда служе за експлицирање говорникових утисака о G. С једне стране, да нема тих семантичких састојака или далеких присенака у потенцијалима N, одговарајуће везе N + G не би могле да се граде, као што је напред и било показано (*пенкало сна). С друге стране, ти састојци и присенци не само

да изрођавају из N услед наслањања G на N, него се они баш тиме и стимулишу, као да доспевају у својеврсно индукционо поље. И то је један од разлога, мада секундаран разлог, што они већином не могу стајати у речницима као дефинисана подзначања.

Према томе, у идеалном описном речнику, уз одреднице *куїла*, *крїа*, *їерчин*, када се оне нађу у обртима као *куїле лубеница*, *крїе облака*, *їерчин скуїоће*, могу да стоје једино уопштени квалификатори „преносно”, „фигуративно”, „сликовито”, док дефиниције за такве N не треба да стоје.

За нашу анализу је без значаја што се синтагме овог типа понекад налазе у опсезима фигуративности вишег реда, обухватније фигуративности. Примери: *ј е з и ч а ц на канїшару моје колебљивосїи* (М. Селимовић, КФ), у зјенице *с е н а л и ј е в а л а танана водоравна црїа свјейлосїи* (М. Крлежа, МС 2), а слично је било и у Ћосићевом „*ч у ј е с е хлеб срца*”.

Још једна напомена. Синтагме потпуно једнаке и по склопу и по лексичком садржају, какве смо овде приказали, могу каткада имати различита значења, а не само ова идентификациона, уколико семантичка кохеренција то допушта. Уз нешто „напора” уложеног у језичко осећање долазимо, нпр., до оваквог закључка: *облак ваїре* може бити ознака за уобличеност, слику неког пожара, као малопређашње *сїуб ваїре*, или *їечурка ваїре* (о вулкану), али може бити и ознака физичко-хемијске стране такве појаве, тј. гасовита маса: не ужарени, тврди делови који пламте, него дим који се изнад њих диже. У овом другом случају имамо обичан генитив материје, посесивни према традиционалној граматички.

2.1. Све што је доведе показано представљало је *N + G* у служби обавештења о изједначености *G* са *N*, било перцептивно датој, било на неки начин изнађеној, наслућеној, па и измаштаној. Али постоји тип спојева који са овим претходним не треба мешати, иако они по техници грађења и честој гротескности лексичког зближавања личе, па се у досадашњим граматичким радовима нису ни раздвајали. У овом типу синтагми *G* се не једначи са *N*, него *G* има *N* као свој део. У синтагме се мора уносити метафоризовано *N*, јер да није тако, спојеви би означавали реалну партитивност одн. посесију. Та метафора не треба да буде устаљена пошто би у супротном случају генитивска организација изгубила своју стилогеност.

Као пример је на почетку био дат обрт „важан стуб ове мисаоне целине” (који није сасвим погодан, због употребе доста устаљеног метафорског значења у „стуб”); тиме се хтело показати да *N* спада у *G*, не представљајући – у очима посматрача, описивача – његову интегралну природу. Примери из књижевности: *крила* страшног *мрака* (С. Панду-

ровић, МС 2); ухвати *рей судбине* (Р. Константиновић, КФ); *очи камена* (наслов књиге Е. Мекулија).

Овај тип такође осваја последњих деценија јавну реч. Даћемо два необична примера. Назив једног доста давнашњег страног филма гла-сио је *Маријана моје младости*. Граматичко тумачење би било да је *моја младост* имала своју *Маријану*, а та „Маријана” је метафора за неки леп доживљај, остварена тиме што се девојка из тог доживљаја звала Марија-на. (Пример може да се тумачи и као представник типа описаног у т. 4.) У нашој новијој штампи је нађен наслов *Тара наших њошайања*. У том наслову се огледа дубока интерференција значења N и G, премда се припадност датом типу ипак може доказати. Овде би значења натукнута у N и G требало већ познавати да би се из наслова наслутило о чему је реч. Механизам подсећа на *хлеб срца* из т. 1. у погледу непотпуне изре-цивости смисла те целине, о чему је тамо и било говора. Познато је да су вођене многе дискусије о преграђивању реке Таре и с тим у вези о потапању неких делова земљишта, и да је то уродило непријатним ути-сцима о спорости и одређеној неспособности при доношењу одлука (тако је сама лексема „потапање” овде згодно дошла и у свом правом и у пренесеном значењу). *Тара* је, према томе, симбол, „амблем”, а *њошайања* су споро грађење хидроцентрала уопште, загађивање природе и други разни неспоразуми.

2.2. Ако се упитамо о томе шта је у оваквим синтагмама значењско језгро исказа, одговор мора бити друкчији него поводом типа описаног у т. 1. Овде се у средиште поставља N, док је G пратећи, иако синтаксички обавезни члан. Према томе: „крпе облака” су били *облаци*, „песница дре-на” – *дрен*; али када се каже „крила мрака”, то значи да је реч о *крилима*, одн. о нечему што је метафорски названо тим именом, о неком својству, пропратној особини мрака (такође, највероватније, метафоризованог), а не о самом мраку; исто тако, „очи камена” су *очи*, а не камен, ма шта се под очима ту подразумевало (и ма шта под каменом).

За разлику од ситуације у претходном типу, N овде има своју лек-сикографску вредност. Од проницљивости и умешности лексикографа ће зависити каква дефиниција да се да речима *крило*, *рей*, *очи* употребљеним у наведеним примерима. Дефиниције су у оваквим случајевима о с т в а р и в е – разуме се, и уз ознаку да су у питању фигуре.

Примери овог типа, јасно, нису идентификациони. Пошто се речју у N износи оно што само делимично представља природу G (посесивно-партитивно значење), овај синтагматски однос може се звати адесивним. – Атрибут „експликативни” уз „генитив” ни у овим случајевима није нетачан.

3.1. Као што је споменуто, типови приказани овде под т. 1. и 2. нису се досад разликовали у стручним расправама.

У наведеном, занимљивом раду Ј. Мелвингер (в. бел. 3) даје се велики број примера из књига О. Давича, који одговарају нашим обртима „стуб надања” и „стуб мисаоне целине”. Специфика ауторкиног рада је у томе што она исцрпно анализира – која све лексичка значења садрже N и G у спојевима какве и ми овде описујемо. Та су значења: предмети свакодневне употребе; делови или процеси живог организма; природне појаве; апстрактни појмови. Ј. Мелвингер даје примере за комбинације сваког значења N и сваког значења G, уколико их има. За нас се показује као карактеристичан њен закључак да у N релативно често стоје имена материјалних предмета и – такође материјалних – појава везаних за организме, као и предмета (али не и збивања) из света природе. Апстрактне именице у N су ретке (стр. 269). Ово је у сагласности с нашим тумачењима, по којима N махом репрезентује нешто перцептивно уочљиво што ће послужити као експликација о G (тип описан у т. 1). Ауторкин пример *нежности свињања* (то је илустрација за апстрактну именицу у N), у ствари, не иде у тему о којој расправљамо, јер је то изношење једне особине свитања на истој равни као што би било „белина свитања”, „свежина свитања”, а то је традиционална посесивност (једино је реч „нежност”, сама по себи, узета у нешто помереном значењу). У овом контексту није сасвим јасан Давичов пример *глад снова*.

У односу на поделу која се спроводи у нашем раду, примери Ј. Мелвингер нису до краја издиференцирани. Истина, и она у свом чланку спомиње идентификацију која резултира из таквих синтагми. Али се код ње напоредо појављују *шањир сунца* (идентификација; пример је био наведен и у нашем разматрању) и *јрсти сунцокреши* (није идентификација).

3.2. Фигуре из два показана типа граде се несметано у свим језицима са развијеном књижевнојезичком праксом.⁷ Не упуштајући се у иоле подробнији историјски преглед, споменућемо само чињеницу да тога има још у Библији, како у хебрејском оригиналу Старог завета, тако и у преводима на класичне језике. Као пример за први тип, инесивни, може се навести псалам 55, стих 23: „ти ћеш их, Боже, свалити у јаму погибли”.⁸ Синтагма *јама погибли* (пропаст изједначена са јамом) саграђена је на исти начин у хебрејском, где реч за „јама” стоји у status constructus, а реч за „погибао” је наслоњена на прву као status generalis, како се и

⁷ Наводи се реченица кинеског мудраца из II в. н.е.: „ми куцамо на *враћа ишишине*, тражећи музику одговора”. Вл. Мајаковски, у песми „Наш марш”: „*днеј бык пег*”. В. и у бел. 5.

⁸ Ово место и неколико следећих по Даничићевој нумерацији и у Даничићевом преводу.

иначе ствара генитивско значење.⁹ Уп.: ... εις φρέαρ διαφθοράς, ... in putem corruptionis. За наш други тип, адесивни, примери су: књ. о Јову 41/5 „врата (од) грла његова” (рускослов. дверн лица его), πύλας προσώπων αὐτοῦ, portas vultus ejus; књ. о Јову 41/9 „трепавице (у) зоре” (у грчком и руско-словенском преводу је друкчије текстолошко решење), palpebrae diluculi; псалм 139/9 „на крилима (од) зоре” (грч. и рсл. друкчије) si assumerem alas aurorae. (Пада у очи како Даничић избегава чисте адноминалне генитиве.) Овакви фигуративни генитиви богато се употребљавају и у познијој оригиналној црквеној књижевности, поготову у словенском „плетенију словес”. Примери из Похвале кнезу Лазару Андонија Рафаила Епактита, око 1420. г.: ламбада житїа, мльнїа вѣры, пламень оубїнства, енсерь рыданїа – плевелн злобы, роса молнтвь.¹⁰

4. Следећи тип је у уводу представљен синтагмом „стуб деценије”. Њега нисмо нашли у граматичкој литератури. Примери те врсте били би: *зима сїолећа, ауџомобил їодине, сахрана деценије, меч сїолећа, доїађај миленијума*. Слично је томе: *ауџомобил снова, корїица њених жеља*.

Погодно је да анализу отпочнемо поређењима различито семантизованих обрта овог типа са употребљеном истом лексиком:

(а) зима столећа	(б) зима столећа
(а) корпица њених жеља	(б) корпица њених жеља

Под (а) подразумевамо примере у којима су речи стављене у N употребљене метафорски, и при томе везе N + G не производе даље померање значења. Ако је „зима” метафора за „најгори, најмрачнији период”, онда се најкрвавији рат неког века може назвати његовом зимом. Тако је други светски рат – „зима двадесетог столећа”, што представља обичан генитив тицања. Међутим, управо кад нема метафоре у N – случај (б) – експресивност се јавља у самом споју: „зима столећа” у том случају значи „најхладнија зима [права зима] столећа”. Исто је и у другом пару примера. „Корпица њених жеља” (а) означава „мали збир, малу прегршт [„корпица” у фигуративном значењу] њених жеља”; у питању је опет један од обичних генитива, партитивни. Уколико је реч у N употребљена неметафорски (б), настаје својеврсна синтагматска фигура: „најлепша корпица [права корпица] какву је она уопште могла да пожели”.

⁹ Оријентацију ми је пружила књига: R. Meyer, Gegensinn und Mehrdeutigkeit in der althebräischen Wort- und Begriffsbildung, Берлин, 1979. Захваљујем се дру Д. Стефановићу, вишем научном сараднику Института за српскохрватски језик у Београду, на обавештењима из хебрејске граматике.

¹⁰ Издање Љ. Стојановића, Споменик СКА 3, 1890, стр. 81–88.

У оба случаја (б) именица дата у N стиче, како видимо, значење властите максимализације или оптимализације: „најхладнија зима”, „најлепша корпица”.

Међу овим доста сродним подтипovima постоји разлика, која проистиче из семантичких вредности, како речи у N, тако и речи у G.

Одређене именице носе у себи значењску компоненту која указује на неки изразити квалитет: *зима* = „најхладнији период (године)”, *пролеће* = „најлепши период (године)” итд. Овде је, као што се види, једна таква именица стављена у N. На то N се наслања G са значењем временског одсека. У ствари, G је овде именица која поседује семантички елемент исте врсте као што је онај елемент у N (чија је изразита карактеристика подлегла максимализовању): елемент временске димензије. Према томе, и у G се изриче период – и то такав да се у њему период из N мора садржавати више од једног пута. („Зима године” не значи ништа, то је својеврсна таутологија.)

У додирима таквих N са таквим G семантичка компонента „изразитости” N у оквирима G остварује се захваљујући синтаксичким, а и логичким механизмима. У речи *зима* постоји карактеристика најхладнијег периода (године), и та карактеристика излази на површину – донекле слично као у нашим примерима из т. 2 – у везама типа „зима столећа”: то је, дакле, „»најхладнији период« столећа”, при чему је нормална чињеница да то и јесте једна од сто минулих зима. На исти начин „пролеће столећа” = најлепше пролеће у сто година, „лето столећа” = најтоплије лето у сто година, „јесен столећа” = најплоднија јесен у сто година. Максимализација иде правцем оног квалитета који је у представама говорника најјаче везан за реч стављену у N. Рецимо, „рат столећа” је најкрвавији рат у сто година.

Примећује се да је овај синтагматски модел, у коме је, како изгледа, испрва била „излучивана” семантика онога што је најкарактеристичније, током времена почео да тежи и ка семантици најбољег, оптималнога. Ово можемо проверити опет на примерима везаним за делове године, тј. за одсеке трајања. Наиме, и „март столећа” и „октобар столећа” значе најлепше, најсунчаније одговарајуће месеце који су се десили у размаку од сто година (иако се лепо време од тих месеци углавном не очекује), а не било шта друго. Израз „децембар столећа”, на први поглед, не изазива никакву асоцијацију, пошто децембар није окарактерисан нечим посебним у нашој свести; али ако бисмо значење ипак настојали да извучемо, то би најпре било – изузетно топао, неочекивано топао, најтоплији децембар. Тако је и „мир столећа” најдужа мирна епоха у сто година са тенденцијом ка наглашавању благодети које мир пружа.

Стилистичко богаћење језика доноси, даље, и ту новину – да се из таквих синтагматских модела описана појава оптимализације шири на појмове у N који не значе периоде, при задржаном значењу периода у G. У новије време продиру, нарочито у публицистику и у средства јавног информисања, изрази као *аутомобил године*, *уштакмица сезоне*, *ироналазак деценије* и сл., у значењу најуспелијих примерака или збивања у датим временским одсецима; тако и *човек године*, *голишичар деценије*. Сетићемо се овде нашег ранијег примера *Маријана моје младости*: он се уклапа и у ово тумачење. „Младост” се схвата као животно доба у коме „Маријана” представља метафору за романтичан доживљај, врхунац лепога; на пример, више саговорника би претходно изјавило да је сваки имао своју „Маријану”.

Стилистичка инвенција разгранана се и даље. По истом принципу спрегнутости, по коме су се напред у N и у G подразумевале компоненте временских периода (трајање N било је уклопљено, са својим елементом „најизразитијег”, па „најбољег”, у трајање G) – почињу се сада и у N и у G подразумевати компоненте пожељности. У речи „аутомобил” замишља је не само семантика техничких перформанси које достижу висок степен успешности, него и семантика („супсемантика”, „криптосемантика”) жељеног предмета; тада се на ту реч може наслонити G са значењем из исте сфере: жељено. Стварају се спојеви: *аутомобил жеља*, *корпица њених жеља*, *хаљина снова*. Од свих аутомобила који (потенцијално) постоје у области жеља (као што зиме постоје у stoleћу), најжељенији је управо тај, који је тако назван: *аутомобил жеља*. Слично вреди и за остале синтагме.

Средиште синтагматског исказа је овде у N. Однос између N и G је адесиван: краћи временски одсеци, који се именују у N, представљају делове оних дужих, именованих у G; исто су тако најбољи предмети, појмови или особе „уграђени” у такве временске одсеке, а такође су предмети „уграђени” и у област жеља. По мерилима традиционалне граматике, овакве семантичке манифестације – уклопљеност, уграђеност – спадају у домен посесивних генитива. За лексикографију и N и G у овом типу остају са својим основним значењима, пошто је постизање суперлативности овде врста само системске, а не индивидуалне значењске промене или доградње.

Неки друкчији начин употребе овог синтагматског модела, којим би се исто тако постизала суперлативизација, засада се у језику не појављује. – О старини и распрострањености показаног поступка нису познати поузданији подаци.

5. Претпоследњи тип је „стуб стубова”. Ни за њега нису нађена тумачења у граматичким изворима. Примери *бої боїова, ѿир ѿирова, сан снова*.

Пут ка стварању овог типа, који је у језицима давнашњег порекла, водио је, највероватније, од оних случајева где је осмишљење лежало у оквирима обичног посесивног генитива. Неки моћни цар који је завладао поседима мањих властодржаца могао је бити назван „царем царева”; исто су тако први проповедници монотеизма по свој прилици проглашавали свог бога „богом богова”.

Већ се у Библији појављује наслов „Песма песама” – у хебрејском конструисан управо тако, са прикљученим генитивом множине уз номинатив; уп.: ᾠσμα ᾠμάτων, *Canticum canticorum*, рсл. пѣснь пѣсней (по Даничићу „Песма над песама”). Није искључено да се у старим епохама придавала боја персонифицираности првом члану „песма”, по аналогiji са смислом у вези „цар царева”: као да је та песма (у N) предводница, „царица” осталих песама (у G).

Познат је и класични латински израз *minimum minimorum*.

У савременом језику овај синтаксички и стилски модел поткрепљује се и оним о чему се говорило напред. Пошто се у типу под т. 4. лексеми у N, у извесним случајевима, придаје „предзнак” оптималности, лако се ствара представа да је такво N оптимално и међу представницима исте, сопствене врсте. Данас није тешко замислити не само обрте као „аутомобил године”, „аутомобил снова”, него и „аутомобил (свих) аутомобила”; или: „рачунар (свих) рачунара”, као што већ постоји, у одређеној жаргонској употреби, „сан снова”.

Ова се фигура, практично, распростире засада на мали број примера, мада је потенцијално широко употребљива.

Језгро исказа је овде у N, односно између N и G је адесиван, као и у случајевима из т. 4. Индикација за лексикографску разраду нема.¹¹

6.1. Тип „(читав) стуб од човека” је једини у којем се јавља предлог. Значење овако уобличених синтагми је афективно, тј. експресивно у јачем степену. Када се неко изразито обележје именице стављене у G приказује помоћу N, лично обојено и упечатљиво, имамо обрте овога типа. Ти обрти доста често могу и сами да понесу интонацију потпуних реченица, као да су то предикативне конструкције: интонациона структура пружа могућност схватања да у њима постоје субјекат и предика-

¹¹ У руском језику, у експресивном говору, срећу се обрти типа „всем городам город”, у значењу „најбољи град”. С обзиром на адноминални датив, ова се конструкција такође може третирати као посесивна, према томе као врло сродна описаној у српскохрватском језику.

тов номен, без копуле, као да су то, дакле, номиналне реченице (у значењу, нпр.: „тај човек је прави стуб” или сл.).¹²

Примери:

- 1) *делија од човека* (Тр. Ђукић, ИГ), *добричак од човека* (Кс. Ш. Балски, И.);
- 2) *несрећа од дејеша* (Б. Ђопић, МС 3), *рђа од човека* (МС 3, у расправи), *кучка од жене* (Ј. Ст. Поповић, ИГ), *блајо од човека* (М. Сретеновић, И.), *злајо од ђака* (В. Милићевић, И.), *јад од касирице* (И., И.), *душа од човјека* (А. Радић, И.), *сила од човека* (Ј. Веселиновић, И.);
- 3) *чијав облак од воде* [сасу се на њу] (Л. Лазаревић, МС 3), *криа од човека* (И. Дончевић, И.);
- 4) једна велика *екстџаза од животиња* (М. Богдановић, ИГ), *јародија од јорњеј кайутиња* (Стј. Кршић, И.);
- 5) *урнебес од јојова* (Л. Лазаревић, МС 3), [о појасу му виси] *вашар од шоболаца* (М. Глишић, И.).

Под 1) су дати примери где су у N постављене именице непренесених значења; изрази су – с обзиром на оно што је мало пре речено – скоро једнаки копулативним реченицама „тај човек је делија”, једино уз невелики емфатични вишак, који произилази из самог модела синтагме. То исто, али уз јачи степен афективности, постиже се у примерима подтипа 2), јер су ту за дефинисање G употребљене именице (фигуративне) и иначе уобичајене у служби дојмљивих карактеризација људских бића. У подтипу 3) за N су узете именице општих значења („заједничке”), које овде у својим помереним значењским остварењима служе за дефинисање G. У подтипу 4) речи стављене у N су инвентивно пронађене, у високој мери необичне, стога су и синтагме још ефектније. Најзад, под 5) стоје случајеви где се говори о множини (лица одн. предмета), тако да су у служби њихових тумача – све у истом смислу као горе – употребљене именице „збирних” значења, при томе опет са наглашено експресивном бојом.

6.2. Појављују се многоструке разлике уколико се од једнаког лексичког материјала граде синтагме $N + G$ и $N + од G$. Упоредбе између произвољно саграђених примера послужиће јаснијем тумачењу особене природе овог типа синтагми, који се сада описује.

(а₁) макета павиљона (б) макета од павиљона (в) макета од павиљона

¹² О блиској повезаности експресивног казивања и депредикативизације говорила сам у књизи: О перфекту без помоћног глагола у српскохрватском језику и сродним синтаксичким појавама, Београд, 1954, нарочито на стр. 181–188.

кативном или правом предикативном интонацијом, а приликом реализовања у говору често су пропраћени атрибутима „прави”, „читав” или сличним појачањима уз N. Ово готово да прелази у устаљени облик при употреби датог типа синтагми.

Језгро исказа код примера (в) тежи да буде у G: говори се, дакле, о павиљону, о облацима, о детету. По томе се ти примери разликују од случајева са језгром у N, које имамо када помоћу исте лексике правимо неекспресивне спојеве са предлогом *од* или без њега. „(Читав) ЖБУН од косе” (в) је првенствено *коса*, док су „жбун од косе” (б) или „жбун косе” (а₁) – првенствено *жбунови*, иако у сликовитој одн. метафоризованој употреби ове речи.

6.3. Што се лексикографског аспекта тиче, код овог типа су значења речи у N или непомерена (*делија*) или онолико померена (*рђа*, *пародија*, *јесма*) колико то могу бити и ван ових склопова, тако да сâм описани поступак не доноси потребу посебног речничког дефинисања.

Да ли се овде јавља инесија у оном смислу у коме је о њој било говора напред, или је то ексесија? Потребно је да се још ближе разгледају примери, а посебно је индикативно поређење са типом датим под т. 1 (тј. поређење између *стиуб вашире* и *стиуб од човека*), којим се уједно пружа подробније тумачење и у вези с т. 1.

Рекли смо да су изрази у 6.1. често једнаки копулативним реченицама (уз емфатични призвук); али и без обзира на то они представљају исказе о изједначењу, својеврсне дефиниције. У примерима као *делија од човека* имали бисмо, према томе, значење „човек је делија”, овде без померања семантике у предикативу, а у осталим начелно исто то, само са различитим, уобичајеним или неуобичајеним метафорским помацима у речима које су послужиле за идентификовање (*несрећа*, *рђа*, *душа*, *крџа*, *пародија*, *вашар* итд.). У складу с изнетим, однос би требало ту да буде инесиван.

Приликом тумачења примера из т. 1, исто је тако речено да је, нпр., *Д у н а в* уобличен у очима посматрача као *т р а к а*, *Д у н а в* је (за њега) *т р а к а*, па је из тога извучен закључак о инесији. Међутим, разлика ће се правилно уочити тек ако се изврши узајамна замена лексике у ова два модела. Покушаћемо да саградимо синтагме:

(а)	трака од Дунава	(б)	делија човека
	коцке од кућа		пародија капута
	клинци од кише		вашар тоболаца

Из (а) и из (б) могу се одмах искључити примери „клинци од кише” и „вашар тоболаца”, јер у њима језичка компетенција уочава одређене

врсте обичнијих генитива, макар небуквалност одн. сликовитост израза и у њима учествовала: (а) – од кише су, као од неког чврстог материјала (као од челика) створени клинци; (б) – организован је вашар на коме су изложени сами тоболци, или је од мноштва разбацаних по соби тоболаца направљен такав неред, да се то може назвати вашаром. Разматрање ћемо свести на остале примере.

„Делија човека” и „пародија капута” су неупотребљиве синтагме, док се „трака Дунава” и „коцке кућа” могу употребити. Шта је узрок?

Одговор лежи у чињници да је Дунав неким својим аспектом, па ма то био само утисак који он чини на људска чула, одиста трака, у свом уобличењу, у односу између уздужне и попречне димензије, у савијености, у нечем, дакле, што је садржано у њему, што представља његову бит. „Трака” је, према томе, један од видова његове природе. Стога је могућно, спомињући траку (N), указати да је у датом случају реч о оној траци која иманентно „припада” Дунаву (G), да је она „његова”, те се граматички оправдано да употребити беспредложни генитив посесије. Посесија те врсте је, разумљиво, условна, како је већ и било спомињано напред. Приликом адјективизације G она би била исказива помоћу различитих творбених поступака, који представљају саодносност ширу од правог припадништва: „Дунавова трака” (теоријски), или „сунчев тањир”, али „ватрена печурка”, евентуално „кишни клинци”, „шетачки зид” итд. (Ово су само поткрепљена објашњења постојећих односа у т. 1, али не и у потпуности коректне трансформације у семантичком и стилистичком погледу.)

Даља разрада ове могућности у језику (*ромон шайушања, зумбул смеха*) ослањала се на осећање за сам модел, на криптосемантичке садржаје, као и на имагинацију говорника.

На другој страни, када се каже *делија од човека, пародија од кајуша*, човек (G) је само о к в а л и ф и к о в а н као делија (N), капут је о к в а л и ф и к о в а н као пародија. Реч је о квалитетима које говорник приписује нечему ad hoc, а не о објективној инкарнисаности N у G. Ту нема оног специфичног односа поседовања који смо видели у *трака Дунава*: тамо је било нешто што се могло назвати „Дунавова трака”, док је у вези са *делија од човека* логички неизводљиво „човеков делија”, јер о томе није реч.

Још једна напомена тиче се могућности да се, евентуално, каже и: „(права, сићушна) *трака од Дунава*” (= саопштење у зачућености, формулација призора који је изненада запажен са велике висине). С обзиром на досадашње анализе није тешко дати и за ову синтагматску варијанту семантичко тумачење. Самим тим што би употребио такав модел (а не: *трака Дунава*), говорник би избегао исказ – и то синтаксички недовр-

шен, „отворен” – о природи Дунава као о траколикој појави, и изрекао би своје виђење, као и свој смисао за експресивно комбиновање лексике, у облику скоро довршене, делимично екскламативне реченице.

Враћамо се на постављено питање о томе да ли се тип показан у т. б.1. одликује инесијом или ексесијом. Приликом употребе таквих синтагми говорник се, видели смо, задржава на позицији процењивача, иако то стилизује на начин који одговара изједначавању G са N. Као још једна потврда за то вредни су пажње споменути додаци „читав”, „прави”, који се у овом типу веома фаворизују. Они, са своје стране, доказују да ту имамо фигуру *in praesentia*: дакле, „стуб од човека” аналогно је са „човек је као стуб”, „човек је *и*ако рећи стуб” или „човек је »стуб«”, тј. уз експлицитно дати сигнал значењског помака. То није фигура *in absentia* („човек је стуб”), без икаквог указивања на значењски помак.

Због свега тога, за разлику од разних особености објашњаваних у вези с ранијим типовима, овде се мора говорити о ексесивном односу између N и G.

6.4. У југозападним деловима српскохрватског језичког подручја постоји дијалекатска појава, на путу изумирања, која представља подтип према ономе што је показано у т. б.1. О њој је писао М. С. Лалевић,¹⁴ а касније ју је споменуо М. Стевановић. Њихови примери су ови: натезати се оном *рјом звона* низ ове процоди (Стј. М. Љубиша, Лалевић, МС 2), што ти прича онај *лажљивац Машана* (МС 2, у расправи). Значење је исто као кад би се казало „рпа од звона”, „лажљивац од Машана”.

М. С. Лалевић је додао већи број примера из разговорног језика: ето је дошао онај *јадник Николе, јадница Петрове сесџре, јуначина Илије, чудо дејшеџа, злокобница жене, несрећа девојке, веселник Милоја*. Тумачење значењске боје ових синтагми исто је као и тумачење наших напред навођених примера из б.1, па се овде неће понављати. Аутор истиче да се речи у N типа „јадник”, „бедник”, „злосрећник”, употребљавају у овим спојевима с примесом сажалења, бола, ганућа (а не презира), док друге разноврсне речи, као „добричина”, „будала”, „чудовиште”, „хрпа”, „животиња” и др. у N садрже призивак тепања или прекора, било због милоште, било због срџбе. Отуд његов предлог да се специјално овај дијалекатски подтип, без *од*, назове етичким или осећајним генитивом. Лалевић претпоставља да је овакво изражавање могло потећи из одговарајућих конструкција са *од*, затим наглашава да ово нема везе с посесивношћу – и никакво дефинитивно објашњење не нуди.

¹⁴ Još jedan genitiv ... (в. бел. 3).

6.5. У вези с питањем о постанку описаног последњег типа (и дијалекатског подтипа, о коме мало даље), намеће се, као прва, претпоставка да оваква граматичка схема потиче од генитива материје са *од*: „од косе је направљен прави жбун”, „од детета се створило чудо”. Међутим, то питање остаје отворено.

У чланку М. Регуле¹⁵ тумачи се обрт се *fripon de valet* (= тај мангуп од слуге), који сведочи да аналогни тип постоји и у француском језику. Семантичко-стилски карактер ове везе аутор објашњава на исти начин као што је овде било учињено са српскохрватским везама. Из чланка се сазнаје о неким ранијим објашњењима ове појаве, нетачним по мишљењу М. Регуле, а и по нашем. Али се одговор о постанку оваквог типа не даје ни овде. Регула назива конструкцију *ein syntaktisches Paradox* – и то зато што карактеристика која се изриче постаје (привидно) „*Kernglied*”, а оно на шта се карактеристика односи стоји у (привидном) облику додатка за карактерисање (стр. 59).

Познато је да се и у немачком језику срећу обрти истог уобличења и истог значењског и стилског домета: *eine Seele von Mensch, ein Betonklotz von Hotel, eine Höhle von Wohnung*. О томе говори, нпр., Ж. Матулина,¹⁶ у одељку њене студије под називом *Explicatives Attribut* (стр. 216) стоји пример: „*Jack Linder ist eine Seele von Mensch*”, са тумачењем: „*dieser Mann ist (gut) wie ene Seele*”. Додаје се коментар да је за овакве изразе тешко тврдити да потичу од генитива (што је иначе случај са многим синтагмама „*von + датив*” у немачком), те да је очигледно да је у питању метафора. Сигурније објашњење такође недостаје, као и код Регуле.

У енглеском: *that palace of a house* (дефиниција: *that palace-like or palatial house*), *some fool of a man* (= *some fool-like or foolish man*).¹⁷ У разгледаном речнику ова тачка значења *of* издвојена је као *of a*, тј. наглашава се обавезност неодређеног члана уз *G* како би се постигло дато значење.

Уосталом, у сва три наведена несловенска језика видљиво је одсуство обележја одређености у *G* (одн. у *von + дат.*), а тенденција ка неодређености прати и именице у *N*. Претварањем постојећих обележја у одређеност код наведених инојезичких примера губи се експресивност изрази и ствара се смисао обичне посесије: *die Seele von dem Mensch* значило би „човекова душа”, „душа човека”; *the fool of this man* било би

¹⁵ Zur Analyse der Fügung *ce fripon de valet*, *Linguistica* VII/1, Љубљана, 1965, 57–59.

¹⁶ Ueber die Partikel *von* in der deutschen Gegenwartssprache, *Zbornik radova Instituta za strane jezike i književnosti* 3, Нови Сад, 1981, 211–268.

¹⁷ Longman Dictionary of Contemporary English, Лондон, 1978, s. v. *of*, 22, *of a* (after expressions of strong feeling).

„будала која припада овом човеку” (*„будала човека”). Евентуална будућа, детаљнија анализа показала би, вероватно, да постоји веза између овакве тежње ка граматичкој неодређености употребљених именица и карактера полупредикативности или предикативности показаних синтагми као целина. Таква веза је као принцип позната у граматичким системима многих језика.

Додаћемо још да је у Рјечнику Југославенске академије знаности и умјетности, у обради предлога *od* (под II, v. e), дат пример: „прид њега дојде једна ругота од створења”, из народних приповедака са чакавског подручја, заједно с неким обртима који нису истородни са овим, а под заједничком дефиницијом: „различити други талијанизми”. У словеначком језику: „kaj si je izmislila ta trapa od Janeza”, са објашњењем „ta neumni Janez”, Slovar slovenskega knjižnega jezika SAZU, s. v. *od*, уз ознаку да је то узето из нижег слоја разговорног језика. У лексикографским изворима са македонског и са бугарског подручја нисмо нашли одговарајућу информацију, што ипак не искључује постојање неких сличних говорних узуса.

Јужнословенски језици – српскохрватски и словеначки – и три наведена несловенска разликују се, како по самом факту постојања одн. непостојања граматичких чланова, тако и по природи предлога *od* одн. његових еквивалената. Стога би даље трагање по међујезичким везама у овој области било веома несигурно. Евидентно је то да се и у несродним језицима граде аналогне схеме, типа *N + od G*, и добијају се исти стилски ефекти. Географски подаци као да указују да се у јужнословенском ареалу описана црта појавила као романизам или „европеизам” нешто новијег датума.

Пажњу привлачи напомена М. Регуле да у француском језику постоје обрти исте врсте као што су споменути дијалекатски у српскохрватском, „worin das Fehlen von *de* auffällt.” Они се могу наћи и у немачком: „ein winziges Bündel Mensch” (о новорођенчету; из часописа). И ова појава, дакле, представља нешто што је шире од јужнославизма.

Може се претпоставити, додуше са много резерве, да је управо овај други подтип, без предлога, био старији у свим оним језицима где су засведочене обе синтагматске варијанте. У корист претпоставке о млађем постанку синтагми са предлогом типа *od* говорила би позната чињеница лаганог ширења синтагми с таквим предлогом уоште, у разним језицима и разним епохама.¹⁸ Примери у Рјечнику ЈАЗУ скупљени у обради

¹⁸ О приликама у српскохрватском језику писао је А. Галис: Gebrauch der Präposition *od* statt des Genitivs des Eigentums oder der Zugehörigkeit im Serbokroatischen, Scando-Slavica 1, 27–35; доста података има и у његовом раду: Da li je srpskohrvatski adnominalni dativ pripadnosti (posesivni

предлога *од* под II ј., к., в. сведоче о таласима талијанског утицаја на северозападу српскохрватског земљишта, у области синтагматизације управо са овом предлошком речју.

Ово би био путоказ за објашњење могућне обличке еволуције размотрених синтагми („јадник Николе” > „делија од човека”?) код нас, али још увек без тачног указивања на оне семантичке диференције (т. 6.3, а такође и 6.4) које су се у ту еволуцију уградиле или су је, обратно, подстакле. Експресивно-афективни обрти који су били предмет анализе сасвим су се ретко бележили у старим писаним споменицима, тако да је праћење њихових историјских путева посебно отежано.

7. Из целог излагања се видело како се извесни синтагматски спојеви, у овом случају номени са адноминалним генитивима, могу градити семантички девијантно; ти су спојеви девијантни уколико се значења чланова у њима посматрају изоловано – али захваљујући граматичко-семантичким моделима, као и утицају тих модела на ближе и даље аналогне случајеве, све се девијације показују као семантички и стилски стваралачке. Појављује се могућност откривања неких значењских слојева који при нестилизованом казивању „мирују” у речима и који махом измичу лексикографији, ма колико детаљној, а често и не спадају у њу. При одређеној организацији таквих исказа над речима се надграђује чак и сасвим нов семантички слој (суперлативност властитог значења именице).

Као што се и иначе, у уметности и у свакодневном општењу, имагинарно разликује од лажног, тако се и у синтакси стилизовано разликује од неправилног. Оригиначне, маштовите везе међу речима, када су саграђене према утврђеној и устаљеној синтаксичкој техници, често представљају уштеду изражајних средстава, и у исто време пружају већу количину обавештења, него лексички „истините” и граматички тривијалне везе.

dativ) – balkanizam, Зборник за филологију и лингвистику XVII/1, Нови Сад, 1974, 51–61. Галис износи хипотезу о ширењу синтагми с предлогом типа *од* чак као о општеиндоевропској појави. Склоност према оваквим конструкцијама у балканским језицима повезује се и са утицајем грч. ἀπό. Карактеристични су, мада можда не и повезани с нашом проблематиком, следећи подаци: у раним романским говорима били су живи прелази типа *urbs Roma* > *urbs de Roma* (в. Е. Бурсије, *Éléments de linguistique romane*, IV изд., Париз, 1956, 99); у данашњем француском тенденција *la ville Paris* > *la ville de Paris* (М. Регула, о. с. 57), слично као у талијанском: *la città di Roma*. У германским језицима је познато осипање саксонског генитива (као и типа нем. *der Hut des Mannes*) у корист предлошко-падежних веза (нем. *der Hut vom Mann*).

IX. Лексикографија

АКАДЕМИСКИ РЕЧНИЦИ И ЊИХОВИ ЗАДАЦИ*

– Поводом прве књиге Речника Српске академије наука –

I

У својој Посланици Академији наука у Београду, прочитаној 10. IX. 1888. год. на свечаном скупу поводом стогодишњице рођења Вука Караџића, Стојан Новаковић је рекао: „Иоле књижеван читалац знаће, како се већ са самом Академијом, са самим тако рећи њеним именом спаја мисао о обради језика, о речнику, о уздигнућу језика на виши научни и књижевни значај ... Свуда и у сваком народу Академије [су] знатно утицале на научни развитак, и поглавито на развитак језика, дајући му правац, покрет и одредбу”¹.

Није случајно што су се академије наука у многим светским културним центрима већ вековима прихватале израде великих речника својих језика (са тумачењима на истом језику), и то врло често као главног задатка, некад и као јединог за извесно време, пошто су понегде и биле осниване са тим циљем. С друге стране, није случајно што су велики национални речници већином, а нарочито у последње време, излазили као дела академија, а не као плод мукотрпног рада појединаца.

Разлог првој појави лежи у томе што су академије наука (у модерном смислу) увек биле сматране на првом месту као установе за научни рад у вези са сопственом земљом и њеним унапређивањем, као установе за проучавање националних обележја – природе, прошлости, културе, стваралаштва народа и његових најбољих претставника. Као по правилу, академије у разним градовима и државама почињале су од таквих националних задатака па тек постепено прелазиле на неговање „интернаци-

* Академиски речници и њихови задаци, *Наш језик*, н. с., X/3–6, 1960, 88–100.

¹ Штампано у Гласу СКА X (1888). Цитат са стр. 7.

оналних” наука и научних грана. Међу првим таквим националним задацима редовно је било и неговање језика, његово чишћење од „рђавих” речи било које врсте (што је зависило од савремених прилика и схватања), с тим у вези и изучавање језичких закона, затим популарисање најбољих писаца или народних умотворина и сл. А из чињенице што све то изискује врло велики труд и врло велика материјална средства произлази и друга поменута појава – ретка и све ређа решеност једног човека да уради такав дивовски посао. Осим тога, проучавање и неговање језика у разним раздобљима, чак и код истог народа, мора неминовно да има различите видове. Неопходно је осетити потребе епохе; а таквом захтеву данас може боље да удовољи колектив, и то колектив опробаних стручњака, јер је при све сложенијој стварности све већа нужност консултовања и узајамног допуњавања.

Разуме се, треба одати признање и оним ретким и ретко даровитим појединцима који су били у стању да речнички опис целокупног свог језика, од почетка до краја, изведу сами. Додуше, и иза њих су најчешће стајали анонимни помагачи – скупљачи речи или сарадници. Можда је најчаснији од свих пример нашега Вука Караџића, који не само што није имао никаквих исправних узора за угледање – бар не на земљишту свога језика – него је чак морао да при своме послу води огорчену борбу са онима који би по логици ствари требало да буду његови помагачи, с обзиром на ступањ своје културе, на своје функције и на претензије. Други прерадоци на пољу националне лексикографије имали су такође огромну радну енергију, али свакако ипак и срећније прилике за рад. Вуку Караџићу је врло сличан писац руског речника Вл. Даљ², човек који је 53 године живота посветио раду на своме речнику, сем тога чувен и по скупљању народних пословица, песама и прича, у неку руку и оснивач руске дијалектологије. Али ипак постоји податак: од 200.000 речи Даљ је сам скупио 80.000, остало је узео из већ постојећих руских речника. Имао је, дакле, преписаних око 120.000 речи, а самим тим и велико искуство за сопствени рад, док Вук није преписивао речи ниоткуда³. Као пример приврженог рада треба навести и шестотомни Линдеов речник пољског језика, заснован на идејама рационализма и занимљив као те-

² Вл. Даљ, Толковый словарь живого великорусского языка, I изд. 1863–66, II 1880–82, III 1903–09; касније је и друго и треће издање било преиздавано, у Совј. Савезу и ван њега.

³ Улога старијих извора при изради Вукова речника своди се на ово. Вук је имао пред собом речнике Курцбека, Делабеле, Белостенца, Јамбришића, Стулића, Волтиђија и Хајма, али ни из једног речника није преписивао речи које није чуо у народу сам; речници су му служили само као потсетници (Љ. Стојановић, Живот и рад Вука Стеф. Караџића, Београд 1924, 126–127). Осим тога, узео је нека лична имена из „Рачанског поименика” (И., 126).

мељ упоредне лексикологије словенских језика⁴. Браћа В. и Ј. Грим почели су да издају историски речник нововисоконемачког наречја (касније књижевног језика) 1852 г., али иако помагани и од стране неких научних друштава, а после и од државе, они свој посао нису стигли да доврше⁵. Као самосталан рад изишао је и Сандерсов немачки речник у три тома, у суштини већ и базиран на искуствима браће Грим, мада усмерен друкчије него њихов. Сандерс га је састављао као дописни члан једног берлинског лингвистичког друштва⁶. Литре је писао свој чувени историски и савремени речник француског језика допуњавајући, уствари, речник Француске академије историском грађом, и још за време издавања својег речника био је изабран за члана Француске академије⁷. И велики Оксфордски речник носи на корицама име само једног човека-издавача (касније неколицине)⁸, али се из самог речника сазнаје да је он састављен према материјалу филолошког друштва и уз сарадњу читаве „армије” волонтера.

Као што се види, велики лексикографски подухвати трајне вредности готово никад нису били дело само једне руке, ни у ранијим раздобљима. Поготову је сада сасвим прошло време таквих могућности, због сувише развијених и сложених основа за рад, због сувише великих претходних достигнућа.

Међутим, већ пре неколико столећа било је покретано скупљање и издавање лексичког блага код појединих народа и под окриљем њихових колективних научних ауторитета, и то највиших.

Први прототипови академија наука у савременом смислу речи никли су у Италији у 15-ом и 16-ом веку. Прелаз на модерни тип академија је јесте обележен преоријентацијом са класике на народни језик и на неговање добре савремене књижевности. Таква је била већ донекле академија К. Медичија у Фиренци 1470 г., нешто касније и академије у Напуљу и у Риму, које су се бринуле за обнављање доброг књижевног укуса. За проучавање талијанског језика била је од највећег значаја *Academia della Crusca*, основана у Фиренци 1582 г., са задатком одржавања језичке чистоте, што се видело већ и из назива те установе, јер њен епитет означава *мекње*: академија је имала да чисти језик као на сити. Као плод тако

⁴ S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, 1807–14, касније преиздат.

⁵ Wilh. u. Jac. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, 1852 и даље.

⁶ D. Sanders, *Wörterbuch der deutschen Sprache mit Belegen von Luther bis auf die Gegenwart*, 1859–65, касније преиздат.

⁷ M. Littré, *Dictionnaire de la langue française*, 1863–1872, и каснија издања.

⁸ *A New English Dictionary on Historical Principles*, ed. by J. A. H. Murray, Oxford 1884–1928, а затим: *The Oxford English Dictionary*, ed. by J. A. H. Murray и др., Oxford 1933.

замишљеног рада појавио се 1612 г. речник под називом *Vocabolario della Crusca*. Ова академија је одиграла значајну улогу у тадашњем културном свету, јер су по угледу на њу почеле ницати многе сличне установе са истим таквим задацима: напр., у Немачкој т.зв. „језичка друштва” (Вајмарско друштво већ 1617 г.), а после и у Француској и другде. Таквих академија је било и у нашим крајевима, о чему ће бити речи мало даље. Разуме се, већину тих установа време је постепено прегазило, уколико се оне нису прилагодиле новим духовним струјањима и новим начинима рада који су преовладали у каснијим епохама.

Вреди да се мало више задржимо на Француској академији, која је уздигла на врло угледну висину рад на речнику, и у којој се тај рад, од почетног момента, није угасио за читавих триста година. – У трећој деценији 17-ог века у Паризу су се састајали француски књижевници и књижевни критичари, са циљем да француском језику и литератури некако поставе јединствене принципе. Овај се скуп убрзо учврстио и озваничио, те га је 1635 г. Ришеље прогласио за Француску академију – тело које је испрва имало за задатак да се стара о систематизацији језичког и књижевног стваралаштва. Оно је, напр., надгледало састављање натписа на јавним споменицима, тако да се касније развила једна посебна установа, названа „академија натписа”. Уз првобитну академију су током времена прирастале сличне институције различитих других струка, тако да се она касније почела делити на одељења; али као Прво одељење очувало се оно језгро, под старим називом Француске академије, са верно очуваним статутом и са очуваним првобитним задатком. Главно дело те академије био је академски речник француског језика; по замисли Ришељеа требало је радити још и на великој реторици, поетици и граматизи, али до тога није дошло.

Прошло је 59 година од оснивања Академије док прво издање речника није угледало света, 1694 г. У предговору првом издању и у каснијим предговорима читамо да је јавност била нестрпљива, а да је један избачени члан Академије (Фиретијер) пуштао гласове о томе да се тај речник никад неће ни појавити. Па и у самој Академији, код сарадника, рађале су се сумње да ли ће дело икад бити толико дотерано да ће моћи да се преда публици на коришћење. Писац предговора уз седмо издање дао је свој коментар: Само ће се они зачудити томе, који не знају какву скрупулозну пажњу захтева такав рад, какве fine и деликатне анализе ... А који је то речник, који не даје повода за критику, па и за врло тачну критику ... (изд. 1878 г.).

Француска академија је увек, од првог издања речника, истицала да нема никаквих претензија у стварању нових речи и да је потпуно обје-

ктивна при избору и тумачењу грађе. Она је, изгледа, прва од академија била сумњичена за недозвољену ауторитативност, па је и прва формулисала разлоге против такве евентуалне грешке у раду. – Ова академија је трпела много критика у вези са својим речником; поред поменутих замерки пребацивано јој је и сâмо колективно начело рада. Изгледа да је таква чудна оптужба потицала и од једног толико умног савременика као што је био Лабријер, касније и сам академик, који је, у време припрема првог издања, направио овакву алузију: До данас нисмо видели ниједно ремек-дело књижевности да је творевина више њих⁹. Међутим, Академија је с достојанством прелазила преко свих инсинуација од стране неупућених или недобронамерних и, према речима Ст. Новаковића, „од академичке части стварала част, једнаку државној”¹⁰.

Споменимо укратко да је 1714 г. и у Мадриду основана врло угледна Академија за шпански језик, уствари секција Краљевске академије наука, која је као своје главно дело издала шпански речник и граматику, а касније приређивала издања шпанских класика. Године 1789 створена је у Штокхолму Академија за шведски језик, 1830 у Пешти за мађарски, 1884 у Румунији за румунски.

Историја Руске академије почиње од Петра Великог, од 1724 г. Већ је и у програму те прве, Петроградске академије било проучавање језика; али је ради израде речника била касније основана нарочита институција (Российская академия), која је од 1783 г. до 1841 г. функционисала као слободно друштво научника и писаца, а те године постала Друго одељење Академије наука, за руски језик и књижевност – опет слично као и у Француској, са очуваном старом аутономијом. Год. 1925 створена је Совјетска академија, у којој се данас лексикографијом бави специјални Институт за руски језик. У Русији је до данас било пет издања академских речника, ако се рачуна и једно које је остало недовршено¹¹. Већ и за прво издање карактеристично је присуство дијалекатских речи и разних техничких термина, чије је давање у речнику било од великог значаја за оно време. Састављачи тог првог издања нису ни били стручни филолози. Међутим, касније је констатовано да је то било чак и повољно, јер су у оно време практични разлози преовлађивали над чисто филолошким,

⁹ Лабријер, Карактери, превод, изд. Београд 1953, стр. 56 и примедба 4 на стр. 424.

¹⁰ Посланица I. с.

¹¹ Словарь Академии Российской, 1789-94; Словарь Академии Российской по азбучному порядку расположенный, 1806-22; Словарь церковно-славянского и русского языка, 1847; Словарь русского языка, 1891-1930 (недовршен); Словарь современного русского литературного языка, излази од 1950 г.

па су научници разних струка преко речника могли на погодан начин да пропагирају нову терминологију.

У осталим словенским земљама (искључујемо засад југословенске) најпре је Чешка академија наука, преко једног свог одељења, почела да издаје велики речник, тако да је први том изашао 1935 г. а последњи 1957 г.¹² Сада се (у данашњој Чехословачкој академији) ради на новом издању. Пољаци су имали и од раније лепих лексикографских достигнућа, а њихова нова академија, организована на темељима двеју претходних научних институција после Другог светског рата, издаје од 1958 г. нов речник књижевног језика¹³. И Бугарска академија наука (Институт за бугарски језик) издаје своје велико дело исте врсте¹⁴. Пре овог последњег издања на речнику књижевног и народног језика радили су неки бугарски академици, али не сама академија као издавач.

Могло би се наћи још примера да се за велике речнике залажу научна тела која или сама имају ранг академија наука или се налазе у њиховом саставу¹⁵. За све академије као ствараоце академских речника карактеристична су два момента. Прво, честа је појава да је потстицај за такве установе, а тиме и за лексикографски рад у њима, долазио од приватних лица, из обичних састанака и разговора о језику и књижевности, тј., у крајњој линији, из народа. Друго, постала је општа традиција да се у уставе тако створених научних установа што мање дира. А и саме те установе брижљиво одржавају и негују, не само током деценија већ и током векова, своје основне циљеве, мењајући, разумљиво, оно што им време намеће као измену, најчешће у области практичних потреба и радних метода. Академски речници су били започињани у духу потреба епохе, и у сагласности са променама тих потреба мењали су своје ликове, али углавном само од једног до другог издања, како се то лепо може из њих видети. У оквиру истог издања максимално се поштовала замисао првог редактора или прве редакције, а самим тим и нормални захтев публике да има у рукама хомогено дело – исто, само у више повезаних наставака.

¹² Příruční slovník jazyka českého, I-IX, 1935-57.

¹³ Słownik języka polskiego, почео да излази 1958 г.

¹⁴ Речник на съвременния български книжовен език, почео да излази 1955 г.

¹⁵ Опширни подаци о академским речницима могу се прочитати у Летопису ЈАЗУ VII (за 1892 г.), у беседи Фр. Рачког (стр. 109 и д.), а понешто и у споменутој Посланици Ст. Новаковића; сем тога у предговорима одговарајућих речника, као и у енциклопедским речницима, међу којима исцрпније податке пружа Совјетска енциклопедија (Большая советская энциклопедия, II изд. (1949-57), под одговарајућим одредницама).

За ове констатације наћи ћемо потврда и у нашој, југословенској речничкој традицији.

Позабавићемо се даље судбином и делатношћу академија у нашим крајевима, у разним раздобљима.

Речено је већ да су талијанске академије, или оне установе које су на почетку Новог века називане тим именом, утицале на оснивање сличних установа и у нашим земљама западних крајева. Познато је да су назив академија носила, у духу ондашњег времена, различита литерарна, позоришна и слична удружења. Али је вредно поменути да је једна од дубровачких академија, основана пред крај 17-ог века и одржана до 1725 г., са покретачем Ђуром Матијашевићем на челу, хтела већ да изради речник, само што тај посао није никад одмакао даље од скупљања грађе. (Има података да су била обрађена прва три слова). Око Матијашевића била се и у Риму окупила мала „академија”, са задатком да се расправља о језичким, а нарочито лексичким проблемима нашег језика. У Дубровнику је постојало једно такво друштво за неговање језика чак и 1802 г.; у Сплиту се зна за словенску академију на почетку 18-ог века, која је такође имала за циљ чишћење језика. У вези пак са истарским и другим „академијама” са наших западнијих територија не помињу се одређени филолошки задаци. Уопште је грађа о тим облицима културне делатности код нас за оно време доста оскудна¹⁶.

Три академије савременог типа које данас постоје у Југославији имају свака своју историју, на моменте и немирну, и занимљиву у свим раздобљима. Најмлађа од њих, љубљанска (*Slovenska akademija znanosti in umetnosti*), конституисана 1938 г. а основана у виду Научног друштва за хуманистичке науке још 1921 г., није још почела издавање речника словеначког језика. Међутим, две друге, загребачка и београдска, имају већ за собом историјате својих великих академских речника, који у обема академијама и претстављају најмонументалнија њихова издања.

На овом месту треба, разумљиво, потсетити на то да је и македонски језик почео да се обрађује на начин како то раде академски речници. Тело које се тиме бави јесте Институт за македонски јазик у Скопљу. По

¹⁶ О академијама у Далмацији и Истри в. податке у Станојевићевој Народној енциклопедији и у Енциклопедији Југославије I (1955), под „Академија”. Проф. П. Колендић (Једна српска мелодрама о Андромеди, Пос. изд. САН ССLXXIV (1957), стр. 1) напомиње да је Ђуро Матијашевић из мелодраме о Андромеди „јамачно као грађу за српски речник, што га је спремао за Академију Испразнијех ... исписао нешто око 130 стихова”. У библиографији П. Колендића налази се и овај чланак: Академија „Дангубнијех” (*Otisorum*) и њен рад око једног рјечника у Дубровнику. По усменом извјештају П. Колендића пише А. Вучетић, Срђ за 1906 г., V, стр. 681–692.

тачним обавештењима, за речник је прикупљено доста грађе, али он још није почео да излази из штампе.

Загребачка академија (Југославенска академија знаности и умјетности) основана је на иницијативу Ј. Ј. Штросмајера 1866 г., ако се као тренутак оснивања узме прихватање правилника (првобитан предлог потиче још из 1860 г.). Већ у првој деценији постојања Академија је скупљала грађу за разне врсте своје касније научне и издавачке делатности, нарочито на пољима националних грана науке. Њен тадашњи претседник Фр. Рачки рекао је, приликом прославе тридесетогодишњице оснивања, ово: „Грађа, коју је академија изнијела, тиче се свих грана наука ... ну обилатија је у погледу језика и повијести у широком њезину значењу ... Већ самим уставом академије се прописује особито његовање језика хрватскога”; изучавање и усавршавање језика у свих „просвијетљених народа” поверено је „скупу умника”¹⁷. Из његовог говора сазнајемо, даље, да је Академија још 1867 г., на предлог Ђ. Даничића, једногласно одлучила да се скупља грађа за речник (и наставила тај посао и даље, када је речник већ почео да излази), уз коришћење свим постојећим речницима од 16 века надаље у којима има и наше лексике, затим збиркама народних речи и штампаним народним умотворинама, писаним споменицима хрватског и српског средњевековља, као и писцима до Гајева и Вукова времена.

Основне концепције за речник потицале су још од Рачког, Штросмајера, Даничића и Јагића, и у њима су се огледале најбитније тежње и интереси ондашњег времена (због чега је, уосталом, Академија имала у оно доба и тешкоћа са политичким властима): то је било зближење Хрвата и Срба, паралелно излагање њихове језичке прошлости. Разумљиво је да је у појединостима, и суштинским и техничким, тон целом речнику дао Ђ. Даничић.

Огледна свеска загребачког речника изишла је 1878 г. Из предговора Даничићева, као и из самог текста, сазнајемо да је идеја водиља овог подухвата – упознавање *народној* језика, његове прошлости и његове садашњости. То би требало да буде крајњи домет свих стремљења и достигнућа која је изборила Вукова епоха. У речнику видимо даљи, логични развој Вукове мисли, пошто је политичка и национално-културна ситуација то већ омогућавала: наиме, неће се, као у Вука, узимати речи искључиво из народа, речи које никад дотле нису прошле кроз књигу (књиге су, до Вукова времена, биле врло неједнаке језичке вредности), него сад већ и речи из књижевности, али једино народне речи, оне које

¹⁷ Цитирана беседа, стр. 122.

живе у народу а којима је употреба код неког писца само једна потврда више. Такво лексичко благо јесте она основица на којој ће се, према Даничићу, почети дизати нова, будућа књижевност.

У складу са оваквим замислима, а и са савременим научним погледима из којих управо у то време почиње да клија нови велики покрет у лингвистици – младограматичарство, – Даничић узима за свој речник, поред штокавских, и чакавске и кајкавске речи; он усто сматра као равноправну лексичку грађу и лична и географска имена; жели да даје и етимологије српскохрватских речи, тражећи их још од индоевропског стадија. Он се помало колеба у погледу дефиниција, јер за „најобичније” речи сматра да је довољно давати само њихов превод на латински (што је још и у његово време претстављало, чак и у оваквој прилици, начин идеалног научног изражавања!); каткад препушта самим примерима да тумаче реч, из чега излази та недоследност да је снага примера понекад равна снази дефиниције, а у другим случајевима није. – На почетку израде свога речника он се заузимао и за нека правописна решења, исправно схватајући да је један академски речник довољно ауторитативан и за тај посао. Даничићев речник, уосталом, није био једини који је себи присвојио компетенције у погледу правописа.

О одјеку којим је био пропраћен излазак огледне свеске сазнајемо из једног броја Рада ЈАЗУ¹⁸, где су објављена мишљења неколицине научника; а кроз та мишљења, опет, ми данас можемо још боље да проникнемо у ондашњу културну и научну атмосферу. Тако, напр., И. Срезњевски истиче да је потребно што тачније наводити одакле је који пример, тј. са страницом уз наведено пишчево дело. Он, дакле, тражи од речника, сасвим у духу ондашњег полета филолошке фактографије, што већу објективност и документарност. Следећи је А. Вебер, научник који је стајао изван Вукова круга и изван Југославенске академије. Његова је критика јетка, чак и у ономе у чему би му се могло дати за право. Он замера због одсуства извесног слоја загребачког говора („многих стечевинах 19. вијека у школи, у уреду, у трговини, у обрту, у умјетности, у знаности”¹⁹), због неуношења синтаксичких варваризама и другог, – па се из његових запажања још боље може осетити управо оно за чим је Даничић највише и ишао: не давати ништа што није сасвим сигурно проверено и доказано као народно. Ако се Даничић у таквим тежњама одиста огрешао о неки делић или део српскохрватског језика, или обратно, ако је народним сматрао понешто у прошлости што је, и пре увођења рускословенског

¹⁸ Рад XLV (1878), 159 и д.

¹⁹ О. с., стр. 162.

језика, било више књишко него народно, њему се ипак најмање од свега може пребацити немање или непоштовање једном усвојених принципа.

Поводом Огледа, као и касније поводом почетних томова загребачког речника (а између тога двога, да одмах истакнемо, и није било битних разлика²⁰), писао је, аргументовано и са пуно добронамерности, будући творац замисли о речнику Српске академије наука Ст. Новаковић. Његово мишљење о Огледу износи око 50 страна²¹, а и у помињаној Посланици Српској академији постоји његова оцена Даничићева рада, као и разграничење између задатака загребачког и будућег београдског речника. Новаковић је, у свом чланку поводом огледне свеске, лепо осветлио историску позадину која је стајала иза Даничићева подухвата. Он је веома истицао²² (наспрот Веберу) колико је оправдано давати историске илустрације у овом речнику путем многобројних примера, пошто се у њима види и стари и нови, и источнији и западнији начин изражавања, и популарност неке речи, и синтаксичко и стилистичко обавештење о њој, а постиже се притом и још један добитак – задовољство од самог читања примера²³. У том погледу он му једино замера несразмере: речник би могао да буде мањи у погледу богословеске књижевности, у корист терминологије разних заната, трговине, сточарства и сл.

Новаковићев суд о Даничићеву речнику и о лексикографским потребама те епохе, како их је Даничић разумео, изнет је зајето на стр. 194 наведеног рада: „Даничић мисли, да се у нашем језику тек спрема *àge classique* ... С тога је он из увјерења, да се тај природни процес већ ради и да је на најбољем путу, пошао му у помоћ својим дјелом, те је оно намијењено, да томе новоме језику, што постаје, изнесе сву ону грађу, која му је основа и прошлост”.

Врло је карактеристично што ни касније, па ни у најновије време, када се речник почео ближити своме завршетку, и то у потпуно промењеним условима, није било сматрано за потребно да се врше измене, бар не

²⁰ У Огледу је, напр., стајала, усред примера који често претстављају велики континуирани текст, ознака века из којег су одговарајући примери, а за савремене примере ознака „сада”. Та је пракса после била напуштена.

²¹ Рад XLV, стр. 165–213.

²² Рад XLV, стр. 174 и д.

²³ Моменат, који велики речници не би требало да занемарују. Бодуен де Куртене, на крају свог предговора уз треће издање Даљева речника, каже: „Када сам при читању заморне коректуре имао поново да читам примере сложене курзивом, осећање досаде и незадовољства било је замењивано просто уживањем, – и ја сам се одмарао и освежавао. А колико јача морају бити та осећања код сваког читаоца, који се служи већ готовим речником, без мучне обавезе да тражи грешке и да пази на правилност штампаног текста”.

у основама рада. Један од главних задатака Југославенске академије има да буде урађен до краја, – а то неће бити ни први ни једини задатак који се током времена претворио у дуг науци и историји, из првобитног дуга савременим потребама свакидашњице. Ако је и изгубио своју практичну актуелност, он је, при данашњим високим потребама науке, само добио у научној актуелности. Такав развој нису предвидели они који су пре више десетина година мислили о речнику. А. Вебер је писао: „Кад ће се то дјело натискати? Чуо сам да за 10 годинах. То апсолутно није могуће ... Зато ће тај рјечник један човјек тежко довршити, а што би онда било, да га, недај Боже, мора други преузети? Тко би га наставио у истом смјеру? Био би то или уломак или разноврстно дјело, којим се не би задовољило потребама народа”²⁴. А 36 година доцније Маретић се вајка: Речник излази већ преко 33 године и сада је тек у седмом тому, а кад се сврши за каквих даљих 50–55 г., обухватаће 18 томова; Гримов се речник после 60 година примиче крају: „Велика је штета што се онда нитко није нашао, тко би Даничића и Југославенску академију одвратио од угледања у Грима...” Боље би било да је речник изишао у три тома; „велика је невоља још и у томе што је Даничић ... свезао руке својим насљедницима, који не могу рјечника радикално скраћивати, јер би онда одвећ ударала у очи разлика између посла њихова и Даничићева”²⁵.

Међутим, шта видимо данас? Год. 1955 је речено: „Обрада се и сада креће у оквиру начела и програма, које је поставио Даничић, а наставили их и нешто модифицирали његови насљедници”²⁶. Неколико година после Даничићеве смрти било је одлучено да се за потврду узимају и речи из књига штампаних после Вука и Гаја²⁷; знамо да допуна у том правцу није била велика. Касније су били узимани у обзир поглавито извори са покрајинском грађом и са народном терминологијом. Прихваћене су сугестије о тачном цитирању и о смањењу броја примера. Данашње свеске загребачког речника одају подвучену жељу да се остане у истом тону, макар он сада звучао и нешто архаично. Ту се до краја (иако Речник још цео није штампан) обрађивао овај „хрватски или српски” језик Даничићев, без епитета „народни” или „књижевни”, пошто се у време отпочињања рада то подразумевало, и подразумевало се да то двоје значи исто. Ре-

²⁴ Рад XLV, стр. 164.

²⁵ Љетопис XXVIII (за 1913 г.) у чланку: Рјечник српске академије, стр. 120 и д.

²⁶ Енциклопедија Југославије под „Академија”, одељак о Југославенској академији, стр. 32. Ту се може прочитати и ово: Министарство просвете НР Хрватске поверило је 1946 г. једном одбору израду нових правила Академијиних, која ће одговарати „данашњим народним потребама и темељним начелима оснивача Југославенске академије Јосипа Јурја Штросмајера” (стр. 29).

²⁷ Љетопис II (за 1887 г.), Историјат академије, стр. 3 и д.

дакција до краја обраде није уносила у свој избор лексичког блага оно што би, према данашњим мерилима, носило очигледни печат савременог „књижевног” језика, нити јој је библиографија извора то омогућивала.

(Наставиће се)

АКАДЕМИЈСКИ РЕЧНИЦИ И ЊИХОВИ ЗАДАЦИ*

– Поводом прве књиге Речника Српске академије наука –

II

Године су пролазиле, па је сазревало време за следећи лексикографски подухват. Млађи иницијатори су се прихватили новијих, друкчијих задатака.

Додуше, на територији српског културног утицаја идеје о колективној бризи око језика и око речника почеле су да ничу врло рано; само што је због неповољних околности прошло неких 40 година док се није искристалисало правилно решење.

Матица српска помишљала је још 1841. г. у Пешти на састављање српске граматике и правописа. Те исте године било је основано Друштво српске словесности (које, преко каснијег Српског ученог друштва, представља, у ствари, зачетак Српске академије наука), са задатком да њени чланови „створе научни језик и да њиме прошире, популаризују научна знања”¹. Већ 1845 г. Друштво је морало одустати од тога (Вук је тада још био жив и мотрио будно на сва таква збивања!), па је онда, „не мењајући много у своме статуту, прешло на сасвим други задатак, који је, уосталом, био одувек задатак свих народних академија: да проучава језик свога народа, обичаје, остатке од старина, земљу и све што она у себи има”². Писац овог историјата, проф. А. Белић, не осуђује ни оне

* Академијски речници и њихови задаци, *Наш језик*, н. с., X/7–10, 1960, 212–227.

¹ И за ову, тако замишљену терминологију изишла је нека врста огледа, у Гласнику Друштва српске словесности бр. I; аутор је био Ј. Ст. Поповић.

² А. Белић, Извештај поводом 50-годишњице Српске академије наука о историји Друштва српске словесности, Српског ученог друштва и Српске краљевске академије, Пос. изд. САН СХVI, Споменице бр. 7 (1939–41), стр. 6 и д. Цитат стр. 7.

првобитне намере Друштва, пошто су у то време Вукова начела била и политички прогоњена, па је неко други ипак морао да се стара о језику. Уосталом, само Друштво се баш у погледу Вукових реформи показало либерално, те је при крају 50-их година прихватило Вуков правопис. А замисао да научници претресају питања књижевног језика и правописа, па и терминологије, сама по себи још није негативна³.

Следећа лексикографска иницијатива јавила се 1852. г. У извештају о раду Друштва за ту годину стоји да оно „није сумњало предузети једаред и већега обима дело, и то је српски пространи речник”⁴. Тадашњи потпредседник Ј. Стејић, у Гласнику бр. V, учинио је „Предлогъ за србскій рѣчникъ и србску граматику”, са позивом да се из народа шаљу речи којих нема код Вука, и са извесним идејама о прављењу нових речи⁵. Друштво српске словесности се ускоро претворило у Српско учено друштво (1864. г.); у програму тог новог тела није била споменута израда речника, иако му је задатак био неговање искључиво националних наука. Али је касније у овом Друштву у више махова било говора, нпр., о раду на енциклопедији, затим је у Гласнику бр. XXII штампан „Топографски речник” Ст. Новаковића, а у Гласнику бр. LIX обиман рад Ђ. Поповића: „Турске и друге источанске речи у нашем језику, грађа за велики српски речник”⁶. И касније, кад је већ била основана Академија наука, са којом се Друштво стопило, неговање језика није силазило с дневног реда. Тако је, нпр., на једној седници разматран предлог да се као „академска тема” напише: „Употреба речи за апстрактне појмове у српском народном језику”. На једном другом скупу академика расправљало се о томе како треба писати неке речи (бројеве, заменице, предлоге и др.). Академици су изразили мишљење да ће се уједначено писање постићи споразумом, који би требало да изиђе из таквог научног тела као што је Академија. Трећом приликом је на скупу било говора о томе да би власти требало да обрате пажњу на чистоту језика у ономе што издају⁷.

Из свега можемо закључити да су се у погледу израде речника очекивале, прво, повољније прилике, а на првом месту политичке, јер је њихова несређеност неповољно одјекивала и у научним установама; друго – очекивало се коначно сазревање мисли о томе да су потребна два реч-

³ О. с., стр. 14, 16.

⁴ Цитирана Посланица Ст. Новаковића, стр. 12.

⁵ В. о томе у Посланици Ст. Новаковића и у Извештају А. Белића, стр. 26.

⁶ Извештај А. Белића, стр. 43 и д.

⁷ Годишњак СКА II (за г. 1888), стр. 80 и д.

ника на српскохрватском земљишту, са луцидним схватањем о томе шта има да представља један, а шта други.

Свега десет година дели декларације о једном и о другом речнику, оне декларације којима су ударена два темеља, и то Даничићеву од 1878. г. у уводу огледне свеске, у вези са речником Југославенске академије, и Новаковићеву од 1888. г. у Посланици о стогодишњици Вука Караџића, поводом потребе да се заснује речник Српске академије.

Српска академија наука (раније Српска краљевска академија) основана је 1886. г. Њен први председник, Ј. Панчић, који је умро после мање од годину дана проведених на том положају, саставио је три дана пред смрт председнички говор, који није стигао да прочита и који је остао као врста његовог аманета Академији. Тај аманет су с поштовањем наводили њени будући председници, они који су били филолози по струци⁸. Друга тачка његовог општег програма гласи: „Да се у списима наше Академије очува чистота нашег језика онако као што нам га народ даје, и као што су нам га наши велики учитељи В. Караџић и Ђ. Даничић прописали. Особито чиним пажљиве г. г. академичаре да се никад не упуштају у прописивање којекавих номенклатура и техничких термина. Оваквих појава било је у свим мањим и већим литературама, и свуд су се показале као штетне”.

Ст. Новаковић је до почетка припремних радова око издавања новог речника имао прилике да размисли добро о том послу, јер се бавио проблемима Даничићева речника. Његове су идеје, отприлике, у овоме. Пошто је у историји нашег језика почело ново раздобље, и то већ пре близу једног века, данас је и могућно и потребно показати шта је на том пољу никло и како се развило. Али и више од тога: том новом књижевном језику треба помагати да се учврсти, подсећањем на оно што је добро и што је, можда, пало у заборав, и одбацивањем онога што је стечено на неки погрешан начин. Ми имамо речнике народног језика, али се књижевни језик, „упамтимо добро – у свим појединостима, онакав какав је, нигде не говори у народу, макар да опет у њему нема ниједне појединости која се негде у народу не би говорила. Тиме су и Срби дошли до живог народног књижевног језика, који је управо рећи једино потпуно доследном правилношћу различит од народнога говорног језика”⁹. Новаковић, дакле, види у књижевном језику једну нарочиту варијанту

⁸ Ст. Новаковић у Посланици, в. и извештај са тог свечаног скупа у Годишњаку СКА II (за г. 1888), стр. 178 и д.; Извештај А. Белића, стр. 127.

⁹ Посланица, стр. 62.

народног; језик који га занима и чији речник он предлаже Академији као њен најпречи задатак, по њему је „књижевни народни”.

Ст. Новаковић је био за одбацивање особених имена свих врста, затим „тамних речи” и уопште „књижевности несродног материјала”. У библиографији извора којима се треба служити он предлаже да уђу, с једне стране, књижевници од Доситеја, а с друге стране, дијалектолошка грађа, до које ће се доћи систематским истраживањем, између осталог и путем упитника и позивом за скупљање речи у народу. Какву улогу треба да игра овде дијалектолошка грађа? – Видимо јасну разлику између Даничићева и Новаковићева пројекта: у Даничићевој речничкој грађи књижевност је та која треба да обогаћује знање о народном језику; код Новаковића знање о народном језику треба да обогаћује књижевност, треба да јој ствара нов потенцијал.

У овој етапи почиње у нашем лексикографском раду раздвајање појма „народни језик” од појма „књижевни језик”. Новаковић тим поводом подсећа да је већ и сам Вук осећао извесно двојство, издвајајући током времена „чисти народни језик” од народног уопште¹⁰. Разлученост та два појма видимо данас у самом наслову београдског академијског речника, који гласи „Речник српскохрватског књижевног и народног језика”, као и у излагањима правог творца и првог уредника његовог, проф. А. Белића, у уводу пред први том¹¹. То исто се чита и у наслову прве огледне свеске, која је изашла још 1913. г., и у уводу њеног уредника, М. Иванића¹². Друга је ствар што је дошло до разлике између концепције Ст. Новаковића, с једне стране, и концепције каснијих остваривача његових замисли, М. Иванића и А. Белића, с друге: према првој концепцији требало је правити речник само к њ и ж е в н о г народног језика, а према другој још и оног дела народног језика који не иде у књижевност. А. Белић, затекавши већ промену коју је Иванић унео у првобитни план (или, можда, само у првобитни наслов, пошто идеје Иванићева увода не пружају гаранцију да је он био начисто са овим питањима), и не сложив-

¹⁰ Посланица, стр. 48. О том питању сажето говори М. Стевановић (Грамматика српскохрватског језика, Нови Сад 1954, 5): „Сви народи се у свакодневном животу служе својим језицима, а сем тога сваки народ обично на своме језику развија књижевност и изграђује своју културу. Углавном, то је један исти језик. Али код свих народа постоје мање или веће разлике између народног језика, тј. језика којим се већина народа служи у свакодневном говору, и језика на коме развија своју књижевност и културу и који се зато, за разлику од првог, зове *књижевни језик*”. В. и код Белића у чланку: Народни и књижевни језик, НЈ VI (1939), стр. 97–102, као и на многим другим местима у његовим радовима.

¹¹ Нарочито стр. VII–IX и XXIII–XXV.

¹² Српски речник књижевног и народног језика, Београд 1913. Увод, стр. IV–V.

ши се одмах са тиме¹³, с правом је приметио да би у том случају требало још попуњавати онај материјал који је замислио и почео скупљати Новаковић. То се после и радило у даљим фазама припрема за издавање овог речника. У чему је био смисао и корист од таквог проширивања задатка, видећемо касније. Тако је речник Српске академије, пројектован испрва да буде речник само књижевног језика од Доситеја и Вука наовамо, постао, при свом остваривању, речником и књижевног речничког блага и оног које није књижевно, при чему је све оно што из било ког разлога стоји данас ван књижевности на потребан начин и обележено у њему.

Нећемо улазити овде у историјат припрема и израде овог речника, чија је прва књига изашла 1959. г. Кратак преглед тог историјата, као и оцена претходних огледних покушаја, постоје у споменутом Уводу; написао их је проф. Белић, који је четрдесет година (од 4. X 1920. г. до 26. II 1960. г.) стајао на челу Лексикографског одсека, касније Института за српскохрватски језик, где се тај речник и стварао¹⁴. Може се рећи само најкраће – да се Ст. Новаковић, који је био толико загрејан за овај велики подухват, сам није прихватио руковођења изградом речника. Међутим, тај је посао био тако озбиљно схваћен у Академији, да међу онима који су први подвлачили у књигама речи за ексцерпираније читамо чак имена М. Решетара, Ст. Новаковића и А. Белића, а међу преписивачима цедуља били су и Рад. Домановић и Ј. Скерлић и Ј. Продановић¹⁵. Пре коначног издања било је три огледне свеске, стваране у веома различитим политичким и културним амбијентима, стога и различитих вредности. О првој, Иванићевој, постоји и оцена Т. Маретића¹⁶; о другим двома говори А. Белић у Уводу.

Поводом почетка штампања овог већ давно замишљеног великог дела ваља рећи нешто о томе на који се начин данас остварују лексикографски подухвати ове врсте, и којих се принципа има држати овај, засад најмлађи југословенски академијски речник. И лексикографија је напредовала, као и остале гране филологије и лингвистике, и о њој самој ниче данас све интересантнија лексиколошка литература. Не може се, разумљиво, говорити о томе да се сва данашња лексикографија, у свим средиштима где се на њој ради, придржава истих начела и истих метода; све зависи, и увек ће зависити, од средине где се ради и од њених по-

¹³ Извештај, стр. 188.

¹⁴ Увод, стр. IX–XXI. В. и одељак 12, „Речник народног књижевног језика”, Извештај, стр. 180–192.

¹⁵ Извештај, стр. 182–183.

¹⁶ Рјечник Српске академије, Љетопис ЈАЗУ XXVIII (за г. 1914), 120 и д.

треба. Али је чињеница да се разумевање тих начела и метода, и уопште речничких задатака, данас све више пречишћава и утврђује.

При изради сваког великог речника једног језика који није описно-историјски већ речник савременог језика, као што је наш нови српско-хрватски, спомиње се нормативност. Неку врсту нормативност желели су да постигну и многи ранији речници. Довољно је прочитати предговоре разним издањима речника Француске академије, где се говори о „добрим” речима и о томе који су писци класици и од којих треба узимати грађу. Постављало се, дакле, питање избора; нормативност се схватала и као узимање само одређених, најодабранијих књижевника, и као одабирање, чак и из њихових дела, одређених речи. Тим путем иду и данас многи речници, нпр. напред помињани академијски речници у другим словенским земљама. Негде у већем, негде у мањем опсегу саставља се, прво, регистар оних писаца чији се језик сматра било чистим, узорним, било интересантним и у својем потенцијалу способним за обогаћивање доброг књижевног изражавања. А затим се и из оквира њихове лексике прави у извесном смислу непотпуни регистар речи – одредница: међу архаичним дијалекатским, туђим и другим сличним речима бира се само оно што се, према критеријуму редакције, може употребљавати, – из стилских разлога, из разлога што за неке локалне појмове нема других назива сем локалних и сл. И то је онда нормативност тих речника. Разуме се, у њихов задатак спада и нормирање акцента, морфологије и сл. Међутим, речник Српске академије израђује се на другим начелима. Ни њему се не може одрећи нормативност, само што се она ту спроводи друкчије. Као што је већ речено, у њега се уносе и оне речи које ређе улазе или никако не могу ући у књижевност. Али ту има много средстава која служе као упозорење: реч се не дефинише него се упућује на другу, исправнију реч; код ње се стављају ознаке „покрајинско”, „дијалекатско”, „некњижевно”, „неправилно”, „вулгарно”, „варваризам”. Таквим обавештењем врши се и потребно нормирање. И разни правописни и ортоепски речници такође представљају нормативне речнике своје врсте, а опет у њима налазимо најразличитије језичке неправилности, чак и систематисане, управо зато да би се о њима, не прећуткивањем него објашњавањем, створила најтачнија информација. Јер неправилности постоје, и о њима треба водити рачуна, како при научном раду, тако и при упућивању читалаца и говорника. Један велики речник може, из научних разлога, да стави себи у задатак бележење свих таквих одступања од норме, док, с друге стране, из разлога поучавања, он даје о њима неопходне податке и сугестије.

Концепција таквог речника као што је речник Српске академије постаје на тај начин разумљива и оправдана. И науку и широку публику ће из врло многих разлога интересовати да добију на једном месту потпун преглед српскохрватског језика – и из књига и из покрајинских збирки. Интересоваће и то, како су све писали српскохрватски књижевници (сви а не само најбољи) у разним крајевима и условима. Ову мисао, нпр. у вези са претераном употребом туђица – да споменемо само то – изражава проф. А. Белић овако: „И та је употреба резултат извесне туђинске атмосфере којом су обухваћени духовни интереси појединаца. Па и то је докуменат нашег културног развитка који се не сме занемарити”¹⁷.

Осим тога поставља се питање – ко ће и како вршити избор, ако га треба вршити. Погледи на избор одредница били су врло различити, па и необични у разним приликама. Добровски је некад саветовао Вуку да саставља речник само од речи из пословица, да изоставља „познате” речи¹⁸. О компетенцији људи који бирају речи за речник било је говора поводом рада Француске академије. Код нас је Ст. Новаковић желео да пажљиви одбир речи врше сами академици (разних струка). Проф. А. Белић је с правом приметио да би у том случају стручан посао био препуштен нестручним људима¹⁹. У Уводу он је оспорио такво право донекле и самим стручњацима, када је рекао: „Овај Речник неће бити еkleктички, тј. такав у који би уредници пуштали само оне речи за које мисле да имају права грађанства у савременом књижевном језику. Јер такво поступање уредника било би индивидуално, зависило би од њихова знања, укуса и разумевања”²⁰. А онда је додао још један аргуменат против еkleктизма: „Затим, наш је књижевни језик ипак још у постајању, тако да се не може већ сада говорити о томе које су речи добиле искључиво право грађанства”²¹.

Има још једно питање које се решава неједнако, према томе за шта се одреде творци речника: то је начин навођења потврда. Речник Југославенске академије, после добивених сугестија поводом Огледа, а данас и речник Српске академије, цитирају и књиге и стране у књигама са потпуном тачношћу. За строго научне сврхе такав је начин најприкладнији. У том случају речник је само трансмисиони апарат за упознавање језичких чињеница, посредник између грађе и читалаца. Међутим, неки

¹⁷ Увод, стр. XXV.

¹⁸ Љ. Стојановић, о. с. 125.

¹⁹ Извештај, стр. 184.

²⁰ Увод, стр. XXIII.

²¹ 1. с.

други речници (рекло би се, већина) себи придају функцију грађе. Они или цитирају писца и дело, уз напомену о поглављу, чину и сл. (речник Совјетске академије), или само писца (нпр., речник Бугарске академије), или, најзад, уопште не дају примере из књижевности, сматрајући своја тумачења и своје евентуалне примере довољним. Овакво поступање представља у старим речницима одраз субјективног прилажења, можда и жеље да се прикаже сопствена ученост; а данас је то један модернизован принцип лексикографије, са тежњом ка упрошћавању и отресању од сувишних филолошких реквизита. У том смислу, у данашњим речницима других словенских народа где је дошло до правописних промена, врши се и прилагођавање старијих извора грађе новим законима ортографије. У речнику Српске академије то се не ради.

Са етимолошким тумачењима такође се поступа различито. После многовековних класичарских традиција и давања грчких и латинских етимологија где год се могло, а затим младограматичарских занимања за индоевропско порекло, порастао је интерес према питањима о томе из којих је језика непосредно попуњаван речнички фонд. Речник Српске академије се труди да, према расположивим могућностима, покаже код свих позајмљених речи из ког су страног (свременог) језика оне позајмљене. А даље етимологије тих страних речи, као и непозајмљених, тј. изворно словенских, препуштају се етимолошким речницима.

Садашње стање у науци ставља речнике пред нове и све теже задатке. Ако је речник онако замишљен како је то случај са речником Српске академије, тј. ако он на себе преузима и улогу скупа дијалекатских речника, он треба по могућству да покаже и дијалекатске тенденције а не само дијалекатску лексику: какве фонетске појаве владају у појединим областима, затим, шта се може запазити у животу акцената, има ли неких категорија у које продиру нове, још несанкционисане акценатске промене и сл. Речник Српске академије није поставио себи толико за циљ да бележи све оне фонетске и акценатске варијанте које су као безизузетачне законитости познате нашој класичној дијалектолошкој литератури; то би исувише проширило његов обим. Он пре може да представља путоказ ка оним дијалекатским збивањима која у науци још нису систематисана, која су уско локална, необавезна, неоправдана са гледишта дијалектолога или сл.

Речник има срећне могућности да бележи уопште сва збивања у језику, и у провинцијалном и у књижевном, као што су, нпр., непозната дотле, у неку руку изненадна, колебања у роду именица, у глаголском виду или, нпр., у прелазности одн. непрелазности глагола; захваљујући

сакупљеној грађи лексикограф је у повољном положају да темељно обрађује глаголске префиксе, предметке и друге почетне делове сложеница и полусложеница; разуме се исто вреди и за суфиксе и за друго. Од велике је начелне важности то да све ово може да буде врло плодносно за даље богаћење језика код књижевника који буду тражили савет од речника, и за даљи развој језика уопште.

Лексикографу се пружа могућност да упознаје раније незапажене или мање проучене семантичке појаве свих врста. Нпр. – да узмемо надхват – појављивање неких позитивних или негативних значењских прелива у речима које су саме по себи неутралне: „свако” са неповољном, презривом оценом људи на које се то односи, „човек” са нијансом величине, племенитости тог појма, „број” са значењем великог броја²², „године” са значењем високих, поодмаклих година, „капитал” са значењем великог капитала а не каквог било итд. Семантички потенцијал речи често је неслућено богат, тако да је један од задатака и тај да се одреди шта уопште спада у домен лексикографије а шта треба да остане изван ње. Имали смо већ прилике да говоримо о томе да, нпр., „снег” може да значи „падање снега”, или да, рецимо, „Швајцарска” значи „време док траје швајцарска територија за онога ко путује”²³. Реч „медицина” значи и науку и уџбеник, и примену науке („никаква медицина овде не помаже”; у истој реченици народско значење те речи било би „лек”), и тумачење у вези с том науком („развезао неку медицину”), можда и огранак те науке (*totum pro parte*: „изучавао разне медицине а ниједну болест не зна да излечи”), и ко зна шта још. Далеко од тога да све то може бити показано у речнику; али вештином омеђивања лексикографије лексикограф мора да влада.

Врло је интересантан и мало обрађиван проблем – колико од стилстике и стилских фигура треба да улази у речник. Одговорити на то питање значи претходно разумети природу стилских фигура и оценити

²² Грађа за Речник САН пружа примере и из добрих писаца за употребу речи „број” у значењу „велики број”; стога могу и речи „бројан” и „бројност” имати одговарајућа значења. Речник ЈАЗУ даје доказе о томе да је такве употребе било и код старих писаца. Према томе, неће бити тачно мишљење Љ. Стојановића (НЈ IV, 276) нити писца језичке поуке у „Нашој пошти” (НЈ II, 127), да ова употреба није исправна.

²³ ЈФ XXII, 302. У реченици као што је „Преспавао је (у возу) целу Швајцарску, пробудио се тек у Италији” јасно је да, при стриктном замењивању, дефиниција „држава у Алпима” не би задовољила, јер имајући у виду значење глагола „преспавати” (какво ће бити дато у речнику) и именице „држава” није логично да се држава може преспавати. А јасно је и то да такво проширење значења у речи „Швајцарска” није ни обавезно ни само по себи разумљиво и за остале именице, те не би било исправно да га ниједна лингвистичка дисциплина не нотира.

шта је уопште стилска фигура а шта није. Ако се каже: „На небу тог несрећника гомилали су се поново тешки облаци”, речи „облак” не сме се приписати фигуративно значење: овде су се све речи, тако рећи линеарно, помериле, стварајући целу конкретну слику (иако на апстрактној подлози) и остајући оно што су. Ово је фигура за *стилист*у, али „облак” овде није фигура за *лексикографа*. Друкчије је ако кажемо: „Наше пријатељство квари само један облак – њена сумњичавост”: у овој реченици ништа се није померило осим једне речи, није се створила могућност за виђење слике у којој би „облак” био у свом правом амбијенту и према томе у правом значењу, тако да је овде реч „облак” присиљена да промени значење, и она га мења у правцу „сметња”, „препрека” или сл. Лексикограф неки пут наилази и на велике тешкоће кад треба да тумачи неке фигуре, одн. да процењује тип и степен фигуративности. Каква је, нпр., фигура када се каже „песница дрена”, „јатагани кукуруза”, „кугла лубенице”, „клинци кише”²⁴, или, рецимо: „Мапе влаге на зидовима”²⁵? Наиме, да ли су ту промениле значење речи „песница”, „јатаган”, „кугла”, „клинац”, „мапа” или се догодило само нешто између речи а не у њима самима?

Добар савремени речник мора да обраћа велику пажњу на сва она струјања која се стварају међу речима и на то шта им та струјања доносе. Не само што захваљујући друкчијем додиру, друкчијем размештају речи настају фигуре, већ се речи и у својим обичним значењима семантички мењају (или не мењају, на шта треба нарочито пазити!) када ступају у одређене спојеве. Од тога да ли се каже „прозорско окно” или „рударско окно” зависи значење речи „окно”; али и обратно – од тога да ли је речено „велика снага” или „велика слабост” значење речи „велики” не зависи, иако би неко могао помислити да зависи, јер је у првом случају „велики” заменљиво са „моћан”, „јак”, а у другоме није заменљиво. Питање је овде у томе шта се све може рећи за снагу када је велика (она је онда моћна, јака), али у тој истовремености, па чак и узајамној условљености, нераздвојности квалитета не смемо да гледамо и њихову идентичност.

Везе међу речима треба да се посматрају и са граматичке стране. Добро је познато да од тога који падеж стоји, нпр., уз предлог „у” – да ли генитив или акузатив одн. локатив – зависи значење тога предлога. Међутим, савремена лексикографија имаће прилике да открива те зависности и у сасвим другим областима, тамо где их раније махом није бележила: нпр., значење глагола „држати се” зависи од тога да ли уз њега стоји „за нешто” или „нечега” или „на нечему”, или прилог „добро”, „ју-

²⁴ О. с., стр. 299.

²⁵ Богатство и богаћење језика, Књижевност и језик у школи (1954), стр. 169.

начки”, „кукавички”; значење глагола „решити” зависи од тога да ли уз њега стоји предмет у акузативу (решити задатак) или додатак у виду „да + презента” одн. инфинитива (решити да дође)²⁶.

Ово је само летимичан преглед оних проблема који ће одиграти у савременим речницима и у новом српскохрватском речнику далеко већу улогу него што им је припадала у ранијим сличним остварењима. О њима се сада много више мисли и пише него што је некад био случај.

Али тиме није казано све о разлици између старијих и новијих лексикографских подухвата. Покушајмо да бацимо још један, шири поглед на услове под којима се данас велики речници израђују и на потребе које данас треба помоћу тих речника задовољавати.

Један од главних момената јесте тај да су се промениле многе политичке и културне прилике – и код других народа, а што је за нас најважније, и код нас. Пре једног века и више, у временима постепеног политичког ослобођења и пораста националног одушевљења, лексикографи су, као и други слични прегаоци, имали пред очима извесне специфичне задатке: учинити народ свесним сопствених богатстава, потврдити његову вредност пред другим народима, помоћи му, поучити га; направити ризницу његових духовних достигнућа (а језик спада међу њих), баш зато да му се омогући његов даљи полет и даља афирмација. Ту је требало водити рачуна о просветитељској страни рада, енергично одбацити речи које нису у духу исправног изражавања, упућивати на оно што представља „књижевни”, „правилни” народни говор, износити фолклор, а све то ради што бољег утврђивања тих, за нас данас већ достигнутих циљева, ради одржавања родољубља и, у крајњем домету, ради заснивања новог, бољег живота, који се јављао на видику. За овакве задатке данас више нема потребе у нашој средини. Као што сада не би ником пало на памет да се бори за очување француског, руског, талијанског језика, исто тако ни код нас нема више потребе за борбом, за образлагањем, за учвршћивањем, сем у границама сасвим обичног, редовног нормирања, које спада у дужност свих учитеља и свих научника у сваком народу и сваком времену. Филолошки интереси не изумиру, само што су се циљеви битно изменили.

Примена филологије у лексикографији усмерена је данас ка све снажнијем ширењу знања: с једне стране – знања о оним појмовима које речи означавају, о значењима речи, а с друге стране – о самим речима као предмету науке о језику.

²⁶ ЈФ XXII, стр. 300–301.

Садашњег читаоца ће сасвим објективно интересовати и „тамне” речи, нејасне, туђе и разне друге, речи с разним недостацима. Нормирање остаје као један од главних задатака речника: то је толико јасно да о томе не треба много говорити. Али је исто толико важан и други задатак – задовољење данашње жеље и жеђи за познавањем свих појединости. На пример: у овој епоси невиђеног полета технике, индустрије, медицине и свега осталог, у чијим оквирима још није било времена да се развију народне терминологије, и вероватно их неће ни бити у сваком појединачном језику, пошто међународни термини сасвим задовољавају, – у овој епоси читалац жели да зна значење свих тих термина, који су у све живљем промету. Те речи постепено постају исти такви чланови његовог говорног и писаног језика, као и старе, домаће: према томе, нема разлога остављати их принципијелно за неке друге речнике, енциклопедијске и тзв. „специјалне”; треба их само знати правилно обрадити, увек са упозорењем ако постоји домаћа реч са доиста истим значењем. У неком енциклопедијском речнику неће бити говора о акценатским и морфолошким променама тих речи: где ће се оне онда давати? А треба истаћи да се и те интернационалне речи покорављају домаћим акценатским и морфолошким законима, па је и то један доказ више да оне улазе у круг свакодневног изражавања. На тај начин долази, даље, до све ближих додира међу народима с разним језицима: међународне, опште познате речи, носиоци нових и при том опште познатих појмова, постају нека врста есперанта, иако фрагментарног есперанта.

И још нешто: у епоси све бржег развитка цивилизације расте и темпо превођења с једног језика на други. Ми смо сада не само у раздобљу када сва светска литература, ако је само добра, треба да припадне свакоме, већ и на прагу раздобља електронског превођења. Можда није сувише смело рећи да би тачно израђени велики национални речници, са што потпунијом обрадом синтаксе, фразеологије, стилистике, били велика помоћ и многобројним преводиоцима, па и скорим творцима преводилачких машина; јер кад се данас чита о овим најновијим техничко-лингвистичким замислима, види се да је разрада синтаксе и фразеологије уз сваку реч једна од најосновнијих потреба.

Речено је да данашњи речник треба да шири и знање о самим речима као предмету лингвистике. Данас се ради на великим дијалектолошким атласима, који су нарочито потребни нацијама са много дијалеката и са богатом и сложеном историјом тих дијалеката и њихових носилаца, – какав управо и јесте случај код нас. На помолу је снажно развијање извесних млађих лингвистичких дисциплина, нпр. о језичким супстра-

тима (код нас још нарочито балканологије); исто тако, у средиште пажње доспевају нека гранична поља између језика и књижевности, језика и музике и разних других области. Ми и не знамо још за рачун којих све наука лексикографија врши припремне радове, од којих све научних грана и задатака преузима проблеме, да би их, обрађене или бар донекле начете, предала даље. Сасвим је тачно рекао Ст. Новаковић: „Што тањом тачношћу у приопћавању грађе најлакше [се] може угодити будућим још незнатим потребама науке”²⁷. И А. Белић је казао поводом речника Српске академије: „Овај Речник [he] постати извор за друга дела која ће обрађивати различне стране нашег језика”²⁸.

Вратимо се, на крају, почетној мисли ових излагања. Када се баци само овакав, брз поглед на све задатке које треба решавати и на све околности о којима треба водити рачуна при раду на великом речнику неког језика, постаје јасно да се такав посао мора поверити већем скупу људи, и то оних који имају и добру стручну спрему и широке опште видике. Он се мора радити у установи која је снабдевена свим потребним помоћним средствима. Обрађивач и редактор морају имати при руци сличне речнике других раздобља и других језика; они треба да буду упознати са последњим донетима лексикологије као научне гране. А и да не говоримо о томе колико дуго и дубоко треба понекад да трагају за самим значењима речи: при том је далеко сложенији посао да се обради нек реч из најчешће свакодневне употребе, која управо због свог великог оптицаја постаје тешко „уловљива” у дефиницији (*и, чути, велики, да, један, биши-esse, од, црн, иде* итд.), него она која има врло уско и врло тачно одређено значење и која изискује велику прецизност при тумачењу (*волунтијаризам, синемаској*). Није био редак случај да се лексикографи жале на тежину својег посла. Још крајем 17-ог века писао је састављач предговора за прво издање речника Француске академије: лакше је рећи да телескоп значи наочаре за гледање у даљину, неголи објаснити шта је то гледање; реч која се дефинише често је тачнија од своје дефиниције. А овако говори писац предговора уз седмо издање истог речника: „Речник није ништа друго него тачан и минуциозан инвентар свих идеја или прелива идеја које представљају речи у својој простој или сложеној употреби, у природном или сликовитом значењу; и често, да би се открило тачно значење речи која има најобичнији лик, треба дупсти по чо- вековом уму до његових последњих дубина”²⁹. П. Будмани је приметно:

²⁷ Рад ЈА XLV, стр. 200.

²⁸ Увод, стр. XXIII.

²⁹ Стр. II.

„Лексикографија [је] мучнији и незахвалнији посао од граматике, те се је стога на овом пољу много мање израдило него на граматичкоме”³⁰.

Из свега произилази да је најбољи начин тај да се једни лексикографи служе искуствима других. Пошто данас у нашој земљи треба да започне израда и издавање два речника двају језика који досад нису имали оваквих остварења у својој историји (словеначког и македонског), а још један речник тек је почео да излази па ће и њему бити потребно још много помоћи, то ћемо поновити предлог, већ једном изречен³¹: да би добро било да се и код нас, као и у неким другим земљама, покрене нека повремена публикација, у необавезним временским размацима, у којој би лексикографи и лексиколози (уосталом, и из разних других области научних интересовања, ономастичари, писци разних специјалних или двојезичних речника и другога) износили мисли и запажања о своме раду.

³⁰ П. Будмани, Поглед на историју наше граматике и лексикографије од 1835 године, Рад ЈА LXXX (1886), 165 и д. Цитат стр. 183.

³¹ Јужнословенски филолог XXII, 303.

ЛЕКСИКОГРАФСКИ ПОСТУПАК У РЕЧНИЦИМА САНУ И ЈАЗУ*

– показан на глаголима са префиксом *за-* –

I

У два велика описна (једнојезична) речника – речнику Српске академије наука и уметности и речнику Југославенске академије знаности и умјетности – обрађују се речи истога језика. Познато је, међутим, која је између њих главна разлика. Први је речник савременог српскохрватског књижевног језика и знатнијег броја дијалеката, приближно од половине XIX века, уз малобројне старије примере и са тежњом ка осавремењавању у току израде. Други је, посматрано из данашње перспективе, историјски и делимично савремени речник, хрватскога или српскога језика – како стоји у његовом називу – са грађом из дијалеката (такође не свих) затеченом у XIX веку, као из књига извесног броја тадашњих писаца којима је био признат аутентични народни израз, без јаче испољене тежње да се током рада допуњава лексички фонд XIX и XX века.

Већ и сама ова неистоветност њихових основа најчешће доноси „вишкове” и „мањкове” у значењској, фразеолошкој и илустративној обради истих речи, када се упореде ова два речника. Али се разлике појављују и због других узрока. Оне потичу од различитих концепција обраде у најширем смислу – а то је, опет, настало углавном услед великог временског размака између почетака једног и другог подухвата, услед духа времена који их је пратио. Разлике, даље, долазе због непотпуне једнакости у савременом, истодобном животу неких језичких детаља у

* Лексикографски поступак у речницима САНУ и ЈАЗУ, *Наш језик*, XXV/1–2, 1981, 3–24.

разним географским областима, као и због субјективних чинилаца који неминовно одликују сваког појединачног обрађивача, редактора или целе редакције.

Овде се нећемо задржати на разликама које проистичу из различитости ексцерпираних грађе или из различитог поимања семантике речи, а то подразумева да нећемо процењивати дефиницијску суштину, нити рашчлањеност одређених речи, ни редослед датих значења, као ни стилстичка сенчења и сл. Оно о чему најпре треба да буде реч није значењски аспект тзв. десне стране ових речника, него својеврсни технички проблем, који ће се прво приказати начелно а затим илустровати на обради одабраног типа глагола. У питању су два – у одређеном смислу – система лексикографског поступка, што, иначе, представља донекле маргиналну тему међу многим другим темама. Ипак, пошто је о том критеријуму било мало говора у науци, проговоримо овде управо о њему, тим пре што разна решења у тој области могу давати повода за неке повољније или неповољније судове, па нису без сврхе извесна историјска и друга образложења.

Међутим, увид у технику рада природно води и ка неким даљим разматрањима, која се односе на одређени међупростор између технике и онога што се подразумева као најглавније у речнику – формулације значења. Јасно је да се посао лексикографа, пошто је овладао спољним конвенцијама свог рада, не усмерава одмах на уобличење дефиниција; од примене чисте технике до правилног дефинисања, он код многих речи мора да прође кроз краће или дуже лавиринте граматичких, логичких и других размишљања. Нешто од овог дела његовог пута, који претходи самом опису значења, покушаћемо овде такође да осветлимо, поново указујући на праксу у једном и другом академијском речнику. Глаголске речи, уз то префиксирани, дају подстрека за обиље опаски, баш зато што је лексикографска пракса на земљишту српскохрватског језика и дуга и богата, па је занимљиво да се види како се она носила са том врло сложеном материјом.

II

Према једном специфичном мерилу, описни речници се могу поделити у две групе.

На једној страни стоје они речници у којима се иде ка потпуној идентификацији одреднице (синонимској или описној, махом комбинованој), у којима се, дакле, речи одређене граматичке врсте или граматичког облика дефинишу, кад год је то могућно, помоћу речи те исте врсте и облика (придев помоћу придева, инфинитив помоћу инфинитива итд.),

односно помоћу неких синтагми које, целе, функционишу као јединице датог граматичког типа (бео = кој и је боје снега... и сл.). За одредницу се, према томе, тражи што вернија замена, у граматичком смислу колико и у значењском. При том се тежи да се исказе све што је релевантно за објашњење одренице, за ту условно тако названу замену, а да се „сљушти” све небитно. Ово што је речено вреди и за посебна значења одредница, и то на свим ступњевима семантичке хијерархије. У таквим речницима, може се рећи, има доста формалнога, што не треба схватити у рђавом смислу, као формалистичко.

На другој страни се налазе речници у којима показана идентификација није опште правило. Поступак је у њима мање формалан.

Ни у речницима из прве групе граматичка подударност се не може постићи увек. У случајевима када је идентификација неизводљива, нпр. код заменица, предлога, везника, узвика и још понегде, ако нема ни синонима ни еквивалентних синтагми, прибегава се или граматичким дефиницијама или таквим које, да тако кажемо, заобилазно (а по могућности увек једнообразно) објашњавају одредницу. Ту се, значи, мора ићи на дефиниције које нису граматички адекватне дефинисаној речи и не могу је заменити у реченичној примени.¹

Униформност лексикографских решења тражи се све више што је речник типичнији представник прве показане групе. Али је јасно да се и у речницима из друге групе одржавају одређени прописи обраде. Они су ту такође задати, с тим што се допушта већа слобода при њиховом остваривању. То придаје овим речницима својеврсну свежину, одређену арому лежерности и литераричности, за разлику од схематичне слике коју пружају дела из прве групе.

У области српскохрватске лексикографије два академијска речника управо оличавају два типа о којима говоримо. Речник САНУ (даље: РСА) тежи идентификационим тумачењима, док је речник ЈАЗУ (даље: РЈА) у дефинисању слободнији, премда и код њега висок постотак дефиниција показује граматичко поклапање с одредницама, што је и сасвим природно: и код њега постоје јасно утврђене техничке методе.²

¹ Сем тога, као што се зна, већи описни речници стављају себи у задатак да представе и устаљене лексичке комбинације, обрте, изразе и друге особености у употреби речи, све до окамењених фраза и до пословица и загонетака везаних за реч-одредницу. Разумљиво, начело граматичког поистовећивања у многим случајевима код синтагми и реченица уопште не може да се спроведе.

² О њима се, нпр., може прочитати код Стј. Мусулина, *Rad na Akademijinu Rječniku hrv. ili srp. jezika, Djela JAZU 52/I*, 298. и д.; такође: *Сл. Павешаћ, Pogovor (nakon završetka rada na Rječniku 1975)*, додатак књ. XXIII РЈА, 69. и д.

Ево неких примера из којих се могу видети системи и структуре тумачења, без осврта на степен семантичке исправности (која би се сазнала тек из примера, а која овде није предмет истраживања).

Забити.

РСА. забити¹ I. 1. учинити да нешто продре унутар нечега, забости, зарити, закуцати. 2. а. гурнути негде, стрпати; завући, увући. б. сакрити, склонити. 3. заковати, затворити, зачепити; затворити у нешто, укувати. 4. повући уназад, затурити, бацити. 5. покр[ајински] заклати, убити. II. [повратни облик] 1. зарити се, забости се. 2. завући се (обично у неко скровито место); склонити се, сакрити се. Израз: „забити гол”.

РЈА. 1. забити... што год оштро затући, залупати куда. а. акт. а) уопће. б) забити што у што. с) забити кога у тамницу или што слично. д) забити табор, шатор. е) забити очи у што. ф) забити коме што у главу. в. пас.; партицип пасива забијен, забјен... од забити и забити се. а) у правом смислу. аа) исто што затучен, забоден у што. бб) исто што прибијен. сс) у шпиљу. б) у пренесеном смислу; забијен у памети, у свијести. аа) адј. бб) адв. забљено исто што запањено, без разумијевања. с. рефл. а) забити се исто што завући се, затући се камо, у страну, на пострано скровито мјесто. б) забити се у што. с) забити се може коме дах, те не може дисати. д) забити се у кога, коме у ноге. е) забити се у памети, у свијести исто што збунити се, изгубити се у памети, у свијести. ф) забити се очима у што. – У подзначењима већином стоје још дефиниције пренете из једног или више старих речника, као врста потврде (уколико тога има), обично са примерима, а понекад долазе само примери.

Закопати.

РСА. I. 1. а. почети копати; мало загрепсти. б. направити покрет као при копању, ударити (ногама). 2. а. стививши нешто у ископано место, рупу и сл., прекрити земљом, песком и сл. б. турити (у нешто), забити, зарити. в. засути (земљом и сл.), затрпати. 3. а. сахранити, укупати. б. фиг[уративно] уништити, разорити; упропастити. 4. а. копајући направити (у земљи), ископати. б. делимичним укупавањем поставити, утврдити, учврстити; ушанчити. в. саградити, подићи, основати (ударивши темеље). II. 1. повр. од закопати (I, 2 и 4б). 2. фиг. забити се, завући се, склонити се (обично на неко пусто или удаљено место). 3. удубити се (у нешто), занети се (нечим). 4. постати, настати (о насељу и сл.).

РЈА. ставити у приређену јаму у земљи и затрпати земљом, покопати. а. у наведеном значењу. а) у правом смислу. аа) закопати човјечје тијело након смрти. ааа) акт. бbb) пас.; партицип пасива закопан исто је што покопан, укупан. ссс) рефл. у правој и у пасивној служби. бb) закопати што друго у земљу или у што слично. ааа) акт. бbb) пас. ссс) рефл., закопати се у што. б) у пренесеном смислу или у свези с чим нестварним. аа) акт. бb) пас. сс) рефл. в. почети копати. с. закопати шанац, табор, лагум исто што копањем утврдити шанац, табор, начинити лагум. д. закопати се исто што утврдити се шанчевима и окопима. е. закопати кога с киме исто што посвађати, управо закопати кога у сваду с киме. ф. закопати нокат у ледину исто што почети трчати.

У РСА значења инфинитива, прво, имају своја властита тумачења и, друго, протумачена су искључиво помоћу инфинитива. У РЈА се испред поделе на значења излучује општа, најважнија или комбинована дефиниција, као и постојеће дефиниције из старијих речника (природно, у инфинитиву), док у даљој разради нека значења, нешто другачија или сасвим другачија од онога које је дато напред, могу такође имати дефиниције, или само дефиниције пренете из старијих речника, или чак остати без непосредно датих дефиниција (задоцнити а. акт. а) прелазно – и одмах долазе примери, б) непрелазно – одмах примери). Овде има и објашњења која нису дефиниције у правом смислу (нпр., показано напред: 1. забити с. с): „забити се може коме дах, те не може дисати”;³ или: заковати д.: „заковати коња каже се, када ковач, поткивајући коња, затјера клинац коњу у месо”).

Речник који не тежи идентификацијама, који, према томе, тражи од корисника да ишчитава и схвата објашњења и из нешто ширег контекста, а нарочито из самих примера, није везан лексикографским конвенцијама ни у неким другим областима. Тако, у РЈА запажамо разне неједнакости поступка у вези с поделом на граматичке и остале особености у употреби речи. Оваква карактеристика не представља недоследност, јер би се недоследношћу смело називати само местимично одступање од усвојених правила, што овде није случај. На пример, као што се могло видети, 1. *забиџи* дели се на а. акт., б. пас. и с. рефл., а при томе се б. пас. дели на а) у правом смислу, б) у пренесеном смислу; обрнуто, *закојџи* се дели на а. ... а) у правом смислу, б) у пренесеном смислу, а код тога а) ... ааа) акт., бbb) партицип пасива, ссс) рефл. Глаголски род је, видимо, једанпут старији од стилског момента, док му је други пут подређен.

Захваљујући великом историјском распону, РЈА знатно више него РСА има прилике да анализира граматичке и фразеолошке појединости које су се учвршћивале током живота разних речи: негде се, рецимо, јаче „афирмисао”, мада не и лексикализовао, партицип пасива, негде је постао учесталији, мада не увек и семантички релевантан, спој неког глагола са одређеним субјектом или објектом, итд. Општи историјски изглед целокупне речи диктира логику лексикографског поступка, од случаја

³ У РСА овог лексичког споја нема, али би се ту, по усвојеним правилима, могло поступити на два начина. Или би се, у некој тачки значења, дала инфинитивска дефиниција, са указивањем на субјекте и код одреднице и код тумачења: забити се ... (о даху) = постати тежак, бити онемогућен (о дисању); или би се у одељку израза тај спој показао и дефинисао у перфекту (теоријски може и у ком другом граматичком времену); забио му (јој) се дах – изгубио (изгубила) је могућност дисања – што опет представља идентификацију, само не одреднице, него економично обликоване фразе везане за њу.

до случаја. Једна је од одлика овог речника да богато приказује с којим се речима у заједници може најчешће наћи одредница, у смислу рекције, фразеологије и сл., па били то слободни или полуvezани спојеви, или, на другој страни, строго vezани. Ево примера. *Задати*: испред поделе је општа дефиниција „дати коме што, учинити коме што”; даље: а. акт. и пас. а) уопће, б) задати кога у што, око чега, с) задати кому тугу, жалост, плач ..., д) задати кому рану, е) задати какво зло, ф) задати срам, стид ..., ј) задати посла ..., т) задати што друго ... Као што се види, овде се не иде за тим да се за реч – одредницу код оваквих спојева увек показује и употребни еквивалент: задати зло = проузроковати, нанети, причинити зло, а задати посла = ставити у задатак, натоварити посла. Или други пример. *Заковати*: испред поделе је општа дефиниција; даље: а. у наведеном значењу, б. начинити око чега драгоцјен оков а) не каже се чиме је што оковано ..., б) заковати чим ..., с) заковати у што ..., д) закован у чему ... За РЈА је релевантна чак и дијалекатска рекција, нпр.: заспати а. а) ... ее) „уз заспати је какав приједложни израз” ... у (с акуз.) [пример: заспала у цвијеће], ... у (с локат.) [пример: заспо у трави].

У РСА се овакве појединости контекста обрађују само уколико оне утичу на семантичко прегипање у самој одредници, или уколико је дати лексички спој стекао неко одређено значење, као нова фразеолошка целина. У илустративном делу, тј. међу примерима, контекстуална разноликост је пожељна.

Са своје стране, РСА, углавном, веома разуђено показује значење одреднице. Дајемо примере. *Заболовати* I. а. почети боловати (неку болест), б. запасти у болест; оболети, разболети се ... Овде су у питању укупно три подзначања, пошто се тачком и зарезом дефиниција дели на два блиска значењска присенка (примери за ово, дати упрошћено: нову бољку заболовала; покоји боник заболује за дуже времена; ко тешко заболује ваља га чувати). *Закабани* се = огрнути се, заогрнути се кабаницом, капутом; умотати се, увити се у кабаницу, капут (закабанио се направљеним капутом; закабанио се у нешто старе капутине). *Закла*чи I. а. премазати, омазати клаком, оклачити, окречити; испунити неравнине, шупљине клаком, олепити клаком, кречом ... (заклачили су зидове и таваницу; процијепи ћу заклачити да не може ни лепир излетјети).

На тај начин се, у неку руку, уравнотежује богато приказивање међулексичких додира у РЈА и изнијансирано дефинисање у РСА.

Као што је напоменуто, неједнакост у основним концепцијама код ова два академијска речника није настала случајно.

За речник који је у прошлом веку засновао Ђура Даничић речено је у каснијим освртима да се у њему налазе праве монографије о појединим

речима. Сам Даничић, приступајући свом највећем животном подухвату, говорио је да ће главни задатак бити да се покажу речи које смо имали или које имамо, као и то – како смо се њима служили или се још увек служимо. И даље: показиваће се шта значе и како се употребљавају речи, са свим променама у значењу и са примерима. Значења се могу показивати помоћу дефиниција – али дефиниције ретко казују оно што треба, „него готово свагда или више или мање”, уваљујући често обрађивача у досадну педантерију. Стога треба највише простора остављати примерима, да они покажу значење; све друго је само помоћ и олакшица. (Не треба заборавити да је Даничић већ у свом Рјечнику из књижевних старина српских обилато поткрепљивао значења примерима, утврђујући – још јаче после Вука – тај принцип у српскохрватској лексикографији.) Даничић објашњава: као основно тумачење ће се давати латинска реч [лексикографска особеност која је касније у РЈА била напуштена], евентуално са синонимима или са кратком описном дефиницијом; у даљој разради тумачиће се само на нашем језику разлике према главном или према претходном значењу, да би се ново значење само наговестило.⁴ Дајући свој суд о огледној свесци овог речника М. Срезњевски такође, између осталог, подвлачи да детаљисање око значења није потребно.⁵

Према томе, РЈА од самог почетка представља мање речник описних дефиниција, а више речник синтагматских, синтаксичких, фразеолошких и сличних потврда, датих у контекстима, што омогућује да се сагледају све вредности значења и употребе једне речи.⁶

Оно опште значење, извучено испред семантичке и граматичке разраде (које се првобитно давало и на латинском) налази се у вези с једном од главних Даничићевих идеја – наиме, да свака реч има своје ембрионално значење, које се после развија и разгранавља, слично животу организма. Таква је била принцип у обради Гримова речника, а такво је, уосталом, било лексиколошко начело оновремене филологије уопште.⁷

Осим тога, протезање једне одређене семантичке нити током векова, застаривање неке друге нити, настајање неке треће у скорије време, оживљавање и одумирање у области фразеологије – све то код исте

⁴ Ogled. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika (1878, Загреб) XII + 39.

⁵ Glasovi o „Ogledu rječnika”, Rad JAZU 45, 160.

⁶ О томе да је корисно истицање различитих међулексичких комбинација, уз већи број примера, говорио је много деценија после Даничића и Стј. Мусулин, вишегодишњи уредник РЈА, о. с., 299. и д.

⁷ В.: П. Булат, Даничић у светлу Академског „Рјечника”, Даничићев зборник (1925, Београд-Љубљана) 291; П. Рогић, Рјечник хрватскога или српскога језика ЈАЗУ и његов први уредник Ђуро Даничић, Наш језик XXI св. 3, 142–143.

речи – донело је загребачком речнику методолошке проблеме од којих је у великој мери слободан РСА. Комбиновани историјски и савремени аспект РЈА оцењен је касније као знатна лексикографска тешкоћа (чак по неким и као грешка). „...При таквом двојаком послу нужно долази до испреплетаности критерија, па затим и до поремећених закључака. Тешко је при просуђивању одржати нетакнуте критерије синхроничности и дијахроничности.”⁸ Истина, у Даничићево време комбиновани принцип Гримоваг или Литреоваг речника представљао је пример за углед.

Верност основној лексикографској замисли преовладала је у РЈА над свим оним што би систему обраде могло доносити научно, а фонду речи ексцерпционо осавремењавање. Овај речник, иако се протегаво на готово сто година, остао је (делимично чак и у графичком погледу) при начелима која је поставио Даничић, зато да би могао представљати целовито дело. Ово се односи и на концепцијску страну о којој говоримо. За наше излагање су мање битне или сасвим небитне неке измене, не много крупне, до којих је почело долазити после Даничића, приметније у Маретићево време, а још више после другог светског рата.⁹

Што се тиче РСА, који је почео да излази 1959. године и чија је израда у пуном току, у вези са концепцијом израде о којој је овде реч нема много експлицитно изнетих ставова.

Прва огледна свеска штампана је још 1913. године (издао ју је Момчило Иванић), али је тај покушај био без значаја за даљи рад. Вреднија је помена Огледна свеска направљена тридесетак година касније.¹⁰ У делу Увод који је саставио Р. Бошковић стоји: „Можда је општа и главна одлика овога Огледа лингвистичка концепција његова; лингвистичка у свему ... и по начину одређивања значења, и по начину ређања значења, и по стилистичкој перспективи, и по граматичкој перспективи ...” (IX). Даље, између осталог, има говора о томе како се у речнику одређују значења: на један начин код простих речи, другачије код изведених. „Код простих ... проблем одређивања значења је, бар методски, простији ...

⁸ Љ. Јонке, Đuro Daničić, prvi urednik Rječnika, додатак књ. XXIII РЈА, 94. Сличну сумњу изразио је у најкраћим речима још В. Јагић у белешци о РЈА, Archiv für sl. Phil. III, 733–734.

⁹ Обрада се скраћивала, дефиниције су постајале сажетије, без првобитног сувише тананог цепања и раздвајања; у њима су почели више да се употребљавају синоними. Проширио се број извора, унети су неки кајкавски писци, обновила се ономастика и топономастика. За дугог уредниковања Стј. Мусулина сматрало се чак штетним потпуно уједначавање метода појединих обрађивача. В.: П. Рогић, о. с.; Сл. Павешић, Pogovor ... 68, 73; И., Stjepan Musulin, додатак књ. XXIII РЈА, 126.

¹⁰ Текст је писан на захтев окупационих власти. Носи ознаку „Београд 1944”, али до ослобођења није изишао из штампе. (Према обавештењу код А. Белића, Увод, књ. I РСА, XIX.)

Свели смо га на одређивање граница међу појединим значењима. И одређивали смо те границе водећи рачуна о трима моментима: о језичком осећању, о лингвистичкој анализи и о граматичким конструкцијама ..." (XI).

Огледна свеска из 1953. г. такође није значајна, поготову што се већ ближило издање прве књиге. Већи Увод за овај почетни том написао је А. Белић, који је, заједно с првим сарадницима, и дао главни печат коначном изгледу овог великог подухвата. Белић признаје исправност Бошковићевог инсистирања на лингвистичком карактеру речника (XIX–XX). У „Напоменама о обради текста речника” (XXVII и д.) он говори и о дефинисању, али више с чисто техничке него са суштинске стране. О принципу идентификације значења има подробнијег излагања у интерно штампаним Упутствима која постоје у Институту за српскохрватски језик.

III

На примеру глаголских речи могу се показати две значајне чињенице. На првом месту, обрада глагола добро илуструје концепцијске разлике међу речницима, које ту долазе до изражаја захваљујући многобројности лексикографских детаља. Друго – што се у овој расправи такође жели истаћи, и то у вези са оба наша речника – пажљиво обрађени глаголи показују до каквих скривених слојева мора обрађивач речника дупсти по језику да би извукао на површину све оно што је семантички битно.

Као представници глаголских речи узети су глаголи са префиксом *за-*.

Бавећи се проблематиком глагола (као што је то, уосталом, и код других речи), лексикограф на првом месту решава – шта у животу глагола представља лексикализацију, а шта не представља.

У овоме има доста прелазних случајева и других тешкоћа. Наиме, поред обичног разгранављања или померања значења, каквог има код свих речи, па и код непроменљивих, код глагола се мора још посебно говорити о два категоријама промена: о неким специфичним лексикалним и о такође специфичним морфолошким. Те промене често потичу – као ни код једне друге врсте речи – од синтаксичких и контекстуалних момената. Тако, рецимо, код глагола *зарониити* значење „загњурити се” добијамо недодавањем објекта, а значење „потопити” додавањем. У питању је, дакле, лексикална промена (значење се променило), али је она синтаксички условљена, па се стога може посматрати и као *sui generis* синтаксичка промена. Слично томе, када се каже „не узнемиравајте нас,

ми сад ручамо”, пред нама је несвршени глагол *ручайи*, а ако се каже „ми уђемо, брзо ручамо и одмах одемо” (наративни презент), постаје очигледно да је глагол свршен. (Овакве особености одликују српскохрватски глагол више него што је то случај у већини других словенских језика, поред тога што ту постоје проблеми својствени словенском глаголу уопште.) Има, рекосмо, и посебне морфолошке проблематике код глагола. Постоји, нпр., реч *замлаћен* – трпни придев по облику – која ипак није трпни придев ни од замлатити ни од замлатити се, него значи (према РСА): будаласт, сметен.

а. Најлексикалнија промена у глаголској речи јесте она која настаје префиксацијом, одн. инфиксацијом, изменом у основи или у корену глаголске речи (многи глаголи саграђени помоћу уметка *-ну-*, итеративи, деминутиви, фактитиви и др.), чији је смисао тај да се створе лексичке јединице са новим значењем или значењима, не подразумевајући под тим изазивање специјално видске измене.

Када је реч о префиксираним глаголима, само се у малобројним речницима неких језика може наћи обрада оваквих изведеница заједно са основном речју (тамо где се спроводи систем тзв. лексичких гнезда¹¹). У РСА и РЈА глаголи са префиксима обрађују се независно. То не искључује разне њихове често једнообразне, системске додире у дефиницијама; нпр., забунцати = по ч е т и бунцати (РСА), слично као и код мноштва других таквих парова. Каткада долази до једнакости значења, нпр., *засрести* = *срести* (РСА и РЈА). Појава глагола *засрести* поред *срести* морала је у историјској, дијалекатској или каквој другој перспективи имати свог оправдања, али је за савремени језик префикс овде паразитски, пошто он улази у нову реч уз глагол који је већ перфективан са функцијом чистог перфектизовања. – Све исто вреди и за изведене глаголе који се према основном обликују путем поменутих унутрашњих промена. (Парови као *задићи/задићнути* остају без диференцијације; слично напред реченоме, инфикс *-ну-* овде паразитира.)

У оба речника је префикс *за-* (као и сви други) обрађен као посебна одредница. У РЈА се уз сваки (у принципу: свршени) префиксирани глагол указује на то у ком је значењу овај префикс ступио у нову глаголску

¹¹ У старијим речницима систем гнезда, уколико се среће, представља само одређени вид лексикографске праксе. У новије време се израђују речници по систему гнезда због научног интереса према творби речи, слично као што се израђују фразеолошки или инверзни речници. В., нпр., књигу А. Тихонова, Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка (Самарканд, 1971), чији сам наслов већ говори о суштини ове врсте лексикографије.

реч. То се постиже тако што се врши упућивање на одговарајућу тачку у обради самог префикса. У РСА се овај поступак не спроводи.

б. Промена вида која не значи истовремено и промену остале семантике, дакле, чиста видска алтернација, добија се изменом основе (*зайисајти/зайисивајти*; редак је сасвим чист однос код непрефиксираних глагола: *лећи/лејајти*), понекад и додавањем префикса (*клајти/заклајти*; мишљења о томе да ли на овај начин постају чисти видски односи подељена су, али претежу докази у корист њиховог постојања). Сем тога, у српскохрватском језику видска разлика, као што је већ указано, понекад се открива само из контекста (ручати), што значи да исти глагол може бити и свршеног и несвршеног вида. Промена вида у сваком случају, тј. и кад је глагол облички измењен и кад није, представља промену значења у глаголској речи – истина, промену само одређеног типа. То се, нужно, и показује при дефинисању. Питање аспекта спада, према томе, у лексикалне појаве.

За разлику од неких других речника словенских језика који чисте видске парове приказују спојено (нпр., последњи руски академијски речник¹²), у РСА и РЈА глаголи разних видова дати су као засебне одреднице. Сваки је обележен одговарајућом ознаком и сваки се дефинише глаголима свога вида. Разумљиво, двовидски глаголи или поједина разноаспектна значења вишезначних глагола захтевају одређена, нешто рашчлањенија решења.

Ако су два глагола значењски једнака у свему сем у погледу свршености и несвршености, разлика међу њиховим дефиницијама би се практично морала сводити једино на видску разлику међу глаголима употребљеним у дефиницијама. Али је чест случај да се уз овакву, типизирану значењску диференцијацију међу парњацима придружују и друге разлике, што је још један разлог за раздвајање парова у речницима. Довољно је да се погледа (у РСА, где је то разговетније дато) обрада парова *засећи/засецајти*, *зарећи/зарицајти*, а поготову неких значењски сложенијих случајева, као *заблескајти/заблескивајти*, па да се увиди како сваки за себе члан таквих двојстава, уз заједничка полазишта, живи донекле одвојеним или чак сасвим одвојеним семантичким животом.

Било би лексикографски пожељно да се чисти видски парови повежу унакрсно. Што се тиче парова створених изменом основе, у РСА је та пракса била постепено занемаривана. Док је, нпр., код глагола *доћи* међу граматичким подацима споменут несвршени парњак *долазијти*, а код

¹² Словарь современного литературного языка. Академия наук СССР, Институт русского языка, 1950. г. и даље.

долазијџи свршени парњаџ доћи, дотле код заћи не налазимо залазијџи, премда се код залазијџи спомиње заћи; између заложии и залајајџи, зайослијџи и зайошљавајџи, засећи и засецајџи, зайворијџи и зайварајџи, као ни између многих других, није успостављена никаква веза. У случајевима када је за што тачније одређење управо то парњаство релевантно, оно се понегде истиче: заснивајџи¹ ... свр. засновати; заснивајџи² ... свр. заспати; али ни то не увек: код зайасјџи¹ (упасти) и зайасјџи² (пасући поткратити траву) није речено да је први глагол у релацији са зайадајџи а други са зайасјајџи. Парњаство које настаје префиксацијом (јамчити/зјамчити, каснити/закаснити) овде се не бележи.

У РЈА се парови, у начелу, повезују тако што се код префиксираног несвршеног глагола префиксирани свршени спомиње по устаљеном шаблону, док се обрнуто не нотира; нпр., *закашњавајџи* импф. према пф. *закаснити*, *зарицајџи* импф. према пф. *зарећи* итд. Има и одступања, понекад оправданих; тако се, рецимо, негде веза спомиње код оба: *1. залајајџи* импф. према пф. *заложити* – *заложии* пф. према импф. *залагати* (али није речено: импф. *1. залагати*). Малих неједнакости у поступку има у случајевима када пар представљају несвршени глагол без префикса и свршени са префиксом. Код *закаснијџи* не стоји да је он пф. према импф. *каснити*, али: *зайјевајџи* пф. према импф. *пјевати* (премда управо ту и није у питању чист однос).

У занемарљиво малом броју случајева оба речника дају дефиниције видски неадекватно, и то онда када семантичко-синтаксички чиниоци наводе на такво решење. Тако, нпр., у РСА код *зайасјџи*¹ (свр.) под 9. стоји дефиниција: *стајати, коштати* (дакле, несвр.; пример: *колико ће која кућа запасти новаца*), а то исто налазимо и у РЈА код *запасти d. h.*). Перфективно тумачење би било овде тешко изводљиво и деловало би извештачено.

Међу глаголима са префиксом *за-* тешко се налазе двовидски чији би се вид одређивао контекстуално, пошто сам префикс такву појаву спречава. Ипак има изузетака; нпр. (према РСА) *заседајџи* (свр.) = *сести једно до другога, поседати ...*, напоредо са глаголом *заседајџи* (несвр.) код кога је као друга акценатска варијанта показано такође *заседајџи* = *држати састанак ... присуствовати састанку ... запоседати* итд.

в. Стварање повратног парњака према основној глаголској речи (уколико је то семантички могуће) представља, барем у начелу, измену значења у целом новодобивеном глаголу. И та је измена, као и код аспекта, првобитно типизирана, она се усмерава у два одређена правца: постиже се семантика вршења радње на себи или узајамног вршења. У

принципу, и у највећем броју случајева, претварање основног глагола у одговарајући повратни значи одређену лексикалну измену. Али ни овде није све једноставно. Постоје рефлексивизације без икакве промене значења, као и такве помоћу којих се добијају нетипичне и непредвидљиве значењске варијанте; а постоје и рефлексивни глаголи поред којих не-рефлексивни облик уопште није у употреби.

Разлика између саодносних неповратних и повратних глагола може да се шири изван задатог поља, управо као што је то случај код свршених и несвршених глагола. На пример, повратни облик, иако близак по смислу обичној повратности, може често да значи стање: *зайлаласайџи се* није „заталасати себе”, него (према РСА под 1. а.) покренути се на таласање, прекрити се таласима, узбуркати се. Присуство префикса обично још више ремети ионако нерегуларне односе: недвосмислен је, рецимо, однос између *иледаџи* и *иледаџи се* (друго је повр. и уз.-повр. према прво-ме), док је ситуација код *зайледаџи се* сложенија. Постоје групације повратних глагола које чине одређене подсистеме (глаголи типа *за- се* као *заиграти се*, *зачитати се*), а има и најразличитијих случајева који се не могу систематизовати. У РСА, на пример, стоји *зайириџи*¹ = почети пирити ... задувати (о ветру); фигуративно = почети се кретати великом брзином; а *зайириџи се* = зајапурити се, зацрвенети се.

Није редак случај да нереклексивна и рефлексивна форма значе исто (опет је то специфика словенских језика, појачана у српскохрватском), и то било у целом свом значењском опсегу, било само у неким секторима. Према РСА, *зарујџи* значи исто што и *зарујџи се*; а *засијаџи* = *засијаџи се* само у значењу „почети сијати, засветлети, синути”, при чему обе ове форме имају још и своје властите семантичке огранке.

Од разноврсних значењских преливања која се срећу у овом домени потичу, између осталог, неједнака техничка опредељења у обрадама РСА и РЈА.

РСА редовно даје на првом месту сва значења неповратних облика, са ознаком I, а затим сва значења повратних, са ознаком II. Значења се ређају према њиховој учесталости и нормативној вредности. Изузетак су случајеви када постоји искључиво рефлексивни облик, или када су један и други потпуно равноправни, за шта су предвиђена нарочита техничка решења. У РЈА се већином повратни облици дају издвојено у некој тачки поделе, али на разним местима, унутар обраде основног глагола, зависно од општег семантичког тока. Овде има и друкчијих поступака.

У оба речника начини обраде у овој области имају свог оправдања, али се код оба налази на лексикографске моменте на које се могу ставити замерке.

Тако, у РСА, у низу значења рефлексивног облика, показују се – када тога има – засебно чисто повратно, а засебно узајамно-повратно, често као два равноправна подзначања у оквиру исте семантичке тачке (тј. истог броја). Један је од недостатака овог речника, мада опростив са практичног гледишта, тај што се према р а з л и ч и т и м основним значењима њихова повратна (или узајамно-повратна) дају уједно, иако и њих дели иста значењска дистанца. То изгледа овако: *закопайи* II. 1. дефинише се као повр. од закопати I. 2. и 4. б., што ће рећи да је овде у истој тачки сједињено „ставити себе у ископано место ...” и „делимичним укопавањем ... утврдити себе, учврстити се, ушанчити се” – два појма који код нереклексивне форме нису спојени. Слично томе, тј. методолошки не сасвим оправдано, поступа се и онда када треба истаћи семантичку једнакост облика без *се* и са *се*: *зајиди* II. 2. је објашњено: в[иди] запети I. 1. (а ту има пет подзначања), 5.а., 6.б. и 6.в., из чега би испало да то једно значење глагола *зајиди се* садржи: дотаћи, закачити; закачити се; застати, задржати се; заглавити се; заплести се у говору; запазити некога, зажелети, заволети; упорно остати при своме; претерати у захтеву.

Говорећи о поступку у РЈА, подсетимо се, прво, на оно што је већ речено напред, наиме, да је рефлексивност овде каткад вишег а каткад нижег значаја од неких других момената. С тим у вези повратни облици се убацују на разна места, тамо где их корисник речника не може претпоставити ни по каквом техничком принципу. На пример: *закинуи* а. откинути ..., б. ... укратити, преварити ..., с. отети ..., д. појединачна значења а) одсјећи ... д) подбости, подјарити ... е) закинути се = стати се без престанка смијати. Повратни облици се појављују по више пута између неповратних: *закопайи* а. ... а) ... аа) закопати човјечје тијело након смрти ааа) акт. ..., бbb) пас. ..., ссс) рефл. у правој и пасивној служби; даље: bb) закопати што друго ааа) ..., бbb) ..., ссс) рефл. закопати се у што; даље ... д. закопати се исто што утврдити се шанчевима. Догађа се да рефлексивни облик остане без дефиниције, па чак и без навођења, што значи да га налазимо једино међу примерима. Тако стоји: забаятити а) застарјети ..., б) забаятити значи што и забравати [= залутати], са примером: забаятио се неће у свијету. Слично код *забашалии*: дефиниција је „занемарити”, а међу примерима последњи гласи: он се је сасвијем забаталио. Друкчији је овај поступак: „I. залећи (*се*)” је штампано као одредница, што би се могло разумети тако као да су облици залећи и залећи се равноправни по значењу и употреби. Међутим, дефиниције овог глагола су а. улијени-ти се од дуга лежања, б. залећи логом исто што пасти у болест: уз в. нити има нити може бити примера за повратни облик.

Сви ови и слични случајеви у РЈА објашњавају се оним што смо назвали одсуством идентификационог начела. Друга је особеност у овом речнику та да се поводом рефлексива експлицитно говори, на овај или онај начин, и о пасиву. Тако, код *заковати* ... е. заковати се или бити закован – о јунацима у нар. пјесми исто што бити сав у гвожђу, имати на себи панцир, оклоп (примери: триста оклопника, закованих у панцире; балија се заковала бише). Има и друкчијих формулација, нпр.: *заковиати* а. ... а) ... аа) ... ссс) рефл. у правој и пасивној служби; или: *1. завиати* ... с. рефл. у правом и пасивном значењу.

Пасив није лексичка већ синтаксичка (разумљиво, и морфолошка) величина. Истина, он са рефлексивом показује специфичне везе. Прво, када живо биће (може се применити и на неживо) врши на себи радњу – што се изражава повратним глаголом – оно у исто време доспева у стање које се може изразити пасивом: *закива се* (себе) = постаје *закован*; *заковати се* = постати *закован*. Друго, пасивно значење се постиже на један одређени морфолошки начин: додавањем речце *се* (као што се постиже и безличност), при чему се не добија рефлексивни глагол. Тако, у РСА, у обради глагола *зайџати* под I.2.б. (поставити замку – дакле, код једног од нерексивних значења) читамо пример: да се запну гвожђа и да се начини све што је потребно. Треће, трпни придев у принципу може значити пасив како од нерексивног, тако и од рефлексивног значења: „закован” стоји и према *заковати*, тј. „онај кога су заковали”, и према *заковати се*, тј. „онај који се сам заковао”.

Управо због оваквих преплета било би лексикографски примерно да се у сваком посебном случају, колико је год то могућно, прави облик и право значење глагола чисте од синтаксичких замућења. С друге стране, знамо да су обрађивачи РЈА као неку врсту лексичких подзначања – тј. као тачке на нижим степенима поделе у обради – узимали и синтаксичке посебности везане за дату реч: „Ако су значење ријечи или њене синтактичне везе развијенији, чланак се дијели на одсјеке ... Синтактичне функције ријечи приказане су у пододсјецима ... Кад се ради о глаголу, као посебно се значење приказују глаголска стања ...” итд.¹³ РЈА се показује доследан једном од својих основних принципа – да грађа треба да говори више него дефиниције. Значењски моменти који се остварују на синтаксичком нивоу овде могу (али не морају) добијати адекватна објашњења.

ī. У области прелазности и непрелазности не налазимо утврђена обличка средства која би преводила глаголе из једног типа у други, што је

¹³ Сл. Павешкић, *Pogovor* ... 69–70.

и разумљиво, јер у питању није било како морфолошки испољен систем семантичког паралелизма. Један или други значењски тип се садржи у природи глаголске речи, и само у ређим случајевима, када за то постоје одређени семантички услови, прелаз из једног типа у други може да се постигне префиксима, од којих су поједини нешто више оспособљени за ту службу. Само изузетно, парњаштво настаје унутрашњим изменама (бдети/будити). И ова област несумњиво спада у лексикалне појаве, пошто је оличена у два значењска типа; али се ту не може уопштено говорити о лексикализацији парњака једних према другима.

Догађа се, као што је већ напред споменуто, да исти глагол може бити и прелазан и непрелазан, зависно од постојања или непостојања објекта, дакле, од једног синтаксичког чиниоца. Али и више од тога: објекти се могу подразумевати а не изрицати, или, обратно, могу дијалекатски или са печатом стилизације или како друкчије пристајати уз глаголе где се прелазност не очекује. Између прелазности и непрелазности има више међуступњева, што ствара проблеме при речничкој обради.

Потпуна прелазност или потпуна непрелазност неког глагола, без могућности супротне употребе, јесте само екстремни случај, какав се у језику јавља сразмерно ретко. Тако, нпр., изразито прелазни глагол *задићи* не може да оствари своје значење без објекта. Његов објекат се каткада може изоставити захваљујући ширем контексту, али се и у том случају ипак мора знати. Глагол *запевајући* у значењу почетка певања такође је типично прелазан, међутим, уз њега се објекат може и не изрећи, па чак и не подразумевати непосредно (два примера у РСА, 1.а., под дефиницијом „почети певати, изводити гласом музичке тонове, песму”: Запјева-ла арију – са објектом; ну запјевај иза свега гласа – без објекта).¹⁴ Следећи ступањ би могао бити представљен глаголом *зачећи*. Овде се, у значењу зачећа детета, јављају два случаја, и РСА их раздваја на две дефиниције: I.3. приметити ... дати живот некоме (кад сам га зачала ... – са објектом) и I.4. занети, затруднети (Ребека заче у утроби својој – значењски огранак непрелазног типа). Затим, постоје глаголи у којима се развијају међусо-

¹⁴ Нијансирање између прелазности и непрелазности још је сложеније, али је махом сасвим испод разине лексикографских захтева и залази у области посебних студија. Нешто од тога се може показати на простом глаголу: нпр., „он пева” може значити „он сада пева” (реч „песму” је у датој филијацији саопштавања остала неизречена; ово је најближе прелазном значењу); може се направити контекст „он данас само пева”; даље, „он се ни за шта не брине, он само пева” („пева” као фигура за „безбржан је” – што представља делимични прелаз ка медијалности); „он пева”, најзад, значи и „он је певач по занимању” – ту глагол у свом непрелазном обличењу значи трајну карактеристику одговарајућег субјекта. – Употреба прелазног глагола без објекта, кад нема промене значења, назива се понекад апсолутивном употребом.

бно различита значења, једна непрелазна, друга прелазна. У РСА поменуто *заињуријати* има ове дефиниције: I.1. [исто што загнури се] спустити се у дубину испод површине воде ... заронити, утонут; I.2.a. учинити да нешто уђе, утоне у воду ... потопити, утопити. Трагајући за глаголима у којима непрелазност све више преовлађује, наилази се на такве као *засијати*, где се поред обичног непрелазног значења „почети сијати” јавља, према РСА, I.2., необично: осветлити, обасјати (како га сунце засија). Чак се и код најизразитијих непрелазних глагола појављују понекад продори транзитивности. Нпр., код *заћи*, осим могућности својеврсног прелажења радње на објекатски инфинитив или на објекатску реченицу (РСА *заћи* I.6. почети, отпочети вршење неке радње: зађе гледати у оно лице), у старијим или дијалекатским слојевима можемо наћи и ово: *заћи* пут (РЈА *заћи* а. f), напоредо са *заћи* с пута); није искључен ни овакав обрт: сунце зађе свој последњи залазак. Има сличних примера и код других непрелазних глагола: бршљан га је свега зарастао (РСА зарастати I.3.б., са ознаком да је употреба необична; зорицу заспао (РСА заспати 3. провести спавајући, преспавати, са ознаком да је из народног језика).¹⁵

Ова проблематика представља за обрађивача речника једну од највећих тешкоћа уколико се у њој траже истородна и егзактна решења. Ни РСА ни РЈА их нису постигли, с тиме што РЈА за њима није ни ишао, док су у РСА тачно утврђене контуре поступка, према којима се дефиниције подешавају, некад успешније, некад мање успешно.

У РСА се прелазни глаголи или прелазна глаголска значења дефинишу значењски адекватним прелазним глаголима, чиме се прелазност имплицитно и обележава. Тако се најпотпуније удовољава правилу о идентификовању одреднице са дефиницијом. Имамо, нпр., дефиницију прелазног глагола *загустити*¹: учинити густим (загустити млеко = учинити густим млеко); или: *заметијати* I.2.a.: нагињати или потискивати уназад, забацивати. Али није редак случај да тако дату дефиницију треба у погледу значења, реченичне употребе и др. упутити у одређеном смеру, додати јој релевантне елементе. Предвиђено је да се такви додаци показују у заградама, да не би представљали део дефиниције. Код *забрајати* I.1.б. стављено је: варати (некога) рачунајући погрешно – да би се указало на то да овде глагол *варати* треба схватити искључиво као пре-

¹⁵ У вези с руским језиком, који знатно мање од српскохрватског допушта да се основне особине глагола условљавају контекстом, спомињу се такође случајеви када се уз непрелазни глагол употребљава објекат: его уши, отгаивала мерзлоту, я загораю руку и сл. (И. Улханов, О закономерностях сочетаемости словообразовательных морфем. Русский язык – грамматические исследования, 1967, Москва, 171).

лазан глагол (пошто је и забрајати I.1.б. прелазно). У дефиницији под *завиџи*¹ I.7.а. стоји: повести ... почети вити (к о л о) – да би се значења глагола *йовестџи* и *виџи* управила у потребном правцу. Исто то и код *зайечашџи* I.1.а.: печатом, жигом затворити, обезбедити од отварања (п и с м о, о м о т, п а к е т, в р а т а и с л.), као и у мноштву других примера. Поменуто усмеравање се каткада тиче глагола-одреднице, а не глагола у дефиницији: рецимо, треба истаћи да објекат одреднице може бити само људско биће, а не ствар. У таквим случајевима тај релевантни податак се показује у загради испред тумачења (и друкчијим типом слова), да не би био схваћен као део дефиниције: *зайеваџи* 4. (некога) затећи на неком месту (о певању петлова ...); пример: први су га петли запевали. У заградама се маркирају и различити други подаци о релевантним допунама, реакцији и сл., како у вези с дефиницијом, тако и с одредницом. Код *завиџи*¹ I.4.в. читамо: завртети, одмахнути (г л а в о м); код *задераџи* II.б. (о некога) увредити ... На овај начин се испољавају и разлике у погледу глаголских допуна између глагола-одредница и глагола-дефиниција: *закинуџи* I.1.б. (некога) ускратити (некоме нешто), оштетити (некога).

Што се тиче непрелазног глагола, он се дефинише, у складу с оним што је речено, помоћу непрелазног: *заетџи* I. бити захваћен студом, озеисти ... промрзнути. Дефиниција непрелазног глагола може се састојати и од неког прелазног заједно са његовим објектом; пример: *завиџи*¹ I.8. развити п л о д, нарасти ... Ово је опет у сагласности с начелом идентификације, јер „развијати плод”, узето интегрално, представља интранзитивну глаголску синтагму.

Овако у РСА изгледају главна правила обраде у вези с прелазношћу и непрелазношћу. Огрешења о њих нису ретка, мада се при томе – пошто је у питању много више техничка него значењска страна – не догађају чешће грешке у тумачењима. Омашке се обично свode на то да се објекти уз дефиниције не стављају у заграде, а гдегде се пишу без потребе. Примери: *завиџи*¹ I.3.б. увити око боце, чаше ... д е о т е л а („део тела” би требало да стоји у загради); слично: *зайеџи* I.2.б. поставити к а к в у з а м к у ... итд. Дефиниција глагола *зайаџи*: учинити некога папом, произвести за папу; „некога” је овде непотребно дато.

Разне тешкоће у конструисању тумачења, нпр. потреба да се покажу двојакe карактеристике реакције, најчешћи су узрок томе што се подаци из области транзитивности не уобличавају у оном идеалном виду како је то замишљено. А сви случајеви не могу ни да се подведу сасвим сигурно под овај или онај лексикографски пропис. Спомињани примери

дати код основног значења глагола *зайевати* изазивају сумњу. „Запјевај иза свега гласа” и „запјевала арију” не представљају случајеве који би тражили посебне дефиниције, па ипак, посматрано са лексикографског гледишта заузетог у РСА, у првом примеру глагол би требало дефинисати као „почети изводити п е с м у”, а у другом као „почети изводити (п е с м у)”. Цепидлачење око таквих детаља представљало би, после извесне границе, сасвим сувишно оптерећење и за изглед речника и за саме раднике на њему.

Већ и према раније навођеним примерима може се претпоставити да РЈА не обраћа толику пажњу на спољну конструкцију при изношењу ових граматичких појединости, већ се труди да покаже значења, са што више узелних синтагми у вези са сваким од њих. Тако, под *1. завити* налазимо: а. акт. а) савити ... омотати, умотати ... аа) завити дијете, bb) тијело, човјека, прилику свету, cc) дио тијела, dd) рану ааа) у правом значењу, bbb) метафорички, ee) што неживо, ff) завити кога у црно – метонимијски ..., e) завити исто што замахнути, заокренути аа) чиме, bb) кога, cc) непрелазно, f) разна појединачна значења аа) завити срце ..., cc) завити исто што винути се, полетјети у вис ... Слично нераздвајање и необележавање на подручју транзитивности видимо код *запети*: а. ... б) запети мрежу, замку, засједу ... тј. намјестити, поставити ..., б. задјести, затаћи ..., d. закучити, задјести се, заквачити (примери: запети ногом за нешто, и сл.), e. зауставити се (свима запео дух, и сл.), f. појединачна значења а) спустити, сапети ..., c) понијети се, d) запети плуг, e) запети очима у кога ..., h) одбити, не пристати (запе Марко, неће на чардаке) ..., j) запети рибу значи ухитити је на удицу.

д. У морфолошке појаве спада све оно што се појављује у оквирима парадигме. О моменту лексикализације овде може бити речи само онда када се неки од парадигматских облика издвоји из система: у српскохрватском језику се то дешава скоро искључиво са трпним и радним придевима.

Глаголски придеви су лексикализовани ако им је значење осамостаљено у поређењу са значењем које они имају и које морају имати у оквирима глаголске промене. Трпни придев и после такве измене значења остаје у својој реченичној функцији и са својим облицима, док радни мења функцију: постајући прави придев он добија све особине придева, а такође стиче и неке нове морфолошке одлике (одређени вид, косе падеже). Према томе, лексикализација радног придева подразумева и комплетан прелаз у другу врсту речи, па је његово издвајање у посебну одредницу још оправданије него издвајање лексикализованог трпног придева.

РСА настоји да сваки трпни придев који је променио значење, који, према томе, не означава радњу извршену од стране некога (нечега) над неким (нечим) нити особину саодносну са повратним глаголом (засрамљен = који се засрамио) – истакне као одредницу: *заваљен* (лењ; неразвијен; незгодан), *заметинућ* (посувраћен; забачен), *занесен* (фанатичан; расејан; удаљен), *зашиљен* (сличан шиљку) итд. Прилози направљени према оваквим придевима показују се такође посебно, што је у складу с одвајањем прилога од придева уопште. Тако, налазимо одреднице *заваљено*, *залежано*, *занейто*, *зайлейшено* и др.

У РЈА се може наћи понеки трпни придев као одредница, и то онда када обрада глагола не даје могућности да се тај придев с њиме семантички повеже. Постоји, нпр., одредница *залећућ*, дефинисана као: „адј. управо парт. пасивни од залећи; непрестан, непрекидан”. (Глагол *залећи* (*се*) има дефиницију „улијенити се од дуга лежања”.) Али у већини случајева оваквог облика као одреднице нема, а његово издвојено значење се обрађује у оквиру основног глагола. Тако, нпр., под *зайлесџи* стоји ... 3. пас. [подразумева се синтагма „бити заплетен”] а) у правом смислу а) бити ухваћен, б) бити густо испреплетен ..., в) у пренесеном смислу а) бити замршен, нејасан, б) бити заузет, обузет ... итд. Под *занијетџи* налазимо: ... в. пас. а) однесен, пренесен, одведен ..., б) занесен исто што заведен, примамљен, привучен; одвучен, одведен у пренесеном значењу, тј. у духу, духом ... бб) субјекат је памет, дух (пример, имајући памет занешену), с) занесен бити исто што не бити при себи, здраве памети. Даље, у РЈА се у оквиру основног глагола приказује различита граматичка и синтаксичка употреба трпних придева – уопште, па и лексикализованих. Нпр., под *1. забиџи* стоји ... в. пас.; партицип пасива забијен, забјен и забљен, забивен, забит од забити и забити се в) у пренесеном смислу: забијен у памети, у свијести аа) адј. ..., бб) адв. (забљено исто што запањено, без разумијевања). Под *забосџи*: ... в. пас.; партицип пасива забоден служи као атрибут и као предикат а) као атрибут ..., б) као предикат. Под *1. завиџи*: ... в. пас. завит и завијен а) у служби придјева у којем од значења наведених код актива, у правом и пренесеном значењу, б) у служби прилога (завито приговараше).

Многа издвојена значења трпних придева која је забележио РСА, у самој грађи РЈА очигледно нису била потврђена па их нема ни у речнику. Разлог за то много пута лежи у синтаксичким и стилистичким иновацијама на том плану, које налазимо тек код новијих књижевника.

Лексикализовани радни придев исто се тако издваја у РСА као посебна одредница: *закркљао* = у придевској служби: р. пр. од *закркљати*

(2), *заспао* = у придевској служби: р. пр. од заспати итд. Од дефиницијског калупа се понекад одступа када дати облик не одговара данашњем правилно саграђеном радном придеву (*закасneo* = који је закаснио), или кад је основни глагол у реткој употреби (*зайернатиио* = који је избио, који се појавио као перје, паперје), а каткад, вероватно, и омашком. У случајевима адвербијализације појављује се такође посебна одредница: *заспало* = сањиво, поспано, дремљиво (момак је заспало одговарао).

У РЈА се ни радни придев, као ни трпни, не издваја из обраде самога глагола. При том се негде његова граматичка природа тумачи, нпр.: *залежати* (*се*) ... с. парт. прет. II *залежао* као атрибут (*залежало* гвожђе); негде се он појављује приликом навођења грађе из старијих речника (тако, нпр., *зараспао* из Вуковог речника, *заспао* из Микаље, Волтиђија), а негде га видимо само међу примерима. Попридевљени радни придев служи каткада за тумачење семантике трпног придева, уколико је у широј употреби од њега: 1. *зараспаи* ... а. ... б) пас.; парт. пас. *зараштен* исто што *зарастао*; *заспаи* ... б. пас. ... а) *заспан* или *заспат* исто је што *заспао*, и сл.

Показана неједнакост при изради описних речника истог језика у принципу уопште не сведочи о тачнијем или мање тачном, бољем или горем приступу. Она говори о томе да лексикографски рад, чак и кад је у питању исти општи задатак подухвата, може да буде различито осмишљен. То открива његову дубљу и креативнију димензију него што би – како се понекад мисли – било некакво по могућству „правилно” разврставање и тумачење речи.

Даље, из овог излагања се могло видети да лексикограф мора врло добро да познаје механизме који управљају језиком, да запажа последице које проистичу из различитих лексичких интеракција. Бавећи се обрадом значења, стручњак се не бави само семантичком анализом, већ и мноштвом других успутних анализа. Рад на речнику шири знање о језику код самог лексикографа, да би готов речник касније ширио језичко знање корисника. Дobar лексикограф је онај научни радник који је истовремено добар познавалац свих, па и најскривенијих граматичких појединости, добар лингвиста уопште, неко ко ће решити понеки језички проблем који до тог тренутка можда уопште није био проучен, а ни примећен.

ПРОБЛЕМИ ОПИСНЕ ЛЕКСИКОГРАФИЈЕ*

*Присїуйна академска беседа одржана на Свечаном
скују Срїске академије наука и умейносїи*

Радити на једнојезичном, описном речнику, какав је и нама најближи велики речник Српске академије, значи дефинисати речи, семантички их описивати.

Када се тако каже, изгледа као да сáм појам описне лексикографије не изискује много даљих објашњења. Међутим – прво – ова врста интелектуалног бављења имала је историјски развој који није представљао просто кумулирање или усавршавање. И друго – једнојезична лексикографија све се више суочава са питањима која дубоко задиру у природу језика и људског ума уопште. А ту постоји и једна за њу отежавајућа околност: ова лексикографија не може да теоретише. У обичним речима рађају се неконвенционална значења, неочекиване метафоре – али у речнику све то има само да се дефинише; у њему се може и мора систематизовати, али се ту не могу формулисати било какви лингвистички принципи, премда се они приликом рада итекако морају схватати.

Пошто се баци поглед на историју описне лексикографије у вековима наше, што ће рећи европске културе, распознају се три главна раздобља, која би се могла назвати: оријентација на лексикографију као на *ексїлицирање*, оријентација на *националну лексикоїрафију* (уз друге карактеристике истовремених духовних кретања), и оријентација на *линївистїичку лексикоїрафију*.

* Проблеми описне лексикографије, *Глас*, САНУ, књ. 352, Одељење језика и књижевности, књ. 13, 1988, 7–13.

1. У средњовековним списима, који се тек условно могу називати описним речничким саставима, било је занимања за речи мање-више као за представнике махом пробраних предмета, појмова или идеја. У разним глосарима, анекским речницима уз књиге, па и у засебним томовима, тумачење речи је, у суштини, служило томе да се, било пригодно, било генерализовано, објашњава физичка или ванфизичка стварност, често доктринарно, са идеолошким или својеврсним научним нагласцима. И чак када су наилазила излагања, нпр., о везницима за конјункцију, за одрицање, условљавање итд. – било је то у служби разјашњавања људске логике, пошто је и та логика један особен вид људске егзистенције, који је интересовао мислиоца. Све би ово само малим делом могло спадати у науку о речима и њиховим значењским гранама, тј. у лингвистику, где лексикографија данас спада. Дефиниције су првенствено служиле разумевању стварног или замишљеног света, а не разумевању речи.

2. Пробуђена пажња према политичким и националним идентитетима рађала је замисао о бележењу и тумачењу *свих* речи у неklasичним језицима, без обзира на узвишену, практичну или приземну природу њихових садржина. У средиште пажње је, дакле, доспевала сама реч, као један од феномена вредних разматрања. Национална описна лексикографија почела је да се развија у Европи од XVII столећа. Ако се као репрезентативни пример узме чувени речник Француске академије, сазнаће се да је и на тим почецима још увек била донекле заступана концепција лексичког „изабраништва”; она се огледала у томе што су се речи вадиле искључиво из књига признатих, „добрих” писаца.

Прво наше у правом смислу национално лексикографско дело био је Вуков речник. То је био приказ народних речи, поникао из настојања да се говорници и писци отресе сваке непотребне туђинштине, при чему је Вук – наше је мишљење – имао више интуиције за извесне туђице као за потенцијално стилско средство, него касније хиперрационални Даничић. Вуков је речник на многим местима садржао лексикографска, понекад и енциклопедијска тумачења на сопственом језику. То што је он у основи био не једнојезичан, него тројезичан, представљало је наставак многовековне вишејезичне лексикографске традиције, као и израз убеђења оног времена да су речи (и не само у речницима) ваљано представљене тек онда када су преведене на неки познати или универзални језик. Уосталом, у малим срединама за ово је било и практичног оправдања, па се латинских превода није одрекао ни творац следећег подухвата.

Заснивање Рјечника Југославенске академије знаности и умјетности поклопило се са даљим полетима националног и чисто језичког само-

потврђивања, као и са растом многих филолошких знања. Осмишљеност овог огромног задатка, коју је пружио Даничић, лежала је у томе да се целокупно српско и хрватско лексичко благо осветли и у историјску дубину. Опширан опис старе и савремене изражајне грађе требало је, као и код Вука, да буде подстицај коришћењу и развијању народног говора и писања.

Стојан Новаковић, духовни покретач описног речника Српске академије, имао је крајем прошлог века тананог слуха за потребе које су се на том пољу даље указивале. Вукова и Даничићева епоха била је већ ствар прошлости. У неколико прилика Новаковић је наглашавао да следећи речник после загребачког треба да одрази не само народно језичко богатство, него и обogaћење које је настало у новијем уметничком и уопште интелектуалном стваралаштву. Он је под тим подразумевао речи преузете или саграђене за термилошко и апстрактно изражавање, али још више умножену и метафоризовану лексичку из лепе књижевности.

И Новаковић, и нешто касније Љубомир Стојановић, веровали су да ће нови речник, речник Српске академије, обухватити грађу само до почетка XX века. Изгледа да то није произилазило једино из претпоставке како ће рад бити брзо завршен. Једно је од тадашњих уверења било да се српскохрватски језик до оног времена „стабилизовао”, „консолидовао” (то су управо њихови изрази), те да ће приказани лексички тотум моћи да служи за даље термилошке и књижевничке новине – вероватно – само путевима некакве механичке комбинаторике (разумљиво, и уз даље позајмице), уколико данас тачно проничемо у схватања наших знаменитих претходника. Нећемо погрешити ако кажемо да је и мисао Александра Белића (о којој судимо по једном извештају о раду Лексикографског одсека одмах после првог светског рата¹) била слична, премда Белић тада није био изричит у погледу коначне границе ексцерпције. Поузданије знамо то да је он тада сматрао како ће подробније проучавање семантике, поготову оне која настаје из необичних лексичких додира, ићи не у овај речник, него у научне расправе или у речнике друге врсте.² Видећемо даље да је он ту био у извесном смислу видовит.

У многим концепцијама које су се везивале за језичка питања била је видљива одређена подударност са општим струјањима европске мисли одговарајућег времена. То је сасвим природна појава. На пример – на

¹ Према архивским подацима у Институту за српскохрватски језик, неинвентарисано, 10. јануар 1921. г.

² Према архивским подацима у Институту за српскохрватски језик, неинвентарисано – *Извештај о раду Лексикографског одсека Александра Белића*, из 1928. г. (без тачног датума).

класицистичку тежњу ка нормираноме, довршеноме, идеалноме, подсећали су давнашњи предлози енглеског писца Џонатана Свифта да се енглески језик „заустави”, или Фридриха Великог да се немачки „доведе у ред”;³ сличне идеје су се одржавале и у бројним издањима француског академијског речника. Довођење језика у ред лебдело је још и знатно касније пред очима многих наших језичких посленика, и оно је у одређеном историјском смислу и било за нас потребно, и успело је. Гледање на српскохрватски језик, а према томе и на његов замишљени описни речник, као на неку целовиту творевину може се правдати, с једне стране, раније достигнутим ступњем наше науке на коме се сматрало да треба само надграђивати над вуковским начелима; али, с друге стране, и одјецима дотадашњих научних сазнања у најширем опсегу.

Сетићемо се да је у неким природним наукама дуго било распрострањено убеђење о коначним знањима што се тиче *квалиитета* ствари, па се веровало да предстоје дораде једино на плану *квантиитета*; понеко је то говорио још и крајем XIX века. Касније су те науке почеле да откривају неслућене квалитативне новине у својим микро и макро сферама. У лингвистици се догађало нешто слично, и ту је још једна занимљива аналогија. Поред свих квантитативно принављаних знања о језичкој грађи, лингвистика, а за њом у потребној мери и лексикографија, отпочеле су да се пажљивије односе према семантици, па све више према микро-семантици, према скривеним семантемама; на макроплану развило се занимање за граматiku реченице, за граматiku текста, за стилистичка истраживања, за индивидуалности језика појединих писаца, за социо-лингвистику итд.

3. Као и све друге научне области, тако се и наука о језику разгранавала и престројавала. Од конкретне лексикографије све су више била удаљена разна семазиолошка истраживања – а истовремено, што је детаљнија и што скрупuloзнија постајала описна лексикографија, она је све пажљивије посматрала достигнућа у савременој лингвистици. Она је улазила у своју превасходно лингвистичку фазу.

Речник Српске академије послужиће нам да покажемо лепезу данашњих проблема, уз наговештај неких будућих задатака. Питања се тичу пораста квантитета речничке грађе, затим њене систематизације, и, најзад, квалитативног прилаза микрозбивањима у семантици – ако донекле останемо при паралели са природним наукама.

³ В. код П. Лафарга, *Књижевне критике* [превод на српскохрватски], Београд, 1949, 13–14.

Што се тиче *квантитативних*, у Речник се уноси и нова стандардна лексика, и новоистражена дијалекатска, уносе се нове изведенице и сложене, и, у одређеним случајевима, чак и некоректне речи, разумљиво, са неопходним упозорењима. У Речник се улива и асемантична грађа, чији је основни представник ономастика. У квантитативно проширење речничке информације начелно спада и то да се, по могућству, показују одлике семантичке спојивости, колокативности. То је област која тек сада и почиње подробније да се проучава. Наиме, код речи – нпр. – *дужности* требало би навести: *вршиш дужности, обављаш дужности*, заједно са значењима таквих спојева; код *хваташ*: *хваташ ја страх, хваташ ја шуа*. И то је лексикографија, уколико под овим појмом подразумевамо свеобухватну „семазиографију”. Постоји, на жалост, међа коју у овој области речници не могу прекорачивати: они не могу давати негативне прескрипције, они не сигналишу немогућност веза као, нпр., **йравииш дужности*, или **хваташ ја нада*. То је једно од лингвистичких ограничења у лексикографији, што смо уопштено и споменули на почетку.

У погледу *системности* у описној лексикографији, намеће се и потреба и обавеза да се у оквирима истог речника систематизовано показују истородне појаве. Нужно је, рецимо, да се на исти начин дефинишу бројеви, при чему се има у виду да тој врсти речи припадају и збирни бројеви различитих типова, и редни, а поред њих постоје и друге лексичке творевине са бројевима као саставним деловима. Треба да су једнообразне дефиниције одређених граматикалних речи (појединих врста предлога, везника), или, нпр., одређених семантичких класа (рецимо, каузативних глагола) итд. Па и све што у различитим полисемантичким јединицама садржи паралелна значењска умножавања (тзв. регуларна полисемија) требало би да се дефинише уједначено.⁴ – Можда ће се будућа описна лексикографија више него данашња служити графичким знацима и симболима за условно обележавање неких поновљивих семантичких чинилаца у лексици.

Једно од данашњих питања везано је за архитектонику у приказивању многозначних речи. Што се тиче речника Српске академије, у међуратним годинама се замишљало да ће се значења једне речи ређати у историјском следу, тј. – отприлике – од ситуације у вуковском стандарду па даље, идући за тиме како се семантика проширивала код каснијих писаца.⁵ У време коначне припреме прешло се на оно што се раније сма-

⁴ О том проблему: М. Ивић, О „регуларној полисемији”, зборник реферата: *Лексикографија и лексикологија*, Београд – Нови Сад, 1982, 77–81.

⁵ В. бел. 2.

трало само облашћу науке о значењима, а не и речничке обраде: на најубедљивију логичку, а не историјску стратификацију.

Долазимо на крају до *квалиџиџа* дефиниција, при чијем изоштравању обрађивач речника све више загледа у микросемантику. Ова област, чијом се разрадом увелико оповргава схватање о стабилизovanом језику и стабилизovanом речнику, може се условно поделити на два проблемаска круга.

а. У први круг спада изналажење свих ових значењских детаља који су укључени у обичну употребу језика, којима се говорник служи стандардно и мотивисано, тј. подударно са реалношћу, без метафора или других помака. Лексикограф треба да укаже на било који начин – може и у облику сажете дефиниције – да, нпр., придев *снежни* нема само једно значење. Он значи „сачињен од снега” у синтагми *снежни њокривач*, „који потиче од снега” у синтагми *снежна белина*, „који настаје услед блештавости снега” у *снежно слило*, „који настаје због велике количине снега” у *снежна блокада* итд. Друкчијим размишљањем у овој истој сфери долази се до закључка да глагол *зайвории* не значи исто у *зайвории собу*, *зайвории враија од собе* или затворити *мачку у соби*.

Још тананије рашчлањавање применило би се на случајеве као што је овај: да ли је исто значење глагола *чиџаџи* у реченицама *Он сада седи и чиџа* и *Он сада седи и чиџа књију*? Многи теоретичари заступају гледиште да је значење у оба случаја исто, да је у исказу без објекта (тзв. апсолутивна употреба) дошло до брахилогије или сл. Лексикографска анализа успева да раздвоји два присенка, заснована на непрелазној и прелазној употреби глагола. Дефиниција за глагол у првом случају требало би и сама да буде непрелазног типа, а у другом „некомплетна”, отворена, са индикацијом да је неопходна објекатска допуна. Према томе: у првом примеру (*Он чиџа*) *чиџаџи* обухвата целу радњу имплицирајући и објекат; то је „остваривати радњу читања нечега” (ово *чиџање* би при дефинисању, теоријски, требало парафразирати). У другом примеру (*Он чиџа књију*) *чиџаџи* је само „прорађивати, подвргавати елаборацији поступком читања ...”: чињеница да је у том примеру уз сам глагол *чиџаџи* био додат објекат „књигу”, а да је уз дефиницију такође нужно сигнализати постојање објекта (у загради или друкчије), доказује да је идентичност подзначења у овој одредници и његове дефиниције тачно установљена. – Залазимо у нешто што је данас још ван досега лексикографске праксе. Лексикограф види одређене семантичке чињенице као у некој подводној дубини, али не располаже ваљаним инструментима да их извуче на површину речничког текста.

б. Други круг проблема везаних за квалитет обраде представљен је употребом речи без непосредне мотивисаности, што значи на начин који од примаоца изискује посебан интерпретациони чин. Тако употребљене речи појављују се, углавном, у култивисаном говору и у уметничкој књижевности. Од случаја до случаја се мора разматрати величина и тип значењског померања које се догађа у недословним исказима. Разматрајући пример у којем се говори о *сликарском језику*, лексикограф види да се овде из речи *језик* издвојила самостална семантичка вредност: „начин изражавања”, „средства за изражавање”. Када разматра пример *Вештар је хваћиао снеј својим брзим језицима, жвакао и бацао на кућу*,⁶ он не може да у самој тој лексеми утврди нову нијансу значења, и констатоваће једино да је цео контекст измештен из буквалности. Гранична линија као да дели примере на оне где се значење одређене речи у односу на полазиште преосмислило и оне где се створила само општа сликовитост, извесна алегоричност; друкчије казано, на примере где се ново значење може у речнику описати и где не може. Али наишавши на цитат *Свейлосћ је једини језик звезда*,⁷ понеки лексикограф ће се двоумити да ли се и ту код речи *језик* појавила нека нова семантика – рецимо, „начин оглашавања властитог постојања” – или није. Рекло би се да у овој проблематици морају постојати чврста мерила; када је реч о разликовању фигуративних значења од фигуративне употребе, лексикографија је још увек у потрази за њима.

У начелу, речи се удружују и комбинују селективно, с обзиром на своја значења одн. подзначења. Међутим, у нетривијалном изражавању селекциона ограничења се крше. Али и више од тога: обрађивачи великих савремених речника срећу се у својим изворима са толиким очекиваним лексичким организацијама, са толиким тренутним варницама маште, да су принуђени да се све детаљније, уз све таксативнија набрајања значењских појединости, контекстуалних услова и другог пробијају ка бесприговорним дефиницијама. Уметничка реч, и не увек само уметничка, много пута тежи ка оном Аристотеловом „Боље је и немогуће, али уверљиво”, док лексикографија тежи ка ономе ка чему иде модерна информатика: што ближе најдиректнијој информацији о факту. Настаје, као што се да закључити, специфична колизија. Поставља се питање – до које границе може уопште да се говори о неком језичком факту као о лексикографском.

⁶ А. Вучо, *Расцусћ*, Београд, 1954, 336 – у Речнику САНУ под *језик* 1. фиг.

⁷ Б. Кнежевић, *Мисли*, Београд, 1902, 6 – у Речнику САНУ под *језик* 4. г. фиг.

Један наш књижевник је написао: *Чвор је Аћимово лице* уместо *Уишиао је Аћим са изразом ѡренеражености на лицу*.⁸ Да ли ће лексикограф да узме ово у обраду, те за једно од значења речи *чвор* да стави „пренераженост”, уз податак о контекстуалној позицији као услову за ову једнакост? Данашњи лексикограф јамачно неће. Међутим, можемо да претпоставимо како ће се лексикографија будућности разликовати од данашње колико и наша данашња од Вукове, или Вукова од средњовековне.

У књижевним текстовима се каткада стварају читави – како теоретичари кажу – семантички светови који су несагласни са утврђеним говором о постојећем свету, ма колико рашчлањеном и проученом. Долази се до ефеката отеловљених у јединицама језика који не улазе у описну лексикографију како је ми разумемо. Они остају везани за лингвистичку и за књижевну теорију. Задатак је да се пронађе доњи, најдубљи ред аберирања који још може да се захвата савременим лексикографским описом.

Посао лексикографа, чије остваривање подсећа на конструисање асимптоте, није лак. Њега треба увек наново почињати, он је увек у настајању, и стога, како је једном казао стари творац речника Литре, он никад и нема краја.

⁸ Д. Ђосић, *Корени*, Београд, 1955, 47.

РЕЧНИК СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ*

– почеци, лик, перспективе –

I

Поводом стоте годишњице од оснивања Српске академије наука и уметности и те исте годишњице од оних дана када су биле предузете припреме за израду Академијиног речника, могло би да се говори много, далеко више него што овај простор дозвољава.

Познато је да је већина највиших научних установа модерног типа, од XVIII века до данас, постављала и поставља као свој основни задатак бригу о језику властитих народа, а у тим оквирима првенствено рад на свеобухватним речницима, историјским, савременим или мешовитим. И управо због значаја установа које такав задатак прихватају, због странег осматрања, разумевања, као и због огромног обима оног посла који произилази из самог феномена језика и његовог потпуног приказа, судбина је академијских речника да се остварују током врло дугих периода. Један је од примера тако звани Гримов немачки речник,¹ комбинованог типа: историјски, доведен до описа савременог стања; за њега су припреме отпочете још 1838. г., прва свеска је изишла 1852. г., последња 1961. г., а пре завршетка већ се приступило његовим допунама и прерадама од првих слова азбуке. Други је пример сличан по карактеру Рјечник Југославенске академије знаности и умјетности (у даљем тексту РЈА): године 1866. било је одлучено да се скупља грађа, огледна свеска је штампана 1878. г., први том 1880–1882. г., последњи 1975. г.; у плану су допуне.

* Речник Српске академије наука и уметности, *Глас*, САНУ, књ. 352, Одељење језика и књижевности, књ. 13, 1988, 25–40.

¹ Касније рађен при Пруској академији наука, после другог светског рата при Немачкој академији наука у Берлину и делимично у Гетингену.

Овде није циљ да се правда велика временска протегнутост рада на Речнику САНУ (у даљем тексту РСА), који данас још није издат ни до своје половине. У тренутку пригодне рекапитулације тог великог и часног посла, не постоји потреба за самим таквим оправдањем, већ пре за неким другим, на свој начин незаобилазним оправдањима, за извесним тумачењима, а донекле и за изразом посебне скепсе, која ће даље бити изнета и – надамо се – истовремено ублажена.

Чињеница да је ово речник само савременог језика не подразумева да му то ствара могућност и обавезу брже израде. Разгранато проучавање дијалекатске грађе, које одликује нашу новију науку, као и истанчаније осећање за актуелна значења речи у поређењу са историјским реконструкцијама на том пољу, доноси многобројне нове проблеме за решавање. А поред судбине коју овај речник дели са речницима других великих научних установа у погледу разумљиве спорости уобличења, он има сопствену судбину која такође није била благонаклона према његовом остваривању. Целим током свог историјата он се сусретао са додатним запрекама (последњих година са материјалним), по чему једва и може да се пореди са већином сличних дела.

Замисао о њему поникла је у средини која је у то време јасно схватала – али са тадашњим неминовним ограничењима – какав академијски речник мора да се прави. Знало се да је народни језик победио, да се он поставио као суверени представник говорне и писане културе, те да га сада треба разговетно и по могућству у целости показати на једноме месту, да би се на његовој основици даље градио богат и гибак језик наступајућих епоха.

Уз заслужено признање које се мора одати и Стојану Новаковићу, духовном покретачу РСА, и онима који су непосредно после њега ушли у тај посао, примећујемо да на почецима рада многе дилеме нису биле рашчишћене, а понеке чак ни сагледане.

Према првобитним намерама, речник је требало да обзнани народни српски језик. То је, заправо, било схватање поцрпено из времена првих таквих размишљања, којих је било чак још и пре Друштва српске словесности, као и на његовим почецима – а то значи из превуковских и преданичићевских филолошких епоха, односно из година раних недоумица и недоследности, каквих је, уосталом, било и код самог Вука. Нешто касније су се увидели прави разлози за то да основа буде проширена, поред екавске и јужније ијекавске територије, и на сву ијекавску: тиме се захватало у хрватске крајеве, испрва у скромном обиму, иако већ тада са пуним уважавањем и таквих сведочанстава о заједничком језику Срба и Хрвата. Пред очима је, разумљиво, стајао нешто раније отпоче-

ти РЈА (он се од првог до последњег тома звао: Рјечник хрватскога или српскога језика), у чијој је изради и сам млади Новаковић нешто мало учествовао, као Даничићев помоћник. Нови речник Српске академије требало је да представља континуитет садржине скупљене у РЈА, према томе и његовог целокупног лика. А и сама тадашња наука је све јасније предочавала јединственост српског и хрватског језичког елемента.

У време израде прве огледне свеске РСА (штампане 1913. г.) и пре власти концепција које је заступао њен аутор Момчило Иванић, говорило се о „практичности и лакоћи” еквалитетности – необична аргументација за оно време, у коме су се Иванићеви савременици код нас бавили темељним филолошким радом! – и о „опрезном и обазривом” одабирању хрватских примера. Сам језик у насову огледа назван је српским.

Хрватска грађа се ипак ексцерпирала богато. Недоумице у вези с чакавским и кајкавским дијалектом биле су отклоњене знатно раније него недоумице око икавског изговора и његовог показивања. Речи из та два дијалекта су, наиме, биле исправно схваћене као благо које својом индивидуалношћу обогаћује свеукупне језичке залихе, док је у икавштину виђена само варијација постојеће лексике, која уз то није призната као књижевна. Исписима из Зборника за народни живот и обичаје Јужних Словена, који је од 1896. г. издавала Југославенска академија, чакавска и у скромнијој мери кајкавска грађа у РСА повећавала се у знатној мери; током времена интензитет тога повећавања је слабио.

Питање о укључивању икавског елемента, као последњег, дошло је на ред тек педесетих година нашег века. Аутор овог текста имао је прилике да разговара и да се дописује са Александром Белићем о тој теми: пошто је реч о српскохрватском језику, а пошто су речничким изворима већ обухваћени некњижевни извори са југоистока и југа штокавског земљишта, мора и икавско наречје да добије у РСА своје место, макар оно било подређено у смислу технике приказивања. А. Белић је у то време као аргумент изнео да у самом РСА, у примерима уз друге одреднице, има речи са икавским рефлексима, па их зато и ваља објаснити: осим тога, онога ко говори икавски треба упутити на књижевни изговор.

Из редова писаних Белићевом руком (писмо од 17. VIII 1959. г.) видно се, поред осталог, како је он – други после Новаковића најистакнутији прегалац на послу о којем је реч – и за време заслуженог одмора, и већ у дубокој старости, не задуго пред крај, живо разматрао појединости у вези с израдом овог капиталног дела.

Нешто раније, тј. непосредно после другог светског рата, у време коначног сређивања грађе РСА за штампу, из те грађе је било искључено све што се, и научно и реално, показало као македонско. Овога је у речничком

фонду пре тога било, мада у малом проценту – због познате нерашчишћености и ових појмова, која се такође преносила из пређашњих времена.

Тешкоће и забуне ове врсте нису се могле разрешавати ни изблиза тако једноставно као код многих других народа, где се у тежиште књижевног и стандардног израза постављао најраспрострањенији одн. средњи говор, који је често представљао уједно и говор са изразито однегованом писаном традицијом. Да је задатак у нашој средини био у том смислу упрошћен, приликом оснивања Академије би се брже и лакше пришло предвиђеној осавремењеној лексикографији.

Ово је било тек једно попреште колебања и сукобљавања међу погледима на велики задатак, истина, најсуштаственије на почецима. Све се то данас може оправдати самим новинама језичких, политичких и идеолошких прилика, новинама које су стално наилазиле. Сетићемо се тадашње неуједињености оних народа који су говорили српскохрватским језиком, па и повремене политичке затегнутости међу државама у којима су они живели, као и социјалних и других промена код сваког од њих. У подручју језичке науке и праксе, ту је била крупна Вукова реформа, замашан је био и њен продужетак у делатности Даничића, Маретића и Броза, али су постојали и српски филолошки чистунци, па и одједи неколиких хрватских филолошких школа – а све то на територији која је говорила тим једним језиком са његовим флуидним одликама, језиком још увек сасвим недовољно проученим, чији је савремени речник требало заснивати.

Споменуто „наслеђивање” РЈА, о коме је убедљиво и убеђено говорио у своје време Новаковић, показало се убрзо тек као полазиште за нови лексикографски задатак. Пракса је, заједно с протоком времена и приновама у знању, отварала перспективе о којима се у XIX веку још није могло слутити: јер није само језик растао, и није се само ширило знање о језику, већ је еволуисала и лексикографија, као научна и као посебна стручна вештина.

Сасвим се поступно разрешавао проблем око основне суштине и сврхе овог подухвата, пошто су и у том смислу околности доносиле посебне дилеме. Новаковић је, говорећи о будућем речнику, увек заступао мисао да њиме треба показати све што постоји у народном језику, да би се над тако скупљеним лексичким тезаурусом уздигао стилски обогаћени, прилагодљиви и у потребама свих струка подмирени језик. Много пута је он спомињао и метафоре и друге прегипе у употреби речи, којима књижевници и говорници већ стварају нова значења и ствараће их убудуће,² али је веома видљиво да се у Новаковићевим представама замишљени

² При томе се он позивао на добре примере из рада Јована Бошковића и Јована Живановића, као и на Даничићеву Српску синтаксу.

речник указивао као најпотребније средство при установљењу књижевног језика управо захваљујући сопственом прегледу лексике и сопственим лексичким открићима. Зато би, по његовом познатом мишљењу, сами академици требало да процењују која реч „нема недостатака”, те може ући у речник.³ Он је своју епоху посматрао као „кристализацију и пошљедње сталожаванье” књижевног израза, у очекивању када ће на њега бити „ударена пошљедња политура”,⁴ а при томе ће се и дијалекти, некаквим целисходним развојем, стопити у монолитни књижевни језик.⁵ „Досадашњу емпиричну традицију и хармонију заменила би организована, моћна хармонија, која би се развијала сама собом, све ближе к моћним и великим народним идеалима”.⁶ – Изгледа нам да је ток идеја био отприлике овакав: ранији, разнолики динамични процеси треба да доведу до њихове круне у смислу научне обраде – до својеврсне статике академијског речника; та ће статика произвести своју даљу динамику, слегање знања и твораштва у области језика, после чега ће настати достигнуто жељено стање, не једино у речнику, него и у језику самом.⁷

Све што је речено указује пре на литерарну него на лингвистичку сврху предстојећег лексикографског потхвата у Новаковићевим плановима. Он је изричито рекао: круг дела из којих треба водити речи нека се одреди према литерарним потребама, а не према лингвистичким. Треба да се одбаце властита имена, тамне речи, „сав речнику књижевног језика несродан материјал”.⁸ Пишући последњи пут о будућем речнику, Новаковић је нагласио да је дотадашња лексикографија (мислио је на Вуков речник и два Даничићева) била научно-лингвистичка, а ова нова, на коју се чека, треба да буде књижевно-лингвистичка.⁹ И поред свих ограђивања, пред очима је лебдео највише чисто лексички моменат (пошто је граматички скинут с дневног реда са Вуком и Даничићем!) – као да је

³ *Посланица: Српска краљевска академија и нејовање језика српској*, Глас СКА X, 1888, 84.

⁴ Glasovi o „Ogledu gječnika” – Pismo Stojana Novakovića predsjedniku, Rad JAZU XLV, 1878, 195.

⁵ *Посланица ...* 31.

⁶ *Посланица ...* 32.

⁷ Обрасци мишљења који су пратили почетке данашњег Речника веома су личили на владајуће образце у другим наукама и другим идејним поставкама оног времена, како у језичким дисциплинама, тако и у осталим, па и у егзактним, и поготово у њима, а оне, као што се зна, скоро увек обликују општа научна уверења у својим епохама. То што је било типично управо за Новаковићево време можда најбоље илуструју речи великог умника, физичара и математичара лорда Келвина, с краја XIX века, о томе да је у физици већ све откривено те да се даље могу израчунавати још само децимали.

⁸ *Посланица ...* 78.

⁹ *Српска краљевска академија – Предлој Сјојана Новаковића да се ошйочне куйљење трађе за академијски Српски Речник ...* Јавор XXII/7, Земун, 1893.

познанство са постојећим (исправним) речима главно јемство за добар рад будућих писаца и стручњака. У радосној понесености услед остварења многих националних, па тако и филолошких идеала, уз то у епохи позитивистичког научног духа, није било места за слутње о неограниченој инвенцији која је у стању да доноси увек нове плодове, како у белетристичким, тако и у разноврсним стручним изражајним подручјима. Сам Новаковић, вероватно, не би могао да представи себи слику књижевника нашег времена, који се у свом стваралаштву служи и синонимским и систематским речницима, и обрнуто исписаним, и специјалним римаријима, и шатровачким збиркама, и енциклопедијама, широко изван „моћних и великих идеала” претходног столећа. Није се могло замислити ни то да ће дијалекатско богатство пред читаоце износити не само дијалектолози, скупљачи или литерате – сликари својих родних крајева и наречја, него и писци високо естетских, мисаоних и – како се данас каже – слојевитих, алузивних и политизираних дела.

Почетни систем гледања на главно Академијино остварење био је поступно напуштан. Од пројектованог „Речника српског народног књижевног језика” оно се већ у првом огледу, из 1913. г., претворило по називу у Речник књижевног и народног језика, како и данас стоји на његовим корицама, сада са атрибутом „српскохрватски” уместо „српски”. Речник је морао постати двојан и остати такав. Био је заснован на грађи из разних говора, у чему је и био његов смисао. Међутим, израстање књижевног језика није кренуло путем „последњег сталожавања” на тој широкој основици, већ се винуло неслућено, у маштовите, каткад артистичке сфере, а сем тога и у такво служење туђицама, о каквом није био у стању да помишља Стојан Новаковић.

Литерарни карактер РСА био је надвладан лингвистичким, што није изменило његову употребљивост и у правцу који му је својевремено одређивао Новаковић. У Речник је почело да улази све што може да занима проучаваоца нашег језика – и домаћег проучаваоца и страног – тиме и модерног писца, који свој језик такође истински проучава, кабинетским или спонтаним начином. Ту је сад улазила и несемантична (ономастичка) и „тамна” грађа, па и много тога што је неуобичајено и – мимо дијалекатске припадности – чак и неправилно, ако су се само појавили било какви стручно оправдани поводи за то, разуме се са свим потребним ознакама упозорења. На лингвистички правац рада указали су творци другог огледног издања,¹⁰ и касније А. Белић,¹¹ а свесно или

¹⁰ Носи ознаку „Београд, 1944”, али није изишло из штампе за време окупације; стр. IX.

¹¹ Увод на почетку првог тома, 1959, XIX–XX.

мање свесно развили су строго лингвистички приступ потоњи сарадници РСА, у последњих четрдесетак година.

Данас, после читавог столећа, схватамо да први скупљачи лексике, под утицајем надахнутих и ауторитативних Новаковићевих прогласа, интелектуално скромнији или за овакав посао мање оспособљени, уз то организационо и материјално стешњени у околностима пре првог светског рата и у раздобљу између првог и другог – нису били кадри да осетније промене општи правац рада. Грађа се гомилала. Сарадници су из штампаних и других извора бирали речи и стварали основни фонд за овај речник свакако са истим концепцијама са каквим би га и израђивали. Тадашњи одабирачи лексике и одговарајућег (по њиховим нахођењима) околног контекста предодређивали су карактер дела у његовом лаганом настајању. У начину одабирања и истицања (тзв. подвлачења) будућих одредница, у непримећивању смелих захвата модерније књижевности, у избегавању да се скрене јача пажња на принове у области позајмљене лексике, дуго је још владао прилично старински метод рада. Тек су стручњаци после другог рата, приликом загледања у те основне изворе (у „подвучене књиге”) и у шире контексте, почели да доносе лексикографски зрелије судове: томе је допринела чињеница да су ти каснији сарадници у великом постотку били и иначе окренути науци о језику као свом једином занимању.

Десило се да је у овом нашем речнику савременог језика (он се тако у наслову не зове, али је он то), у време његове интензивне израде и објављивања, које се поклапа са постајнштајновском физиком, са високо специјализованим рачунарством, са наступањем биолошке револуције – остао у изворима да фигурира Рељковић са „Сатиром или ти дивјим човиком”, остао је Качић–Миошић са „Корабљицом Писма светога”. Само се по себи разуме да се примери из таквих дела избегавају. Многе обрађене речи имају сада поред себе ознаку „застарело” – а то су речи које су Новаковићевим савременицима изгледале као корисни улози и инспиратори, као „речи без недостатака”; данас оне стоје ту да би помогле читаоцу у разумевању наше нешто старије литературе, као и неких посебно стилизованих дела.

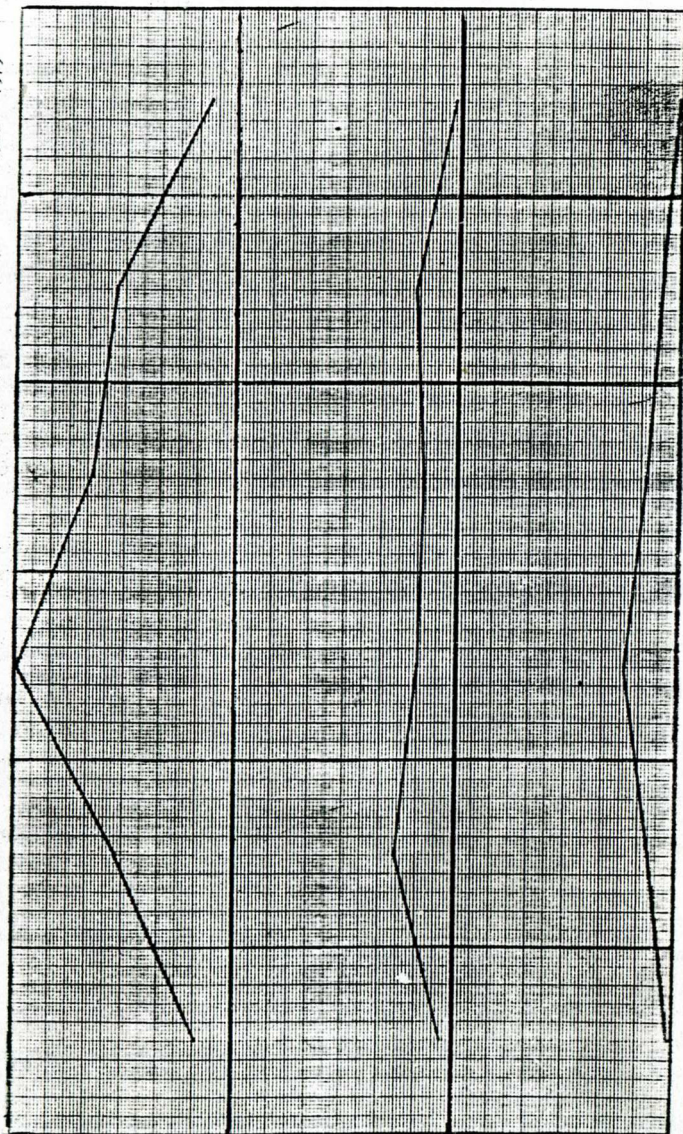
II

Покушали смо да дођемо до података о избору ексцерпираних речничких извора у погледу година писања одн. издања употребљених дела. Уз пуну свест о недовољној прецизности поступка,¹² успостављене су кривуље тог избора, са поделом на три основне класе грађе.

¹² Разгледани су извори са првих десет страна списка, датог у VIII тому. У границама могућности водило се рачуна о типу извора; узимана је у обзир чињеница нових одн. поновљених издања

ПРИЛОГ I

прва пол. XIX в. друга пол. XIX в. око 1890-те - 1918 између два рата 1945 - 1959 1960 - 1973

Селетистика
периодике
хуман. науке

Терминологија
стучних литер.
отзакт. науке

Дијалектологија
речници
збирке речи

Као што се види, документација која је узимана за РСА од Новаковићевог времена до 1973. г. закључно (тада је штампан последњи комплетан списак, а била је већ завршена велика допуна грађом из фонда за Речник Матице српске и Матице хрватске¹³) показује да су врхови – по годинама публикавања – пре петнаестак година били још увек у раздобљу пре првог светског рата и око његовог времена. Одмах треба додати да се управо последњих година документациона основа богата савременим књижевним и стручним изворима. (Пошто се обилата стара грађа и даље користи, карактеристике ових наших кривуља, и да су оне продужене, засада се не би упадљиво промениле.)

Међутим, статистика о томе да ли је документација *по изворима* застарела и колико је застарела не би се, наравно, поклопила са подацима о временском лоцирању *примера* у њиховом укупном просеку: млађи извори могу, па и морају, бити богатије заступљени приликом илустровања речничких тумачења. Исто тако, приказани изглед документације из које се црпу речи не поклапа се са статистиком о томе да ли застарела, стагнира или се осавремењава *лексички рејерџоар* који се формира од једног тома до другог. Јасно је да се и из сразмерно мањег броја приновљених библиографских јединица може исписивати сразмерно велики број речи које ће постати одреднице, уколико су ти нови извори сами по себи богати лексичким материјалом (тј. имају велику „специфичну тежину”) и уколико се ексцерпирају густо.

У вези с овим је такође направљен преглед. Као узорак добро обухваћеног фонда стандардних српскохрватских речи од пре педесет и више година, узели смо леву страну Српскохрватско–немачког речника Ристића–Кангрге из 1928. г. (у даљем тексту РРК) и упоредили количину речи у њему и у РСА следећим поступком. Бројане су речи од А до Љ закључно (речи на Љ су издате у XI тому РСА, 1981. г.; слово М у време писања овог текста није било до краја обрађено). У рачун је узет број стубаца употребљен за свако од тих слова у једном и другом речнику, па је он исправљен коефицијентом 2,5, пошто један стубац у РСА садржи у просеку за толико мање речи у поређењу са РРК.¹⁴ Процентуални прираштај броја речи исказао се у следећим бројкама.

старијих писаца; годишта опсежне периодике третирана су као посебне јединице; прављена су и друга разграничења. Период од 1890-тих година до првог светског рата посматран је издвојено, а он се у таквом аспекту и показао приликом изведеног пребројавања.

¹³ Као што је познато, Матица хрватска је само делимично учествовала у издавању споменутог речника.

¹⁴ До тог податка се дошло бројањем на по двадесет произвољно узетих стубаца: просек је дао 11,5 одредница у ступцу РСА према 28,5 у ступцу РРК.

Прираштај броја речи у процентима

година у којој је слово издато до краја		
1959	А	685
1962	Б	864
1965	В	690
1965	Г	728
1968	Д	506
1968	Ђ	400
1968	Е	676
1968	Ж	628
1971	З	778
1973	И	843
1975	Ј	852
1981	К	1000
1981	Л	930
1981	Љ	820

Из овога се могу извести неки занимљиви закључци.

Најмање је релевантно то за колико је општа количина речи већа у РСА него у РПК. РСА је пред собом имао далеко крупније задатке, он је, за разлику од РПК, исцрпно обухватио и ономастичку и дијалекатску грађу, закорачио је у ново доба обогаћено многим знањима, тако да апсолутне бројке нису неочекиване.¹⁵ Интересантно је појачање процента прираштаја лексичког репертоара у РСА идући од I ка XI тому, а и то је могло да се израчуна помоћу такве конфронтације.

Повећавање ономастичке грађе је вероватно било близу линеарног. Дијалекатски материјал је у разгледаном раздобљу растао, колико се може претпоставити на основу постојећих сазнања, уједначено и не много изразито. Осетно опште повећање процента прираштаја, са неким његовим осцилацијама, треба тражити у другим областима.

¹⁵ О богатству (не обогаћивању) РСА говори и његово поређење са савременим Речником Матице српске и Матице хрватске; в. М. Пешикан, *Десет ђишова Речника САНУ*, Наш језик XXIII/3-4, 1978, 87-88.

1) Посматрамо проценат обogaћивања обрађеног фонда у секцијама где се у међувремену (тј. од времена РПК) појавило много страних речи: то су секције на *a-*, *e-*, *и-*, *к-*. Приметна је разлика у скромнијој обogaћености секција на *a-* и *e-* и далеко јачој у секцији на *к-*. Секција на *и-* такође је јаче обogaћена, али се ту меша и прилив нових префиксираних речи (*из-*).

2) Од секција са префиксираним речима слабије се повећао опсег са почетним *д-* (*до*), знатније код почетног *з-* (*за-*). Код *и-* (*из-*) подаци се мешају са подацима о многобројности страних речи.

3) Секција на *б-* се значајно повећала у раздобљу када је проценат раста био скромнији, што би се могло приписати слободнијем уношењу речи старијег лика (на *блаџо-*, *боџо-*) у поређењу са РПК, затим приливу страних речи (на *би-*, *био* и др.) и, у мањој мери, иновираним изведеницама на префикс *без-*, који иначе није много продуктиван.

4) Секције са претежно домаћим и непрефиксираним речима (на *в-*, *ђ-*, *ж-*, *ј-*, *л-*, *љ-*) не обogaћују се истом прогресијом као напред наведене секције окарактерисане разним врстама израженијег прилива. Али је прогресија прираштаја, ако се посматра у оквирима овог низа, и ту видљива: раст секције на *љ-*, без префикса и практично без страних речи, двоструко је јачи него раст секције на *ђ-*, и чак је за 20% већи него раст код *a-*, где је већ било много новоприхваћених страних речи у поређењу са временом израде РПК.

Цела ова апроксимативна рачуница указује на то да се у РСА поступно повећава сам проценат прираштаја обрађених речи. То се догађа несумњиво захваљујући све већој пажњи према лексичком фонду (обрађивачи воде рачуна и о властитом познавању речи, затим о члановима лексичких породица који се приказују по обавезним схемама и када не постоје потврде), исто тако захваљујући доброј ексцерпцији из све правилније бираних и богатих, иако можда недовољно бројних извора, захваљујући општем и све осетнијем порасту броја техничких и апстрактних термина у језику, захваљујући језичкој досетљивости и духовитости нових писаца. Пошто се последњих деценија ексцерпирала савремена а не стара грађа – свеједно каквим темпом и по каквим графиконским показатељима – очигледно је да се списак лексике у РСА не само бројчано обogaћује у прогресији, него се управо и осавременава.

Разумљиво, треба узети у обзир и усавршавање обраде у границама самих појединачних речи, разуђивање на семантичке одељке и пододељке. Апсолутно повећање, као и пораст процента такве, дефиницијске принове, још су већи него код чисто лексичке. Ту се статистика скоро

и не може изводити, а и сама по себи она није меродавна, пошто такви бројчани подаци ипак не морају обавезно да сведоче о подигнутом квалитету рада.

Као мали квантитативни податак те врсте нека послуже израчунати бројеви који се односе само на две речи, наоко једноставне, али за лексикографа необично сложене: то су помоћни глагол *биџи* и везник *и*. Упоредимо њихове обраде у РПК и РСА. У РПК је глагол *биџи* остао нераздељен на значења; специфична раздеоба (делимично диктирана и двојезичном природом речника) огледа се у томе што је у заједничкој немачкој дефиницији речено, поред *sein* и *dasein*, још: *liegen, stehen, finden, stecken* – а то су еквиваленти тог глагола када се он употреби у појединим устаљеним лексичким спојевима. Сем тога, у обради је показано мноштво узелних обрта и израза везаних за ту реч. У РСА је код *биџи* дато 27 главних значења са укупно 52 дефиниције на разним ступњевима семантичке хијерархије, такође уз велики број израза. За везник *и* су у РПК дата четири главна значења са 11 дефиницијских јединица, а у РСА пет, али са семантичким разграновањем на 40 објашњења. Обрада таквих речи, у првом реду функционалних, које нису аутосемантичне, понекад представља у РСА праве минијатурне студије, или барем добре подлоге за евентуалну даљу научну разраду.

У току рада на РСА смисао за разграничавање значењских нијанси је растао, тако да се при Институту за српскохрватски језик, који се овим послом данас бави, отприлике у време редакције IV–V тома, уобличила лексикографска школа, веома самосвојна баш у овом домену. Овде је немогућно набројати чак ни њене основне одлике. Доста општих обавештења може се добити из Увода на почетку првог тома, из пера Александра Белића; али су већ у то време постојала многобројна интерна упутства, забележена на папиру и забележена, која и не би спадала у текст намењен читаоцу. Број тих упутстава је током рада растао, а њихов карактер се све више изоштравао. Довољно је споменути да када је, на пример, наишла разрада првих бројева (*два, девет*), са њиховим морфолошко-семантичким гнездима (*двојица, двојка, двоји, двест*–/*двјест*–, *девет*–, *девет*–, *девет*–/*девет*–, затим *дванаест*, *двест*–/*двјест*– итд.), тек онда је избила на видело сва сложеност те проблематике и нужност уједначавања поступка код свих речи те врсте. Таквих је случајева било још много. Прве префиксирани речи су донеле обиље нових теоријских и практичних проблема за решавање; а касније, пошто се стигло (у почетним фазама) до речи са почетним *на*–, и даље са *не*–, увидело се да таква питања још ни издалека нису била до краја распозната.

Законитости којима се у РСА тежи приликом дефинисања јесу: што економичније давање објашњења, али са свим обавезним диференцијалним подацима; избегавање да се као довољне дефиниције дају синоними или синтагме које покривају одредницу у њеним везаним употребама;¹⁶ код аутосемантичних јединица строга идентификација тумачења и речи која се тумачи, тј. увек и граматичка идентификација, не само семантичка: уколико је то немогућно, дају се допуне по утврђеним правилима. И са речима и са појединим значењима истих речи поступа се индивидуално. Када то језичка стварност захтева, значења се лоцирају у разне временске и стилске слојеве, показује се њихова техничка, стручна, идејна област употребе – некад помоћу условног квалификатора уз тумачење, а некад у самој дескрипцији, већ према постојећим упутствима.

Осећање данашњих сарадника за танане значењске преливе илуструју овакви примери. Глагол *заболовајти* је добио три раздвојена објашњења – *йочейти боловајти (неку болесї)* – *зайасїти у болесї* – *оболейти, разболейти се*; оправдано, због елемента прелазности у једном од примера из грађе, одн. због различитих нијанса почетносвршености у другим. Фигуративна значења и употребе речи *лед* дати су под разним тачкама (показујемо без дефиниција) – у једној стоји пример *растїойиїти лед око срца*, у другој *лед смрїти шуїти*, у трећој *стїрах и лед у срцу*, у четвртој *їод ледом айсолуїтизма* – а то су фигуре са именицом *лед* које, свака за себе, одиста имају различито логичко порекло.

Неколико стотина упутстава којих се придржавају аутори РСА, непрекидна нова промишљања, изналажења, процене – невидљиво се уграђују у остварење овог великог дела; невидљиво, пошто се Речник после чита као кроз неку посебну диоптрију, и то селективну. Код корисника не може ни постојати свест о томе да је збир речи, у ствари, хаос, приликом чијег се уређења примењује огроман „инжењеринг”, а над тим се још надсвођује исто тако сложен редакторски коректив. Усред изравнаног информативног речничког штива запињу за око пропусти и грешке, које се природно поткрадају приликом тако сложеног рада.

¹⁶ Такав би био случај, показан у вези са двојезичним РРК: глагол *биїти* по њему значи „лежати”, „стајати” – али сам по себи, у слободној употреби, он то не може да значи. Слично у РЈА: предлог *їо* се „може приближити” значењима „из”, „код”, „кроз”...; примери упућују читаоца у правилном смеру, али тумачење није подесно.

III

Речник се, као што је казано, и увећава и умногоме усавршава. То је и његова велика врлина и његова претећа коб. Поједини критичари, који би желели да у њему виде апсолутну целину нашег језика, замерају му што не доноси ове или оне народне речи, не тумачи неке савремене стручне термине или њихова најмодернија осмишљавања, што нема примера из дела најновијих добрих књижевника. Други замерају због превеликог обима, хибридности садржаја, недогледности рада. У праву су и једни и други.

Када се уобличавала коначна представа о почетку овог потхвата, Новаковић је говорио да ће бити приказана грађа од Доситеја до „нашег времена” (крај XIX в.), а тако је мислио и млађи од њега Љубомир Стојановић.¹⁷ У Уводу је Белић споменуо да ће се описати свеколики језик „умног и материјалног развитка” од Доситеја и Вука до краја 1953. г.¹⁸ Међутим, било је немогућно да РСА престане да се допуњава. Већ се приликом израде првог тома претпостављало да ће се објављивање овог дела протегнути до пред крај XX столећа (сада знамо да ће то потрајати и дуже), па би било сасвим неупутно, у епохи бурног духовног и техничког развоја, издавати речничке томове са материјалом поцрпеним само до средине овог века, и то још са бројчаном превагом извора ближих његовом почетку.

Речник заснован на грађи до XX столећа – а то је познати РЈА – нема још одреднице *дозволиџи*, нема потврда за *џроисџећи*; *ћелија* је ту само мала просторија, а *ћелијица* постоји „у наше време” као термин једино у ботаници. РРК нема ни *осиџурач*, ни *џрикључак*, ни *уџикач*, као што нема ни: *амеба*, *виџамин*, *миом*, *симулџан*, *скеч*, *унисон*, *фоаје* итд. итд. (у њему се, иначе, дају стране речи). Али већ и РСА, посматран дубље према почетним томовима, после двадесет – двадесет пет година изгледа понешто застарео. У њему је, према запажању његовог дугогодишњег уредника М. Пешикана, везник *а* слабије обрађен него иста та веома компликована одредница код Даничића у РЈА;¹⁹ уз реч *анархисџи* било је дато као допуна дефиницији *безџлавник* – очигледно нека давнашња неуспела кованица (у „Исправкама” је речено: „изоставити”); *волунџаризам* је

¹⁷ В.: М. Решетар, *Из џисама џок. Љуб. Сџојановића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 11, 1931, 46.

¹⁸ Стр. VII.

¹⁹ *Даничић – лексикоџраф и њеџова обрада функционалних ријечи*, Зборник о Ђури Даничићу, Београд – Загреб, 1981, 281.

протумачен само у позитивном смислу, *еуфорија* само у медицинском; придева *психолошки* уопште нема. Регистар оваквих – за данашњег читаоца – мањкавости могао би изнети више страница текста.

Новаковић је некад говорио: „Нове су се речи морале градити за све мисли или назвања којих народни језик није познавао”.²⁰ То исто вреди и за данашње време. У Новаковићевом столећу (према сведочанствима РЈА) тек су наилазиле речи *књижевности*, *наводно*, *наочари*, *нашћава*, *ириверда*, *иросвећиа*, *ујоиуреба*. Он је тражио да се допуњавају наша терминолошка знања из „разних струка”, тј. из говора о шуми, вину, баштованству, о рибама, птицама, лову ... о сеоској кући, о „пластици” земље, о бојама и белезима на дрвећу и биљу, о ткачким и дрводељским занатима.²¹ Савремени човек такође уводи речи „за све мисли и назвања”, само што се овај круг шири готово експоненцијално. Истина, термини из тих нових знања уносе се у РСА, како гласи један од прописа, у оквирима општег образовања, средњошколског одн. нешто шире и амбициозније схваћеног. Али и ови оквири расту неслућеним темпом, у шта се можемо уверити листајући само данашње новине или часописе за популаризацију науке и за културолошка питања. Барем за таквим изворима велики савремени речник не сме никако да заостаје.

Навешћемо овде податак који гласи да је у целом свету 1800-те године излазило око сто специјализованих часописа, 1850-те око хиљаду, 1900-те око десет хиљада, 1950-те око сто хиљада, 1971-ве око сто седамдесет хиљада. Или ово: године 1979. се сматрало да се у новије време штампа око два милиона научно-техничких чланака годишње, и рачунало се да се ова цифра сваких десет или петнаест година удвостручује,²² та стопа је данас, највероватније, још бржа. При садашњим различитим усмерењима средњошколске омладине, нарочито оне која показује спомнути вишак „амбициозности”, у њена терминолошка знања сигурно већ спадају и *аутиоинокулација* и *џраф* (у комбинаторици), и *инџејрабилносџ* и *коферменџ*, и *радијална брзина* и *сџин*, и *хеџероциклично једињење* и *хелиомеџар* итд., што све не постоји или још не постоји у РСА.

Да не би изгледало да сâм лексемски прираштај сматрамо главним добитком за језик и за речник – став који смо управо критиковали код наших претходника – треба да нагласимо како се и прираштај значења и њихових присенака у давно знаним речима повећава, и са тим процесом нова лексикографија исто тако мора да иде укорак. Реч је о посебно

²⁰ Посланица ..., 49.

²¹ Посланица ..., 81–82.

²² В. код Б. Живковић, *Служба информација – Увод у информације*, Београд, 1985.

интересантној лингвистичкој појави. Овде ће се рећи тек толико да се на том пољу сустижу модернизација књижевног израза и изоштreno чуло за семантичке преливе које се развило у већ оцртаној школи при РСА, а које свакако поседују и други добри лексикографи нашег времена. Оно што се раније, па и на почецима израде РСА, убрајало само у померену, сликовиту употребу речи, те се искључивало из обавезе да буде речнички описано, данас се запажа као танана семантичка релеванција, као рођење и разлиставање нових значења. А значења се одиста и стварају, не само што се боље уочавају. Имамо у виду савремене слободне, провокативне комбинације речи – придева с именицама, прилога с глаголима, необичне падежне додире и др., граматички допуштене, а семантички доскора тако рећи неоткривене. Из таквих комбинација не изроњавају само стилски нагласци, стилска појачања, како се често мислило, него лагано изроњавају нове значењске вредности.

У последње време је оживела и творба лексике, путем афиксације (отуд убрзано обогаћивање секција са префиксима!), као и путем слагања основа у сложенице, при чему се нешто слободније заобилази чак и класични „вуковски дух”.

Као да се баш сада, у деценијама живог рада на Речнику Српске академије, отворио гејзир лексичког и семантичког богатства стандардног српскохрватског језика, који прети да се за тај Речник претвори у пандорину кутију. Мешовити карактер овог дела, дијалекатски и књижевни, понешто старински и сасвим осавремењени, није сметао у време израде првих томова, поготову зато што је тих година био издат Речник Матице српске и Матице хрватске, који је задовољио као савремено лексикографско дело без споменуте хибридности. Али данас прираштај у РСА достиже готово критичне размере. Сме ли проценат повећања једног речника расти из тога у том оном истом брзином којом у изузетно динамичном веку расту научни, технички, филозофски, поетски и сви други садржаји људског духа? Како ће изгледати тај Речник око свог двадесетог тома, како као целина? Какве ће бити по димензијама и пропорцијама оне већ најављене допунске свеске или књиге? Можда је требало негде се зауставити у изношењу нове грађе. А можда ће целокупни Речник, са допунама – под условом да се створе боље материјалне могућности и да се задржи добар сараднички састав – искорачити пред кориснике следећег столећа као речити сведок језичког бујања у овом нашем.

НАУКА О ЈЕЗИКУ У ДЕЛАТНОСТИ АКАДЕМИЈЕ*

I

Највиша научна установа код Срба,¹ која је већ прославила стогодишњицу у статусу Академије а која је и пре тога живела четрдесет пет година, носила је досад називе: Друштво српске словесности – даље ДСС (1841–1864), Српско учено друштво – даље СУД (1864–1892), Српска краљевска академија одн. Српска академија наука – даље СКА, САН (1886–1959),² Српска академија наука и уметности – даље САНУ (од 1959. г. до данас).

Ови називи донекле симболизују њену природу и њене основне циљеве током досадашњег постојања. *Словесност* је била она област ради чијег је теоријског и практичног напретка, ради чије добробити, ова институција првенствено и била основана; о значењу тог имена говоримо непосредно даље. *Учено друштво* већ имплицира скуп разноврсних научних интересовања, док прелазак на име *академија* значи свођење на искључиво научне задатке и изједначење са сличним устано-

* Наука о језику у делатности Академије, *Глас* 379, САНУ, књ. 15, 1–83, 1996.

¹ Приликом израде овог историјата служила сам се: *Извештајем поводом њедесећогодишњице Српске академије наука...* Александра Белића, Посебна издања СКА 116 – Споменнице 7, 1939–1941; издањем Председништва САНУ *Српска академија наука и уметности: Историјат, устројство, делатност*, 1980 (у оквиру тога поглавља: С. Ђирковић, *Крајак прећед историје САНУ*, 5–19); радовима штампаним у Академијиним издањима, архивским подацима у Архиву САНУ и другим изворима. Ради уштеде простора (која се тиме постиже у знатној мери) не наводим у белешкама све одговарајуће изворе, већ само оне у којима се налази нечији оригинални, дословно цитирани или препричани закључак, затим мање кореспондентне радове, као и примедбе и допуне друге врсте.

² Испрва Краљевско-српска академија, затим Српска краљевска академија, а од свршетка Другог светског рата до 1959. г. Српска академија наука.

вама у свету.³ Додатак о *уметностима* означава више формалну допуну имена, пошто се о уметничким творевинама и темама старало још Српско учено друштво.

Основна преокупација далеке претходнице данашње Академије била је „словесност”, именована тако према руском одн. славеносрпском термину, духовна област широког опсега, чији је предмет био неговање „слова” (речи), складног вербалног изражавања и правилног стављања мисли у реч.⁴ И даље, пошто је то била национална установа, њена је делатност требало на првом месту да се односи на унапређивање српске речи и српске мисли о властитим вредностима.

Само ово тадашње име Друштва указивало је, дакле, на стремљење ка напретку језичке, књижевне и уопште хуманистичке културе, али – привремено – у донекле уздржаном духу, са резервом према нагљењу у било каквим реформама, уз одржавање старе и проверене интелектуалне умерености. Тачно је да реч „словесност” није била вуковска; али је исто тако чињеница да је Вук Караџић већ на првом „главном заседању”, 11. јуна 1842. г., био изабран за дописног члана.⁵

Тренутак стварања ДСС, као и предмет за који се оно испрва заузело, у потпуности су одговарали савременим приликама. Они су одговарали, како основном смислу сличних тела која су већ постојала у Европи, тако и живим потребама ондашњег српског друштва.

Подсетимо се да ово није био први покушај оснивања једне културно-научне установе код Срба. Помени о најранијим таквим иницијативама у Сремским Карловцима не сведоче о посебном интересовању за језичка питања. Према замисли Лукијана Мушицког, требало је да се у Шишовцу, 1820. године, оснује „Сербскоје језикоиспитателноје друштво”, али до тога није дошло. Даљи покушаји, каквих је тада већ било више, садржали су литерарне програме. Матица српска (утемељена 1826. г.) расписивала је од 1831. г. награде за дела из области језика, историје и књижевности. Димитрије Тирол је у Темишвару основао 1828.

³ Први оснивачи ДСС већ су помишљали да своју установу назову академијом, али је препорука Правитељствујућег савета била да се од тога одустане, да не би назив у том времену зазвучао нескромно.

⁴ Судија и књижевник Петар Матић из Бјеловара, у писмима Друштву, критиковао је овај назив. Према њему, „словесност” је незгодна реч, јер „словесно” и „несловесно” значе „говором обдарено” одн. „необдарено”, а задатак Друштва није да поучава говор. Прототип овог термина у примени на научну делатност означавао је лингвистичка, литерарна, стилистичка и слична проучавања, уметничку и народну књижевност одн. фолклор. Данас се понекад каже да је термин прилично нејасан, што није лишено основа.

⁵ То се некада називало „саопштавајући” члан или „кореспондент”. Датуми који се наводе дају се по старом календару све до званичног увођења новог, грегоријанског.

г. „Друштво љубитеља књижевства српског”, међу чијим је задацима било и неговање народног језика. Друштво се угасило после три године.⁶

Оснивање европских академија модерног типа било је обележено преоријентацијом са класике на народне језике и нове књижевности. Понегде су се замеци таквих установа и називали језичким друштвима. Чувена Француска академија је као свој први задатак поставила систематизацију језичког и књижевног стваралаштва. Слично се догађало у другим земљама, па је тако било и у нашем суседству, са којим се понајвише узајамно држао корак: академије су основане 1825. г. у Мађарској, 1866. г. у Хрватској и у Румунији, 1869. г. у Бугарској (под именом „Бугарско књижевно друштво”). У свим таквим установама велики описни речници властитих језика налазили су се међу првим подухватима, или бар иницијативама, напоредо са бригом око граматике, понегде око беседништва, јавних натписа, поетике и других сличних општенационалних послова и обавеза.

У Србији је тада трајала „Вукова епоха”, време када су се језички проблеми налазили у средишту пажње. Доказивала се разлика између српског језика и оног другог, који се из рускословенског био прелио у славеносрпски и који је даље тек поступно еволуисао, без потребног темељног преображаја. Нови књижевни и стандардни лик народног језика се конституисао, при чему се и сама књижевност све више равнала према модернијим светским правцима.

И у српској средини, као и код других народа, наука о језику је тада била тешње повезана са науком о писаним старинама. Језичке законитости су се изводиле из упознавања са историјом језика, док је тачно разумевање природе савременог језика служило објективнијем сазнавању историјске, правне и сваке друге мисли садржане у старим списима. Посебно се код Срба специфика састојала у томе да је управо и требало коначно утврђивати граматички и правописни систем, за шта је била неопходна поуздана историјска подлога, поред образложења на синхронном плану.

Такве су биле идеје водиље оснивача Друштва, углавном професора тадашњег крагујевачког Лицеја, премештеног 1841. г. у Београд. Без обзира на то што је између њих било конзервативнијих и мање конзервативних, овакав скуп умних људи морао је да зна да је на овом пољу његов најхитнији задатак разрешавање начелног антагонизма између традиционалног гледања на писани језик и снажне Вукове реформе, која у оном тренутку још и није била изнела све своје аргументе.

⁶ Кратак преглед код Ж. Бошкова, *Српска учена друштва, листови и часописи у првој половини XIX века*, Матица српска – Календар за 1960. г., Нови Сад, 1959, 89–92.

Међутим, обратимо пажњу на цео смисао који је био придат активности ове новоосноване научне установе.

Први члан Устава ДСС (верзије Устава која носи датум 7. новембар 1841. г.) гласи: „Цљљ овогъ Дружства Српске Словесности состои се у распрострањаваню наука на србскомъ езыку, а поглавито у образованю и усовершенствованю езыка Србско-народногъ”. Атрибут „српско-народни” наглашено истиче опредељење тадашње српске интелигенције: језик није туђински, него српски; не мора се бити вуковац да би се писало српским језиком. У Уставу који је био поправљен у поређењу са „недостаточним” Уставом из 1841. г. и штампан у Гласнику бр. 1, 1847, први став гласи: „Поглавита цљљ овога Дружства естъ ображаванђ Србскога езыка и распрострањаванђ наука на Србскомъ езыку” (дакле, усавршавање језика стављено је сад на прво место). Часопис Друштва, Гласник ДСС, такође поставља као прве задатке „Ображаванђ Србскогъ езыка (теоретическо [...] практическо)” и „Распрострањаванђ наука у народу Србскомъ (свию уобште наука [...] таковы' нарочито наука, кое се односе на Србску народностъ)”. Према томе, мислило се и о науци која би се шире односила на српски народ, па и о науци уопште, а не само о филолошко-литерарним проблемима. Додуше, наговештено је да ову националну и општу науку треба не толико унапређивати, колико ширити: просвећивати њоме сународнике, жељне знања.

Код многих народа, а нарочито код оних који су свој ход према самосвојности и независности још увек осећали као актуелан чин, постављало се у виду ургентног задатка прикупљање, чување и проучавање свеколиког националног блага. Код нас су се под такву обраду подводиле народне умотворине, цркве, новци, рушевине од историјског значаја, документа (нагласак на осветљавању ослободилачких ратова), етнографски предмети – па и речи властитог језика, посао којим су се бавили Вук и Даничић и пре и изван Друштва. Под окриље такве науке су на овај начин потпадали и домаћа флора и геоморфолошки облици и још штошта друго. И даље, захваљујући томе што је било потребно бринути се о образованом подмлатку, о његовој професионалној перспективи, подизати духовни углед својих представника међу другим народима – у поље делатности високе научне установе доспела је и наука уопште, испрва у скромним размерама и више као презентација, него као предмет разраде. Хуманистика је лебдела пред очима далеко јасније него природне и математичке научне гране.⁷

⁷ Хуманистика се, према тадашњој доста раширеној мисаоној слици, делила на науку о „духу” самом по себи (психологија, логика и сл. – које са мало изузетака нису могле бити националне).

Приоритети рада су, дакле, били познати. Ако нам се и чини да прилози у првом часопису ДСС сведоче о лутању, а да су језички стручњаци обрађивали поједина питања надхват, према властитим афинитетима, треба се сетити да је проблематика у оно време била нагнута нагло, и да је питања за решавање било безброј.

Говорећи о првој замисли и првим почецима овог рада, морају се, заправо, разликовати три компоненте. Језик у издањима ДСС далек је од данашњег – њих раздвајају, како тадашње друкчије представе о књижевном изражавању, тако и природна временска раздаљина; изражајни сустав сам по себи не сме да ствара у нама предубеђења у вези с вредношћу онога што је тада било изношено. Садржина научног рада изгледа понекад наивна и у сваком случају превазиђена – опет због временског или, боље речено, због историјског распона. Али схватање текућих потреба, оно што можемо назвати чак и мудрошћу која се огледала у неким ставовима ДСС, вредни су нашег данашњег признања.

II

Духовни покретач ДСС, што ће рећи и српске академије уопште, прве установе где је почео организовани рад на науци, био је Јован Стерија Поповић, заједно са политичким и просветним прегаоцем Атанасијем Николићем. Истина, још пре тога, 1833. г., Д. Тирол, који је био прешао у Србију, намеравао је да обнародује своје „Начертаније Устава једнога ученога друштва” са задатком неговања словенског језика и усавршавања народног српског, напореда са састављањем граматике и речника. Кнез Милош такву иницијативу није одобрио.

Када је ДСС коначно основано, први председник је био Паун Јанковић, министар правосуђа и просвете, док је за потпредседника био изабран Димитрије Исајловић, човек који се бавио језичким питањима и који се у тој области одликовао здравим, провуковским ставовима. Дана 27. маја 1842. г. кнез Александар Карађорђевић је именовао прве редовне чланове ДСС, међу којима налазимо Ј. Ст. Поповића и А. Николића,

налне дисциплине) и науку о „творевинама духа” (где је био велики простор за проучавање националних специфичности). Та друга наука је била подељена „попречно” и „уздужно”, тј. на теоријске конструкције и системе, с једне стране, и на филологију и историју, с друге. Под филологијом се подразумевала дисциплина која је проучавала споменике културе, нарочито писане, и остале материјализоване трагове народног живота. То је требало да буде критичко познавање књига и целих књижевности, а по Гетеовим речима филологија је слободна наука која има за циљ „Übung und Bildung des Geistes”.

затим Исајловића, књижевника и језикословца Јована Стејића, Вуковог симпатизера Д. Тирола – одреда људе познате по филолошким интересовањима, изразитијим или перифернијим. Сâмо Друштво је међу делатницима више или мање заинтересованим за проблеме језика изабрало себи за редовног члана још Гаврила Поповића, истина, припадника друге основне професије (архимандрита). Године 1844. је, између осталих, редовни члан постао Јанко Шафарик (предавао је физику и „словенску филологију” у Лицеју), а 1846. г. Илија Захаријевић. „Чланови кореспонденти” су првих година били Вук Стефановић Караџић, Јован Хаџић (познат и као Милош Светић), Алојзије Брлић (писац граматике „илирског језика” и бранилац икавштине), Вјекослав Бабукић (такође граматиچار илирског правца), Димитрије Милаковић (филолог из Црне Горе), Људевит Гај, Павле Јосиф Шафарик, Јернеј Копитар, Евгеније Јовановић, Јован Суботић, Петар Матић, кратко време пред смрт Вукашин Радишић (дописивао се с Вуком поводом облика неких суфикса), поред неких других који се нису бавили језиком.

Из овог прегледа закључујемо да је ДСС добро осмотрило и српску и ширу јужнословенску и словенску научну позорницу. Запазиће се, наравно, и то да је оно вукло неке за данашња схватања недовољно оправдане потезе у погледу вредновања стваралачких личности. На пример, у исти ранг су изабрани Јован Хаџић, Евгеније Јовановић и Вук Караџић. Хаџић је добро познат – и највише познат – по полемици са Вуком и Даничићем, у којој је дошло до изражаја његово неразумевање нових императива српске филолошке науке у њеном успону. Евгеније Јовановић је био епископ горњокарловачки, црквени и просветни радник, филолошки аматер, највећим делом конзервативац у питањима језика. Вук (који није био стално настањен на територији Србије) могао би се, према данашњој процени, наћи пре међу почасним члановима, заједно са Његошем, Платоном Атанацковићем и Савом Текелијом. Редовни члан Илија Захаријевић, гимназијски професор, који се у своје време истакао одама митрополиту и кнезу, био је писац једне сасвим слабе граматике, коју је жестоко искритиковао Даничић.

Али су, разумљиво, и разни политички и други обзири диктирали неке облике овакве хијерархије, као и саму концепцију рада. Вукова реформа је од 1832. г. била забрањена у кнежевини Србији, а забрањен је био и увоз Вукових књига. У очекивању бољих прилика, а и оног тренутка када ће борба мишљења међу самим члановима Друштва и научницима изнедрити права решења, ДСС је примало у своје редове ствараоце различитих профила. Сем тога, изабрани представници су имали

и других заслуга, а не само у унапређивању језичких знања. Сам Ј. Ст. Поповић, један од најпознатијих српских књижевника уопште и творац првог српског закона о настави, био је у време почетка ДСС приметно непрогресиван, али не треба заборавити да он против Вука није никад полемисао, и да је своја најбоља дела баш и написао у духу који је био сродан Вуковом духу: критикујући и карикирајући „славјаносерпску атмосферу”.⁸ Јован Хаџић, испочетка Вуков присталица, заслужује да буде споменут као „најобразованији Србин свога времена”, као човек који је девет година радио на Српском грађанском законнику, као саоснивач Матице српске, песник, преводилац и покретач часописа.

Затим, у неким аспектима наведеног одбира у ДСС и његовог рада и стила изражавања уопште, није био без значаја моменат духовне близине аустријских Срба. Славеносрпски језик и одговарајућа књижевност били су у своје време највећим делом њихово чедо, па се у ослобођеној Србији осећао својеврсни респект у односу на војвођанску традицију. Од прве осморице именованих редовних чланова седморица су била пореклом из Војводине. Доцнији развој је показао како ни они који нису били сасвим уз Вука нису представљали у свему погрешно опредељене конзерватице, о чему ће наука имати још много да говори. Јован Хаџић је, нпр., у трећем „Утуку” (на који је уследио чувени Даничићев одговор) указивао на недовољну филолошку образованост Вукову. И он и други су упозоравали још у оним раним деценијама да сам језик нешколованог сеоског становништва неће моћи да постане језиком књижевности. А данас се чак говори о извесној штети коју је језички развој претрпео због тадашњег сувише одлучног одстрањивања славеносрпске материје, у којој је било лексичке и стилистичке апстрактне ноте више него у Вуковом „реалном” језику. Међутим, ни са критиком такве врсте не треба претеривати, пошто је и сам Вук био на путу да се ослобађа властитог догматизма.⁹

Друштво је на првом званичном заседању, тачније, на наставку тог заседања три дана после првог дела, 14. јуна 1842. г. одлучило „да се идућа редовна засѣданія са испытыванѣмъ свойства языка нашегъ како у лексикалномъ тако и у грамматикалномъ погледу занимаю, што се за тимъ у слѣдовавши’ 8 редовны’ засѣданія [...] по могућности и предузимало”

⁸ Уп. Ст. Новаковић, *Јован Сѣтерија Појовић*, Глас СКА 74, 1907, 97–108; М. Поповић, *Сѣтеријин данак Вуку Караџићу*, Вуков зборник, Пос. изд. САНУ 400 – Одељење литературе и језика 17 и Одељење друштвених наука 56, 1966, 477–491.

⁹ Уп. М. Стевановић, *Значај и употребе детаљној ироучавања Вукова језика*, Вуков зборник... (в. бел. 8), 5–32.

(према „Извештају” Константина Бранковића у првом броју Гласника, 206). И даље, обавештава нас исти аутор, „прво є вниманіе обраћено на Србску терминологию, нарочито оны’ наука, кое се у Лицеуму Србско-мъ предаю, и кои’ се художествене [специјалне, стручне – И. Г.] речи у [...] отечественымъ надлежателствама [...] и у грађанскомъ животу чешће употребљаваю” (207).

Управо од старања око терминологије и започиње историја науке о језику под кровом ДСС одн. касније СУД и Академије.

У тој науци основна је концепција ДСС била та да треба неговати и усавршавати српски језик, али да га најпре ваља „попунити” у оним мисаоним и стручним подручјима у којима му речи недостају. Језик се, према тој концепцији, не може обрзати док се не пронађу или не скроје – у сазвучју са његовом природом – многе речи неопходне за живот на интелектуалном нивоу. У начелу, није се тада много друкчије мислило ни у другим срединама, нпр. у загребачком центру, мада су прилике на хрватском земљишту биле друкчије. Нешто каснијим трудом Богослава Шулека тамо је такође предузимана попуна дефицитарног лексичког фонда. Као углед су служили слични послови у установама већих земаља, првенствено у тадашњој руској академији.

Сређивање свеукупне терминологије сматрало се у ДСС задатком који значи једну од окосница даљег педагошког рада, као и оних научних истраживања о чијем је развоју говорио оснивачки акт самог Друштва. Чланови ДСС су итекако добро разумели да „коперникански скок”, учињен после коначног Вуковог открића језичке стварности, подразумева да ће та и таква језичка стварност наставити да се богати, и више од тога – да је механизам лавине у постојећим и предстојећим сазнањима покренут, те да европска наука њиховог века незадрживо продире у духовни и материјални живот Србије.

За иницијативу ДСС се сазнало још пре него што су били објављени први огледи терминолошког речника, тако да су већ пристизали предлози и са стране, па и од аустријских Срба: један парох, један учитељ, споменути (у бел. 4) Петар Матић пишу о својим идејама у вези с проширењем или преиначењем терминолошког репертоара.

У Друштву је замисао поникла 1842. г., па се обновила 1844. г. Кренуло се од нацрта (само на слово А) „Техническог речника за математическу, землемерну, хидротехническую, хидраулическу и архитектурническую струку”, који је поднео А. Николић, тадашњи секретар Друштва. На седницама су били претресани и тај и други предлози, па су у Подунавци, књижевном додатку Српских новина, у неколико бројева год. 1844–1845,

излазили одломци замишљене терминологије (Друштво тада није имало свог часописа).

Није неочекивано што се поводом овог рада огласио Вук Караџић. Он је хитно стигао у Београд, и на седницама ДСС, маја 1845. г., енергично говорио против овакве терминологије. Вук је подвргао критици предложене речи, а још више саму замисао да висока научна установа прописује тако нешто, обавезујући друге својим ауторитетом: „Човек сам за себе ако и погријеши, није велике срамоте, а друштву се никакоме не допушта да може погријешити”. У вези с истом овом иницијативом иронисао је и Даничић у свом првом публикованом чланку 1845. г.

Оглед терминологије, уз мање исправке, штампан је 1847. г. у Глазнику 1, под насловом „Назѡвословне речи израћене Дружствомъ србске словесности”, са Стеријиним коментаром. Показано је 513 речи одн. синтагми или израза. Летимичан поглед на списак предложених термина (превода уазбучених латинских и немачких речи) показаће како је овај научни подухват био конципован. На једној страни, биле су попућене добре српске речи, сазнате у народу или правилно саграћене, нпр. *изрод*, *ѡријем*, *наѡиѡис*, *нанос*, *сударање*, *ѡрибор*, *доказ*, *ѡроцена*, *исѡиѡѡ*, *случај*, *разред*, *ѡодмеѡѡ* – речи које и данас живе, премда не увек у оној семантичкој служби коју им је Друштво намећивало. На другој страни, предложено је много тога што није било ни у духу језика, нити уопште до краја промишљено: *леѡѡброј* (епоча), *самоѡлед* (аутопсија), *дво-весница* (биланс), *саслушка* (аудијенција), *целомудреностѡ*, *саслушаѡиѡељ*, *расмоѡриѡиѡељ*, *сѡроводиѡиѡељсѡѡво*, *сазвездије*, *одреченије*; *сојуз* за *alliancia*, а *сајуз* за *confoederatio* итд. итд. Пошто су многе представе у уверењима оног доба биле механицистичког карактера (тако и у егзактним наукама), то је и сабирање стручних, научних и уопште апстрактних израза схваћено као потребна колекција, без системске (у овом случају лингвистичке) кохеренције. При томе, у духу тадашњих чистунских тежњи, нарочито изражених у средњоевропским земљама, сматрало се да сви термини морају бити преведени на „домаћи” језик. Није се ни слутило колики ће аргументи искрснути касније управо против таквог гледања. Чланови ДСС су мислили на потребе домаће номенклатуре у астрономији, у праву, хидраулици, политици, желели су корист своме народу, али су заборављали на незаобилазне диктате у самој природи језика.

У то време се већ знало да се овај рад неће наставити. Стерија је, додуше, покушао да га одбрани: „Како се тко поняѡија каквогѡѡ учини свѡѡстнымѡѡ, онако му и даѡе име [...] Нека [...] човекѡѡ новомѡѡ своме предмету прида и манѡѡ сходну рѡчь: другима, кои ю одѡѡ нѡга приѡмаю, не

пада на паметъ изтраживати, да ли е име добро надевено, него се врзу око ствари, скопчаваю рѣчь съ понятіемъ [...]”, Гласник 1, 11–12. Одбрана је звучала логично: не постоје одговарајуће речи за постојеће мисли. Али је Вук одвраћао да су и саме мисли чланова ДСС скројене према страним језицима.¹⁰ – У овом, за историју наше науке не много значајном спору огледала се понешто стерилна „академичност” чланова ДСС и здрава Вукова проницљивост: Вук је осећао да би се произвољно (или, како бисмо ми данас рекли: немотивисано) наденути називи сами по себи још и могли одржати, али уколико се њима невешто дирне у језичке законитости (у законитости фонетике, афиксације, творбе), такви називи не могу да живе у језику.

Под притиском Вукових, Матићевих и Даничићевих разлога даље излажење терминологије је обустављено. С тиме се сложила већина чланова, чак и Јован Хаџић, Вуков и Даничићев идејни противник.

Говорећи о првом броју Гласника ДСС, у извесном смислу репрезентативном за предмет који се овде прати, треба споменути још неколико Стеријиних прилога у њему: „О србскимъ рѣчма предѣлнымъ”, где „пределни” значи „локални”, дакле, о неким дијалекатским и мање распрострањеним речима; „Покушеніе смѣслосродногъ (синонимногъ) рѣчника” – први мали покушај окупљања синонимских породица, са лепим осећањем за народне речи; „Рѣчи србско-славенске, у влашкомъ езыку познате”; „Примѣтбе при читаню србски’ књига” – низ језичких поука. У одељку „Србскій езыкъ” (првом у свесци Гласника, иза кога су долазили одељци са књижевним саставима, преводима и др.) читамо, поред наведених чланака, још „Прилогъ къ србској нарѣчници” А. Николића (нека врста дијалектолошких цртица) и два филолошка чланчића Гаврила Поповића.

Што се тиче најављене обраде српске граматике, остало је забележено, како је напред споменуто, да су чланови ДСС на првим седницама расправљали о „граматикалним” питањима, желећи да тиме припреме грађу за будуће граматичко дело. Вук је и овим поводом давао извесне сугестије, опет у смислу – да чланови Друштва треба прво да прошире своја знања. Касније је Друштво било издавач двеју одговарајућих књига, од преко стотину страна свака, под заједничким насловом „Грађа за српску граматику”. Први део (1848. г.) саставио је Петар Нинковић, назвавши га „Србска граматика”, док је аутор другог дела (1850. г.) био Јован Балугџић, који је свој рад насловио „Теоретическо-практично руко-

¹⁰ В. Љ. Стојановић, *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*, Београд, 1924, 580.

водство ко основномъ наставлению србской грамматики”.¹¹ Ова „Грађа” није имала неког научног или практичног одјека, пошто су је превазишли многобројни радови исте врсте из пера других писаца, а поготову Даничићева „Мала српска граматика” из 1850. г., касније прерађивана и преиздавана. Подсетићемо да је Нинковић своју књигу такође преиздао, 1856. г.; инсистирао је на идеји да језик треба приближити славеносрпском, па је овим другим издањем постао предмет неповољних приказа Ђуре Даничића и Јована Бошковића.

Гласник је низ година био једини часопис ДСС, пре посебних издања и пре заснивања публикације Глас. Стога садржаји у његовим бројевима првих година одражавају целокупну активност Друштва. Овде није место да се говори о повременим општим изменама у профилу, како саме делатности, тако и прилога у Гласнику. Концепције Друштва, тада и после, пролазиле су кроз фазе снажног или нешто ублаженијег нагласка на националним дисциплинама, кроз фазе истакнутије просветитељске тенденције или појачаног рада на научним садржајима. О свему томе може се прочитати на другим местима. Овде треба рећи да је, што се тиче филолошког рада, часопис Друштва доживео доста брзу и успешну модернизацију, најизразитије онда када је као његов сарадник почео да учествује Ђура Даничић. Архивски подаци казују да су се понуђени радови и онда рецензирани. О радовима самог Даничића, дописног члана од 1849. г., реферисали су, нпр., Константин Бранковић, Јован Ристић, Сава Сретеновић, док се касније појављује формулација да је референт – „Одсек”.

Тим поводом треба напоменути да је према предлогу који је 1849. г. поднео Димитрије Матић, ДСС било подељено на одсеке, па је одсек који се бавио филолошким проучавањима назван „језикословни”. Вук је из Беча јавио да жели да буде његов члан.

А. Белић је у своје време указао како се у другој и трећој књизи Гласника (1849. и 1851) још осећала опозиција Вуку, „али то је већ принципска опозиција, која није била без признања Вукова рада”.¹² У другој књизи је био најзначајнији познати чланак Ј. Стејића „Езикословне примѣтбе на предговоръ г. Вука Стеф. Карацића къ преводу Новогъ завѣта”, где се, уз нешто резерви, износе похвале Вуку као највећем српском филологу.

¹¹ Није ушло у *преглед издања САНУ 1847–1959*, Београд, 1961.

Оваква граматика је требало да понесе ознаку академског ауторитета. У то време су се граматички уџбеници, иначе, писали по позиву просветних власти, са „прописима” и „забранама”, углавном везаним за правописна питања.

¹² *Извештај...* (в. бел. 1) 24.

Стејић га хвали што је свео на најмањи број турске туђице, мада, у духу старих назора, не одобрава бескомпромисни однос према старим нави- кама. Сем тога, он овде иступа у корист источног, тј. екавског говора као књижевног у Срба. Стејића је касније Стојан Новаковић назвао најум- нијим од свих оних који нису били вуковци.¹³

Ј. Ст. Поповић се у то време није више слагао чак ни с грађан- ским словима („Ели нужно употреблявати азбуку грађанску у србском књижеству”, Гласник 3, 1851), сматрајући их одступањем од традиције, мешањем с латиницом, модом и сл.; против осавремењавања самог пра- вописа он није имао ништа. Али су се зато могле прочитати либералне речи против славеноидне неуједначености, а у прилог понародњавању књижевног језика, у чланцима једног духовног лица, Гаврила Поповића: „Предложенъ Друштву србске словесности” („[...] ту ћемо видети гиб- кость, красоту и садашњи степенъ савршенства нашегъ езика [...]”) и „Миѣніе о књижевномъ србскомъ езику” („Я разумевамъ уобште говор- ній србскій языкъ, кои говоре аустрійски Србљи у Княжеству, у Старой Србиі, у Босни, Ерцеговини и Црной Гори”; аутор говори врло одређено и о беспотребности слова є на етимолошким местима) – Гласник 6, 1854. и 7, 1855.

Друштво се крајем четрдесетих и у педесетим годинама борило са „Попечитељством просвештенија” (министарством просвете) за слободу правописа у својим издањима. Вуков правопис је у кнежевини Ср- бији био забрањен још од тзв. „Основанија” кнеза Милоша 1832. г, па се званично називао „непрописним”. Пошто ДСС ту борбу у први мах није извојевало, а није ни ишло на сасвим револуционарна решења, Ј. Стејић је у Гласнику 4, 1852, штампао прилог под насловом „Практична правила србскогъ правописа”. То је био последније обрађен стари правопис (који је обавезивао Друштво у његовој званичној преписци, мада се одржавао и у издањима).¹⁴ Истовремено је Стејић саставио предлог да се присту- пи изради већег речника српског језика – „Предлогъ за србскій рѣчникъ и србску граматику”, Гласник 5, 1853, о коме ће бити говора приликом описа лексикографског рада у Академији. Ово је био први прави наговеш- тај будућег великог задатка Српске академије наука, само што тадашње

¹³ Више од једног века после времена које се описује казао је о Стејићу похвалне речи и књижев- ник Меша Селимовић, истакавши да је Стејић покренуо проблем „средњег слога”, општег је- зика у коме би се стекао и простонародни и надграђени мисаони: *За и против Вука*, Зборник о Вуку Караџићу, Београд, 1968, 105–122.

¹⁴ Тим је поводом Даничић (Српске новине 1852. г., бр. 104) изразио мишљење да изнети пред- лози задовољавају потребу тренутка, јер смањују шаренило које влада на овом пољу.

Друштво, према Новаковићевим речима, није још било исказало „снагу разлога” да се послу приступи.

Пре првих Даничићевих студија у Гласнику, вредни су помена још неки филолошки радови. Ј. Балугџић је писао „О глаголима народногъ говора”, Гласник 3, 1851, што је била нека врста допуне поглављу о конјугацији у Нинковићевој граматици; Д. Исајловић – „О удвоявану србски’ сугласника”, Гласник 5, 1853 – поводом ранијих размишљања Г. Поповића о етимолошком удвајању у писму. Даље долазе компилирани преводи с руског и немачког С. Сретеновића: „О црквено-словенскомъ езику, нѣговомъ почетку, ображателѣма и исторійскимъ судбинама”, Гласник 7, 1855. и 8, 1856: ово је представљало леп преглед тадашњих знања и претпоставки у вези са старословенским језиком.

Важан тренутак у животу Друштва значио је, разумљиво, долазак Ђуре Даничића за његовог научног секретара 1857. г. Примећује се да отада Гласници ДСС губе дилетантски карактер.

Али као прво, Даничић је хтео да обнови борбу за чишћење језика од словенизама и за увођење Вуковог правописа. Забране су још увек трајале; Д. Исајловић је писао нека нова „Обшта правила србскогъ правописанія”, која пре смрти није успео да доврши. Попечитељство просвештенија се враћало на своја стара упозорења о томе да се у ДСС не смеју употребљавати поједине речи у српском облику (нпр., „почасни члан”), већ само у славенском („почесни член”),¹⁵ да је потребно пазити на „писме Ћ”, „кѣ унапређењу полезногъ единобразја”. У јеку преписке Друштва са Попечитељством Даничић је поднео оставку, која, истина, тада није била уважена.

На седници 15. јуна 1858. г., којој је присуствовао и Вук, чланови ДСС су саслушали одговор Попечитељству (на допис од 31. маја), који је недељу дана раније саставила изабрана комисија („на то одређени одбор”). Одговор је на седници прихваћен са 24 гласа за и једним уздржаним, те је одлучено да се он пошаље Попечитељству.

ДСС је изјавило да је и сáмо имало раније мисао да „постави сталан правац у писању”, у складу с чињеницом да је према његовом поправљеном Уставу из 1847. г. један од властитих задатака „ображавање српског језика”. Али је Друштво увидело да се то не сме чинити у облику декрета („нико није позван положити одсудна правила”); па ако таква питања не може решавати институција, још мање могу власти.

¹⁵ Тј. у духу уџбеника Владимира Вујића из 1856. г. и двојезичних речника Димитрија Исајловића.

Даља аргументација је занимљива, и ми ћемо овде дати један одломак, уједно као илустрацију напред наведене опаске како је ондашњи језик био доста немоћан за данашњи слух, али му одређена мудрост није недостајала.

„[...] Друштво истина налази у историји средњег века свакојаки примера, читајући, на прилику, како је овај или онај краљ наредбама званичнимъ ову или ону распу књижевну прекинути хтео, но доцни обавешћени нараштаји одступили су одъ овы путова. Они су се уверили, да се ствари душевне не пресуђују одеданпутъ и силомъ власти, него постепенимъ сазреванемъ и претежношћу научны разлога и убеђеня. Ова увереня одобрила су сва доцнија времена, пошто је и у њима та истина оживела, да се власти, које се изъ два, три или макаръ и више лица састое, налазе у природној немогућности руководити свестъ ученога света. Историја, истина, памти да је било и таквы прилика, где су власти воевале противъ учены колегија, као што је н. п. чинио кардиналъ Ришелъ: но ту је оружъ већ променљиво било: власти су јошт онда воевале не заповеданѣмъ, но убеђаванѣмъ.

Одъ тога времена нема примера, да су игде министарскимъ расписима регулирани књижевни правци народни, а ако иј је где башъ и могло бити, овакови появи бивали су као изливи, кои су се брзо у своје корито повраћали [...]”

Даље су још били критиковани, учтивим речима, савети и узори које је Попечитељство Друштву препоручивало. Овај одговор имао је снагу „историјског манифеста за слободу књижевне и научне мисли”.¹⁶ Пошто је Попечитељство и на ово имало одговор, у пређашњем смислу, проширивши своје доказе на правне финесе, тадашњи привремени секретар ДСС Јован Илић је на првој следећој годишњој („главној”) седници од 15. марта 1859. г. указао у свом Извештају да се таквим сугестијама иде, заправо, на укидање основног задатка Друштва, а тиме и самог Друштва; полемика око чистоте језика не може овако да се води, а Друштво „[...] о ствари о којој је распра, т. е. има ли попечитељство властъ слати друштву онаке препоруке – о тој ствари довољно казавши у првоме одговору своме, не нађе да би вредно било одговорити што по другий путъ”.

Сукоб је, у ствари, потрајао све до промене на српском престолу. Када су 1859. г. дошли на власт Обреновићи, однос према културним потребама је почео да се мења, наставак преписке је добио друкчији тон, и Друштву је најзад било одобрено да се служи Вуковим правописом у своме раду; уједно је дозвољен увоз штампаних књига из Аустрије. Додуше, то није било спроведено напречац у свим писаним текстовима.

¹⁶ В. Ђурић, *Из лиџераиџуре о Даничићу*, одељак „Секретар Друштва српске словесности”, зборник: *Књига Ђуре Даничића*, Београд, 1976, 399. (У време ових догађаја Даничић је био у оставци, па је као заступник секретара фигурирао Ј. Илић.)

Према анализама А. Албина,¹⁷ књига 14. Гласника (1862) штампана је још без *j*, *љ* и *њ*, следеће књиге показују шаренило, и тек је 18. књига (1865) изишла са доследно спроведеном Вуковом азбуком, две или три године пре њеног коначног званичног одобрења.¹⁸

Другу карактеристику овог раздобља представљао је уреднички рад Даничићев у Гласницима, од 8. до 13. броја, што се одразило на садржинској страни овог часописа. Ту су се појавили Даничићеви филолошки прилози, прва три по старом правопису, а последњи по новом: „Србски акценти II” – наставак расправе из 1851. г., штампане у *Slavische Bibliothek* (Гласник 8, 1856); „Разлике између езика Србскога и Хрватског” (Гласник 9, 1857; у овом броју и Даничићева издања старих писаних споменика); „Србски акценти III, IV” (Гласник 11, 1859; овде и „Тайна буква у старим рукописима”, као и прилози о старим текстовима); најзад, „Српска деминуција и аугментација” (Гласник 12, 1860) – за оно време сасвим оригинална тема, којом се задуго после њега нико није бавио. У овом часопису је Даничић издао још два стара текста, и после тога његових радова више није било.¹⁹

По препоруци ДСС српска влада је 1858. г. штампала Даничићеву „Српску синтаксу”, тако да је њено објављивање такође спадало у резултате делатности Друштва.²⁰ У овој врло познатој, и хваљеној и кућеној студији Даничић није проучио више од падежа са предлозима и без предлога, и то по тадашњој локалистичкој теорији, тражећи у падешким облицима њихова „општа значења”.²¹ Али је књига била написана са узорним историјским и компаративистичким знањем, у оно време без могућности неког ваљанијег угледања.

Публиковање „Рјечника из књижевних старина српских” при Друштву наишло је на непремостиве тешкоће, тако да је Даничић 1861. г. поново дао оставку на рад и на чланство у ДСС.²² Управу Друштва то,

¹⁷ *Одјеци њавојисне револуције у „Гласнику Друштва српске словесности”*, Зборник за филологију и лингвистику 16/2, Нови Сад, 1973, 65–74.

¹⁸ Забрана Вуковог правописа била је делимично скинута 23. јануара 1860. г., а у потпуности 12. марта 1867. г.

¹⁹ Осим мањег прилога: *Филиј Мезијер о цару Стефану*, који је изишао у каснијем Гласнику СУД 21, 1867.

²⁰ Књига се води међу онима које су „прешле у својину Друштва”. Штампана је по старом правопису против воље аутора, али је једино тако и могло бити, пошто би она иначе још неко време остала неиздата.

²¹ Донекле аналогно томе, радећи касније на великом Рјечнику Југославенске академије знаности и умјетности, он је за све разгранате речи најпре тражио основно значење.

²² Даничић је Српском ученом друштву нудио такође своју књигу *Коријени ријечима од њих њосталијем*, али је она одбијена (А. Павић, *Ђуро Даничић умро 17 студеного 1882*, *Rad JAZU* 77,

наравно, није омело да га наново кандидује. Био је предложен 1865. г. у Српском ученом друштву за редовног члана, али се он ни тада није примио те почасте, изјављујући да намерава ускоро да оде из Србије. Дефинитивно је постао члан 1869. године.

До 1863. г., када је Гласник престао да излази као часопис ДСС, појавила су се у њему још нека текстолошка издања, али језичких студија више није било. Овај прекид, не много битан по општи развитак српске филолошке и лингвистичке мисли – који се доста видљиво протегло и на каснију серију Гласника СУД – треба тумачити неколиким чињеницама.

Мора се претпоставити да је маестрално Вуково дело, у то време заокружено и завршено, а исто тако и Даничићево, које се управо тада прочуло као неоторива одбрана Вука и које је обећавало даљи силовити замаха – да су, дакле, та дела фасцинирала и привремено обесхрабрила остале прегатоце на пољу језичке науке, њих, који су ипак били неупоредиво скромнијег формата. Ако је и било периода (то је споменуто напред) када се више форсирао научни рад за рачун просветитељског и пропагаторског, а при том највише на пољу националне науке, према томе баш и језичке, научни радници, осећајући превише озбиљну обавезу, нису се усуђивали да зароне дубље у језичку проблематику. Даничић је, осим тога, издавао тада своје велике студије посебно, а доста је штампао у Загребу, у новом часопису *Rad*, који је почела да издаје Југославенска академија знаности и умјетности.

Други разлог, који се очигледно односио на концепције ДСС и СУД, али и на Даничићеве, било је појачано инсистирање да се издају историјски писани споменици. Као што је већ речено, сама наука о језику се у оно време у великој мери преплитала са текстолошким проучавањима, пошто је у старим текстовима тражила не само своју историју, већ и ослонац за синхроно разумевање и постепену кодификацију властитог предмета. Сматрало се да за предстојеће крупне задатке тек треба пажљиво и обухватно разгледати основна полазишта. Даничићева је заслуга била у томе што је у овај издавачки посао била увођена све оштрија филолошка акрибија, која се после показала толико значајном за лингвистичка истраживања. Уз издања старих списа појављивали су се у Гласницима и први, још веома несавршени описи рукописа, такође наговештавајући интерес према развојном аспекту српског језика.

1885, 196). Као разлог тог необичног понашања ДСС у СУД наводила су се понекад схватања у београдској високој установи да нису још решени многи проблеми савременог језика, те да ова дела не садрже довољну актуелност.

Само се по себи разуме да преглед филолошког и лингвистичког рада у ДСС не може значити преглед целокупне тадашње науке о језику код Срба. Нешто од те науке је било обрађивано у издањима Матице српске у Пешти и од 1864. г. у Новом Саду, а неке расправе, понекад садржајне, понекад полемичке, па и од историјског значаја, налазиле су се у различитим другим, редовним, периодичним и самосталним публикацијама.

Историја науке у издањима неке високе научне установе приказује напредо, како општа обележја те науке на датом ступњу у одређеној средини, тако и обележја њеног система погледа, концепцијских и ауторских сукоба, спољних прилика, а каткад и принуда. Међутим, не треба заборављати ни то да су и ДСС и касније СУД, као и Академија до своје реорганизације после Другог светског рата, биле махом репрезентативне и издавачке установе – истина, што даље, то са све више својеврсних радних јединица. Систематски научни рад у њима тада још није био институционализован.

На крају излагања о ДСС показаћемо какав је био укупан однос Друштва према научницима сопствене средине („Срби с ове и с оне стране Саве и Дунава”), према другим представницима српскохрватског и јужнословенског подручја и према странцима; наиме – које су најистакнутије личности у домену језичких наука биле сматране као погодне и достојне да постану чланови Друштва.

Поред оних које смо видели на самом почетку активности Друштва, од Срба у том списку налазимо Никанора Грујића (изабран за дописног члана 1848. г.), који се није јављао у гласилу Друштва, али нам је познат по критици Вуковог језика у преводу Новог завета (1852. г.). Неке примедбе из те критике Вук је прихватио у следећем издању, иако преко воље, а неке оспоравао, мада се на доста места мора дати за право Грујићу.²³ Један од вредних радника на проучавању српског језика био је Сава Сретеновић (доп. чл. 1862. г.). Остао је упамћен као писац књиге „Немѣняюће се рѣчи и словосочинѣніе србскогъ езика” (Београд, I изд. 1853. г., II изд. 1861. г., осавремењено III изд. 1865. г.): ово је била прва обрада дотада незапажених синтаксичких и лексичких појединости, изнетих и пре и детаљније него код Даничића, премда још врло несаврше-

²³ Познат је Вуков одговор на Грујићеве примедбе, али се мање зна да је он делимично писан Даничићевим рукописом (Р. Врховац, *Каракѣтер и рад Ђуре Даничића*, Нови Сад, 1923, бел. под текстом на стр. 72).

на.²⁴ Стојан Бошковић (доп. чл. 1855. г.) није био по образовању филолог (о њему је, истина, речено да је за филологију увек гајио интерес), али је за заметке лексикографско-енциклопедијске делатности везан својим предлогом о југословенском општем научном речнику, који ће још бити споменут даље. Ни Ђорђе Поповић (доп. чл. 1862. г.) Александар Востоков, један од оснивача упоредне словенске граматике (1855. г.), није имао већих заслуга специјално у овој струци, но и он је, осамдесетих година, дао будућем Академијином речнику свој допринос.

Од оних који нису били Срби, међу Југословенима налазимо Вуковог пријатеља, једно време доцента за славистику и санскрит у Хајделбергу Имбра Ткалеца (доп. чл. 1855. г.) и вредног загребачког лексикографа Богослава Шулека (доп. чл. 1862. г.). Страни чланови ДСС били су Јакоб Грим, утемељивач германске филологије (1849. г.), Осип Бодјански, зналац старословенских и познијих словенских писаних споменика (1855. г.), Александар Востоков, један од оснивача упоредне словенске граматике (1855. г.), Владимир Ламански, историчар и етнограф а напредо с тим и професор словенских језика у Петрограду (1863. г.), као и словачки лингвист Мартин Хатала, који је, између осталог, сарађивао у загребачком часопису *Rad* (1863. г.).²⁵

III

Почетком 1864. г. Друштво српске словесности је било суспендовано (углавном из политичких разлога), да би се после пола године обновило као Српско учено друштво.

Главни задатак СУД гласио је: „Занимати се наукама и вештинама, уколико се оне понајближе тичу српства”. Касније су се концепције донекле мењале: жеља за „ширењем корисних знања”, политички мотиви и амбиције мешали су се са примарном делатношћу ове установе, што је на крају довело до тога да је за прави научни рад била основана Академија,

²⁴ „Пуна смешних дефиниција”: Д. Милојевић, *Развитак српске граматике у овом веку*, Београд, 1896, 65. Без обзира на неупотпуњеност и недостатке у Даничићевом раду, или, рецимо, нешто раније у Вуковом, нешто касније Новаковићевом или Стојановићевом, код њих се неће наћи ова наивна димензија. По томе се знатно разликују теоретичари, који могу припадати чак истим епохама.

²⁵ При ДСС су постојала и тзв. „преузета издања”, па је тако 1857. г. било преузето бечко издање (Friedrich Beck's Universitäts-Buchhandlung) Миклошићеве едисије *Kopitars kleinere Schriften*, где има чланака и о језичким питањима.

а СУД је још неко време животарило па се и угасило у оквирима саме Академије.

Приликом промене која се одиграла 1864. г. чланови ранијег ДСС писмено су се изјашњавали да ли се прихватају чланства у обновљеној институцији. На основу „Устројства” СУД (тј. пословника) био је заснован Одсек за моралне, језикословне и литерарне науке; према каснијем „Уређењу” из 1869. г. тај је одсек назван филолошки и филозофски. Међу првима видимо у њему дописне чланове Саву Сретеновића, Јована Суботића и нешто касније као редовног члана Ђуру Даничића, а као нова лица одмах у звању редовних чланова Јована Бошковића и Стојана Новаковића (обојица од 1865. г.). Године 1869. њима се придружује Јован Ђорђевић, који је био члан и секретар Матице српске, забављен рашчишћавањем тамошњих језичких и правописних недоумица, али значајан за београдско средиште по томе што је указао да се питањима језика мора занимати ДСС одн. СУД, а не Матица, која би требало да постане искључиво књижевно друштво. Пред крај деловања СУД био је у њему дописни члан Јован Живановић (1883. г.). Од оних чији су радови припадали више прошлом него овом периоду остали су ту као дописни чланови Никанор Грујић и Јован Хацић, а као почасни Атанасије Николић и граматичар Владимир Вујић. Дописник је био такође и Ђорђе Поповић (1864. г.), скупљач речи за будуће лексикографске иницијативе.

Споменимо на овом месту и то да је Љубомир-Љуба Стојановић, један од најзаслужнијих будућих академика, слао своје почетничке радове у СУД: од њих су неки објављени (први штампани рад у његовој двадесет трећој години), док су други у то време – судећи по архивским подацима – били одбијани.

Једна од нових активности СУД била је та да је поред дотадашњег Гласника, који је наставио да излази до 1892. г., покренут 1868. г. „Гласник – II одељак”, у коме су издавани искључиво извори за српску историографију и познавање народне књижевности, као што је био случај и у већини тадашњих посебних издања, утемељених још при ДСС.

У бројевима првоосноване серије Гласника, која се сад претворила у „Гласник – I одељак”, налазимо током трајања СУД свега неколико радова из науке о језику.

Јован Бошковић се јавио у Гласнику 29, 1871. са широко замишљеном студијом „Општа наука о језику и преглед главних резултата филологије и науке о језику у нас”. Рад је био искомпилиран према различитим туђим погледима, али снабдевен многим коментарима и за оно време корисним подацима из иностране стручне литературе. Затим се

оглашава Стојан Новаковић: његова опширна студија „Физиологија гласа и гласови српскога језика” (Гласник 37, 1873) наишла је на одобравање и признање стручне критике, поготову што је била код нас прва из те области. Пишући овај рад, Новаковић је испољио добро познавање чак и проблема анатомије. За студију је речено да је донела српској филолошкој средини право откриће, да је дала подстрека даљим проучавањима у Србији и у иностранству, а познато је да она ни до скорашњег времена није била у свему застарела. Мање су му успела два следећа рада: „Акценти штампаних старословенских књига” (Гласник 44, 1877) и „Акценти Трговишкога јеванђеља” (Гласник 47, 1879); требало је да представљају наставак Даничићевих акцентолошких проучавања, али их нису домашили. Пошто се овде прескочи прилог Ђорђа Поповића, везан за каснији лексикографски рад, у овој серији се може читати још само студија Петра – Пере Ђорђевића „Прилози за синтаксу српског језика I – О падежима без предлога” (Гласник 68. и 69, 1889). Иако рађена не много самостално, она је такође значила напредак за своје време и није лишена извесног научног интереса, мада је сама ова тема после Ђорђевића била обрађивана на неупоредиво модерније начине.

Посебно треба споменути „Српске насеобине у јужној Италији” доп. члана (историчара) Ристе Ковачића (Гласник 62, 1885) – извештај о српској колонији створеној у петнаестом веку на земљишту тадашње Напуљске краљевине. Ту се налазе подаци о говору тих насеља, као заметак будућих интересовања за српске говоре ван матичног говорног подручја.

У „Гласнику – I одељак” наука о језику није представљена ни већим бројем радова, ни вреднијим истраживањима. Главно обележје тог периода, што се тиче ове научне гране, јесте да су чланови Друштва достигали у публикацијама и делатностима ван СУД оне домете по којима их наука памти. Они су својим радом видно учествовали у одређеним правцима или школама, при чему су поједини међу њима били уистину блистави интелектуалци. Ако се баци ретроспективни поглед на почетне прогласе и на већину чланака у првим бројевима Гласника ДСС, може се, нпр., за Стојана Новаковића рећи да је он својим снажним и истанчаним умом оличавао управо онај напредак који је, за непуних пола столећа, прешла у духовном погледу млада српска средина. Плејада која је отпочела са Даничићем а завршила се са Стојановићем, ако и није својим најбољим прилозима украсила сразмеран број страница у Академијиним издањима, била је изванредан украс саме Академије.

О двојници из ове плејаде место је да се проговори у оквирима излагања о Српском ученом друштву.

О Ђури Даничићу је данас тешко рећи нешто ново, или боље од оног што је досад речено, али сажет приказ о њему ипак је неопходан. У својству секретара ДСС од 1857. г. до 1861. г. он је водио лавовску борбу за чишћење језика од словенизама и за Вуков правопис, уводио савремени дух и прави књижевни језик у администрацију Друштва. Истовремено је био уредник Гласника, те је приметно подизао његов општи квалитет.²⁶ То да је Даничић од своје двадесет четврте године био члан ДСС, да је у тридесетим већ био његов секретар, служило је тада њему на част, али је из позније перспективе послужило на част и Друштву и Академији, без обзира на то што се, уз ово секретарство и чланство, његова активност овде свела на релативно невелик број публикованих радова.

Даничић је био тај који је судбоносну по језик Вукову реформу обрадио научно. У суштини, он је први кодификатор данашњег српскохрватског језика. У исто време он је био највећи миклошићевац у нашој средини (његов филолошки поступак – одабир извора – био је и строжи него код Миклошића), а то ће рећи да је он тада уводио Европу у српску науку. Било је то време када се говорило да је захваљујући труду Ђуре Даничића српски језик најбоље проучен од свих словенских језика.²⁷ Његов „Рјечник из књижевних старина српских” представљао је прво искључиво историјско и методолошко чисто лексикографско дело у словенском свету, после кога је Миклошић одустао од замишљеног сличног посла.²⁸ Даничићевом сређеном и обрађеном грађом служили су се у својим радovima небројени истраживачи, почев од самог Миклошића (у „Упоредној синтакси”) до Александра Белића (у „Речима с деклинацијом” и „Речима с конјугацијом”), да се и не говори о његовим прослављеним акценатским студијама. Пошто је претходно и Вука упутио у разликовање два кратка акцента, он је написао радове на којима је засновано познавање српскохрватског четвороакценатског система, и више од тога – од којих је кренуло проучавање словенског акцента уопште.

Даничић је отпочео рад на Рјечнику Југославенске академије знаности и умјетности. Уколико и има понешто да се замери његовим кон-

²⁶ В. код В. Ђурића, *Секретар Друштва српске словесности...* (в. бел. 16).

²⁷ А. Брикнер, у приказу Даничићеве књиге *Коријени ријечима од њих иосџалијем*, *Archiv für slavische Philologie* 3, 1879. г., 155. Сличне оцене су дате Даничићу и у ново време. Нпр., М. Стевановић, *Новаковићево место у науци о језику*, Споменица посвећена 50-годишњици смрти Стојана Новаковића, Пос. изд. САНУ 406 – Споменице 31, 1967, 23: „Ђура Даничић је [...] створио дела каквих онда други словенски народи још нису имали”.

²⁸ Т. Маретић, *Ђуро Даничић*, *Ljetopis JAZU* 37, 1922, 81.

цепцијама, мора се истаћи да је он у обраду појединих тежих речи унео огроман умни напор приликом класификације и стратификације семантичких (и синтаксичких) одсека, чему је до данас посвећено сасвим мало специјалних осврта.²⁹ На првим свескама Рјечника ЈАЗУ учили су се каснији београдски лексикографи, што је било веома видљиво, нарочито у техници рада.

На једној страни остаје чињеница, коју познаваоци често понављају, да је Даничић, што даље то више, западао у несигурне индоевропске језичке хипотезе, и да није држао корак са временом. Али када се зна да су из школе тог истог човека, непосредно или посредно, изашли Јован Бошковић и Стојан Новаковић, Јован Живановић, Пера Ђорђевић и Томислав Маретић, па и Љубомир Стојановић, који су својим радом даље унапређивали србохрватистику и одгајали не мање заслужне настављаче, онда изгледају и данас умесне све оне похвале које су Даничићу биле изрицане за живота и у данима жалости за њим. Једном приликом је поводом њега било казано да су „за развитак науке, књижевности, цивилизације једног народа најкориснији они који се потпуно посвете главном питању свога времена и свога народа; јер они сеју онда када треба сејати и жању кад је време жетви”.³⁰

После Даничићеве смрти (о којој је 17. новембра 1882. г., по новом календару, Фрањо Рачки обавестио СУД телеграмом из Загреба) Јован Бошковић је у Друштву покренуо 1889. г. питање издавања Даничићевих дела, у којима би он и Љубомир Ковачевић били уредници. Као што је познато, ова замисао није била остварена.

Јована Бошковића су у оно време називали апостолом српског језика. Он је, између осталог, био уредник Летописа Матице српске, где му је у заслугу била уписана коначна победа фонетског правописа, затим библиотекар (што је значило: управник) Народне библиотеке и кустос Народног музеја у Београду – а обе те установе су тада биле под старањем СУД; професор Велике школе (наследник Даничићев) и министар просвете. Као секретар филолошко-филозофског одсека у СУД називан је „душом” Друштва.³¹ Захваљујући њему Гласник је у време његовог секретарства излазио фреквентније. Бошковић је покренуо иницијативу

²⁹ Дobar је прилог у овом смислу М. Пешикана, *Даничић – лексикограф и његова обрада функционалних речи*, Зборник о Ђури Даничићу, Београд–Загреб, 1981, 277–284.

³⁰ Сасвим сажет преглед Даничићевих заслуга, с овим цитатом и другим о њему: *Ђура Даничић*, Народна библиотека Србије, Изложба поводом 150-годишњице рођења 1825–1975, *Предговор*, стр. 3–5.

³¹ По речима Јована Ђорђевића у говору на свечаној седници, Летопис Матице српске 177, 1894, 99.

да се при СУД организује „Одбор за ширење наука и књижевности у народу” (израз помињане просветитељске струје!); имао је и свежих идеја у погледу Велике школе, коју је желео да подигне у ранг Универзитета (што ће бити учињено тек 1905. г.).

У науци о језику он је био преносилац Миклошићеве славистике и чистунац вуковско-даничићевског профила, али не од оних најизразитијих припадника тзв. филолошке школе. Знао је истину да се у писању постепено разграничавају различити стилови изражавања, о чему код непосредних Вукових присталица и епигона још није било говора. Јован Бошковић се борио за осавремењену и уједначену српскохрватску граматичку терминологију и за модернизацију језичке наставе у нижим и средњим школама. Његови многобројни штампани прилози, везани за језичку тематику, издати су у два свескама „Скупљених списа”. Из њих, као из целине, може се ипак видети да је он у самој струци био више зналац него научни истраживач. Познато је такође да му није био успешан почетак новог издања Вуковог Рјечника, са непотребним изменама и допунама, и да није требало да поправља језик у Матицином издању Јакова Игњатовића, али целокупна његова делатност представља у данашњим очима пример тога каквог су формата били поједини представници интелигенције у тадашњој српској држави, људи који су још могли – и имали снаге – да буду многострани стручњаци.

Док је раније Друштво српске словесности одликовала релативно јача оријентација према српским војвођанским научним радницима, у периоду СУД се појачавају везе са хрватском науком, што је несумњиво произишло као последица наклоности и научне каријере Ђуре Даничића. Поред Бабукића и Шулека, изабраних за чланове у ДСС, сада су били дописни чланови Фран Курелац, стручњак за старословенски и хрватски, борац против тзв. „ахаваца” у хрватском језикознању (1864. г.), Петар Будмани, добар познавалац, поред осталих језика, и санскрита (1871. г.); па затим Матија Ваљеvec, лингвиста, кајкавски и словеначки дијалектолог, Лука Зима, класичар а на домаћем терену проучаваоц дијалеката, нарочито у синтаксичком аспекту, Лука Зоре, свестрани филолог (сва тројица 1884. г.), Фрања Мајкснер, филолог класичног смера (1885. г.) и Адолф Вебер-Ткалчевић, предводник загребачке филолошке школе (1886. г.) Југословенског су порекла били и чувени у Европи Хрват Ватрослав Јагић (1867. г.) и Словенац, један од највећих филолога деветнаестог века, Фрања Миклошић (1869. г.).

Као и раније постојали су и у СУД страни чланови: дописни из Русије Осип Бодјански и Владимир Ламански (још из ДСС), Фјодор Буслајев,

првенствено историчар руског језика (1869. г.), Исмаил Срезњевски, такође историчар и дијалектолог руског језичког подручја, старословениста и палеограф (1878. г.), Платон Кулаковски, највећи познавалац Вуковог живота и рада пре Љ. Стојановића (1881. г.) и Антон Будилович, типични интердисциплинарни радник у славистици (1886. г.); Словак Мартин Хатала (још из ДСС), Пољак – полониста Антоније Малецки (1869. г.) и Немац Август Лескин, чувени младограматичар, писац старословенске и српскохрватске граматике (1884. г.). Као почасни члан Друштва водио се немачки индоевропеист Август Шлајхер, оснивач тзв. биолошког правца у лингвистици, у наслону на дарвинизам (1868. г.).³²

Период о којем је реч у овом поглављу обележен је неколиким карактеристикама.

Делатност СУД и његових чланова била је позната широкој јавности, и у границама тадашње Србије, и ван њих. Иако су проглас Јована Стејића о скупљању грађе за велики речник (1853. г.) и каснији јавно обнародовани позив били већ давнашња ствар, још и шездесетих, па и на почетку седамдесетих година Друштву су пристизали поједини прилози или понуде везане за ту иницијативу. О свему томе се говори у следећем поглављу, да би се заокружила целина излагања о академијском речнику. Исто тако, рад на сређивању граматике и њена осавремењена презентација за школску употребу, чиме се крајем шездесетих година и касније свесрдно бавио Стојан Новаковић, имали су великог одјека, те су се за уџбенике издате у Србији интересовали и српски учитељи у Аустроугарској.

Из Даничићевих критика поводом различитих списа, лингвистичких и ванлингвистичких, била се развила тзв. филолошка школа, строго пуристички правац који је каткад ишао у крајност са захтевима да се српски језик у књижевним делима чисти од туђица, да синтакса засвагда остане на достигнутом нивоу, чак и да сва књижевност и писменост пређу на ијекавштину, у знак верности Вуку. Овом су правцу, од чланова Друштва и касније Академије, припадали у мањој мери Јован Бошковић и веома изразито Јован Живановић, „браничи”, „заклети чувари светиња Вукових и Даничићевих”, по речима Јована Скерлића. Против њих су устајали Стојан Новаковић и Љубомир Стојановић. Међутим, у самим гласилима установе ова полемичка борба, другде врло жустра,

³² Поводом чланства у СУД треба приметити следеће. Тада је била изражена појава сељења појединих научних посленика из једне државе у другу (Ј. Хаџић, Ђ. Даничић, Ј. Бошковић и др.). А. Белић је писао: „Одредбе о дописним члановима [...] нису биле једнаке и нису потпуно јасне. Они су дописни чланови док су на страни, а кад су у Београду – имали су [...] права редовних чланова”, Извештај... (в. бел. 1) 59, у вези са „Уређењем” Друштва из 1869. г.

није се водила, иако су носиоци идеја били ту. Треба претпоставити да се већ онда сматрало како је овај спор почео да спада више у доктринарне, књижевно-естетске и сличне домене, а не у одређене међе народног просвећивања (чему су појединци у Друштву тежили), нити у чисту научну расправу. – Премда је тачна и увек актуелна Скерлићева мисао да су „сви језици пуни јучерашњих грешака које су постале правила”,³³ филолошкој школи је после много година одато дужно признање као историјском стадијуму који је такође одиграо корисну улогу.³⁴

Српска језичка наука уопште, па тако и она која се неговала у СУД и огледала у избору чланова, видно се померала од србистике ка србохрватистици. У Вуково време српска и хрватска језичка стварност биле су сматране као различите, док се од времена Даничића почело сматрати, на нивоу научних анализа, да је то јединствен језик. Све веће преплитање стручног и научног рада између српских и хрватских, умногоме различито образованих представника, затим одједи Књижевног договора из 1850. г. између Срба и Хрвата (истина, идеја о ијекавштини као заједничком језику није била остварива) и прогласа Хрватског сабора из 1867. г. о службеном „хрватском или српском језику”, као и школовање Срба на европским универзитетима – све је то придавало издањима Друштва и другим активностима његових чланова и сарадника приметно савременији изглед. Проређивали су се трагови комплекса мале земље, слабило је романтичарство. Оно што је нудила тадашња међународна наука почело је да се прихвата, додуше селективно, у процесу који је већ изгледао као разумљив сам по себи.

У Србији је у то време цветала добра филологија у тадашњем поимању речи. Акрибичне језичке студије су захватале, како у стару, тако и у савремену књижевност, тражећи у њима историјске законитости одн. структурне и нормативистичке доказе и противдоказе. Филолошко образовање било је схватано као знак најбоље опште културе.³⁵ Историцизам у науци о језику, којим су се одликовали Даничић и цела његова епоха, водио је порекло још из прве половине XIX века, али је јасно да је и тај пут требало прећи, са ретардацијом која је била проузрокована до-

³³ Филолошки дојмайичари и књижевни језик, Српски књижевни гласник 18/4, 1907, 306.

³⁴ Уп. Р. Бошковић, *Ђуро Даничић и књижевни језик наш*, Младост 3/9, Београд, 1947, касније прештампано у Зборнику о Вуку Караџићу (в. бел. 13) 65–68.

³⁵ Такво је запажање о времену Вука и Даничића изнео Ст. Хафнер: *Ђуро Даничић као ученик Фрања Миклошића*, Научни састанак слависта у Вукове дане 6, Београд, 1976, 477. С овим се могу упоредити, рецимо, концепције млађег од Даничића Хермана Паула, који је сматрао да је лингвистика „једна од наука о људској култури” (према М. Ивић, *Pravci u lingvistici*, Љубљана, IV изд. 1978, 48).

бро познатим околностима. Семантички прилаз коренима речи (према Шлајхеру), касније и граматичким категоријама (изразити представник је био А. Потебња у Русији) имао је међу српским научним радницима исто тако неких присталица. Што се тиче великог младограматичарског покрета, зачетог у седамдесетим годинама – а он се одликовао компаративним понирањем у историјскојезичке и дијалекатске прилике, нагласком на безизузетачности фонетских закона и, у допуни тога, на граматичким аналогијама – тај је покрет, без изразитог представника или јасно омеђеног периода, створио каснију узорну српску дијалектологију. Дијалектологија се, у Даничићево време, није развијала, између осталог, услед старе заблуде да су дијалекти кварење језика. После је она овде, и то управо у Академијиним издањима, била концепцијски измењена и усавршена, а младограматичарски утицај на њу огледао се у педантности и критичности приликом испитивања.

Корак са европским лингвистичким правцима или са тадашњим апстрактнијим уопштавањима није био одржан. Одјеци критике младограматичке школе, одјеци лингвистичке психологије, интереса за питање фонема и осталог што се ширило у другим средиштима, овде се скоро нису осетили.³⁶ Углавном је као ослонац језичких истраживања испрва служила Миклошићева славистика, а затим Јагићева и Лескинова. Јагић је у време дотрајавања СУД помало заостајао за савременим правцима; Лескин је био младограматичар.

Александар Белић је једном приметио да су и наш Даничић и наши страни узори Јагић и Лескин осећали у оно време да имају и да могу у филологији да кажу значајније ствари, него када би се упустили у лингвистичке апстракције.³⁷ Уздржљивост према видљивијем теоретисању, према уопштавању, потицала је још и из Вукових и Даничићевих списа.

IV

Управа Српског ученог друштва, са Владимиром Јовановићем на челу, поднела је за 1885. годину извештај у коме се већ говорило о потреби окупљања свих домаћих научника „под моћно окриље једне Српске

³⁶ Ту и тамо било је, наравно, осврта или покушаја. Тако је Ст. Новаковић, поводом Шлајхеровог рада *Теорија Дарвина у њимени на науку о језику*, из 1863. г., већ 1869. г. реаговао радом: *Дарвинова теорија и наука о језику*, часопис Матица, Нови Сад, 1869. г.: ту се налази превод једног Шлајхеровог текста, а и покушај дарвинистичког тумачења Вукове реформе.

³⁷ *Ђура Даничић* 6. IV 1825–5. XI 1882, Јужнословенски филолог 5, 1925–1926, 21.

академије за науке и уметности”. Недовољно усредсређен рад, при том незадовољавајућег темпа и каквоће, запажао се и у науци о језику, том примарном покретачу ове установе, као и сличних у свету. Поред других разноврсних разлога, у које овде не улазимо, оваква неразвијена делатност била је повод да се предузме велика реорганизација. Мисао о томе највише се спомињала у самоме СУД.

Законом од 1. новембра 1886. г. основана је и утврђена Српска академија наука, чији се назив ускоро усталио у облику „Српска краљевска академија”. Раздео Академије коме је припала лингвистичка делатност назван је „Академијом философских наука”, и то се име задржало све до краја Другог светског рата. У овом разделу било је највише филолога одн. лингвиста.

Нешто раније суспендовано СУД било је после наново активирано, али се 10. фебруара 1892. г., избором осморице његових чланова за чланове СКА, спојило с њоме. Неки од оних који тада нису били изабрани постали су почасни чланови. Навешћемо одмах све чланове језичке стручњаке који су били представљени у СКА до избијања Првог светског рата.

Од домаћих редовних чланова ту су били од самог почетка Стојан Новаковић, а 1892. г. то је постао Јован Бошковић (умро је исте године); као дописни и убрзо као редовни Љубомир Стојановић и Пера Ђорђевић (1890. г., 1894. г.) и Александар Белић (1905. г., 1906. г.). У звању дописника који нису доспели до редовног чланства налазимо Јована Живановића (још из СУД) и Момчила Иванића (1903. г.). Звање почасног члана било је додељено Сави Сретеновићу. Што се тиче заслужних научника изван тадашње Србије, преведени су из чланства СУД у СКА као редовни чланови Франја Миклошић и Ватрослав Јагић, а као дописни Петар Будмани и Лука Зоре од Југословена и Август Лескин од странаца. Почасно звање су добили исто тако Матија Ваљавец, Лука Зима, Богослав Шулек (Сретеновић и Шулек су били једини чланови филолози у све три фазе ове институције), као и страни слависти Антон Будилович и Платон Кулаковски. До рата нико више од грађана краљевине Србије није постао ни дописни ни редовни члан, али су се редови попуњавали из других средина. То су били из Хрватске познати и свестрани научници – граматичар, лексикограф и писац студија Томислав Маретић, историчар језика и дијалектолог Милан Решетар (обојица 1897. г.), дијалектолог, према више историчар књижевности Ђуро Шурмин (1912. г.); исто тако, Словенац по пореклу, слависта и германиста, стручњак и за језик и за друге сродне хуманистичке бранше Матија Мурко (1905. г.). Захваљујући

ближим везама са европском науком, које је унапређивао највише А. Белић са својом већ тада међународном репутацијом, у чланство су првих десетак година овог века бирани чувени носиоци науке, већином академици својих средина – три Руса и два Пољака: Алексеј Шахматов, један од најистакнутијих историчара руског језика до данас (1904. г.), Пољак Александар Брикнер, индоевропеист (1906. г.), Филип Фортунатов, компаратист, оснивач тзв. московске лингвистичке школе (1907. г.), Алексеј Собољевски, такође свестрани русиста (1909. г.) и Пољак Јан Розвадовски, зналац индоевропеистичке, класицистичке и славистичке проблематике (1912. г.).

Оснивање СКА и њеног „Филозофског раздела” углавном се склопило са престанком старијег схватања о томе да је з н а њ е ј е з и к а главни критеријум научне исправности у језичким студијама, образовности и патриотизма. Бављења у овом домену требало је одлучно преводити на други колосек – на старање да се што разноврсније проширује з н а њ е о ј е з и к у. И управо зато на овоме месту наш приказ престаје да осликава „архивирану” историју науке при Академији и постаје све више регистрација достигнућа која су важила доскора, или важе и данас. Залазећи у све обимнију материју, и даље, у радове који још нису ни оцењени ни искоришћени до краја, приказивање се мора мењати утолико што ће преглед публикација и расправа постајати све сажетији.

Једна од првих иницијатива академије била је везана за прославу стогодишњице рођења Вука Караџића. Академија је 1887. г. основала одбор за општенародну прославу Вука, али је због извесних неспоразума била тада „ослобођена” ове дужности.³⁸ Оно што је идуће године уследило у част Вукове годишњице – коначан предлог о великом речнику – било је као задатак неупоредиво битније, те ће почетак излагања о СКА бити посвећен управо тој делатности, која данас улази већ и у друго столеће. У сразмери са значајем оваквог академијског издања и говор о њему мора, по изузетку, бити детаљнији.

Израдом великог описног (једнојезичног) речника остваривала се замисао која је од првих дана закупљала још чланове ДСС. У то се уверавамо по почетним декларацијама Друштва, у којима се, додуше, такво

³⁸ У Споменику 7, 1890, има рад М. Ђ. Милићевића: *Сјојодишњица Вука Сјџеф. Караџића, ѓро-слављена 1888. јодине у Беојраду*. Књига Посебних издања 9, 1898, била је *Сјоменница о ѓреносу ѓраха Вука Сјџеф. Караџића из Беча у Беојрад 1897*, коју је средио Андра Гавриловић. У Гласу 55, 1899, Љ. Стојановић је написао чланак: *Вук Сјџеф. Караџић, њејов рад на срјском језику и ѓравойису*; тиме је Стојановић већ отпочео своје студиозно проучавање Вука – то је била грана наше науке коју данас неки називају вукологијом.

дело изричито не наводи, али је и сам терминолошки речник, о коме се говорило напред, спадао међу лексикографске потхвате који чине специфичан део једног општег речника. Он је значио потхват чија се разрада у оно време осетила као најпреча.

Следећа иницијатива се појавила 1853. г., када је Јован Стејић у Гласнику 5. објавио такође већ споменути „Предлогъ за србскій рѣчникъ и србску граматику”. Стејић је, као и неки други пре њега, имао своје идеје у вези с грађењем нових, „потребних” речи.

Две године касније ДСС је упутило јавни позив да се из народа шаљу речи које нису ушле у Вуков Рјечник, па је овај апел имао извесног одјека. Ј. Веселић је већ исте, 1855. г. обавестио да ће Друштву бити послата из Крагујевца његова збирка речи; он се јавио и 1858. г. са својим погледима на лексику. Књижевник М. Ђ. Милићевић је своју невелику збирку конциповао као допуну, како лексике, тако и семантике код Вука; А. Остојић је, одазивајући се на проглас, послао 400 речи. Године 1858. Гр. Мартић нуди за издавање свој речник турског језика, који је он протумачио „нашим босанским или српским изговором”. Прошло је већ једанаест година од јавног позива када је Милош Милојевић јавио да је прикупио збирку личних имена, а после још неколико година један ентузијаст је понудио Друштву део свог великог топографско-статистичког речника.

Идући по садржајима Гласника, наилазимо, даље, на чланак Стојана Бошковића (Гласник 33, 1872) „Југословенски општи научни речник на српско-хрватском и бугарском језику”. Овај аутор, на магловит начин, предлаже, у ствари, израду енциклопедије, а не речника као вокабулара. Привлачи пажњу израз „српскохрватски језик”, први пут употребљен у наслову једног рада штампаног у Академијиним издањима.³⁹

Треба указати на Новаковићев „Топографски рјечник уз Опис Босне и Херцеговине” (Гласник 22, 1867) – попис једне ограничене топонимије. Ту постоји мали предговор, у коме Новаковић – будући творац највећег дела у Српској академији наука – говори о томе шта су квалитети доброг лексикографског рада уопште: тачно показани облици, значења и акценти. За предстојећи задатак био је значајнији од овога обимни рад Ђорђа Поповића (историчара, састављача двојезичних речника): „Турске и друге источанске речи у нашем језику. Грађа за велики српски речник” (Гласник 59, 1884), такође прилог своје врсте за један од сегмената могућног великог речника, истина, прилог аматерског типа.

³⁹ Поводом ове иницијативе била се развила преписка међу научним установама, па је Југославенска академија знаности и умјетности обавестила да не подупиरे овај речник, док је Матица словенска у принципу прихватила да се о њему разговара.

Нешто од старијих амбиција, понетих из времена прве терминологије, трајало је и даље у стремљењима појединих прегалаца на пољу културе: прописивање или предлагање у области сложеније одн. чисто мисаоне лексике, као што ће се видети даље. Међутим, Друштву и Академији нису недостајали најумнији људи, међу њима и један природо-словац по струци, који су знали да је смер оваквих иницијатива, у ствари, погрешан. Први председник новоосноване Академије наука Јосиф Панчић саставио је (22. фебруара 1888. г., пред саму смрт) своју председничку беседу. Није стигао да је прочита, читао ју је Чедомиљ Мијатовић на свечаном скупу 1888. г.; она је остала као аманет даљем Академијином раду. Релативно опсежан део тог не много дугог говора био је посвећен питањима језика. Указујући како је потребно у списима установе чувати језичку чистоту, Панчић је додао и ово: „Особито чиним пажљиве г. г. академичаре да се никад не упуштају у прописивање којекаквих номенклатура и техничких термина. Оваквих појава било је у свим мањим и већим литературама, и свуд су се показале као штетне”⁴⁰

Схваћено је да речи трба скупљати, проучавати, обрађивати – и нудити на даљу употребу и дораду, коју ће да обавља сам народ са својим писцима и стручњацима. Разумљиво, у замислима о највећем националном лексикографском задатку увелико су се осећали идеали ондашње европске лексикографије. Најсажетије речено, идеали су били – да се народ учини свесним сопствених богатстава, да се он поучи, да му се помогне у даљем културном и политичком развоју. Није још било јасне представе о томе да овакав тезаурус може убрзо послужити, сам собом, и у чисто научне сврхе, рецимо, својим подацима о акцентима, о префиксима, о фразеологији и осталим својим елементима. Друкчије речено, оваквим речницима шириле су се информације о појмовима које речи (више или мање познате) означавају, али се слабо примећивало да су и саме тако скупљене речи захвалан предмет даљег продубљивања научних сазнања.

Најзаслужнији за коначну одлуку о почетку рада на академијском речнику и о његовој првој концепцији био је Стојан Новаковић.

Новаковића је Даничић запазио још као студента, и већ је 1863. г. имао прилику да се овом младићу захвали на сарадњи при изради Рјеч-

⁴⁰ Занимљиво је још да је Панчић тада рекао како све науке потребују помоћ од других наука. Сам он није служио колико је далековида била ова узгредна опаска, која се у наше време потврђује огромно развијеном интердисциплинарношћу. Интердисциплинарни приступ, разуме се, друкчији него у време старог енциклопедијског бављења филологијом, не мимоилази данас ни саму лингвистику.

ника из књижевних старина српских. Касније је молио Новаковића да му акцентује поједине речи и да скупља лексику за његов велики загребачки речник. Из ових младалачких ангажовања, уз даље филолошко усавршавање, поникле су луцидне Новаковићеве мисли у вези с београдским речником. Ток његових размишљања о речнику српског књижевног језика, како је према њему требало да се зове ово дело, може се пратити у три етапе, у три његова значајна рада. У тим радовима, без филолошких појединости, огледа се висока општа култура, уз очигледну максималну добру вољу да се учине услуге српском језику и српском народу.

У часопису Rad JAZU 45, 1878. г., публикувано је Новаковићево писмо тадашњем председнику Југославенске академије. Ту се он одазвао молби да да мишљење о огледној свесци загребачког академијског речника, који је почињао да излази под редакцијом Ђуре Даничића. Новаковић, будући председник СКА, одмах наилази на онај мотив који ће му касније послужити у образлагању потребе за новим речником у његовој властитој кући.

Вуково је време било тек време сврставања у таче, говори он; Вуков речник је тек аргументација једне од двеју страна које оштро полемишу: традиционалне и револуционарне. Вуков лексикографски подухват је лингвистички документ, само један, једнострук документ о најчистијем народном говорном језику. Други речник, који Новаковић истиче, јесте Рјечник из књижевних старина српских, који је Даничић већ био саставио пре него што је приступио обради загребачког академијског речника. Разумевање старијих значења речи, историје речи, чини да се много боље могу разумети факта из историје сопственог народа и његове културе, па се тиме може помоћи и његовом даљем напретку. Новаковић сматра да ново дело загребачке академије представља спој двеју замисли, наравно шире разрађених него у два поменута дела. Велики речник ће резимирати сав досадашњи развој, он ће обухватити старије доба са његовим локалним књижевностима, са успешним и неуспешним, самобитним, самоучким или нешто претенциознијим покушајима, и новије доба, тј. оно до чега су довеле те локалне литературе, затим сукоби и Вукова победа – а то ће рећи народни језик прокламован као књижевни, такав какав је освануо и мимо књижевних традиција.

На крају овог приказа Новаковић примећује: веровао сам да ће овај речник показати и лексички приплод, настао у новом литерарном животу, па ће се моћи правити нека поређења. Али сам увидео да је боље да се садашњи књижевни језик, са својим приновама, апстрахованим значењима постојећих народних речи и другим, још препусти провери и

критици; њему тек треба помагати. Крај излагања је такође симптоматичан. Он гласи: „О знатности речника и о будућој користи коју ће од њега имати наш језик и славистика толико сам уверен и – не могу затајити – толико жалим што су неударне прилике донеле да тај посао Даничићев не издаје учено друштво моје отаџбине, колико се радујем што нас, ето, и њиме пред светом задичи наш неуморни и заслужни Даничић”.

Није прошло много времена, а у Новаковићу је већ сасвим сазрела она „снага разлога” о чијем је недостатку код бивших посленика он сам говорио. Десет година после писма председнику Југославенске академије, на скупу СКА посвећеном стогодишњици Вуковог рођења (одржаном 10. септембра 1888. г. уместо на праву годишњицу 1887. г.), Новаковић је прочитао своју посланицу „Српска краљевска академија и неговање језика српског”. Највећи део излагања био је посвећен покретању новог речника при београдској академији. Текст је штампан у Гласу 10, 1888. г.

Овде је Новаковић истакао да се с именом академије наука увек везује мисао о обради речника и о неговању језика. Академија, у питањима језика, не сме да буде никакав законодавац, ни творац речи ни њихов гонитељ; њен ауторитет може проистећи једино из њеног рада и из снаге њених разлога. Међутим – шта остаје Академији да уради после великог дела Југославенске академије, које се тиче истог језика? – Поред фонда старе књижевности и поред раније незаписиваног фонда народног изражавања, постоји још један фонд, а то су писци, пионери нове литературе, који су већ нешто привредили за књижевни језик, убрали неку жетву с поља које је засејао Вук. Писци су се већ опробавали и у разним видовима лепе књижевности и у разним струкама, они су стварали метафоре, стилске фигуре уопште, можда и нове речи. Велика би помоћ била будућим говорницима и књижевницима да виде то све што је у току ових готово сто година створено, да би се инспирисали, да не би лутали и понекад без потребе понављали исти стваралачки пут.

У нашем је језику, вели Новаковић, доста добро обрађена и утврђена граматика, али оне стране језика које га везују за логику и стил нису обрађиване. Недостају нам знања о синтакси, стилистици, фразеологији, а то један велики речник може, са своје стране, згодно да покаже. Укратко, књижевни народни језик није исто што и народни, он није идентичан ниједном народном говору, он се, у свим појединостима, нигде у народу не говори, иако у њему, опет, нема ниједне појединости која се негде у народу не би говорила. Од народног он се одликује доследном правилношћу. Треба приказати његове особености, његове унутрашње интенције. Зато се између осталих Академијиних задатака као најва-

жнији поставља израда Речника књижевног народног језика, од Доситеја до нашег времена, и то имајући у виду не толико лингвистичке, колико литерарне потребе.⁴¹

Док је трајао паралелизам СУД и СКА, праћен размирицама, новом великом лексикографском послу није се приступало. Брига око интелектуализације језичког фонда и евентуалне попуне будућег речника исказала се на свој начин у томе што је једном приликом, на свечаном скупу 2. априла 1889. г., било предложено да се као „академска” наградна тема распише „Прикупљање и објашњавање речи у народном језику за апстрактне појмове”.⁴²

После коначног измирења и сливања чланства наступио је погодан час. Пет година по наведеној Посланици, 5. априла 1893. г., Новаковић упућује „Предлог” Српској краљевској академији. Он понавља аргументе у корист овог подухвата и наглашава основну разлику између тако замишљеног дела и загребачког речника. Ту он даје одређена упутства одакле и како да се ексцерпира грађа, са упозорењем да не треба ићи за оригиналношћу, егзотичношћу материјала, него за његовом творачком снагом, за оним што је у њему поучно. Додаје да би израдом речника „Академија [...] извршила своју историјску мисију у образовању језика српскога, а срећно и успешно извршење те мисије имало би огромних последица по свим крајевима Словенскога Југа”. Основно је сада створити Лексикографски одсек, који ће се бринути за библиотеку, за скупљање грађе, за њено обележавање, исписивање и уређивање. – Тај је текст био штампан у „Јавору” бр. 7, 1893, у Земуну.

Овог пута је иницијатива уродила правим плодом, те је при Академији основан Лексикографски одсек. Сам Новаковић није радио у њему као обрађивач или редактор, али је на разне начине био у вези с његовим пословима. Каснији управник Одсека а после Института коме је израда Речника била поверена, А. Белић, са жаљењем је говорио о томе да се Новаковић, због заузетости на другим странама и честих путовања, није бавио овим послом.

Истина је да се неке од Новаковићевих замисли у даљем раду нису одржале. Рашчистило се питање о равноправности ијекавског и екавског изговора, српског и хрватског садржаја, показало се да ваља узима-

⁴¹ Да ће у овај речник ући примери само до почетка двадесетог века, замишљао је и Љ. Стојановић. В.: М. Решетар, *Из њисама њок. Љуб. Стојановића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 11, 1931, 46.

⁴² Изнето у Годишњаку 3, изд. 1890. Из Годишњака 6, изд. 1893, сазнајемо да се на ову тему нико није одазвао.

ти и „особена имена” и „тамне речи”, а као једно од важних питања и то да научници разних струка и писци нису меродавни да одабирају грађу. Сам назив овог великог дела већ се од почетка излажења (тј. од прве о-гледне свеске) променио у „речник књижевног и народног језика”. Према касније усвојеној концепцији требало је, дакле, правити речник не само књижевног (и потенцијално књижевног) лексичког блага, него и оног народног који не иде и не може ићи у књижевнички израз – а сазнања о њему, после Вука и после Даничићевог загребачког речника, незадрживо су се ширила. Па опет, човек би се испод многих Новаковићевих идеја могао потписати и данас. За слух лексикографа и лингвисте добро по-гођено звучи мисао: „Што тањом тачношћу у приопћавању грађе најлак-ше се може угодити будућим још незнатим потребама науке”.

Лексикографски одсек је организован 12. априла 1893. г., а као дан почетка прибирања грађе узима се 24. јануар следеће године. У Одсек су на самом почетку ушли: Стојан Новаковић, Светислав Вуловић, Пера Ђорђевић, историчари Љубомир Ковачевић и Љубомир Јовановић, Ми-лан Ђ. Милићевић и Љубомир Стојановић; нешто касније још Андра Николић, Живко Поповић, Момчило Иванић и Ђорђе Ђорђевић. Ива-нић је био секретар Одсека и руководио је скупљањем грађе од његовог заснивања па до своје смрти у време Првог светског рата.⁴³ Године 1899. били су састављени нови „Позив” и „Упутство за купљење речи по наро-ду”, разаслати у све крајеве.

Донекле слично ономе што се догађало када су се далеки први чланови ДСС почели залагати за термилошки речник, па су се и пре озваничења тога посла јављали из народа саветодавци и сарадници, и овом је приликом Академија већ одраније располагала прилично ве-ликом грађом. У ствари, континуитет њеног пристизања никад није ни био прекинут, само што је сада прилив знатно живнуо. Неке од збир-ки састављали су полетни занесењаци по својим властитим пројекти-ма. Међу њима је, нпр., наставник Српске учитељске школе у Карловцу Владан Арсенијевић скупио огромно лексичко благо (преко 250.000 ли-стића), које је сам разврстао и делимично обрадио; намеравао је да објави велико дело о српском народу, али је после свој сакупљачки рад наменио Академији. Др Василије Ђерић је направио опсежан додаток Вуковом Рјечнику, спремљен за Академију. Ту је била и збирка сликара Новака

⁴³ Мало је познато да је Иванић учествовао и у ексерпцији грађе за Рјечник ЈАЗУ. Касније је писао стручне реферате, преводио научне и популарне чланке, правио допуне за Новако-вићеву *Српску синџаксу* и помагао му око поновљених издања његових познатих *Примера књижевности и језика*.

Радонића, коју је Академији уступила Матица српска. Светозар Ђоровић је послао преко хиљаду речи које је скупио у Херцеговини, а Јован Јовановић Змај свој лексикографски прилог (преко 8.000 речи) највише из Војводине. Нећемо набрајати све такве најраније, ни многобројне касније збирке које су уследиле после „Позива”, којима се доказивало да су представници из народа добро разумели главну националну мисију Академије. Број листића, као плод овог сакупљања у народу и планског ексцерпирања грађе из књига, увећавао се брзо (после петнаест година рада било их је нешто мање од милион и по), али други послови нису тако успешно одмицали, чак ни узбучавање, поготову не провера исписа. Тиме су се у великој мери морали позабавити нови људи после првог рата.

Почетни период стварања великог речника обележен је двома делатностима: прилежним сабирањем речи из штампаних извора и тзв. Огледним издањем бр. 1 из 1913. г.

Што се првога тиче, вредно је овде још споменути да су се међу онима који су подвлачили потребне (по њиховом нахођењу) речи у изабраним текстовима, налазила и таква имена као што су сам Новаковић,⁴⁴ академици А. Белић, П. Ђорђевић и Јован Жујовић, дописни члан М. Иванић, затим, нпр., секретар Велике школе Живојин Дачић, професор и књижевник Јеремија Живановић, Јаша Продановић, књижевник Милорад Митровић. Нешто речи је добијено и трудом Милана Решетара. Међу исписивачима тих подвучених речи на листиће наићи ћемо исто тако на Ж. Дачића, на Ј. Продановића, затим на Ј. Скерлића, Радоја Домановића, па будућег члана Академије Глигорија – Глишу Елезовића, Милоша Московљевића и на друге истакнуте личности. То да су један Домановић или Скерлић преписивали на цедуље речи са примерима, показује колико је важним и часним био тада сматран овај рад.

Додуше, у начину прибирања и издвајања речи, како из народних говора, тако и из књига, још увек су се примећивали стари параметри мишљења – да се, наиме, развој језика састоји првенствено у принови лексичког фонда. Ондашњи ексцерптори нису обрађали много пажње, рецимо, на мање обичну синтаксичку употребу обичних речи, из које се понекад добија и нов прелив значења, вредан засебног нотирања. Томе је узрок лежао и у професионалним опредељењима тих првих сарадника, махом представника ванлингвистичких струка, чија се пажња заустављала на лексичким раритетима или новинама.

⁴⁴ Помажући Даничићу још на почелима Рјечника ЈАЗУ, он је подвлачио речи у Давидовићевим и Исајловићевим новинама. Ту је тражио оно што „пристаје” у српскохрватски језик, што није заражено русификацијом.

Огледна свеска, и поред залагања њеног творца М. Иванића, није успела. Тај је текст био намењен академицима и другим стручњацима да о њему дају своју оцену, а потом се замишљало да ће се све претрести у „стручној академији” („Академији философских наука”). Премда се Иванић позива на Новаковићеве мисли, а и било је договорено да се ради према познатој „Посланици” и према „Предлогу”, он је без потребе и без система мењао концепцију, уводио међу изворе неке од старих писаца ван српске територије „ради историјске везе и светлости, која отуда пада на садашње стање српскога књижевнога и народнога језика”; спомиње да је увео неколико хрватских књижевника „употребљених с опрезношћу и обазривошћу” (што сведочи о сасвим збрканим критеријумима), затим, да се определио за екавштину због њене „практичности и лакоће правилне замене” гласа Ђ.⁴⁵ Ипак, разгледајући штампани примерак његовог Огледа, данашњи стручњак може констатовати да је Иванић поседовао изванредан дар за лексикографску конструкцију. Запажа се утицај техничких домаћаја загребачког академијског речника.

Томислав Маретић, у то време уредник Рјечника ЈАЗУ, публиковао је мишљење о београдском покушају,⁴⁶ замеривши му на опширности и на неким другим недостацима. У овој рецензији значајан је моменат тај што Маретић жали због изостанка хрватског имена у називу будућег речника. Ово је била јавно изречена мисао о једном од незаобилазних и у каснијем раду остварених аспеката великог лексикографског дела, које данас наставља да се реализује као српско-хрватски речник. Тешкоћа је била у томе што је идеја о српскохрватском језичком заједништву недовољно брзо сазревала у ондашњем Лексикографском одсеку, мада се не може рећи да се она тада није прихватала. Међу ексцерпираним делима је било и хрватских писаца XIX века, само што су, према запажањима А. Белића,⁴⁷ узимана лоша издања и још увек у недовољном броју.⁴⁸

И у осталом раду који је засведочен у Академијиним издањима до Првог светског рата види се велики напредак у поређењу с оним што је доминирало у Гласнику ДСС и СУД. Док тамо пратимо (уз неке изузетке) доста невеште покушаје и прво крчење путева кроз неистражене области, дотле се студије које се појављују у нешто више од четврт века овог

⁴⁵ „Лакоћа” екавског, иако сасвим ненаучни аргумент, лебдела је пред очима такође и Љ. Стојановића, који је, између осталог, због тога напустио свој матерњи ијекавски изговор (ужички), изневеривши уједно на тај начин и вуковско-даничићевски правац.

⁴⁶ Ljetopis JAZU 28, 1914, 120–128.

⁴⁷ Речник сръскохрватској књижевној и народној језика књ. 1, Београд, 1959, Увод стр. XIII.

⁴⁸ Иванићев покушај није остао незапажен у иностранству. Ј. Пата је дао његов приказ у Listy filologické 41, Праг, 1914, 308–312.

новог периода могу сматрати нашем аутентичном науком, и већи број њих мора се читати и данас.

Три лингвистичке гране конституишу се видљиво: на првом месту дијалектологија, затим акцентологија и историја језика.

Српска академија наука је показивала интерес за прикупљање дијалектолошких сазнања од самог свог почетка. Већ 1888. г. расписала је наградну тему о торлачком говору. На скупу „Академије философских наука” 9. марта 1892. г. Стојан Новаковић је говорио о томе да ваља погледати на дијалекатску грађу: „Наш се књижевни језик толико отео и развио, и књижевна се просвета толико већ раширила, да је време мислити и на дијалекте”. Додао је у том контексту да се и усмена књижевност грана исто као и писмена. Помишљао је на публикацију типа Зборник или Архив за дијалекте, где би се износили резултати истраживања, нарочито из мање проучених крајева. Оваква едиција, Српски дијалектолошки зборник (СДЗБ), била је покренута 1905. г., и она траје успешно до наших дана. Нешто мање од шездесет година овај се зборник налазио под редакцијом А. Белића.

Осим тога, нешто од дијалекатског материјала налазимо на крају прошлог века и у Споменику (II разред, филолошко-историјске и философске науке, почео да излази 1890. г.), као и у Гласу (II разред, почео да излази 1887. г.): овде и пре прелома века и после, до рата.

Хронолошки као прва, пред нама је студија Стојана Новаковића „Ђ и ћ у македонским народним дијалектима”, Глас 12, 1889. Њена је уводна реченица следећа: „Из дана у дан почиње све више излазити на видик једно ново питање у словенској лингвистици, питање о положају македонскога говора међу српским и бугарским и о његовим засебним особинама”. Аутор истиче фонетску црту, иначе једну од најзначајнијих у диференцијацији словенских језика – изговор прасловенских *t'* и *d'*, чији се рефлекси у македонским говорима разликују од бугарских рефлекса *шти* и *жд*. Истина, македонски рефлекси њему звуче сасвим као српски (у стварности се они изговорно разликују од српских, мада мање него од бугарских), али је Новаковић у праву кад истиче доследност у разлици према бугарском, чудећи се што ту „фонолошку следственост” научници нису раније примећивали. Није потребно објашњавати да је дијалектолошка продукција у СКА отпочела једном заиста умесном, премда ту још несавршено обрађеном темом.⁴⁹

⁴⁹ Новаковић је о македонским говорима два пута писао и у бечком часопису *Archiv für slavische Philologie*.

„Дубровачке туђинке” Луке Зоре, Споменик 26, 1895, такође су својеврстан дијалектолошки прилог, где се износе пробрани према посебном критеријуму варваризми који се чују у дубровачком говору, са етимологијама и објашњењима значења.

Проблеми дијалектологије као поуздан извор за познавање властитог језика значили су област у којој су се формирали лингвистички погледи А. Белића, како су приметили његов колега Стјепан Куљбакин и његов ученик Миливој Павловић.⁵⁰ Слично као што је Новаковић децидирано указао на самосталност македонског језичког стања, и Белић је, после неупоредиво обимнијег и компетентнијег бављења својом проблематиком, проговорио о особинама архаичних српских дијалеката, који дају материјала за шире студије, а о којима се „дуго времена неједнако судило у односу на јужнословенску језичку групу”. Своја проучавања је Белић изнео у студији „Дијалекти источне и јужне Србије”, СДЗБ 1, 1905 (испрва излазило у наставцима у Српском књижевном гласнику). Ту су описани готово сви говори призренско-тимочке зоне. Овим штокавским говорима Белић је такође одредио право место према суседним говорима, македонским и бугарским; он је проговорио о алоглотским цртама у њима, што је остало као значајан прилог балканолошким испитивањима, те као прави пионир у овој врсти делатности у нас „дао најбољи образац за дијалекатска проучавања уопште”.⁵¹

Из Годишњака за 1908. г. сазнаје се да је Белић крајем те године на свечаном скупу Академије читао приступну беседу „Основне црте историјског развитка српскога језика”. Ту се говорило о Вуку као дијалектологу, а затим о властитим погледима на развој појединих диференцијалних особина, које су се стварале у различито време и у различитом трајању; „разлика по заменику јата и сличност по развоју акцентуације и морфологије, то су два основна момента развитка нашега језика који треба да образују у његовој класификацији најглавније тачке”. Није неважно подсетити да је А. Белић још 1905. г. дао прву научно фундирану систематизацију српскохрватских дијалеката (без кајкавског) у раду „Диалектологическая карта сербскога језика”, који је био издат у Петрограду. После ове студије била се развила полемика између њега и Милана Решетара о

⁵⁰ Стј. Куљбакин, А. Белић, Зборник филолошких студија у част 25-годишњице научног рада А. Белића, Београд, 1921, X; М. Павловић, *Проблематика штокавских дијалеката у научном делу А. Белића*, Зборник радова о Александру Белићу, Пос. изд. САНУ 498 – Одељење језика и књижевности 28, 1976, 133.

⁵¹ М. Стевановић, *Живот и дело Александра Белића*, Зборник радова о Александру Белићу (в. бел. 50), 9.

дијалектолошким питањима, која је потрајала пет година. Отприлике на њеној временској средини нашла се академска беседа, затим се у Гласу 78, 1908, појавио Белићев рад „О српским или хрватским дијалектима”, а у Гласу 82, 1910 – „О Вуковим погледима на српске дијалекте и књижевни језик”. Види се да је интересовање аутора за проблеме дијалеката у то време било интензивно. Са његовим последњим тадашњим радом на ову тему, објављеним 1910. г. у Кракову, коначно су биле утврђене и Белићеве и, углавном, данас општеприхваћене концепције о распореду дијалеката, и то не више само штокавских, него српскохрватских уопште. Разних корекција је, разумљиво, било и после тога.

Периоду који описујемо припада такође Белићев чланак у СДЗб 2, 1911 „О дијалекатском материјалу О. Брока” (књигу овог норвешког слависте „Die Dialekte des südlichsten Serbiens” из 1903. г. Белић је прокоментаришао и у једном часопису тадашње Руске академије наука). Принципска занимљивост овог приказа је у томе што је Белић у овој прилици, као и касније, наглашавао да је изузетно тешко дијалекатски истраживати терен који не припада матерњем језику.⁵² Броку је у овом смислу одато признање, с чиме је у вези одмах после Првог светског рата био и његов избор за дописног члана СКА.

У другој књизи СДЗб налази се још опсежна студија Маринка Станојевића „Севернотимочки дијалекат”, која би, после Белићевих и Бровових испитивања, морала да буде више наслоњена на њихове домањаје и у исто време изразитије диференцијална у поређењу с њиховим закључцима. Али и таква каква је, она даје позитиван печат почетним Академијиним напорима у правцу научног утемељења ове лингвистичке гране, скоро непрегледне по могућним задацима.

Свој највећи домет на пољу друге језичке дисциплине, уједно сјајну страницу тадашњих Академијиних издања уопште, која је оставила дубоког трага у светској славистици, постигао је А. Белић „Акценатским студијама I”, Посебна издања 42 – Философски и филолошки списи 11, 1914. Претходници овог рада били су његови чланци о чакавском акуту у Јагићевом зборнику из 1908. г. и о прасловенском акценту у првом броју Јужнословенског филолога. Расправљајући о веома замршеним проблемима из области прасловенског акцента и идући за неким тада већ познатим и продубљеним разматрањима стручњака, А. Белић је, пошто је специјално проучио издвојени из система чакавски акценат, дао решење

⁵² А. Белић је, нпр., подвргао критици рад Х. Хирта из 1903. г. о икавском дијалекту, пошто Хирт није могао да добро разуме материју (*Der ikavische Dialekt im Königreich Serbien*, Archiv für slavische Philologie 28, 1906, 125–128).

за појаву словенске метатоније. После многих деценија и после многих друкчијих покушаја, његова открића о суштини те појаве не сматрају се ни данас превазиђеним.⁵³ Пре ове знамените студије, али у њеној сенци, стоји рад М. Московљевића „Акценти именица и придева у поцерском говору”, СДЗб 2, ипак један од незанемарљивих почетних подухвата на том касније подробно истраженом подручју.

У историјскојезичке радове спада, на првом месту, приступна беседа Љ. Стојановића „О постанку српског језика”, штампана у Гласу 52, 1896. Око њених теза, понешто и несамостално постављених, недоказаних, а и посве нетачних у важним и неважним појединостима, и, на другој страни, занимљивих и изазовних, било је у оно време доста полемике. В. Јагић и В. Облак су Стојановића озбиљно критиковали, међутим, Белић је, много година касније, донекле ублажио такве судове.⁵⁴ Потребно је истаћи да је сама идеја о улози језичког супстрата, коју је Стојановић развио погрешно, била присутна још и код Миклошића, код Хирта и других давнашњих проучавалаца, и она је вредна пажљивог осматрања; модерне балканолошке студије су један од видова њене разраде. У овој расправи Стојановић има и сасвим тачних запажања – о томе да су средишњи српски говори брже еволуисали од крајњих источних и западних, затим, да писани споменици нису верна сведочанства истовременог народног говора, и др.

Међу радове са детаљно проученим језичким цртама код старијих писаца иде, најпре, лингвистички део великог рада Ђорђа Ђорђевића „Матија Дивковић – Прилог историји српске књижевности XVII века”, Глас 52, 1896. и 53, 1898, а затим „Гаврило Стефановић Венцловић” Владимира Јовановића, СДЗб 2. Ђ. Ђорђевић није био по ужој професији стручњак за језик, али је његов опис Дивковићевог језика испао и свестран и солидан, нарочито у поглављу о фонетици. Тај је опис био у своје време значајан по томе што су ту биле показане језичке црте које Даничић није обухватио у своме делу „Историја облика”; а према Даничићу су се тада још увек равнали домети потоњих језичких истраживача. Јовановићев опис језика Г. Ст. Венцловића, премда несавршен, урађен школски, наводи се и данас као једини у коме је Венцловићев језик изнет у свом граматичком аспекту. Приметимо да у последње време Венцловићево дело постаје све више откриће због необичних лексичких и стилских

⁵³ М. Стевановић, *Живот и дело Александра Белића...* (в. бел. 51) 17–19. О овом испитивању су у своје време похвално писали А. Меје, Н. ван Вејк, Стј. Куљбакин и други.

⁵⁴ *Љубомир Стојановић*, *Јужнословенски филолог* 9, 1930, 302–303.

вредности, али не треба заборавити да је и Јовановић већ скретао пажњу на Венцловићев стил.

Засебно стоје Белићеви „Прилошци историји словенских језика”, Глас 62, 1901, у којима се расправља о неколико диспаратних питања, али са том заједничком карактеристиком да се о њима говори на свеж начин, са смелим полемизирањем против неких ауторитативних судова.

У Зборнику за историју, језик и књижевност српскога народа I одељење – Споменици на српском језику (серија је покренута 1902. г.) налази се, у бр. 5, 1909, студија М. Кадлеца о словенском преводу Вербецијевог Трипартитума из 1574. г. Уз њу је Ђ. Поливка дао опис преводног језика (кајавског дијалекта). Ово је један од почетака издавачких и истраживачких потхвата у Српској академији којим се ширио филолошки интерес за цело српскохрватско говорно подручје, и ван штокавштине.

У Гласу је пре првог рата било већ и других разноврсних радова који су се на разне начине тицали језичких питања, али се све не може више пратити редом. Од расправа из овог првог периода споменуће се на крају још само две.

Академска беседа Пере Ђорђевића „О реду речи у српском језику”, Глас 53, 1898, одмах је заинтересовала младог Белића и он ју је приказао у гласилу Руске академије наука. Студија је била израђена на бази Миклошићевих и Даничићевих схватања, али у понечем ипак осавремењено. Разликовање граматичког од психолошког момента у грађењу реченице, типови односа међу члановима, реченични акценат, инверзије – то су појмови од којих би се и данас делимично полазило у обради ове проблематике, а који су онда значили заокружење знања о њој. „Сложене ријечи у српском језику” Јована Живановића, Глас 68, 1904, одликује се новином саме теме, коју су ранији аутори, осим Миклошића, додиривали тек узгред, а такође и критичким и самосталним мишљењем. Живановић посматра сложенице не толико са формалне стране, колико са значењске, он има добре опсервације о тзв. ексцентричности наших сложених речи, а говори о тој лексичкој категорији и у вези са старословенским језиком.

Као што се види, у првом раздобљу Академијиног рада, или тачније, Академијиних издавачких опредељења у науци о језику, наилазимо на оно што би се назвало заоравањем дубоких бразда скоро у свим оним областима којима се та наука касније бавила и којима се бави и сада. Коначно су се уобличиле саме научне дисциплине: њихова неизбистреност, својеврсна старинска енциклопедичност, нестајале су са страница часописа.

Академија је све до Другог светског рата располагала знатним средствима из својих фондова и задужбина, чије је заснивање почело још 1889. г. На овом месту ћемо споменути да су из фонда Љуб. Радивојевића била потпомогнута издања Белићевих „Дијалеката источне и јужне Србије”, као и његових „Акценатских студија I”, а исто тако и Српског дијалектолошког зборника II. Из фонда Нићифора Дучића, намењеног делима штампаним ван Академије, подржано је испитивање Милоша Ивковића о говорима североисточне Србије, о чему постоји податак у Годишњаку САН 25, изд. 1912. г. Ефикасније је тај финансијски институт дејствовао у раздобљу између два рата. – Белићева проучавања истарских говора (извештај у Годишњаку 26, изд. 1913. г.) финансирана су из фонда „Велимиријанум”, који није припадао Академији.

Неколико истакнутих чланова СКА, од оних који се после овог периода неће више појављивати у науци о језику, заслужују да буду још једном уопштено окарактерисани.

Пера Ђорђевић (једно време секретар СКА) остао је у хроници лингвистичког живота највише захваљујући синтаксичким радовима, који су овде већ били споменути. Мање је познат његов осврт „О српској синтакси Јована Живановића”, који није био издат при Академији. Написао је више радова о Вуку Караџићу и заслужан је за издање „Скупљених граматичких и полемичких списа” Вукових (1894. г. – 1896. г.), као и за треће издање Вуковог Рјечника са допунама (1898. г., заједно са Љ. Стојановићем, а уз помоћ дописног члана Ђ. Ђорђевића и Симе Томића).

Ђорђе Ђорђевић, по струци историчар књижевности, био је једно време секретар Лексикографског одсека. У области науке о језику, поред описа Дивковићевог језика, дао је неке прилоге о глагољским текстовима, а био му је запажен и велики рад о животу и делатности Јована Бошковића.

Иако су ова двојица још увек била у водама чистих вуковско-даничићевских идеала, код њих се примећују знаци модерније флексибилности. Међутим, њихов нешто старији савременик (који их је обојицу знатно надживео), Јован Живановић, представљао је право „последњег мохиканца”, пуристу на бедемима очувања апсолутизоване језичке правилности. Али се заслуге или промашаји оновремених прегалаца на пољу националних наука не смеју сводити на ставове које су заузимали поводом великог проблема језичке еволутивности. Живановић је био професор Карловачке богословије и члан Матице српске, писац старословенске и црквенословенске граматике, проучавалац језичких питања у старим писаним споменицима, а у својим мањим прилозима и један од зачетника наше дијалектологије. У његовим многобројним пабирцима по детаљима савременог српског изражавања, скупљеним касније у књизи „О

српском језику” (1888) можемо наћи занимљиве цртице, које нас упућују у историјат рашчишћавања многих дилема, сад већ неактуелних.

Стојан Новаковић је био типичан пример полихистора, неуморног радника на мноштву научничких и државничких послова, и упркос томе – или, можда, услед тога – велики синтетичар у оним научним питањима из националне културе којих се прихватао. Током каријере професор Велике школе (професор књижевности; после Даничића одбио је да предаје језик), дипломата, министар просвете и председник владе, члан Српске краљевске академије и њен председник, члан Југославенске академије знаности и умјетности; у научном раду писац уџбеника за српски језик (нарочито је унапредио синтаксу) и за црквенословенски, историчар језика, познавалац акцента, донекле и дијалектолошких проблема, етимолог, историчар књижевности, библиограф, антологичар, политички историчар, етнограф, скупљач народних умотворина, издавач старих списа, биограф Ђуре Даничића и напосе одличан теоретичар лексикографије – то је све био један човек: можда последњи многострани слависта онаквог типа, каквог су у своје време били Добровски, Копитар или Миклошић, али и необично пријемчив за нове токове, далековид што се тиче будућих културних потреба. После Вука и Даничића он је међу првима публиковао своје радове у иностранству: у Бечу, *Archiv für slavische Philologie*, и у Паризу, *Revue de linguistique et de philologie comparée*.

На крају нека буде споменут Љубомир Стојановић, исти такав мајстор текстолошког прибирања какви су били Даничић и Новаковић. Стојановић није био филолог првог реда, још мање теоретичар-лингвиста; њега су, као и Новаковића, са којим има доста биографских сличности, привлачиле различите културолошке бранше. У науци о језику су му били запажени уџбеници српског језика, у које је унео много методолошке новине (били су врло дуго преиздавани); затим, полемика са Јованом Живановићем, током које су се искристалисала још понека питања не само из србистике, него и славистике уопште. Уз познато велелепно издање Мирослављевог јеванђеља Стојановић је дао пажљива језичка тумачења. Његов рад на прикупљању, класификовању, издавању и објашњавању разноврсне писане заоставштине из српске прошлости, а такође и драгоцен, мада углавном само фактографска Вукова биографија, значили су подлогу за многа истраживања у области језичке историје. – Са Првим светским ратом Стојановићева научна делатност још није била завршена. Извесно време после рата он се са посебним интересовањем, иако не и нарочито дубоко, бавио неким синтаксичким питањима.

Колико се може судити по науци о језику, СКА одиста више није била ни у водама „словесности”, нити је била „учено друштво”, него истинска научна установа са израђеним концепцијама, вођена својим истакнутим члановима. Тај закључак се не коси са чињеницом да се у њој рачунало првенствено са индивидуалним радом, без ослањања на екипе или унапред утврђене пројекте. Док је у делатности СУД још било општег заостајања за кораком европске науке о језику, док је још трајала вера у истине које су другде већ биле превазиђене, дотле су се у првим деценијама двадесетог века наши проучаваоци језика уклапали у међународни ход. Лагано напуштање младограматичарског атомизма, прилажење језику као широј целини појава и узрока, одликовало је нарочито младог Александра Белића, већ у оно време научника великог угледа, о коме ће даље бити још доста речи.

V

Српска краљевска академија је у двадесетогодишњем међуратном периоду била још увек великим делом репрезентативна и издавачка институција, мада су се јављали и различити устаљени видови њених делатности, у облику све многобројнијих одбора и програмâ сарадње са другим установама у земљи. Као пример организованог рада на пољу науке о језику и даље се може навести само рад Лексикографског одсека. Прилози у Академијиним издањима били су на савременом међународном нивоу, доста пута приказивани у иностранству, те многи од њих данас служе као незаобилазне карице или полазишта у продубљивању појединих филолошких и лингвистичких питања. Међу члановима Академије нашли су се тада научни радници знатне репутације.

Опис овог раздобља опет ћемо почети освртом на чланство.

Док су, с једне стране, и даље били у пуној снази, одн. у завршном стваралачком полету, академици Александар Белић и Љубомир Стојановић (поред неких слависта из других средина), дотле су свој рад у ову установу већ уткивали будући њени чланови – Глигорије-Глиша Елезовић, Миливој Павловић и при крају овог периода Михаило Стевановић. Одмах после Првог светског рата истакао се својим доприносом досељеник из Русије Стјепан Куљбакин, примљен у дописно чланство 1921. г., а у редовно 1925. г. Овај научник, првенствено палеословениста, већ је 1915. г. и 1917. г. публиковао у Русији добре књиге о српском језику (обавештења о фонетици и морфологији, о дијалектима, затим читанка, реч-

ник),⁵⁵ а сличан уџбеник српског језика за Русе, израђен диференцијално, штампао је после у Београду. Поред старословенског језика, привлачили су га историјскојезички проблеми других словенских језика, нарочито пољског. За нашу средину су од његових радова били посебно значајни: „Замѣтки о языкѣ и правописаніи Волканова [Вуканова] евангелія” – рад издат у Русији 1898. г. и приказан од стране А. Белића, при чему је тај приказ био један од Белићевих првих објављених прилога; затим, расправе о Хиландарским листићима из XI века и о Охридском Апостолу из XII века, такође још из времена пре првог рата. У Русији је било три издања његовог уџбеника „Древне-церковно-славјанскій языкѣ”, са извесним прерадама та се књига појавила као чешко издање – „Mluvniče jazyka staroslovenského”, Праг, 1928, преиздто 1947, као француско – „Le vieux slave”, Париз, 1929, и као српскохрватско – „Старословенска граматица”, Београд, 1930 (уз „Старословенску читанку”, Београд, 1932).

Неколико Југословена, изван београдског научног средишта, постали су такође у овом периоду чланови Академије.

Томислав Маретић (доп. чл. 1897. г., ред. чл. 1929. г.) био је један од највиђенијих и најзаслужнијих загребачких србохрватиста, премда се није бавио теоријом језика, а не много ни његовом историјом. Њега југословенска славистика зна по чувеној „Граматици и стилистици хрватскога или српскога књижевног језика”, издања 1899, 1931. и 1963. г., затим по тридесетогодишњем уредничком раду на Рјечнику ЈАЗУ, по „Језичном савјетнику” из 1924. г., и можда не мање по томе што је то био последњи истински следбеник Вуков и Даничићев. Милан Решетар (такође доп. чл. 1897. г., ред. чл. 1940. г.) био је слависта и класициста по студијама, Јагићев наследник на бечкој катедри за славистику, а у научном раду понајвише Будманијев настављач у области проучавања дубровачког говора и дубровачког књижевног наслеђа.⁵⁶ Познат је још као акцентолог и, нарочито, као врстан издавач старих писаних споменика, уз шта су ишли и њихови језички описи. Август Мусић (доп. чл. 1926. г.) остао је у сећању као ретко пажљив проучавалац синтаксе, како српскохрватске (хрватске у насловима његових многобројних радова из XIX века), тако и грчке и латинске. Домаћу синтаксу је често поредио на разне начине са двама класичним. Има његових радова о лексичким питањима у словеначком

⁵⁵ Он је још почетком века боравио у неколико будућих југословенских места, проучавајући српскохрватски језик.

⁵⁶ Упознат до танчина са културном прошлошћу Дубровника, израдио је и издао *Дубровачку нумизматичку* у Посебним издањима СКА 48 и 59 – Друштвени и историјски списи 18 и 24, 1924. г. и 1925. г.

језику, као и разноврсних прилога из славистике и индоевропеистике. Словенац Фран Рамовш (доп. чл. 1929. г.) представљао је, по речима А. Белића, „филолога у најбољем смислу те речи и историка језика добре школе”,⁵⁷ неуморног проучаваоца словеначких дијалеката у историјском и савременом аспекту, уз то стручњака у области романске и германске филологије. Био је заслужан за оснивање универзитета у Љубљани. Петар Скок (доп. чл. 1930. г.) по образовању је био и романиста и слависта, али се истицао и као германиста; по научним интересовањима, поред многог осталог, топономастичар (зналац илирске, романске и словенске топомастике). Остао је за будућа поколења чувен као етимолог. У овом опредељењу, схваћеном шире него што су га схватили неки ранији писци етимолошких речника, он је успешно искористио познавање романских балканских говора, затим албанског, новогрчког, турског и мађарског језика, као и своја друга општа лингвистичка знања.⁵⁸ Рајко Нахтигал (доп. чл. 1930. г.) био је компаратиста и слависта широког формата, па су из тога резултирала два синтетичка дела на његовом матерњем, словеначком језику – „Словенски језици” и „Увод у словенску филологију”. Истицао се познавањем руског језика са његовом проблематиком, а бавио се и албанологијом. Најзад, Стјепан Ившић (доп. чл. 1932. г.) био је признати лингвиста, дијалектолог, акцентолог, поред тога текстолог и посебно добар познавалац глагољских писаних споменика.

Укратко спомињемо дописне чланове иностране слависте. То су били: чувени Антоан Меје (доп. чл. 1920. г.), Француз, у своје време један од најистакнутијих светских лингвиста, стручњак за упоредну граматику најширег обухвата, и у свом многоструком лингвистичком бављењу такође и еминентан слависта (његов прилог о имперфекту, у Гласу 112, 1924, био је леп узврат Српској академији наука, и то управо оне године када је био изабран за члана Француске академије); Норвежанин Олаф Брок (доп. чл. 1920. г.), још крајем прошлог века описивач јужних српских говора, сем тога први фонетичар–компаратиста међу словенским филолозима; Јозеф Зубати (доп. чл. 1926. г.), Чех, писац студија из упоредне граматице за које се говорило да служе као обрасци у тој врсти посла, уз то нарочито познат као стручњак за староиндијску филологију, али и не мањи неговатељ бохемистике; Олджих Хујер (доп. чл. 1936. г.), такође Чех, који је прешао пут индоевропеистике, класичне, прасловенске и чешке филологије, а чије је дело о прасловенској језичкој проблематици

⁵⁷ У некрологу, *Јужнословенски филолог* 20, 1953–1954, 577.

⁵⁸ У Скоковим *Лексиколојичким студијама* (1948. г.) привлачи пажњу његова теза о гласу „јат”, а то је проблем који ни данас не силази са страница стручних публикација.

било преведено и код нас („Увод у историју словенских језика”, Београд, 1935. г., прев. Хенрик Барић); Пољаци Казимјеж Њич (доп. чл. 1936. г.), стручњак за западнословенске језике, у првом реду свестрани полониста, нарочито дијалектолог пољског подручја, и Тадеуш Лер-Сплавински (доп. чл. 1940. г.), познати лингвиста, поред тога истраживач словенске етногенезе.

Кандидатуре и избори свих тих година били су вршени највише према сугестијама Александра Белића, тада једног од најауторитативнијих слависта не само у југословенској средини. Овај одбир, као што се може видети, био је добро одмерен. То што се међу новим члановима не налазе имена српских, београдских научника, треба приписати трагичном проређивању српске интелигенције уопште у годинама Првог светског рата, као и томе што, с друге стране, следећа генерација ученика београдске катедре (такође донекле осиромашена неповољним околностима) тада још није била стасала до најкрупнијих домета.

Приказ Академијине делатности настављамо, најпре, даљим излагањем о раду Лексикографског одсека, чији су се напори завршили издавањем друге огледне свеске речника. Ово је, уједно, био и најзначајнији преломни тренутак у извршењу тог великог задатка, које је после другог рата кренуло промењеним путевима.

Лексикографски одсек је био обновљен тако што су у њега ушли Александар Белић, Љубомир Стојановић и Љубомир Јовановић. Сарађивали су још: слависта и теоретичар књижевности Радован Кошутин, индоевропеиста, балканолог и романиста Хенрик Барић, као и раније споменути Јеремија Живановић, а кратко време и познати историчар књижевности Миливоје Башић. Првенствено захваљујући Белићу, био је ускоро разрађен нови план рада, у коме су се истицале следеће тачке: ревидирати, како оно што је већ урађено, тако, још више, и саме концепције рада; попуњавати грађу из хрватске књижевности, од Људевита Гаја надаље, систематски прегледати новине и часописе од почетка XIX века, увећавати лексички материјал из књига и из збирки где су показане народне речи; узбучавати све што је дотле било ексцерпирано. Основно схватање о карактеру будућег речника било је тада скоро до краја окружено, а при томе је остала да вреди једна од идеја водиља Стојана Новаковића – да извори треба да почињу са Доситејем Обрадовићем. Иако би се од многих оновремених стручњака за српскохрватску лексикографију могло очекивати друкчије опредељење, тј. заснивање описа савременог језика на Вуку, били су и Новаковић и доцнији руководилац овог језичког и културолошког остварења Белић довољно мудри да уви-

де значај предвуковског доприноса савременом српскохрватском књижевном језику.

Састав сарадничког тима се тридесетих година проширио тиме што су на уобличењу грађе почели радити филолог Милош Московљевић, књижевница Исидора Секулић, историчар књижевности и језички стручњак Драгутин Костић и србохрватиста (дијалектолог и фонетичар) Милош Ивковић. Сем тога, повремено је увећаван број оних који су подвлачили речи у одабраним књигама (међу њима су опет нека истакнута имена), а још више исписивача. Збирке речи из народа и даље су пристизале, при чему ваља истаћи да су се оне овде систематски испоређивале са Вуковим речником и Рјечником ЈАЗУ, а биле су примане тек после оцене о тачности акценатских и дефиницијских података у њима. При Лексикографском одсеку се исто тако размишљало о томе да материјал треба средити још и на други начин, како би се омогућила израда терминолошког речника.⁵⁹

За овај период, до другог рата, А. Белић је рекао да је у Лексикографском одсеку био „богат унутрашњим радом”.⁶⁰ Пред почетак окупације Одсек је располагао са нешто више од три милиона листића.

Друга огледна свеска, у чијој је изради учествовао мали број сарадника, рађена је на упоран захтев министарства просвете тадашње српске владе. Она носи на корицама 1944. годину; према сведочењу А. Белића, Академији је успело да она не изађе из штампе пре ослобођења.⁶¹ С обзиром на озбиљну стручност састављача њеног Увода и невеликог речничког текста (то су били професори универзитета србохрватисти и слависти Радосав Бошковић, Јован Вуковић и Кирил Тарановски), концепција је овде била далеко јаснија и научнија од Иванићевог покушаја, па се о овом, у несрећним околностима изнуђеном раду похвално изразио А. Белић, пишући кратак историјат рада на београдском академијском речнику.⁶²

Међуратне године биле су у Академијиним публикацијама епоха врхунских остварења Александра Белића, а обележене су још веома запаженим студијама Стј. Куљбакина и А. Мусића, као и интензивним проучавањем дијалеката од стране више истакнутих стручњака.

⁵⁹ Податак је узет из Годишњака 31, изд. 1923, 120.

⁶⁰ *Увод* (в. бел. 47), стр. XVIII.

⁶¹ Из Годишњака 51, за године 1941–1944, изд. 1946, 326, сазнаје се само толико да је у 1944. г. „слагање довршено и вршене су последње коректорске исправке”. Ова огледна свеска није ушла у Преглед издања САНУ 1847–1959.

⁶² *Увод* (в. бел. 47), стр. XIX–XX.

Разгледаће се, прво, оно што није ишло у дијалектологију, а после, засебно, дијалектолошка продукција.

У Гласу 112, 1924, видимо као најранији у овом раздобљу Белићев прилог „О постанку српскохрватских глаголских облика нећу и сл.”. Шири општесловенски интерес представљала је његова студија „Словенски инјунктив у вези са постанком словенског глаголског вида”, Глас 148, 1932. Овај рад, заједно са „Постанком прасловенске глаголске системе” (Глас 164, 1935) и још једним из 1955. г., значио је у великој мери откривање оних процеса путем којих се индоевропски глагол преображавао у специфично словенски двовидски. Везе између видске и временске категорије (и ново стварање двовидских глагола у словенском систему) рашчлањавале су се све јасније од једног до другог од ова три рада. Најзад, у Гласу 156, 1933, налазимо две важне расправе Белићеве, једну са широким лингвистичким импликацијама „О значају прилога (адверба) за језичку систему индоевропских језика”, и другу – „Граница слога и састав речи у српскохрватском језику”; овај други рад значио је допринос решавању неких правописних правила код нас, или, тачније, плод већ и ранијих Белићевих размишљања, примењених још у „Правопису српског књижевног језика” из 1923. г.

Као Посебно издање 91 – Филозофски и филолошки списи 21, 1932, штампана је Белићева студија „О двојини у словенским језицима”: опсежно истраживање услова који су довели до нестанка ове категорије у словенским језицима, синтаксички обрађено, са приказаним морфолошким траговима двојине, којима се уједно тумаче неки српскохрватски множински облици деκлинације.⁶³ Цело Посебно издање 114 – Друштвени и историјски списи 47, 1936, представљао је „Светосавски зборник I – Расправе”.⁶⁴ У њему се као језичка студија појавило Белићево „Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика”, рад којим се и данас, као актуелним, служе сви који проучавају историју српскохрватског језика. Ту се Белић показао више као филолог него као лингвиста, и то у периоду када су га највише занимала прајезичка и шира лингвистичка питања, па је и заслуга утолико већа, јер је он у овакву проблематику српске филологије, донекле страну не

⁶³ Р. Бошковић: „Мајсторска комбинација филологије и лингвистике, морфологије и синтаксе”, проблем дефинитивно скинут са дневног реда – у напису *Јубилеј професора А. Белића*, Јужнословенски филолог 18, 1949–1950, Бошковићево излагање на стр. 228.

⁶⁴ Још је 1934. г. покренута иницијатива да се обележи седамстогодишњица смрти св. Саве. Такозвана Светосавска комисија је припремила програм прославе. Поводом овог датума изишао је и „Светосавски зборник II”, Посебно издање СКА 125 – Друштвени и историјски списи 50, 1939, са научно обрађеним писаним изворима о животу и раду св. Саве.

само његовим тадашњим интересовањима, него и његовим склоностима уопште, унео „математичку тачност лингвистичког метода“.⁶⁵

Стјепан Куљбакин се у Академијиним публикацијама најпре огласио „Палеографским и језичким испитивањима о Мирослављевом јеванђељу” (Посебна издања 52 – Философски и филолошки списи 13, 1925), најисцрпнијом обрадом једног старословенског (редакцијског) споменика које је до тог времена било урађено у српској научној средини. Касније је посветио већу пажњу лексици, из чега је произишла приступна беседа „О речничкој страни старословенског језика”, Глас 138, 1930. У овој расправи, где се критички разматрају и нека ранија гледишта, аутор је дошао до закључка да је старословенски језик, што се лексике тиче, стајао ближе западној јужнословенској групи него источној (бугарској). Потом су дошле „Лексичке студије” (Глас 182, 1940), у којима је Куљбакин размотрио неке лексичке и морфолошке архаизме и утврдио везу између језика св. Саве и Климентове књижевне делатности.

Ове Куљбакинове расправе, заједно са другим његовим радовима који нису били везани за Академијину активност, представљају у знатној мери камене темељце савремене српскохрватске палеословенистике.

Август Мусић је обогатио Академијина издања ванредно студиозним, синтетички написаним „Прилозима науци о употреби времена у српскохрватском језику”, који су изашли у три броја Гласа: I – бр. 121, 1926, II – бр. 123, 1927. и III – бр. 126, 1927. На овај рад дао је опширан коментар А. Белић („О употреби времена у српскохрватском језику”, Јужнословенски филолог 6, 1926–1927). Може се закључити да су два истакнута синтаксичара – не само у наведеним студијама – долазила независно један од другог до принципски сличних, тако рећи аналогних закључака о разлици између „непосредног” и „посредног” изношења прошлих догађаја, коју су они посматрали и називали различито: Белић – индикатив и релатив, а Мусић – разговор и приповедање.

Пошто се дода још једна Мејеова, већ споменута расправа у Гласу 112, затим Белићево „О чакавској основној акцентуацији” (Глас 168, 1935) и Решетарев „Језик српскога молитвеника од године 1512” (Глас 176, 1938), исцрпљују се језички прилози чланова Академије у овом часопису, између два рата. Али је у Гласу сарађивао још један еминентан лингвиста, Хенрик Барић, чије две расправе треба споменути: „Индоевропски палатали” (ова студија заузима цео број Гласа 124, 1927) и „Праиндоевропска и индоевропска питања” (Глас 174, 1940).

⁶⁵ Р. Бошковић, нав. место (в. бел. 63). Историју фонетике у српскословенском периоду Белић је излагао у универзитетским уџбеницима.

Својеврсни куриозитет представља податак да је књижевни историчар одн. теоретичар Богдан Поповић (ред. чл. од 1914. г.) одржао 1921. г. приступну беседу на једну филолошку тему: „О положају придева у групи с именицом (у француском и другим језицима)”, о чему је остало сведочанство у Годишњаку СКА за ту годину.

Дијалектолошка проучавања су била значајна и заслужују посебан осврт. У овом периоду се запажа почетак систематичног прикупљања и описивања српскохрватског материјала, што се, наравно, не може – у српској средини – у потпуности сагледати само из публикација о којима је овде реч, пошто су неке такве студије штампане и у часопису Јужнословенски филолог, који тада није био Академијино издање. А. Белић, и сам већ одавно заинтересован за дијалекатске проблеме као кључне у одређивању граница српскохрватског језичког подручја и у неким другим питањима славистике, енергично је подстицао рад у овој области. Под његовим руководством рађене су докторске дисертације, а сам је он већ онда постављао пред науку као важан задатак израду детаљног дијалектолошког атласа и дијалектолошких речника.⁶⁶ Ни у овом раздобљу он, иако средовечан човек, није прекидао теренска испитивања: године 1930. проучавао је чакавске говоре на јадранским острвима.

Први послератни Српски дијалектолошки зборник (број 3) изишао је 1927. г., и у њему се нашло више прилога (Д. Вушовића, М. Павловића, Г. Ружичића, М. Станојевића), „разне садржине и разне вриједности”.⁶⁷ По мишљењу Решетаревом, најбоље је успео Ружичићев рад „Акцентски систем пјеваљског говора”. Бројеви 4, 1932. и 6, 1935. чине, у ствари, двотомни „Речник косовско-метохиског дијалекта” Гл. Елезовића, обимно и значајно дело са много лексичког материјала, диференцијалног према књижевном језику, илустративног за фонетику, морфологију и синтаксу, али често етимолошки погрешно интерпретираног. Број 5, 1933, испуњен је прегледом Б. Милетића „Изговор српскохрватских гласова”: „Први покушај да се утврди српскохрватски књижевни изговор на основу већег броја објеката (35) из различитих наших крајева. Посматрања су контролисана и допуњена експериментално-фонетским методама...”.⁶⁸

Белићева расправа у СДЗб 7, 1935, „Галички дијалекат” била је сасвим добра у погледу самог описа стања и порекла говора. Али, уз основну заблуду (као још код Новаковића) да су његови *ќ* и *џ* једнаки

⁶⁶ *Извештај...* (в. бел. 1) 150.

⁶⁷ М. Решетар, *Српски дијалектолошки зборник, књига III* [приказ], Јужнословенски филолог 6, 1926–1927, 252–260.

⁶⁸ Из приказа Д. Вушовића у *Библиографији Јужнословенског филолога* 13, 1933–1934, 301.

српскохрватским *ћ* и *ђ* (или недовољно диференцијални) и уз неке друге непречишћене ставове о изогласама и о специфичној тежини појединих разлика, изведен је суд о томе да је овај дијалекат један од источних српских. Језичка самосвојност истраженог подручја није навела аутора на закључак да је у питању посебан језик, македонски. (Проблем ни у политичком аспекту није у оно време био постављан.) – Студија Миливоја Павловића „Говор Сретечке Жупе”, СДЗБ 8, 1939, била је оцењена као „рад од крупног методског значаја... обрађен на врло модеран начин”; развој говора је у њој објашњен „с пуним успехом у светлости метана-стазичких покрета”.⁶⁹

Још су само два броја Српског дијалектолошког зборника, оба из 1940. г., изишла пре Другог светског рата. У броју 9. налазе се расправа Ј. Рибарића о јужнословенским, штокавским дијалектима у Истри (написана компетентно) и Милетићев „Црмнички говор”, који се од дотадашњих сличних студија разликовао по богатству фонетског и нарочито синтаксичког материјала. У СДЗБ 10. налази се један рад који се односи на ванштокавску проблематику – М. Храсте, „Чакавски дијалекат острва Брача”; даље, М. Стевановића „Систем акцентуације у пиперском говору”, где се испитани акценат пореди са Даничићевим класичним системом; Ј. Вуковића „Акценат говора Пиве и Дробњака” (наставак обраде истог говора, објављене у Јужнословенском филологу 17), детаљан и солидан опис, пропраћен упоређењем са акцентуацијом других говора.

Као што се и иначе филолошки материјал појављује ван специјализованих стручних издања, тако је и при СКА било случајева да су се занимљиви дијалекатски подаци износили у етнографским или историјским списима. Овде ће се споменути етнограф Миленко Филиповић, који се за питања некњижевних говора занимао и после другог рата, а који је у периоду о коме је сада реч, у Академијином Српском етнографском зборнику 43, 1928, објавио рад о Височкој Нахији, са добром грађом из једног источнохерцеговачког говора.

Дијалектолошке расправе, публиковане овде и другде у српској средини, значиле су у оно време крупан корак у упознавању те и иначе значајне области међу научним дисциплинама, а осим тога велику помоћ и попуну за будући академијски речник. Лексика која је већ стручно обрађена доноси лексикографу неупоредиво драгоценија сазнања него што их он добија од „скупљача речи” аматера.

⁶⁹ П. Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика*, Нови Сад, 1956, 126.

Живот Српске академије наука између два рата био је обележен културним догађајима који су непосредно или посредно значили датуме за науку о језику, за личности које су се њоме бавиле, као и за садржај публикација у којима је та наука износила своја достигнућа одн. из којих је црпла грађу за себе.

Треба, најпре, споменути два зборника издата у част Александра Белића, поводом двадесетпетогодишњице и четрдесетогодишњице његовог научног рада, 1921. г. и 1937. г.

Први зборник су му посветили „његови пријатељи и ученици”, а међу ауторима прилога налазимо имена тада најеминентнијих југословенских слависта – Фр. Рамовша, Стј. Куљбакина, Р. Нахтигала, М. Павловића, Драг. Костића, класичног филолога М. Будимира, као и неких иностраних – Ј. Розвадовског, О. Хујера. Ту се расправљало о важним и за оно време још елементарним проблемима – о етимологији корена који је у називу „Словени”, о неким условима за настанак прасловенског „јат”, о појединим питањима старословенске деклинације и синтаксе, поред друкчијих историјских и дијалектолошких тема. Други зборник⁷⁰ садржи Белићеву библиографију која је дотада изнела већ 316 јединица, а затим чланке и расправе сарадника и ученика – М. Будимира, Стј. Куљбакина, Рад. Грујића, Гл. Елезовића, Бр. Милетића, Р. Алексића, Ј. Вуковића, Р. Бошковића; из других центара Фр. Гривеца, Стј. Ившића, Фр. Илешића, М. Мурка, Фр. Рамовша, М. Решетара, П. Скока, а из других земаља и народа Н. ван Вејка, Ј. ван Гинекена, Ш. Дилса, Р. Јакобсона, С. Карцевског, Т. Лер-Сплавинског, Н. Трубецког, М. Фасмера, Л. Хјелмслева и многих других. Овде се, релативно, смањује број прасловенских и старословенских општих тема за рачун проблемског детаљисања, што је, из руку репрезентативног ауторског збора, одразило кретања славистичке науке тих година.

Стогодишњица Даничићевог рођења била је обележена научним скупом и издањем његових дела.

Свечани дводневни скуп отпочео је 18. октобра 1925. г. говором председника СКА Јована Цвијића, после кога је А. Белић говорио о Даничићевом животу и раду, а Т. Маретић о књижевном раду Ђуре Даничића у Југославенској академији знаности и умјетности. У Годишњаку 34 (изд. 1926. г.) налазимо текст о Даничићу, који је Белић читао на свечаној седници а који је после тога не једном био прештампаван. Између осталог, овде је речено да је Даничић био аналитичар без премца, а у вези с

⁷⁰ У издању „Младе Србије”. У *Прегледу издања САНУ 1847–1959.* води се као „преузето издање”.

његовом научничком и културолошком мисијом – да је дошао као „згодан човек у згодно време” и да је узлетео тако високо, да генерација која је дошла после њега није могла у истим размерама да га следи. Ово су биле оцене које су се у вези с Даничићем наводиле и у разним каснијим евокацијама.

При Академији су том приликом изишле три књиге: Посебна издања 54, 1925 „Ђ. Даничић, Ситнији списи I” (критика, полемика, историја књижевности), под редакцијом Љ. Стојановића; Посебна издања 55, 1925 „Даничићев зборник”, под редакцијом А. Белића – у њему су били научни прилози чланова Академије и неких других стручњака, сви мање-више посвећени питањима непосредно везаним за делатност онога чије се име славило; Посебна издања 58, 1925 „Ђ. Даничић, Српски акценци”, под редакцијом М. Решетара. (У серији Философски и филолошки списи те књиге носе бројеве 14, 15, 16.)

Поводом ове прославе били су изнети предстојећи задаци савремене науке о српскохрватском језику, о историји, старој књижевности и етнографији. Заправо, још је 1920. г. било одлучено да Ватрослав Јагић предложи нацрт по коме би се издавали стари српски споменици, сагласно захтевима савремене филолошке науке; 1921. г. је било говора о даљем издавању старих записа и натписа, које би требало да се концентрише при Академији. Октобра 1925. г., у оквиру Даничићевог јубилеја, више чланова Академије је изнело своје разрађене предлоге. Тако је Љ. Стојановић предложио попис свих јужнословенских, ћирилских и глагољских, рукописа до краја XVII века; А. Белић и Стј. Ившић – поновно издање свих повеља, писама и сличних списа на народном језику до краја XV века; Ившић је, сем тога, сугерисао фотокопирање највреднијих рукописа „у јефтиној техници”, у циљу спасавања њихових садржинских вредности од евентуалног пропадања; О. Хујер, М. Мурко и А. Белић су дали идеју о великом етимолошком речнику словенских језика; Ст. Куљбакин и А. Белић – о старословенском речнику (давнашњи императив наше науке, тј. да се заједно са ЈАЗУ настави отпочети Вондраков рад, како је стајало у њиховом образложењу); А. Белић и Стј. Куљбакин – такође и о допуни Даничићевог Рјечника из књижевних старина српских. Било је и других планова.

Године 1928. А. Белић је категорички поновио да треба прегледати све рукописе српске редакције у свим европским библиотекама и снимити све важније писане споменике, и исто тако издати допуну Даничићевог речника; „у први мах” требало би штампати српске средњовековне биографије. Предлози о издавању биографија чули су се и 1935. г., када је та иницијатива била предата на разраду А. Белићу и Павлу Поповићу.

Данас можемо рећи да ништа од предложенога није кренуло оним интензитетом како су учесници скупа 1925. г. и каснијих разговора замишљали. Предложени задаци су били зналачки сагледани, али у оно време научни рад није био у потребној мери усредсређен, чланови Академије и други научници ишли су за својим индивидуалним интересовањима. После Другог светског рата неке од тих замисли су почеле да се остварују, истина, не увек при Академији.

За Академију је био велики губитак смрт Љубомира Стојановића 1930. г. Поред онога што је било раније речено, истаћи ћемо овде беспримерно упорно и савесно сакупљање и издавање српских писаних споменика различитог карактера, које је Стојановић предузимао. Он је издао преко десет и по хиљада старих записа и натписа, два тома старих повеља и писама, затим старе родослове и летописе; поред тога, приредио је за штампу седам књига Вукове преписке и девет књига његових скупљених народних песама, а посебан је био његов труд око описа рукописа и старих штампаних књига у Академијином Архиву (изд. 1901. г.) и у Народној библиотеци Србије (изд. 1902. г.). На све ово треба подсетити овом приликом, јер тај Стојановићев материјал и данас корисно служи историчарима језика у њиховим трагањима.

Преглед међуратне делатности СКА на филолошким и лингвистичким задацима завршава се једном изузетно значајном публикацијом. Као Посебно издање 134 – Философски и филолошки списи 35, 1941, изишла је позната књига А. Белића „О језичкој природи и језичком развоју – лингвистичка испитивања”. Понекад се она води под 1945. годином, пошто је издата непосредно пред рат, те за време непријатељске окупације није била коришћена. (Мало је позната појединост да је Белић, подносећи тај свој рад на приказ скупу „Академије философских наука” 5. јуна 1939. г., овом делу дао наслов „О природи и суштини језика – лингвистичка истраживања и размишљања”.) Дело представља синтезу додашњих Белићевих лингвистичких проучавања, а заједно са каснијом књигом истог назива – и синтезу његових размишљања у тој области уопште. Пошто пишчеве идеје овде не могу бити ни приближно побројане, рећи ће се само да је ту нарочито вредно учење о јединству синхронне и дијахронне језичких појава, о јединству услова под којима се те појаве стварају (ти су услови названи константама), даље, рашчлањење појмова о синтагми, оштри и умногоне коначни закључци о томе шта је реченица са својим члановима, у чему је природа именичке речи, итд. У књизи се мање говори о фонетским и о стилистичким проблемима. Према запажању М. Ивић, Белићева схватања о томе да значење именице

подразумева „збир особина” значило је чак антиципацију неких ставова у много касније формираној генеративној граматичи.⁷¹

Пошто се разгледају Академијине активности, не могу се заобићи два часописа за језичка питања, које је покренуо А. Белић: *Јужнословенски филолоџ* од 1913. г. (до другог рата седамнаест књига) и *Наш језик* од 1932. г. (до другог рата седам књига и једна свеска осме). Додуше, то нису била издања СКА,⁷² али је чињеница да су се кроз та гласила остваривали поједини задаци који су се и иначе постављали пред националну културу и пред Академију, и да су у њима велики део своје научне креације публиковали управо чланови Академије, тадашњи и будући. У Јужнословенском филологу су објављиване дисертације тада немногобројних доктора филолошких наука, затим добре дијалектолошке студије и друго, као и веома ажурно праћена светска наука. *Наш језик* је у оно време био углавном часопис за неговање језичке чистоте, за осавремењено језичко „паљетковање”. То су биле две едиције које су допуњавале издавачку делатност саме Академије. Академијина издања су се придржавала крупнијих прокламованих задатака, а јасно је да су приликом извршења тих задатака наилазила и питања нешто мање специфичне тежине, као и аутори који нису били чланови Академије; међутим, у садржају научног рада нису могле и не могу да постоје међе.

Биће довољно ако се каже да је А. Белић у бројевима од 1 до 17 Јужнословенског филолога објавио деведесет четири прилога, не рачунајући високо професионалне библиографске анотације; Стјепан Куљбакин шездесет један прилог, Љубомир Стојановић тринаест; затим, да је у том часопису било много сарадника из осталих југословенских научних средишта, а и из других држава – у овом периоду око двадесет пет, међу њима и такви као што су били В. Јагић, А. Шахматов, А. Меје, Н. Дурново, А. Вајан, Н. ван Вејк и други. У Нашем језику, у седам предратних годишта, налазимо седамдесет пет Белићевих прилога, од којих неки могу да се сврстају међу његове значајније радове. Ту видимо вредну сарадњу будућег академика Михаила Стевановића и многих других аутора, међу

⁷¹ *Актуелності Белићевих йоїледа на именицу*, Зборник радова о Александру Белићу (в. бел. 50) 159–171; *Pravci u lingvistici* (в. бел. 35) 87.

⁷² У овом раздобљу *Јужнословенски филолоџ* није био везан ни за једну установу (издавао га је А. Белић уз сарадњу уредништва, састављеног већином од југословенских академика), али су га помагали и Академија и Београдски универзитет. *Наш језик* је био орган Лингвистичког друштва при Филозофском факултету Београдског универзитета.

њима загребачких стручњака са Маретићем и Решетаром на челу, па и једног странца (Станислава Роспонда).⁷³

Ово што је речено о два часописа дочарава најпре неуморну вољу и активност доајена језичких проучавања при Академији А. Белића (који је у међувремену, 17. фебруара 1937. г., постао њен председник), а затим интензивни рад осталих научника те епохе. Рецимо још да је Белић у овом раздобљу представљао српску лингвистику на многим међународним скуповима, општелингвистичким и славистичким, нпр., 1933. г. у Риму, 1934. г. у Варшави, 1936. г. у Копенхагену. Био је одређен да иде на Међународни конгрес лингвиста у Бриселу, од 28. августа до 2. септембра 1939. г. Овај конгрес, као ни трећи славистички у Београду ујесен 1939. г. (за који су већ били штампани реферати) нису одржани због трагичног преокрета у светској ситуацији.

Као што је већ било споменуто у претходном одељку, Академија је помагала научне активности из својих задужбинских средстава. Из фонда Нићифора Дучића помогнута је израда прилогâ у СДЗб 3 (Д. Вушовића) и у ЈФ 9, 1930 (где су се вредним студијама огласили Г. Ружичић, Д. Вушовић, Р. Алексић и П. Ђорђић). Штампаче ЈФ 9, 1930, добило је финансијску помоћ из фонда Љуб. Радивојевића, одакле су подржани још неки бројеви ЈФ и један број НЈ. Двотомни речник Гл. Елезовића уживао је помоћ фондова Николе Крстића и Вељка Савића, а из овог другог фонда финансирана је и Белићева студија о двојини у словенским језицима. Постојао је фонд Каменка и Павла браће Јовановића, који је послужио као испомоћ у издању Белићевог „Галичког дијалекта”. Овим се примери те врсте не исцрпљују. Академија је материјално помагала нарочито дијалектолошка испитивања, као и проучавања у области фонетике којима се бавио Бр. Милетић.

VI

Први послератни Закон о Српској академији наука објављен је 30. јуна 1947. г., и тада је Академија, снажним замахом, претворена у организовану на нов начин, веома активну научну установу. Истина, тежња за таквом променом осећала се већ и пре другог рата, а увиђала се и потреба за отварањем, у сусрет корисницима, Академијиног Архива, њене Библиотеке и др.

⁷³ Библиографију по писцима за Јужнословенски филолог и Наш језик од њихових почетака до 1973. г. израдила је Јованка Миловановић са сарадницима, Наш језик н. с. 20/1–5, 1973–1974, 45–143. Није узета у обзир свеска 1. осме књиге НЈ (1941. г.).

Првих година после рата основано је при САН око двадесет пет научних института, поверено јој је као право и као задатк да изграђује стручне кадрове и да додељује докторска звања. Њени институти су засновали своје програме и покренули часописе.

Тада је створен и Институт за српски језик (традиционално назван тако у сазвучју са именом одговарајуће националне установе, а и због неустаљеног именовања у јавној употреби); он је марта 1958. г. био преименован у Институт за српскохрватски језик, на иницијативу тада изабраног дописног члана Михаила Стевановића у складу са познатим закључцима Новосадског договора 1954. године. Институт је био непосредни наследник бившег Лексикографског одсека, али је одмах почео да умножава своје научне циљеве. Истовремено, бивша „Академија философских наука”, под чијим су се старањем налазила језичка истраживања, названа је „Одељење литературе и језика” (то се име 1968. г. променило у „Одељење језика и књижевности”).

Напоредо са оваквим оживљавањем радних програма добила је полет и сарадња са тадашњим другим двома југословенским академијама, загребачком и љубљанском, које су кретале у истом смислу. На пример, године 1947. се предлагало да као међуакадемијски задатак отпочне израда речника књижевних југословенских старина, затим речника средњовековног латинитета, топографског речника Југославије итд., паралелно са заједничким истраживањем страних архива, фотокопирањем важне документације и др. Пошто су и ове три и остале касније основане академије ускоро широко развиле своје делатности онако како нису могле слутити генерације тадашњих првих иницијатора, највећим делом предратних академика, то су се заједнички пројекти, уколико их је било, даљих година усмеравали у друге научне просторе и друкчијим путевима.

Велики елан првобитне институционализације научног рада почео се педесетих година стишавати, због тога што чланство Академије (редовно и дописно) није било довољно да би могло да прати све институтске пројекте, још мање да руководи свим институтима. Многи институти су се од 1954. г. осамостаљивали, при чему је Академија задржавала статус њихових саоснивача. Институт за српскохрватски језик је те године проглашен за установу са самосталним финансирањем, а као самостална институција основан је 25. марта 1961. г.⁷⁴ После 1960. г. је на његовом гласилу, Јужнословенском филологу, престало да стоји име

⁷⁴ Нема потребе да улазимо у појединости правних односа и промена.

САНУ као саиздавача, а после 1961. г. промена је уследила и на корицама институтског часописа Наш језик. Институт је ипак остао везан многим нитима за Академијине активности.

Управо због показаних промена биће целисходно да се делатност која се односи на науку о језику у последњем четрдесетогодишњем периоду прикаже у два засебна одељка. У првом ће бити речи првенствено о Институту и његовим издањима, која су истовремено била и Академијина издања. Тај временски одсек био је уједно завршетак Белићеве епохе: Александар Белић је умро 1960. г. У другом одељку сâм Институт више неће бити у средишту излагања, али се и овде његови пројекти повезују са Академијиним иницијативама, односно обрнуто – Академија за своје активности налази сараднике међу члановима Института за српскохрватски језик. Велики описни речник остаје и даље њихов заједнички задатак, који се остварује на основу претходног вишедеценијског Академијиног труда око прикупљања грађе и концепцијског усмеравања.

Преглед лингвиста чланова САН (САНУ од 1959. г.) може се дати испред споменуте поделе на два периода. Своје највише признање Академија је додељивала са потребном мером критичности, тако да је за четрдесет последњих година од стручњака за српскохрватски језик из СР Србије било изабрано само седам дописних чланова, од којих су четири даље постали редовни. То су научни радници чија се делатност при самој Академији (сем у случају једног раније преминулог) протезала подједнако кроз оба назначена раздобља. Што се тиче двојице Југословена – новоизабраних чланова ван радног састава и неколико странаца, њихов се рад, уз велике посредне заслуге за науку, није при Академији непосредно остваривао, па ни у том погледу нема разлога за раздвајање чланства по означеним периодима.

У обновљеној Академији од лингвиста као редовни члан се затекао из ранијег времена само Александар Белић, као дописни од Југословена Фран Рамовш, Петар Скок, Рајко Нахтигал и Стјепан Ившић, а такође и инострани научници Олаф Брок, Казимјеж Њич и Тадеуш Лер-Сплавински. Године 1946. је изабран за дописног члана Глиша Елезовић, један од првих Белићевих студената. Он је од самих почетака свог научног рада био заинтересован за проблеме косовско-метохијских говора, како се у претходном одељку могло видети; осим тога, од 1931. г. сарађивао је у Академијином Одбору за источњачку грађу као добар историчар, уз то као познавалац турског и албанског језика и критички коментатор турских историјских извора. Даље спомињемо само лица и године избора, остављајући податке о раду за излагање које следи: Михаило Стевановић

(доп. чл. 1958. г., ред. чл. 1963. г.); Миливој Павловић (доп. чл. 1972. г.); Павле Ивић (доп. чл. 1972. г., ред. чл. 1978. г.); Милка Ивић (доп. чл. 1976. г., ред. чл. 1983. г.); Ирена Грицкат-Радуловић (доп. чл. 1978. г., ред. чл. 1985. г.); Митар Пешикан (доп. чл. 1985. г.). За члана ван радног састава при Одељењу литературе и језика изабран је 1963. г. Блаже Конески, најистакнутији македониста, како на пољу језичке науке, тако и у домену књижевности, а 1985. г. признати словениста, али и србохрватиста Јанко Јуранчич. Не треба мимоићи врсне познаваоце класичних језика, такође академике: Милана Будимира (доп. чл. 1948. г., ред. чл. 1955. г.) и Милоша Ђурића (доп. чл. 1955. г., ред. чл. 1961. г.), као ни истакнутог стручњака за романистику Миодрага Ибровца (доп. чл. 1968. г., ред. чл. 1970. г.): њихов је рад у сваком случају значао, у разним облицима, велики допринос српској националној култури.

Проглашавајући стране научне раднике за своје чланове (у статусу дописних до 1960. г., после тога у звању „иностраних чланова”), Академија је у области науке о језику одала признање најугледнијим светским славистима, одабирајући међу њима оне који су се интересовали и за наш језик или су били осведочени пријатељи наше земље и радо виђени гости.

Роман Јакобсон (1955) био је русиста, слависта и лингвиста сасвим изузетног формата, при том научни космополита; један од оснивача Прашког лингвистичког круга, утемељивач лингвистичке, „семиотичке” поетике и посебно заслужан за развој фонологије. Француз Андре Вајан (1955) између два рата усавршавао се у Југославији, што је после уродило студијама о пореклу дубровачког литерарног језика и о Доминку Златарићу (I књ. Фонетика, 1928. г., II књ. Морфологија, 1931. г., III књ. Синтакса, посмртно изд. 1979. г.), као и граматиком српскохрватског језика (са А. Мејеом, 1924. г., 1952. г.); бавио се прасловенским, старословенским и савременим славистичким проблемима. Андре Мазон (1959), један од најпознатијих француских слависта, занимао се, што се наше земље тиче, питањима везаним за Вука Караџића, а исто тако и македонским дијалектима. Виктор Виноградов (1959) је био и остао до нашег времена најистакнутији совјетски русиста свих последњих деценија. Пољак Јежи Курилович (1959) био је познат по индоевропеистичким, балтословенским и нарочито акцентолошким преокупацијама високог домета. Чех Бохуслав Хавранек (1965) је такође имао заслуга у руковођењу Прашким лингвистичким кругом; његова ужа струка је била бохемистика. Витолд Дорошевски (1971), Пољак, бавио се лексикографијом и лексикологијом, поред других проблема из области граматике, поетике и опште лингви-

стике. Норвежанин Арне Галис (1981) увек је показивао током научног рада велики интерес за српскохрватски језик, нарочито за његову синтаксу, премда је он стручњак општесловенског профила. Најзад, Никита Толстој (1985) представља у савременој славистици признатог стручњака међународне репутације, поред тога што је одличан познавалац нашег језика.

VII

Институт за српски језик био је основан 15. јула 1947. г.⁷⁵ Са Александром Белићем на челу, са дописним чланом Гл. Елезовићем, професорима универзитета М. Стевановићем, М. Павловићем, Р. Алексићем, Р. Бошковићем и филологом М. Московљевићем у научном и организационом руководству, затим са више предратних, осведочено културних средњошколских професора, са нешто млађих сарадника и неколико послератних студената – нових асистената (међу њима су били П. Ивић, М. Ивић и И. Грицкат), Институт је најпре закорачио у свој главни посао, у израду Речника српскохрватског књижевног и народног језика.

Готово сви услови су се већ били стекли да се приступи издавању овог капиталног дела. Преостајало је само оно што се, тако рећи, не може никад ни сматрати до краја стеченим и припремљеним. Прво, то је било даље исписивање грађе, поглавито хрватске, која још увек није била заступљена у нужној сразмери, као и оне најновије, која би одсликавала измењени и убрзани друштвени, литерарни, стручни и научни ход поратне Југославије. Такво принављање захтевало је, неминовно, и нове провере, убацивање међу постојеће листиће и сл., при чему је и стара грађа морала бити верификована. У овом периоду се исто тако увидело да нису у довољној мери ексцерпирани речници и други извори енциклопедијског и термилошког карактера. Нешто касније се приступило још једном послу, који је по својој природи значио старање о грађи и није се уливао у видљиве резултате рада: интегралним реконструкцијама појединих занимљивих збирки, које су у своје време, као уникатни листићи, биле растурене међу осталим поцрпним материјалом. И даље – било је неопходно да се развија лексикографско искуство, а то је облик инте-

⁷⁵ Подаци о делатности Института црпу се из прегледа М. Стевановића, објављеног поводом двадесетпетогодишњег јубилеја: *Институт за српскохрватски језик и програми његова рада*, затим из сличне хронике Б. Аранђеловић-Живковић поводом тридесетогодишњице Института (обоје в. у бел. 48), даље, из институтских и академијских публикација, као и из личног познавања прилика од самог почетка.

лектуалног прегнућа који се шири не само са сваким новопридошлим лексикографом, већ и са сваким даљим томом Речника. Речник, израђен већ до преко средине азбуке, и дан-данас доноси са собом нову, понекад сасвим непредвиђену проблематику.⁷⁶

Неке од последњих основних поставки биле су уношене у рад на Речнику тек у овом раздобљу. Године 1949. је одлучено да се у њега укључују и топоними и лична имена одн. презимена (с чиме је у вези било колебања све до 1953. г.); године 1952. одржан је за обрађиваче први курс о акцентовању; 1955. г. је решено да се у Речник уносе икавизми, да се обрада термина шаље на проверу одговарајућим стручњацима, да се идиоми и фразе дају на крају целе обраде једне речи, а не уз поједина значења. Те године су коначно израђена упутства за обрађиваче, којима се, уз касније модификације и допуне, они углавном и данас служе. Изузетно је савесна била дугогодишња спољна сарадња професора Тодора Маневића при утврђивању турских етимологија.

Неколико извода из поменутог Стевановићевог прегледа⁷⁷ дочараће напоре почетних обрађивачких тимова, напоре који су, како су ту описани, трајали првих десетак година.

„Број сарадника Института, на почетку више хонорарних него сталних, растао је из године у годину, али међу њима најпре скоро да и није било стручно изграђених за прави лексикографски посао. И у почетку су сарадници, скоро сви неупућени у рад на изради речника ове врсте, један другог исправљали и један од другог учили. Проф. Белић је давао упутства за рад. [... Старији научни радници], распоређени у групе, с нешто искуснијим обрађивачима исправљали [су] обраде других сарадника. Те су се обрађивачке групе, размењујући међусобно обраде, прегледајући их и исправљајући, и саме училе на њима [...] Али, када се коначно приступило изради I књиге Речника, све те обраде, од почетка до краја слова *и*, послужиле су углавном само као груба грађа, на којој је све изнова детаљно рађено, уз претресање свих листића”.

Пре изласка првог тома појавила се, 1953. г., „Огледна свеска Речника српскохрватског књижевног језика”, намењена интерној употреби, као нека врста упутства и угледа сарадницима. Ту су на 32 стране биле обрађене различите речи (од *абез* до *ја*), са семантички и технички доста

⁷⁶ На пример, наилазећи на речи са новом префиксацијом, после искуства од преко тридесет година рада, обрађивачки колектив је у положају да размишља о неким чак елементарним лексикографским „замкама”, не поводећи се за другде у словенском свету прихваћеним, обично површнијим решењима.

⁷⁷ Бел. 48, стр. 5–6.

неискристалисаним дефиницијама. Тим поводом се може рећи само толико да су техничка решења била касније измењена, а идентификација значења се усавршила, тако да овај оглед није имао неког одјека у даљем раду.

Прилив листића од скупљача из народа трајао је и даље. Петар Шоћ је неуморно допуњавао збирку речи из Црне Горе, Димитрије Чемерикић из Призрена итд. Тога посла су се током времена све више прихватили ишколовани филолози србохрватисти.

Први том Речника је изишао 1959. г., под главном редакцијом А. Белића и са његовим информативним предговором. Белић је учествовао и у припремама даље грађе, али је смрт спречила да се његово име појави на следећим књигама. Речник се од почетка до наших дана ради као велико једнојезичко лексикографско дело – тезаурус, са свим потребним граматичким, нормативним и термилошким одн. стилистичким и сличним квалификаторима уз одреднице, са потврдама за употребу речи у облику цитата из грађе, са фразеологијом и са документацијом из народних пословица и загонетака. Постављена су одређена ограничења једино у круговима граматичких изведеница (нпр., глаголске именице, деминутиви и др.), географских речи и термина, а не показују се ни *verba obscoena*.

Разумљиво да је појава првог, толико очекиваног тома овог новог дела словенске лексикографије изазвала интересовање, те су се о њему неко време појављивали прикази, у Југославији и у иностранству. Рецензенти су нарочито истицали богатство лексичког фонда у њему, какво се ретко виђа у сличним делима.⁷⁸ Прикази следећих томова су се, природно, сасвим проредили, пошто целине још нема.

Институт је исто тако прихватио да издаје два часописа, који пре другог рата нису представљали Академијина издања.

Први послератни, осамнаести том Јужнословенског филолога, из год. 1949–1950, садржао је као уводни чланак врсту аутореферата А. Белића поводом његове књиге „О језичкој природи и језичком развиту”. Аутор је у уводу објаснио да га није задовољавало познавање језика схваћено у смислу традиционалне историјске граматике, већ је желео да проникне у унутрашњи живот и у природу језика, који су у извесном

⁷⁸ На пример, Л. Киш: „Das mächtige, auf 300–400.000 geschätzte Stichwortmaterial erhebt das Grosswörterbuch der Serbischen Akademie auf die Stufe eines Thesaurus, und das Werk wird dadurch dem russischen akademischen Wörterbuch von A. A. Šachmatov einigermaßen ähnlich. In dieser Hinsicht unterscheidet sich das Wörterbuch wesentlich von den modernen Wörterbüchern der übrigen slawischen Literatursprachen, bei denen keine verhältnismässige Vollständigkeit erstrebt wurde [...]”, *Studia slavica* 9/1–4, Будимпешта, 1963, 111.

смислу за све језике исти. У овом тому ЈФ налази се још једна занимљива расправа А. Белића (о тзв. депрефиксацији) и више његових приказа. Ова је књига била обележена последњи пут неколиким заосталим прилозима Стј. Куљбакина (који је умро за време окупације), једним чланком из пера тада такође већ покојног иностраног сарадника Н. ван Вејка, професора балтијске и словенске филологије у Лајдену, затим београдских академика Гл. Елезовића и историчара Николе Радојчића, двојице академика из Хрватске одн. Словеније П. Скока и Р. Нахтигала, проф. унив. М. Стевановића, поменутих првих асистената Института (са којима је заједно отпочео научни рад и Иван Поповић), као и неких других. Хроника овог првог послератног броја забележила је прославу стогодишњице Вукове победе на пољу наше филологије, затим педесетогодишњи јубилеј научног рада А. Белића и прославу 125-годишњице Даничићевог рођења. У библиографији је нотирано и у многим случајевима зналачки резимирано преко 1600 дела и расправа из области науке о језику, објављених на земљишту Југославије од 1939. г. до 1949. г.

Проговориће се укратко о шест следећих бројева ЈФ, до 24-ог закључно из године 1959–1960, где је саопштено о Белићевој смрти, а где је Академија последњи пут фигурирала као саиздавач.

Сам А. Белић је у њима објавио још осамнаест прилога, међу којима би требало издвојити као најзначајније „О књижевним језицима”, „Из српскохрватске акцентуације и дијалектологије” (19, 1951–1952), „О значају синтагме за развитак језичких појава” (20, 1953–1954), „О глаголима са два вида” (21, 1955–1956), „Периодизација српскохрватског језика”, „О значају западног штокавског говора за историју српскохрватског језика” (23, 1958). М. Стевановић је дао вредне прилоге о Његошевом језику – проблему који га је занимао током више десетина година: „Неке особине Његошева језика” (19, 1951–1952), „Значење имперфекта према употреби у језику П. П. Његоша” (20, 1953–1954). Од принципског су значаја његове расправе „Начин одређивања значења глаголских времена” (22, 1957–1958) и „Карактер одредаба самосталних речи и разлике међу њима” (23, 1958). Разуме се, Стевановић је био најпозванији да поводом смрти А. Белића (када је преузео руковођење Институтотом и главно уредништво два часописа) напише некрологе о своме претходнику, у облику свеобухватних прегледа Белићевог научног рада: „Осврт на Белићево учење о језику” (Јужнословенски филолог 24, 1959–1960) и „Александар Белић” (Наш језик н. с. 10/3–6, 1960). М. Павловић је у овом периоду дао у ЈФ доста стручних приказа, неколико етимолошких и дијалектолошких прилога, као и запажене чланке: „Перспективе и зоне балканистичких је-

зичких процеса” (22, 1957–1958), „Основи проучавања језика и стила наших књижевника” (23, 1958). У броју који је почињао вешћу о Белићевој смрти Павловић је такође посветио један прилог свом учитељу, дајући шири преглед његових активности уопште: „Дело Александра Белића” (24, 1959–1960).

Међу истакнуте представнике тадашње средње генерације лингвиста спадао је професор универзитета Радосав Бошковић, кога је само здравствено стање омело да се уздигне до највиших степеница научног признања. Истина, његова сарадња у самим Академијиним гласилима није била велика. У предратној серији ЈФ био је штампан његов међународно запажен рад „Развитак суфикса у јужнословенској језичкој заједници” (15, 1936), док су се у поратним бројевима пре 1960. г. појавила из његовог пера само два некролога.

У Јужнословенском филологу су објављивали прве веће радове и представници следеће генерације лингвиста одн. филолога, која је стасала после Другог светског рата. Четворо међу њима данас су чланови Академије (од њих су троје поменути напред, четврти је почео свој рад нешто касније), док је двојицу смрт пресрела на њиховом сигурном путу до ове почести. П. Ивић је од почетка показивао изразити афинитет према питањима дијалектологије, па је са занимањем пратио и приказивао одговарајућа дела других стручњака. Од његових чланака се истичу: „Систем значења основних претериталних времена у говору Галипољских Срба” (20, 1953–1954), „О неким проблемима наше историјске дијалектологије” (21, 1955–1956), „Значај лингвистичке географије за упоредно и историско проучавање јужнословенских језика и њихових односа према осталим словенским језицима” (22, 1957–1958). М. Ивић је такође публиковала приказе из оних области које су је највише привлачиле (синтакса и општа лингвистика), при чему је одмах била видљива њена предилекција за савремена научна кретања. Њени значајнији чланци су били: „О предлогу *ио* у српскохрватском језику” (19, 1951–1952), „Из проблематике падежних временских конструкција” (21, 1955–1956), „Систем предлошких конструкција у српскохрватском језику” (22, 1957–1958). И. Грицкат: „Још о трећој палатализацији” (19, 1951–1952), „Деминутивни глаголи у српскохрватском језику” (21, 1955–1956), „О неким видским особеностима српскохрватског глагола” (22, 1957–1958), прикази, као и библиографија радова Александра Белића (дата у књ. 24, 1959–1960, касније комплетирана). Митар Пешикан: „О означавању *ј* у првобитној словенској азбуци” (24, 1959–1960).

Сарадња Ивана Поповића била је у ЈФ брзо прекинута, тако да у два послератна броја налазимо свега једну његову етимолошку расправу – „О словенским коренима *bqb- и *pqr- и неким њиховим дериватима” (19, 1951–1952) и неколико приказа. Међутим, прилика је да се на овом месту наведе Поповићево учешће у другој Академијиној публикацији, у Зборнику радова Византолошког института, где се у неколико прилога почео огледати његов интерес према лексиколошким питањима у балканској миксоглотији; нпр., „Грчко-српске лингвистичке студије” (књ. 2 и 3, 1953. и 1955), два рада о грчким позајмицама код Хрвата одн. у источнословенским језицима (5, 1958) и др. Берислав Николић се развијао као дијалектолог и акцентолог, премда се касније прихватао и других тема. Поред неколико приказа, он је у овом периоду објавио у ЈФ своје прве радове: „О говору Срема” (20, 1953–1954), „Данашњи тршићки говор” (23, 1958) и још неке.

Са својим давнашњим угледом часопис Јужнословенски филолог је у првих неколико послератних бројева већ успео да привуче сараднике знатног реномеа: из наше земље Милана Будимира, Драгољуба Павловића, Николу Радојчића, Ђорђа Сп. Радојчића, Кирила Тарановског, Мата Храстеа, Ива Франгеша, Францета Безлаја, Рудолфа Коларича, Рајка Нахтигала, Тинета Логара, Блажа Конеског, Харалампиа Поленаковића, Јована Вуковића; из иностранства Андреа Вајана, Едуарда Беглина – међутим, иностранна имена су на страницама ове публикације учестала тек у каснијим годинама.

Као што је било напред речено, часопис Наш језик је од почетка ставио себи у задатак да негује културу српскохрватске речи, те да у том смислу служи као путоказ наставницима и широј публици. То не значи да се у њему нису појављивали радови не само од истинске научне вредности, него и од специјалнијег интереса. Без навођења наслова, истакнимо поново на првом месту неуморну сарадњу А. Белића, са чијим потписом у девет првих послератних годишта (одн. од броја 1. нове серије) налазимо равно педесет чланака, не узимајући у обзир непотписане или друкчије обележене прилоге.⁷⁹ Не мањи труд у овај облик делатности Института за језик улагао је М. Стевановић. Пошто се овде разгледају институтске публикације само из раздобља Академијиног учешћа у њиховом издавању, преглед нас води до 1961. године закључно, до које је изишло једанаест књига Нашег језика, свака од по више свезака. У њима

⁷⁹ Утврђено је да од прве свеске НЈ, 1932. г., до своје смрти 1960. г. Белић само у трима свескама није имао свог прилога (в. код М. Стевановића, *Александар Белић*, НЈ н. с. 10/3–6, 1960, 69). За то време изишло је укупно 99 свезака – једноброја, двоброја или четвороброја.

постоји 56 Стевановићевих већих и мањих чланака. Исто су тако у овом часопису сарађивали и скоро сви напред навођени, као и неки други србохрватисти, који су у овим својим прилозима решавали језичка питања нешто мањег значаја и мањег опсега. То су били (азбучним редом): Р. Бошковић, Ј. Вуковић, И. Грицкат, Гл. Елезовић, Драгиша Живковић, М. Ивић, П. Ивић, познати лекар и филолошки ентузијаст – лексикограф Александар Костић, Миодраг Лалевић, Светозар Марковић, Светозар Матић, Бранислав Милановић, полетан филолошки аматер (хемичар) академик Вукић Мићовић, М. Московљевић, Б. Николић, М. Павловић, Асим Пецо, М. Пешикан, И. Поповић, Ћ. Сп. Радојичић, књижевница Исидора Секулић, Петар Сладојевић, Милија Станић, Живојин Станојичић, Игрутин Стевовић и др. Једном је стајало и име Вука Караџића међу именима аутора: наиме, уредништво је, обележавајући 1950. г. стогодишњицу чувеног Књижевног договора Срба и Хрвата о јединству књижевног језика, штампало у броју н. с. 1/9–10 текстове самог Књижевног договора и Правила за јужно наречје, које је саставио Вук, а потписала их још седморица тадашњих гласовитих умника.

Институт је покренуо серију својих посебних издања, у којој су се појавиле две докторске дисертације његових тадашњих асистената, браћене 1953. г.: књ. 1 – Пос. изд. САН 223, 1954: И. Грицкат, „О перфекту без помоћног глагола у српскохрватском језику и сродним синтаксичким појавама”; књ. 2 – Пос. изд. САН 227, 1954: М. Ивић, „Значења српскохрватског инструментала и њихов развој”. И даље: књ. 3 – Пос. изд. САН 318, 1959: Драгутин Симоновић, „Ботанички речник научних и народних имена биљака са именима на руском, енглеском, немачком и француском језику”. Како је после дошло до одвајања од Академије, Институт за српскохрватски језик је наставио да повремено издаје посебне књиге са докторским дисертацијама или опсежним студијама сарадника, у облику Библиотеке Јужнословенског филолога.

Институт се интерно делио на секције, тако да је у то време постојала секција за дијалектологију и секција за ономастичка истраживања.

Дијалектолошки рад је, као што се могло видети, доспео у српској научној средини у центар пажње још крајем прошлог и почетком овог века. Проучавање дијалеката било је предвиђено као један од главних задатака Института приликом преговора о његовом оснивању; 1947. године је било речено да ће Институт, поред Речника, спремати грађу за велику дијалектолошку карту српскохрватског језика, одн. за његов језички атлас. Тако је овде била формирана дијалектолошка секција, казније одсек. Студенти стипендисти, још прве године постојања Институ-

та, црпли су податке из одговарајуће литературе, формирали картотеку расправа и чланака из дијалектологије, а П. Ивић и И. Поповић су 1947. г. испитивали говоре у појединим пунктовима Баната и Бачке.

Почетак те активности је окарактерисан, између осталог, овим речима: „Дијалектолошком програму Института посвећивана је стално велика пажња [...] Испрва је тежиште рада било на обради војвођанских говора, као и неких архаичних говора који представљају својеврсне језичке реликте, а касније су нарочито интензивно обрађивани говори уже Србије. Напореда са оваквом усмереношћу истраживања и објављивања – чиме су отклоњене битне празнине у дијалектолошкој обради наше језичке области – и даље се давало места обради говора изван наше републике”.⁸⁰ Што се тиче овог последњег податка, напоменимо да су чланови Института при Српској академији наука на почетку сарађивали са одговарајућим институтом у Сарајеву, испитујући неке говоре западне Босне.

Двојица међу првим асистентима определила су се за ову област прихватајући се израде својих докторских дисертација. Теза П. Ивића „О говору Галипољских Срба” била је објављена као књига 12 Српског дијалектолошког зборника (1957), док је теза И. Поповића, брањена исте године као и претходна, тј. 1953, стицајем околности публикована тек 1968. г.: „Говор Госпођинаца у светлости бачких говора као целине”, Пос. изд. САНУ 425 – Одељење литературе и језика 21. Њиховим интересовањима се придружио нешто млађи Б. Николић, са докторском тезом „Сремски говор”, одбрањеном 1959. г. и штампаном у СДЗБ 14 (1964).

Српски дијалектолошки зборник, покренут 1905. г., наставио је да излази са непрекинутом нумерацијом, али се после Другог светског рата уз Академију као саиздавача појавио и Институт. У првој послератној књизи (11, 1950) биле су студије М. Стевановића „Ђаковачки говор”, М. Московљевића „Говор острва Корчуле” и Гл. Елезовића „Гласовне особине арбанашког дијалекта Дебра и његове околине”. Следећа књига садржала је споменуту дисертацију П. Ивића, а последња у овом раздобљу (13, 1958) Св. Марковића „Језик Ивана Анчића (босанског писца XVII в.)”.⁸¹

⁸⁰ Б. Аранђеловић-Живковић (в. бел. 48) 162.

⁸¹ Појава студија у овом часопису које се не могу сматрати дијалектолошким у правом смислу (као још пре рата опис Венцловићевог језика, или Милетићева фонетска проучавања, а овде, као што се види, анализа језика једног писца из XVII века) била је тумачена тренутним потребама да се неки готов рад што пре објави. Без сумње, у овим радовима су се ипак могли наћи подаци везани за историјску дијалектологију, одн. за неке разлике у изговору којима би се, евентуално, смело придати и дијалекатско тумачење.

У оквиру ове делатности Академија и Институт су се организационо и материјално старали да се сарадницима омогућују теренска испитивања. Кратка саопштења о томе излазила су редовно у Годишњаку и Гласнику САН. Из њих се види да су на терен били слати такође и многи стручни и научни радници запослени у другим установама. Нешто од резултата њиховог рада било је изнето у СДЗб, понешто је припремано и пријављивано за докторате. Међутим, при Академији ниједна докторска теза из ове струке није више била брањена, тим пре што је додела тога звања после извесног времена престала да спада у њена права.

Берислав Николић је још низ година предано проучавао ову проблематику. Поводом његове преране смрти (1976. г.) могло се констатовати да је он о говорима (екавским) југозападне половине шумадијско-војвођанске дијалекатске области дао више обавештења, него сви други истраживачи заједно.⁸²

При крају раздобља које описујемо, 1959. године, био је основан Југословенски комитет за дијалектолошке атласе. Њиме је кратко време руководио А. Белић. Пред овај комитет су се одмах поставила два комплекса задатака: израда југословенских дијалектолошких атласа и учешће у изради општесловенског атласа. За обе врсте послова је било најважније да се саставе што компетентније осмишљени упитници. Ова научна делатност снажно се разгранала у следећим деценијама.

За проширење ономастичких интересовања и истраживања низ година се залагао М. Павловић (у својству спољног сарадника Института). Била је црпена ономастичка грађа, која је истовремено служила и за попуну великог Речника, и обрађивана је, између осталог, топонимија и хидронимија појединих шумадијских региона. Једна група институтских сарадника, тада названа Ономастичка комисија, учествовала је 1956. г., заједно са представницима загребачке и љубљанске академије, на састанку ради договора о заједничком раду на том пољу. Тада је, захваљујући заузимању Петра Скока, основан Међуакадемијски одбор за ономастику при Југославенској академији знаности и умјетности. Пошто је свака страна сагледала обим и специфику својих задатака, при Одељењу литературе и језика САНУ био је 1959. г. формиран Одбор за ономастику и топономастику, са М. Павловићем на челу. Тај је одбор ускоро одлучио да трасира два правца рада – израду савременог и историјског ономастикона. За потребе овог другог Одбор је почео да испитује одговарајуће називе у хиландарској грађи, у оним њеним деловима чији су се микро-

⁸² М. Ивић, *Др Берислав Николић* [некролог], Јужнословенски филолог 32, 1976, 259.

филмови већ могли проучавати у Архиву САНУ. Једна асистенткиња Института је ишла у Пољску и у Западни Берлин да се упозна са тамошњим методима рада, док је М. Павловић учествовао 1960. г. на Седмом међународном конгресу за ономастику и топономастику у Фиренци и Пизи.

Од 1950. године при Институту је постојао посебан Одсек за експерименталну фонетику, са професором Ђорђем Костићем на челу, у коме се радило на наслеђеним одраније а затим, све више, и на новодобављеним специјалним апаратима. Ту су се, у првим фазама рада, испитивали српскохрватски акценти, као и природа неких гласова у поређењу са гласовима појединих страних језика, варијациона поља артикулационих зона, трајање појединих гласова и др. Касније се Одсек више окретао дефектологији, као бранши која није захтевала даљу набавку апаратуре. Црпући грађу из домаћих писаца за своје посебне, нешто удаљеније пројекте, сарадници су, нпр., богато ексцерпирали дела Марка Миљанова, те се та грађа улила и у академијски речник. Одсек се одвојио од Института и од Академије 1954. године.

Године 1949. био је при САН основан Институт за источне и западне словенске језике и књижевности. У његове програме рада спадало је, поред осталог, истраживање говора русинске, словачке и чешке народности на југословенским теренима. Из активности овог института настала је књига Кирила Тарановског „Руски дводелни ритмови I–II”, издата као Пос. изд. САН 217 – Одељење литературе и језика 5, 1953. Пошто је Институт после неколико година био укинут, као његов наставак се формирао Одбор за израду чешко-српскохрватског и пољско-српскохрватског речника, који је од 1952. г. до 1955. г. такође био у саставу Института за српски језик. Ова два замашна лексикографска задатка Академија је била поверила својим тадашњим кадровима још 1950. г. – Данас су оба речника, давно ван делокруга Института за српскохрватски језик и током многих година обрађивана од малог радног тима, у завршној фази израде.

Исто тако треба споменути тзв. лингвистичке састанке који су се једно време одржавали у Институту за српски језик. Почетком педесетих година овај облик узајамног обавештавања и стављања на проверу властитих закључака био је интензивно негован, при чему су састанцима присуствовали и сарадници других Академијиних института, чланови језичких катедара на универзитету и остала заинтересована лица. „Сви реферати носили су, додуше, разне наслове и о истој проблематици није се ниједном говорило у наставцима. Али пошто је избор тема био потпуно слободан, и пошто је за следећег референта могао да се јави свако ко је

желео, дешавало се да је једна тема, у току излагања или дискусије, привукла пажњу некога од присутних и дала му подстрека за његов каснији реферат. На тај се начин уједно испољила актуелност тема у нашој лингвистичкој средини, показало се која су од додирнутих питања за публику била најзанимљивија.”⁸³

Од раних послератних година чланови САН србохрватисти, а затим и други сарадници Института учествовали су на југословенским и међународним састанцима посвећеним језичким питањима. Били су на југословенским или иностраним славистичким одн. лингвистичким или меморијалним конгресима, а и појединачно су ишли на студијске боравке или као предавачи у стране славистичке центре. У Институту је једно време била израђивана стручна библиографија за Славистички центар у Кракову (поред уредно вођене, од 1949. г. до данас, библиографије славистичких и лингвистичких расправа издатих у Југославији, која излази у сваком броју ЈФ). Треба, најзад, истаћи и то да су се током тих десетак или нешто више година многи представници најразличитијих струка, поготову оних које су живнеле у послератном раздобљу, бавили проблемима својих терминологија, па је Институт често бивао у прилици да им прискаче у помоћ својим саветима или експертизама.

Пошто је Институт за српски (српскохрватски) језик са својим часописима у овом периоду тако рећи апсорбовао скоро сву делатност на пољу србохрватистике, другде у Академији било је мало активности на том пољу.

Године 1947. организована је у њој прослава стогодишњице победе Вукове реформе, па је том приликом А. Белић покретао иницијативу за издавање свих Вукових дела, нарочито његових полемика и преписке, као и за ново издање Рјечника. У вези с том годином евоцирано је, разумљиво, и Даничићево дело, те је истицана потреба да се изда друга књига његових ситнијих списа и да се преиздају његова „Србска синтакса” и „Историја облика српскога или хрватскога језика до свршетка XVII вијека”. Као што се већ могло напред видети, ове и сличне замисли нису изношене први пут. Исто тако знамо данас да су се неки задаци током година дистрибуирали на друге начине и под окриљем других покретача, ван Академије, док се за понеким од спомињаних подухвата више није ни осећала потреба. Културолошки задаци се најчешће знају тачно, али се не може предвиђати где ће се, у које време, са којим стручним снагама, њихово остварење показати као најцелисходније и скопчано са најмање

⁸³ И. Г[рицкат], *Лингвистички састанци при Институту за српски језик Српске академије наука, Јужнословенски филолог* 20, 1953–1954, 391.

препрека. Стога одустајање неке установе од појединих реализација не говори нужно о промашају.

Октобра 1949. г. одржан је у САН свечани скуп посвећен педесето-годишњици научног рада А. Белића, на коме су слављеника поздравили академици Милутин Миланковић и Душан Недељковић.

Посмртно су издате две значајне студије Милана Решетара: у Гласу 201 – Одељење литературе и језика 1, 1951 „Најстарији дубровачки говор” (Решетарева приступна академска беседа) и у Пос. изд. 192 – Одељење литературе и језика 4, 1952 „Најстарија дубровачка проза”.

Друга књига А. Белића „О језичкој природи и језичком развиту” већ ни по свом значају није могла да се уврсти у институтска издања, те се појавила као Пос. изд. 320 – Одељење литературе и језика 10, 1959. То је била „допуна, проширивање и продубљивање раније изнетих лингвистичких проблема, њихово осветљавање и с других страна, проширивање погледа на поједина раније тек додирнута питања, нарочито с обзиром на доста обимну њима посвећену литературу из последњих деценија”⁸⁴

Различите научне информације о српскохрватском језику појављивале су се, као и раније, такође и у извесним радовима ван специјализованих публикација. Споменимо расправу П. Скока „Топономастички проблеми”, Историјски часопис САН 5, 1955, М. Павловића „Остаци дубровачких и саских говорних особина у Јањевићу”, ИЧ САН 7, 1957, М. Будимира „О старим поменима српског имена”, Глас 236 – Одељење литературе и језика 4, 1959. Филолошке проблеме повремено додирују политички историчари, историчари књижевности, кодиколози и други стручњаци. У том смислу вредан је помена, нпр., рад такође из ИЧ САН: Р. Ивановић, „Извештај о теренском раду за проучавање топономастичке грађе на Дечанском властелинству” (3, 1952).

Дошавши хронолошки до тренутка смрти Александра Белића, даћемо овде још неколико допуна карактеристикама ове необично снажне личности.

Белић је радио на пословима свог животног позива дословце до последњег минута. Било му је осамдесет три године, међутим, познато је из његових казивања да је намеравао да напише и трећу књигу „О језичкој природи и језичком развиту”, у којој би попунио оне тематске области којима се мање бавио у првим двама. Целог радног века он је разрађивао теоријске и методолошке поставке србохрватистике, уносећи своје креативне снаге у истраживање дијалеката, акцената, Вукове и

⁸⁴ М. Стевановић, *Осврћ на Белићево учење о језику*, Јужнословенски филолог 24, 1959–1960, 17.

Даничићеве мисије, савремене књижевне граматике, стилистике, лексикологије и правописа. Поводом ширих лингвистичких погледа Белићевих, Р. Бошковић је једном приликом рекао: Белић се не може сврстати ни у једну познату лингвистичку школу; он никада није падао у филозофирање о језику, он је остајао на линији филозофије језика; и још: није случајно што је целог живота држао у средишту пажње грађење речи, тј. механизам језика, и синтаксу, тј. душу језика.⁸⁵ А М. Стевановић резимира овако: „Проф. Белић је у своме раду на испитивању језика увек имао на уму целокупност језичких факата, све врсте језичких појава, све елементе језика, свеукупност те најверније слике материјалнога света у коме човек живи и најуниверзалније манифестације човекова духа”.⁸⁶ Даље: „Многима у нашем народу уопште, представницима најразличитијих струка, на овај или на онај начин, био је [Белић] такође учитељ, пригодан, необавезан учитељ са јавних предавања, из чланака по часописима и новинама, из популарних књига, из познатог Правописа, из радио-емисија итд. [...] Александар Белић је био већ деценијама појам, име на врхунцима наше националне културе – јер је језик и брига о језику један од видова националне културе и бриге о њој; а због својег изузетно широког општег образовања и интересовања, због великих организаторских способности и личног угледа, он је стајао на врховима нашег научног живота уопште”.⁸⁷

Белић је био научник са великим бројем признања, у виду почасних доктората и чланства у академијама (Загреб, Љубљана, Нови Сад, Праг, Варшава, Софија, Копенхаген, Москва, Глазгов и др.). Број 24 Јужнословенског филолога и број н. с. 10/3–6 Нашег језика изишли су као меморијални, у спомен на њега. У Академији је 26. фебруара 1970. г. одржана комеморација о десетогодишњици његове смрти, па је предавање М. Стевановића, изговорено том приликом, објављено у Нашем језику н. с. 17/3. Обележавајући стогодишњицу рођења, Академија му је посветила Зборник радова, који је штампан као Посебно издање 498 – Одељење језика и књижевности 28, 1976. г.

⁸⁵ *Јубилеј професора А. Белића*, Јужнословенски филолог 18, 1949–1950, 225, 226, 224.

⁸⁶ О. с. (в. бел. 84) 16.

⁸⁷ И. Грицкат, *Александар Белић и његов однос према културном наслеђу Вука и Досићеја*, Ковчежић 3, 1960, 185.

VIII

После осамостаљења многих Академијиних института у педесетим годинама и почетком шездесетих, САНУ је поново доспевала у ситуацију да донекле губи стечени радни карактер. Једно време се она претежно бавила координирањем разних међуакадемијских задатака и организацијом научних скупова. Студије њених чланова, разумљиво, излазиле су и даље у одговарајућим издањима. Међутим, почев од седамдесетих година природа њене делатности опет се приметно изменила. У овом, најновијем раздобљу Академија је нашла еластичне форме врло живог рада. Та еластичност у приступу задацима огледа се у томе што у њеним многобројним одборима раде стручњаци разноликих профила, чланови Академије и сарадници из других установа. На првом месту, они дефинишу актуелне задатке националне културе, а то даље омогућује слободнији избор тема у обележеним оквирима и специфичнију обраду која освежава научне токове. САНУ такође подржава дугорочне индивидуалне пројекте својих чланова. У њеном раду је данас видљиво напредовање на незаобилазним правцима развоја, уз појачану прилагодљивост многим појединачним личним афинитетима.

Сажето ће се разгледати две врсте рада на језичким дисциплинама. То су, прво, тимски, колективни подухвати, који су се из ранијих активности Института за српскохрватски језик постепено прелили у пројекте на старању данашњег Одељења језика и књижевности, или су тек касније били иницирани. Друго су повремени научни скупови, издања и индивидуални рад садашњих чланова САНУ лингвиста. Тај преглед не може претендовати на оцене трајнијег карактера, пошто су многи програми и процеси још у фази остваривања, а неки чак само на почетним степеницама. Сем тога, о научницима који нису завршили свој стваралачки пут судови се ионако морају давати уздржљиво, јер се могу појавити допуне, па и измене неких њихових досад изношених убеђења, као и оцена њима, које нису дефинитивне.

Наводимо, најпре, преглед области о којима ће бити речи у вези с тимским задацима.

- Српскохрватска лексикографија. Академијин Речник непрекинуто излази као заједничко издање САНУ и Института за српскохрватски језик. Данас је за неке видове речничких потреба активан Одбор за Речник Одељења језика и књижевности, основан 1974. г.

- Дијалектологија. Поред рада појединаца, сарадника Института и других стручњака, који резултира публиковањем Српског дијалектолошког зборника (од 1961. г. до 1980. г. закључно – бројеви 14–26 – издање Института, а отада заједничко издање САНУ и Института), делатност се од 1969. г. веома развила и при Међуакадемијском одбору за дијалектолошке атласе.
- Ономастика. Одбор за ономастику Одељења језика и књижевности основан је 1973. г., па је у његовој надлежности настављен ранији, напред спомињани рад Института.
- Старословенски одбор. При Институту за српскохрватски језик био је формиран 1969. г. посебан Старословенистички одсек. Приликом реорганизације Одбора за проучавање историје књижевности (Одељења језика и књижевности) из њега је 1982. г. издвојен Пододбор за старију књижевност, те су програми овог Пододбора и послови наведеног институтског одсека усвојени у новооснованом Старословенском одбору. Ту се обрађују, поред других, и чисто језичке теме.
- Етимологија. Одељење језика и књижевности је 1983. г. покренуло рад на етимолошком речнику српскохрватског језика, с чиме је у вези створен нарочити Одбор, док је сам посао поверен Институту.

Постоје још неке организационе јединице у којима се обрађују подручја гранична са модерном филологијом, одн. филолошка питања у оквирима ширих целина. При Одељењу језика и књижевности се налази Одбор за критичка издања целокупних дела српских писаца, где се до данашњег времена развијала жива активност управо на презентирању најстаријих српских дела, са разумљивим јачим нагласком и на језичким проблемима. При Одељењу друштвених наука језичка испитивања се остварују у Одбору за изворе српског права (засада: језик у преписима Душановог Законика). При Одељењу историјских наука у Одбору за историју српског народа од XVI до XVIII века (Грађа на српском језику) филологија такође треба да има свој одређени удео. У Одељењу ликовних и музичких уметности постоји Одбор за Речник појмова из области ликовних уметности, у коме активно сарађује и један лингвист – редовни члан, улажући своје лексикографско искуство у овај амбициозни пројекат. Од међуодељенских одбора питања језика се додирују у активностима Хиландарског одбора, Сентандрејског одбора, Одбора за фототипска издања, као и у новооснованом Одбору за проучавање Косова. Што се

међуакадемијских одбора тиче, поред споменутог Одбора за дијалектолошке атласе, филологија потенцијално учествује у садржају рада при Одбору за израду Историјско-географског речника и Атласа југословенских земаља у средњем и XVI веку, затим у Одбору за балканологију и у неким другим.

На нека од ових ангажовања филолошке науке осврнућемо се даље само укратко.

Велики Речник САНУ добио је у овом периоду дефинитивни лик, укључујући и чињеницу да је почев од другог тома прешао на нови правопис (утврђен 1960. г.) и на колективно редакторство. После дугогодишњих уједначавања, ово је дело стекло своју специфичну архитектуру у погледу техничких и графичких, строго једнообразних решења, без обзира на њихову многобројност и разуђеност. Истиче се још једна нарочита димензија Речника – на посебан начин организована кореспондентност између одредница и њихових дефиниција, при којој се (тако је барем предвиђено, и спроводи се у знатној мери) усклађују, како најосновније, тако и латентне особености речи и њихових тумачења (нпр., глаголски род, рекција, врста одн. обавезност допуна и др.). Речник се обогаћује без заустављања: с једне стране, народним лексичким благом које се и данас скупља у дијалекатским областима, а с друге, многим приновама из савремене терминологије, као и из новије уметничке књижевности.

Приближна је процена да ће се у Речнику обрадити око 400.000 речи. Из једне табеле која приказује односе између броја речи у неколико наших познатих речника и у Речнику САНУ (пробна бројања у седам произвољно одабраних секција)⁸⁸ извели смо податак да ће богатство лексичког фонда у Речнику САНУ износити онолико колико оно износи заједно у три најпозантија описна речника српскохрватског језика – Вуковом, загребачком академијском и Речнику Матице српске. Лексикографско дело таквог обима и са тако издиференцираном семантичком и техничком структуром обраде пружа, најкраће речено, и знање о појмовима, и знање о самим речима као предмету науке о језику. Оно пружа могућност заинтересованима да усавршавају свој израз, а истовремено отвара перспективе у сагледавању неких лексиколошких и других проблема, које се без пажљивог загледања у такво или слично дело и не отварају.

САНУ као радно тело није престајала да прати лексикографску делатност Института за српскохрватски језик и да је помаже. Тако је 1968. г. одржано саветовање представника свих југословенских академија и

⁸⁸ М. Пешикан, *Трећина посла на изради великог Речника САНУ*, Наш језик н. с. 20/1–5, 1973–1974, 16. Уп. и: М. Пешикан, *Десет њомова Речника САНУ*, Наш језик н. с. 23/3–4, 1978, 87–88.

неких факултета и других установа, посвећено питањима београдског Речника. На њему су, поред позитивних оцена, биле изречене примедбе о непотпуности речничке грађе. Када је био основан посебни Одбор за Речник, једна од првих његових одлука тицала се нужности да се у картотеку унесе сва грађа скупљена за Речник Матице српске (делом и Матице хрватске – која је, као установа, временом престала да сарађује). Тај је посао у неколико следећих година и био урађен. Одбор је, исто тако, почео да се интензивно стара око прикупљања лексичке грађе из одређених говорних ареала Србије (првенствено Шумадије, затим Војводине), као и око тога да интерпретација стручних термина редовно пролази кроз руке најпованијих специјалиста.⁸⁹ Године 1981. попуна фонда је још појачана систематским одбором дела из новије српске и хрватске књижевности и њиховом ексцерпцијом, о чему се брине нарочито састављена комисија. Осим свега осталог, сарадници ексцерпирају и објављене дијалектолошке радове. Намера је да Речник до краја излагања одржи своју актуелност, не претварајући се у дело од претежно историјског значаја. То би се постигло, између осталог, издавањем једног или два допунска тома после завршеног публиковања целине.

Академија је, заједно са неколико других установа, организовала 1980. г. научни скуп о лексикографији и лексикологији, на коме су се у више излагања показали видљиви резултати искуства стеченог управо на овом изузетно сложеном лексикографском подухвату.

Овде треба подсетити да су чланови Института, а такође и чланови Одбора за чешко-српскохрватски и пољско-српскохрватски речник учествовали у изради Речника српскохрватског књижевног језика Матице српске (и Матице хрватске).

Дијалектолошка истраживања су при САНУ добила велики замах, поглавито после укључења у шире југословенске и међународне програме. Раздобља успореније делатности у појединим секторима овог рада била су везана махом за разлоге ван Академије. Сем тога, пошто је број искусних стручњака који решавају теоријска и методолошка питања доста ограничен, рад на домаћим секторима углавном се успорава онда када се повећава ангажовање у међународним дијалектолошким обавезама, које нису мале и не допуштају кашњење.

Југословенски комитет за лингвистичке атласе основан је 1959. г., и у њему су првих година учествовали М. Стевановић, Р. Алексић, П. Ивић, Б. Николић и други. Он се касније претворио у Међуакадемијски одбор

⁸⁹ О извесним тешкоћама у усаглашавању лексикографског и професионалног дефинисања у области терминологије в. М. Пешикан, *Десет ѿмова...* (в. бел. 88) 90–92.

за дијалектолошке атласе као облик међурепубличке научне сарадње, на старању САНУ и са академиком П. Ивићем као председником. Чланови овог Одбора и други сарадници ангажовани су данас у четири велика пројекта, од којих се ниједан не ограничава на рад искључиво у Србији и не везује се само за њену културну средину, али у сваком од њих учешће САНУ представља важну карику. Ти су пројекти:

- Општесловенски лингвистички атлас – ОЛА,
- Европски лингвистички атлас (Atlas linguarum Europae) – АЛЕ,
- Општекарпатски дијалектолошки атлас – ОКДА,
- Српскохрватски дијалектолошки атлас – СХДА.

Највише је рађено на пројекту ОЛА, о коме је првобитна одлука била донета још 1958. г. у Москви. ОЛА обухвата око 850 пунктова од Јадрана и Егејског мора до Архангелска, и треба да буде остварен у неколико хиљада дијалекатских карата. Обавеза је Југославије да покрије пунктове властите земље, као и нека места у четири друге државе, где живе делови југословенских народа. Приликом заснивања овог пројекта, једног од највећих лингвистичких потхвата те врсте у свету, приступило се најпре обради опсежних упитника, тј. спискова појава о којима треба прикупити сазнања са терена, затим изради општих инструкција итд. Већ 1975. г. теренско испитивање у Југославији улазило је у завршне фазе, а 1979. г. се сматрало окончаним. После Уводног тома (изд. у Москви 1979. г.) Академија наука и умијетности Босне и Херцеговине, са осталим југословенским академијама као саиздавачима, објавила је 1982. г. том „Фонолошки описи српскохрватских/хрватскосрпских, словеначких и македонских говора обухваћених Општесловенским лингвистичким атласом”, као прву реализацију пројекта. Тај пројекат је водио П. Ивић, који је написао и Предговор. У овом колективном делу нашло се више фонолошких података везаних за једно одређено подручје него било у којој другој студији у досадашњој литератури. Уједно, ово је био један од најкрупнијих резултата заједничког рада југословенских лингвиста.

За потребе картографисања језичких појава сарадници САНУ су припремили грађу за I фонетски том (о гласу „јат”), II фонетски том (о рефлексима назала предњег реда), као и за I лексички том (животињски свет), II лексички том (о сточарству) и III лексички том (биљни свет).

Учешће у међународном пројекту ОЛА изискује и даље разноврсне облике углавном кабинетског рада (индекси, провере, тумачење материјала на мапама других аутора итд.), и истовремено честа консултовања радних група и редакција у другим славистичким средиштима.

Године 1972. Међународни комитет за АЛЕ иницирао је окупљање дијалекатских података из свих европских језика, са близу 3.200 пунктова. Оснивачка седница Југословенске комисије АЛЕ одржана је 1975. г. Убрзо је била израђена мрежа релевантних пунктова за југословенску територију, па се приступило истраживањима по задатим упитницима. Проучавањем су обухваћени и говори несловенских народности у нашој земљи, за шта су ангажовани потребни стручњаци. АЛЕ је данас највећи лингвистички подухват у светским размерама, при чему се и грађа из ОЛА погодно уграђује у овај рад. Године 1983. објављен је у Холандији први том из овог програма, са укупно деветнаест лексичких карата.

Југославија, а тиме и САНУ, прикључиле су се 1977. г. новооснованом пројекту ОКДА, утемељеном у Совјетском Савезу. Тада је и за ову активност била образована одговарајућа комисија. Ту је такође било потребно да се сачини мрежа пунктова за бележење података, а после тога се приступило теренским испитивањима. Први и други том (лексички) овог атласа припремају се са потребном научном акрибијом, премда се приликом рада наилази на приличне тешкоће у међународној сарадњи.

Што се тиче израде Српскохрватског дијалектолошког атласа, посао на њему тече континуирано. Већи број сарадника сваке године бележи податке на терену. Упитник у вези с овим обимним и одговорним задатком садржи око 2000 питања, усмерених на то да се добију фонетски, акценатски, морфолошки, творбени и лексички подаци. На територији Србије (са покрајинама) испитивање организује САНУ. Данас се сматра да је око три четвртине посла завршено.

С овим је тесно повезано и издавање Српског дијалектолошког зборника, који на последњим бројевима (где је САНУ поново саиздавач) носи поднаслов „Расправе и грађа”. Вредно је истаћи студију Слободана Реметића „О неизмењеном јату и икавизмима у говорима северозападне Србије”, СДЗб 27, 1981: она се дотакла једног живог проблема србохрватистике и славистике, те је изазвала знатно интересовање међу стручњацима.

У целокупној дијалектолошкој активности којом се САНУ бави преко надлежног међуакадемијског одбора најистакнутији учесник, не само на страни САНУ и српске проблематике, него и међу свим Југословенима уопште, био је у последњих петнаестак година Павле Ивић, консултант, коаутор и аутор многих решења одн. писаних текстова у наведеним пројектима. Он је данас један од најугледнијих светских теоретичара на пољу лингвистичке географије.

Одбор за ономастику био је основан уз ангажовано учешће чланова САНУ М. Павловића, М. Стевановића и П. Ивића. Ономастичка про-

учавања, као што се напред могло видети, имала су већ дужу традицију при Институту за српскохрватски језик.

На почецима рада новог Академијиног одбора сарадници су се усредсредили на микротопонимију (према предлогу П. Ивића, прихваћеном 1975. г.) и антропономију, мада су у плану одмах биле и друге смернице овог рада. Територије на којима се најинтензивније прикупља грађа јесу Метохија, Санџак, Косово, Кучи, затим околина Врања, Пожеге и крајеви око Колубаре. Ближи циљ ове делатности је издавање часописа Ономатолошки прилози, који је и почео готово редовно (годишње) да излази од 1979. г. У даљој перспективи стоје речници који ће обухватити одређене секторе ове посебне лексичке области, значајне за многе културолошке и друге аспекте у проучавању српске историје.

Сарадници скупљају, сређују, обрађују и публикују грађу и учествују на домаћим и међународним састанцима различитих нивоа, посвећеним овој широкој проблематици. У Ономатолошким прилозима интенција је да се скупљени материјал приказује уједначено. Међутим, овде је дат простор такође и чланцима и већим радовима, где је, разуме се, омогућена ауторска слобода обраде. Поред многих вредних прилога штампаних у досад објављеним бројевима, којима се осветљавају међујезичке, балканолошке, етнографске појединости, детаљи из историјске номенклатуре у религији, рударству, занатима итд., треба нарочито истаћи обимне и врло значајне студије М. Пешикана „Из историјске топонимије Подримља”, ОП 2, 1981. и „Зетско-хумско-рашка имена на почетку турскога доба”, ОП 3, 1982, 4, 1983. и 5, 1984.

Истраживачки тим Старословенског одбора састављен је од лингвиста – четворо чланова САНУ и неколико сарадника Института за српскохрватски језик – као и од стручњака са других подручја, пошто је област проучавања црквенословенског писаног наслеђа (подразумева се његова српска редакција) у великој мери мултидисциплинарна. Радне групе овог одбора, чији су програми рада још увек у извесном преиспитивању и преобликовању, јесу: језичка, археографска и књижевно-текстолошка.

Као правци рада најнепосредније везани за филологију, у којима се већ постижу резултати, могу се навести: језичко-стилистика и поетска истраживања старе српске књижевности; истраживања језика црквенословенских споменика српске редакције – у оквиру тога обрада најстаријег српског четворојеванђеља, чије се карактеристичне црте за сада нотирају у оквирима картотеке; тема о префиксацији у старим српским апостолским текстовима. Будуће критичко издање Мирослављевог

јеванђеља и дипломатичко издање Шишатовачког апостола, обоје као публикације САНУ у сарадњи са другим издавачима, треба да садрже и елементе од филолошког интереса. То исто вреди и за описе средњовековних рукописних збирки, који ће почети да се објављују у фреквентној серији, као плод дугогодишње делатности при Народној библиотеци СР Србије а такође са Академијом као једним од издавача. У плану је да Старословенски одбор пружа помоћ у изради великог црквенословенског речника српске редакције, који се већ више година спрема при Институту, а евентуално и у изради славеносрпског речника, који је покренут при Матици српској.

САНУ у заједници са Институтом прихватила је пројекат „Етимолошки речник српскохрватског језика”, јер је то такође један од незаобилазних задатака у свим културним срединама са развијеном научном традицијом. На пројекту засада раде два асистента Института, који формирају картотеку потребних приручника и литературе и праве списак изетимологисаних лексема, као и речи без познатих етимологија, по утврђеном систему.

Из података о међуратном и поратном времену, а нарочито из документације о прослави Буре Даничића 1925. г. и о познатим јубилејима 1947. г., знамо да је Академија, у складу са својим дужностима, истицала разне планове, од којих су се неки простирали и на шире југословенско подручје (нарочито у раздобљима када су на таквим пословима могле да се ангажују само београдска и загребачка академија). Неке тадашње намере, неодређено дефинисане или предимензиониране, добиле су у најновијој епохи примереније облике, те су се оствариле или се остварују у наведеним одборима САНУ. Тако је, нпр., Одбор за фототипска издања данас реализатор далеких замисли Стјепана Ившића о снимању наших највреднијих споменика; старословенски речник су планирали А. Белић и Стј. Куљбакин, а етимолошки речник Белић са О. Хујером и М. Мурком. Јасно, ни овај нови период није био без пројеката који се нису претварали у дело. Било је замишљено (1960. г.) да се Белићеве две књиге „О језичкој природи и језичком развоју” преведу на неки од страних језика; да се обрађују термилошки речници, поглавито речник књижевних термина; да Институт за српскохрватски језик прерасте у институт за језике, ширих концепција; да се преизда Даничићева „Србска синтакса” (1947. г., а о томе је било говора и 1976. г.). И о писању историје развоја лингвистичке науке у САНУ одн. у њеним двома претходницама, што се сада реализује, дискутовало се још 1970. г., и касније.

Међутим, многе колективне и индивидуалне иницијативе спроводиле су се успешно, и захваљујући томе потврђивао се висок углед саме САНУ и њених чланова, који су, разумљиво, радили истовремено и на другим задацима изван Академије.

Свечани и научни скупови у САНУ посвећивани су најзаслужнијим личностима српске културе, односно темама релевантним за ту културу, а реферати који су се на њима читали, као и радови специјално писани поводом тих догађаја, били су досада сви, осим са неколико последњих скупова, објављени у зборницима. Овде дајемо преглед тих издања, већ публикованих или припремљених, с освртом на језичку тематику.

Стогодишњица смрти Вука Стеф. Карачића била је обележена 1964. г. свечаним скупом (организованим заједно са Филолошким факултетом Београдског универзитета). Истим поводом био је, две године касније, издат зборник са радовима написаним по позиву: Вуков зборник, Пос. изд. 400 – Одељење литературе и језика 17 и Одељење друштвених наука 56. У њему се налазе запажене расправе М. Стевановића „Значај и потребе детаљног проучавања Вукова језика”, П. Ивића „Тенденције у коначној фази Вукове реформе” и Петра Ђорђевића „Први палеограф и палеословенист у Срба”, поред других, мањих али такође значајних филолошких прилога. Даље, 1972. г. је одржано, под покровитељством САНУ, заседање Међународне комисије слависта за проучавање граматичке структуре словенских језика, после кога су, 1974. г., издати одговарајући реферати у Пос. изд. 477 – Одељење језика и књижевности 23. Од југословенских научника ту су учествовали М. Стевановић, М. Павловић, М. Ивић, као и Благоја Корубин из Македоније. Прослава стопедесетогодишњице рођења Ђуре Даничића одржана је 1975. г. у Београду и Загребу, у сарадњи САНУ и Југославенске академије знаности и умјетности. Као Пос. изд. САНУ 486 – Одељење језика и књижевности 25 изишли су те године „Ситнији списи Ђуре Даничића III, Описи ћирилских рукописа и издања текстова”, док је Зборник радова о Ђури Даничићу публикован (такође старањем обеју академија; без нумерације) 1981. године, са прилозима преко четрдесет аутора.

Године 1976. одржане су свечане академије одн. научни скупови посвећени Александру Белићу (стогодишњица рођења), Иви Андрићу (поводом смрти) и светом Сави (осамстогодишњица рођења). Зборник радова о Александру Белићу штампан је исте године (Пос. изд. 498 – Одељење језика и књижевности 28), и у њему могу да се прочитају исцрпни подаци о овој изузетној личности, првенствено у два велика прегледа М. Стевановића, у чланцима М. Павловића, М. Ивић, Душана

Јовића, Радоја Симића, Александра Младеновића, укључујући ту и комплетну библиографију, коју је саставила И. Грицкат. Зборник радова о Иви Андрићу, Пос. изд. 505 – Одељење језика и књижевности 30, 1979, садржао је, природно, у највећем броју чланке књижевног профила. Споменућемо „Андрићев језик и нормирање књижевног српскохрватског језика”, проф. унив. Живојина Станојчића, који се већ и раније исцрпно бавио језиком овог нашег великог писца. У публикацији названој „Сава Немањић – свети Сава, историја и предање” и издатој у серији Научни скупови 7 – Председништво 1, 1979, истичу се прилози П. Ивића „О језику у списима светога Саве” и Олге Недељковић „Свети Сава и рашка правописна школа”.

Нотираће се, на крају, још и ови научни скупови: Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности, 1977. г., затим о животу и раду Љубомира Стојановића, 1980. г., Корнелија Станковића, 1981. г. и Јована Стерије Поповића, 1982. г. Радови везани за текстолошку тематику објављени су у књизи из серије Научни скупови, књ. 10 – Одељење језика и књижевности 2, 1981, и у њима се може наћи много материјала занимљивог и значајног за филологе, који су изнели домаћи и страни научни радници. Реферати са скупа о Корнелију Станковићу издати су у зборнику „Корнелије Станковић и његово доба”, Научни скупови 24 – Одељење ликовне и музичке уметности 1 (реферат И. Грицкат: „Корнелије Станковић и нека језичка питања његовог времена”). На остала два овде споменућа научна скупа било је, разуме се, више филолошке тематике, а одговарајући зборници су у припреми за штампу. Крајем 1985. г. одржан је научни скуп о двестогодишњици Јакоба Грима. Нека буде додато да је Зборник историје књижевности 9, 1974 (Одељења језика и књижевности) био такође посвећен Ј. Ст. Поповићу, те је у њему објављен чланак М. Будимира „Стерија терминолог”; ова иста тема је обрађена и приликом напред споменутог евоцирања Стеријиног живота и рада.

У серији „Споменице” налазе се, хронолошким редом: у Пос. изд. 377 – Споменице 26, 1964, академске беседе М. Стевановића „Однос граматичара према норми књижевног језика” и члана ван радног састава из Македоније Блажа Конеског „На некои морфолошки пречки на фонетските промени во македонскиот јазик”. У следећој књизи Споменице 31 – Пос. изд. 406, 1967, обележавала се успомена на педесетогодишњицу смрти Стојана Новаковића, и у њој је М. Стевановић дао рад „Новаковићево место у науци о језику”. Не заборављамо еминентне класицисте Српске академије. Поводом смрти Милоша Ђурића, у Пос. изд. 457 – Споменице 59, 1972, објављен је говор М. Будимира одржан на коме-

моративном скупу: „Милош Ђурић као филолог”; у књизи Споменице 5 – Одељење језика и књижевности 1, 1979, појављује се рад Љиљане Црепајац „Милан Будимир као лингвист”, сећање и на овог, тада већ покојног, гласовитог научника.

Наука о језику заступљена је још у неким значајним академијиним публикацијама. Тако је овде загребачки стручњак за средњовековно писано наслеђе Јосип Врана два пута објављивао опсежне радове: „Вуканово јеванђеље”, Пос. изд. 404 – Одељење литературе и језика 18, 1967 (са поглављем о „језичкој култури рашких и зетских писара”) и „Најстарији хрватски глагољски еванђелистар”, Пос. изд. 484 – Одељење језика и књижевности 24, 1975 (поглавље: „Палеографске, графичке и језичке особине најстаријега хрватскога еванђелистара”). Репрезентативна је серија издања свих сачуваних преписа Душановог законика, од којих је досад издато шест, у два тома: „Законик цара Стефана Душана I – Струшки и Атонски рукопис”, Одељење друштвених наука – Извори српског права 4, књ. 1, 1975; Исто – „Студенички, Хиландарски, Ходошки и Бистрички рукопис”... књ. 2, 1981. У њима се налазе подробне језичке студије И. Грицкат, за сваки рукопис посебно. Заједно са Institut d'études slaves à Paris САНУ је издала, под редакцијом П. Ивића, трећи део студије А. Вајана: »La langue de Dominko Zlatarić, Syntaxe«, 1979 – последњи одељак темељног Вајановог проучавања, о коме је било речи напред. Године 1983. појавила се студија Вере Јерковић „Српска Александрида, Академијин рукопис (бр. 352) – палеографска, ортографска и језичка истраживања”, Пос. изд. 554 – Одељење језика и књижевности 35. Дугогодишњи рад М. Стевановића који је био посвећен карактеристикама Његошевог израза крунисан је „Речником Његошева језика”, I књ. А – О, II књ. П – Ш; издала га је 1983. г. САНУ са другим саиздавачима (без нумерације).

Још неколико радова из науке о језику у Академијиним издањима заслужују да буду забележени. М. Стевановић је објавио следеће расправе: „Глаголски род и питања у вези с њим”, Глас 251 – Одељење литературе и језика 6, 1961; „Функције и значења глаголских времена”, Пос. изд. 422 – Одељење литературе и језика 20, 1967; „Језичка тумачења у коментарима Његошева Горског вијенца”, Пос. изд. 493 – Одељење језика и књижевности 27, 1976; „Питање значења последњих стихова народне песме Бановић Страхиња”, Глас 314 – Одељење језика и књижевности 10, 1979. Приступна беседа П. Ивића објављена је у Гласу 325 – Одељење језика и књижевности 11, 1980: „Развој терминологије у језику средњовековних Срба”. И. Грицкат: „Језик српских путописа из XVII и с почетка XVIII века”, Зборник историје књижевности 10 (Одељења језика и књижевно-

сти), 1976; са подручја грецистике: М. Будимир и Љ. Црепајац, „Из хеленске глотологије”, Глас 297 – Одељење језика и књижевности 8, 1976.

Овим се ни издалека не исцрпљује рад на науци о језику чланова САНУ у последњих двадесет пет година. Казаће се још неколико општих речи о шесторо лингвиста у редовима Академијиног чланства, који су у последњем раздобљу били активни.

Михаило Стевановић се на почецима рада интересовао првенствено за дијалектологију са акцентологијом, а затим је прешао и на шире подручје, на стандардни српскохрватски језик и питања његове норме, чије је проучавање синтезирано у двотомном делу великог обима „Савремени српскохрватски језик – граматички системи и књижевнојезичка норма” (преиздавано више пута). Последњих деценија је пажљиво проучавао синтаксичка питања, а у њиховим оквирима првенствено проблеме везане за глагол, и, затим, језик Вука Караџића, а највише Петра Петровића Његоша.

Миливој Павловић је поред славистике својевремено изучавао и два класична језика, затим келтски и санскрит. И касније је био оријентисан на више дисциплина: бавио се, на једној страни, питањима књижевности (народне песме) одн. литерарно-језичком проблематиком (стил Вука Караџића, Његоша, уз друге стилистичке студије), а на другој – проблемима лингвистике (дечији језик, метанастасички покрети становништва по језичким сведочанствима, миксоглотија, ономастика, српскохрватска дијалектологија, језик у старим текстовима, психолошко и социолошко тумачење језичких феномена). При крају живота М. Павловић је за Посебна издања САНУ припремао синтетички рад „Међујезички проблеми у Илирикуму”.

Павле Ивић се бави највише дијалектологијом и историјом језика, проучавајући прву област, између осталог, на основу властитих теренских истраживања, а другу исцрпном анализом старих писаних споменика. Ова и друга питања била су предмет његових многобројних расправа и предавања на европским, америчким, као и на једном азијском универзитету, иза чега је уследило чланство у више светских академија. Сарадник је, на језичкој тематици, вишетомне Историје српског народа (изд. Српска књижевна задруга); припрема сопствену вишетомну Историју српскохрватског језика.

Милка Ивић се посветила двома гранама језичке струке – савременој словенској синтакси и општој лингвистици. Она је исто тако предавала и публиковала своје радове на три континента, при чему је њено најважније дело „Правци у лингвистици” у Југославији било више пута

преиздато, а преведено је на осам језика, уз висока међународна признања. М. Ивић се одликује темељним познавањем и праћењем савремених токова светске лингвистике, као и узорним методолошким поступком у српскохрватским и компаративним синтаксичким студијама.

Ирена Грицкат је велики део радног ангажовања уложила у темеље Речника српскохрватског књижевног и народног језика, где је, са А. Белићем, учествовала у утврђивању система рада, и затим редиговала знатан део досад издатог материјала. Бави се историјскојезичким, балканистичким и синтаксичким проблемима, а у тим оквирима поглавито питањима глагола и синсемантичких речи; такође историјом филолошких и других научних садржаја у старијем српском писаном наслеђу.

Митар Пешикан је највећи део свог стручног и научног рада исто тако посветио великом Академијином Речнику, па је у више чланака обрдио искуства из те своје делатности. Велику пажњу је увек посвећивао проблемима језичке норме и језичког заједништва, затим савременој дијалектологији, историји српскохрватског језика, касније црквенословенском и старословенском језику. Однедавна се успешно бави историјском ономастиком.

*

Очито је да се у науци о језику јављају разноврсни начини научног прилаза. Када је реч о лингвистици при Српској академији наука и уметности, методолошки утврђен и устаљен рад најдоследније се реализује у Речнику српскохрватског књижевног и народног језика и у широко разгранатим дијалектолошким истраживањима, а тако ће бити и у још два лексикографска остварења – у црквенословенском (српске редакције) и етимолошком речнику. Све оно што спада у мање институционализована или сасвим слободно заснована проучавања подлеже неминовним различитостима. Оне потичу од самих носилаца проучавања, од њихове генерацијске и школске припадности, од прихваћених мисаоних и методских парадигми: од склоности ка излагању утемељеном на егзактним методама, или ка наративнијим прилазима, дедуктивним описима итд. – а све то у осетној мери, мада не и нужно, зависи од изабраног сектора на пољу лингвистике. Данашња лингвистика, у целом свом обиму, заправо и стоји на размеђу хуманистичких и – на свој начин – егзактних дисциплина.

Историјска садржина у науци о властитом језику пружа много чињеница за тумачење савремених проблема, док неговање савремених, као и чисто теоријских питања у њој постаје, између осталог, и делом

опште културе, који доприноси правилном усмеравању ка даљим тренуцима историје у настајању. У националним гранама, високе научне установе одговарајућих средина по правилу постижу највише резултате, који самим тим сежу и до међународних домета и признања. Томе стреме и данашњи лингвисти у Српској академији наука и уметности – њени чланови и сарадници.

Напомена. – Ова студија је била написана 1986. године поводом стогодишњице постојања Српске академије наука и уметности. Из објективних разлога она тада није штампана. Овде се њен текст даје без икаквих измена, без чињеничних допуна с обзиром на протекло време, нити су додати накнадни коментари.

КРУГОВИ ИРЕНЕ ГРИЦКАТ
Семантичко-граматичка истраживања савременог српског језика

Уредник
Рајна Драгићевић

Издавач
Савез славистичких друштава Србије

За издавача
Проф. др Рајна Драгићевић

Корекција и лектура
Мср Весна Николић

Дизајн корица
Мср Бојана Тодић Санковић
Лепосава Кнежевић

Техничко уређење
Биљана Живојиновић

Припрема и шtamпa

Шtamпa
Ш Т А М П А

Тираж
200 примерака

ISBN 978-86-81622-02-5

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41'37

811.163.41'373

81 Грицкат-Радуловић И.

ГРИЦКАТ-Радуловић, Ирена, 1922–2009

Кругови Ирене Грицкат : семантичко-граматичка истраживања
савременог српског језика / уредник Рајна Драгићевић. – Београд :
Савез славистичких друштава Србије, 2020 (Београд : Чигоја
штампа). – 587 стр. ; 20 cm

Тираж 200. – Стр. 9–41: Научни и уметнички кругови Ирене Грицкат
/ Рајна Драгићевић. – Стр. 45–47: Реч уредника / Рајна Драгићевић. -
Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија:
стр. 41–44.

ISBN 978-86-81622-02-5

а) Грицкат-Радуловић, Ирена (1922–2009) б) Српски језик – Семантика
в) Српски језик – Лексикологија

COBISS.SR-ID 15069449